

ДЕПОРТАСИЈА

Азәрбајҗанлыларын
Ермәнистан
әразисиндәки
тарихи-етник
торпағларындан
депортасијасы

ДЕПОРТАСИЈА

Азәрбајҗанлыларын
Ермәнистан
әразисиндәки
тарихи-етник
торпағларын­дан
депортасијасы

"Азәрбајҗан Ен­сик­ло­педи­јасы"
Нәш­ри­јат-По­ли­гра­фи­ја Бир­ли­ји
Ба­кы - 1998

Бурахылыша мө'сул вә
өн сөзүн мүүлһифи
фәлсәфә елмләри доктору

Рамиз МЕҲДИЈЕВ

Тәртибчиләр: И. ВӘЛИЈЕВ
К. МУХТАРОВ

Ф. ҲҮСЕЙНОВ

Д 38 **Депортасија.** Топлу. "Азәрбајҗан Ен­сиклопедијасы" НПБ,
Ба­кы, 1998, 440 сәһ.

Тарих боју едаләтсизликләре мәр­дликлә синә кәләрәк өзүнүн милли
варлығыны мөтанәтлә гору­јуб сахламыш Азәрбајҗан халғы XIX—XX өср­ләр­дә
ср­мәни милләтчиләринә вә он­ла­ра һавадарлығ сдән Русија мүстәм­ләкә-
чиләринә гаршы гәјри-бәрабәр мүбаризәдә да­һа агыр мөһрумијәт­лә­рә дү­чәр
сдиләрәк өсл мө'нада депортасија вә сојғырымына мө'руз галыб тарихи-етник
торпагларына бөјүк бир һиссәсиндән мөһрум сдилсә дә, нә вахтсә доғма
торпагларына гајыда биләчәји үмиди ону һеч вахт тәрк етмәишидир.
"Депортасија" китабында хүсусән XX өсрдә азәрбајҗанлы­ла­ра гаршы планлы
шөкилдә һәјата кәчирилмиш депортасија, сојғырымы фактларыны әкс ет­дир­ән
чохла тарихи сәнәдләр, ма­те­ри­ал­лар, дөври мөтбуатда дәрм олунмуш
мәга­лә­ләр, әдәби өсәр­ләр­дән нүмунәләр топланмышдыр. Ки­таб Азәрбајҗан
халғынын тарихини өјрөнөн мүтәхәссис­ләр, мүүлһим­ләр, тө­лә­бө­ләр, һәм­чи­нини
кениш охучу күтләси үчүн нә­зәр­дә ту­тул­муш­ду­р.

Д 0801000000 Е'ляисъ—98
М 657—98

ISBN 5—89600—229—7

"Азәрбајҗан Ен­сиклопедијасы" НПБ,
1998.

ӨН СӨЗ

Депортасија латын (deportatio) сөзүдур. Говулмағ, суркун олунмағ мө'насыны верир. Гүзүгдә илк дөфә Франсада суркунун хүсуси нөвләри кими нәзәр­дә тутулмуш вә шубһәли шәхсләр һагғында 1791-чи ил гануну илә тәт­би­гинә ба­ш­лан­ыл­мыш­ды. Һәм­ин гануна әсасәм, сијаси чәһәт­дән сә­бәт­сыз са­јы­лан шәхсләр Гвиана җайласына суркун олунурдулар. Депортасија (о чүмләдән, өмүр­лүк) һагғында маддә 1810-чу илдә Франсанын чинајәт мөчәл­лә­синә да­хил едилмишиди. Гитә һүдудларындан кәнарда суркундә олмағы вә өмүр­лүк орада галмағы нәзәр­дә тутан 23 март 1872-чи ил тарихли Франса ганунуна кәрә и­сә јашағыш үчүн јарарлы олмајан үчәр му­стәм­ләкә әра­зи­ләр­индә депортасија олунанлар үчүн мөһкәм­лен­ди­рил­миш дүшәр­кә­ләр­ин ја­ра­дыл­ма­сы зәрури сајылмышды. Депортасијадан тәкчә чинајәткарлары чә­за­лан­дыр­мағ үчүн дејил, һәм дә ин­ги­лаб­чы­ла­ра ди­ван тутмағ мәг­сә­д­илә и­сти­фа­дә олунмушду (мәс., һәбс олунмуш ком­му­нар­лар 1872-чи илдә Јени Каледонија а­да­ла­рына суркун олунмушдулар). Көрүн­дү­ју чинајәт-кар­ла­ра га­ри­шы тәт­би­г е­ди­л­ми­ши­ди. Со­на­дан депортасија тәһ­лүк­ә­ли чинајәт-кар­лы­ға га­ри­шы чә­за нө­вү ки­ми тәд­рич­ән ара­дан кә­ту­рул­муш­ду­р. 1880-чи илдән и­сә онун тәт­би­г олун­ма­сы өс­лин­дә да­ја­нды­рыл­мыш­ды.

Русија империясында 1917-чи ил октябр чеврилишиндән сонра һакимијәтә кәлмиш болшевикләр өз­ләр­ини­ни сијаси дүш­мән­ләр­инә ди­ван тутмағ үчүн јени­дән, һәм дә да­һа кениш ми­г­ја­слы күт­лә­ви депортасија тәд­бир­ләр­инә әл ат­мыш­ды­лар. 1930-1940-чы ил­ләр­дә кеч­миш ССРИ-дә дөв­ләт со­си­а­ли­з­ми гү­рү­чү­лү­гү кедишиндә тәкчә тоталитар ре­жи­мә мү­гә­ви­мәт кә­стәр­ән мух­тә­лиф груп­лар, тө­ши­ка­лат­лар, пар­ти­ја­лар де­јил, һәм­чи­нин бүт­вө хал­ғлар амансыз тә"зиб­ләр­ә мө"руз гал­мыш, мөһв е­ди­л­миш, ја­хүд депортасија олун­муш­ду­лар. Нәти­чә­дә ајры-ајры хал­ғлар до­ғма јурд­ла­рындан, ја­хүд ыг­чам һал­да јашадылары әра­зиләр­дән зор­ла Ор­та Асијаја, Га­за­хы­ста­на вә Си­бир­ә кә­чу­рул­муш­ду­лар. Сталин ре­жи­ми­нин зор кү­чүнә кә­чүр­мә (там, ја­хүд гис­мән) сијасәти кеч­миш ССРИ-нин демәк олар ки, бүтүн хал­ғларын­нын, о чүмләдән азәрбајҗанлы­ларын тарихи мә­лә­јиндә сил­ч­мәз и­з­ләр бу­ра­х­мыш­ды­р.

Күт­лә­ви депортасијаја мө"руз гал­мыш хал­ғлар сы­ра­сында биринчи о­ла­ра­ғ 1937-чи илдә Узағ Шәрг­дән Га­за­хы­ста­на вә Ор­та Асијаја суркун е­ди­лән 120 миң корејалыны кә­стәр­мәк олар. Чәми бир ил сонра, 1938-чи илдә и­сә өлкә­нин шәрг бөл­кә­ләр­индә јашајан вә хүсуси кә­чү­рү­лән­ләр а­д­ланан ә­ла­линиң са­јы артығ 997 миң нә­фәр­ә чап­мыш­ды. 1939-1940-чы ил­ләр­дә ССРИ-јә јени әра­зиләр­ин бир­лә­нди­рил­мә­си хал­ғларын депортасија­сы­нын ми­г­ја­сы­ны да кениш­лен­ди­р­ди. Гәрби Ук­ра­јна­дан, Гәрби Белорусија­дан, Бал­ти­к­ја­ны өл­кә­ләр-

дән вә диқар бөлкәләрдән он минләрлә адам зорла суркун едилди. Икинчи дунја муһарибәси дөврүндә бутов халқлар әсәссыз оларга алман фашистлары илә әмкәдашлығда тәғсирләндириләрәк тарихи вәтәнләриндән вә йығчам јашадығлары јерләрдән суркун олунду. Рәсми мә"лумаҗлар кәрә онларын арасында 1 миллион нәфәрдән чоҳ алман (әсәсэн, Волгабојундан), 317 мин чечен, 165 мин Крым татары, 84 мин ингуш, 82 мин калмык, 64 мин гарачајы, 49 мин мәсһәти түркү, 33 мин балкар вә б. вар иди. Кишиләрин чоху муһарибәдә олдуғундан зорла көчүрүләнләрин бәјүк әксәријәтини ушағлар, гадынлар вә гочалар (Орта Асијаја суркун олуналарын 78%-и гадынлар вә ушағлардан ибарәт олмушду) тәшкил етмишиди. Онлардан бир чоху суркун јерләринә кәлиб чатмамыш јолларда тәләф олмушду. Тәкчә Курчүстандан көчүрүлән мәсһәти түркләри вә курдләр арасында јолда өләнләрин сајы 15 мин нәфәрдән чоҳ иди (кәлиб чатанларын 16%-и). Вахтсыз өләнләрин дә сајы аз дејилди вә бунларын да хејли һиссәсини ушағлар тәшкил етмишиди.

Депортасија олунмуш халқларын һуғуғларынын бәрпасына 1950-чи илләрин икинчи јарысында башланмыш, ләкин бир сыра мухтар республика вә вилајәтләр бәрпа олунса да, бу иш баша чатдырылмамыш вә јарымчығ галмышыди. Мәсәлән, Крым татарларына 90-чы илләрә гәдәр өз торпағларына гарытмаға ичәзә верилмәмишиди; мәсһәти түркләри һәлә дә өз доғма јурдларына гарыда билмирләр; алманларын милли-әрази мухтарияјәти бәрпа олунмамышыди вә с.

XX әсрдә кизли вә ачығ депортасијаја мә"руз галмыш халқлар арасында азербәјҗанлыларын гисмәтинә даһа агыр тәлә јукү дүшүмушдүр. Чүнки азербәјҗанлыларын истәр тарихән јашадығлары, сонралар исә тарихин ачы һәкму илә "Ермәнистан" адландырылмыш әразиләрдән, истәрсә дә өз доғма республикасы дахилиндәки ајры-ајры бөлжәләрдән (хусусән, ермәниләрин куја әксәријәт тәшкил етдикләри үчүн тарихи Гарабағ әразисинин сүн"и сүрәтдә ики һиссәјә бөлүмәси сајәсиндә јарадылмыш Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндән) говуламасы дәмәк олар ки, бутун XX әср боју давал етмишидир, јә"ни узунөмүрлүлүјүнә, ајры-ајры вахтларда исә хусусилә гәддарлығла һәјата кечирилмәси илә сојғырымы сәвијәсинә чатдырылмасына кәрә, дунја тарихиндә аналогу олмајан амансыз бир аксијадыр. Чоҳ тәәссуф ки, он илләрлә халғын башына кәтирилмиш дәһишәтли мусибәтләрлә мушәјәт олунмуш, һәм дүшмәнләримиз гаршысыны алдығына кәрә, һәм дә озүмүзүн унутганлығымызын учбатындан вахтында дунја ичтимаијәтинә чатдырылмадығындан вахтилә "гардаш" е"лан едиб торпағларымыздан сәхавәтлә пәј ајырдығымыз ермәниләрин ријакар лидерләри аз гала бутун дунјада бизи ермәни халғынын һуғуғларыны тапдалајан, ону блокадаја алыб мәһв етмәк истәјән вәһиш халқ кими танытмаға хејли дәрәчәдә наил олмушдулар. Биз исә сүсмүшүг, дәрдләримиздән сөһбәт ачмаға чур"әт етмәмишик. Сов. ИКП-нин "бейнәлмишәли" рәһбәрләри бизи данышмаға, һәрәкәт етмәгә гојмурдулар. Беләчә илләр, он илләр кечмиш, дүшмән өз бәдхәл нијјәтләрини һәјата кечирдикчә, рәһбәрләримиз Москванын әтәјиндән даһа мөһкәм јанышмыш, онларын аз гала итәәткар гулуна чеврилмәкдән белә горхмајарағ, хәбис гоншуларымызын мәкрли әмәлләринин гаршысыны гисмән дә олса алмаға чалышмамышлар. Ыалбуки азербәјҗанлыларын депортасијаасынын тарихи һәлә кечән әсрин биринчи јарысында ермәни милләтчиләринин тәшиклатландығы, ујдурма "Бәјүк Ермәнистан"ын сәрһәдләринин мүәјјән едилдији дөврдә гоншулуғи вә XIX әсрин әввәлләриндән исә гәддарлығла һәјата кечирилмәсинә башланмышыди. Әкәр 1905-1906-чы илләрдә ермәни милләтчиләринин азербәјҗанлылар гаршы төрәтдикләри ганлы тоғғушмалар азербәјҗанлылары

јерләриндән говмағла јанашы өз гувәләрини сынағдан чыхармағ, мусәлман әһалини дәһишәтә салмағ мәгсәди кудмушдүрсә, 1918-1920-чи илләрдә әсәсэн азербәјҗанлыларын мәскунлашдығы Азербәјҗан торпағлары һесабына јарадылмыш Ермәнистан Республикасында даһнак һөкүмәтинин утанмадан е"лан етдији "турксуз Ермәнистан" сijasәти дөвләт сijasәти сәвијәсинә галдырылмыш, јүзләрлә азербәјҗанлы кәндләринин дагыдылмасы, јандырылмасы, он минләрлә азербәјҗанлынын мәһв едилмәси, јахүд зорла, өлүм тәһдиди алтында доғма јуррларындан говуламасы илә нәтичәләнмишиди. Ермәниләрин Нахчываанда, Зәнкәзурда төрәтдикләри вәһишләр, инсанлыға хәс олмајан аксијалар бу кун дә адамлар сарсынты кәтирир. Азербәјҗанын шәрһиндә — Бақыда, Губада, Шамахыда, Ләнкәрәндә вә с. јерләрдә исә 1917-1918-чи илләрдә һәмнин сijasәти Шаумјанын башчылығы алтында ермәниләрин чохлуғ тәшикил етдији Бакы Коммунасы һөкүмәти ермәни силәһи гувәләринин ганлы әлләри илә һәјата кечирмишиди.

Бу мә"нада Азербәјҗан Халқ Чүмһуријәти һөкүмәтинин бу чинајәтләрин халқдан кизләдилмәсинин гаршысыны алмағ, тарихи һәзигәтләри олдуғу кими нә гәдәр агыр да олса, там чылтағылы илә кәләчәк нәсилләрә чатдырмағ мәгсәдилә јаратмыш олдуғу вә 1918-1920-чи илләрдә ермәни милләтчиләринин азербәјҗанлылар гаршы төрәтдикләри чинајәтләри өјрәнән Азербәјҗан Фөвгәл"адә Истинтағ Комиссијасынын вахтилә топладығы вә дәрч етдирији материаллар бу кун тарихимизин ибрәтәмиз дәрсләрини јада салмағ вә унутганлыға сон гојмағымыз үчүн олдуғча бәјүк әһәмијәтә маликдир.

Азербәјҗанда Совет һакимияјәти гурулдуғдан сонра азербәјҗанлыларын депортасијасы дәјишилмиш формаларда фасиләдәрлә дәмәк олар ки, бутун 70 ил әрзиндә давам етдирилмишиди. Мәсәлән, 20-30-чу илләрдә коммунист режисинин гәрарлашмасы вә мөһкәмләндирилмәси дөврүндә төрәдилмиш ганунсузлуғлар шәрһиндә он минләрлә азербәјҗанлы репрессијаја мә"руз галмыш, Орта Асијаја вә Газахыстана суркун олунмушду. 1937-1938-чи илләрин репрессиялары заманы Азербәјҗан халғына гаршы гисмән депортасија тәтбиг едилмишиди. Икинчи дунја муһарибәсиндән сонра ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил вә 10 март 1948-чи ил тарихли гәрарлары илә азербәјҗанлылар Ермәнистандан — әслрләр боју јашадығлары доғма јурдларындан күтләви сүрәтдә (100 миң нәфәрдән чоҳ) депортасија едилдиләр; онларын бир чоху Кур-Араз овалығынын исти иғлим шәрһиндә дәзә билмәјәрәк һәләк олду. Ермәнистан әразисиндә етишк тәмизләмә тәдбирләри сонракы илләрдә дә имкан дүшүкчә ачығ, гаршысы алындыгда исә кизли усул вә васитәләрлә давам етдирилмишиди; һәм дә депортасија едилән азербәјҗанлыларын бир нәфәринин белә Азербәјҗанын тәркиб һиссәси олан ДГМВ-дә јерләндирилмәсинә имкан верилмәмишиди. Һәлә үстәлик Дағлыг Гарабагда јашајан 132 (549 нәфәр) азербәјҗанлы аиләси "дахили көчүрмә" ады алтында гоншу Ханлар рајонуна көчүрүлмушду. Бутун бу, гаршысы вахтында гәтијјәтлә алынмадығы үчүн кетдикчә миғјасы кенишләндирилән азғын һәрәкәтләр мәшһур "јенидәнғурма" илләриндә Горбачовун һакимлик етдији ермәни рәһбәрләринин әл-голуну тамамилә ачды вә онлар 1988-чи илдә бутун азербәјҗанлылары (250 миң нәфәрдән чоҳ) Ермәнистандан говуб чыхармаға наил олдулар. Бундан сонра исә Ермәнистан дөвләти Азербәјҗан гаршы ачығ тәчәвүз јолуну тутарағ Дағлыг Гарабағын вә диқар Азербәјҗан әразиләринин ишгальна башлады. Нәтичәдә Азербәјҗан әразисинин 20%-и ишгәл едилди; гачғын, көчкүн вәзијәтиндә өз доғма јурдларыны, ев-ешикләрини тәрк етмәјә мәчбур оланларын сајы 1 миллион нәфәри өтду. Јалныз 1993-чу илин ијунунда

Азәрбајҗанын бөјүк оғлу Һөјдәр Әлијевин јенидән республика рәһбәрлијинә гајытмасы азәрбајҗанлыларын сојғырымынын гаршысыны алмага, ишгал едилмиш торпагларымызын ишгалчылардан тәмизләнмәси үчүн реал тәдбирләр ишләјиб һазырламага вә бејнәлхалг бирлијин көмәји илә һәјата кечирмәк үчүн әлвершили шәраит јаратмага имкан верди.

Лакин тарих тарихлијиндә галыр. Мүстәғиллијини әбәдиләшдирмәк истәјән һәр бир халг өз тарихинин бүтүн сәһифәләринә нәинки дәриндән бәләд олмалы, һәм дә онлардан лазымы нәтичәләр чыхармага, башына кәлмиш фәциәләрин бир даһа тәқрар олунмасына имкан вермәмәјә борчлудур. Азәрбајҗан Республикасы президентини Һөјдәр Әлијев бу мунасибәтлә демши-дир "Бәли, ...бизим халгымызын бөјүк иткиләри олубдур. Биз бунлары билмәлијик, кәләчәк нәсилләр дә бунлары билмәлидирләр. Билмәлијик вә кәләчәк нәсилләр дә билмәлидирләр ки, Азәрбајҗана гаршы бир даһа белә хәјанәтләрин, тәдбирләрин, белә тәчавүзләрин гаршысы алына билсин".

Охучуја тәғдим едилән "Депортасија" адлы сәнәдләр вә мәгаләләр топлусу да мәнз бу мәгсәдә хидмәт етмәк үчүн тәртиб олунмушдур. Бурада дәрч олунмуш материаллар әсримизин әввәлләриндән сон илләрә кими халгымызын башына кәтирилән мүсибәтләр һаггында әтрафлы мә"луматлар, вермәклә охучуну дәриндән дүшүндүрүр: о, бу бәдбәхтликләрин сәбәбләрини арајыб ахтармага чалышыр. 1993-чу илин ијунундан баилајараг һәјата кечирилән тәдбирләр исә онда белә бир инам јарадыр ки, мүстәгил Азәрбајҗан дөвләтинин јеритдији мәгсәдјөнлү дахили вә харичи сijasәт сажәсиндә халгымызын тарихинин ачылы-агрылы сәһифәләрини тәшикил едән вә һәр дәфә јени бир формада тәқрар олунан бу мәнрумијәтләрә нәһајәт ки, һәмшиәлик сон гојулачагдыр.

Рамиз Мейдијев

I.

ТАРИХИН ҺАРАЈЫ

**АЗЭРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИ
ҲЕЈДЭР ӘЛИЈЕВ ҶӘНАБЛАРЫНЫН
28 МАЙ — РЕСПУБЛИКА КҮНҮ МҮНАСИБӘТИЛӘ
1997-чи ИЛ МАЙЫН 27-дә КЕЧИРИЛМИШ
ТӘНТӘНӘЛИ ЫҒЫНҶАҒДАКЫ НИТГИНДӘН**

...АзәрбајҶан халгы 70 ил совет сосиалист системи шәраитиндә јашамышдыр. Бу, XX әсрдә бизим халгымызын һәјатынын бөјүк бир һиссәсидир. Биз о вахт дәвләт мүстәгиллијиндән мәһрум олмушуг, анчаг республика кими бир чох мүстәгил ишләр көрмәк имканына малик олмушуг. Она көрә дә бу дөврү лазымынча гијмәтләндирмәк зәруридир. Чүнки бу дөврдә бизим халгымыз јашамыш, јаратмыш, гурмуш вә нәһәјәт 1991-чи илдә АзәрбајҶан јенидән дәвләт мүстәгиллијини еләм едәркән АзәрбајҶан Республикасы артыг бөјүк бир өлкә иди.

Бу дөврүн АзәрбајҶан халгы үчүн бөјүк иткиләри дә, зијанлары да олмуш, халгымыз әзаб-әзијәтләр дә чәкмишдир. Анчаг ејни заманда бу дөврдә халгымызын бөјүк наилијәтләри дә олмушдур. Биз нә онлары, нә дә о бириләрини унутмамалыҶыг. 20-30-чу илләрдә коммунист, болшевик һакимијәтинин гурулмасы, мөһкәмләnmәси илә әлагәдәр јүзләрлә, минләрлә, он минләрлә инсан әдаләтсиз олараг репрессиялара уғрамыш, јериндән-јурдундан узаг елләрә — Орта Асијаја, Газахыстана сүркүн едилмиш, өз мүлкләриндән, варларындан мәһрум олмуш, чох әзаб-әзијәтләрә мәрүз галмышлар.

1937-1938-чи илләрин репрессиялары АзәрбајҶан халгына, онун мәдәнијәтинә, мә'нәвијәтиә бөјүк зәрбәләр вурмушдур. АзәрбајҶан халгына бу дөврдә вурулан ән бөјүк зәрбәләрдән бири дә 1947-1948-чи илләрдә АзәрбајҶан халгына гаршы совет һакимијәти тәрәфиндән едилмиш ән бөјүк әдаләтсизликдир. Тәәсүфләр олсун ки, бизим тарихчиләрмиз вә һамымыз нәдәнсә бу һадисәјә о вахтлар да вә инди дә, хүсусән дәвләт мүстәгиллијимизи әлдә едәндән сонра да доғру-дүзкүн гијмәт верә билмәмишик.

1947-чи илин сонунда Москвада совет һөкүмәти азәрбајҶанлыларын әсрләр боју јашадыгы доғма јерләриндән, о вахткы Ермәннстан әразисиндән күтләви сүрәтдә депортасија едилмәси һаггында гәрар гәбул етмишдир. Сонракы илләрдә - 1948, 1949, 1950-

чи илләрдә бу депортасија тәдбири һәјата кечирилмишдир. Биз, нәинки биз, бүтүн дүнјада совет һакимијәтнин тарихи һаггында данышаркән Икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонра Крымдан Крым татарларынын депортасијасындан, Шимали Гафгаздан чеченләрин, ингушларын, гарачайлыларын, чәркәзләрин, балкарларын, Күрчүстандан Ахыска түркләринин депортасија едилмәсиндән, бу һагсызлыглардан кеннш бәһс едирик, буна кеннш гүјмәт веририк вә бунлар мәтбуатда, тарихи сәнәдләрдә өз әксини тапмышдыр. Анчаг биз чеченләриң, ингушларын, гарачайлыларын депортасијасы барәдә гәбул едилмиш гәрар кимн гәрарла—Совет Иттифагы һөкүмәтинин гәрары илә азербәјчанлыларын өз јериндән-јурдундан депортасија олунамасыны нәдәнсә ади бир һадисә кимн гәбул етмишик. һалбуки һамымыз јахшы билирик ки, о вахт бизим сојдашларымыз - азербәјчанлылар о јерләрдән, өз доғма вәтәнләриндән, јурдларындан зорла чыхарыларкән, депортасија едиләркән нә гәдәр иткиләр вердиләр, чәтинликләрә мәрүз галдылар, нә гәдәр инсанлар тәләф олдулар.

О вахт јашајан инсанлар вә доғма јерләриндән депортасија олуанлар јахшы хатырлајырлар: Ермәнистанын чох көзәл иглимә — јәни бу торпаглар вахтилә Азербәјчан торпаглары олуб - малик олан јашајыш јерләриндән инсанлары кәтириб евсиз-ешиксиз Мил-Муған чөлләринә саланда, әлбәттә ки, онлар о шәраитдә јашаја билмәјәчәкдиләр. Мә'лумдур ки, о вахт бпр чох инсанлар гырылды, тәләф олду, эзаб-әзијјәт чәкдиләр. һәтта мә'лумдур ки, бәзиләри бурада јашаја билмәдиләр, кизли олараг гајыдыб өз јерләринә, евләринә кетдиләр. Нә гәдәр эзаб-әзијјәт, чәтинликләр чәкдиләр. һесаб едирәм ки, бу да бизим халгымыза гаршы едилән ән бөјүк әдаләтсизликдир.

Совет һакимијәти дөврүндә, үмумијјәтлә, Советләр Иттифагынын бүтүн әразисиндә — бир јердә аз, бир јердә чох — бүтүн халглара гаршы репрессија олмушдур. Анчаг мән бу күн буну хүсуси гејд етмәк истәјирәм ки, 1937-1938-чи илләрдә Азербәјчан халгына гаршы едилән репрессија башга республикалардакы репрессиялардан даһа да ағыр, чох иткили олмушдур. Бу һәгигәтдир.

Амма Азербәјчан халгы 1948-1949-чу илләрдә вә сонракы илләрдә јенидән депортасијаја мәрүз галмыш, демәк, јенидән репрессија алтында олмушдур. Бу, бизим халгымыза гаршы едилән әдаләтсизликдир.

Бу јахын күнләрдә мән хүсуси сәрәнчам, јахуд фәрман имзалаја-чағам ки, о дөврлә әлагәдәр мәсәләләр — Азербәјчана, халгымыза гаршы едилмиш бу әдаләтсизликлә әлагәдар мәсәләләр — арашдырылсын вә тарихимиздә бу дөвр дә өз јерини тутсун.

Беләликлә, о вахт Ермәнистандан азербәјчанлыларын чыхарылмасы, етник тәмизләмә баш верибдир. Онлары өз јерләриндән, јурдларындан, доғма торпагларындан о вахт дидәркин салыблар. Тәәсүфләр олсун ки, биз тарихин чүрбәчүр мәрһәләләриндә белә

һадисәләри лазыми гәдәр тәһлил едә билмәмишик вә халгымыза едилән бу әдаләтсизликләрә гаршы өз сәсимизи лазыми гәдәр галдырмамышыг. Мәһз бунларын нәтичәсиндә дә 1988-чи илдә Ермәнистан Азербәјчана артыг ачыг тәчавүз едибдир. О дөврдә Ермәнистан әразисиндә галмыш азербәјчанлылар гыса бир мүддәтдә Ермәнистандан зорла чыхарылдылар.

Ермәнистан дејәндә, о әразинин кечмишдә кимә мәнсуб олдуғу мә'лумдур. О әразинин чох һиссәси азербәјчанлыларын әсрләрдән-әсрләрә јашадыглары доғма дијар олубдур. Онлары өз дәдә-баба јурдларындан тәдричән чыхарыблар вә бунлар һамысы да 1988-чи илдә Ермәнистанын Азербәјчана артыг һәрби тәчавүзүнүн башланмасына кәтириб чыхарыбдыр.

Бәли, һәмин бу 70 ил мүддәтиндә бизим халгымызын бөјүк иткиләри олубдур. Биз бунлары билмәлијик, кәләчәк нәсилләр дә бунлары билмәлидирләр. Билмәлијик вә кәләчәк нәсилләр дә билмәлидирләр ки, Азербәјчана гаршы бир даһа белә хәјанәтләрин, тәдбирләрин, белә тәчавүзләрин гаршысы алына билсин..."

"Азербәјчан" гәзети, 28 мај 1997-чи ил

**1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын
ермәнистан сср Һразисиндәки
тарихи-етник торпагларындан
күтләви сурәтдә депортасијасы
Һаггында,**

**Азәрбајчан Республикасы
Президентинин**

Ф Ә Р М А Н Ы

Сон ики әсрдә Гафгазда азәрбајчанлылара гаршы мөгсәдјонлү шәкилдә һәјата кечирилмиш етник тәмизләмә вә сојгырымы сијасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрумијәтләрә, милли фәчиә вә мөшәггәтләрә мә'руз галмышдыр. Мәрһәлә-мәрһәлә керчәкләшдирилән белә гејри-инсани сијасәт нәтичәсиндә азәрбајчанлылар инди Ермәнистан адландырылан әразидән — мин илләр боју јашадыглары өз доғма тарихи-етник торпагларындан дидәркин салынараг күтләви гәтл вә гырғынлара мә'руз галмыш, халгымыза мәхсус минләрлә тарихи-мәдәни абидә вә јашајыш мөскәни дағдылыб виран едилмишдыр.

ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 нөмрәли вә 1948-чи ил 10 март тарихли 754 нөмрәли гәрарлары Азәрбајчан халгына гаршы нөвбәти тарихи чинајәт акты олмушдыр. Бу гәрарлар әсасында 1948-1953-чү илләрдә јүз әлли миндән чох азәрбајчанлы Ермәнистан ССР әразисиндәки дәдә-баба јурдларындан күтләви сурәтдә вә зоракылыгла сүркүн олунмушдыр. Ади һугуг нормаларына зидд олан бу гәрарларын ичрасы заманы авторитар-тоталитар режимин мөвчуд репрессија гәјдалары кениш тәтбиғ едилмиш, минләрлә инсан, о чүмләдән гочалар вә көрпәләр ағыр көчүрүлмә шәрангинә, кәскин иглим дәјишклијинә, физики сарсынтылар вә мә'нәви кеносидә дөзмәјәрәк һәләк олмушлар. Бу ишдә ермәни шовинист даирәләринин вә ССРИ рәһбәрлијинин чинајәткар сијасәти илә јанашы, о дөвркү Азәрбајчан рәһбәрлијинин өз халгынын тәлејинә зидд мөвгеји, сојдашларымыза гаршы төрәдилән чинајәтләрин тәшкилиндә вә һәјата кечирилмәсиндә иштиракы да аз рол ојнамамышдыр.

Тәәссүф ки, 1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндән депортасија олунмасы факты өтән 50 ил

әрзиндә лазымынча арашдырылмамыш, бу һадисәләрә һугуги-сијаси гүјмәт верилмәмишдыр.

Јухарыда көстәриләнләри нәзәрә алараг **гәрара алырам:**

1. 1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасынын һәртәрәfli тәдгиг едилмәси, Азәрбајчан халгына гаршы дәвләт сәвијәсиндә һәјата кечирилмиш бу тарихи чинајәтә һугуги-сијаси гүјмәт верилмәси вә онун бејнәлхалг ичтимаијәтә чатдырылмасы мөгсәди илә ашағыдакы тәркибдә дәвләт комиссијасы јарадылсын:

Дөвләт комиссијасынын сәдри:

Һейдәр Әлијев — Азәрбајчан Республикасынын президенти

Дөвләт комиссијасы сәдриив мүавини:

Артур Расизадә — Азәрбајчан Республикасынын баш назир

Дөвләт комиссијасынын үзвләри:

Рамиз Мөһдијев — Азәрбајчан Республикасы Президентин Ичра Апаратынын рәһбәри

Васиф Талыбов — Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин сәдри

Иззәт Рүстәмөв — Азәрбајчан Республикасы баш назиринин мүавини

Елчин Әфәндијев — Азәрбајчан Республикасы баш назиринин мүавини

Һәсән Һәсәнов — Азәрбајчан Республикасынын харичи ишләр назир

Намиг Аббасов — Азәрбајчан Республикасынын милли тәһлүкәсизлик назир

Рамил Усубов — Азәрбајчан Республикасынын дахили ишләр назир

Елдар Һәсәнов — Азәрбајчан Республикасынын баш прокурору

Сүдәбә Һәсәнова — Азәрбајчан Республикасынын әдлијә назиринин биринчи мүавини

Ханлар Һачыјев — Азәрбајчан Республикасы Али Мәһкәмәсинин сәдри

Сирус Тәбризли — Азәрбајчан Республикасынын мәтбуат вә информасија назир

Вәфа Гулузадә — Азәрбајчан Республикасынын харичи сијасәт мәсәләләри үзрә дәвләт мүшавир

Һидајәт Оручов — Азәрбајчан Республикасынын милли сијасәт мәсәләләри үзрә дәвләт мүшавир

Фатма Абдуллазадә — Азәрбајчан Республикасы Президентин Ичра Апаратынын гуманитар сијасәт шө'бәсинин мүдири

Шаһин Әлијев — Азәрбајҗан Республикасы Президентинин Ичра Апаратынын ганунверичилик вә һүгүг експертизасы мәсәләләри шө'бәсинин мүдири

Фуад Әләскәров — Азәрбајҗан Республикасы Президенти Ичра Апаратынын дәвләт һүгүг шө'бәсинин мүдири

Јусиф һүмбәтов — Азәрбајҗан Республикасы Президенти Ичра Апаратынын әрази идарәәтмә органлары илә иш шө'бәсинин мүдири

Әли һәсәнов — Азәрбајҗан Республикасы Президенти Ичра Апаратынын ичтимаи-сијаси шө'бәсинин мүдири

Рәфаел Аллаһвердијев — Бақы Шәһәри Ичра һакимијәтинин башчысы

Низами Худижев — Азәрбајҗан Республикасы Дәвләт Телевизија вә Радио Верилишләри Ширкәтинин сәдри

Фәрәмәз Мағсудов — Азәрбајҗан Елмләр Академијасынын президенти

Анар Рзајев — Азәрбајҗан Јазычылар Бирлијинин сәдри

Чәмил Гулијев — Азәрбајҗан Елмләр Академијасы ичтимаи елмләр бөлмәсинин академик-катиби әвәзи

Играр Әлијев — Азәрбајҗан Елмләр Академијасы Тарих Институтунун директору

Будаг Будагов — Азәрбајҗан Елмләр Академијасы Чоғрафија Институтунун директору

Атахан Пашајев — Азәрбајҗан Республикасынын Назирләр Кабинети јанында Баш Архив Идарәсинин рәиси

Јусиф Јусифов — Н. Туси адына Азәрбајҗан Дәвләт Педагожи Университетинин үмуми тарих кафедрасынын мүдири

2. Азәрбајҗан Республикасынын Назирләр Кабинети бу фәрманын ичрасы илә бағлы мәсәләләри һәлл етсин.

Һейдәр ӘЛИЈЕВ,

Азәрбајҗан Республикасынын президенти

Бақы шөһәри, 18 декабр 1997-чи ил

АЗӘРБАЈҢАНЛЫЛАРЫН СОЛҢЫРЫМЫ ЫАҢТЫНДА АЗӘРБАЈҢАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНИН Ф Ә Р М А Н Ы

Азәрбајҗан Республикасы мүстәгиллик газандыҗан сонра халҗымызын тарихи кечмишинин объектив мәнзәрәсини јаратмағ имканы әлдә едилмишдир. Узун илләр кизли сахланылан, үзәринә гадаға гојулмуш һәгигәтләр ачылыр, тәһриф едилмиш һадисәләр өзүнүн әсл гиймәтини алыр.

Азәрбајҗан халҗына гаршы дәфәләрлә төрәдилмиш вә узун илләрдән бәри өз сијаси-һүгүги гиймәтини алмамыш сојҗырымы да тарихин ачылмамыш сәһифәләриндән биридир.

1813-чү вә 1828-чи илләрдә имзаланан Күлүстан вә Түркмәнчај мүғавиләләри Азәрбајҗан халҗынын парчаланмасынын, тарихи торпағларымызын бөлүнмәсинин әсасыны гојду. Азәрбајҗан халҗынын бу милли фәчиәсинин давамы кими онун торпағларынын зәбти башланды. Ғыса бир мүддәтдә бу сијасәт керчәкләшдириләрәк ермәниләрин күтләви сурәтдә Азәрбајҗан торпағларына көчүрүлмәси һәјата кечирилди. Сојҗырымы Азәрбајҗан торпағларынын ишғалынын әјрылмас бир һиссәсинә чеврилди.

Ирәван, Нахчыван вә Гарабағ ханлығларынын әразиләриндә мәскунлашдырылан ермәниләр орада јашајан азәрбајҗанлыларла мүғажисәдә азлығ тәшкил етмәләринә бахмајарағ өз һавадарларынын һимајәси алтында "ермәни вилајәти" адландырылан инзибати бөлкүнүн јарадылмасына наил олдулар. Белә сүн'и әрази бөлкүсү илә, әслиндә, азәрбајҗанлылары өз торпағларындан говулмасы вә мәһв едилмәси сијасәтинин бүнөврәси гојулду. "Бөјүк Ермәнистан" идејалары тәблиғ олунмаға башланды. Бу удурма дәвләтин Азәрбајҗан торпағларында јарадылмасына "бәраәт газандырмағ мәгсәдилә" ермәни халҗынын тарихинин сахталашдырылмасына јөнәлмиш кениш мигјаслы програмлар реаллашдырылды. Азәрбајҗанын вә үмумән Гафгазын тарихинин тәһриф олунмасы һәмнин програмларын мүһүм тәркиб һиссәсини тәшкил едирди.

"Бөјүк Ермәнистан" јаратмағ хүлјасындан руһланан ермәни гәсбкарлары 1905-1907-чи илләрдә азәрбајҗанлыларга гаршы ачығ шәкилдә кениш мигјаслы ганлы аксијалар һәјата кечирдиләр. Ермәниләрин Бақыдан башланан вәһшиликләри Азәрбајҗаны вә

индики Ермәнистан эразисиндәки Азәрбајчан кәндләрини әһәтә етди. Јүзләрлә јашајыш мәнтәгәси дағдылыб јерлә јексан едиҗди, минләрлә азәрбајчанлы вәһшичәсинә гәтлә јетирилди. Бу һадисәләрин тәшкилатчылары мәсәләнин маһијәтинин ачыл-масына, она дүзкүн һүғуги-сијаси гијмәт верилмәсинә манечилик төрәдәрәк азәрбајчанлыларын мәнфи образыни јаратмыш, өзләринин авантюрист торпаг иддиаларыны пәрдәләмишләр.

Биринчи Дунја мұһарибәси, Русијада баш вермиш 1917-чи ил феврал вә октябр чеврилишләриндән мәһарәтлә истифадә едән ермәниләр өз иддиаларыны болшевик бәјрағы алтында реаллашдырмаға наһ олдулар. 1918-чи илин март ајындан етибарән әксингилабчы үнсүрләрлә мұбаризә шұары алтында Бақы Коммунасы тәрәфиндән үмумән Бақы губернијасыны азәрбајчанлылардан тәмизләмәк мәгсәди күдән мәнфур план һәјәта кечирилмәјә башланды. һәмин күнләрдә ермәниләрин төрәт-дикләри чинајәтләр Азәрбајчан халғынын јаддашына әбәди һәкк олунмушдур. Минләрлә динч азәрбајчанлы әһали јалһыз милли мәнсубијәтинә кәрә мәнв едилмишдир. Ермәниләр евләрә од вурмуш, инсанлары дири-дири јандырмышлар. Милли мәрларлыг инчиләрини, мәктәбләри, хәстәханалары, мәсчид вә дикәр абидәләри дағытмыш, Бақынын бөјүк бир һиссәсини харабалыға чевирмишләр.

Азәрбајчанлыларын сојғырымы Бақы, Шамаһы, Губа гәзаларында, Гарабагда, Зәнкәзурда, Нахчыванда, Ләнкәрәнда вә Азәрбајчанын башга бөлкәләриндә хусуси гәддарлыгларла һәјәта кечирилмишдир. Бу эразиләрдә динч әһали күтләви сурәтдә гәтлә јетирилмиш, кәндләр јандырылмыш, милли мэдәнијәт абидәләри дағыдылыб мәнв едилмишдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријәти јарандыгдан сонра 1918-чи илин март һадисәләринә хусуси диггәт јетирилмишдир. Назирләр Шурасы 1918-чи ил ијулун 15-дә бу фачнәнин тәдгиги мәгсәдилә фөвгәләдә истинтаг комиссијасынын јарадылмасы һагғында гәрар гәбул етди. Комиссија март сојғырымыны, илкин мәрһәләдә Шамаһыдакы вәһшиликләри, Ирәван губернијасы эразисиндә ермәниләрин төрәтдикләри ағыр чинајәтләри арашдырды. Дунја ичтимаијәтинә бу һәгигәтләри чатдырмаг үчүн Харичи Ишләр Назирлији нәздиндә хусуси гурум јарадылды. 1919 вә 1920-чи илин март ајынын 31-и ики дәфә Азәрбајчан Халг Чүмһуријәти тәрәфиндән үмуммилли матәм күнү кими гејд едилмишдир. Әслиндә бу, азәрбајчанлылара гаршы јүрүдүлән сојғырымы вә бир әсрдән артыг давам едән торпагларымызын ишғалы просесләринә тарихдә илк дәфә сијаси гијмәт вермәк чәһди иди. Лакин, Азәрбајчан Халг Чүмһуријәтинин сүгуту бу ишин баша чатмасына имкан вермәди.

Зағафгазијанын советләшмәсиндән өз чиркин мәгсәдләри үчүн истифадә едән ермәниләр 1920-чи илдә Зәнкәзур вә Азәрбајчанын бир сыра торпагларыны Ермәнистан ССР-ин эразиси елан етдиләр.

Сонракы дөврдә бу эразиләрдәки азәрбајчанлыларын депортасија едилмәси сијасәтини даһа да кенишләндирмәк мәгсәдилә јени васитәләрә әл атдылар. Бунун үчүн онлар ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил тарихли "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Кур-Араз овалығына кәчүрүлмәси һагғында" хусуси гәрарына вә 1948—1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын өз тарихи торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасына дәвләт сәвијәсиндә наһ олдулар.

Ермәни милләтчиләри өз һавадарларынын кәмәји илә 50-чи илләрдән етибарән Азәрбајчан халғына гаршы кәскин мәнәви тәчәвүз кампанијасына башладылар. Кечмиш Совет мөканында мүнғәзәм шәкилдә јайылан китаб, журнал вә гәзетләрдә милли мэдәнијәтимизин ән нәфис нүмунәләринин ермәни халғына мәнсуб олдуғуну сүбут етмәјә чалышырдылар. Ејни заманда онлар төрәфиндән бүтүн дунјада азәрбајчанлыларын мәнфи образларыны формалашдырмаг чәһдләри дә күчләнирди. "Јазыг, мәзлум ермәни халгы"нын сурәтини јарадараг әсрин әввәлиндә рекионда баш верән һадисәләр шурлу сурәтдә тәһриф олунур, азәрбајчанлылара гаршы сојғырым төрәдәнләр сојғырым гурбанлары кими гәләмә верилирди.

Әсрин әввәлиндә әксәр әһалиси азәрбајчанлы олан Ирәван шәһәриндән вә Ермәнистан ССР-ин дикәр бөлкәләриндән сојдашларымыз тәғибләрә мәрүз галараг күтләви сурәтдә говулур. Азәрбајчанлыларын һүғуглары ермәниләр тәрәфиндән кобудчасына позулур, ана дилиндә тәһсил алмасына әнкәлләр төрәдилир, онлара гаршы репрессиялар һәјәта-кечирилир. Азәрбајчан кәндләринин тарихи адлары дәјишдирилир, топонимика тарихиндә мисли көрүнмәјән гәдим топонимләрин мұасир адларла әвәзолунма просеси баш верир.

Сахталашдырылмыш ермәни тарихи кәнч ермәниләрин шовинист руһунда бөјүмәсинә зәмин јаратмаг үчүн дәвләт сијасәти сәвијәсинә галдырылыр. Бөјүк һуманист идеаллара хидмәт едән Азәрбајчан әдәбијаты вә мэдәнијәти руһунда тәрбијә олунмуш јени нәслимиз екстремист ермәни идеолокијасынын тәғибләринә мәрүз галыр.

Азәрбајчан халғынын мәнәвијәтына, милли гүруруна вә мәнлијинә јөнәлмиш бөһтанлар сијаси вә һәрби тәчәвүз үчүн идеоложи зәмин јарадырды. Халгымыза гаршы апарылан сојғырым сијасәти өзүнүн сијаси-һүғуги гијмәтинин тапмадығы үчүн тарихи фактлар Совет мәтбуатында ермәниләр тәрәфиндән тәһриф олунур вә ичтимаи фикир чашдырылырды. Ермәниләрин Совет режиминдән бәһрәләнәрәк һәјәта кечирдикләри вә 80-чи илләрин орталарында даһа да күчләнән антиазәрбајчан тәблиғатына Азәрбајчан Республикасынын рәһбәрлији вахтында лазыми гијмәт вермәди.

1988-чи илдән ортаја атылан гондарма Дағлыг Гарабаг конфликтинин илкин мәрһәләсиндә јүз минләрлә азәрбајчанлынын өз тарихи торпагларындан говулмасына да республикада дүзкүн сијаси гијмәт верилмәди. Азәрбајчанын Дағлыг Гарабыг Мухтар

Вилајетинин Ермәнистан ССР-ин тәркибинә дахил едилмәси һаггында ермәниләрни гејри-конституцион гәрарыны вә Москванын әслиндә бу вилајәти Хүсуси Идарәтмә Комитәси вәситәсилә Азәрбајчанын табелијиндән чыхармасыны халгымыз чидди наразылыгга гаршылады вә мһүм сijasәи аксиялара әл атмаг мөчбуријјәти гаршысында галды. Республикада кечирилән митинглар заманы торпагларымызын ишғалы сijasәти гәтијјәтлә писләнсә дә Азәрбајчан рәһбәрлији өз пассив мөвгејиндән әл чәкмәди. Мәһз елә бунун нәтичәси олараг 1990-чы илнн январ ајында кетдикчә күчләнән халг һәрәкатыны боғмаг мәгсәдилә Бақыја гошунлар јеридилди, јүзләрлә азәрбајчанлы мәһв вә шинкәст едилди, јараланды, дикәр физики тәзјигләрә мәруз гојулду.

1992-чи илнн февралында ермәниләр Хочалы шәһәринин әһалисинә мисли көрүнмәјән диван тутду. Тарихимизә Хочалы сојгырымы кими һәкк олунан бу ганлы фачиә минләрлә азәрбајчанлынын мәһв едилмәси, әсир алынмасы, шәһәрин јерлә јексан едилмәси илә гуртарды.

Милләтчи-сепаратчы ермәниләрнн Дағлыг Гарабағда башладығы авантюрист һәрәкатын нәтичәси олараг бу күн бир милјондан артыг сојдашымыз ермәни гәсбарлары тәрәфиндән өз догма јурдјуваларындан дидәркин салынмыш, чадырларда јашамаға мөһкум едилмишдир. Әразимизин 20 фаизинин ермәни силаһлы гүввәләри тәрәфиндән ишғалы заманы минләрлә вәтәндашымыз шәһид олмуш, хәсарәт алмышдыр.

Азәрбајчанын XIX-XX әслрәдә баш верән бүтүн фачиәләри торпагларынын зәбти илә мүшәјнәт олунараг, ермәниләрнн азәрбајчанлыларга гаршы дүшүнүлмүш планлы сурәтдә һәјата кечирдији сојгырымы сijasәтинин ајры-ајры мәрһәләләрини тәшкил етмишдир. Бу һадисәләрин јалныз биринә — 1918-чи ил март гырғынына сijasәи гүјмәт вермәк чәһди кәстәрнлмишдир. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин вариси кими Азәрбајчан Республикасы бу күн онун ахыра гәдәр һәјата кечирә билмәдији гәрарларын мәнтиги давамы олараг сојгырымы һадисәләринә сijasәи гүјмәт вермәк борчуну тарихин һөкмү кими гәбул едир.

Азәрбајчан халгына гаршы тәрәдилмиш бүтүн сојгырымы фачиәләрини гејд етмәк мәгсәдилә **гәрара алырам:**

1. 31 март Азәрбајчанлыларын Сојгырымы Күнү елан едилсин.

2. Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисинә төвсијә олунсун ки, азәрбајчанлыларын сојгырымы илә бағлы һадисәләрә һәср олунмуш хүсуси сессиянын кечирилмәси мәсәләсинә бахсын.

Һејдәр ӘЛИЈЕВ,

Азәрбајчан Республикасынын Президенти

Бақы шәһәри, 26 март 1998-чи ил

Рамиз Мөвдијев,

Азәрбајчан Республикасы Президенти Ичра Аваратынын рәһбәри

ҺӘР БИРИМИЗДӘН БӨЈҮК ВӘТӘНДАШ МӘСҮЛИЈӘТИ ТӘЛӘБ ЕДӘН ТАРИХИ СӘНӘД

XXI әсрин астанасында мүстәгилијини әлдә етмиш Азәрбајчан халгы гәдим тарихә вә зәнкин әнәнәләрә малик олан дөвләтчилијини бәрпа етмәк, милли мәһвәи дөјәрләрә сөјкәнән вә үмүмбәшәри идеаллардан гидаланан мөфкурәсини, өз милли идеолокијасыны формалашдырмаг, азад игтисади мүнәсибәтләрә әсасланан, демократија принципләрини еһтива вә тәтбиг едән һүгүги дөвләт вә вәтәндаш чөмијјәти гуручулуғу јолу илә инамла прәлиләјир. Дөвләт суверенлији вә милли мүстәгиллик халгын әслрәлә үрөјиндә кәздирдији мүгәддәс арзунун, идејанын тәнтәнәси, нечә-нечә нәсилләрин бу идеја уғрунда ачыг вә кизли мүбаризәсинин мәнтиги јекуну олуб, Азәрбајчанын мүасир дурумунун башлыча кефијјәт тәзаһүрү кими чыхыш едир. Азәрбајчан Республикасынын Президенти мөһтәрәм Һејдәр Әлијев тамамилә һағлы олараг өлкәмизин дөвләт мүстәгилијини халгымызын XX әсрдә газандығы ән бөјүк нашилијәт, ән вачиб милли сәрвәт һесаб едир.

Дөвләт мүстәгилији халгымыза өз милли мәнсубијјәтини там тутуму илә ифадә етмәк, милли мәнәфеләрнн максимум шәкилдә реаллашдырмаг имканлары вермишдир. Мүстәгиллик, азадлыг һисси индики тарихи мәрһәләдә халгын гаршысында дуран чөтин вә мүрәккәб проблемләрин өзүнүдәркин, өзүнүифадәнин, букүнкү вә кәләчәк уғурларын фундаментал шәртинә вә рәһнинә чеврилир.

Азәрбајчан халгы једдинчи илдир ки, мүстәгил јашајыр. Бу илләр әслиндә мүстәгилијин горунуб сахранмасы, мөһкәмләндирилмәси уғрунда кәркин, бәзән драматик мүбаризә дөврү олмушдур. Инди там әсасла дејә биләрик ки, президент Һејдәр Әлијевин дүшүнүлмүш, узагкөрән, әлчүлүб-бичилмиш сijasәти вә зәнкин дөвләтчилик, рәһбәрлик тәчрүбәси сәјәсиндә өлкәмиздә сабитлик тәмин едилмиш вә мүстәгил Азәрбајчан дөвләти һәртәрәfli инкшаф јолуна чыхарылмышдыр. Халгымыз мөһтәрәм президентимизин рәһбәрлији алтында Ермәнистан—Азәрбајчан мүнәгишәсинин динч вәситәләр-

лә низама салынмасы, игтисади, сијаси вә һүгүги ислаһатларын апарылмасы, өлкәннин тәбни сәрвәтләриндән халгын рифаһи наминә истифадә едилмәси, дәвләтимизин дүнја игтисади вә сијаси гурумларына интеграција олунмасы, әһалинин һәјат сәвијјәсинин жүксәлдилмәси вә с. кими вәзифәләри мұвафәғијјәтлә јеринә јетирир. Азәрбајҗанын хош сәдасы мө'тәбәр бејнәлхалг мәчлисләрдән кетдикчә даһа тез-тез ешидилмәкдәдир, онун дүнја бирлијиндә һүфузу, демократик, һүгүги, дүнјәви дәвләт имичи артыр. Азәрбајҗан дәвләтинин башчысы һейдәр Әлијев дүнјанын ән көркәмли сијаси хадимләри арасында жүксәк һүфуз, лајигли һөрмәт газанараг ән мө'тәбәр бејнәлхалг сорғуларын галиби олмушдур. Бүтүн бунлар Азәрбајҗанын дәвләт мүстәғиллијинин нәтичәси олмагла јанашы, һәм дә онун дәнмәзлијинин, даими вә әбәди характер кәсб етмәсинин мұһүм кәстәричисидир.

Халгымызын дәвләт мүстәғиллији әлдә етмәси бир тәрәфдән дүнјада, о чүмләдән кечмиш Советләр Иттифагында кедән сијаси, игтисади, идеоложи, чоғрафи-сијаси просәсләрин нәтичәси, дијәр тәрәфдән милләтимизин өзүнүтәсдигинин тәзаһүрүдүр. Буна көрә дә биз һағлы олараг мүстәғиллијин әлдә едилмәсини халгымызын өзүнү ифадә етмәси, милли мәнлијини тәсдигләмәси, өз тарихини, мәнәвијјатыны, адәт-ән'әнәләрини, әхлаги дәјәрләрини вә бахышларыны объектив шәкилдә бәрпа вә инкишаф етдирмәси үчүн кениш имканлар ачан тарихи бир шанс кими дәврајырыг. Сүбүт етмәјә еһтијач јохдур ки, мәнәви дәјәрләримизи чанландырмадан, милли мәнлик һиссини чошдурмадан, халгын сојкөкүнә архаланмадан милли дәвләтчилијин әбәдијашар бүнөврәсини гурмаг гејримүмкүндүр. Азәрбајҗан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијев бу мұнасибәтлә һағлы олараг демишдир: "Халгымыз әсләр боју јашамаг, јаратмаг уғрунда мұбаризә апарыб, милли азадлыг уғрунда вурушуб, гурбанлар вериб, өз торпагында милли ән'әнәләри, тарихи көкләри әсасында, өз дини, мәнәвијјаты әсасында мүстәғил дәвләт гурмаг арзусунда олуб. Инди халгымыз буна наил олуб... Азәрбајҗан дәвләт мүстәғиллији әлдә едәндән сонра халгымызын мәнәви дәјәрләри чанланыб, бәрпа едилибдир. Азәрбајҗан халгы гәһраман, чәсур, дәјанәтли, саф әхлағлы халг кими бүтүн дүнјада таныныб".

Һәр бир халг өз тарихиндә милли мәнсубијјәтини тәсдигләјән чәһәтләри чилаләјараг әхлаги-психоложи дәјәрләрини вә кејфијјәтләрини формалашдырыр. Халгын тарихи нәинки онун көкү, мәншәји һағгында информәсија мәнбәјидир, һабелә онун кејфијјәт мүәјјәнлији, милли јеткинлик зирвәсинә жүксәлиши хронологикјасыдыр. Она көрә дә халгын һәјаты, мәдәнијјәти, мәфкурәси һағгында һәғиги билкиләри онун объектив, дәғиг вә долғун тәдғиг олунуб јарадылмыш тарихи вәситәсилә әлдә етмәк мүмкүндүр.

Азәрбајҗан халгынын тарихи гәдим вә зәнкин олдуғу гәдәр дә кешмәкешли олмушдур. Азәрбајҗанлыларын нечә-нечә нәсилләри тарихи әдаләт уғрунда вурушмагла јанашы, һәм дә тарихи һәғигәти бәрпа етмәк уғрунда мұбаризә апарыблар. Јалһыз Азәрбајҗан Республикасы мүстәғиллик газандыгдан сонра халгымызын тарихи кечмишинин объектив мәнзәрәсини јаратмаг имканы әлдә едилмишдир. Узун илләр кизли сахланылан, үзәринә гадага гојулмуш һәғигәтләрин ачылмасы тарихимизин тәһриф едилмиш сәһифәләринин јенидән, бу дәфә объектив јазылмасына шәраит јарадылдыр. Она көрә дә һазырда чәмијјәтимиз, илк нөвбәдә исә тарихимизин тәдғигатчылары гаршысында чох мұһүм вәзифәләр дурур. Президент һейдәр Әлијевин гејд етдији кими, "тарихә дүзкүн гијмәт вермәк, ону дүзкүн тәһлил етмәк ләзымдыр".

Азәрбајҗан тарихинин кизли сахланылан, узун илләр боју тәһриф едилән сәһифәләриндән бири дә халгымыза гаршы дәфәләрлә тәрәдилмиш, лакин индијәдәк өзүнүн һүгүги вә сијаси гијмәтини алмамыш сојгырымыдыр. Чох тәәссүф һисси илә гејд едилмәлидир ки, бу мәсәлә тәдғигатчыларын да диггәтиндән кәнәрда галмышдыр. "Азәрбајҗанлыларын сојгырымы һағгында" Азәрбајҗан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијевин 1998-чи ил 26 март тарихли фәрманы бу бошлуғу долдурур, тарихи һәғигәти ашкар едир. Гәтијјәтлә дејә биләрик ки, бу фәрман 200 ил әрзиндә Азәрбајҗан халгына гаршы тәрәдилән һағсызлығларын индики вә кәләчәк нәсилләримизә, һабелә бүтүн дүнја ичтимајјәтинә чатдырылмасы бахымындан хүсуси дәвләт әһәмијјәти, һәтта бејнәлхалг әһәмијјәт кәсб едән сәнәддир. Өзүнүн руһу, мәзмуну, идеја јөнүмү илә бу сәнәд жүз илләрлә халгымыза гаршы тәрәдилән гәддар чинајәтләрин, XX әсрин сонларында "Дағлыг Гарабағ проблеми" шәклиндә ортаја чыхмыш ермәни тәчавүзүнүн һәғиги көкләринин өјрәнилмәси вә дәрк едилмәсиндә әвәсиз тарихи-сијаси мәнбә әһәмијјәтинә маликдир.

"Азәрбајҗанлыларын сојгырымы һағгында" фәрманында Президент һейдәр Әлијев халгымыза гаршы сојгырымы фактларынын дәвләт сәвијјәсиндә илк дәфә бәјан едилмәси вә она сијаси гијмәт верилмәси илә Азәрбајҗан халгы гаршысында даһа бир тарихи хидмәт кәстәришдир. Бу фәрманын јаранмасыны дәвләтчилик фәалијјәтинин ади бир факты кими гијмәтләндирмәк дүзкүн олмазды. Белә сәнәдин гәбул едилмәси дәвләт башчысындан халгымызын тарихи тәлејинә дәриндән бәләдлик вә объектив бахыш әсл вәтәндаш чәсарәти вә бөјүк сијаси узагкөрәнлик, мүдриклик вә ирадә тәләб едир. Бунунла јанашы мұбалиғәсиз демәк олар ки, белә бир аддым халгымызын тарихи һағларынын бәрпа едилмәси вә горунмасы истиғамәтиндә сон илләр апарылан мөгсәдәнлү, вә ардычыл сијасәтин кејфијјәтчә јени мөрһәләјә дахил олмасындан хәбәр верир. Буну фәрманын бүтүн мәзмуну вә маһијјәти барит шәкилдә кәстәрир.

Узун илләр мұхтәлиф формаларда тәчәвүзләрә мә'руз галаң, лакин һагг сәсиңи дүңјаја чатдыра билмәјән азербәјчанлылар һәмни фарманың сәјәсиндә әсл һәгигәтн уча сәслә бәјән етмәк, миллиәтимиңи зүлмә, сыхынтыларә дүчар етмиш ермәни вә диқәр үнванлы тәчәвүзкарларың инсанлыға јарашмајән әмәлләринни конкрет фактларла ифша етмәк имканы әлдә едирләр. Бу һәгигәт исә ондан ибарәтдир ки, мұхтәлиф чоғрафи-сјјаси марағларың амансыз бурулғанына дүшмүш Азербәјчан халғы сон ики әср әрзиндә милли, дини вә әрази бахымындан сыхышдырылыб, гәдим ата-баба торпағларының бөјүк бир һиссәсиндән чыхарылыб, арды-арасы кәснлмәјән тәзјигләр вә тәғибләр сәјәсиндә тағәтдән салыныб, дәфәләрлә сојғырымына мә'руз галыб, лакин онун е'тираз сәси, һарајы гәддарчасына боғулуб, дүңјадан кизләдилеб.

Бүтүн бунлара көрә "Азербәјчанлыларың сојғырымы һаггында" Президент фарманы мұһүм сјјаси вә тарихи әһәмийәтә малик сәнәддир. О, XIX—XX әсрләрдә азербәјчанлыларә гаршы өлкәми-зин дахилиндә вә бејнәлхалғ сәвијјәдә һәјата кечпирилән сојғырымы сјјасәтинә, халғымыз әлејһинә тарихи чинајәтләрә рәсми дәвләт сәвијјәсиндә сјјаси гиймәт верир. Бунунла јанашы фарман ермәни-ләрин вә онларың һимајәдарларының чиркин мөгсәдди фәалијјәти нәтичәсиндә халғымызың сон ики јүз иллик тарихиниң биләрәкдән сахталашдырылдығыны дәвләт сәвијјәсиндә бәјән едир. О, һәм дә баш вермиш кәдәрли һадисәләрин объектив арашдырылмасы вә бејнәлхалғ тәшкилатлар тәрәфиндән бу чинајәтләрә әдәләтли гиймәт верилмәси үчүн һүғуги-сјјаси база јарадыр. Бу исә тәкчә тарихчиләримиз, үмумийјәтлә елми ичтимаијјәтимиз гаршысында дејил, һәм дә өлкәмизи, халғымызы бејнәлхалғ сәвијјәдә тәмсил едән нүмајәндәләримиз, ән әввәл дипломатларымыз гаршысында, еләчә дә мұхтәлиф өлкәләрдә јашајән сојдашларымыз, Азербәјчан диаспорасы гаршысында мұһүм вәзифәләр гојур.

Тарих кәстәрир ки, Азербәјчан торпағлары һесабына "Бөјүк Ермәнистан" дәвләти јаратмағ үчүн азербәјчанлыларың сојғы-рымының төрәтмәк ермәниләрин узунмүддәтли чиркин, азғың милли мөгсәдидир – вә буну һәр бир азербәјчанлы дәрк етмәлидир. Фарманда Азербәјчан әразисиниң ишғалчылар тәрәфиндән парчаланмасы, әһалисиниң ағыр мүсибәтләрә дүчар едилмәси, сон ики әсрдә әввәлчә чар Русиясының, сонралар исә тоталитар совет режиминиң билаваситә јардымы вә һимајәси илә ермәниләрин азербәјчанлыларә гаршы һәјата кечирдији дүшүнүлмүш, мөгсәдјөнлү сојғырымы сјјасәти мәрһәлә-мәрһәлә ачығланыр вә тәкзибедилмәз бир мәнтиглә ифша олунур.

Сәнәддә гејд олундуғу кими, һәгигәтән дә бу сојғырым сјјасә-тиниң илкиң мәрһәләси Күлүстан вә Түркмәнчәј мұғавиләләри нәтичәсиндә Азербәјчан торпағларының јаделли гәсбкарлар тәрә-финдән парчаланарағ ишғал едилмәси вә һәмни әразиләрә башға өлкәләрдән ермәниләрин көчүрүлмәси илә башланыр. Мәһиз һәмни дәврдә ермәниләр тарихи Азербәјчан торпағлары җлан Ирәван,

Нахчыван, Гарабағ ханлығлары әразиләриндә мәскунлашдырылды вә орада јашајән азербәјчанлыларла мұғажисәдә сон дәрәчә азлығ тәшкил етмәләринә бахмајарағ "ермәни вилајәти" адлы сүңи инзибатн-әрази бөлкүсү јарадылмасына наил олдулар. Бунунла да азербәјчанлыларың өз әзәли торпағларындан гоғулмасы вә мөһв едилмәси сјјасәтиниң әсасы гојулду вә фарманда гејд едилдији кими, сојғырымы Азербәјчан торпағларының ишғалы стратегијасының ажрылмәз тәрқиб һиссәсинә чеврилди. Он илдән бәри давам едән вә халғымызы ағыр мәрһумийәтләрә мә'руз гојан Дағлығ Гарабағ сепаратчылығы бу стратегијаның нөвбәти тәзәһүрүдүр.

Президент фарманының әһәмийәти онун тарихи һадисәләрә сјјаси гиймәт вермәси илә мөһдудлашмыр. Бу фарман кечмиш тарихимиңә вә бүгүнкү процесләрә бахышлары көкү сурәтдә дәјиш-дирмәји нәзәрдә тутан чоғ мұһүм дәвләт сәнәди, концептуал сјјаси бахышларә әсәсләнән методоложи базадыр. Бу фарман дүңја миг-јасында өз мөғләрини кетдикчә мөһкәмләндирән мүстәгил Азәр-бајчан дәвләтиниң һагг сәсидир, әдәләт һарајыдыр, бүтүн дәвләтләрлә бәрәбәрһүғуглу мұнасибәтләр гурмағы вә өз марағла-рыны мұдафиә етмәји бачаран дәвләтин милли манифестидир. Фарманың һәм бүтүнлүкдә мәзмуну, һәм дә ажры-ажрылығда мұхтәлиф мүддәәлары һәр бир вәтәндаш вә бүтөвлүкдә чәмијјәт гаршысында чоғ мұһүм вәзифәләр ирәли сүрүр. Гыса шәкилдә һәмни вәзифәләри ашағыдакы кими ифадә етмәк олар:

Фарманда 1813-чү ил Күлүстан вә 1828-чи ил Түркмәнчәј мұғавиләләриниң Азербәјчан халғының вә торпағларының парча-ланмасының әсасыны гојмасы кими сәчпәјләндирилмәси әслиндә һәмни дәврдән бу күнә гәдәр Азербәјчан тарихинә јени, сахта-карлығдан узағ, объективлијә әсәсләнән мөғгедән јанашмағ, онун јени концепсијасыны јаратмағ зәрурәтиниң ирәли сүрүр. Етираф етмәлијик ки, узун илләр Азербәјчан халғына гаршы јеридилән мәнфур сыхышдырма сјјасәтиниң вә ермәниләрин төрәтдикләри сојғырымың ерт-басдыр едилмәсиндә, тарихимиңин сахталашды-рылмасында бизим ичтимаи елмләрин нүмајәндәләриниң күнаһы да аз дејил. Онлар коммунист идеолокијасының объективликдән чоғ узағ олан, тарихи фактлары тәһриф едән "халғлар достлуғу" фе'лиңә ујарағ әсл һәгигәтләри нәники дүңја ичтимаијјәтинә, һеч өз кәнч нәслимиңә белә чатдыра билмәјибләр. Бунунла әлағәдар сон ики јүз иллик тарихимиңин јенидән ишләнмәси тарихчиләрин вә бүтүнлүкә ичтимаи елмләримизин әсас вәзифәси кими гаршыда дурур. Инанмағ олар ки, гуманитар елм нүмајәндәләримиз, сјјасәтчиләр, политолоғлар, журналистләр, бүтүн јарадычы зијальларымыз Президент һәјдәр Әлијевин бу фарманындан дүзкүн нәтичә чыхара-чағ, халғымызың гәдим вә зәнкин тарихинә јенидән нәзәр салачағ, һәгиги тарихимиңи јазыб, олдуғу кими дүңјаја чатдырачағлар. Бу заман онлар гејри-сәмимилиқдә, гејри-ардычыллығда тәгсирлән-дирилмәкдән чәкиңмәјәрәк өз сәһвләрини чәсарәтлә е'тираф

етмәлидирләр. Милләтнимизин кәләчәк тәлеји буну гәтијјәтлә тәләб едир.

Сүбүт етмәјә еһтијач јохдур, 1988-чи илдә ортаја атылан гондарма "Дағлыг Гарабағ проблеми"ндә, 1990-чы илин 20 јанвар Бақы гырғынында, Хочалы фачиәсиндә вә дикәр антиазәрбајчан вәһшиликләриндә өз әксини тапан сојгырымын көкләри Русија империясынын "Тағыз јүрүшүнә", XIX әсрин әввәлләринә, јухарыда хатырладылан мүғавиләләрин имзаланмасы илә нәтичәләнән чоғрафи-сјјаси просесләрә вә мүнәсибәтләрә кедиб чыхыр. Ики јүз ил әрзиндә азәрбајчанлыларын мәрһәлә-мәрһәлә өз тарихи торпагларыннан сыхышдырылыб чыхарылмасынын әсл сәбәбләрини вә бу просесләрин һәм иштиракчыларынын, һәм дә һавадарларынын (бәлкә дә просесин һәгиги саһибләринин) гаршыја гојдуғлары мөгсәдләрин маһијәтини ашкара чыхара биләрик. Бу модели исе Президентин фәрманынын жалныз јени концептуал модели зәмининдә дәрин мәнә чаларларыны јүксәк вәтәндаш мәсулијјәти вә чәсарәти илә дәрк едән вәтәнпәрвәр алимләримиз јаратмалы вә һәјата кечирмәлидирләр.

Ирәли сүрүлән вәзифәни сырф елми-идраки мәзmunлу вә јөнүмлу проблем кими тәғдим етмәк сәһв оларды. Мәсәләјә сјјаси призмадан јанашараг онун практик мөгсәдини даһа дүзкүн мүәјјәнләшдириб һәјата кечирмәк лазымдыр. Сәһбәт азәрбајчанлыларын сон ики јүз илдә, о чүмләдән јашадығымыз дәврәдә үзләшдији тәзјигләрин, сојгырымы һадисәләринин сәбәбләринин вә көкләринин дүзкүн арашдырылмасы вә объектив гимәтләндирилмәси илә мөһдудлашмыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими, өз-өзлүјүндә бу вачибдир. Лакин әсас мөгсәд вә вәзифә ондан ибарәтдир ки, бу характерли һадисәләрин сәбәбләринә ајыг нәзәрлә бахаг, кәләчәкдә белә фачиәләрин тәкрар олунмамасы үчүн онларын гаршысыны вахтыннда ала биләк. Бунун үчүн исе илк нөвбәдә кәнч нәсли вә кәләчәк нәсилләри халғымызын көзәл мәнәви-әхлаги дәјәрләри руһунда, вәтәнпәрвәрлик гәјәси әсасында тәрбијә етмәк, милли бикәнәлијин, тарихимизә вә мүсибәтләримизә етинасыз мүнәсибәтин арадан галхмасына наил олмаг, мүмкүн ола биләчәк јени сынағлар гаршысында халғымызын өз гәдр-гимәтини дәрк едән ваһид, мүбариз, гәтијјәтли бир милләт кими формалашмасыны тәмин етмәк лазымдыр.

Президентин фәрманы халғымызын тарихи јаддашынын бәрпасы вә мөһкәмләндирилмәси, милли дәјәрләрә вә милли һиссләрә сөјкәнән мәнәви-әхлаги тәрбијә сәһәсиндә дә мүнүм вәзифәләр ирәли сүрүр. Бунун үчүн сахталашдырылмыш ермәни тарихи зәмининдә азәрбајчанлылара гаршы јеридилән ермәни сјјәсәтинә ән лајигли чаваб тарихи һәгигәтләрин һәр бир азәрбајчанлыја чатдырылмасыдыр. Мәнфур мөгсәдләри һәр биримизә мәлум олан ермәни дүшмәнчилијинин вә екстремизминин халғымыза гаршы тәрәтдији сојгырымы дөһшәтләринин ашкарланмасы, кәнчләрә изаһ

едилмәси онларын милли шүурунун, идракынын инкишафында, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә әсас истигамәт олмагга јанашы, һәм дә кечмишимизин ачы реаллығларынын бир даһа тәкрар олунмамасы үчүн милли јаддаш феноменинә вә чидди хәбәрдарлыға чеврилмәлидир. Тарихи унутганлығымыз вә бикәнәлик үзүндән мүхтәлиф дәврләрдә халғымызын дүчар олдуғу, фачиәләрин Азәрбајчан өвладларынын тәрбијәсиндә (субъектив вә объектив амилләрә көрә) һәлләдичи амилә чеврилә билмәәсиндән ләзими нәтичә чықармағын вахты чоһдан чатыб. Халғымыз мүстәғиллик шәраитиндә өз шәрәфли тарихини јашајараг, кечмишимизин ганлы сәһифәләрини, јараларыны да унутмамалыдыр. Бунун үчүн кәнчләримиздә идеја-сјјаси вә мәнәви мүбаризлик һиссләрини күчләндирмәлијик.

Азәрбајчанлыларын сојгырымы тарихинин кәнч нәслин тәлим-тәрбијәсинин мүнүм, бәлкә дә һәлләдичи елементи кими тәдгиг едиллиб јазылмасы чәмијјәти дүшүндүрән ән актуал проблемләрдән бири олмалыдыр. Белә бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирилмәлидир ки, ермәнјиләрдән фәргли олараг азәрбајчанлылар гисасчылыг һиссинә гапылмасалар да, өз тарихи һағларыны горумагда вә бәрпа етмәкдә даһа күзәштә кетмәјәчәкләр.

Фәрманын халғымыза гаршы тәрәдилмиш һағсызлығларын вә чинајәтләрин үстүнү ачмасында, бунлары һәм букүнкү, һәм дә кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг зәурүрәтини вурғуламасында ифадә олунан тарихи әһәмијјәти бу ишә бүтүн чәмијјәтин гошулмасыны шәртләндирир. Һәр бир азәрбајчанлы там мәсулијјәтлә дәрк етмәлидир ки, торпағларымызын парчаланмасы, зәбт олунмасы, халғымызын сојгырымына мәрүз галмасы вәтәндашлыг дүјүғларыны күчләндирән, милли мөфкурәни өтәри һиссләрдән вә мөгсәдләрдән тәмизләјән тарихи јаддаша чеврилмәлидир. Она көрә дә мөвгејиндән, әгидәсиндән, сјјаси мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг һәр кәс Президентин фәрманынын тарихи әһәмијјәтини дәрк етмәли вә орада ирәли сүрүлән вәзифәләрин һәјата кечирилмәси ишинә өз төһфәсини вермәјә мүнүм вәтәндашлыг борчу кими јанашмалыдыр. Бу вәзифәләрин реаллашмасы бүтүн чәмијјәтин, дәвләт вә гејрә-дәвләт структурларынын, ичтимай-сјјаси гәшкиләт вә партијяларынын, һабелә харичдә јашајан сојдашларымызын сәјләринин бирләшмәсини тәләб едир. Бу үмуммилли сигләтли мәсәләдә игтидар-мүхалифәт бөлкүсү гәтијјән јолверилмәздир, чүнки әкс тәғдирдә һәмин парчаланманын сәбәбкарлары дүшмән дәјирманына су төкмүш олулар.

Азәрбајчанлылара гаршы узун илләр боју давам етмиш сојгырымы тарихинин өјрәнилмәси вә бу инсанлыгданкәнар әмәлләрин дүзкүн гимәтләндирилмәси халғымызын мәнәвијјәтына, милли гүруруна вә мәнлијинә гаршы јөнәлмиш азғын тәхрибат вә бөһтанләрә сом гојмаг бахымындан да тутарлы дәставүз ола биләр.

Бу һәм дә она корә хүсусилә вачибдир ки, белә тәхрибат вә бөһтанлар әслиндә өлкәмизә, халгымыза гаршы заман-заман һәрби вә сijasи тәчавүзләр үчүн идеоложи зәмин ролуну ойнайыр. Халгымыза гаршы апарылан соjгырымы өзүнүн һүгүгги-сijasи гиймәтинни индијәдәк алмадыгы үчүн Азәрбајчанын һагг иши уғрунда әдаләтли мүбаризәси бүтүн дөврләрдә чәтгнликләрдә гаршылашмалы олмушдур. Өлкәмизә вә халгымыза гаршы јөнәлмиш тәхрибатлара вахтында гиймәг верилмәәси, еләчә дә о дөврдә милли бирлијин, дөвләтчилиик тәчрүбәсинә малик лидерин олмамасы Дағлыг Гарабағ әтрафында Ермәнистан—Азәрбајчан мұнагишәсинин әсл сәбәбләринин дүңјаја вахтында чатдырылмасына бөјүк әнкәлләр төрәтмишдир. Буна корә дә тарихи фактлар әсасында азәрбајчанлыларын соjгырымы һадисәләринин кениш дүңја ичтимаийәтинә бәјан олунмасы Дағлыг Гарабағ мұнагишәси зәмининдә халгымызын позулмуш һүгүгларынын, өлкәмизин әрази бүтөвлүјүнүн бәрпа едилмәси истигамәтиндә апарылан чохшахәли ишини тәркиб һиссәсинә чеврилмәлидир. Азәрбајчанлыларын соjгырымынын бүтүн дәгиглији илә дүңја бирлијинә чатдырылмасы онилликләр әрзиндә ујдурулмуш "мәзлум, јазыг ермәни милләти" образына дағытмаг үчүн дә ән тутарлы васитә ола биләр.

Өлкә Президентинин халгымызын тарихи кечмишинин гаранлыг сәһифәләринә ишыг сачан бу фәрманы тәләјүклү фундаментал мәсәләләр ирәли сүрдүјүнә корә бүтүн Азәрбајчан халгынын диггәтиннә чәлб едиб, чәмијјәтимиз тәрәфиндән бирмәналы шәкилдә јүксәк гиймәтләндирилиб. Халгын бүтүн тәбәгәләри онун әһәмијјәтинни, вачиблијинни, дәјәрини дәрк едәрәк, гаршыја гојулан вәзифәләрини һәјата кечирилмәсиндә јахындан иштирак етмәк әзминни билдирир. Фәрманда галдырылан проблемләр әтрафында интенсив дискуссиялар апарылып, елми конфранслар, ичтимаийәтин топлантылары кечирилир. Дөвләт мәтбуаты фәрманда гојулан проблемләрин ишыгландырылмасына вә реаллашдырылмасына кениш јер верир. Милли Мәчлис Президентин бу фәрманы илә бағлы хүсуси сессия кечирмиш, азәрбајчанлыларын соjгырымы һаггында бәјанат гәбул етмиш, бейнәлхалг тәшкилатлара, дүңја өлкәләринин парламентләринә вә һөкүмәтләринә мүрачиәт етмишдир ки, сон ики әсрдә ермәни милләтчилијинин вә онун һавадарларынын азәрбајчанлылара гаршы төрәтдији соjгырымы чинајәтини танысынлар, кәләчәкдә соjгырымы чинајәтләринин чәзәсыз галмасынын гаршысына алмагдан өтрү тәсирили бейнәлхалг һүгүг механизмләри јарадылмасы ишини тезликлә баша чатдырсынлар.

Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси азәрбајчанлыларын соjгырымы тарихи илә әләгәдар әсл һәгигәтин ачылмасы вә тарихи әдаләтин бәрпасы наһинә, һабелә кәләчәкдә

азәрбајчанлылара гаршы јени-јени чинајәтләрин гаршысынын алынмасы мәгсәди илә бәјан етмишдир ки, демократија јолу тутмуш Азәрбајчан дөвләти ермәни милләтчилијинин вә онун анти-азәрбајчан руһлу һимајәдәрларынын XIX—XX әсрләрдә дөфәләрдә халгымыза гаршы соjгырымы төрәтдикләрини гәтијјәтлә дүңја ичтимаийәтинә чатдырмаг үчүн бүтүн мөвчуд үсул вә васитәләрдән истифадә едәчәкдир.

Тарихин ачы һәгигәтләринин ибрәт дәрси ондан ибарәтдир ки, азәрбајчанлылара гаршы ики јүз ил давам едән соjгырымы һәмин фачиәләрин әсл сәбәбкарларынын кәлкәдә, чәзәсыз галмасы сәјәсиндә мүмкүн олмушдур. Буна корә дә харичдә тәблиғат ишимизин бүтүн күчү вә әсас истигамәти азәрбајчанлыларын соjгырымы тарихинин там тәфәррүаты илә дүңја ичтимаийәтинә чатдырылмасына јөнәдилмәлидир. Азәрбајчан Президентин бунулла әләгәдар Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатыны, АТӘТ-и, дүңянын бүтүн һүфузлу тәшкилатларыны тарихдә ән амансыз милли гырғын олан азәрбајчанлыларын соjгырымы һаггында мәлулатландырмаг, бу истигамәтдә кеншигәслы тәдбирләр системи вә узунмүддәтли дөврү әһатә едән хүсуси дөвләт програмы һазырламаг барәдә кәстәрмиш вермишдир.

Азәрбајчан Республикасы Президентинин Ичра Апараты фәрманда ирәли сүрүлмүш мүддәалар вә чәнаб һәјдәр Әлијевин тапшырыгы әсасында бу вәзифәләрин һәјата кечирилмәси үчүн ишә башламышдыр.

Азәрбајчан халгынын индики вә кәләчәк нәсилләринин сijasи јеткинлик, вәтәнпәрвәрлик, мәнәви тәрбијәсинин вә милли мәфкүрәсинин формалашмасынын соjгырымы һәгигәтләри үзәриндә кәкләнмәсинин тәмин етмәк мәгсәди күдәи бу үмуммилли програмын ләјигинчә һәјата кечирилмәси бүтүн ичтимаи-сijasи гүввәләрин сәјләрини бирләшдирмәји нәзәрдә тугур. Үмид етмәјә там әсас вар ки, унудулмуш һәгигәтләрин јада салынмасы илә тарихи јаддашымызы бәрпа етмәк истигамәтиндә биркә сәјләр чәмијјәтимиздә милли бирлији даһа да мөһкәмләндириән сәмәрәли амил кими дә чох әһәмијјәтли функция јеринә јетирә биләчәкдир.

"Азәрбајчанлыларын соjгырымы һаггында" Азәрбајчан Республикасы Президентинин фәрманы тарихи һәгигәтләрин үзәриндән гадағаны кәтүрмәклә јанашы мүасир Азәрбајчан дөвләти илә бағлы реаллыгларын маһијјәтинин дәрк едилмәсиндә дә мүһүм мејар ролуну ойнайыр. Ермәниләрин вә оларын һавадарларынын азәрбајчанлылара гаршы узун илләр әрзиндә төрәтдији соjгырымы фактларынын үстүнүн ачылыб бүтүн дүңјаја бәјан едилмәси Дағлыг

Гарабаг мұнагишәси рәмининдә өлкәмизин позулмуш һүтүгларынын бәрпа олунмасында чох тәсирли васитә ролуну ојнаја биләр.

Бүтүн бу дејиләнләр "Азәрбајчанлыларын сојгырымы һаггында" Президент фәрманынын бөјүк тарихи вә сијаси әһәмијјәтини вурғуламагла бәрәбәр, һәм дә чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләринин, елми ичтимаијјәтин, ичтимаи-сијаси гүввәләрин, һәр бир вәтән-дашын она бөјүк мәсулијјәт вә жүксәк вәтәнпәрвәрлик мөвгејиндән јанашмасы, зәрурәтини шәртләндирир. Милли мәнәфәләри уча тутан, халгымызын тарихи һагларынын мұдафиә едилмәсинә вәтәндаш мәсулијјәти көстәрән һәр бир азәрбајчанлынын бу фәрманда ирәли сүрүлән вәзифәләрә диггәтлә јанашачағы, милли јаддашымызын гәти шәкилдә, бирдәфәлик бәрпа едилмәси ишиндә јахындан вә фәаллыгла иштирак едәчәји шүбһә доғурмур. Унутмамалыјыг ки, халгымызын тарихиндә баш вермиш елә һадисәләр вар ки, она мүнәсибәтдә чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләри ејни мөвгедән чыхыш етмәлидир. Бу мәсәләдә һеч ким кәнарда гал билмәз. Бунунла да биз ермәни сојгырымынын гурбаны олмуш чохсајлы сојдашларымызын мүгәддәс руһу гаршысында кечикмиш борчумузу гисмән өдәјәр, парчаланмыш, зәбт олунмуш вә ишғал едилмиш тарихи Азәрбајчан торпагларынын бәрпасына өз вәтәндашлыг хидмәтимизи көстәрәрик.

"Азәрбајчан" гәзети, 16 апрел 1998-чи ил.

II.

ТАРИХИ ҺӘГИГӘТЛӘР, КЕРЧӘКЛИКЛӘР

Мәммәд Сәид Ордубали

“ТАНЛЫ ИЛЛӘР” КИТАБЫНДАН:

...Ермәниләрнн, веча ки, мә'лумдур, әв әсас фикирләри мүсәлманлары Кәпчә губернијасында чыхарыб јерндә Ермәнистан тәшкил етмәк иди. Бу Чаваншир вадисәсинин вә ашағыда јазылмыш сөзләримизин һәр бири ермәниләрнн бу фикирләринин сүбутуна кифәјәтдир. Буна бир шаһид дә Тәртәр даирәсиндәки бүтүн мүсәлман кәндләринин ермәниләр тәрәфиндән дағыдылмасыдыр. Вә Хачын дәрәсиндәки кәјләрин¹ дә дағыдылмасы бу ишләр үчүн бир шаһид мисалындадыр. Ермәниләрнн хәјалы бу кәндләри дағыдыб өз хејирләри үчүн бир шоссе јолу да салмаг имиш ки, Кәнчәдән Шушаја гәдәр дағларла бу јолун салынмасы үчүн комитә тәрәфиндән ермәниләрә тапшырылыб. Комитә һәмнн јолун кәрчи үчүн дә 60 мин манат пул тәјин етмишдир. Кечән мартын әввәлләриндә һәмнн шоссе чәкиләрәк Коланлы кәндиндән кечмәли иди. Бу јолун дүзәлдилмәси Шушанын Голошапов тәрәфиндән дағыдылмасына тәсадүф өтдијиндән онун јеринә кенерал Баувер кәлдијиндән мүсәлманларын шикајәтинә әсасән һәмән шоссенин салынмасы гадаған олунуб. Коланлы чамааты да јерләринә кәндәрилмишди. Бу чамаат икинчи сәһәдә авара кәздикләриндән кенерал Баувер онла 1 мұһафизә алтында апартдырыб өз јерләринә сакнн етдирди. Инди дә һәмән јолун нишанәләри Коланлы кәндиндә галыр. Будур ки, ермәниләр Чаваншир ујезди һагда фикирләринә әмәл етмәк үчүн нә гәдәр чалышдылар, чохлу гәнимәт апардылар, чохлу да ислам кәнди² дағытдылар. Ахырда 1906-чы илин јанвар ајынын 1-дә Паправәнд мұһарибәсиндә бүтүнлүклә мәғлуб олуб нә гәдәр ки, гәнимәт апармышдылар бир о гәдәр дә гәнимәт дава мејданында гојуб гачдылар. Арзуларына чатмајыб, бүсәүртүн Шушада вә башга ујездләрдә снјасәтләри ичиндә дә мәһв олдулар.

¹ кәј (түрк) — кәнд (ред.)

² burada вә сонра "ислам" вә "мүсәлман" кәлмәләри "әзәрбајҗанлы" кими охунмалыдыр (ред.).

Чаваншир бадисэлэри. Кэнчэ губернијасынын Чаваншир ујездиндэ 1905-1906-чы иллэрдэ гэфилэтэн баш верон ермәни-мүсөлман фачиелэриндэн бәһс едир.

Әввалчә Иршад гәзетин васитәсилә бу фачиеләрә даир әтрафдан мәлумат тәләб етдијимиздән Бахыш бәј Јусифбәјов чәнабларынын көндөрдүјин русча бир журналдан тәрчүмә вә игтибас олунмушдур вә бәзи јерләриндә тәнгид олундуку киими, бәзи јерләринә мүнәсиб мәтләбләр дә дахил едилмишидир.

О әтрафын идарә болкүсү вә игтијазлы сакниләри барәсипдә мүгәднимә. Чаваншир ујездин үч полис сәһәсинә бөлүнәрәк идарә олунмагдадыр.

1 вә 2-чи сәһәләрдә һәсәнҗа, Сәрв, Јарымча, Систула, Кахрылар көјләрини чыхдыгдан сонра јердә галан көјләр исламларә мәхсусдур. Бу ики сәһә бир-биринә илһаг вә бир-биринә табе едиллиб, ән нүфузлу, ән гүдрәтли чамааты исламлардан ибарәтдир. Бунула бәрәбәр мүсөлманлар чох олдуғларына көрә бу ики сәһәдә әсла вурушма, јахуд бир үмуми һәрәкәт бир чинәјәт дә үзә чыхыб баш вермәди. Инсанијәтпәрвәр мүсөлманлар ачиз ермәни гошунларына күндән-күнә артан мәнәббәтә башлајыб милләтимизин тарих сәһифәләрини баш учалығы кәтирән бир мәҗама галдырдылар.

3-чү сәһә исә Дағбасар көјләриндән ибарәт олуб әксәријәтлә варлы вә сәрвәт сәһиб олан ермәниләрин әлишдә иди. Бу сәһәдә ислам көјләрн фәғәт Дәмнрли, һачыгәрвәнд, Чырағлы, Үмидли, Имарәт Гәрвәнд, Хачын чајы бојунча Шәхавәнд, Көјнәпәј, Әлһағалы, Сырхавәнд, Исмајылбәјли киими дағлыг көјләриндән ибарәтдир ки, Коланлар алдандырылымышдыр.

Ермәниләрин хәфијә чәмијәтинин чох һиссәси бу кәндләрин әлә кечирилмәси уғрунда чалышырдылар. Һәр һалда ермәниләрин кәләчәк хәјалларына бахыларса да, онлара елә бир јол лазым иди ки, Ирәван, Шуша, Зәнкәзур вә Кәнчә ермәниләрини бир-бирилә әләгәләндирә билсин. Јәни Ирәвандан, јахуд Шушадан түфәнкини чийинә салан бир ермәни солдаты јол үстү ермәни кәндиндән башга бир јердә көрүнмәдән кетдији јерә чата билсин. Јухарыда гејд едилмиш ислам көјләринин чоғрафи мөвҗејинә бахыларса ермәниләрин бүсбүтүн әмәлләринә мөһкәм бир сәдд киимишди. Она көрәдир ки, ермәниләр вар гүввәләрин бу заваллы ислам көјләринә вурмаг үчүн һәр ан тәдарүкдә идиләр. Күндән-күнә дашнакусутјунлар ингиләб суларыны ислам көјләринин өзүлүнә бағлајыб дағымтаг һәвәсилә мүхтәлиф һијләләрә әл атырдылар.

Онларын фикирләри бу ики дәрәдә мүсөлманлары гырыб јерләриндә Ермәнистандә тәшкил етмәк имиш. Бу көјләр дағдылдыгда јухарыда дејшән үч ујезд ермәни әлине дүшәчәкди. Ермәниләр бу фикирләрлә башладылар мөһрибан гоншулары илә тис рафтарда олмаға.

1905-чи илин август ајында мејдана чыхмыш Гарабағ вә Шуша ингиләб чакнашмасындан игтифадә елиб Чаваншир ујездинин

ермәниләри јаваш-јаваш һәрәкәтә кәләрәк өз һәмјерлиләри олан ислам көјлүләрини имкан дүшдүкчә сөјүб биһөрмәт етмәклә ермәнилик адына онларда нифрәт ојатдылар.

Јери дүшдүкдә ара бир сојғунчулуға да әл апарыб инсанлыгдан кәнар ишләрә јол верирдиләр. Јүз илләрлә ермәниләрдән "аллаһ сахласын" ешидән исламлар бу ачыг, бирдән-бирә сөјүш вә ирзү-намуса тохунан әсас әмәлләри ешитдикдә, јахуд илләр узуну гаранлыг кечәләрдә евләриндә мөһман олдуғлары ермәни кирвәләриндән гарәт вә гәтл көрүнчә, чаш-баш галыб кәһдан бир һөкүмәтә әрз-һал вермәкдән башга әлләриндән ајры бир иш қәлмәзди. Бу кәдәрли вәзијәт-әдавәт һәр ики милләтин арасында гәрар тутуб бөјүк вә тәһлүкәли мүсәбәтләрә чеврилмәкдә иди. Бу вахт ермәниләрлә мүсөлманлар арасында кедиш-кәлиш тамамилә кәсипмиш, ермәни көјләри һәрби штаблар киими, дашнакусутјун чөвланкаһы олмушду.

Ермәниләрин игтишаша даир игдаматы. Ермәниләр мұһарибә тәдарүкләрини јербәјер едәндән сонра биринчи, икинчи сәһәдәки ермәни көјлүләрини көчүрүб үчүнчү сәһәјә төкмәјә башладылар. Бу минвал илә Сәрв кәндиндән башга көјләрин һамысы үчүнчү сәһәдә јерләшир. Демәк олар ки, үчүнчү сәһә бир һәрб мејданы шәклини алмышды. Бу сәһә, демәк олар ки, Русиянын Магадан шәһәри, Түркијәнин Сәланик бәләдәси, Јапонијанын Токијос, јунанларын Атинасы мисаллы мұһарибә үчүн әскәр вә һәрби сурсат долдурулмуш, бир јерә бәнзәјирди.

Бунларын һамысындан сонра ермәниләр ислам көјләри илә гоншу олан ермәни көјләриндә истәһкамлар дүзәлдиб дөрд тәрәфдә сығыначағлар вә сәнкәрләр инша етмәјә башлајыблар. Гүввәтли бир дөвләтин мұһарибә вахты дүзәлтдији истәһкамлар киими ермәни сәнкәрләрн дә елә бир низамла гурулурду. Бизим мүсөлманлар исә ермәниләрин ишинә бармағарасы, лағлағы бир пәзәрлә бахыб мејданларда дүзәлтдикләри горунма јерләрини чочуглар јазысына бәнзәдирдиләр. Бизим әлимизә јетишмиш мәлуматларә әсасән, исламларын һал вә һәрәкәтинә нә гәдәр һејрәт вә һәсрәтлә әфсуслар едилсә, јенә аздыр. Ермәниләрин сүрәтлә атан түфәнк алмасыны көрүб, көрүб вә бабадан галма Гара Маһмуд Лаһыч чапында чакмағлы түфәнкләрини дә ермәниләрә мүнәсиб гүјмәтләрә сатан әчәјибләрә ислам ады вермәкдә өзүмү бөүк бир хәтаја салмыш һесаб едирәм. Зира Чаваншир мүсөлманларынын белә арыз һәрәкәтләрини көрән ермәниләр одлу силаһ әлдә етмәк үчүн даһа да ачыгдан-ачыға һәрәкәт етмәкдә идиләр. (Чаваншир адында нә вар?! Анлаја билмирәм?)

Игтишаш хәбәрләри. 1905-чи илин 26 сентјабр тарихиндә одлу силаһ дашыјан бир дестә дашнакусутјун вәһшиләри Әсәд ады бир нәфәр мүсөлманы өлдүрүрләр. Бу хәбәр мәлум олдугда чамаата чох тис тәсир бағышлајыб онлары тәғлиб үчүн бир чох фикирдә булундулар. Белә ки, һәмән күндә ермәниләрдән бир нечә јүк барыг,

бомба, түфәнк вә Исвечрәдән көндөрләнмиш бә'зи одлу силаһлар алдылар. Мәһәллә полис чиновникләри чинајәт јеринә кедиб ашағыдакы әшјалары көтүрдүләр.

Истинтаг заманы мүүјән одлу ки, ичи бомба вә барытла долу ики јешик шакирд дәфтәрләри кәнд мүүәллимләри — Андријанс, Мирзә-јанс, Сабаһ Саһакјанс адлы шәхсләрә јетишмәли имиш. Бундан башга, глава Мирзә Захарбәјовун сәрәнчамына көндөрләнмиш үч нәфәр һәбсә алындылар. Бир нечә күн кечәндән сонра ермәниләр һачы Кәрәвәнд сакини, алтмыш јашлы һүммәт бәј Паша бәј оғлу бир гочаны әсир алыб әзләри илә апардылар. Поллисин чох сајлы тәклифи илә әсире керн вермәк онлара билдирилдисә дә, гәбул едилмәдији тәгдирдә мүсәлманларын милли һәрәкаты олачағыны еһтимал едәрәк чәнаб кенерал губернатор чәза гошуну көндөрилчәјини билдирдикдә һүммәт бәји керн вермәк мәсләсини ермәниләр гәбул едилрәр. Бахалым, һүммәт бәј нечә керн гәјтарылды?! Тәәссүф ки, јүз казакдан ибарәт чәза гошуну аичаг мәзлум һүммәт бәјин бир нечә чүн бундан әввәл ган ичиндә хејли мүддәт кизләдилмиш чәназәсини исламлара гәјтардылар. Јенә бу вахтларда Сырхавәнд сакинләри : Аббасгулу вә Иман һәсән хан оғлу мешәјә кетдикләри заман ермәниләр тәрәфиндән гәтл олунуб сонра јандырылмышлар. Чинајәт јериндә јалһыз кәсилмиш башлары гоча аталарына бир мүсибәт әманәти кими гојулмушду. Гоча, заваллы балаларынын кәсик башларыны көтүрүб евләринә - аналарына оғул јадикары кими көтирмишди. Бу күнләрдә Гафгазда Земство тәшкили үчүн ујезд мөшвәрәтханасына вәкил сечкиси үчүн Тәртәрә јығылган чамаата чаванларынын башыны нишан вериб имдад истәјән гочаны бир сыра бигејрәт Чаваншир бәјләри чамаат арасына кирмәјә дә гојмады.

Аһ! Бу Чаваншир вә бу фамилијада нә вар имиш? Ермәниләрин бу вәһши һәрәкәтләринә гаршы мүсәлманларда сәбр вә дөзүм түкәнсә дә, јенә өз шәхси мәнфәәти сәјәсиндә гуш учуран бәјләр бу фәгир, бу мәзлум чамааты јатырдыб ермәниләрин зәрбәсин алтына вермәкдә идиләр (Бунлара да икинчи ермәни дејилмәли). Чәтнинликлә дә олса мүсәлманлар бир нөвлә сәбр етсәләр дә, бу сәбрин һөкүмәтин бир чәрә тапмасы үчүн олдуғундан, һөкүмәт исә чәрә арамадығындан, мүсәлманлар чох пәришан олурдулар. Бу пәришанлығы баис һәмчинин Сырхавәнд кәндинин ермәниләр тәрәфиндән гәтл вә гарәт едилмәси хәбәриди. Бу хәбәр јайылар-јайылмаз һәмән мәһәлә кедән јүз казак вә забити чамааты дағылмыш вә кәндләри дағылмыш, јандырылмыш көрүрләр. Мәзлум чамаатдан ашағыдакы мә'луматы өјрәнирләр.

Сырхавәнд һадисәләри. 1905-чи илин 3 октјабр тарихиндә сүбһ заманы мешә ичиндән һезин бир шејпур сәси ешидилар. Ардынча мешәдән күчлү пијада дәстәләри чыхыр, архадан пијада вә атлылар һәрби бајрагларла кәндә јахынлашырлар. Дәстәләрә кәндә јахынлашыб әһәмијјәтли тәпәләри вә мөвгеләри ишғал едиб кәнди атәшә тугурлар.

Атәш сәсиндән һүркән исламлар аиләләрини көтүрүб мешәләрә гачдыгда дөрд јүз нәфәр атлы ермәни онлары тәғиб едиб тәләфата уғрадырлар.

Бу атлылар һамазасп¹ адлы ермәнинин командасы алтында кәнди бүсбүтүн дағыдырлар. Бир аз заманда Сырхавәнд кәнди инсан чәсәдләри илә долуб гандан чохлу чалалар әмәјә кәлмишди. Аз бир вахт әрзиндә Сырхавәнд, она гөншу олан Әлиағалы көјләри гарәт едиллиб дағыдылды. Мәшһур мүлкәдар Исмајыл бәј вә Чавад аға Чаванширин имарәтләри дә гарәтдән сонра јандырылды. Вәһши јиртычылар сүдәмәр көрпәләри бешији илә одлајыб бә'зән дә анасынын гучағындан алыб диварлара вурмагла пара-пара едир, сүнкүләрә кечирирдиләр.

Бу хәбәрин ујезд исламларына нә дәрәчәдә пис тә'сир етдији тәсәввүр харичиндәдир. Әһвалатдан бир күн сонра бу ағрылы хәбәр Тәртәр гәсәбәсинә јетишир. Кенерал Тагашвили сүлһ үчүн иддиачы олан милләтләри Тәртәрә дәвәт етсә дә, исламлардан чох 'адам кәлшр, аичаг ермәниләрдән бир нәфәр дә барышыг үчүн Тәртәрә ајаг басмады. Мүсәлманлар јухарыда јазылмыш фачиәдә талан олмуш кәндләр барәсиндә губернатора шикајәт етдикләриндән мүгәссирләри ахтармаг үчүн үч јүз казак көндөрилди. Казаклар кедиш-кәлиш јолу илә кетмәјиб јөлсуз-изсиз јерләрлә кетдикләриндән һамазасп вә онун әскәрләриндән бир нәфәр дә олса әлә кечирә билмәдиләр. Әлбәттә, әлә кечмәләри мүмкүн дејилди. Зира, һәр ермәни кәнди онлары кизләтмәк үчүн комитәјә сөз вермишди. Мүсәлманлар јенә һөкүмәтин бир иш көрчәјинә әмин олуб бир тәдбир көрмәдиләр. һөкүмәт исә мәзлум кәндлиләри бәјләрин зүлмү алтына вермәклә, әсасән үчүнчү саһәдә јашајан алдадылмыш мүсәлманлар ермәни вәһшилијинин гурбаны олурдулар.

Белә гарышыгыг ичиндә бир ајдан артыг күзәрән кечирән ујезд кәндләринин мүсәлманлары ара-сыра шикајәтләр вермәкдә идиләр. Зира о јан, бу јанда јүнкүл чинајәтләр тез-тез баш вермәкдә иди. Әлбәттә онларын һамысыны бура дахид етмәк имкан харичиндәдир. Бу аралыгда Пивоваров Шуша ујезд начальниги вәзифәсинә тә'јин едиллиб начальник Флигбел ишдән азад едилди.

1905-чи ил 30 нојабр һадисәләри, јахуд Пивоваровун идарә усулу. Нојабр ајынын ахырында һачыгәрвәнд сакини мәшһур Гочаг Әскәрхан адлы бир шәхс әмисинин аиләсини јайлагдан көтирмәк

¹ һамазасп Гарабағын бир сыра мұһарибәләриндә јахындан иштирак едиб олмазын вәһшиликләр көстәрдијинә дашнакустјун комитәси она кенерал рутбәси вермишди.

² Началник Пивоваров бир бөјүк адам олуб, бир чох евләр дағыдан чинајәтләрдә булунуб, Шушада вә башга јерләрдә ермәниләрә үзкөрәнлик етдијиндән мүсәлманлар онун Чаваншир ујездинә тә'јин едилмәсиндән чох наразы идиләр. Началник Пивоваров ермәни партијаларыны дост тутдуғу кими, залим Дашнакустјун партијасына бир һәгиги мәнәббәт, бир сәмимијәт көстәрмәкдә иди. Бунлар көрә, бичарә кәндлиләр вә Шуша тачирләри кенерал-губернатора әризәләр вериб онун хидмәтдән харич олмасыны тәләб етсәләр дә, хаһишләрин гәбул олунмады. Зира, бигејрәт бәјләр губернатора әризәләр вериб Пивоваровун хидмәтдә галмасыны тәләб едилдиләр. Бунлара сәбәб дөки Пивоваровун онлара һәмстул вә һәмпијалә олмасыдыр, зәппиндәјәм. Бу да Чаваншир фамилијасы.

үчүн 20 нәфәр сипаһлы исламла кедәркән ермәниләр хәбәр тутуб. Тәртәрин Сәрсәнк көргүсүнүн жанында јолу кәсирләр.

Чәнаб Пивоваров шикајәтчи мүсәлманларын шиинә һеч бир тәдбир көрмәјәрәк онлары вәһши ермәниләрин өһдәсинә бурахмышды. Бу вахтларда Чаваншир үјәздин һәр тәрәфиндә суһ-барышыг позулуб һәр тәрәфдә игтишашлар баш верирди. Јолларда кедии-кәлиши кәсилмиши, сәһәрдән ахшама, ахшамдан сәһәрә кими Чаванширдин карванларла долу олан шиләк јоллары бир сукунәт, бир чансыз сәһра шәклинә дүшмүшидү.

О кедииш-кәлиши кәсилмәјән јолларда шејтанлардан, бир дә ермәни јол кәсэнләриндән башга бир инсан көрүнмүрдү.

Кәндләр бир-бириндән әлагәни кәсдикләриндән әрзага мөһтач олан кәндләрә үч ај әрзиндә һеч нә кәлмәдијиндән ачыгы вә дикәр тәрәфдән чан горхусу исламлары өз-өзүнә дәһшәтә салырды.

Чаваншир бәјләри исә началник Пивоваровла һәр кун бир зијәфәтханәдә кејф чәкмәкдә, кун кечирмәкдә идиләр.

1905 милад ил, 25 нојабр.

* * *

1905-чи илин 27 нојабрында баш верән Дәмирли фачиәси. 27 нојабрда дашнаксутјун ордулары һәр тәрәфдән чәм олуб Мадакиз Чајлы, Нампис вә саир ермәни кәјлүләриндән тәшкил олуноуш бир көнүллү орду да онлара гошулуб сүһи вахты Дәмирли кәндини мүһасирә етдиләр. Бу Дәмирли кәнди үч тәрәфдән ермәни кәјләри илә әһәтә олуноуш јалныз кәндин гәрб тәрәфин Чырағлы адлы ислам көјүнә битишик иди. Ермәниләр әввәлчә үч тәрәфдән кәндә һүчүм едиб мүһүм мөвгеләри тутурлар. Кәндин ишғалы заманы габаға чыхан дөрд чобаны өлдүрмәклә мин беш јүз гојун әлә кечириб ермәни кәјләринә көндәрирләр. Сонра да кәндин имарәтләри бешатылан түфәнкләрә атәшә тутулур. Бу вахт кәнддә анчаг дөрд нәфәр киши вар имиш. Хәмирләри гејрәт ганы илә јоғрулмуш сипаһлы кишиләр кәндин мүнасиб мөвгеләриндә гәрар тутуб, он мин чамаатын гаршысында дөрд нәфәр кимсәсиз ислам ахшама гәдәр кәнди мүһафизә едиләр. Галан чамаат исә аишәләрини көтүрүб дүзләрә вә Чырағлы кәндинә дағылмаға давам едиләр.

Дөрд нәфәр сипаһлы адам ахшама гәдәр кәнди мүһафизә едиб, патронлары вә һәрби ләвазиматлары түкәндијиндән гачыб чанларыны гуртарырлар. Ермәниләр гијмәтли әшјаларыны гарәт етдикдән сонра кәнди одлајыб јандырырлар.

Чәнаб губернатор да бәјләрин гәлбини сындырмамаг үчүн Пивоваровун хидмәтдә галмасыны лазым билир.

Дәмирли чамаатыныны сәрвәт вә дөвләти демәк олар ки, бүтүн үјәзд кәндләриндән үстүн иди. Чамаатынын әксәри беш јүз гојун саһиби имиш. Кәнд чамааты әлибош Чырағлы кәндинә пәнаһ

апарандан сонра үјәздин началники јүз казакла кәлиб кәнди од ичиндә тапыр. Ики мин мигдарында талан едилмиш гојундан анчаг 500 баш тапыб саһибләринә гајтарыр.

Бу мүһарибәдә мүсәлмандан чан тәләфаты 8 нәфәр, ермәнидән исә 40 нәфәрә гәдәр олмушдур. Ујәзд началникинә шикајәт етдикләри кими, гарәт олуна мүсәлман маллары ермәни кәндләриндә нечә ки вар үзә чыхыб, гарәтчиләри дә ады илә мәлум олса да, полис белә ишләрә әсла чаваб вермәјиб нараһатлыг да кечирмәди.

Белә вәһши һәрәкәтләрә полисин фикир вермәмәси һәнгигәтдә чанләрә шәрик чыхмасы кими нәзәрә кәлирди. һәнгигәт көзү илә бу ишләрә диггәт едилсә јенә һагг полисин тәрәфиндәдир.

Зира, ермәни террорлары полисә бир дәигә дә олса, дүз вә әдаләтлә иш көрмәјә мачал вермәзди. Дикәр тәрәфдән гарынгулу, иәфсини күдән полис мәмурлары ермәниләрин пулуна алданыб мәзлум мүсәлманларын фәрјадларына бахмаг вә ешитмәк белә истәмәздиләр. Мәзлум мүсәлманлара кәлдикдә нә террорлары, нә дә ермәниләрә гаршы һәрби тәдарүкләри, нә дә тамаһкар полис мәмурларыны дојурачаг гәдәриндә пуллары, нә дә ермәниләрин идарә рәисләри кими рәнсләри вә бәјләри вар иди.

Мүсәлманларын исә террор тәдбири әвәзинә бир бөлүк мәзлуму һәрб сипаһы јеринә гәдим пилтә илә ачылау туфәнкләри, пул јеринә һөкүмәт мәмурларынын лагејдлинјидән пејда олау чијәр гавы, гејрәтли рәнсләр јеринә иблис хисләтли арсыз бәјләри варды. Бундан өтрүдүр ки, мүсәлман һәр јердә әзилмәкдә, аиләсинин әлиндән тутуб о кәндә, бу кәндә гачмагда иди. һәр күндә бир фачиәни ешидиб гәмли-гәмли "ah!" - дејиб дизләрини гучаглајан мүсәлманлары Коланылы мүсәлманларынын дағылмасы артыг дәрәчәдә пәришан вә гејрәтдә гојмушду.

Бунлары нәзәрә алау мүсәлманлар үмуми бир шура едиб бу ишләри мүзакирәјә гојмаг үчүн бир чох тәшәббүсләрдә олсалар да, бәјләрин һәјасызлыгындан бир нәтичә алынмады.

Чаваншир мүсәлманларынын шурада дејиләчәк еһтијачлары, јахуд нәтичәсиз тәшәббүсләри. Чаваншир мүсәлманлары ермәниләрин һәр јердә тәчәвүзләрини көрүб өзләринин нәһәјәт дәрәчәдә сипаһсыз олдугларындан ашағыда јазылмыш бәндләр ичра етмәк үчүн үмуми бир шура кечириләр. Шурада данышылау бәндләр бунлардан ибарәтдир:

1. Мүсәлманлар өзләри үчүн бир гәдәр сүрәтли атан түфәнк вә саир сипаһлар алсынлар.
2. Мүсәлманлар артыг мүдафиә вәзијәтиндә галмајыб, һүчүма кәсинләр вә ермәниләри гөвмаға башласынлар.
3. Мүсәлманлар һарда мүһарибә олса малла, чанла ора кедиб вурушмаға борчлу олсунлар.

Бәјләриб мүсәлман шурасыны дағытмасы, јахуд 31 нојабрда баш верән Чырағлы вә һачыгәрвәд хәбәрләри. 1905-чи ил. Чаваншир бәјләри мүсәлманларын шурасындан хәбәрдар олуб, бир чохуну

һәдә илә дағыдыб, онлары бирләшмәжә вә ермәниләрә гаршы тәчавузә башламаға имкан вермәжиб, женә әввәлки һалларда галмаға вадар едирләр. Бу вахт 31 ноҗабр җетишиб һачыгәрвәнд вә Чырағлы фачиәләри баш верди.

Нечә ки, җухарыда деҗилиб җазылмышды, бу кәнд ки, Чырағлы вә һачыгәрвәнд кәндләриндән ибарәтдир, бүтүн силаһлы адамлары Әскәр ханын әмисси аиләсини җаҗлагдан җаҗтармағ үчүн кетмишдиләр. Ермәниләр бундан истифадә едәрәк бир нечә дашнакусутун вә көнүллү әскәрләрдән ибарәт бир орду илә ноҗабрын 31-дә сүһи заманы һәмһин кәндләри мұһасирәжә алыб атәшә тутурлар. Силаһсыз чамаат кәндләри мұдафиәжә гадир олмадыгларындан бир чох атышмадан сонра өврәт-ушаглары көтүрүб Пүрхүд кәндинә чәкилирләр.

Бу кәндләрдә тәләф олан исламларын саҗы 10 нәфәр, ермәниләрдән олан 100 нәфәрә гәдәрдир. Чырағлы вә һачыгәрвәнд кәндләрини гәтл-гарәт хәбәри әввәлинчи вә икинчи саһәжә җетишән кими ики жүз атлыдан ибарәт бир мүсәлман дәстәси имдада кәлдикләри вахт җолда төкүлүб Чәҗлы адлы ермәни кәндини, о чүмләдән жүз бөҗүк имарәт дағытсалар да исламларын гарәт олунмуш малларыны кери алмаға мұвәффәг олмадылар. Зира, о заман ермәни дәстәләри совушуб кетмишдиләр.

Г с җ д : һөрмәтли мұхбиримиз Җусифбәјов чәнабларына!
Һөрмәтли чәнаб! Сиз кәндәрдиҗиниз Чаваншир фачиәләринә бир нечә җердән әлиминә ксчән мәлүматлардан әләвә етдиҗим кими, бурада да бир нечә әләвә сөз дәмәкдә өзүмү ихтиҗарлы вә үзрлү һесап едирәм.

Әзизим! Сиз өз Чаваншир бәҗләриниз бу гәдәр тәриф етмәкдә җәгин ки, чамааты онларың ләҗәгәтли рәфтарындан хәбәрдар етмәк истәҗирсиниз? Әфәндим! Гафгазын һәр нәггәсиндәки ки, ермәни-мүсәлман фачиәси зүһур етмиш, о җерләрин рәисләри сон дәрәҗә соҗу һәрәкәт едиб, милләтин барәсиндә нәһәҗәт дәрәҗәдә хәҗәнәтләр дә етмишләр, чох олуб, бөҗүкләрдән геҗрәт саһибләри чыхмышдыр. Бунунла бәрабәр, геҗрәтли олмаҗанларың гәләбәси олмушдур. Сизни дә җазыларыңыздан мәлүм олуру ки, Чаваншир бәҗләри бигрәтлик мәртәбәсиниң ахырына гәдәр әл апармышлар.

• Онлары тәриф етмәкдә чох да тәләш еҗләмә! Чаваншир бәҗләриндән бир нечәси дә Зәнкәурда отурурлар. О чәнаблар да милләтин һалыны чох пәришан етдиләр. Бир нечә дәфә "Иршад" вәситәсилә онлара интибаһнамә җаздымса да, өзләринә лаҗиҗ дә чаваблар алдым. Мәнин зәнимчә җер үзүндә мәрһум Әһмәд бәҗ Чаванширдән башга Кәнчә губерниҗасында Чаваншир фамилиҗасыны дашыҗан бир зати-геҗрәт галмамшыдыр. Инчимә, әзиз гардашым!

Һачыгәрвәнд вә Чырағлы кәндләриниң ахыр һаллары. Бу кәндләр дағылдыгдан сонра чәнаб начальник Пивоварова хәбәр кәндәрирләр. Чәнаб Пивоваров мұавинини кәндәрир ки, "беш казак илә кет, һәркаһ мүсәлманларың шикаҗәти доғрусә һәлл ет". Пивоваровун ислам гатили олан Смородски "беш казакла кетмәк олмаз, зира иш тәһлүкәлидир" деҗиб җары җолдан кери җаҗыдыр. Будур полисин исламла етдиҗи көмәк. Будур онун мүсәлманларла рәфтары!?

Мұхтәсәр, Чырағлы вә һачыгәрвәнд җаныб гуртары. Чамаат Пүрхүд кәндинә топланыб оранын да ермәниләр тәрәфиндән әһәтә олундуғуну дүшүнүб, кәнди дүбарә бошалдыб, икинчи саһәдә олан мүсәлманларың җанына дашынырлар. Ермәниләр һәмһин кәнди дә

гарәт едиб сонра җандырырлар. Бунлардаң мәлүм олуру ки, октҗабр аҗының үчүндә башлаҗыб декабр аҗына гәдәр Дәмирли, Чырағлы, һачыгәрвәнд вә Пүрхүд кәндләри җаныб гуртарды. Бу вахт Тәртәр дәрәсиндә Үмидли кәндиндән башга бир ислам кәнди галмады. Бу кәнддә уездин мүсәлман сакини олан һиссәсинин җырх верстлиҗиндә олуб һәр тәрәфдән ермәни кәндләри илә әһәтә едилмишдир.

Мәлүм олсун ки, Үмидли кәндиниң фачиәси бүтүн кәндләрин фачиәсиндән ағрылы вә җандырычыдыр. Үмидли кәнди чамаатына ермәниләрдән олунан әзиҗәтләр индиҗә гәдәр бир халга, бир милләтә едилмәмишдир. Неч бир тарихдә инсандан инсана бир белә зүлм-ситәмниң рәва көрүндүҗү җазылмамшыдыр, зәнниндәҗәм, Үмидлиләр мәлүм олдулар. Үмидлиләр кими дағылан, малы, чаны тәләф олан Гафгазда көрүнмәмишдир.

Үмидли кәндиниң кәдрли һалы. Үмидли чамааты җухарыда ады чәкилән кәндләрин ермәниләр тәрәфиндән дағылдығыны көрүб, онлар да көчүб кетмәк һәвәсинә дүшдүләр. Бу хәҗал илә Исмаҗыл адлы кәндхударыны Тәртәрә-уезд начальниҗиниң җанына кәндәриб онларың мұһафизәси алтында көчүб кетмәси үчүн казак истәсә дә, чәнаб Пивоваров мин чүр үзр кәтириб мұһафизә гошуну вермәди. Кәндхуда:

— Бундан сонра мүсәлманларың Үмидлидә отурачағы мұшкүлдүр — десә дә, чәнаб начальник чаваб вермир. Кәндхуда мәҗус һалда Үмидли кәндинә җаҗыдыр. Үмидли чамааты өз араларында көтүр-җоҗ едиб бәхтә, һәр нә олурса көчүб кетмәжә гәрар верирләр.

Үмидли чамаатының көчүб кетмәләри вә гәтл олмалары. Үмидли чамааты мұһафизә гошунундан наүмид оландан сонра 1905-чи ил декабр аҗының 26-да җиҗмәтли ешҗадларыны арабаҗа җығыб гарамал вә сүрүләрини көтүрүб, ашләләриниң әлиндән җапышыб җола чыхырлар. Һеҗвалы адланан ермәни кәндиниң җанындан кечдикдә Абрам бәҗ¹ һәсән Чалалов бунлара раст кәлиб кечә вахты онларың җол кетмәсини еҗб едиб, кечәни Һеҗвалыда галыб сүһдә кетмәләрини тәвәггә етди. Бәдбәхт, садәдип Исмаҗыл кәтхуда ермәниниң шеҗтан дилинә инаныб Һеҗвалыда галмаға чамаата мәсләһәт көрүб вә чөнүб Һеҗвалы кәндиниң җахында дүшүр, арабалары вә жүкләри дә дүшүрүрләр. Кечә соҗуғ олдуғундан бир аз атәши җахыб җызындыглары вахт пуштуда олан бир дәстә дашнакусутун вәһшиләриниң шеҗпур сәдасы ешидилди.

Бу шеҗпур сәдасы ешидилсә дә, Исмаҗыл кәтхуданың ағлына бир шеҗ кәлмир. Зира, өз етдиҗи җахшылыгларына хатирчәм иди. Бу һалда дашнакусутунлар Үмидли чамаатының дөрд тәрәфини мұһасирә едиб атәшә тутурлар.

¹ Абрам һәсән Чалалов Раник адлы ермәни кәндиниң кәтхудасы имиш ки, Шуша мұһафизәсиндә ермәниләрә азугә җетишдирмәкдә Исмаҗыл кәтхуда онлара нә гәдәр буғда, шәкәр, нефт вә саир ләвазимат вериб имиш ки, о җахшылыға хатирчәм олуб җырх сәдән ибарәт Үмидли чамаатыны ган дәрҗасында боғдурмушдур. җахшылыг сәдләрин аҗибәтиниң һәр җердә белә көрдүм.

Бу һалы корән элибаш чамаат бир-биринә гарышыб нә едәчәкләрини билмирләр. Әввәлчә кишиләри өврәтләриндән кәнар едиб гојун киши башларыны кәсир, сонра өврәтләрин бир һиссәсини сахлајыб бир һиссәсини дә өлдүрүрләр.

Бу гарышыгылыгыда һәмәп һисаиларын саллаханасыннан анчаг 30 нәфәр чашыны гуртармышдыр ки, бу сөзләри нәли еиләјирләр. Ермәниләр һәмилә өврәтләрин хәнчәр илә гаршыны паралајанда мәсум чочугларын ганлы башлары ешијә чыхырмаши. Мүсәлманын ханым өврәтләри, гызлары ермәни вәһишләриниң әлиндә галыб о тәрәф бу тәрәфә гачмагда идиләр. Гачаиларын дедијинә көрә, бир нечә өврәти дирн сахламышлар.

Г е ј д : һөрмәтли мүхбиримизни көндәрдийн Чаваншир әһвалатынын арасында үрәк сыхан Үмидли фачиәсини лајигинчә охујуб истифадә едә билмәдим. Зира, бәзи сөтрләри, куја су токулуб, бүтүнлүкә гаралмышды. Она көрә Үмидли әһвалаты мүхтәсәрчә жазылар.

Мәним зәһинмчә, бу сәһифәләрә су токулмәјибдир. Анчаг һөрмәтли мүхбир Үмидлидә алчалдылан ханым-бачыларын ағылы фачиәли һалларына давам көтирә билмәјиб бу мүсибәт вәрәгләрини аглаја-аглаја жаздыгындан бәјләчә гаралмышдыр. Мән исә о сәһифәләрин үстүндән аглаја-аглаја кечиб һөрмәтли охучуларын да ағламасына разы олмадым.

Мүләһизә. Бәшәр тарихинә нәзәр салсаг көрәрик ки, индијә гәдәр һеч бир халг гадын тајфасына бу гәдәр чәфа етмәмишдир ки, ермәниләр Үмидли чамаатына едиләр. Бир апанын габагында үч-дөрдә баламыны гурбан едиб, балалар әл-ајаг чалдыгыда ананы көзләри јаш илә долу бир һалда бирһөрмәт етмәк һисафмылдыр?!..

Будурму ермәни мәдәнијәти!! Бу хәбис рәфтарла һиснгаләһијәт һәвәсиндә олан бир милләтин ахыры нә олачагдыр, хәјалындајам. 150-ә гәдәр өврәт вә кишини доғрајыб бир-бирн үстә галајыб атәш илә јажмаг мәдәнијәтли бир милләтә јарашандырма?

Нечә ки, мән әввәлчә, бизим тарихин битәрәф олдуғуну јазмышдым, јенә јазмагдајам. Бунунла белә ермәниләрин бу төвр һәддән артыг чәфаларына гаршы гәләм вә һиссијәтда битәрәфлик һишанәси көрүлмүр.

Бирчә Чаванширдә олан мәзлумијәт лајигинчә жазылса иди, исламларын мәзлумијәтинин исбат үчүн кифајәт едәрди, зәһинидәјәм. Анчаг биз һәмишә сүлһүн арзукеши олдуғумуздан бир пара әһвалатлары јазмајыб өртүлү гојдуг. Анчаг бурасыны јазмаг истәјирик ки, һәр јердә олдуғу киши Чаваншир бәјләри вә полис гуллуғчулары ермәниләрин һәр нөгтәдә планларынын һәјата кечирилмәсиндә онлара бөјүк көмәк көстәрмишләр.

Буну-халгын гәлбинә мүсибәт дағы киши чәкән белә бир вәзијәти бизим тарихимиз һеч вахт кизләтмәјәчәкдир.

Јазыб, тарих едиб, милләтин кәләчәји үчүн бир вәтән вә милләт, һәм дә бир мәзлумијәт јадикаранәси киши гојачагдыр.

Әвәт, гојачагдыр.

Һәгигәтән о заманлар ки, ермәниләр һәсәнҗаја, Јарымча вә Систола кәнләринин ермәнисини көчүрүб үчүнчү саһәјә апардылар, о вахт бәјләр дә гејрәт едиб Үмидли мүсәлманларыны көчүрүб ислам чох олан јердә сакин егдирсәдиләр, әсла бу фачиләр баш вермәзди. О вахтлар бир нәфәр гејрәтли, бир нәфәр ислам ганы олан бәјләрдән демәдиләр ки, чәнәб Пивоваров, Үмидли чамаатыны муһафизә алтында бир јерә көчүрүп ки, тәләф олмасынлар. Белә бир адам тапылмады. Ат белнидә кәзән, әл гушу нәрвәз егдирән бәјләрдә гејрәт ганы олса иди, Үмидли кәндинин алты ајлыг кәлинләри, 12 јашында гызлары һајыстан вәһишләринин әлиндә галмазды. Ја пејғәмбәр, баш галдыр мәзарындан!!!... Баш көтүрүнүз риңәт еднннн, бахыныз сизин иәчиб үммәтинизин ады илә нә гәдәр бинамуслар төрәнмишдир ки, әсла исламијәтдән хәбәрләри јох имши.

Нәтичә. Үмидли кәнди илә бәрәбәр о вахт дағылан кәндләр бунлардырлар: Үмидли, Имарәт Гәрвәнд кәндләри. Јетишән мәлүматлара көрә Үмидли кәндиндә өләшләрдән башга, бу кәнддә чан тәләфаты јохдур. Мал зәрәри исә һәддән артыгдыр. Бунлардан сонра ермәниләр Тәртәр дәрәсиндәки бүтүн ислам кәјләрини дағыдыб, сонра Хачын дәрәсинә кечирләр.

Јанвар хәбәрләри. 1906-чы илн башлавыгы. Јанвар ајында ермәни дәстәләри һәр тәрәфдән жыгылыб Хачын дәрәсиндәки Шыхавәнд кәндинә төкүлүрләр. Бир чох атышмадан сонра чамааты кәнддән чыхарыб, гәтл-гарәгдән сонра мәсчид вә минбәри одлајыб бу ики дәрәдә милли амалларына бир хатимә чәкирләр. Бунунла јенә раһат олмајыб өз вәһиш һәрәкәтләриндә давам едиләр. Бу дәфә ермәниләр мүсәлманларын Дағбасар кәндләрини дағытмаг фикрлә Паправәнд кәндинә һүчум етмәк үчүн гәтн гәрара кәлирләр. Үчүнчү саһәдә ермәниләрин планы Дағбасар кәндләрини дағыдыб јаваш-јаваш ашағы кәндләрә јүрүш етмәк иди. Паправәнд кәнди зәккин вә сәрвәтли олдуғу киши, бир чох муһарибә едичи чаванлары да увар иди. Бу кәнд ермәни сәрһәддиндә јерләшән јарашыгылы бир кәнддир.

Паправәнд муһарибәси. Паправәнд кәнди муһарибә үчүн јарарлы чаванлара малик олдуғундан ермәниләр бу кәнди башга Чаваншир кәндләринә бәрәбәр тутмајараг чохлу әскәр тәдарүкүндә идиләр. Она көрә чохлу әскәрин жыгылыб топланмасындан сонра онлары мәшһур ермәни команданы һамазасын рәһбәрлијн алтына вериб 1906-чы ил январын биринчи күнү Паправәнд кәндинә һүчума башладылар. Бир күн ахшама гәдәр шиддәтли муһарибә олур. Муһасирәдә олан исламларла дашнакутјун вә ермәни көнүлүләри

арасында бир күнлүк шиддәтлi мұһарибәдә ермәниләр мәғлуб оларағ пәришан һалда ахшам Ағдәрә адланан ермәни кәндиңә чәкилирләр. Бу әһвалат әтраф мүсәлманларына јетишән кими, һәр тәрәфдән имдәлә кәлмәјә башламышдылар. Мүсәлманлар әввәлчә кәндиң мұһафизә гошунуну артырыб һәр тәрәфә кәшфијат голлары чыхарырлар. Сабах январын икисиндә ермәниләр дә гүввәларини бәрпа еднб һүчума башладылар. Һәмән күн атышма чох шиддәтлi олду. Ермәни тәрәфиндән ара-сыра топ да атылырды. Ермәни әсириниң дедијинә керә, һәмән күн мүсәлманларын үстүнә ермәниләр 15000 патрон атышлар. Ермәниләр һәмин күнкү мұһарибәдә һәрб елминин һәр нөгтәсинә әл атсалар да, мүсәлманларын мұһарибә мејданында маһир олдуғларындан јенә мүвәфәғијјәт газана билмәјиб ахшам бир чох тәләфатла кери чәкилмәјә мәчбур олурлар. Бу һалда мүсәлман чаванлары мұһасирә хәттини јарыб гачмаға үз гојан ермәни бөлүкләрини тәғибә башлајырлар. Ермәниләри чан горхусу пәришан етдијиндән бүтүн һәрби ләвазиматларыны төкүб гачмағда идиләр. Ермәни әскәрләринин сон дәрәчә пәришан олмалары бундан билинир ки, әскәрләр јүнкүл олсун дејә чижинләриндәки архалығлары да јерә атыб гачырдылар. Төкүлән әшјаларын ичиңдә һәрб мејданынын хәритәси вә һамазаспа јазылмыш мәктублар, мұһарибәјә даир журналлар да вар иди. Бундан башга бир араба патрон, нә гәдәр хәнчәр вә бешачылан түфәнкләр мұһарибә мејданында төкүлүб галмышды. Бу мұһарибәдә јаралылар ичиндә јарарсыз олуб, горхусундан чан вермиш низами әскәрләр дә варды. Ермәниләрин јаралы әскәрләри онлары тәғиб едән ислам көнүллү атлыларынын ајағлары алтында галмышлар. Мүсәлман әлиңә кечән бүтүн ермәни әскәрләри Үмидли кәндиңин шәһидләри әвәзинә гәтл едилди. Бу мұһарибәдә ермәниләрдән 120 нәфәри өлмүш, ики јүзү ағыр јараланмыш, мүсәлманлардан исә 15-и өлмүш, бир гәдәр дә јараланмышды. Бу Паправәнд мұһарибәсивлә мүсәлмавлар бир аз көзләрини ачыб авладылар ки, ермәни милләтинә јалвармағла јеривдә отурмаз, овлары гаршы һәрби силаһ шиләтмәк лазымдыр.

*Ҳадисәләрин ичмалы. Чаванишир ујездиндә мүсәлманлар әксәријјәтлә мәғлуб олуб бир чох мал вә чан тәләфаты вермишдиләр. Бу шиләрин һамысы бәјләрин гејрәтсизлијиндән вә началник Пивоваровун ермәниләрин тәрәфини сахладығындан мүсәлманларын исә әксәријјәтлә силаһсыз олдуғларындан баш вермишди. Әсас сәбәб исә Чаванишир бәјләри олмушдур.*¹

¹ Мәммәд Сәид Ордубади. Ганлы илләр (1905-1906-чы илләрдә Гафгазда баш верән ермәни-мүсәлман давасынын тарихи), Бахы, 1991.

Мир Мовсун Нәввәб

“1905—1906-чы ИЛЛӘРДӘ ЕРМӘНИ—МҮСӘЛМАН ДАВАСЫ” КИТАБЫНДАН:

... Елә ки рус дөвләти Гафгаз мәмләкәтинә һаким олду, һәр јердә сакитлик јаранды. Һеч бир милләтин бир-бири илә иши јох иди. Һәр кәс өз иши илә мәшғул иди вә һәр милләт өз гануну илә мәбәдләриндә ибадәт едирдиләр. Һеч бир милләт бир-биринә һүчум етмирди. Хүсусән, ермәниләрлә мүсәлманлар¹ арасында чох вахт мәһәббәт вә достлуғ олуб, бир-бири илә алыш-вериш едирдиләр. Ханлығлар заманында ермәниләр вә мүсәлманлар арасында белә меһрибанчылығ вар иди. Һәтта Ибраһим хан ермәни мәликләриндән Мәлик Шәһнәзәрин гызы Һуризад ханымы өзүнә кәбинли арвад етмишди. Һәмин Һуризад ханымын Бөјүк мәсчидин һәјәтиндә һал-һазырда вағфијјаты вар.

Әфсуслар олсун ки, ермәни тајфасынын инди тәбиәти дәјишиб. Заһирләри батинләри илә бир дејил. Заһирән өзләрини дост кими көстәрсәләр дә, батинләри әдавәтлидир. Өзләри дә көрүрләр ки, тәбиәтләринин бу чүр әдавәтли олмасындан һәмишә зәрәр чәкирләр...

...Әввәлә буну билмәк лазымдыр ки, Ирәван шәһәринин ермәниләри чох кинли, әдавәтли, тәкәббүрлү, худпәсәнд вә хәмирләри фитнә-фәсад илә јоғрулмуш адамлардыр. Һансы вилајәтдә ки, бунлар тапылыр, мүтләғ орда бир әдавәт вә игтишаш олачағ. Гафгаз вилајәтләриндә нә гәдәр игтишаш вә мұнағишәләр баш верирдисә, онларын биринчи сәбәбқары Ирәван ермәниләри олурду.

Бир күн Бақыда олан Ирәван ермәниләри шәһәрдә игтишаш салмаға чәһд көстәрирләр. Белә ки, өзүнү һамыдан гочағ вә икид һесаб едән һәмин ермәниләрдән бири бир мүсәлман өлдүрүр. Ондан сонра ловғаланарағ һәр јердә өзүнү тәрифләјир вә көрдүјү чинајәтлә фәхр едирди. Бир күн о, күчәдә кетдији јердә 18 јашлы Бақы чамаатындан кәнч бир оғлан онун гаршысына чыхыб дејир:

—О ермәни гочағы сәнсән?

Ермәни чаваб верир:

—Годуг, мәнәм!

Оғлан бу чавабы ешидән киими тапанчаны чыхарыб, ермәнинин бәдәнинә үч күллә јеридәрәк өлдүрүр. Ермәниләр һәмин мүсәлман оғланы тутуб, дејә-дејә кәтириб диванханаја верирләр. Диванханада оғланын үстүнү јохладыгдан вә дөфәләрлә данышдырдыгдан сонра зиндаиа көндәрирләр. Ермәниләр диванханада һәмин оғланы данышдыран мәмура рүшвәт вериб, разы салдыгдан сонра онун бир дә диванханаја кәтирилиб сорғу-суал едилмәсини тәләб едиләр. Онлар мәмурун гаршысында белә бир шәрт гојдулар ки, оғланы

¹ азербайҗанлылар (ред.).

мәмурун жанына ермәни әскәрләрн кәтирсин. Елә ки оғланы мәмурун жанына кәтирдиләр, деди ки, мән бүтүн һәгигәтләрн ачыб данышышмам. Сән исә бушларын һамысыны жүзди. Икинчи дәфә бураја мәни кәтирмәјә нә еһтијач варды? Мәмур һирсләпәрәк оғланын бәјнуна јумруг вуруб әмр етди ки, оһу һәбсханаја апарсынлар. Оғлан мәмура јалварыб хәһһи етди ки, оһу ермәни әскәрләрн илә кәндәрмәсин. Чүнки онлар јолда мәни өлдүрәчәкләр Мәмур она гулаг асмәјиб, зиндана апармағы әмр етди. Һәмнн Ирәваидан олан ермәни әскәрләр исә оғланы чәкә-чәкә апарыб, бир дар күчәдә јерә јыхдылар вә вә сүнкү илә дәһник-деһник едиб өлдүрдүләр. Сонра исә мәмура билдирдиләр ки, гачмаг истәјирди, биз дә өлдүрдүк...

...Бир нечә вахт бу ики халг арасында сакитлик јаранды. Буна бахмајараг, ермәниләр өз фитнә-фәсадларындан әл чәкирдиләр. Садәләвһ мүсәлманлар исә онларын бу һижләләриннә инаныб һеч бир тәдбир кормүрдүләр. Амма бу һижләкәр тајфа кизлинчә тәдарүк көрүб јоллар үзәриндә, кизли јерләрдә вә һүндүр гајаларда сәнкәрләр јарадырдылар. Онлар мүсәлманларда олан силаһлары әлә кечирмәк үчүн белә бир һижлә ишләтдиләр. Әкәр түфәнк базарда 20 маната сатылырдыса, онлар 100 маната, тапанча 6 маната олдуғу һалда, 30 маната алырдылар. Садәдил мүсәлманлар силаһларын ермәниләр тәрәфиндән белә баһа гијмәтә алындығыны көрүб евләриндә нә гәдрәк силаһ вә сурсат вар идисә, тамамән ермәниләрә сатдылар...

...Бу күнләрдә Тағ, Туғ, Дағдаған, Миркәнди, Һаров вә дикәр әтраф кәндләрдән ермәниләр чәм олуб гымдатларла мәсләһәт-ләшәрәк белә гәрара кәлдиләр ки, Галаны асанлыгла әлә кечирмәк үчүн әввәлчә әтраф кәндләрдә јашајан мүсәлманлары ермәни һүчумлары илә тәнкә кәтирәрәк бир гисминн гырмаг, дикәр гисминн исә гачыртмаг лазымдыр. Кәндләрдән мүсәлманлары тәмизләдикдән сонра буралар халис "Һајастан торпағына" (Ермәнистан) чевриләчәк. Бу мәгсәдләриннн һәјата кечирмәк үчүн әввәлчә Күлаблы үзәринә һүчума кечдиләр. Онлар Күлаблыја чатаркән әввәлчә бир адам кәндәрдиләр ки, кәндин өзүндән бир хәбәр кәтирсин. Һәмнн адам кәлиб көрдү ки, кәндин кишиләриндән чоһу Галада, кәнд-базарларда, тојлардадырлар. Кәнддә исә өврәт-ушаг вә гочалардан вә бир нечә түфәнкдардан башга һеч нәс јохдур. Олур ки, ермәниләр чәсарәтлә кәндин үзәринә јеридиләр. Әввәлчә истәдиләр ки, мәсчиди дағытсынлар. Кәнддә олан түфәнкдарлар сәнкәрләрә кирәрәк ермәниләрн күлләјә тутдулар. Беләликлә, атышма башлады вә дөрд саат давам етди. Ермәниләрнн чоһусу ачыгда, мүсәлманлар исә сәнкәрләрдә олдуғундан ермәниләрдән 61 нәфәр гәтлә јетирилди. Аз галмышды ки, ермәниләр керн гајытсынлар. Бу заман мүсәлманларын күлләси гуртарды. Онлар гачыб бир јердә кизләндиләр. Ермәниләр әһвалаты баша дүшүб кәндә даһил олдулар. Онлар евләрн кәзә-кәзә гарәт едирдиләр. Ермәниләр 20 нәфәр ушаг, бир нечә гоча вә бир-кор кишиннн гапылары баглајараг

кизләндикләри бир ева чатдылар. Ермәниләр евин бир тәрәфини дешиб от-саман гојараг од вурдулар. Евдәкиләр түстүјә таб кәтирә билмәјиб гапыны ачараг бајыра чыхдылар. Ермәниләр төкүлүб бу кунәһсыз ушагларын вә гочаларын һамысыны күлләјә тутуб гәтлә јетирдиләр. Әлләринә дүшән маллары исә гарәт едиб апардылар. Сонра исә мәсчидә долараг орада олан халы, кәбә вә саирә әшјалары гарәт етдикдән сонра минбәринә од вурдулар.

Ермәниләр Күлаблыдан сонра Абдал кәндиңә һүчум едәрәк оһу мүһасирәјә алдылар. Бир кечә-күндүз атышма давам етди. Бу давада мүсәлманлардан 40 нәфәр киши, өврәт-ушаг гәтлә јетирилди. Ермәниләр бурада да мәсчиди гарәт етдиләр...

...Русларын истәдији бу иди ки, бу ики милләт бир-бирн илә дава едиб, бир-бирнлә мәшгул олсунлар, тәнки дөвләт фәрағат олсун, чүнки милләтин зәиф вә касыб олмағы дөвләтин силаһыдыр.

Нечә күн бундан (јә'ни, ијулун 12-дән) габаг сәккиз мүчтәһид шәрһәтмәләрдан фитва кәлмишди ки, мүдафиә вә вуруш заманы башга милләтә әшја, хүсусилә вуруш сурсаты вә мүдафиә үчүн лазым олан маллары сатмаг олмас. Она көрә чәми мүсәлман тајфасы Галада вә башга јерләрдә ермәниләрә әрзаг, тахыл вә саир малларын сатышыны дајандырды. Буна көрә ермәниләр чоһ чәтинлијә дүшмүшдүләр. Әһвалаты һәддиндән артыг иширдәрәк, Голошапова хәбәр вердиләр вә мүсәлманлары тәгсирләндирдиләр. Кенерал чоһ хәтирчәмликлә ермәниләрә сөз верди ки, бу нечә мин ермәниләрлә мәниң гоһунум мүсәлманлары бир суткада, јә'ни 24 саатда тар-мар едиб, өләнинн өлдүрәчәк, өлмәјенинн дағлара, дашлара пәрәкәндә едәчәкдир.

Бу даванын нечә һазырландығыны ермәни тајфасынын мөтә-бәрләри там ајдынлыгы илә өјрәниб (вуруш баша чатдыгдан вә барышыг әлдә едилдикдән сонра М.М. Нәвваба), өзләри даныш-мышлар. Голошапов сөз вериб ки, онун тәдбирилә ермәни силаһлылары вә рус әскәрләри мүсәлманларын евләринн, дүкан вә базарларыны тамамилә јандырыб, өзләриннн гырыланыны гырачаглар, галаныны исә бүсбүтүн Бөјүк мәсчиддән ашағы мәһәлләләрә гова-чаглар. Кенерал рус килсәсиндән башлајараг, Бөјүк мәсчидә киши Растабазары, мејданы, Шејтанбазары вә бүтүн евләри дармадағын едиб јандырмағы өз үзәринә көтүрүр. Бундан сонра вурушун давам етдирилмәсиннн вә јахуд мүсәлманларла барышмаларыны ермә-ниләрнн өз өһдәсинә бурахмышдыр. Кику Кәләнтәрәв Голошаповун бу планыны гәбул етмиш вә кенерала 10000 манат рүшвәт верәрәк белә иттифага кәлирләр ки, кенерала верилән пулдан әләвә падшаһлыг рус топунун һәр атәшинә 15 манат, чәр ордузу әскәрләриннн түфәнкдән атдыглары һәр бир күлләјә исә бир манат пул верилсин.

Кенерал Кәләнтәрәвла әввәлчәдән төкдүкләри тәдбирә асасән, рус әскәрләри ермәни кешикчиләриндән бириннн өлдүрәрәк мүсәлман сәмтә атдылар вә сонра да сәс салдылар ки, мүсәлманлар

ермәни кешикчисини өлдүрэрэк башыны кәсмиш вә түфәнкини дә апармышлар. Габагчадан һазырланмыш һижләжә әсәсән һәммин вахт рус әскәрләриндән ики нәфәр дә кедиб, мүсәлман мәһәлләләрин тәрәфдән ермәниләр сәмтә күлләләр атырлар. Ермәниләрин авамлары чыгырышыб кеңералын јанына кедирләр вә дејирләр ки, мүсәлманлар бир кешикчи өлдүрүб, ермәни мәһәлләсинә нечә күллә атырлар. Кеңералын һижләси дә бу иди ки, халгы мүсәлманларга гаршы галдырсын. Сонра Голошаповун әмрилә ермәни түфәнкарлары сәнкәрләрә бөлүшдүрүлү. Руслар да дәстә-дәстә кәлиб, мүсәлманларын сәнкәрләрини мүһәсирә етдиләр. Руслар вә ермәниләр мүсәлман сәнкәрләрини күлләбаран етмәжә башладылар.

Пәс чумада-с-сәни ајынын үчүнчү күнү - чәршәнбә күнү - јәни гәрарлашдырлары кими, ијулун 12-дә гымдатлар кеңералын мәсләһәтилә күнорта вахты даваны башладылар. Әввәлән гымдатын бири мүәззин ахырынчы "ла илаһә илләллаһ" сөзләрини дејән мөгәмда Бөјүк мәсчидин миһәрәсинә бир күллә атды. Күллә мүәззинә тохунмајыб, миһәрәнин сүтунуна дәјди. Буну көрән мүсәлманлар һаләтдән чыхыб, шараг-шарагла дүкан базары бағладылар. Јарым саат әрзиндә тамам силаһландылар вә үз гојдулар сәнкәрләрә вә кирәвали јерләрә. Бу һаләтдә диван ишчиләри вә кеңералын әли алтында олан чиновникләр һижлә илә мүсәлманларын ичинә кәлиб, уча сәслә мүсәлманлары сакит еләдиләр ки, бу дава сизинкиләрлә дејил, казаклар ермәниләрлә дава едир. Бу кеңерал даһа бир һижлә ишләдәрәк габагчадан лазыми тәһимат вериб, бир рус забитини өз дәстәсилә мүсәлман мәһәлләсиндә јерләширмишди. Мүсәлманларла дослуғ етдијинә көрә, һәммин забитә инаныб, еһтирам едирдиләр. Елә ки, ермәниләрлә руслар башладылар мүсәлманлары күлләбаран етмәжә, мүсәлманларын ичиндә олан забит өз руслары илә шејпур чалыб сәс салдылар ки, дава ејләжән казакларла ермәни тајфасыдыр, бунун мүсәлманларла дәхли јохдур. Мүсәлманлар онун сөзүнә инансалар да, јараг-әсбаблары әлтәриндә күчәләрә кәлиб, ворушмаға һазыр дурурдулар, амма атан јох иди. Хоф арасында галмышдылар. Кечә дүшән кими од-алов ишығы әләми көтүрдү.

Бичарә мүсәлманлар бу һижләжә инаныб, ахшамадәк сәнкәрләрдә вә күчәләрдә мунтәзир дурдулар. Елә ки, кечә олду, бу вәдә көрдүләр ки, Көчәрли мәһәлләси тәрәфдән од-алов галхды. Хәбәр кәтирдиләр ки, кеңерал Голошаповун әмрилә руслар ермәниләрлә бирләшиб, Көчәрли мәһәлләсинин мәсчидинә вә евләрә од вурублар. Бу ишыг онун ишығыдыр. Кеңералын һижләси мүәјјән олдугдан сонра халг карыхыб галмышды. Билмирдиләр сәнкәрләрә кедиб дүшмәнә чаваб версинләр, јахуд базар-дүкандә олан шејләри бир јерә дашысынлар. Хүләсә, о кечә бүтүн түфәнкарлар дүканлардакы маллары евләрә дашымагла мәшғул олдудлар. Она көрә ермәниләр вә руслар бир нечә бош евләрә од вуруб јандырдылар. Икинчи кечәдән мүсәлманлар даваны башладылар.

Көчәрли мәсчидинин әтрафында һижлә илә чадыр гуруб мәнзил етмиш руслар мәсчидә тәрәф кедән ики мүсәлманы - һачы Абдулланы вә Кәрбәләји Әлини күлләләјиб јыхдылар. Онларга тәрәф кедән даһа бир мүсәлманы да вуруб јерә сәрдиләр. Ондан сонра кәлиб мәсчидә од вуруб јандырмаға башладылар. Мәсчид од алыб јандыгдан сонра, ермәниләр вә руслар Аббас Мирзәнин оғлу шаһзәдә Бәһмән Мирзәнин имарәтинә кәлдиләр. Шаһзәдә Бәһмән Мирзә нечә ил бундан ирәли Иран дәвләтиндә бөјүк чинајет етдијинә көрә, орадән көч-күлфәтилә гачыб, рус дәвләтинә пәнаһ кәтирмишди. Рус падшаһы һәр ил онә 36 мин манат мөвачиб верирди. О, аиләси вә хидмәтчиләрилә икимәртәбәли тәмтәрағлы бир евдә јашајырды. Шаһзәдә мәрһум оландан сонра онун варисләри вә хидмәтчиләри јенә орада галырдылар. Амма бу давадан ирәли онун оғланлары вә аиләләри еви бисаһиб гојуб, һәр бири бир јерә кетмишдиләр. Бу имарәти дә кәлиб јандырдылар. Даһа сонра Рзагулу Мирзә бөј Чүрминин вә оғланларынын, еләчә дә Шушанын нечә бөјүк әјанларынын саһибсиз евләринә, бир сыра һамамларла бирликдә од вурдулар.

Бунлар бош евләри јандыркән бу тәрәфдә кеңералын казаклары һәр бир сәнкәрә дәстә-дәстә бөлүнмүш ермәни силаһлылары вә хидмәти гуртармыш ермәни солдатларилә башладылар мүсәлманлары топа тутмаға вә низам гајдәсилә түфәнкләр атмаға. Бир кечә-күндүздә дәвләтин (рус ордусунун) топундан 120 кәрә мүсәлманлар сәмтә атәш ачдылар. Ондан саваји, ермәниләрин өзләринин 6 әдәд топлары вар иди. Дәвләтин топларынын саји исә-беш әдәд иди. Бу 11 әдәд топу сәнкәрләрә гојуб, арасы кәсипмәдән пәјдәрпәј атырдылар.

Дәвләт топларындан мүсәлманларын үстүнә ачылан атәшләр заманы јерә дүшән топ күлләләрини мүсәлманлар көтүрүр, бир јерә чәм едиб сахлајырдылар ки, лазым олан јерләрә көстәрсинләр вә кеңералын дәвләтә вә милләтә хәјанәт етдијини сүбүт етсинләр. Чүнки о топларын күлләсиндә дәвләтин нишаны вә нөмрәси вар иди.

Кеңерал өзү исә каһ бу, каһ да о бири сәнкәрдәки топчуларга баш чәкәрәк онларын атәшләринә дүзәлишләр верирди. Бу һаләтдә ермәниләр кеңералын јанына кәлиб, ики мүсәлман сәнкәриндән шикәјәт етдиләр ки, бизләрә бу ики сәнкәрдән чох зәрәр дејир. Белә ки, онларын әлиндән бир инсан һәјәтдә вә евләрдә һәрәкәт едә бишмир. Бу сәнкәрләрин бири Көвһәрағанын, о бириси исә һачы Рүстәмин евләриндә јерләширди. Аға кеңерал деди ки, бујурарам һәр ики сәнкәри тармар едәрләр. Сонра кеңералын көстәришилә казаклар, ермәниләр вә рус әскәрләри һачы Рүстәмин евиндә олан сәнкәрә доғру һәрәкәт етдиләр. Евин ермәниләрә тәрәф олан сәмти харабалыг иди. Гырғын башламаздан бир күн әввәл кеңералын тәдбирилә кәлиб, харабалыг тәрәфдән евин диварынын дибиндән күлүнклә јарым аршың гәдәриндә дешик ачмышдылар. Мүсәлманалар һәммин дешији көрүб, бир-биринә хәбәр вермишләр ки,

ермәниләр һачынын евинин диварыны дәлибләр. Буну билә-билә мүсәлманлар сәһләнкәрлыг едиб, нә о дешниң бағладылар, нә дә онун агзына бир түфәнкдар гоҗмалдылар ки, көрсүнләр нә олачаг.

Ермәнпләр русларла бирликдә, кизлиңчә о харабалыглара кәлдиләр һәмән дешик олан диварын янына. Кенералын тәлиминә әсасән о дешикдән евин ичинә бир балача јешик атыб, керн гачдылар. О јешийн ичиндә бир парглајычы маддә вариди ки, онун адына динамит дејирдиләр. Евин ичинә атыглары һәмин динамит парглајыб, икинмәртәбәли имарәти һаваја совурага тар-мар етди. Ондан сонра сәә од вуруб јандырдылар. Јахшы ки, бир адама хәсарәт јетишмәди. О евдә олан мүсәлманлар габагчадан чыхыб, мүгабилдә олан һачы һәсәнин евинин сәнкәринә долушмушдулар. -

Хүләсә, кенерал саир јерләрдән кәлмиш 7 мин ермәни силаһлыларыны, 850 нәфәр казак вә руслары тамамилә бөлүшдүрәрәк мүсәлман сәнкәрләринин мүгабилинә көндәрди. Силаһлыларла јанашы, арасыкәсилмәдән атан дөвләт (рус ордусу) вә ермәни топларынын чүмләсинин мөгсәди мәсчидләрә рәхнә салмаг вә миһарәләри дармадагын етмәк иди. Аллаһа шүкүр, бу гәдәр топлар ки, нечә јүз дәфә атылар бир инсана вә һејвана зәрәри јетишмәди. Һәрчәнд ки, топ күлләләри мәсчидин әтрафында олан евләрин бир парасынын тахтапушуна, пәнчәрәсинә вә бир пара јерләринә дәјиб шикәст еләди.

Амма бу гәдәр казак, рус вә ермәни топ вә түфәнкләринин мүгабилиндә, анчаг онларын јарысы гәдәр олмасына бахмајараг, мүсәлман тајфасы мәрдликлә дава едир, сәнкәрләрдә вә кизли јерләрдә мөһкәм дајаныб, дәстә-дәстә ермәниләри вә онларын сәнкәрләрини күлләјә тутуб атышырдылар. Һәр дәм нәреји "ја Әли!" вә уча сәслә салават чәкиб, нечә јүз јердән курулту илә күлләни јағмур тәк төкүрдүләр. Әләвә бир топлары вар иди. Үчүнчү кечә һәмин топу тәкәрә миндирәрәк сәнкәрләри доландырыб, һәр сәнкәрдән бир-икки дәфә ермәни сәптә атырдылар. Диванхана габагындан атанда Гыз килсәсинин јанында бир дарвазаны дағытды. Мамајы сәнкәриндән јухары мејдана тәрәф атанда 18 нәфәр ермәни јараланды вә өлдү. Топун ичинә нал парчалары вә хырда дәмбирләр долдурмушдулар. Бу топу бүрүнчдән галалы (шушалы) бир уста төкмүшдү. Бундан башга, бир курултусу вар иди ки, атылан вахт дағ, даш һәрәкәт едиб курулдајырды. Амма дөвләтин вә ермәниләрин топу белә дејилди. Һәр сәнкәрдән галхан бу топун курулту горхусу ермәниләри даһа чох вәһшәтә салыр вә һәјәчана кәтирирди.

О заман ермәниләр Иран тәрәфдән гошун кәлдијини вә бу топун да онларын олдугуну күман еләдиләр. Амма бу тәрәфдән тәсәдүфән о кечә вә онун сабаһысы далбадал нечә јүз икид вә тәчрүбәли дејүшкән чаванлар сурсатла Галаја дахил олдылар. Гала әһли онлары артыг дәрәчәдә еһтирамла гәбул едиб, јахшы мәнзилләрдә

јерләшдирдиләр. Амма чох олдугларына көрә, әксәринә мәсчиди-чәмәәдә јер вердиләр. Чамаат сәһәр, күнорта вә ахшам онлара ләззәтли јемәкләр вериб, раһатлыгларыны тә'мин етдиләр. О күн вә о кечә јатыб раһат олдылар. Бу икидләрин ики сәркәрдәләри вар иди. Бири Султан бәј Паша бәј оғлу вә бири дә Ибраһим бәј Әли Мәһәммәд бәј оғлу.

Һәмин шәхсләр јејиб, ичиб раһат олдугдан сонра јекдил вә јекмәгал шәһәр әһлине дедиләр ки, буну билиң, сиз шәһәр әһли бәдәнин башы һесабындасыныз. Биз кәндистан әһли исә ајаг вә саир үзвләр мәнзиләсиндәјик. Баша һарадан зәрбә кәлсә. лазымдыр ки, һәмин зәрбә әл вә ајагла башдан рәдд вә мүдафия олунсун. Нә гәдәр ки, баш саламатдыр, бәдән дә саламат олачаг. Әкәр әл, ајаг вә гејри үзвләр олмаса да, баш саламат галарса, бәдән дә саламат галар. Аллаһ еләмәсин, баша зәрбә јетишсә, бәдән тамам өләчәк вә гејри үзвләр дәхи бир иш көрә билмәз. Бизләр дура-дура сиз шәһәр әһли белә зәһмәтә дүшмәјиниз бизим үчүн наданлыг вә инсафсызлыгдыр. Лазымдыр ки, биз сизин өндә вурушан дәстәниз олуб, истәнилен чанфәшанлыг әмәлә кәтирәк.

Хүләсә, елә ки кечә араја кәлән кими Султан бәј вә Ибраһим бәј өз икид чаванларыны дәстә-дәстә сәнкәрләрә бөләрәк вуруша башладылар. Сонра онлар салават чәкиб "ја Әли!" дејә-дејә ермәни сәнкәрләринә һүчума кечдиләр вә тезликлә онлары тутдулар. Мүсәлман чаванлары бу әмәлијаты бөјүк атышмалар вә ермәни сәнкәрләриндән онларын үзәрләринә јағдырылан күлләләр алтында апарырдылар.

Бир тәрәфдән дә мүсәлманларын чаванлары вә ушаглары пуд-пуд нефт вә бағлама-бағлама көһнә әски вә чыңдалар кәтүрүб, үз гојдулар Вәзировларын сәнкәринә. Орадан исә долдулар ермәниләрин евләринә. Он беш евә од вурдулар, лакин чында вә әскиләр үч кечә-күндүз јағышын алтында галыб исландыгына көрә һәмин евләрдән јалныз үчү јанды. Бир гисми исә јарымчыг јанмышды. Бундан башга Ағадәдәли сәмгиндә мүсәлманлар даһа ики еви јандыраг тамам мәһв етдиләр. Мүсәлманлар бир о гәдәр ев јандыра билмәдиләр, чүнки прәлидәки давада ермәни тајфасынын јары евләрини, базарларыны, диванханаларыны вә дикәр имарәтләрини тамамилә јандырыб, јерлә-јексан етмишдиләр.

Ермәниләрин аваданлыглары јухары Хәлфәли гапысы тәрәфдә чәм олмушду. Мүсәлманларын әли дә ора јетмирди. Аралыгда олан мәсафә исә тамам харабалыг иди. Һәмни кечә Ибраһим бәј өз дәстәсилә "Ја Әли!" нә'рәси чәкиб, ермәниләрин сәнкәрләринә вә евләринә күлләни јағмур тәк јағдыра- јағдыра онларын арасындан чохла адамлар өлдүрәрәк прәлиләјирдиләр. Ибраһим бәјин дәстәси прәлшләдикчә ермәниләри даһа да јухарылара говурдулар. Бир

заман јандырмаға ләјагәтн олан бир ермәни евинә чатан Ибраһим бәј ғышгырага сәјләди ки, нефт вә әскн кәтирин, бу еви јандырачағам. Ибраһим бәј истәјирди ки, евә од вурсун, бирдән ермәниләр тәрәфдән бир һавајы күллә кәлиб о бичарәјә дәјди. Ибраһим бәј "ја Аллах!" чағырыб, јерә јыхылды вә орадача да чаныны тапшырды. Елә ки, Ибраһим бәј һәлак олду, она мәнсуб олан дәстәнин дамағы јанды. Кәдәрли вә мә'јус орадан о мәзлумун чәнәзәсинн кәтүрүб, Бөјүк мәсчидин һәјәтинә кәтирдиләр. О бири дәстәләр дә бәјин өлүм хәбәрини ешидәркән, чох мә'јус олдулар. Елә ки, сабаһ олду, бәји күсл вә кәфән едиб, мәсчидин күнбатан тәрәфиндәки бағчада Шаһмар бәјин јанында дәфн етдиләр (Аллаһ олары бағышласын).

Елә ки, кәчә аралыға кәлди, атышма јенидән башлады. Һәр ики милләт күлләнн бир-биринин үстүнә јағыш киимн төкүрдүләр. Топларын курултусундан, түфәнкларин сәсиндән вә икидләрин нә'рәсиндән евләр вә гајалар ләрзәјә кәлирди. Бир мүсәлман дејирди ки, дава вахты мән ермәниләрин ичиндә јерләшән хәстәханада јатырдым. Орада хәстәликдән мүалнчә олуурдум. Ермәниләрин сәнкәрләриндән бири мән јатан отағын пәнчәрәсинин габағында јерләширди. Пәнчәрәдән мүшаһидә едиб, көрүрдүм ки, кенерал тез-тез һәмнн сәнкәрә кәлиб рус² әскәрләринә вә топчуларына кәстәришләр верирди. О, дурбинлә бахыб, топчуларын атәшинн тәсинн едир, филан мәсчидә, филан минарәјә атын дејирди. Оун кәстәришилә атылан топ күлләләриндән бири Сејидли мәһәлләсиндәки мәсчидин дәмир тахтапушундан кечиб, онун таваныны шикәст ејләди. Даһа бир топ күлләси исә Бөјүк мәсчидин минарәсинә дәјиб, дөрд кәрпич салды.

Гәрәз, бу Голошапов дејилән кенерал дунја малындан өтәри Аллаһын һөкмүнә мүхалиф кедәрәк өз падшаһынын ганунуна е'тинасызлыг кәстәриб, милләтә вә бир олан Аллаһа инананлара бу нөв хәјәнәткарлыг етмәји рәва билмишди. Тәәччүблүдүр, дәвләт нејчүн бу нөв таһа вә һејвани-нәфслә иш көрән адамдары милләтә һаким көндәрир ки, о да белә гәләтләрә јол верир? Әкәр бу шәхс вә буна бәнзәр башгасы аз мүддәт әрзиндә бир мәмләкәтдә белә әдаләтсизликлә һөкмранлыг етсә, көрәрсән ки, орада тамам һәрч-мәрчлик баш алыб кедир, мәмләкәт дармадағын олур. Индијәдәк Гафгаз елинә онун (Голошапов) киими гәддар инсан кәлмәјиб.

Мүсәлманлар әввәлки давада ермәниләрин Хоча Сәһраб кил-сәсини тутмушдулар. Үч күн кечә-күндүз ону әлләриндә сахлајыб, ичиндә сакин олдулар. Амма бир кәс әдәбсизлик едиб, килсәннин бир дашына, јахуд ағачына әл вурмады, һараныса хараб етмәји өзләриннә рәва билмәдиләр. Лакин бу амансыз ермәни тајфасы Голошаповун

хаһишинә бинаән руслар илә бирликдә Көчәрли мәсчидини јандырыб, ичиндә һәр нә вардыса гарәт едиб, дағытмышдылар.

Бу күнүн сабаһы вар. Әлбәттә, Аллаһ-тәала өз евинин фикрини чәкәчәк, баисләрин чәзасыны верәчәкдир. Сәбр етмәк лазымдыр...

- *Мир Мөһсүн Нәвваб*. 1905—1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман даваасы, Бақы, "Азәрбајчан" нәшријаты, 1993.

Атяхья Пашајев,
Азәрбајчан Республикасы Назирләр Кабинети Јанында Баш
Архив Идарәсинин рәиси, тарих елмләри намизәди

КӨЧҮРҮЛМӘ

Һәлә XIX әсрнн әввәлләриндә Русија-Иран вә Русија-Түркия мұһарибәләриндән сонра Ирандан вә Түркиядән он миңләрлә ермәни чар Русијасынын мүстәмләкәсинә чеврилмиш Гафгазә көчүрүлдү. Көчүрүлән ермәниләр әсасән кечмиш Ирәван, Нахчыван вә Гарабаг ханлыгларынын азәрбајчанлылар јашајан торпагларында јерләшдирилдиләр. Бу көчүрмәнин кәләчәк нәтичәләриннн һәлә о вахт Русијанын Ирандакы сәфири, јазычы А.С.Грибоједов көрә билмишди. О өз мә'луматларынын бириндә чар һакимийәт органларына билдирирди ки, Ирандан көчүрүлмүш ермәниләрнн чох һиссәси азәрбајчанлы мүлкәдарларынын торпагларында јерләшдирилмишләр. О јазырды ки, јәј вахтыны јәјлагда галан азәрбајчанлылар өз торпагларына гајыдыб башга диндән олан "кәлмәләри" көрәркән чох наразы галачаглар. Бу исә арзуолунмаз нәтичәләр верә биләр.

Азәрбајчан әразисинә көчүрүлмүш ермәниләр өзләринә јер еләдикчә азәрбајчанлылары әсләрлә јашадыглары гәдим оғуз торпагларындан сыхышдырмаға башладылар. Бу барәдә ингиләбагәдәрки чар Русијанын рәсми мәтбуатында кечмишдә әсасән азәрбајчанлыларын јашадыглары әразиләрдә әһалинин милли тәркибиннн сүр'әтлә дәјишдији, ермәниләрнн сајынын дурмадан артмасы барәдә күлли миғдарда статистик мә'луматлар вардыр.

1918-чи илин мајында Загафгазја Сејми дағылдыгдан сонра бурада Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан республикалары јараныр. Јарандығы илк күндән тәчәвүзкар сјајәст јеридән Ермәнистан республикасы гоншу халглара гаршы әрази идиасына башлајыр. 1918-чи илин декабрында о, Борчалыны әлә кечирмәк үчүн Күрчүстана мұһарибә елан едир. Азәрбајчан Чүмһуријәти исә өз варлығынын илк күнләриндән бу үч республика арасында мөһрибан гоншулуғ әлагәси јаратмаг истәјир.

1918-чи ил мајын 28-дә елан едилән Азербайжан Чүмһуријәти һөкүмәтинин баш назири Фәтәли хан Хојски мајын 29-да өз һөкүмәтинин харичи ишләр назири Мәммәдһәсән һачынскијә јазырды: "Биз ермәниләрлә бүтүн мүбаһисәләри һәлл етдик, онлар ултиматуму гәбул едәчәк вә мүһарибәни гуртарачаглар. Биз Ирәваны онлара күзәштә кетдик".

Сонрақы тарихи һадисәләр кәстәрди ки, бу "күзәштә кетмәк" ермәниләрлә мүбаһисәләри нәинки һәлл етди, әксинә, гәдим Ирәван ханлығы әразисини онлара бағышламагла ермәниләрнин бөјүк иштаһасыны даһа да артырды.

Бәли, 1918-чи иләдәк демәк олар ки, фактики әразиси олмајан Ермәнистан 1920-чи илдән, Загафгазија советләшәндән бәри, әсасән Азербайжан торпаглары һесабына өз әразисини аддым-аддым кенишләндирди.

70 ил әрзиндә Ленинин учалтдығы "пролетар бейнәлмиләлчи" баярағы алтында Ермәнистан Азербайжан торпагларынын динч јолла ишғалы сijasәтини дәнмәдән һәјата кечирмишди.

1920-чи илин декабрында Ермәнистанда совет һакимийәти гурулдугдан ики күн сонра пролетар ингилабы баярағыны уча тутан Азербайжан орадакы бүтүн вар-дөвләтини Ермәнистанын малы елан етди. "Азербайжанын гара ганынын бундан сонра Ермәнистанын дамарларына ахаचाғыны" билдирди. Үстәлик Зәнкәзур гәзасыны да Ермәнистана бағышлады. Ермәнистан исә бунуна кифајәтләnmәк истәмирди. Вахт варикән Нахчыван вә Гарабағы да Азербайжандан гопармаға чан атырды. Азербайжан торпагларыны тутмагда Ермәнистан үчүн һәгигәтән чох әлверишли шәраит јаранмышды. Ленинин һимәјәси илә Мәркәзи һөкүмәт тәрәфиндән мүдафиә олуна ермәни-күрчү болшевик блоку, Гафгазда бүтүн һакимийәти өз әлләринә кечирмишди. Сталин, Орчоникидзе, Микојан, Мјасникјан, Мирзојан вә башгалары өз ирадәләрини демәк олар ки, бүтүн Гафгазда, илк нөвбәдә исә Азербайжанда диктә едирдиләр. Бу вахт Азербайжан партија тәшкилатына рәһбәрлик едән С.М.Киров да онларла там һәмрәј иди. Азербайжанда бу күчлү блока гаршы мүбаризәдә алдадылмыш Н.Нәриманов демәк олар ки, тәк галмышды. Бу ишдә "сапы өзүмүздән оланлар", башабәла "бейнәл-миләлчи" болшевикләримиз дә дүшмән дәјирманына су төкмәкдә аз рол ојнамајыблар. Мәһз онларын көмәји илә Н.Нәриманов Азербайжандан узаглашдырылды вә Азербайжанда сәркисләр, мирзојанлар мејдан суладылар.

Нәтичәдә 1920-чи илдә Зәнкәзур кими, јағлы бир лохмаја саһиб олан ермәниләр гугу гушунун балалары сајағы бу торпагларын әсл саһибләрини өз доғма јурд-јуваларындан, ел-обаларындан сыхышдырыб чыхартдылар. Өзү дә бу ишдә онлар һәр чүр үсуллара, зора, алдатмаға, Москвада һөкүмәт даирәләриндәки мөвгеләриндән истифадә етмәјә әд атыр, бүтүн бунлар кара кәлмәдикдә исә дүнјаја

чар чәкдиләр ки, ај аман "заваллы ермәниләри вәһши мүсәл-манлардан" горумаг үчүн бизә гаһмар дурун.

1921-чи илдә Дағлы Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси һаггындакы планлары баш тутмајан ермәниләр 1923-чү илдә она мухтаријәт верилмәсинә наил олдулар. Лакин онлар өз торпаг иддиаларындан әл чәкмир, јаваш-јаваш Азербайжан кәндләрини өз торпагларына гатыр, гануниләшдириләр. 1929-чү илдә Нүвәди, Ехнадзор вә Тугут кәндләри Мәһри рајонуна верилди. Елә һәмин илдә азербайжанлылар јашајан 9 кәнд әләвә олараг Ермәнистана бирләшдирилди.

70 илдә Азербайжан вә азербайжанлылар јашајан әрази илә бағлы мәсәләләрдә Ермәнистан рәһбәрлији, өз гаршыларында башлыча олараг ики мөгсәд гојмушду: әввәлә, Ермәнистан әразисиндәки азербайжанлы әһалинин нә јолла олурса-олсун орадан сыхышдырыб чыхармаг, икинчиси исә Азербайжан Республикасынын торпаглары һесабына өз әразисини кенишләндирмәк. Бу илләр әрзиндә Ермәнистанда рәһбәрлијә кимин кәлмәсиндән асылы олмајараг, бу вәзифәләр дәнмәдән вә ардычыл сурәтдә јеринә јетирилмишди.

1945-чи илин нојабрында Ермәнистан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин катиби Г.Арутјунов И.Сталинә мәктубунда јенидән Гарабағын Ермәнистан ССР-ә верилмәси мәсәләсини галдырды. Өзү дә һәјасызлыг о јерә чатыр ки, әкәр һәмин мәсәлә мүсбәт һәлл олунарса, онда Гарабағын кечими мәркәзи вә 1920-чи илдә дағдылмыш Шушанын бәрпасы һаггында һазырланмыш әләвә тәклифләрин дә Мәркәзи һөкүмәтә тәгдим олуначағыны билдирди. Сталин һәмин бу мәктубу К.М.Маленковун үстүнә, с исә өз нөвбәсиндә чаваб үчүн ону Азербайжан рәһбәрлијинә кәндәрди. М.Ч.Бағыров мәктуба чавабында билдирди ки, Азербайжан һәмин тәклифә етираз етмир, бу шәртлә ки, Ермәнистан ССР, Күрчүстан ССР вә Дағыстан МССР-да әсасән азербайжанлылар јашајан, Азербайжанла һәмсәрһәд олан вә тарихән Азербайжанын ајрылмаз һиссәси олмуш әразиләр дә онун өзүнә гајтарылсын. Белә бир шәраитдә мәсәләнин арзуолунмаз истигамәт ала билчәјини баша дүшән "улу рәһбәр" бу тәклифин кәләчәк инкишафына нөгтә гојур.

1947-чи ил декабр ајынын 23-дә "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азербайжанлы әһалинин Азербайжан ССР-ин Күр-Араз овлағына көчүрүлмәси һаггында" ССРИ Назирләр Советинин гәрары чыхыр. И.Сталинин имзаладығы һеч бир киришсиз, изаһсыз јалныз бирбаша гәрар һиссәсиндән башлајан бу сәнәд мәзмунундан да көрүндүју кими, чох тәләсик һазырланмышды. 1948-чи ил-март ајынын 10-да ССРИ Назирләр Совети һәмин гәрара әләвә олараг икинчи бир гәрар гәбул едир. Өзү дә көчүрмә илә әлагәдәр тәдбирләр планы икинчи гәрарда әтрафлы шәрһ олунар.

Адәтән, белә гәрарлар гәбул олунаркән онларын гәбулундан әввәл јеринә јетирилмәси илә әлагәдәр һазырлыг тәдбирләри көрүлүр. Азербайжанда исә бу мәсәлә илә әлагәдәр бүтүн һазырлыг

ишләрнi жалныз 1948-чи илнiн январьндан, я'ни республикада ССРИ Назирләр Советиннiн гәрары алындыгдан сонра башлајыб. Республика Назирләр Совети исә бу мәсәлә ишә әлагәдәр илк кизли гәрарыны 1948-чи ил февралын 2-дә гәбул едиб.

ССРИ Назирләр Советиннiн 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрарында көстәриллирди ки, 1948-1950-чи илләрдә "көнүллүк принциплярнi әсасында" Ермәннстан ССР-дә јашајан 100 мин колхозчу вә диқәр азәрбајчанлы әһали азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овлағына көчүрүлсүн. Онлардан 1948-чи илдә 10 мин нәфәрнi, 1949-чу илдә 40 мин нәфәрнi вә 1950-чи илдә исә 50 мин нәфәрнi көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду.

1948-чи ил март ајынын 10-да ССРИ Назирләр Советиннiн И.Сталиннiн имзасы илә "Ермәннстан ССР-дән колхозчуларын вә диқәр азәрбајчанлы әһалиннiн азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овлағына көчүрүлмәси илә әлагәдәр тәдбирләр һаггында" гәбул етдији икинчи гәрарда көстәриллирди ки, о, "ССРИ Назирләр Советиннiн 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрарына әләвәдир". 1948-чи ил 10 март тарихли гәрарда артыг көчүрмә илә әлагәдәр конкрет тәдбирләрдән бәһс олунурду.

азәрбајчан ССР Назирләр Советиннiн 1948-чи ил 14 апрел тарихли гәрарында исә ССРИ Назирләр Советиннiн 1947-чи ил 23 декабр тарихли вә 1948-чи ил 10 март тарихли гәрарлары вә бу гәрарлардан прәли кәлән вәзифәләр кениш изаһ едиллир, бунларын јеринә јетирилмәси үчүн республиканын ајры-ајры тәшкилатлары гаршысында дуран вәзифәләр дәгнгләшдирилди.

азәрбајчан ССР Назирләр Совети 1948-чи ил мајын 13-дә бу мәсәлә илә әлагәдәр әләвә гәрар, азәрбајчан К/б/П Мәркәзи Комитәси исә 1948-чи ил апрел ајынын 13-дә "Ермәннстан ССР-дән колхозчу вә диқәр азәрбајчанлы әһалиннiн азәрбајчан ССР-ә көчүрүлмәси илә әлагәдәр күтләви изаһат ишләрнi һаггында" гәрар гәбул етди.

Гејд етдијимиз кими, көчүрмә илә әлагәдәр бүтүн тәдбирләрнiн һәјата кечирилмәсинә 1948-чи илнiн январьндан башланды.

1948-чи ил ијулун 9-да республика Назирләр Советиннiн сәдри Т.Гулијев ССРИ Назирләр Совети сәдриннiн мүавини В.М.Молотова мәктубунда Күр-Араз овалыгында 1948-чи илдә көчүрүлмәси нәзәрдә тутулмуш азәрбајчанлы әһалиннiн јерләшдирмәк үчүн јашајыш биначларынын олмамасыны нәзәрә алараг, онларын бир һиссәсини республиканын башга рајонларында јерләшдирмәјә развлыг вермәји хаһнш едир. һәм дә көстәрир ки, көчүрүлән әһалиннiн бир һиссәси Ермәннстанын даг рајонларында јашадыгы үчүн Күр-Араз овалыгындакы иглим шәраитинә чәтин алыша биллир. Тәәссүфләр олсун ки, ССРИ Назирләр Совети бу хаһншә мүсбәт чаваб вермир. Нәтинчәдә исә Күр-Араз овалығына көчүрүлмүш он минләрлә азәрбајчанлы арасында күтләви өлүм һаллары баш верир.

1948-чи ил мајын 18-дә республика Назирләр Советиннiн сәдри Т.Гулијев Назирләр Советиннiн Ермәннстан ССР-дәки нүмә-јөндәсинә тә'чили телеграмында билдирди ки, "мајын 13-дә көчүрүлмә планы азәрбајчан ССР Назирләр Совети тәрәфиндән жалныз Губаја көчүрүлчәк 52 тәсәррүфат вә 232 адамын көчүрмә вахтыннi јаздан пајыз кечирмәк шәртнi илә гәбул едилди. Ону разылашдырмаг үчүн Ермәннстан ССР Назирләр Советинә тәгдим едди. Бу мә'луматы тә'хирәсалмадан көчүрүләнләрә чатдырын. Көчүрмәнин һәјата кечирилмәси ишинә башлајын".

азәрбајчан ССР әразисиндә азәрбајчанлы көчкүнләрнi гәбул етмәк үчүн Назирләр Советиннiн көстәриши илә республиканын рајонларына 27 нәфәр мә'сул шәхсдән ибарәт нүмәјөндә көндәрилди. Онларын вәзифәси рајонларда көчүрүләнләрнi јерләшдирмәк үчүн тикилиләрнi вәзијәтнини мүәјјәнләшдирмәк иди. Бу мәсәлә илә әлагәдәр рајон партија вә ичраијә комитәләринә көндәрилмиш мәктубда дејилирди ки, рајонлара көндәрилән шәхсләрә һәртәрәфли шәраит јарадылсын ки, онлар һәмин рајонларда олан бош јашајыш биначларына бахсынлар вә онлардан јашајыш евләрнi кимнi истифадә едиб-етмәмәјин мүмкүнлүјүнү тә'јин етсинләр.

Бу ишә әввәлчә азәрбајчан ССР Назирләр Советиннiн шәбә мүдирнi Н.А.Брутенс (инди азәрбајчаны бу бәлалара дүчәр едәнләрдән бири мәшһур К.Н.Брутенсин атасыдыр), сонра исә Р.И.Севумјан рәһбәрлик едирди. Нечә дејәрләр, гојун гурда тапшырылмышды.

Ермәннстандан көчүрүлән әһали арасында тәблиғат апармаг мәгсәдилә хүсуси бригадалар јарадылараг Ермәннстан ССР-ин азәрбајчанлылар јашајан рајонларына көндәрилди.

Мараглыдыр ки, 1948-чи ил мајын ахырларында ССРИ Назирләр Советиндән республика Назирләр Советинә зәнк едәрәк көчүрмәјә һазырлыгын кедиши һаггында мә'лумат тәләб едилләр. Ијунун 4-дә азәрбајчан ССР Назирләр Советиннiн сәдри Т.Гулијевнiн имзасы илә ССРИ Назирләр Советинә көндәрилән мә'луматда билдирлирди ки, көчүрмә илә әлагәдәр 1948-чи ил мај ајынын 30-нә гәдәр ашағыдакы ишләр көрүлмүшдүр: көчүрмә планыны тә'мин етмәк үчүн азәрбајчан ССР-ин 28 рајонуна ишәатчы-мүһәндисләр көндәрилмиш вә онларын гаршысында јашајыш үчүн јарарлы биначлары мүәјјән едиб, тә'мир ишини тәшкил етмәк вәзифәси гојулмушдүр. "Кәнд тәсәррүфатында көчүрүлмә ишләрнi үзрә күзәштләр һаггында" ССРИ МИК вә ССРИ ХКС-ин 1937-чи ил 17 нојабр тарихли гәрары азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиләрәк 4000 нүсхә нәшр олунмушдүр. 25 нәфәрдән ибарәт груп бу күнләрдә изаһат ишләрнi апармаг үчүн Ермәннстан ССР-ә јола салыначәг. Мәтбәә үсүл илә азәрбајчан вә рус дилләриндә 7000 нүсхә әризә-анкет, 5000 нүсхә исә көчүрмә билетнi һазырланараг Ермәннстан ССР-ә көндәрилиб вә онларын долдурулмасы ишинә башланылыб. Көчүрмә хәрчләрнi үчүн 1948-чи илнiн республика бүдчәсиндән 13

миш... манат вәсант ајрылмасы нәзәрдә тутулуб. 1948-чи илдә 12177 нәфәрнн көчүрүлмәси Ермәнистан ССР Назирләр Совети илә разылашдырылыб.

Ермәнистан ССР-дән Күр-Араз овалыгына илк көчкүнләр 1948-чи ил ијунун әввәлләриндә кәлир. Азәрбајчан ССР Совхозлар Назирлијиннн һәмни ил ијунун 19-да вердији мәлүматда билдириллрди ки, гәбул олунан илк сшалонларла 44 азәрбајчанлы аиләси кәлмиш, онлар Жданов рајонундакы совхозларда јерләшдирилмишдир. Мәлүматда көстәриллрди ки, кәләнләр тәмир олунмуш мәнзилләрлә тәмин едиллр. Онлар өзләрн илә лазыми ев әшјалары кәтирмиш, совхозлар онлары миңәткән илә тәмин етмиш, истәјәнләр үчүн бостан саһәләрн ајрылмыш вә имкан дахилиндә онлар тохум да верилмишдир. Әмәк габилитәтлн әһали ишлә тәмин едилмишдир. Онлар әсасән бағларда вә бостанларда ишә дүзәлдилмишләр. Көчүрүләнләр арасында бир нечә нәфәр ихтисаслы тракторчу дә вар вә онлар мүвәффәгијәтлә памбыг тарлаларында култивасија иши илә мәшгул олурлар. Мәлүматда билдириллрди ки, бу күнләрдә әләвә 23 аиләннн гәбул етмәјә һазырлашырыг.

Ијулун 29-да республика Назирләр Советиннн мүвәкили Коранбәј стансијасындан хәбәр верилрди ки, "ијулун 28-дә саат доғузда 59 вагондан ибарәт ешалон дахил олду. 101 тәсәррүфат, 382 нәфәр өз ев әшјалары вә һејванлары илә варид олунду. Гәбул вә бошалдылма ишләрн лазыми гајдада һәјата кәчирилди. Артыг ахшам саат 9-а гәдәр 98 аилә машынларә жүкләнәрәк, колхозларә јола салынды".

1948-чи ил нојабрын 1-нә гәдәр Ермәнистан ССР-дән Азәрбајчан ССР-јә 1799 тәсәррүфатда бирләшән 7747 нәфәр адам көчүрүлдү. Һәмни мүддәтдә, Ермәнистан ССР-дән Азәрбајчанә өзбашына 2834 нәфәрдән ибарәт 429 аилә көчмүшдү. Беләликлә, 1948-чи ил нојабрын 1-нә гәдәр Азәрбајчанә 2228 тәсәррүфатда бирләшән 10584 нәфәр адам кәлмишди.

Һәмни илин декабрында исә Ермәнистандан әләвә оларәг 120 тәсәррүфатда бирләшән 462 нәфәр көчүр. Онлардан 65 тәсәррүфатда бирләшән 209 нәфәри Нојанберјан рајонунун Көрпүлү кәндиннн, 64 тәсәррүфатда бирләшән 253 нәфәри исә Јереван шәһәриннн сакинләрн иди.

Көчүрмәннн биринчи или Күр-Араз овалыгында һазыр јашајыш евләри, һәјәтјаны саһәләр вә суварылан торпағлар олмадыгы үчүн әһалиннн бир һиссәси Азәрбајчаннн бош јашајыш евләри олан рајонларына көчүрүлүр. һабелә Ермәнистан ССР-ин бир сыра дағ рајонлары сакинләриннн тәләби илә онлар дүзән рајонларынын тәбин шәраитинә давам кәтирә билмәјәчәкләрн үчүн онлары Азәрбајчаннн дағ рајонларына көчүрмәји хаһиш едир вә биринчи ил бунә наил олурлар.

ССРИ Назирләр Советиннн 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрары илә 1949-чу илдә Ермәнистан ССР-дән Азәрбајчанә 40 мин нәфәр азәрбајчанлынын көчүрүлмәси планлашдырылды. 1948-чи ил көчүрмәсиннн нәтичәләри көстәрди ки, гырх мин нәфәр адамы јерләшдирмәк о гәдәр дә асан мәсәлә дејил. Белә ки, 1948-чи илдә көчүрүлән 10 мин нәфәр һисбәтән даһа чоһ мәнзил еһтијаты олдуғу бир вахтда көчүрүлмәсинә, республиканын мүхтәлиф рајонларына пајланмасына баһмајарағ онларын чоһу гарамал төвләләриндә јерләшдирилмишди. Белә бир шәраитдә 40 мин нәфәри Күр-Араз овалыгына көчүрмәк вә јашајыш евләри, һәјәтјаны саһәләрлә тәмин етмәк практикә чәһәтдән гејри-мүмкүн иди. Она көрә дә республика Назирләр Советиннн сәдри јенидән ССРИ Назирләр Советинә мүрациәт етмәјә мәчбур олур. О өз мәктубунда бу чәтинликләри нәзәрә аларағ, 1949-чу илдә Ермәнистан ССР-дән 12-15 мин әһалиннн көчүрүлмәсинә разылыг вермәји хаһиш едир. Һәм дә хаһиш едир ки, Ермәнистан ССР-ин дағ рајонларындан көчүрүлән әһалиннн Азәрбајчаннн иглим шәраити әлверишли олан дағ рајонларына көчүрүлмәсинә, Күр-Араз овалыгына көчүрүләнләр үчүн мүјјән олунмуш күзәштләрнн онларә да аид едилмәсинә ичәзә верилсин.

Бүтүн бунлары нәзәрә аларағ, Ермәнистан ССР илә разылашдырыларәг 1949-чу илдә 15713 нәфәрнн, јахуд 3818 тәсәррүфатын көчүрүлмәси планлашдырылыр. Онлардан 5420 нәфәри јазда, 10293 нәфәри исә пајызда көчүрүлмәли иди. Лакин һәмни илин сентјабрына гәдәр ССРИ Назирләр Совети бу планла разылашмыр. ССРИ Назирләр Совети јанында Баш Көчүрмә идарәсиннн рәиси С.Черемушин Республика Назирләр Советиннн сәдри Т.Гулијевә мәктубунда бир даһа хатгырладыр ки, 1949-чу илдә Ермәнистан ССР-дән Азәрбајчан ССР-ә 40 мин азәрбајчанлы әһали көчүрүлмәлидир. Һәмни илин 9 ајы әрзиндә көчүрмәннн вәзијәти һағгында ССРИ Назирләр Советинә мәлүмат вермәк үчүн һесаб тәләб едир.

Бу мәсәлә илә әләгәдар республика Назирләр Советиннн сәдри Т.Гулијев 1949-чу ил сентјабрын 21-дә јенидән ССРИ Назирләр Совети сәдриннн мүавини К.М.Маленкова мүрациәт етмәли олур. О билдирир ки, 90 мин адамы вә 21 мин тәсәррүфаты јерләшдирмәк үчүн ән азы 20 мин јашајыш еви тәләб олунур. Бунунла јанашы, истәһсал биналары, мәктәбләр, хәстәханалар, су тәһнизаты мүәссисәләри, һамамлар вә с. тикинтиси дә зәруридир. Бунун үчүн ән азы 400 милјон манатлыг тикинти-гурашдырма иши көрүлмәлидир. Белә бәјүк бир ишин өһдәсиндән исә Азәрбајчан республикасы өз күчү илә ики ил мүддәтинә кәлә билмәз. Бунлары нәзәрә аларағ, республика Назирләр Совети 1949-чу илдә көчүрүлмә планыны 10 мин нәфәрә ендирмәји хаһиш едир.

1949-чу илин октјабрында Азәрбајчан ССР Көчүрмә Идарәси Республика Назирләр Советинә мәлүматында билдирлрди ки, һәмни илдә 10 мин азәрбајчанлынын көчүрүлмәси планлашдырылыб, октјабрын 22-нә гәдәр исә 983 тәсәррүфат (4000 нәфәр) көчүрүлмүш,

1500 тәсәррүфаты (6000 нәфәри) әһатә едән азәрбајчанлыларә исә көчүрмә бишәти верилмишдир. Мүвафиг графикләр үзрә дәмпрјол ешалонларында јола салырмаг үчүн һазырлыг ишләри корүлмүшдүр. Идарә билдирдирди ки, көчүрмә планы мүвәфәғијәтлә јеринә јетирәләчәк. Лакин Ермәннстан ССР-дә азәрбајчанлы әһалини дәмпрјол стансијаларына кәтирмәк үчүн беизин чатышмыр. Көчүрмә планынын јеринә јетирилмәси, азәрбајчанлы әһалинин Ермәннстанын дәмпрјол стансијаларына кәтирилмәси мәғсәдһиә Азәрбајчан ССР өз јана чағ фондуиан 60 тон бензин ајырыр.

Ермәннстан ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини А.Пирузјан һәмни ил декабрын 2-дә Азәрбајчан ССР Назирләр Совети сәдринә мәктубунда билдирдирди ки, 1949-чу ил планына көрә Ермәннстан ССР-дән Азәрбајчана 3278 тәсәррүфат, јахуд 15276 нәфәр көчүрүлмәлидир. Фактики оларәг 2368 тәсәррүфат, јахуд 10595 адам көчүрүлмүшдүр. План үзрә көчүрмәк үчүн там һазыр олан 628 тәсәррүфат, јахуд 3201 нәфәр чәттин вәзијәтдә галыр. Ошлар октябр-ноябр ајларында Азәрбајчана көчүрүлмәли идиләр. Она көрә дә көчкүнләр өз евләрини, мал-гара үчүн тәдарүк етдикләри јеми, гыш јана чағы, әрзаг мәһсулларыны, бә'зән исә ев әңјаларыны да сатмыш, демәк олар ки, ачыг сәма алтында галмышлар. Азәрбајчан Көчүрмә Идарәси ошлары бу ил көчүрмәк имканы олмалығыны билдирди. А.Пирузјан исә мәктубунда Т.Гулијевдән хәһиш едир ки, бу ишә гарышараг һәмни әһалини көчүрүлмәсинә көмәклик көстәрсин.

Үмумијәтлә, 1949-чу илдә Ермәннстан ССР-дән азәрбајчанлы әһали күтләви шәкилдә Күр-Араз овалығындакы Зәрдаб, Әли Бајрамлы, Күрдәмир, Көјчәј, Мир Бәшир, Салјан, Сабирәбад, Јевлах рајонларына көчүрүлүр. Јашајыш евләринин, ичтимаи биналарын, ичмәли сујун вә с. олмамасы һәмни рајонларын рәһбәрләрини мәчбур едирди ки, бүтүн вәсиәләрдән истифадә едәрәк көчүрүләнләри гәбул етмәкдән имтина етсинләр. Сәпәдләрдән ајдын олур ки, Ермәннстан ССР-дән кәлмиш ешалонлар күнләрлә дәмпрјол стансијаларында дајаныр, јалныс јухарыдан тәзјиг оланлары мәчбур едирди ки, көчүрүләнләри гәбул етсинләр.

Јевлахда, Сабирәбадда, Учарда вә с. рајонларда бу чүр һаллара тәсадүф олунурду. Әкәр гәбул едилдирдиләрсә дә көчкүнләри јерләшдирмәјә јер тапылмыр, ошлар јерли колхозчуларын евләринә пајланылар, бу да һәм кәлмәләр, һәм дә јерли әһали үчүн әләвә нараһатлыглар төрәдир, наразылыг јарадырды.

Буна көрә дә 1949-чу илин декабрында республика Назирләр Советинин сәдри Т.Гулијев бу мәсәлә илә әләгәдар јенидән ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавини К.М.Маленкова мүрачнәт етмәли олур. Т.Гулијев өз мәктубунда көстәрирди ки, ики ил мүддәтиндә көчүрмә планынын гејри-кафи шәкилдә јеринә јетирилмәсинин башлыча сәбәби Күр-Араз овалығына көчүрүләнләр үчүн лазыми јашајыш евләринин вә мөдәни-мәишәт очагларынын јарадыла билмәмәсиидир. 1948-1949-чу илләрдә Ермәннстан ССР-дән көчүрү-

ләнләр әсасән јерли колхозчулары сыхышдырараг ошларын евләринә јерләшдирилмишдиләр. Артыг республика органларынын вә рајон тәшкилатларынын бу сәһәдә имканлары тамамилә түкәнмишдир. Јекәнә јол јени евләр тикмәклә көчүрүләнләри гәбул етмәкдир. Мәктубда көстәрилирди ки, Азәрбајчан ССР-ин 1950-чи илин халг тәсәррүфаты планында 3500 тәсәррүфатын (15 миң нәфәрин) көчүрүлмәси планлашдырылыр. Бунун үчүн исә 3500 ев тикилмәлидир. Азәрбајчан көчүрүлмә тикинтги трестинин вә колхозларын иллик тикинтги имканларыны нәзәрә алараг Ермәннстан ССР-дән Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлчәк әһали үчүн көчүрүлмә планында дәјишикликәр етмәк, 1951-чи илдә 10 миң, 1952-чи илдә 20 миң, 1953-чү илдә 20 миң, 1954-чү илдә исә 15 миң адамын көчүрүлмәсини нәзәрдә тутмаг хәһиш олунурду.

1950-чи ил январын 10-дә Азәрбајчан ССР Назирләр Совети вә Азәрбајчан К/Б/П Мәркәзи Комитәси "Ермәннстан ССР-дән Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығы рајонларына көчүрүлмүш колхозчуларын вә дикәр азәрбајчанлы әһалини тәсәррүфат чәһәтчә јерләшдирилмәси илә әләгәдар тәхирәсалынмаз тәдбирләр һаггында" гәрар гәбул едир. һәмни гәрарда көстәрилирди ки, 1948-1949-чу илләрдә Ермәннстан ССР-дән Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына 4674 тәсәррүфат (20000 нәфәр) көчүрүлмүшдү. Көчүрүләнләрдән 1410 аилә јерли советләр вә колхозлара мәхсус евләрдә, 3264 аилә исә јерли колхозчулары сыхышдырмаг һесабына јерләшдирилмишдир. Гәрарда көчүрүләнләр үчүн тикинтги ишләринин јарытмаз вәзијәти дә гејд олунур. Бу мәғсәдлә ики илдә чәми 80 тәзә ев тикилмишди. һәмни гәрарда көчүрүләнләр үчүн евләрин вә ичтимаи-мәишәт мүәссисәләринин кенишләндирилмәси тәдбирләриндән дә әтрафлы бәһс олунур.

1950-чи ил мартын 14-дә Азәрбајчан ССР Назирләр Совети Ермәннстан ССР-дән јаз көчүрмә планыны вә һәмни ил августун 25-дә исә пајыз көчүрмә планыны тәсдиг едән ики гәрар гәбул едир. Биринчи гәрарла јазда 1672 тәсәррүфатын (5510 нәфәрин), пајызда исә 1747 тәсәррүфатын (7851 нәфәрин) көчүрүлмәси планлашдырылырды.

1950-чи илдә көчүрмә илә әләгәдар республика тәшкилатлары гаршысында дуран башлыча вәзифә көчүрүләнләр үчүн јени евләр тикмәк ишинин тәшкили иди.

Сәпәдләрдән көрүндүјү ки, 1950-чи ил көчүрүлмәнин ән ағыр или олмушдур. Көчүрүләнләри јерләшдирмәк үчүн јашајыш евләри јох иди.

1950-чи илдә көчүрүләнләр үчүн 3500 ев тикмәк планлашдырылмыш, фактики исә 470 ев тикилмиш, план 13,4% јеринә јетирилмишди. 1488 көчкүн аиләси һәјәтјаны тәсәррүфат сәһәси илә тә'мин олунмамышды. 1950-чи илдә көчүрүләнләр үчүн ев тикмәк вә

мал-гара алмаг мөгсәдилә аҗрымыш 19 милјон манат кредитин жалныз 13,9 милјон манаты (73%-и) хәрчләнмишди.

Һәмин ил апрелін 28-дә вә августун 28-дә бу мәсәлә јенә дә ССРИ Назирләр Совети јанында Баш Көчүрмә Идарәсиндә музакирә олунур вә көчүрмә ишинин јарытмә вәзијјәти илә бағлы ССРИ Назирләр Советинә мәлүмат вермәк һаггында гәрар гәбул едилир.

Көрүнүр ки, Баш Көчүрмә Идарәсинин 1951-чи илдә Азәрбајчана көчүрүлмә илә әлагәдар мәсәләләрә белә мараг көстәрмәси сәбәбсиз дејилди. Һәмин ил Ермәнстан ССР-дән Күр-Араз овалыгына көчүрүлмүш азәрбајчанлы әһали арасында керн гајытма һалларына тәсадүф едилирди. Ермәнстан ССР-дән азәрбајчанлылар ичтимаи тәсәррүфаты гојараг өзбашына Азәрбајчана көчәркән Ермәнстан ССР рәһбәрләри сусур, бир дөфә дә олсун буна етиразларыны билдирмирди. Лакин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмүш азәрбајчанлыларын өз дөдә-баба јурдларына гајытмасы һаллары мүһабидә едилән кимн, Ермәнстан ССР рәһбәрләри, нечә дејәрләр, әсл һәјечан тәбили чалырдылар. 1951-чи илин мај-июн ајларында Ермәнстан ССР Назирләр Совети, онун көчүрмә идарәси рајон ичраијјә комитәләри Азәрбајчан ССР Назирләр Советинә, ССРИ Назирләр Совети јанында Баш Көчүрмә Идарәсинә мәктуб вә телеграмлар көндәрәрәк керн гајытма һаллары илә әлагәдар бөјүк һај-күј капманјјасы башлајырлар. Ермәнстан ССР көчүрмә идарәсинин рәиси мајын 27-дә 360 апләнни, Ермәнстан ССР Назирләр Советинин сәдри Карапетјан мајын 29-да 376 апләнни, Ахта рајон Ичраијјә Комитәсинин сәдри исә тәкчә Ахта рајонуна 117 апләнни гајытдыгыны билдирирләр. Онлары горхуан башлыча мәсәлә-гајыдан апләләрин апардылары тәблиғат иди. С.Карапетјан өз телеграмында билдирди ки, һөкүмәт тәрәфиндән мүәјјән олунмуш көчүрмә гајдаларыны поздуғлары үчүн керн гајыданлары Ермәнстан гәбул едә билмәз.

Ермәнстан ССР тәрәфиндән гајытма илә әлагәдар галдырылмыш бу галмагал нәтичәсиндә Азәрбајчан рәһбәрлији Азәрбајчан ССР Көчүрмә Идарәсиндән керн гајыданлар һаггында арајыш тәләб едир. Арајышда көстәрилди ки, Ермәнстанга гајыдан аилләләрин сајы С.Карапетјанын телеграмында көстәрилдији кимн, 376 дејил, чәми 215-дир. Гејд едилди ки, 1948-1950-чи илләрдә Ермәнстан ССР-дән чәми 8018 тәсәррүфат (34382 нәфәр) көчүрүлмүшдүр. Ермәнстан ССР-ин аран рајонларындан Күр-Араз овалыгына көчүрүлмүш азәрбајчанлылар буранын колхоз вә совхозларында вицданла ишләјирләр. Ермәнстанын Ахта, Басаркечәр, Гарабағлар кимн дағ рајонларындан көчүрүлмүш әһали исә дөфәләрлә Күр-Араз дүзәнлијинин иглиминин онлара дүшмәдијиндән шикајәтләнир, Азәрбајчанын дағ рајонларына көчмәјә ичазә верилмәсини хәһиш едилрәр. Лакин ССРИ Назирләр Советинин

гәрарында јалныз Күр-Араз овалыгына көчүрмәк нәзәрдә тутулдуғу үчүн онларын тәләбләри јеринә јетирилмир. Арајышда көстәрилди ки, әкәр Азәрбајчанын дағ рајонларына көчмәјә ичазә вериләрсә, онда онлары бир нечә күнүн ичәрисиндә Азәрбајчана гајтармағ олар. Лакин онларын гејри-гануни тәләб (көресән нијә зорла көчүрмә гануни олурду, лакин онларын дағ рајонларына көчүрүлмәләрини тәләб етмәләри гејри-гануни — А. П.) јеринә јетириләрсә, бу кәләчәкдә көчүрмә ишинә мәнфи тәсир көстәрә биләр. Чүнки Азәрбајчана көчүрүлмәк үчүн әсәсән дағ рајонларынын әһалиси галыб. Әкәр индикиләрә күзәштә кедилсә, онлар да дағ рајонларына көчүрүлмәләрини тәләб едә биләрләр.

С.Карапетјанын 29 мај тарихли телеграмы илә әлагәдар олараг, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети һәмин ил июнун 7-дә хүсуси гәрар гәбул едир. Бу мәсәләнин Назирләр Советиндә музакирәси заманы азәрбајчанлыларын керн гајытмасы әсл фачиә кимн гаршыланыр. Бүтүн күнаһлар Азәрбајчан Көчүрмә Идарәси рәһбәрләринин үзәринә гојулур, бу һадисәјә сијаси гүјмәт вериләрәк онлар сијаси күтлүкдә иттиһам олунурлар.

Республика Назирләр Советинин гәрары илә Н.Аллаһвердијевин рәһбәрлији алтында Азәрбајчан ССР Көчүрмә Идарәсинин ишчиләри һәмин илин июн-июл ајларында Ермәнстанга кедиб орада јерли рајон ичраијјә комитәләри илә бирликдә керн гајыданларын сијаһысыны дәгигләшдириләр. Мүәјјән олунур ки, 1951-чи ил июнун 1-нә гәдәр 376 тәсәррүфат дејил, чәми 217 тәсәррүфат (872 нәфәр) керн гајытмышдыр. Көчүрмә Идарәси ишчиләринин республика Назирләр Советинә тәгдим етдији арајышда көстәрилди ки, С.Карапетјанын телеграмындакы рәғәмләрә көчүрмә заманы, һәбсдә, орду сырларында олмуш, дүзкүн олмајараг көчүрмә сијаһысына салынмыш адамлар да дахилдир. Арајышда көстәрилди ки, тәкчә онларын јохладагылары рајонларда 1948-1950-чи илләрдә 1000 тәсәррүфатдан јухары азәрбајчанлы аилләси ичтимаи әмлакына тохунмадан Ермәнстан ССР-ни тәрк етмиш, Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонларына көчүшләр.

Әввәлки илләрдә олдуғу кимн, 1951-чи илдә дә көчүрүлмә мәсәләси Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин дигәт мәркәзиндә олмушдур. Һәмин ил октябрин 11-дә Назирләр Совети "Ермәнстан ССР-дән көчүрүләнләрин тәсәррүфат чәһәздән јерләшдирилмәси вә 1951-чи ил пајыз көчүрмә планынын јеринә јетирилмәсинин кедиши һаггында" гәрар гәбул етмишдир. Гәрарда көстәрилди ки, 1951-чи илин 9 ајы әрзиндә 3400 јени ев тикиләрәк көчүрүләнләрә тәһвил верилмәли иди. Лакин чәми 2231 ев тикилмиш, тикинти планы 65,7% јеринә јетирилмишди.

1951-чи илдә чәми 1500 тәсәррүфатын Ермәнстан ССР-дән Азәрбајчанын Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси планлашдырылмышды. Көчүрүлмәси нәзәрдә тутулан 400 аилә Јеревандан

олан мүәллимләр, мүхтәлиф идарә ишчиләри, редакция әмәкдашлары, һәкмиләр, евдәр гадынлар вә башгалары иди. Онларын ихтисасларына ујғун Күр-Араз овалыгынын памбыгылыг районларында иш олмадыгы үчүн Ермәнистан ССР Көчүрмә Идарәси 1951-чи ил көчүрмә планындан 400 тәсәррүфаты чыхарараг 1100 тәсәррүфаты көчүрмәји тәклиф едир. 1951-чи илин язында 300 аиләнин көчүрүлмәси планлашдырылмыш, әслиндә исә 311 аилә көчүрүләрәк, план 103,6% јеринә јетирилмишди.

1952-чи ил январын 17-дә Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети "1952-чи илдә Азәрбајҗан ССР-әг көчүрмә планы вә көчүрүләнләр үчүн јашајыш евләринин һазырлацмасы һаггында" гәрар гәбул едир. Гәрарда кәстәриллрди ки, 1951-чи ил көчүрүлмәси үчүн јашајыш евләринин тикилмәси иши гәјри-гәнаәтбәхш шәкилдә апарылмышдыр. Пландә 1100 тәсәррүфатын көчүрүлмәси нәзәрдә тутулмыш, әслиндә исә 909 тәсәррүфат көчүрүлмүш, көчүрмә планы 82,6% јеринә јетирилмишди. 1951-чи ил планында 5000 јашајыш евинин тикитиси планлашдырылмыш, әслиндә исә 370 ев тикилиб истифадәјә верилмиш, план 74,1% јеринә јетирилмишди.

1952-чи илдә Ермәнистан ССР-дән көчүрмә планы 24,6% јеринә јетириллр. Көчүрүләнләр үчүн евләр тикилмәси планы исә 80,6% едәнилр.

1953-чү ил февралын 5-дә республнка Назирләр Совети "1953-чү илдә Азәрбајҗан ССР-ә көчүрмә планы вә көчүрүләнләр үчүн јашајыш евләри һазырламаг һаггында" гәрар гәбул едир.

Һәмн илин язында Республнка Назирләр Совети јанында көчүрмә идарәси Азәрбајҗан ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин габеллијинә вериллр.

1953-чү илдә Сталинин өлүмүндән сонра Ермәнистан ССР-дән Күр-Араз овалыгына көчүрмәнин сүр'әти азалыр. Бундан сонра исә әкс процес кедир. Азәрбајҗана көчүрүлмүш әһали кери гәјйтмаға башлајыр. Бу процес 1954-чү илдә даһа сүр'әтләнлр. Ермәнистан ССР рәһбәрләри буна гәти е'тиразларыны билдирлр. 1954-чү илин апрелиндә Азәрбајҗан ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин нүма-јәндә һеј'әти башда назир мүавинни Мөһсүн Поладов олмагла Ермәнистан ССР-ин азәрбајҗанлылар јашајан районларыны кәзир, онларын кери гәјйтмасы сәбәбләрини арашдырлар. Онлар өз мә'луматларында кәстәриллр ки, кери гәјйтмағын башлыча сәбәби Күр-Араз овалыгында көчүрүләнләр үчүн лазыми шәраитин олмамасы, Ермәнистанын даг районларындан көчүрүлән азәрбајҗанлыларын бу јерләрин иглиминә ујғунлаша билмәмәсидир. Онларын мә'луматына кәрә, 1954-чү илин апрелинә гәдәр 1155 тәсәррүфат керијә, өзләринин әввәлки јерләринә гәјйтмышлар.

Арајышда керијә гәјйтманын гаршысыны алмаг үчүн конкрет тәклифләр дә ирәли сүрүлүрдү. Бу тәклифләр сьрасында Азәрбајҗан ССР-ин Күр-Араз овалыгында онлар үчүн әлверишли шәраит јарадылмасы, Ермәнистан ССР-ә дәнәнлрри орада јенидән мәскунлашмаға гәјтмамаг, өзләри үчүн јени евләр тикмәјә, һәјәтјаны тәсәррүфат јаратмаға ичазә вермәмәк вә санрә тәклиф олунурду.

1954-чү илин мајында вә сентјабрында азәрбајҗанлы әһалинин көчүрүлүдүјү районларын ичрайијә комитәләринин сәдрләринә вә район партија комитәләри катибләринә республнка партија вә һөкүмәт рәһбәрләринин имзасы илә кәндәрилмиш мәктубда һәмн районлара көчүрүләнләрин Азәрбајҗан ССР-ин башга районларына кетмәсинин вә Ермәнистан ССР-ә гәјйтмасынын тезликлә гаршысыны алмаг тапшырылды. Мәктубда кәстәриллрди ки, бу күнә гәдәр Күр-Араз овалыгына көчүрүлмүш аиләләрдән 1000-дән чоху өзләри үчүн јашајыш еви ала билмәмиш һәлә дә јерли колхозчуларын евләриндә јашајырлар. Бәрдә районунун Маленков адына колхозунда исә онлар јералты пәјәләрдә далдаланырлар. Мәктубда дејиллрди ки, онлар үчүн мәнзил-мәишәт шәраити јарадылмалы, ичмәли су илә тәмин олунмалы, көчүрүләнләрә сәһијә хидмәти көкүндән јахшылашдырылмалы, Күр-Араз овалыгына көчүрүләнләрин дәгиг сијаһысы тәртиб едилмәлидир.

Азәрбајҗан ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назиринин 1954-чү ил октјабрын 14-дә Азәрбајҗан КП МК-ја вә республнка Назирләр Советинә јаздыгы мәктубунда кәстәриллрди ки, 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дән республиканын Күр-Араз овалыгына 11.914 тәсәррүфат (53.000 нәфәр) көчүрүлмүшдүр.

Азәрбајҗана көчүрүләнләрин сајы илә әлағәдар бир мәсәләјә дә хүсуси диғәт јетирмәк лазымдыр. Сәнәдләрдән ајдын олур ки, һәмн илләрдә рәсин көчүрмә илә јанашы, көчүрүлән јерләрә кетмәк истәмәјәнләр, јахуд Ермәнистанда јарадылмыш дөзүлмәз шәраитдән, тәғирләрдән чаныңы гуртарыб Азәрбајҗана пәнаһ кәтирәнләр дә аз олмамышдыр. Онлар күтләви сурәтдә Азәрбајҗанын мүхтәлиф районларына, әсәсән исә Ермәнистанла сәрһәд олан Кәдәбәј, Товуз, Шамхор, Зәнкилан вә б. районларына көчмүшләр. Ермәнистанда мәһарәтлә пәрдәләнмиш тәғибләрдән баш кәтүрүб гачаылары Азәрбајҗанда да күләрүзлә гаршыламаырдылар. Сәнәдләр бу факты ачыг-ашкар сүбүт едир. "Коммунист бејнәлмиләлчилији" мөвгәјиндә сәдагәтлә дајанан республнка рәһбәрлији онлары ичитмиш, гәјйтмаг истәјәнләрә мане олмуш вә онлары јалныз ССРИ Назирләр Советинин гәрарында нәзәрдә тутулан Күр-Араз овалыгы районларына кетмәјә мөчбур етмишләр.

Сәнәдләрдән көрүндүјү ки, планлы сурәтдә Күр-Араз овалыгынын илан мәләјән дүзләринә көчүрүлмәкдән ваһимәјә дүшән бир чох азәрбајҗанлы аиләләри тезликлә Ермәнистан ССР әразисини тәрк едиб, Азәрбајҗанын диқәр районларына пәнаһ кәтирлрди. Ермәнистан ССР Басаркәчәр району Зод кәндинин сакини Бала һачыјев 1948-чи илин февралында Азәрбајҗан ССР Назирләр Советинин сәдри Т.Гулијевин гәбулулда олмуш вә өз кәндлиләри адындан хаһиш етмишди ки, 100 аиләнин Азәрбајҗанын Ханлар районунуна көчмәсинә ичазә версин. Онларын хаһиши јеринә јетирилмиш вә һәмн 100 аилә Ханлар районуна көчмүшдүр.

Ермәнистан ССР-дән азәрбајчанлы әһалиһини Азәрбајчана күтләви шәкилдә көчмәси һаллары сонраки илләрдә дә давам етмишдир. Көчүрмә Идарәсиниң мәлуматларыһын бириндә көстәриһлир ки, нүмајәндәләрин кәздиги бир нечә рајондан тәкчә 1948-1950-чи илләрдә миңдән јухары аилә өзбашына Азәрбајчана көчмүшдүр. Бүтүн буһлар нәзәрә алынарса, шүбһәси ки, 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дән 100 миң нәфәрдән јухары азәрбајчанлы көчүрүлмүш вә ја көчмәјә мәчбур едилмишдир.

Нәтичәдә 1949-1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дән көчүрүлән бир нәфәр дә азәрбајчанлы Дағлыг Гарабағ әразисинә бурахылмамыш, әксинә, "дахили көчүрмә" ады илә 1949-чү илдә Дағлыг Гарабағдан 132 (549 нәфәр) азәрбајчанлы аиләси Азәрбајчан ССР-ин Ханлар рајонуна көчүрүлмүшдүр... Беләликлә дә "Бөјүк Ермәнистан" үчүн әразиләр бошалдылмасы иһши планлы сурәтдә давам етдирилишдир.

Архивдә сахланылан бир тарихи сәнәд гаты миллиләтчиләрин - Ермәнистан рәһбәрләриниң ич үзүнү ачыб ифша едир. Бу, 1954-чү иһши апрелиндә Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфаты назириниң мұавини Мөһсүн Поладовун Ермәнистан ССР-ә е'зәмијјәтдән сонра республика Назирләр Советинә јаздығы мә'луматдыр. 1949-чү илдә Ермәнистан ССР Назирләр Советиниң сәдри С.Карапетјаның ганунсуз көстәриши илә Ләмбәли кәндиңдәки азәрбајчанлылар јашајан колхоз ләғв олунар. Чох әлверишли тәбии шәранти олан бу кәнддә субтропик биткиләр совхозу јаратмағ бәһанәси илә орадаки 225 азәрбајчанлы аиләси зорла говулур. С.Карапетјандан сорушан олмур ки, мәкә азәрбајчанлылар совхозда иһләјә билмәзләр? Нә үчүн ораја һөкмән ермәниләр кәлмәлидир? 1949-чү ил декабрың гарлы-шахталы гышында Ләмбәлидән говулмуш азәрбајчанлылар Күрчүстан ССР-ин азәрбајчанлылар јашајан кәндләринә пәнәһ кәтирдиләр. Лакин бурада да күрчүләр онлары динч бурахмыр. Бир нечә күн сонра Күрчүстан ССР јерли һакимијјәт органларының көстәриши илә ләмбәлиләр Күрчүстан әразисиндән чыхарылырлар. Онлар кернјә, өз јерләринә гајытмаға мәчбур олурлар. Лакин бу дөфә С.Карапетјаның көстәриши илә онлар өз јурдлары Ләмбәлијә бурахылмајарағ, Басаркечәр рајонуна көндәрилләр.

Ләмбәлиләрин евләри исе бура көчүрүлән ермәни аиләләри арасында пәјланыр. XX әсрдә азәрбајчанлы әһалијә гаршы көрүнмәмиш вәһшиликләр төрәдән ермәни миллиләтчиләри Ләмбәлидәки азәрбајчанлы гәбиристанлыларыны да дағьдарағ, ораның дашларындан јени биналарың тикитисиндә истифадә едирләр.

Азәрбајчан ССР рәһбәрлијиндән һеч бир көмәк көрмәјән ләмбәлиләр өлүм-дирим мұбаризәсинә киришәрәк өз торпағларына дөнмәк истәјирләр. Онлар Басаркечәрдән керн гајыдарағ Ермәнистанла Күрчүстан сәрһәддиндә, Ләмбәлијә јахын бир јердә өзләринә јералты пәјәләр тикәрәк јашајырлар. 1954-чү иһши әввәлләринә гәдәр онлар беләчә мәшәггәтли өмүр сүрүр, амма зоракылыға табе олмурлар. Сталиниң өлүмүндән сонра ләмбәлиләр

Москваја, ССРИ Назирләр Советиниң јени сәдри К.М.Маленкова далбадал мәктүб, әризә вә телеграмларла мұрачиәт едәрәк зорла әлләриңдән алынмыш евләриниң керн гајтарылмасыны тәләб едирләр. Ләмбәлиләрин белә мәрд мұбаризәси гаршысында Ермәнистан рәһбәрләри вә јерли һакимијјәт органларының нүмајәндәләри күзәштә кетмәјә мәчбур олурлар. Лакин јенә дә битчилијә әл атырлар. Ләмбилиләрә совхозун тикдиртији биналарда јашамағы вә совхозда фәһлә иһләмәји тәклиф едирләр. Ләмбәлиләрсә бу тәклифи гәти рәдд едир вә өз евләрини гајтармағы тәләб едирләр. ССРИ Назирләр Советиниң көстәриши илә ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлији Баш Көчүрмә Идарәси рәисиниң мұавини башда олмагла хүсуси комиссия јердә вәзијјәтлә таныш олмағ үчүн Ләмбәлијә кәлир. Әтрафлы јохламадан сонра онларың галдырдығлары бүтүн мәсәләләр фактларла тәсдиғләнир. Комиссия ләмбәлиләрин тәләбләрини һағлы сајыр. Комиссия Ермәнистан ССР рәһбәрлијиниң ганунсузлуғлары јол вермәси барәдә Ермәнистан КП МК-ның биринчи катиби Товмасјана мәлумат верир. Факт гаршысында галан Товмасјан вә Ермәнистан КП МК "Ләмбәлидә евләрин кечмиш саһибләринә гајтарылмасы вә онларың совхозда иһә гәбул едилмәси барәдә" гәрар гәбул етмәјә мәчбур олур. Беләликлә, дөрд илдән јухары кәркиң мұбаризә нәтичәсиндә ләмбәлиләр галиб кәлирләр.

"Күр-Араз овалығы рајонларыны иһши гүввәси илә тә'мин етмәк" бәһанәси алтында Јереванда јашајан азәрбајчанлыларла бәрабәр Азәрбајчан дилиндә олан педагожи мәктәб вә онун 200 тәләбәси дә Ханлар рајонуна, Јереван Педагожи Институтунун Азәрбајчан бөлмәси исе Бақыја көчүрүлүб Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтуна бирләшдирилди. Онларда дәрс дөјән мұәллимләр ја Ханлара, ја да Бақыја көчүрүлдү. Ермәнистан ССР-дәки азәрбајчан дилиң тәдрис мұәссисәләри ја бағлашыр, ја да Азәрбајчана көчүрүлүрдү.

Тәссүфләр олсун ки, Ермәнистандан азәрбајчанлылар јүз бәһанәләрлә сыхышдырылыб, тәһгир едилиб вә алчалдылыб говулдуғлары бир вахтда Азәрбајчанда ермәни миллиләтиндән олан шәхсләрин республика һәјатының бүтүн саһәләриндә кениш әл-гол ачмалары үчүн һәр мұр шәрант јарадылмышды. Илләр боју Азәрбајчанда ермәниләр бүтүн сәвијјәләрдән олан рәсми һөкүмәт вә ичтиман вәзифәләрдә кен-бол тәмсил олуңмушлар.

Чохсајлы архив сәнәдләриндән көрүнүр ки, Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра 1918-1920-чи илләрдә ермәниләриң Бақы, Шамахы, Губа, Зәнкәзур, Гарабағ вә башга јерләрдә азәрбајчанлыларың башына ачдығлары мұсибәтләр уңудулмуш, ермәниләр республикада чох јүксәк рәһбәр мөвгеләр тутмушлар. Узун мүддәт онлар Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәси вә Бақы Комитәсиниң катибләри (һәтта биринчи катибләри), Азәрбајчан ССР Мәркәзи Ичраијә Комитәси, Али Совети, Халг Комиссарлары Совети, Назирләр Советиндә мұавин, шө'бә мүдирләри, назир, комитә сәдрләри, идарә рәһбәрләри вә башга мұһим вәзифәләрдә

ишләмишләр. Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси вә Дахили Ишләр Назирлијиндә өзләринә јува тапан ермәниләр отузунчу илләрдәки репрессия заманы вә сонракы илләрдә азербайҗанлыларынын башына ешидилмәмиш мүсбәтләр ачымышлар. Азербайҗан халг тәсәррүфатынын ән чох кәлирли сәһәләри - тичарәт, тикинти, халг истеһлакы маллары истеһсалы вә мәншәт хидмәти сәһәләри демәк олар ки, ермәниләр тәрәфиндән зәбт олунмушду. Азербайҗанын кәлиринини чох һиссәси әјри јолларла ермәниләрини чибинә ахырды. Азербайҗанда ән фираван јашајанлар да ермәниләр иди. Мараглыдыр ки, 1920-чи илләрдән башлајараг Јереванда азербайҗанлыларынын сајы кет-кедә азалдыгча Бақыда ермәниләрин сајы дурмадан артараг 80-чи илләрдә 220 минә чатмышды. Дағлыг Гарабағ Виләјәтиндән Бақыја ахан ермәниләр (Дағлыг Гарабағда гејдијатда галмагла) бурада гејри-гануни јолла торпаглар зәбт едәрәк бир сыра ермәни мөһәлләләри јаратмаға мүвәффәг олмушдулар. Игтисади вә социал тәминат чәһәтдән ДГМВ-нин ермәни әһалиси һәм Азербайҗанын, һәм дә Ермәнистанын дикәр кәнд районларынын әһалисинә нисбәтән даһа фираван јашајырдылар. Лакин авантюрист М.С.Горбачовун бәднам јенидәнгурма сийәсәтиндән өз мөгсәдләри үчүн мөһарәтлә истифадә едән Гарабағ ермәниләри узун илләр Азербайҗан һөкүмәти тәрәфиндән онларын игтисади вә социал тәминат чәһәтчә сыхышдырылышыларыны бүтүн дунјаја бәјан етдиләр. Әслиндә исә бундан Дағлыг Гарабағы Ермәнистана гатмаг үчүн бир васитә кими истифадә едилди. Нәтичәдә 1988-чи илин сонунда кими Ермәнистанда олан 250 миндән чох азербайҗанлы ахырынчы нәфәринә гәдәр Ермәнистандан говулду. Алты илдән артыг Азербайҗанга гаршы ишғалчылыг мүһарибәси апаран Ермәнистан әразимизин 20 фаизиндән чохуну ишғал едиб, бир милјондан чох сојдашымызы өз өлкәсиндә гачгына чевирди. Бүтүн бунлар онун нәтичәсидир ки, Совет һакимијәтинин илк илләриндән Азербайҗан рәһбәрлији тәрәфиндән ермәниләрин бүтүн һәрәкәтләринә көз јумулуб, онларын гаршысыны алмаг үчүн һеч бир чидди тәдбир көрүлмәјиб. Ермәнистан ССР-дә азербайҗанлылар сыхышдырылыб, тәһгир олунуб говулдуғу бир заманда М.Шакинјанын сәрраст ифадәси илә десәк, Азербайҗанда јашајан ермәниләр "јағ ичәрисиндә бөјрәк кими" бәсләнмишләр. Бу да бизим унутганлыгымызын, биканәлијимизин вә пролетар бејнәл-милләтчилијинә сонсуз сәдагәтимиздә нәтичәси иди.

- ♦ *А. Пашајев*, Көчүрүлмә, Азербайҗан Дөвләт Нәшријаты, Бақы, 1995
- ♦ *А. Пашајев*, Көчүрүлмә, "Республика" гәзети, 12-15 апрел 1991-чи ил;
- ♦ *А. Пашајев*, Көчүрүлмә, "Вәтән сәси" гәзети, 8,17,22,28 мај 1991-чи ил;
- ♦ *А. Пашајев*, "Бу нә иди: сојгырымы, јохса депортасия?", "Бакинскиј рабoчи" гәзети, 6-7 феврал 1992-чи ил;
- ♦ *А. Пашајев*, Депортасия, "Азербайҗан" гәзети, 27,29 ијун, 5,10,11,12 ијул 1997-чи ил.

Исмајыл Вәлијев

"Азербайҗан Енсиклопедијасы" НПБ-нин Баш директору, филолокија елмләри намизәди

ДЕПОРТАСИЈА

Азербайҗанлыларын Ермәнистан әразисиндәки тарихи-етник торпагларында сийәси тәзјиг вә тәғибләрлә чыхарылмасы һаггында гыса тарихи нчмал

XX јүзилдин әввәлиндән 1988-чи илин декабр ајынадәк кечән мүддәт әрзиндә ермәни милләтчиләринин тәхрибатчылыг вә милли дүшмәнчилик фәалијәти нәтичәсиндә 2 милјондан чох азербайҗанлы өз св-ешијиндән, дәдә-баба торпагларындан дидәржин салынмыш, онлара мөхсус 400-дән чох гәсәбә вә кәнд, 300-дәк мәктәб бинасы, китабхана, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси дағдылмыш, јүзләрлә колхоз вә совхоз талан едилмиш јүзминләрлә адам өлдүрүлмүш вә шикәст едилмишдир. Бу барәдә тарихи мәнбәләрдә чох сајда фактлар олса да, мәтбуатда олдуғча аз јазылмышдыр. Азербайҗанлыларын күтләви гырғыны, депортасия вә сүркүн едилмәси барәдә Совет һакимијәти илләриндә јазмаг јасаг едилмишди. 1915—20-чи илләрдә ермәниләрин Бақы, Губа, Шамахы, Кәнчә, Кејчә, Зәнкәзур, Гарабағ вә Шушадә төрәтдикләри күтләви гырғынлар барәдә дә тарих китабларында, енсиклопедија вә мәтбуатда јазмаға имкан верилмәмишдир.

1920—40-чи илләрдә Мәркәзин вә Азербайҗанын Совет һакимијәти рәһбәрләринин "сәхавәти" сәјәсиндә азербайҗанлылар јашајан әразиләрин хейли һиссәсинин Ермәнистана верилмәси фактынын да үзәриндән сүкүтлә кечилirdi. 1943—1945-чи илдә Ермәнистан рәһбәрләринин Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк үчүн ССРИ рәһбәрлијинә мүрачизәтләри дә кабинетләрдә музакирә олунур, кениш халг күтләсиндән кизләдилirdi.

1947-чи ил декабрын 23-дә И.Сталиннин имзаладығы ССРИ Назирләр Советинин 4083 нөмрәли гәрары илә 1948—1953-чү илләрдә јүз миндән чох азербайҗанлынын Ермәнистандан Азербайҗанын Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси планлашдырылды. 1948-чи ил март ајынын 10-да ССРИ Назирләр Советинин И.Сталиннин имзасы илә "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларынын вә башга азербайҗанлы әһалинин Азербайҗан ССР-ин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси илә алағәдар тәдбирләр һаггында" гәбул етдији икинчи гәрар да тарихдә өз гәра изләрини гојмушдур. "Көнүллүлүк" ады алтында әһалинин зорла көчүрүлмәси ермәниләрин "өз әразиләрини" башга милләтләрдән тамамилә тәминләмәк мөгсәди күдүрдү.

Дағлыг Гарабағ һадисәләри башлајандан сонра да рәсми мәтбуатда азербайҗанлыларынын говулмасы, депортасиясы барәдә һәгигәтләри ачыгламаг гејри-мүмкүн иди. Јалныз 1990-чы илин

январында Совет ордусунун Бакыда ганлы гыргын төрөтмөсү һадисәсіндән сонра халг өз ачы талејини, тарихини арашдырмаға башлады. Һәмин дөврдә тарих емләрәи һамизәди Атахан Пашажев 1948—1953-чү ил кечүрүлмәләри барәдә "Көчүрүлмә" адлы силсилә мөгаләләрини язды. Һәмин силсиләдән олан илк мөгаләләр "Республика" гәзәтиндә дәрч олунду. Мөгаләләрини сонраки һиссәләр исе һәмә'лум сәбәбдән ишыг үзү көрмәди. Аз сонра проф. Тејмур Әһмәдов һәмин мөгаләләри баш редактору олдуғу "Вәтән сәси" гәзәтиндә бүгөвлүкдә дәрч етди. Чох кеч дә олса, һәһәјәт Атахан Пашажевини "Көчүрүлмә" әсәри Азәрнәшр тәрәфиндән нәшр олунду (1995).

Узун илләр нәшринә гадаға гојулмуш көркәмли алим Мир Мөһсүн Нәввабын "1905-1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман даваһы" китабы ("Азәрбајчан" нәшријаты, 1993) да ишыг үзү көрдү. Көркәмли язычы М.С.Ордубадинини "Ганлы илләр" китабы (Бакы, 1991) да халгдан кизли сахланан мә'луматлары үзә чыхарды. Сон дөврләрдә харичи өлкәләрин архивләриндә сахланан, рус, һәтта ермәни мәнбәләриндә әкс олунан мә'луматларын ишыг үзү көрмәси, кенниш күтләләрә чатдырылмасы да керчөк һәгигәтләрин үзә чыхарылмасына көмәк едир.

Лакин чох тәәссүф ки, бу фактлар тарихә чевришмәклә, тарихдә галмады. Јени ганлы һадисәләр, гыргынлар, таланлар вә вәһшиликләр төрәдилди. Даһа чох әрази әлә кечирмәк истәјән ермәниләрин фитнәкар һәрәкәтләринә сон гојулмады.

1988-чи илин феврал ајында Азәрбајчан Республикаһынын тәркибиндә олан Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә бу әразинин Ермәнистан Совет Сосалист Республикаһына бирләшдирилмәси барәдә мәсәлә галдырылды. Илк өнчә мухтар вилајәтдә ермәниләрин ағыр сосиал-иғтисади вәзијәтдә олмалары бәһанә кәтирилирди. О заман Ермәнистан мәтбуаты, онларын Москвадаки вә харичи өлкәләрдәки һавадарлары да бурада ермәниләрин һүгүгларынын тапданмасы, милли марағларына биканәлик кестәрилмәси барәдә үјдурма мә'луматлары бүтүн дүнјаја јајырдылар. Әслиндә бу, узун илләр харичи өлкәләрдә формалашан ермәни лоббисинин, мүхтәлиф миллиләтчи тәшкилатларынын әввәлчәдән дүшүнүлмүш, мүтәшәккил фәаллијәтләринин јени мәрһәләсинин башланмасы демәк иди.

Бу һадисәјә гәдәр харичи өлкәләрдә ермәни миллиләтчи тәшкилатлары дәфәләрлә топланты вә мүзакирәләр кечирмиш, Дағлыг Гарабағын Азәрбајчандан һопарыларағ Ермәнистана бирләшдирилмәсинин идеологи-сијаси планыны һазырламышдылар. Бу, әслиндә, тарихчиләрә јахшы мә'лум олан "ермәни мәсәләсинин" јенидән дирчәлдилмәси, дүнја иғтимаијәтинин диггәтини бу мәсәләјә јөнәлтмәк истәји илә бағлы иди.

1987-чи илдә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә вәрәгәләр јајлыр, ермәни әһалисинин куја ағыр сосиал-иғтисади вәзијәтдә

јашадығыны әсәландырмағла онлары Азәрбајчан халғына гаршы гојмағ истәјирдиләр. Вилајәтин ермәни әһалисинин инандырмаға чалышырдылар ки, онлар республиканын үмуми әһалисиндән фәрғли оларағ дөзүлмәз шәраитдә јашајырлар. Онларын милли марағларыны Азәрбајчан ССР-ин тәркибиндә галмағла һәлл етмәк мүмкүн дејилдир. Куја Гарабағ ермәниләринин бүтүн милли вә мәнәви проблемләри јалһыз Ермәнистана бирләшдикдән сонра һәлл олуна биләр.

Вәзијәти даһа да көркинләшдирмәк үчүн мәдәнијәтин, дилин инкишафына шәраит јарадылмамасы, кадр сијасәтинин дүзкүн гурулмадасы кими бәһанәләр дә ортаја атылырды. Бунун үчүн дә әввәлчәдән кифәјәт гәдәр идеологи һазырлыг ишләри көрүлмүшдү. ССРИ кими бөјүк дөвләтин рәһбәри М.С.Горбачовун мәсләһәтчиси вә иғтисади мәсәләләр үзрә көмәкчиси академик А.Аганбекјан 1987-чи илин нојабрында ермәни лоббисинин күчлү олдуғу Франсада Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәсинин лабүд олдуғуну сөйләмишди. Бундан бир гәдәр әввәл исе "Литературнаја гәзәтә"нын зона мүхбири Зорн Балајанын тарихи сахталашдыран, Јереванда рус дилиндә бөјүк тиражла чап олунмуш "Очаг" (1984) адлы китабында азәрбајчанлылар гаршы дүшмәнчилик һиссәләри тәблиғ олунур, ермәниләрин әразиләринин аз олмасы, әһалисинин сыхлығы һәјәчанла гејд олунурду.

Бүтүн Совет Иттифагы мәктәбләри үчүн нәзәрдә тутулан дәрсликләрдә хәритәләр тәһриф олунду, Азәрбајчан әразиләри вә шәһәрләри биләрәкдән, гәсдән Ермәнистан әразиләри кими кестәрилди. Бүтүн бунлар, Азәрбајчан әразиләри һесабына ермәниләрин өз торпағларыны кенншләндирмәк, иғтисади етдикләри әразиләрдән азәрбајчанлылары, күрдләри вә башға миллиләтләрин нүмајәндәләрини сыхышдырыб чыхармағ, иғтәдикләри јашајыш мәнәтгәләринин ермәниләшдирмәк кими мәкрли планларыны һәјатә кечирмәк үчүн бир башланғыч иди.

1988-чи илин феврал-март ајларындан башлајарағ Ермәнистан Республикаһы әразисиндәки азәрбајчанлылар јашајан кәндләрә һүчумлар тәшкил едилди. Һәмин илин март вә мај ајларында 50 миңә јахын азәрбајчанлы ермәни миллиләтчиләринин тәғйиб вә һәдәләринә мә'руз галарағ ев-ешикләриндән дидәркин салындылар. Ермәнистанын Веди рајонунун Ширазлы кәндинин 54 азәрбајчанлы ашләси Түркијә сәрһәддинә сыхышдырылды. Кәндин әһалиси узун мүддәт әскәрләрин вә тиканлы мәфтилләрин еһатәсиндә јашамалы олду. О вахт Азәрбајчан вә Москва рәһбәрлији бу мәсәләни дүнја иғтимаијәтиндән кизләтдиләр, ермәниләрин вәһшиликләрини әкс етдирән фотошәкил, видеокасет вә шикајәт әризәләрини үзә чыхмаға, мәтбуата вермәјә гојмадылар.

О заманлар Дағлыг Гарабағда әразинин Ермәнистана бирләшдирилмәсинә кәскин етиразыны вә һаразылығыны билдирән јерли азәрбајчанлылар гаршы да ејни чүр тәдбирләр көрүлдү. Совет

ордусу вә һүгүг мұһафизә органлары бу антиһуманист тәдбирләрә гаршы сусмагла, лагеддлик көстәрмәклә, јаланчы вәдләр сөјләмәклә чаваб вердиләр.

Беләликлә, азербайҗанлылар гаршы тарихдә мисли көрүнмәмиш нөвбәти депортасија процесин башланмыш олды. Ермәнистан әразисиндә та гәдимдән јашајан азербайҗанлыларын һамысы зорла говулду, евләрин, кәндләрин чоху јандырылды. Артыг 1988-чи ил декабрын 8-дә бу процес баша чатдырылды. Бу мүддәт әзиндә 300 миңдән чох азербайҗаншы, күрд, һөгта украиналылар белә Ермәнистан әразисиндән сыхышдырылып чыхарылды. Тәкчә азербайҗанлылар јох, Ермәнистандан говулан башга милләтләрин нүмајәндәләринин дә хәјли һиссәси Азербайҗана пәнаһ кәтирди.

Ермәнистан Республикасы инсан һүгүгларыны, мөвчуд бејнәлхалг һүгүг нормаларыны, һәтта өз конститусијасынын маддәләрини кобудчасына позараг Ермәнистанын вәтәндашлары олан азербайҗанлылар гаршы чинајәткар мөвге тутду. Совет һөкүмәтинин рәсми даирәләрн, бејнәлхалг тәшкилатлар мәсәләјә мүдахилә етмәди, Совет вә ермәни мәтбуаты, телевизија вә радиолары дүңјаја јалан мәлуMATлар јарага бу антиһуманист фактын һәңгәт олдуғуну киңләтмәјә чалышдылар. Ермәни лоббисинин күчлү тәсириңә мәруз галан Совет рәһбәрлији Ә.Вәзиров киши сәриштәсиз бир адамы Азербайҗана рәһбәр тәјин етмәклә бу фактларын киңли галмасына пәнаһ олдулар. Ермәнистандан кәлән гачгынлар гачгын статусу верилмәди, онлар Азербайҗандакы ермәниләрлә евләрини дәјишмәк һүгүгундан мәрһум едилдиләр, "өз кәндикләри јерләринә гајытсынлар" әмри алдылар. Ермәнистан рәһбәрлији исә бир нәфәр дә олсун азербайҗанлынын һүгүгн јолла мәнзил дәјишмәсинә имкан вермәди, онларын ганунла өз евләринә дөнмәсинә гәти етираз етди. 1988-чи илин сонунда өз евини ермәни илә ганунн јолла дәјишмәк үчүн Ермәнистанын Спитак (Гурсалы) рајонуна кедән мисли ишчиси Дашдәмиров шәһәрин ортасында, һамынын көзү гаршысында вәһшичәсинә гәтлә јетирилди. Бу вәһшилик сонракы дөврдә һүгүгн тәдбирләрин көрүләчәјинә пнамы азалтды вә беләликлә дә 300 миңә јахын азербайҗанлынын инсани һүгүглары кобудчасына тапданмыш олды вә онларын өз евләринә, доғма јурдларына гајытмасына имкан верилмәди. Чүнки азербайҗанлыларын депортасијасы мүхтәлиф даирәләрдә әввәлчәдән һазырланмыш вә узун илләр һәјата кечирилмәкдә олан тәдбирин нәтичәси иди.

О заманлар Гах рајон партија комитәсинин катиби ишләмиш, вәзијәти өјрәнмәк үчүн ики дәфә Ермәнистана кәндәрилән комиссијанын тәркибиндә ишләјән милләт вәкили Максим Мусажев о вахткы вәзијәти белә хатырлајыр:

"Икинчи дәфә Муса Мәммәдовун (Назирләр Советинин сәдр мұавини) башчылығы илә Ермәнистана јола дүшдүк. Орада бүтүн јашајыш мәнәгәләриң үзрә азербайҗанлыларын сајы мүәј-јәнләшдирилмәли иди. Ермәнистаны кәндбәкәнд кәзиб сијаһија-

алма апардыг: мәлуM олды. ки, Азербайҗаның гәрбиндәки бу әразиләрдә 208 миң сојдашымыз јашајыр. Бақыја гајытдыгдан сонра М.Мәммәдовун иш отағында бу барәдә арајыш һазырлајырдыг ки, Ә.Вәзиров Москвадан зәнк вурду. О, Ермәнистанда јашајан азербайҗанлыларын сајы илә марагланырды. 208 миң рәгәмини ешитдикдән онча дөгигә сонра јенә зәнк вурду вә билдирди ки, бу азалдылмалы, 180 миң јазылмалыдыр. Биз онунла разылашмадыг. Сонра мәлуM олды ки, Ә.Вәзиров азербайҗанлыларын сајыны бир аз да азалдыб вә Москвада әјләшән "аға"ларына јанлыш мәлуMAT вериб. Москва Ермәнистанда јашајан азербайҗанлыларын нечә говулмасыны, һарада јерләшдирилмәсини планлашдырырмыш..." (бах "Азербайҗан" гәзети, 17 ијул 1997-чи ил.)

Сонракы тәһгигатлар да кестәрир ки, Совет Иттифағынын рәсми даирәләрн, хүсуси хидмәт идарәләрн, Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси (КГБ) бу мәсәләдән нәинки хәбәрдар олмуш, һәтта мүәјин мәнада бу мәсәләјә биләрәкдән кәз јуммушлар.

Тарихә нәзәр салаг. Рус чары I Пјотрун заманында вә ондан сонракы дөврдә ермәни киңсәсинин нүмајәндәләри илә апарылан данышыглар нәтичәсиндә Азербайҗан әразисиндә игтишашлар төрәдилләр, кишли хәфијәләр васитәси илә Иран вә Түркијә әразисиндәки стратеги мәнәгәләрдән азербайҗанлыларын говулмасы, өлдүрүлмәси вә киңли васитәләрлә һәмн јерләрә ермәни әһалисинин јерләшдирилмәси һәјата кечириллрди: Бу мәгәдлә Русија һөкүмәти хәјли мәбләгдә вәсаит ајырмышды. 1805—1813-чү илләрдә рус орду һиссәләриң индики Ермәнистан, Азербайҗан вә Күрчүстан әразиләриндә онларла азербайҗанлы, кәнд вә шәһәрләрин дармадағын едиб јандырмышды. Бу процес 1828-чи иләдәк ардычыл сурәтдә давам етдирилмиш вә нәтичәдә Азербайҗан ханлыглары, о чүмләдән Ирәван ханлыгы, Нахчыван, Гарабаг, Кәңчә, Губа вә Ширван ханлыглары, Борчалы вә Лорн әразиләриң Русијанын ишғалы алтына кечмишдир. О заман рус ордулары јерли әһалијә гаршы чох сәрт давраныр, онлара табе олмајан шәһәрләрн, кәндләри дағыдыр, әһалисини гәддарчасына гирыр вә јахуд говуб чыхарырдылар. Өз јурд јувасындан лидәркин дүшән азербайҗанлылар Түркијә вә Иран әразиләринә гачмалы олурдулар. Бу депортасија ејни заманда чар Русијасынын јерләрдә тәјин етдији нүмајәндәләр төрәфиндән рәсми шәкилдә һәјата кечириллрди. Азербайҗанлыларын Ирәван, Зәнкәзур, Гарабаг, Көјчә, Шәмшәддин, Кәңчә, Газах, Борчалы, Лорн әразиләриндән илк рәсми депортасијасы да бу дөврә тәсадүф едир. Јерләрн бошалдылмасы, азербайҗанлыларын Иран вә Түркијә әразиләринә көчүрүлмәси барәдә тәртиб олунмуш сәнәдләрн әксәријәтиң инди дә Санк-Петербург, Москва вә Тбилиси архивләриндә галмагдаыр. Архив сәнәдләрн көстәрир ки, азербайҗанлыларын өз әразиләриңдән чыхарылмасына вә ермәниләрн бу әразиләрә јерләшдирилмәсинә чохлу вәсаит ајрылмышдыр. Ермәниләр исә онлара

көстөрүлөн жардым вә мүкафатдан əлавə тəрк етдиклəрин јердə галан дашынмаз əмлаклары үчүн дə рус һөкүмəтиндөн пул тəлəб едирдилər (бах *С.Глинка*, Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, М., 1831, стр. 115). Ирəванын ишғалындан сонра бураја тə'чиш олараг Иран вə Туркијə əразисиндөн 40000 ермəни көчүрүлмүшдүр. Кəлən ермəнилər үчүн хүсуси чадырлар гурулмуш, илкин шəраит јарадылмыш, бирдəфəлик јардым верилмишдир. Азербайчанлы əһали үчүн белə бир шəраит јарадылмамыш, онлар күтлəви шəкилдə говулмуш, евлəриндөн аваданлыг көтүрə билмəмиш, јаралылар вə гочалара һеч бир јардым көстөрүлмəмишдир. Рус јазычысы вə дипломаты А.С.Грибоедов јазырды: "Бизим əдалəтсиз олараг башладығымыз һәр бир мұһарибə гуртардыгдан сонра биз өз сəрһəдлəримизи вə дүшмəнлəримизи ајырырыг, о дүшмəнлər киг, езлəри сəрһəдин о тəрəфинə кечирлэр." (бах *И.Лениколов*, Грибоедов и Восток, Ер., 1954, стр. 80).

А.С.Грибоедовдан даһа ики характерик ситаты хатырламаг јеринə дүшəрди: "Ермəнилər даһа чох мүсəлман мүлкəдарларын торпагларында јерлəшдирилдилər. Јајда һələ буна јол вермек оларды. Саһиблəрин — мүсəлманларын чох һиссəси көч јерлəриндə иди вə башга диндөн олан кəлмəлэрлə растлашмаг һаллары аз олмушду." "Көчкүнлэр... мүсəлманлары сыхышдырылар вə онларын һамысы (јə'ни, мүсəлманлар) əсаслы сурəтдə наразылыг едирлэр". Рус јазычысы Јури Помпејев "Гарабаг ган ичиндə" (Санкт-Петербург, 1992) китабында Грибоедовдан башга мараглы бир мисал да кəтирпир. Орада дејилпир:

"Биз мүсəлманлара етмəли олачағымыз тəлгүн барədə аз фикирлəшмəдик ки, онлар езлəринин узунмүддətли олмајачаг чəтинликлəрин илə разылашсынлар вə ермəнилəрин илк дəфə бурахылдыглары торпаглара һəмишəлик саһиб чыха билчəклəрин барədə онлардакы горху һисси арадан галхсын".

О дөврдə, һəгигəтən дə, тəблиғат апарыб мүсəлманлары инандырмаға чалышырдылар ки, куја онларын евлəринə вə торпагларына јерлəшдирилən ермəнилər мұвəгəти кəлмишлэр вə дөвлəт онлара шəраит јарадачагдыр. Азербайчанлыларын горхусу исə əбəs дејилди. "Мұвəгəти" ады илə онларын гышлаг евлəринə јерлəшдирилən ермəнилər һəмишəлик олараг азербайчанлыларын мүлклəринə вə торпагларына саһиб олдулар. Онларын етиразларына вə шикəјəтлəринə, һəтта дипломат Грибоедовун тəклифлəринə белə чар һөкүмəти садчə олараг етинасиз јанашды, һəтта чаваб белə вермəди.

1826—1828-чи иллэр Русија-Иран мұһарибəси заманы рус ордусунун зəбт етдији Ирəван ханлығынын јалныз бир һиссəсиндə мөвчуд олан 737 јашајыш мəнтəгəсиндөн јалныз 38-дə ермəнилər јашамыш, 25 гарышыг кəнд, галаны исə сырф азербайчанлы кəнди олмушдур. Мұһарибədə 420 кəнд таманлə дағыдылмыш, əһалиси

исə Ирана көчмəјə мəчбур едилмишдир. Тəдгигатчы **Һ.Һəsəнов** архив сənəдлəри əсасында бөлкəлэр үзрə дағыдылан кəндлəрин сајыны, гəтлə јетирилən вə депортасија едилən əһалинин тəхмини миғдарыны мұјјən етмишдир. Һələ 1828-чи илədəк Ирəван гəзасында азербайчанлылар 285000 һектар торпаг саһəсинə саһиб олдуғлары һалда, ермəнилəрин истифадəсиндə чəми 7548 һектар торпаг саһəси олмушдур. 1828-1872-чи иллəрдə азербайчанлылар јашајан 161 кəнд ермəнилər тəрəфиндөн зəбт едилмишдир.

1831-чи илдə чар Русијасы мұһарибədə əлдə етдији гəнимəтин инвентаризасијасыны кечирмишдир. Ајдын олмушдур ки, индики Ермəнистан əразисинин о заманлар ишғал олунмуш Гырхбулаг, Зəнкибасар, Кəрнибасар, Ведибасар, Дэрəkəнд, Саатлы, Талин, Сəрдарабад, Апаран, Дэрəчичək, Кəјчə вə Дэрəлəјəз маһалларында 420 кəнд дағыдылмыш, чəмиси 317 кəнд галмышдыр. 1873-чи илədəк тəблин артым вə кəнардан кəтирилəнлэр һесабына 148 јени ермəни кəнди салынмышды. Апарылан һесабламалара кəрə 1931-чи илдə бу əразидə азербайчанлылар јашајан кəндлəрин сајы 208 əдəd азалмышдыр.

Сонракы дөврлəрдə дə (1905—1907 вə 1914—1920-чи иллəрдə) ганлы тоггушмалар вə гырғынлар тəрəдилмиш, тəхминən јарым милјон азербайчанлы ермəни террорунун гурбаны олмушдур. Дашинакларын етник тəмизлэмə (түрксүзлəшдирмə) сијасəти нəтијəсиндə Ермəнистанда јашајан 575 миң азербайчанлынын 98 фəизи вəшичəсинə гəтлə јетирилмиш вə ја говулмушдур.

1917-чи илин декабрындан 1918-чи илин ијунунадəк ермəни миллəтчилəринин гошун дəстəлəри Ирəван губернијасында 200 азербайчанлы кəндини гарəт едиб јандырмышлар. Сағ галан əһали дағлара гачмыш вə орада ачындан вə сојугдан тəлəф олмушлар. 100 миң нəфэрэдəк азербайчанлы Сүрмəли, Ирəван, Ечминəдзин, Шəрур гəзаларыны тəрк етмəли олмушдур.

Тəкчə 1918-чи илин јазында Азербайчанын јалныз Шамакы гəзасында ермəни екстремистлəри 7 миң нəфэрэдəк адам, о чүмлədən 1653 гадын вə 965 ушаг гəтлə јетирмишлэр. 1918-чи илин јайында вə пайызында Зəнкəзур гəзасында 115 кəнд, јə'ни əспиндə бүтүн азербайчанлы кəндлəри мəһв едилмишди. Бу кəндлəрдə 7729 нəфэр азербайчанлы, о чүмлədən 3257 киши, 2276 гадын вə 2196 ушаг вəшичəсинə өлдүрүлмүшдү. 1919-чу илин ахырынадəк бурадан 60 миң нəфэрэдəк адам говулмушду. Бу һадисəлэр анчаг ики гəзада баш вермишди. Бақы, Кəнчə, Газах, Күрдəмир, Губада вə Азербайчанын башга рекнонларында даһа чох гурбанлар олмушду.

1919-чу илдə јайын ахырынадəк тəкчə Јени Бəјазид, Ечминəдзин вə Ирəван гəзалары үзрə вар-јохдан чыхмыш азербайчанлыларын сајы 200 миң нəфэрə чатмышды.

1919-чу илдə Ирəван губернијасы мүсəлманларынын америкалылар мұрачигəтиндə дејилпир ки, 88 кəнд дағыдылмыш, 1920 ев јандырылмыш, 131970 киши өлдүрүлмүшдүр. Һəмин иллəрдə

Гарабагың дағлыг вә дағәтәји һиссәсиндә 150-жә јахын мүсәлман кәндји харабадыға чеврилмиш, бүтүн әһалиси гарәт сднлмиш, бир һиссәси гәтлә јетирилмиш, галаны исә силаһ күчүнә говулмушдур.

1918—1920-чи илләрдә бүтүн Ермәнистанда азәрбајчанлыларың башына мүсбәтләр ачылмыш, күнаһсыз адамлар, гадын вә ушаглар ағласығмаз ишкәнчәләрлә гәтлә јетирилмишләр. Ермәни, күрчү, азәрбајчанлы вә түрк мәтбуатының етирафына көрә, Игдыр вә Ечмнәдзин гәзаларында 60 кәнд вә онларың бүтүн кишиләри, Көјчә маһалында 22 кәнд вә 60 мин адам, Јени Бәјазиддә 84 кәнд вә 15 мин ев, Ирәван гәзасында бүтүн кәндләр, Ечмнәдзин вә Сүрмәли гәзаларында 96 кәнд вә гәсәбә, Зәнкәзур гәзасында 115 кәнд вә 10 минә јахын азәрбајчанлы, о чүмләдән 4.472 гадын вә ушаг мәһв едилмишдир.

Салех Бәј "Армјанство" китабында (Баку, Элм, 1994) харпчи өлкә дипломатларының ермәни вәһшиликләрини сүбута јетирән факт вә мәлуматларының бир гисмини гејд етмишдир! һәмши мәлуматлардан характерик оланларыңдан бири адмирал Л.Бристол Маркын Ч.Л.Бартона јаздығы 28.03.1921-чи ил тарихли мәктубдур. Мәктубда гејд олуңур: "...дашнаклар һакимијәтдә олдуғлары заман күрдләрә, түрк вә татарлара һүчүм мәгсәдилә әлләриндән кәлән һәр шеји етдиләр, мүсәлманлара гаршы зорақлыға әл атдылар, Гафгаз Ермәнистанында әһалинин хејли һиссәсини тәшкил едән молочанлара нүмајәндәлик белә сахламаға ймкан вермәдиләр. Мүсәлманлары гырмалары, евләрини талан едиб дағытмалары, нәһајәт түркләрә һүчүм етмәләри онлары чаваб тәдбири көрмәјә вадар етди... Ермәни-ордусунун Гарсдакы һәрәкәтләри америкалыларда онлара гаршы там икраһ һисси ојатды" (сәһ. 396).

"Мәним бир дипломат кими ермәниләрә гаршы һеч бир гәрәзим јоқдур, лакин онлара јазығым кәлир вә мүстәғил Ермәнистаның јарадылмасы идејасына инана билмирәм... Инана билмирәм ки, ермәниләр өзкә халғлары идарә едә билсинләр. Әкәр һансыса башга бир милләт өлкәнин бу һиссәсиндә ермәниләрин идарәчилији алғына дүшәрсә, онлар мүтләг ермәниләрин зүлмүнә вә зорақлығына мәруз галмалы олачағлар" (сәһ. 397).

Дашнакларың һакимијәтә кәлдији дөврдә азәрбајчанлылар бир даһа ермәниләрин зүлм вә вәһшиликләринә мәруз галдылар.

1918-чи илдә дашнаклар Бақы, Шамаһы, Губа вә башга јерләрдә он минләрлә динч адамы гәтлә јетирдиләр. О вахт тәкчә Бақы шәһәринин Дағусту паркында 18 мин нәфәр сојгырымың гурбаны дөфи едилмишдир. 1920-чи илин мајында ермәниләрин билаваситә көмәји илә тәчавүзкар XI Гызыл Орду Кәнчәдә 12 миңдән чох азәрбајчанлы гырмышды.

Тәһигатлар көстәрир ки, јалныз бу әсрин биринчи рүбүндә Загафгазијада баш вермиш ики гырғында өлдүрүлән, јараланан, зорла говулан, ермәни террорундан мадди зәрәр чәкән азәрбајчанлыларың, түркләрин вә күрдләрин сајы 2 милјона

јахындыр. 1907-чи илдә 199 минлик "Зинворлар" дејилән ермәни ордусу, 1918-чи илдә Бақыдакы дашнак алајлары, Гарабагда вә Зәнкәзурда ермәни "Четник" вә "Хмбәбет" һәрби-террор дәстәләри, 1920-чи илдә андроникчиләрин бәднам "көнүллүләр корпусу" вә дашнак һөкүмәтинин 40 минлик силаһлы гүввәләри динч азәрбајчан әһалисини гарәт вә тәғиб етмишләр.

Ермәни тәдигатчысы А.Лалајан 1936-чы илдә Москвада нәшр олуған "Револүсионный Восток" журналының 2—3-чү нөмрәсиндә бу гырғынлардан бәһс едәрәк јазмышдыр ки, "Дашнак" нүмајәндәләри әтрафларына чохлу көнүллү силаһлы дәстәләр јығараг мүһарибә кәдән түрк әразиләриндә гадын, ушаг, гоча вә әлилләри даһа амансызчасына доғрајыб төкүрдүләр.

Мүәллиф Јени Бәјазиддән олан бир дашнак чәлладының 1920-чи илдә өз гәһрәмәнлығы илә өјүнмәсини хатырладыр. О фәхрлә өјүнүр ки, "Мән Басаркечәрдәки түрк әһалисини мәһв етдим. һәрдән күлләјә һејфим кәлирди. Бу көпәкләрә гаршы ән дүзкүн васитә одур ки, дејүшдән сонра бүтүн сағ галанлары топлајыб су гујуларына долдурасан вә үстүндән чохлу ағыр даш јағдырасан ки, онлар бир дә јер үзүндә галмасынлар. Мән белә дә етмишәм: кишиләри, гадын вә ушағлары бир јерә топладым, әввәлчә һамысыны гујуја атдым, сонра исә гујуну ағзынадәк дашлә долдуруб ишләрини битирдим".

Динч азәрбајчанлыларың зорла говулмасы вә күтләви сурәтдә гырылмасы 1920-чи илдә дә давам етдирилмишди. Ирәван губернијасында, Зәнкәзур, Ечмнәдзин гәзаларында галан азәрбајчанлылар да говулуб мәһв едилмиш, онларың кәндләри исә јерлә јексан олуңмушду.

1920-чи иләдәк төредилмиш милли гырғын вә террор һесабына азәрбајчаның 9.800 квадрат километр әразиси Ермәнистана күзәшт едилмишдир. Беләликлә, о дөврдә Јени Бәјазид гәзасының Басаркечәр маһалы, Ирәван гәзасының Ведибасар маһалы, Кәнчә губернијасының Зәнкәзур гәзасы Ермәнистаның ихтијарына верилмишдир. Совет һакимијәти гурулдугдан сонра да дашнакларың әлә кечирдикләри азәрбајчан торпағларының хејли һиссәси Ермәнистан ССР һудудларында галмышдыр.

1920-чи илин әввәлиндә азәрбајчаның Газах гәзасының чәнуб һиссәси Ермәнистана верилмиш вә бурада Диличан гәзасы јарадылмышдыр. Зәнкәзур гәзасының бејүк бир һиссәси дә Ермәнистаның әлиндә галмыш вә онун әсасында Мәһри вә Зәнкәзур гәзалары јарадылмышдыр.

Мәһријә битишик олан әразиләрин Ермәнистана верилмәси нәтичәсиндә Нахчыван дијары сүн'и сурәтдә азәрбајчандан ажры салынмышдыр.

1937—38-чи илләрдә күтләви репрессиялар заманы Ермәнистандакы азәрбајчан зијалыларының чоху "халг дүшмәни" ады алтында сүркүнә көндәрилмишдир. Вахтилә азәрбајчан кәндләринә һүчүм едән дашнак силаһлы дәстәләринә гаршы мүғавимәт

көстөрөн ел икндлэри "Совет һөкүмәтинин әлеждарлары" ады илә һәбс едилмиш вә јахуд тәғиб олунмушлар.

Азәрбајҗан Республикасынын президенти һәјдәр Әлијев Азәрбајҗанын мүстәғиллији — Республика күнү мүнәсибәти илә сөйләдији нитгиндә тарихимизин бу дөврүнә гиймәт верәрәк демшидр: "20—30-чу илләрдә коммунист, болшевик һакимијјәтинин гурулмасы, мөһкәмләнемәси илә әләгәдәр јүзләрлә, миңләрлә, он миңләрлә инсан әдаләтсиз олараг репрессиялара уғрамыш, јериндән-јурдундан узаг елләрә Орта Асијаја, Газахыстана сүркүн едилмиш, өз мүлкләриндән, варларындан мөһрум олмуш, чох әзаб-әзијјәтләрә мәрүз галмышлар.

1937—1938-чи илләр репрессиялары Азәрбајҗан халгына, онун мәдәнијјәтинә, мәнәвијјәтина бәјүк зәрбә вурмушдур" ("Азәрбајҗан" гәзети, 28 мај 1997-чи ил).

Икинчи дүнја мұһарибәси баша чатмамыш ермәниләрин вахтилә илднә етдији әразиләри тәминләмәк мөгсәди илә јени тәдбирләр һазырланды. Мұһарибәдә гәләбәнин артыг тәмин олунмасына бахмајараг сәрһәдләрин тәһлүкәсизлијини тәмин етмәк ады илә 1944-чү ил нојабрын 14-дә Күрчүстанын 5 районундан мөсһәти түркләри амансызчасына Орта Асијаја сүркүн едилди. "Бу көчүрмә әмәлијјәтина Ахалсүх, Адикәј, Аспинза, Ахалқәләк вә Богдановка районларынын 115,5 миң нәфәр әһалиси мәрүз галды" (бах "Вопросы истории" жур., Москва, 1991, 9-10, стр. 212).

Бу депортасия Совет һакимијјәти дөврүндә дәвләт сәвијјәсиндә һәјата кечирилән, мисли көрүнмәмиш бир чинајәт иди.

Мөсһәти (Аһыска) түркләри илә азәрбајҗанлылара, әсиндә һеч бир фәрг гојулмурду. Ејни көкә, динә вә дилә мәнсуб олан бу әһали сон нәфәринә кими узаг дијарлара дағдылды. 1950-чи илләрдә Сталинин өлүмүндән сонра узун илләр өз торпагларына гајытмаг уғрунда мүбаризә апаран бу чәфакеш, сәбрли вә мүбариз халгын әксәр һиссәси дә Азәрбајҗана, өз гардаш вә бачыларынын исти гучагына пәнаһ кәтирдиләр. Јәни Совет һакимијјәти илләриндә дә Азәрбајҗан гачгышлар мөскәнинә чеврилмиш, башы бу ағыр, бәлалы ишә гарышдырылмышды.

1945-чи илдә Икинчи дүнја мұһарибәси баша чатдыгдан сонра ермәниләр вахт итирмәдән јенидән әсассыз әрази иддиаларына башладылар. һәмин илин нојабрында Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби Г.Арутјунов И.Сталинә Дағлыг Гарабағын Ермәнистана верилмәси иддиасы илә мұрачнәт етди. Мүсбәт чаваб алынмаса да, мұрачнәтләр давам етдирилдрди. Бу иддиаларын давамлы шәкилдә, тез-тез ирәли сүрүлмәсиндә А.Микојан да хүсуси рол ойнајырды.

Г.Арутјунов һәмин мәктубунда һәјасызлыгла билдиридри ки, әкәр һәмин мәсәлә мүсбәт һәлл олунарса, онда о, Гарабағын кечмиш мәркәзи вә 1920-чи илдә дағдылмыш Шушанын бәрпасы һаггында һазырланмыш әләвә тәклифләрини дә Мәркәзи һөкүмәтә

тәгдим едәчәкдир. Сталин һәмин мәктубу К.М.Маленкова, о исә өз нөвбәсиндә чаваб үчүн ону Азәрбајҗан рәһбәрлијинә көндәрди. М.Ч.Бағыров мәктуба чавабында билдирир ки, Азәрбајҗан һәмин тәклифә етираз етмир, бу шәртлә ки, Ермәнистан ССР, Күрчүстан ССР вә Дағыстан МССР дә әсасән азәрбајҗанлылар јашајан, Азәрбајҗанла һәмсәрһәд олан вә тарихән Азәрбајҗанын ајрылмас һиссәси олмуш әразиләр дә онун өзүнә гајтарылсын. Белә бир шәраитдә мәсәләнин арзуолунмас истигамәт ала биләчәјини баша дүшән И.Сталин бу тәклифин кәләчәк инкишафына нөгтә гојур.

Атахан Пашајев "Көчүрүлмә" китабында һаглы олараг ермәниләрин бу мүбаризәдә тез-тез тактики дәјишкликләрлә планларыны һәјата кечирмәк вә өз мөгсәдләринә наил олмаг инадларыны хатырладыр. Гарабағы бу јолла әлдә едә билмәјән ермәниләр Ермәнистан әразиләриндә азәрбајҗанлыларын сых јашадыглары, чохлуг тәшкили етдикләри бөлкәләри ССРИ дәвләтинин өз әли илә тәминләмәк үчүн васитәләр ахтармаға башлајырлар. Онларын бу һијләкәр фәалијјәтләри өз бәһрәсини верир.

Јухарыда дејилдији кими, 1947-чи ил декабр ајынын 23-дә Сталинин имзасы илә "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајҗанлы әһалинин Азәрбајҗан ССР-ни Күр—Араз овалыгына көчүрүлмәси һаггында" ССРИ Назирләр Советинин гәрары чыхыр. Гәрарын тәләм-тәләсик һазырланмасы да сәнәдин өзүндән ајдын көрүнүр. Мөвчуд гајдаја көрә бу чүр сәнәдләрдә кириш вә изаһатверичи мөтн олур. Бурада исә бирбаша јалныз гәрарын бәндләри верилмишдир. ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрарында көстөрүлүрдү ки, 1948—1950-чи илләрдә "көнүллүк принципләри әсасында" Ермәнистан ССР-дә јашајан 100 миң колхозчу вә диңкәр азәрбајҗанлы әһали Азәрбајҗан ССР-ин Күр-Араз овалыгына көчүрүлсүн. Онлардан 1948-чи илдә 10 миң, 1949-чу илдә 40 миң вә 1950-чи илдә исә 50 миң нәфәрин көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду.

Азәрбајҗан ССР вә Ермәнистан ССР Назирләр Советләринә тапшырылырды ки, көчүрүлчәк әһали арасында көчүрмәнин шәртләри вә көчүрүләнләрә дәвләг тәрәфиндән күзәшtlәр һаггында кенш изаһат ишләри апарылсын. Көчүрүләнләр илә онларын јола салынмасындан ән кечи 10 күн габаг бүтүн һесаблир апарылсын, газандыглары әмәк күнләринин һаггы едәнилсин, көчәнләрин шәхси истифадәсиндә олан бүтүн әмлакын, о чүмләдән һејван вә гушларын апарылмасына да шәраит јарадылсын.

Һәмин гәрарла Ермәнистандан көчүрүлән азәрбајҗанлы аилләјә куја "күзәшtlәр" дә нәзәрдә тутулурду. һәмин "күзәшт"ләрдә көчүрүлән һәр аилләјә пулсуз олараг ики тона јахын ев әшјасы вә кәнд тәсәррүфаты һејванлары вә с. апарылмасына ичазә верилдрди.

Азәрбајҹанда вә Ермәнистанда бу гәрарын јеринә јетирилмәси үчүн һазырлыг ишләрнә керүлмәмишди. Она көрә дә мәсәлә хәјли ләнкмиши вә "јүксәк" һөкүмәт сәнәди илә әләгәдар Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин гәрары ачыг елан едилмәдән, мәтбуатда шәрһ олунамадан 1948-чи ил февралын 2-дә гәбул едилмишдир. Биринчи сәнәддәки јетәрсизлиг Совет дәвләт рәһбәрлијини 2-чи бир гәрар имзаламаға да вадар етмишдир. Икинчи гәрар 1948-чи илин март ајынын 10-да верилмишдир вә бурада тәдбирләр планы әтрафлы шәрһ олунамушдур.

Көрүндүјү киши, гыш ајларында, һәм дә мұһарибәдән сонра ачыначаглы һәјат сүрән әһалинин зорла көчүрүлмәси әслиндә ән ағыр антиһуманист акт — репрессия иди. Бу, әсасы чаризм дәврүндә гојулан сијасәтти—Ермәнистаны азәрбајҹанлылардан тәмизләмәк, харичдәки ермәниләри Гафгаза јерләшдирмәк планынын јени формада давамы иди. Гәрарын 11-чи маддәсиндә дә бу, ачыгча гејд едилмишди. Һәмин бәйдә дејилурди: "Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ичазә верилсин ки, азәрбајҹанлы әһалинин Азәрбајҹан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әләгәдар онларын бошалтдыглары тикилиләрдән вә јашајыш евләриндән харичдән Ермәнистана кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн истифадә етсинләр."

Ајдын көрүндүјү киши, чар Русијасы заманындакы көчүрмә үсулундан "халгларын азадлыг бешији" адландырылан Совет Иттифагы дәврүндә дә ејни чүр истифадә олунаду. Бу әслиндә депортасия иди.

"Панорама" гәзетинин 3 апрел 1997-чи ил нөмрәсиндә "Ермәниләр Сталиннин әли илә азәрбајҹанлыларын депортасиясына наил олдулар" адлы мөгаләсиндә Ајаз Гочајев һаглы олараг гејд етмишдир:

"Депортасия шәхсин, дәвләт һүдудларындан кәнара мәчбури чыхарылмасыдыр. Депортасияја өлкә әразисиндә мұвафиг ичазәси олмадан јашајан харичи вәтәндашлар, вәтәндашлыгы олмајан адамлар, һәмчинин диқәр "арзуолунмајан шәхсләр" мәруз галыр. Амма Азәрбајҹан халгынын јалныз XX јүзилликдә башына кәтирилән мүсибәтләр, өз доғма јашајыш јерләриндән бир нечә дәфә мәчбури сурәтдә вә күтләви шәкилдә чыхарылмасы депортасия мәфһумунун мәһдуд чәрчивәли олмадығыны сүбүт едир. Ермәнистанда јашајан азәрбајҹанлылар, һәмчинин мүсәлман күрдләр нә харичи өлкә вәтәндашлары идиләр, нә дә вәтәндашлыгы олмајан шәхсләр. Онлар буранын көклү сакинләри идиләр. Амма "түрксүз Ермәнистан" үчүн азәрбајҹанлылар һәгигәтән дә арзуолунмаз иди. Она көрә дә онлара гаршы бир нечә дәфә депортасия әмәлијаты һәјата кечирилди".

Мараглыдыр ки, XIX јүзиллијин икинчи јарысындан ермәни милләтчи тәшкилатлары өзләринә бөјүк дәвләт јаратмағы планлашдыраркән башга милләтләрин Гафгаздан вә диқәр

рскионлардан говулуб чыхарылмасыны да унутмур, бу сијасәтти ачыгча гејд едирдиләр. Вахтилә Тбилисидә чыхан "Мшак" ермәни гәзетинин редактору да мүсәлманлара "кечмишдә чүлә зәбт еләдијиниз бизим јерләри тәрк едиб Әрәбистан сәһраларына кетмәји" тәклиф едирди. (бах "Әкинчи" гәзети, 4,17 феврал 1877-чи ил) О дәврдә "Мшак" вә диқәр гәзәтләрдә бу фикир ардычыл тәблиғ олунамушдур. Һәмин ермәни идеолокијасы совет дәврүнүн милли сијасәтиндә ачыг-ашкар "бәһрә" вермәјә башламышды. Азәрбајҹанлылар мүхтәлиф бәһанәләрлә Орта, Асијаја вә әлверинсиз аран торпагларына көчүрүлдү.

Көчүрүлмә иши илә әләгәдар лазыми һазырлыг ишләри апарылмадығындан, әһалинин рәјин өјрәнилмәдән, көчүрмәнин сәбәби вә шәртләри пазһ олунамадан инсани һүгүглары тапдалајан бу чүр һөкүмәт гәрары о гәдәр мәнтигсиз иди ки, сонралар верилән әләвә гәрар вә сәнәдләрлә дә сәһвләри дүзәлтмәк, мәкрли нијјәти өрт-басдыр етмәк мүмкүн дејилди. 1948-чи ил март ајынын 10-да "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајҹанлы әһалинин Азәрбајҹан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әләгәдар тәдбирләр һаггында" гәбул етдији икинчи гәрарда санки бир гәдәр јумшаглыг вар иди. Јәни бурада гејд олунаду ки, көчән әһали өзләри илә кәнд тәсәррүфаты машыналарыны, аваданлыгы, чанлы вә механики гошгу гүввәләрини, бүтүн нөвдән олан ев һејванларыны вә гушлары, ары аиләләрини, нәглијат васитәләрини вә башга әшјалары да апара биләр.

"Апара биләр"! Гәрарда бунлары јазмаг асандыр. Куја онлара бөјүк һөрмәт бәсләнир, лүтфкарлыг едилурди. Һалбуки, дағ кәндләриндән бу әмлақлары дашымаг олдугча мүшкүл мәсәлә иди. Әввәлки гәрарда "пулсуз олараг ики тона јахын ев әшјасы вә кәнд тәсәррүфаты һејванларынын апарылмасы" киши мәһдудијјәт, норма гојулса да, мұһарибәдән сонра ачыг, сәфәләт ичиндә јашајан кәндлинин һеч өз һајына галмаға, арвад-ушағы сағ-саламат "сүркүн јеринә" апармаға белә имканы јох иди. Диқәр тәрәфдән, аиләләрин әксәријјәти башсыз галмышды, кишиләрин чоху чәбһәдән гајытмамышды, јахуд да әлил, хәстә вәзијјәтиндә иди. Ағыр иттисадн вәзијјәтдә олан дағ кәндләринин әһалисинә дашынмаз әмлақы гүјмәтләндирилиб әвәзи өдәнишурди. 1948-чи илин илк көчүрмә әмәлијатлары кәстәрди ки, дағ кәндләриндә јашамыш әһали Күр-Араз овалығынын илгим шәраитинә ујғунлаша билмир. Дәһшәтли фактдыр ки, Азәрбајҹанда да көчүрүләнләри јерләшдирмәк ишинә Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин шәбә мүдирнә Н.Брутенис вә Р.Севумјан рәһбәрлик едирдиләр. Нечә дејәрләр орада ермәниләрин јаздыгларыны бурада дүзүб-гошан да ермәниләр иди.

Фактлар кәстәрир ки, лазыми шәраит олмадығына көрә бәзи јерләрдә көчүрүләнләр төвләләрдә јерләшдирилмәли олурулар. Товуз рајонунда вәзијјәт белә олмушду. Ашағы Керпүлү кәндиндән

көчүрүлмөли олан 16 аиленин бир гисми Лухары Көрпүлү кэндине, бир гисми исе Борчалыдакы гоһумларынын жанына панаһ апармалы олмушдулар. Көчүрүлән аилелерин бир чоһу алачыгларда, жахуд ачыг сема алтында жашамаға мөчбур иди. Бө'зи аилелер гышда белә кечеләмеҗе ев тапа билмәмишди. Көчкүнлөрә аҗрылан јерләрде нәпинки нормал вә ја минимал шәраит јох иди, һәтта ичмәли су белә тапылмырды. Архив сәнәдләриндән көрүнүр ки, Ермәнистандан тәләм-тәләсиҗ, зорла ешалонлара долдурулуб көчүрүлән әһали узун мүддәт вагонларда, дәмјрол стансијаларында галмаға мөчбур олмушлар. Әлачыз галан јерли һөкүмәт нүмајәндәләри көчкүндәри јерләшдирмөҗе бина тапа билмәдикләринә көрә онлары кәндләрә, аилеләрә пәјлашдырырдылар. Онсуз да чәтин вә имкансыз олан аран кәндләринин јерли әһалиси бу ағырлыға дөзә билмир, һәм кәлмәләр, һәм дә јерли әһали чыхылмаз ағыр вәзијјетә дүшүрдүләр.

1950-чи илдә көчүрүләнләр үчүн 350 ев тикмәк планлашдырылса да, фактиҗи олараг 47 ев инша едилмишди.

Атахан Пашајев "Көчүрүлмә" китабында бу чүр чоһсајлы тарихи фактик материалә јер вермишдир. Орада мисал кәтирилән Зәнкибасар рајонунун "Азад" колхозундан Ағчабәди рајонунун Молотов адына колхозуна көчүрүлән Әмир Исмајыловун 1951-чи илдә Сталинә көндәрдији бир телеграм олдуҗча диггәтчәкичидир: "Әзиз Атамыз!... Азәрбајҗанда бизим јашајышымыз үчүн шәраит јохдур. Азәрбајҗанын иглим шәраити бизә ујҗун дејил. Ушагларымыз орада тәләф олду, өзүмүз исе бу күнә гәдәр хәстәјиҗ. Әзиз Ата! Сиздән хаһиш едирик ки, бизә имкан верәсиниз, јенә дә Ермәнистан ССР-дә јашајаг".

Будур "көнүллүлүк" ады илә зорла көчүрмәнин бәһрәси. Кериҗе гајыдан аилелерин дә күнү гара олурду. Ермәнистан рәһбәрләри кери дөнәнләри сыхма-боғмаја салыр, онлара олмазын әзијјет верип, диван тутурдулар. Ермәнистан ССР Назирләр Советинин сәдри С.Карапетјан Совет һөкүмәт даирәләринә етираз мәктубу вә телеграмлар көндәрәрәк билдирди ки, һөкүмәт тәрәфиндән гәрарлашдырылмыш көчүрмә гајдаларыны поздуғлары үчүн кери гајыданлары Ермәнистан тәрәфи гәбул едә билмәз. "Көчүрүлмә" китабында гејд олунан бир факт да олдуҗча мараг доғурур: "1952-чи илдә Ермәнистан ССР-дән көчүрмә планы 124,6% јеринә јетирилир. Көчүрүләнләр үчүн ев тиклмәси планы исе 80,6% едәнлиир."

Вахтилә Ермәнистан ССР-ин Зәнкибасар рајонундан олан Рза Нәсир оғлу Мәммәдов јазыр ки, 1948-чи илин март ајында Азәрбајҗан ССР Назирләр Советинин сәдри Тејмур Гулијев вә Мәркәзи Комитә катибинин икинчи мүавини Нәсән Сејидов вә башгалары бизим рајона кәлиб топланты кечирдиләр. Т.Гулијев деди ки, Ермәнистанда јашајан азәрбајҗанлылар Сталин јолдашын разылығы илә көчүрүлүшдүр. Республиҗада јашајан азәрбајҗанлылары Газахыстана көчүрмәк истәјирдиләр. Лакин Мирчәфәр Бағыров онлары Азәрбајҗана көчүрмәҗе разылыг алыб. Р.Мәммәдов

хатирәләриндә јазыр: "Сејидли кәндинин, Сарычаларын, һәбиҗ кәндинин, Рејһалынын, Гулуҗанын вә Рәнчбәрин әһалисини чәлтикләрини топламамыш, милисин вә сәрһәдчиләрин көмәји илә зорла говдулар... 1950-чи илин нојабр ајында Учара көчдүк. Һавалар сәрин иди. Јајын истиси дүшән кими чамаат истије таб кәтирә билмәди, чоһлары вәфат етди. Һәмин ил биз көчәндә Ағбаба рајонундан (пидики Амәсија рајонундан) көчүрүлән әһалинин Зәрдаб рајонуна кәтирмишдиләр. Онлар орадан гајыдыб Учар рајонундакы дәмјролун кәнарында ири боруларын ичинә кирәрәк гајышдан озләрини горујурдулар" ("Панорама" гәз., 3 јул 1997-чи ил).

1953-чү илдә Сталинин өлүмүндән сонра көчүрүлән әһали бир гәдәр үрәкләнир вә зора табе олмаг истәмирләр. Һәмин илдән кериҗе өз көһнә јурдуна гајыдан көчкүнләрин сајы чоһалмаға башлајыр. Ермәнистан ССР рәһбәрләри буна гәти етиразларыны билдирирләр. 1954-чү илин апрелинә гәдәр 1155 аилә өз әввәлки јерләринә гајытмышды. Гајыдан әһалиҗе гаршы ермәниләр сәрт тәдбир көрүр, милисин көмәји илә онлар дөјүлүб тәһгир олунур, паспорт гејдијјатына көтүрүлмүр, ишләмәләринә имкан верилмирди. Әһали тамамилә сәфаләт ичиндә јашамаға мөчбур олурду.

Сәнәдләрдән көрүнүр ки, Күр-Араз овалығына көчүрүлмүш аиләләрдән 100-дән чоһу өзләри үчүн јашајыш еви ала билмәмиш, јерли колхозчуларын евиндә јашамышдырлар. Бө'зи јерләрде көчүрүләнләрин јералты торпаг пәјәләрдә јашадығлары вә кери гачдығлары гејд олунмушдур.

Һәмин дөврдә рәсми чәдвәл үзрә көчүрүләнләрдән, гејдијјата алынан әһалидән башга хәли әһали дә өзбашына Азәрбајҗана көчүшдүр. Мәсәлән, о заман Веди рајон Совет Ичраијјә Комитәсинин сәдри А.Мәммәдов Ермәнистан ССР Назирләр Советинин сәдри С.Карапетјана билдирди ки, тәкчә сон 5 күндә әләвә 75 тәсәррүфат Ведини тәрк едәрәк Азәрбајҗана кетмиш вә бу чүр кедәнләрин сајы күндән-күнә артмагдадыр. (А.Пашајев, "Көчүрүлмә", сәһ. 31).

Буна сәбәб нә иди? Рәсми көчүрмәҗе "көнүллүлүк" ады верилсә дә, һамыја күн кими ајдын иди ки, бурада көнүллү һеч нә јох иди. Сталинин имзаладығы гәрар зор күчүнә дә олса јеринә јетирилмәли иди. Мөчбури көчүрмәдә әһали ешалонларла апарылыр, мал-мүлкүнүн чоһу әлиндән чыхыр, вагонларда, стансијаларда кечәләмәли вә ја јашамалы олур, мәнзил башына чатаначан чоһу хәстәләнир, онлара тибби јардым кәстәрилмирди. Кәтдикләри јерләрдә гурагыг, сусузлуг вә ачыг көрүрдүләр. Кеч-тез Ермәнистандакы әһалинин һамысынын зорла көчүрүлөчәји барәдә шајиәләр кәзирди. О заманлар мүһарибәдә бөјүк гәһрәмәнлыг кәстәрмиш Хыдыр Мустафајевин белә сөзү кечмир, өз гоһумларына јардым кәстәрмәк үчүн, онлары аран јерләринә дејил, јарымдагыг зонаја, һеч олмаса, Ханлар рајонуна көчүрүлмәси барәдә хаһишләринә әмәл олунмурду. Буну көрән әһалинин чоһу дөвләт

тәдбиринин гәддарлығына мә'руз галмамаг үчүн өзбашына көчмәјин даһа фәјдалы олачагыны дүшүнүрдүләр. Белә һалда, һеч олмәсә онлар чадырларда, вагонларда, јералты газмаларда јашамагдан, малјарца вә башга аран хәстәликләриндән јаха гуртара биләрдиләр. О заманлар јолларда өләнләрин дәфи етмәк, хәстәләнәнләрин мүәлиһәси илә мәшгул олмаг да мүшкүл иш иди. Ермәнистанла Азәрбајчан арасында мәсафә јахын олса да көчүрмә проблемни ағыр вә чәтин иди.

Республика президентни һәјдәр Әлијев чәнаблары һаглы олараг о дөврү хатырладараг, үрәк ағырысы илә демншдир: "һамымыз јахшы билирик ки, о вахт бизим сојдашыларымыз — азәрбајчанлылар о јерләрдән, о доғма вәтәнләриндән, јурдларындан зорла чыхарыларкән, депортасија едиләркән нә гәдәр иткншләр вердиләр, чәтшиликләрә мә'руз галдылар, нә гәдәр инсанлар тәләф олдулар... һәтта мә'лумдур ки, бә'зиләри бурада јашаја билмәдиләр, кизли олараг гајыдыб өз јерләринә, евләринә кетдиләр. Нә гәдәр әзаб, әзијјәт, чәтинликләр чәкдиләр. һесаб едирәм ки, бу да бизим халгымыза гаршы едилән ән бөјүк әдаләтсизликдир" ("Азәрбајчан" гәзети, 28 мај 1997-чи ил).

О заман јол верилән сон дәрәчәдә антиһуманист әдаләтсизликләрдән бири дә бу иди ки, көчүрүлән азәрбајчанлыларыни Гарабага, һәтта аз да олса ермәниләр јашајан, һавасы, иглими Ермәнистандан кәләнләрин јерләринә ујғун олан әразиләрдә јерләшдирилмәсинә һәр вәһлә мане олунурду. Мәсәлән, Дағлыг Гарабаг Мухтар Виләјәтинә бағлы олан Мартуни рајонуна көчүрүлмүш әһалијә чоһ ишә мүнәсибәт бәсләнмишдир. О вахткы һесабатларда Мартуни рајонуна көчүрүлмүш әһалинин чоһ ачыначаглы вәзијјәтдә олмасы кәстәрилмишдир. Миллијјәтчә ермәни олан јерли рәһбәрләрин бу чүр мүнәсибәти сәјәсиндә Мартунијә көчүрүлмүш азәрбајчанлылар орадән гачыб дағылмаға мәчбур олмушдулар. О заман Азәрбајчанын бу сәһә илә мәшгул олан рәһбәрләринин сәриштәсизлији үзүндән (әслиндә бу ишә дә ермәниләр башчылыг едирдиләр) Дағлыг Гарабага азәрбајчанлылар көчүрүләркән јашајыш үчүн шәраит олмајан елә јерләр нәзәрдә тутулушду ки, әһали орада гала билмәсин, ермәниләрин етник таразлығы позулмасын. Ермәни рәһбәрләр узагкөрәнликлә бу мәсәләнни һәмишә диггәт мәркәзиндә сахлајырдылар, азәрбајчанлы рәһбәрләр исә һәмишә олдуғу киими бу мәсәләјә әһәмијјәт вермир, лагејдлик кәстәрирдиләр. А.Пашајев сәнәдләрә истиһад едәрәк јазыр: "1949—1953-чү илләрдә Ермәнистан ССР-дән көчүрүлән бир нәфәр дә азәрбајчанлы Дағлыг Гарабаг әразисинә бурахылмамыш әксинә, "дахили көчүрүлмә" ады илә 1949-чу илдә Дағлыг Гарабагда 132 (549 нәфәр) азәрбајчанлы аиләси Азәрбајчан ССР-ин Ханлар рајонуна көчүрүлмүшдүр... Беләликлә дә, "Бөјүк Ермәнистан" үчүн әразиләр бошалдылмасы ишин планлы сурәтдә давам етдирилмишдир".

Ермәнистан рәһбәрләри һөкүмәт гәрарларынын харичиндә дә иш көрмәјә чәсарәт едәрәк планда нәзәрдә тутулушмыш кәндләри бошалтмаға сәј кәстәрирдиләр. Хүсусилә сәрһәд зоналарында стратеги әһәмијјәтли бөлкәләрдә јерләшән азәрбајчанлылар јашајан кәндләрин бошалдылмасыны онлар әсәс вәзифә киими гаршыја гојмушдулар. Мә'лумдур ки, даһнак ермәни һөкүмәти 1918-чи илин декабрында Борчалыны әлә кәчирмәк үчүн Күрчүстана мүһарибә с'лан етмишди. Борчалы әразиси, бивдијимиз киими Тифлисә гәдәр узаныр. Ермәниләрин Тифлисә дә саһиб олмаг киим максимум програмларынын мөвчудлуғу барәдә һәлә XX үзүшлијин әввәлиндә И.Г.Чавчавадзә "Ермәниләр вә фәрјад едән даһилар" (Тифлис, 1902; Баки, Елим нәшријјәти, 1990) китабында јазмышдыр. һәммин мәгсәдә чәтмаг үчүн ермәниләр, фүрсәтдән истиһадә едәрәк Күрчүстанын вә Азәрбајчанын башынын гарышыг вахтында харичи дәстәкләринә күвәнәрәк бу торпаглара саһиб олмаг истијәриди. Борчалы әразисинин исә демәк олар ки, 85 фәизиндә азәрбајчанлылар јашајырдылар. О вахт бу әразиләрә там саһиб олмајан ермәниләр 1949-чу илдә Борчалыја битишик олан, әслиндә әввәлләр Күрчүстана вә Азәрбајчана аид олан торпаглари бошалтмаға иштаһландылар. 1949-чу илдә Күрчүстанын (Борчалынын) гоншулуғунда суварылан мүнбиг әразиләри вә абад евләри олан Ләмбәли кәндини бошалтмаг үчүн Ермәнистан ССР Назирләр Советинин сәдри С.Карапетјан орадакы колхозу ләғв етди. Бәһанә, сәбәб исә чоһ мәнтигсиз иди. Куја бурада субтропик биткиләр совхозу јарадылачагдыр. һеч кәс сорушмурду ки, нә үчүн онлар өз евләриндән чыхарылмалыдырлар. Ахы, бу совхозда елә бу кәндин адамлары да ишләјә биләрдиләр. 1949-чу илин декабр ајында, гарлы, шахталы күнләрдә 225 азәрбајчанлы аиләси Ләмбәлидән чыхарылмышды. Әһали Күрчүстанын азәрбајчанлылар јашајан кәндләринә пәнәһ апармышды. Лакин бурада да Күрчүстан һөкүмәти ишә гарышыб онлары Борчалы әразисиндән говду. С.Карапетјанын кәстәриши илә онлар өз евләринә бурахылмадылар вә даһили көчүрүлмә јолу илә Басаркечәр рајонуна көчүрүлдүләр. Гыса мүддәтдә исә ләмбәлиләрин евләринә ермәни аиләләри јерләшдирилди. Кәндин гәбирстанлығы дағдылыраг гәбир даһилары гәбристанлыгда ишә едилән шәрәб заводунун тикинтисинә сәрф олунду. Зорла Басаркечәрә кәндерилән ләмбәлиләр өз јурдларына гајытмаг үчүн мүһарибә башлајыр, Москваја мүраччәт едир, ССР Назирләр Советинин јени сәдри К.М.Маленкова далбадал мәктуб, телеграм вә әризәләр кәндәрирләр. Өз евләрини тәләб едирләр. Аиләләрин әксәријјәти Басаркечәрдән керп гајыдараг доғма кәндләринин јахынлығында јералты "гара дамлар" газыб јашамаға башлајырлар. Москвадан ССР Назирләр Советинин кәстәриши илә ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлији баш көчүрмә идарәси рәисинин мүәвинни башда олмагла јердә вәзијјәти ејрәнмәк үчүн Ләмбәлијә комиссија кәлир. Јохлама

заманы азәрбајчанлыларын шикајәтинә сәбәб олан фактларын һамысы тәсдиғләнир. Комиссия Ермәнистан ССР рәһбәрлијинин ганунсузлуға јол вердији барәдә Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби Товмасјана мәлумат верир. Факт гаршысында галан Ермәнистан рәһбәрлији КП МК-нын "Ләмбәлидә евләрин кечмиш саһибләринә гајтарылмасы вә онларын совхозда ишә гәбул едилмәси барәдә" гәрар вермәјә мәчбур олур. (бах А.Пашајев. кәстәрилән әсәри, сәһ.36). Бунунла белә ләмбәлиләрин әксәријјәти өз евләринә саһиб ола биямирләр. Онлары совхоз фәһләләри үчүн инша едилмиш евләрә јерләшдириләр. Тәәсүф ки, о замандан ермәниләшмәјә башлајан 4 пара кәндән ибарәт олан Ләмбәли вә она гоншу олан Јухары вә Ашағы Көрпүлү кәндләринин әһалиси 1988-чи илдә јенидән говулдулар. О заман әһалинин кери гајтарылмасына там шәраит вар иди. Лакин һүгуглары уғрунда ардыңыл мүбаризә апаран бу әһали Ә.Вәзировун јаланчы вәдләринә алданага узун мүддәт евләрини белә дәјишдирә билмәди вә ән нәһајәт дә Совет вә Азәрбајчан рәһбәрлијинин јарығтмаз фәалијјәти нәтичәсиндә ағыр гачғынлыг тәлеји илә барышмалы олдулар. Онларын бүтүн әмлақлары да ермәниләрә гисмәт олду.

Ермәнистанын рәһбәрләри 1948—1953-чү йл кәчүрмәләрини бәһанә едәрәк башга чиркин мөгсәдләрини дә һәјата кечирдиләр. Ермәнистанда интеллектуал сәвијјәли, савадлы азәрбајчанлыларын сајыны азалтмаг мөгсәди илә әһалинин хејли һиссәсинин кәчүрүлмәсини бәһанә едәрәк орадакы Азәрбајчан дилиндә олан али вә орта ихтисас мәктәбләринин бағламаға башладылар. 1930-чу йлләрдән мөвчуд олан али мәктәбләр, техникумлар, фәзетләр күтләви сурәтдә ләғв едилди. Х.Абовјан адына Педагожи Институтда мөвчуд олан дөрд фәкүлтәдән (азәрбајчан дили вә әдәбијјаты, тарих, чоғрафија, физика вә ријазијјат) ибарәт олан азәрбајчанлы бөлмәсинин әјани вә гијаби шөбәләри бағланды. 1925-чи илдән азәрбајчанлылар үчүн тәшкил олунмуш Јереван Педагожи Техникуму бөјүк еһтијач олдуғу һалда ләғв едилди вә сонра Азәрбајчанын Ханлар рајонуна кәчүрүлдү (бах И.Мәмәдов, С.Әсәдов. Ермәнистан азәрбајчанлылары вә онларын ачы тәлеји, Бақы, 1992, сәһ. 50-51).

Ермәнистандакы азәрбајчанлылара гаршы күтләви тәзјигләрин јени мәрһәләси 1960-чы илләрдә башланды. Бу дөврдә мөтбуатда милли һиссләри гызашдыран, азәрбајчанлылара гаршы кин вә нифрәт ојадан мөгәлә вә китаблар, кинофилмләр чәкилмәјә башланды. 1965-чи ил апрелин 23-24-дә Јереван шәһәриндә ермәни кеносидинин 50 иллијинин гејд едилмәси, 400 минлик нүмајиш кечирилмәси, гисас алмаг, Гарабаға, Нахчывана, Түркијә әразиләринә саһиб олмаг шүарларынын ирәли сүрүлмәси Ермәнистанда азәрбајчанлылара гаршы күтләви тәзјигләрин күчләнмәсинә сәбәб олду. Бу тәзјигләр нәтичәсиндә он минләрә азәрбајчанлы тәдричән өз доғма јурдларыны тәрк етмәјә мәчбур олду.

Јетмишинчи илләрдә азәрбајчанлылара гаршы дүшмәнчилик тәблиғаты даһа да кенишләнмәјә, ачыг шәкил алмаға башлады. Харичи өлкәләрдәки ермәни милләтчи тәшкилатлары исә фәалијјәтләрини хејли кенишләндирмәјә наил олдулар.

1973-чү илдән башлајараг харичи өлкәләрдә түркләрә вә азәрбајчанлылара гаршы террор вә башга сијаси тәдбирләр һәјата кечирилди. Түркијәнин онларла дипломаты кизли ермәни ордусунун үзвләри тәрәфиндән өлдүрүлдү. Ермәнистанда азәрбајчанлылара гаршы кизли, планлы өлүм тәдбирләри ичра олунду.

1979-чу ил сентябрын 3-6-да ермәниләр Парисдә конгрес кечирдиләр. Бу конгресдә АСАЛА террор тәшкилаты, Гарабаға Јардым Чәмијјәти вә он алты сијаси тәшкилат иштирак едирди. Бу тарихдә Дүңја ермәниләринин Биринчи Конгреси ады илә гејд олунур. Бу конгресдә Совет Ермәнистанында ермәниләрин мүбаризәси, Гарабағ мәсәләси вә с. барәдә ујдурма "проблемләр" мүзакирә едилди.

1982-чи илдә Суријада ермәни килсәсинин тәшәббүсү илә Совет Ермәнистанындан олан фанатик милләтчиләр, террорчу групплар вә тәшкилатлар бирләшәрәк Гафгазда ермәниләрин сых јашадығы әразиләрин вәзијјәтини мүзакирә етдиләр вә Дүңја ермәниләринин Икинчи Конгресинин кечирилмәсини гәрарлашдырдылар.

1983-чү илдә Лозанна шәһәриндә Дүңја ермәниләринин Икинчи Конгреси топланды. Бу конгресдә Совет Ермәнистанындан кәлән "Гнчаг" "Дашнаксутјун" вә "Верегмијел" террорчу тәшкилатлары тәмсил олунурдулар. Гарабаға Јардым Чәмијјәтинин дә иштирак етдији бу конгресдә Совет Ермәнистанынын 29.000 кв.км-лик әразисинин она азлыг етдији мүзакирә олунду вә Ермәнистан әразиләринин кенишләндирилмәси уғрунда мүбаризә компанијалары апарылмасына гәрар верилди.

1985-чи ил ијунун 13-дә Франсанын Сәвр шәһәриндә Дүңја ермәниләринин Үчүнчү Конгресинин топлантысы кечирилди. Террор тәшкилатлары вә фанатик группларын иштирак етдији бу конгресдә АСАЛА террор тәшкилаты формал олараг иштирак етмирди. Бурада мүбаризәннин сијаси јолла давам етдирилмәси, террорун исә дајандырылмасы гәрара алынды. Конгресдә Јунаныстанын түркләрә гаршы јүрүтдүјү сијасәт мүдафиә едилди. Азәрбајчанда ермәниләрин сых јашадыглары әразиләрин Ермәнистана верилмәси барәдә гәрар гәбул едилмәси нәзәрдә тутулду.

1985-чи илдә Франсанын Марсел шәһәриндә башга бир топланты да кечирилди. Бурада Совет Иттифагында јени һакимијјәтә кәлән Горбачовдан ермәни мәсәләсинин һәлиндә истифадә етмәк јоллары мүзакирә едилди, јени рәһбәрлијин ермәни мәсәләсинә диггәт кәс-тәрәчәји ачыгча гејд олунду. Бу топлантыда Азәрбајчан торпагла-рында, о чүмләдән Гарабағда јашајан ермәниләрин мүбаризәјә һазырланмасына, тәблиғатын даһа да күчләндирилмәсинә гәрар верилди.

1987-чи ил нојабр ајында Москва шәһәриндә ермәни гәбристанлыгында кечирилән тошангы да мөһз 1985-чи ил жығынчагында гәбул едилмиш гәрарларын ичрасы илә бағлы иди. Бу голпантаҗа даһа чох ермәни киҗсәләринин кешиләрни жығышмышдылар. Бурада "Гарабағ бизимдир, биз торпагларымызы керн истәјирик" тәләби ирәли сүрүлдү вә бунула да Гарабағын илһаг едилмәси уғрунда һәрәкатын јени дөврү башланды. Мөһз бундан сонра әввәлчәдән һазырланмыш плана үјгүн шәкилдә Јереванда ермәни террор тәшкилатларынын миҗләтчи фәнатикләрининдә вә дашнаксутјун партијасынын нүмајәндәләрининдән ибарәт "Гарабағ Комитәси", Дағлыг Гарабағда исә "Крунк" тәшкилаты јаралылды. 1973—1985-чи илләрдә террор һәрәкатында фәал иштирак едән "фәдан"ләр бу тәшкилатла хидмәтә чөлб едилдиләр. Бу вахтлар ермәни киҗсә рәһбәрләринин топлантысы кечирилди вә бу топлантыда ермәни киҗсәләринин "Гарабағ һәмрәјлик Комитәси" вә онун мәркәзи тәҗис олуңду. Мәркәзин әсас вәзифәси ермәниләрин Гарабағ уғрунда мүбаризәсинә көмәклик кәстәрмәк, бу јолда кәрәк олан мадди јардымлары тәмин етмәк иди. Онларын јардым вә тәшәббүсү илә АБШ-да "Ермәни Ассамблејасы" формалашдырылды. Бу тәшкилата Америка рәһбәрлијиндә, сенатда чидди ишләр апармаг вәзифәси һәвалә олуңду. Әсас мөҗсәд Америка-Совет данышыгында ермәниләрин истәкләринин һәјата кечирилмәсинә чалышмагдан ибарәт иди. Европа дәвләтләринин пајтахт шәһәрләриндә чидди тәблиғат иши апарылырды. Ермәнистандан вә Гарабағдан азәрбајчанлы әһалинин говулуб чыхарылмасы планлары һазырланырды. Бу планла ујгүн олараг киҗли вә ачыг тәдбирләр һәјата кечирилмәјә башланды. 1987—1988-чи илләрдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыла гаршы конкрет тәдбирләр планлашдырылыб һәјата кечирилсә дә вә бу барәдә Совет һөкүмәти рәһбәрлијиндә киҗәјәт гәдәр мәлүмат олса да, бу террор вә сепаратчылыг актларынын дәвләт сәвијјәсиндә гаршысынын алынмасына чәһд кәстәрилмәди. "Гарабағ Комитәси" әтрафына топлашан террорчулар фәал һәрәкәтә кечдиләр. 1988-чи илин ганлы фәциәләри белә башлады.

Гачгынылығын ән фәциәли мәрһәләси дә мөһз 1988-чи ил олду. "Гарабағ бизимдир", "Рәдд олсун түркләр" дејә фәалијјәтә башлајан ермәни террорчу дәстәләринин илк һәмләләри заманы Москваја вә Бақыја шикајәтә кәлән нүмајәндәләр өз јерләринә мәјус гајытдылар. 1988-чи илин апрел-мај ајларында Азәрбајчана говулан әһалини өз јерләринә гәјтармаг чәһдләри дә баш тутмады. Керн гајытмаг истәјән әһалијә гаршы даһа амансыз һүчүмлар башланды. Совет һөкүмәтинин вә Ермәнистанын һүгүг-мүһафизә органлары динч әһалини мүдафиә етмәк әвәзинә гәсдән "ачызлык" едир, лагәјдлик кәстәрир вә өртүлү шәкилдә ермәни террорчуларына шәраит јарадырдылар. Москванын бирбаша тәзјиги вә диғтәси алтында ишләјән Азәрбајчан партија вә дәвләт рәһбәрләри дә гәти

тәдбир кәрә билмир, Горбачовун јалан вәдләринә инанараг вахт вә имканлары удузурдулар. Беләликлә, 1988-чи илин декабр ајындакә Ермәнистандакы азәрбајчанлылар, мүсәлман күрдләр вә б. халгларын нүмајәндәләри говулдулар. 300-дән чох адам ишкәнчә илә өлдүрүлдү вә јахүд јолларда сојуг вә ачыгдан һәлак олду. 350 миңә јахын адам исә өз ев-ешиндән дидәркин дүшдү. Јенә дә гачгыныларын Гарабаға вә Бақыја јерләшдирилмәсинә мане олдулар. Гачгынылыг дөврүндә вәтәниәрвәр адамларын јардымларындан башга гачгыныла дәвләт сәвијјәсиндә һеч бир көмәк кәстәрилмәди. Москванын вә ермәни тәшкилатларынын тәсјир алтына дүшән Ә. Вәзиров вә А. Мүтәллибов киши рәһбәрләрин сәриштәсизлији, сијаси сәбатсызлыгы, узагкөрмәзлији вә мајмагылары үзүндән Дағлыг Гарабағ вә онун әтраф рајонларындан да азәрбајчанлылар говулуб чыхарылды, әразиләримызин 20 фаизин ишғал едилди.

1990-чы илин сентјабр ајында Азәрбајчандан олан ССРИ халг депутатлары ССРИ Али Советинин сәсијасына илк дөфә олараг "Ермәнистандан азәрбајчанлыларын зорла говулмасы һаггында" мүһүм бир сәнәдиә мүрачиләт етди. Бу сәнәд Али Советин үзвләринә пајланмыш вә мәтнин гәзетләрдә дәрч олуңмушду (бах "Баку" гәзети, 23 сентјабр 1990-чы ил). Лакин тәәссүфләр олсун ки, ССРИ һөкүмәти, онун али ганунверичи тәшкилаты һеч бир рәсмн тәдбир кәрмәмишди. Бу бир даһа о демәк иди ки, Мәркәзи һөкүмәт азәрбајчанлыларын гануни, конститусијон һүгүгларына мөһәл гәјмур. Мәркәзи һөкүмәтин мәсәләјә там лагәјдлик кәстәрмәси онун бу ишләрин тәшкилатчысы олдуғуну тәсдиг едирди. Әввәлки көчүрмәләрин, сүрүклиәрин тарихи тәһлили дә белә бир мәнтиги нәтиҗәјә кәлмәјә там әсас верир.

Азәрбајчан Республикасынын президенти һейдәр Әлијевин узаг-көрәнлији вә јорулмаз фәалијјәти сәјәсиндә атәшкәсин елан олунмасы, фәктини олараг мүһарибәнин дајандырылмасы мәһрумијјәтләрә дүчәр олмуш халгымыза хейли тохтагылы вермиш, гачгыныларымызын гәлбиндә өз јурдларына дәнмәк үчүн үмид гығылчымылары јандырмашдыр. Азәрбајчан рәһбәрлијинин нүфузлу бејнәлхалг тәшкилатларла апардыгы дипломатик көрүшләр ермәни сепаратчылары барәдә һәгигәтләри үзә чыхарыр вә Гарабағ мәсәләсинин сүлһ јолу илә, әдаләтли һәллине инам јарадыр.

Азәрбајчан Республикасынын президенти мөһтәрәм һейдәр Әлијев чәнабларынын "1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында" бу барәдә хүсуси фәрман имзаламасы миҗли мүнәсибәтләр вә гачгынылыг проблемни илә мәш-ғул олан бир шәхс киши мәни даһа чох севииндрди. Јахшы билирәм ки, бу фәрманын нечә бөјүк һүгүг-сијаси әһәмијјәти вар. Ахы Азәрбајчан халгынын сон ики јүз ил әрзиндә тарихи торпагларындан, доғма ев-ешиндән чыхарылмасы фәкты узун мүддәт тәдгиг едилмәмиш галырды. Ән пәси исә бу иди ки, совет

накимијјети илләриндә бу барәдә гәтијјән данышмаг олмазды. Тарих китабларында бу барәдә ја һеч јазылмыр, јахуд да һәгигәтләр тамамилә тәһриф олунурду.

Ирәван ханлығы әразисиндә, Көјчәдән, Зәнкәзурдан, Лори-Пәмбәк маһалындан, Шөрәјәлдән, Гарс вә Күмрүдән әһалинин күтләви шәкилдә чыхарылмасы факты, садәчә, милли мүнәгисһәләрин, сијаси тоггушмаларын, мәһәлли савашларынын нәтичәси һесаб едилир, бунунла да Русиянын азәрбајҗанлылары гаршы тәтбиғ етдији дүшмәнчилик сијасәти мәһарәтлә пәрдәләнирди.

1905, 1915, 1918 вә 1920-чи илләрдә индики Ермәнистан әразиләриндә рус орду һиссәләринин көмәји илә дашнакларын этник тәмизләмә әмәлијјатлары да узун мүддәт беләчә өрт-басдыр едилмишди. Башга бәләләр да вар иди. 20-30-чу илләрдә голчомаг, мүлкәдар ады илә чохла азәрбајҗанлы аиләси Сибирә вә Орта Асја әразиләринә сүркүн олунмушду. Бүтүн бунлар барәдә архивләпрдә кифәјәт гәдәр материал, дәлил-сүбут олса да, онлара депортасија факты кими сијаси гүјмәт вермәк гејри-мүмкүн иди.

— Бунлар артыг һөкүмәт гәрарлары илә әсәсләнирди. Әкәр әввәлки дөврләрдә һәмин мәсәләләр әл алтдан, кизли кедирдисә, бу дәфә азәрбајҗанлыларын көчүрүлмәси дөвләт сәвијјәсиндә баш верирди. Бу барәдә 1947 вә 1948-чи илләрдә ССРИ Назирләр Советинин бир нечә рәсми гәрары имзаланмышды. Белә гәрарларын верилмәси, һәм дә мүнәрибәдән аз сонра кәндләрдә ачлығын һөкм сүрдүјү, аилә башчыларынын чоһунун кери гајытмадығы, јахуд әлил, хәстә вәзијјәтдә олдуғу бир шәраитдә һәјәтә кечирилмәси халғымыза гаршы әсл дүшмәнчилик сијасәти иди.

Она көрә дә бу дәншәтли һадисәнин тәдгиги барәдә рәсми фәрманын верилмәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Мөһтәрәм президентимиз һәмин сәнәди имзаламагла тарихи бир мәрһәләнин бүнөврәсини гојмуш олду. Онун милли, сијаси, стратежи әһәмијјәти сон дәрәчә бөјүкдүр. Бу бизә 1988-чи илдә Ермәнистандакы бүтүн азәрбајҗанлыларын сон нәфәринәдәк чыхарылмасына сијаси гүјмәт вермәјә һүғуғи әсас јарадыр. Тарихдәки бошлуғларын долдурулмасы, "ағ ләкәләрин" арадан галдырылмасы, "гара ләкәләрин" објектив шәрһи баахымындан һәмин сәнәд тәдгигатчылар, сијасәтчиләр үчүн бөјүк имканлар ачыр. Биз реал тарихи тәдгигатларымызла депортасија проблемини өјрәнмәли, әсл һәгигәти дүңја ичтимаијјәтинә, бейнәлхалг тәшкилатлара чатдырмазлығ.

Мәһз бу јолла кәләчәк сијаси тәләбләримизи елми шәкилдә әсәсләндирә биләрик. Бейнәлхалг һүғуғ нормаларына, БМТ-нин гачғынларын проблеми илә мәшғул олан комиссарлығын һүғуғи сәнәдләринә ујғун олараг халғымызын өз доғма торпағларына гајтарылмасы мәсәләсини галдырмаг, гачғынларымыза статус

вермәклә онларын итирилмиш һүғуғларыны мүдафиә етмәк имканларындағ истифадә етмәлијик.

Өз даими вәтәндашларына ачыг-ашкар ишкәнчә верән, онларын бүтүн һүғуғларыны, ајаглајараг өмүрлүк гачғына чевирән Ермәнистан Республикасы, кечмиш совет һөкүмәти бейнәлхалг мәһкәмәләрә чәлб едилмәлидир.

Халғымыза гаршы јөнәлдилмиш бу системли дүшмәнчилик сијасәтинә, кәнд вә гәсәбәләрин талан едилмәсинә, күтләви гырғынлара көрә сәбәбкарлара, даһа дүзү, чинајәткарлара лајигли чәзә верилмәлидир.

"Азәрбајҗан" гәзети, 17 јанвар 1998-чи ил.

- ♦ "Республика" гәзети, 13 август 1997-чи ил (бах, һәмчинин, *Исмајыл Вәлијев*, Гачғынлар. "Көјтүрк" нәшријјаты, "Өнәр", Бакы, 1996;
- ♦ *И. Өмәроғлу*, О дағларда нәләр галды. Дидәркинләр, Бакы, Кәнчлик, 1990, сәһ 123-146;
- ♦ *Исмајыл Өмәроғлу Вәлијев*, Дүңја сусур, тарих сусмур, Бакы, Кәнчлик, 1994).
- ♦ *И. Өмәроғлу*, Бурулғанлар ичиндә. "Күнәш" нәшријјаты, 1997.

Вағиф Арзумаялы

Азәрбајҗан Республикасы Елмәр Академијасы Милли Мүнәсибәтләр Институтунун директору, филолокија елмләр доктору, профессор

ДЕПОРТАСИЈА, СОЛГЫРЫМ, ГАЧГЫНЛЫГ

1920-чи илдә Ермәнистанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра дашнак һакимијјәти дөврүндә гәдим ата-баба јурдларындан дидәркин салынмыш, Азәрбајҗана, Ирана, Түркијәјә вә Күрчүстана сығынмыш мүсәлман гачғынларын бир гисми Ермәнистандакы өз доғма јурдиарына кери гајытмаға мүвәффәғ олмушдулар.

Ермәнистан рәһбәрләри гачғынларын кери гајытмасынын гаршысыны алмаг мөгсәдилә мүхтәлиф бәһанәләр кәтирир, онлары Ермәнистан әразисинә бұрахмаг истәмирдиләр. 1922-чи илин. ја-јында Ермәнистан һөкүмәти куја јолухучу хәстәликләрин јайылмасыны бәһанә едәрәк, Иран әразисиндә сығыначаг тапмыш гачғынларын Чулфа кечид мәнәтгәсиндән кечәрәк Ермәнистана га-јытмаларынын гаршысыны алмаг үчүн дәфәләрлә Азәрбајҗан һөкүмәтинә мұрачигәт етмишди. Ведибасар вә Зәнкибасар гачғынларына о шәртлә кери гајытмаға ичәзә вермишдиләр ки, онларын 1918-1920-чи илләрдә ермәниләрә гаршы вурушмаларда иштирак етмәмәләри сүбута јетгирилмиш олсун.

Лакин Ермәннстан һөкүмәтннн мугавимәтннә вә орада һөкм сүрән ачыг вә сәфаләтә бахмајараг 1922-чн илдә 70 мнндән артыг гачгын догма јурдиарына гажытмышды. Мүсәлманларын (түркләрнн вә әчәмн күрдләрнн) јашамыш олдуғлары кәндләрнн чохунда Түркијәдән кәлмиш ермәнн аиләләрнн јерләшдирилдикләрнндән, гажыдан гачгындар ермәнншәрлә биркә јашамаға мәчбур олмушдулар. Сонралар 80-дән артыг ермәнншәрлә гарышыг мәскәнләр беләчә јаранмышды.

1939-чу ил снјаһыјаалынмасындан 1959-чу ил снјаһыјаалынмасынадәк кечән 20 ил әрзнндә азәрбајчанлыларын нкн дәфә артмаг еһтнмалы олдуғу һалда, 1959-чу илдә Ермәннстанда чәмнсн 107.700 нәфәр, јахуд 1939-чу илә ннсбәтән 17.800 нәфәр аз мнгдазда түрк галмышды. Һәмнн мүддәтдә азәрбајчанлылар артмаг әвәзннә 23,2 фанз азалмышлар.

Бәс Ермәннстанда азәрбајчанлылара гаршы репресснјалар нечә һәјата кечнрнлнрдн? Тәбнн кн, һәмнн дөврдә Ермәннстан мәтбуатында бу мәсәлә илә әлагәдар неч бнр нз бурахылмамышдыр. Лакнн һәмнн дөврдә репресснјадан чаныны гуртарыб Иран вә ја Түркијәгә гачан мугачнрләрнн верднкләрнн мәлүматлар Түркијәдә чыхан бнр сыра мәчмуәләрдә өз әксннн тапмышдыр. 20-чн илләрнн сону вә 30-чу илләрнн әввәлләрнндә бүтүн Совет Игтнфагында һәјата кечнрнлән коллективләшмәннн ән сәрт тәдбнрләрнн Ермәннстанда јашајан азәрбајчанлылара гаршы тәтбнг еднлнрдн. Илк нөвбәдә атабабадан варлы оланларын мал-гарасыны әлләрнндән алыб колхоз тәсәррүфатына гатыр, өзләрннн нсә "голчомаг" дамғасы илә Газакыстана сүркүн еднрнлнләр. Бнр аздан бу чүр тәдбнрләрнн ортабаб кәнднлнләрә дә шамнл еднлмәсн, мал-гарадан әләвә әкнн сәһәләрнннн дә онларын әлләрннндән алынмасы Веднбасарда, Зәнкнбасарда вә Гәмәрлндә кәншнлнн үсјанларыннн баш вермәсннә сәбәб олмушдур. Түркијәдә чыхан "Одлу јурд" мәчмуәсн (баш редактору М.Ә. Рәсулзадә) "Веднбасар вә Нахчыван үсјаны давам еднр" башлыгылы мәгаләснндә јазырды: "Үсјан бнр тәрәфдән Ирәвана вә Көјчә кәлүнә, днкәр тәрәфдән Ордубад вә Зәнкәзура снрајәт ејдәмншднр.

Бөјүк Веднбасар партизанларынын мнгдары 600 нәфәрднр... Партизанлара неч бнр тәрәфдән јардым еднлнр вә Гызыл Ордудан алдығлары снлаһ вә көјлүләрнн верднкләрнн әрзагла кечнннрләр.

Зәнкәзур, Ордубад, Нахчыван, Веднбасар вә Көјчә партизанлары арасында рабнтә мөвчуд олуб, Гарабаг-Кәнчә вә Муған партизанлары илә әлагәгә кнрмәјә сәј еднрләр.

Совет Ермәннстанынын коммунистләр шурасынын рәнсн Седрак Саркнсјан партизанларын нүчумуна мәрүз галараг өлдүрүлмүшдүр. Шофер вә аркадашы ағыр јараланмышдыр".

Кетднкчә күчләнән Веднбасар үсјаны һаггында һәмнн мәчмуәннн башга бнр сажында јазылыр: "Мннләрлә кәнднннн нштирак етднјн партизан һәрәкәты гүввәтли бнр шәкнл алмышдыр. Үсјанчылар

коллективләшмә снјасәтнндән ваз кечнлмәсннн, әрзагын һөкүмәтнн гојдуғу гнјмәтләрлә дејнл, сәрбәст сурәтдә сатылмасыны вә террора сон вернлмәсннн тәләб шүары алтында һәрәкәт етмәдәднрләр... Ән актнв ролу орта һаллы көјлүләр вә әксәрнјәтлә шәһәр үнсүрләрн ојнамагдадыр".

"Одлу јурд" мәчмуәсн Веднбасар үсјанынын јатырылмасы заманы гәтлә јетнрнлән Аббасгулу бәј Шадннскннн өлүмү илә бағлы ннднјәдәк охучулара мәлүм олмајан тамамнлә башга бнр мәлүмат— онун дашнаклар тәрәфнндән гәтлә јетнрнлмәсн һаггында мәлүматлар вернншднр. Мәчмуәннн "Веднбасарда гара бајраг" алды мәгаләснндә јазылыр: "Зәнкнбасар, Веднбасар, Кәрннбасар вә Нахчыван тәрәфләрдә үсјан мәнәтәгәләрнндә олан көјләрдә гара бајраг чәкнлнмнш олдуғу һүдуд бојунда олан мугачнрләрннн тәрәфнндән хәбәр вернлмәкдәднр. Матәмдә ермәнн көјлүләрнн дә нштирак етмәкдәднрләр. Аббасгулу ағанын групундан олан көјләрдән 80 нәфәр 17 тәләфат вермәк мугабнлнндә Түркијәгә кечмәјә мөвәффәг олмушлар. Руслар Араз бојунда һүдуду кечәркән өлдүрдүкләрн 17 көјлүнүн мејнтләрннн күнләрчә сәһрада бурахмышдылар. Түркијәгә кечмәјә мөвәффәг олан 63 көјлүнүн сөјләднкләрннә кәрә Аббасгулу аға дашнаклар тәрәфнндән гәтл еднлнмншднр. Вә бу һаднсә дашнак олмајан ермәнн көјлүләрнн дә ннфрәтннә сәбәб олмушдур".

"Аббасгулу аға нечнн өлдүрүлдү?" суалына мәчмуәдә белә чаваб вернлнр: "Һәр кәсдән знјадә болшевикләрнн сеvindирәчәк олан бу гәтл һаднсәсннә дашнаклар нәдән мурачнәт етнмншләр?"

Аббасгулу аға рус ннгнлабындан сонра әксәрнјәтн түрк олан Ирәван внлајәтнндә сүн'н бнр ермәнн әксәрнјәтнн јаратмаг үчүн түрк көјләрнннн јерлә јексан етмәјә башлајан дашнаклар, онларын гәһрәманы андроннкләрә нкн ил мугавнмәт кәстәрмнш, бу јерләрдә түркүн мөвчуднјәтннн мугафнзә етмәјә мөвәффәг олмушдур.

О заман Ирәван внлајәтнндә Загафазнја сөјмннннн хүсусн комнсснјасы 200-дән артыг түрк көјләрннннн мәһв еднлнмнш олдуғуну тәсбнт ејләмншдн. Аббасгулу аға дашнакларын шөјтәнн тәдбнрләрннә гаршы кәлмнш вә бу сәјәдә Ведн вә Нахчыван тәрәфләрнн бу сојгырымдан гуртара бнлнмншдн.

Дашнаклар нндн Аббасгулу ағанын руслара гаршы мугачнрнзә етмәснндән нстнфадә едәрәк "ннтнгам" алмышлар. Аббасгулу ағанын өлдүрүлмәснндән дашнак олмајан ермәннн көјлүләрнн даһа чох мугәәсснр олмушдулар".

Ермәннстанда азәрбајчанлылар јашајан кәндләрнн үсјаны јатырылдыгдан сонра, үсјанчыларын хөјлн нссәсн Иран вә ја Түркијәгә гачмаға мәчбур олмушдуларса да, бу үсјаны бәһанә едәрәк азәрбајчанлы кәнднлнләрнн күтләвн сурәтдә һәбс процесн башланмышды. Һәбсләрнн башланмасына нкнчнн бәһанә нсә Ермәннстанда јашајан түркләрнн, азәрбајчанлыларын Иран вә Түркијә илә гоһумлуг әлагәләрнннн олмасы вә онларын куја һәмнн өлкәләрдә мугачнрәт етмнш әксннгнлабчы гүввәләрлә әлагә сахламалары олмушдур.

"Одлу јурд" мачмуаси "Ирəванда хəбслər" адлы мəгалəсиндə жазырды: "Ирəван вилајəтиндə 130 тўрк миллэтсəвəрлэр хəбсə алынмышлар. Бунлар Русияја сўрүлчəклər. Мəхбусларын арасында Тўркияјə кечмəјə тəшəббўс етмəкдə иттинам едилэнлəрдən Аббас вə Мəхəммəd Тағы бəллэр дə вардыр. Мартын 17-дə сўрүлчəклəрди. Фəгəг Борчалыда вə Газах тэрəфлəриндə дəмирјол хəттинин тўрк кəјлүлəринин элиндə олмасы нəзэрə алынараг хəлаллик тəхирə салынмышдыр".

Ермənистанда азэрбајчанлыларын күтлəви репрессиясы онлары Тўркияјə гачыб чанларыны гуртармаға мəчур едирди. Бу, хўсусилə Тўркияјə илə хəмсəрхəд рəјонларда күтлəви характер алмышды. Ермənистанда јашајај азэрбајчанлылар сəрхəд мўнафизəсинин зəиф олдуғу јерлəрдən, дағлыг əразилəрдən кечэлэр дəстəлэрлə Тўркияјə кечирдилэр.

Ады чəкилən мəчмуə "Мўнахирət" мəгалəсиндə жазыр: "Ермənистанда јашајан тўрклəрдən мајын сонуна гəдэр Тўркияјə (Игдыр) тэрəфлэрə 300 адам кечмишдыр. Бунларын јалныз 50-си аплəндир. Јердə галанларын аплəлэри о тэрəфдə галмышдыр. Зəнкибасар, Ведибасар вə Кəрнибасарда 200 аилəнин евлэри мəхв вə эмлаклары зəбт едилмишдыр. Сəрхəддə јахын вə узаг јерлəрдən 10 минлэрлə əхали кечə-күндүз Тўркияјə кечмəјə чалышырларса да болшевиклэр сəрхəддə мане олурлар. Индијə гəдэр кечмəк истəјəнлэрин чоху руслар тэрəфиндən сəрхəддə өлдүрүлмүшдүр".

30-чу иллəрдə Ведибасарын, Зəнкибасарын, Гəмэрлинин, Дəрəлə-јəзин, Афбабанын вə дикер бөлкəлэрин элли миндэн артыг тўрк əхалиси аилəликлə Газахыстан чəллəрйиғə сўркүн едилмишдилэр. Сəрт иглим вə бəрбад мэнзил шəраитинə ујғушлаша билмəјən əхалинин хəјли хиссəси тэлəф олмушду.

Сўркүн мүддəти гуртардыгдан сонра өз евлэринə гајытмаг истəјən аплəлэрин əксəријəтинин јашадығлары рəјонун Тўркияјə илə сəрхəд олмасыны бəханə едэрək Ермənистана бурахмадығларындан, онлар ја керн гајытмыш, ја да Азэрбајчан вə Кўрчўстанда сығыначаг тапмышдылар. Һазырда Газахыстанда јашајан сојдашларымызын əксəријəтинин 30-чу иллəрдə Ермənистандан сўркүн едилмиш аилəлэр тəшкил едирлэр.

Кечмиш Совет Иттифагынын хэр јериндə олдуғу киши, 1936-37-чи иллэр репрессиясы заманы Ермənистанда да илк нөвбədə орада јашајан тўрк зијалылары тəғиблэрə мəр'уз галмышдылар. Он минлэрлə тўрк хəмин иллəрдə "тројка"нын гəрары илə хəбс едилмиш, онларын хəјли хиссəси күллəлənмишди.

Ермənистаны əксингилабчы вə антисовет үнсүрлəрдən тэмизлэмək ады алтында апарылан милли ајрысечкилик сијасəти о хəддə чатдырылмышды ки, республикада азэрбајчанлы кадрлар демək олар ки, галмамышды. Иш о хəддə чатмышды ки, "парчала, хəкм сўр" сијасəти јеридən Москванын өзү Ермənистанда азэрбајчанлыларын дискриминасияја мəр'уз галмасыны етираф етмəјə мəчбур олмушду.

1936-чы илин нојабр ајында ССРИ Мəркəзи Ичрайијə Комитəси Миллэтлэр Шурасынын Рəјасət хəј'əти "Ермənистанда милли азлыглар арасында апарылан ишлэрин вəзијəти" хаггында мəсəлə мўзакирə етмишди. Гəрарда кəстəрилирди ки, Ермənистан ССР Мəркəзи Ичрайијə Комитəси милли азлыглар арасында иш апаран шəбəсини лəғв етмишди. Мəркəзи органлар милли азлыгларын мэдəни вə тəсəррүфат еттијачларынын өдəнилмəсини тəмин етмəмишлэр. Милли азлыглар ичəрисиндən мəркəзи апаратлар үчүн милли кадрларын хазырланмасы, милли рəјонларын азэрбајчанлы вə кўрд кадрлары илə тəмин едилмəsi вə дөвлət ишлэринин јерлəрдə онларын дилиндə апарылмасы гəјри-кафи вəзијəтдэди.

ССРИ МИК Миллэтлэр Шурасынын Рəјасət хəј'əти Ермənистан ССР Мəркəзи Ичрайијə Комитəсинə тапшырмышды ки, гыса мүддət əрзиндə милли азлыгларла иш апаран шəбəни бəрпа етсин, азэрбајчанлы вə кўрд əхалисинин јашадығлары рəјонларын апаратларыны милли кадрларла эвəз етсин, милли азлыглар ичəрисиндən кадрлар хазырласын, азэрбајчанлыларын вə кўрдлэрин чалышдығлары колхозларда торпағларын əбədлик олараг онларын истифадəсинə верилмəsi хаггында фəрман версин. Јухарыда гəјд етдијимиз гəрарла əлагəдэр Берлиндə нəшр едилən "Кутлу од" адлы милли Азэрбајчан мəчмуəsi "Ермənистанда тўрклэр" мəгалəсиндə жазырды: "Совет Азэрбајчанында тəдрисатын 15 дилдə кетдији, кэрək маариф, кэрəkсə коммунист фиргəси тəшкилатларында бу миллэтлэрə мəхсус сексијалар мөвчуд олдуғу охучуларымыза мəлумдур. Үстəлики бир дə "Мухтар Дағлыг Гарабағ" адыјла Азэрбајчанын кəбəјиндə бир Ермənистан дəхи јарадылмышдыр.

Мəлум олдуғу үзрə букүнкү Совет Ермənистанында јашајан азэри тўрклэри Гарабағдакы ермəнилэрин сајындан аз дејилди. Эчəба, бу јүз элли минə варан гардашларымызын вəзијəти нə халдадыр? Онлара мухтаријəт верилмиши? Дөвлət мўəссисэлэри јанында онлара мəхсус та бир сексија мөвчуддурму? Милли күлтүрлэрини инкишаф етдирмək үчүн имкан вə вəсантə маликдирлэрми?

...Ермənистанда сајлары 150 минə чатан тўрклэр јох олмаға мəхкүм едилмишлэр. Вəзијəт о гəдэр фачиэви имиш ки, Москва буну етираф етмəјə мəчбур олмушдур. Бир Москва ки, өзү рус олмајан миллэтлэри боғазламаг вə мəхв етмəклə мəшғулдур".

1937-чи илин пајызында Ермənистанда күчлənən репрессиялар далғасынын фонунда азэрбајчанлылар даһа ағыр зэрбə алмыш олдулар. Халг дүшмэнлэрини, тротскичи—бухаринчи чəсуслары ифша етмək мəгсəдилə А.Микојан, Н.Језов вə Л.Бернија Ермənистана кəлмишдилэр. Микојанын режиссорлуғу илə кечирилən "тэмизлənмə" просесиндə Москваја белə мəлумат вермишдилэр ки, Ермənистанын Араз вə Јухары Арпачај бојларында јашајан азэрбајчанлылар куја елликлə Тўркияјə кечмək фикриндэдирлэр. Она кэрə дə хəмин илин пајызында Ведибасар, Зəнкибасар, Ечминдзин, Һокемберјан вə

Ағбаба районларынын Түркия илэ һәм сәһрәд районларынын кәндириндә яшәҗән азәрбаҗанлылар күтләви сурәтдә репрессияҗа мәруз галдылар. Миниләрлә ашлә сүркүн едилди.

Үмумийәтлә, Ермәнистанда 30-чу илләрдә 100 миңдән артыг азәрбаҗанлы репрессияҗа мәруз галмышдылар. Бу аксиялар ичра едилән заман һеч бир мугавимәтә раст кәлимәҗән Ермәнистан рәһбәрләрн 40-чы илләрнн сонунда даһа бир аксиянын—азәрбаҗанлыларын депортасиясы аксиясынын һәҗата кечирилмәсинә наһ олдулар.

Ермәнистанда азәрбаҗанлылара гаршы 1918—1920-чи илләрдә соҗгырымы вә 1936—1937-чи илләрдә репрессия аксиясы һәҗата кечирилмәсинә баһмаҗараг, Ермәнистанын Түркия вә Иран, Азәрбаҗан вә Күрчүстан сәһәдләрн бојуиҗа олан әразиләрдә еләчә дә, Ермәнистан Республикасынын пайтахтында вә бир сыра мүнбиг торпаглары олан әтраф районларда азәрбаҗанлылар яшәҗырдылар. Ермәнистан рәһбәрләрнннн гаршысында дуран башлыча вәзифә Ирәван әтрафында вә Түркия илэ сәһрәдбоју мүнбиг торпагларда яшәҗән азәрбаҗанлылары һәмнн әразиләрдән күчүрмәҗә наһ олмагдан ибарәт иди. Бунун үчүн исә илк нөвбәдә Москванын разылыгы алынмалы иди. Бәһанә киһи харичдә яшәҗән ермәниләрнн Ермәнистанда яшамаг арзусунда олдуларыны, ләкин олары јерләшдирмәк үчүн әразиләрннн азлыг тәшкнн етдијинн Сталиннн нәзәринә чатдырмаг лазым кәлирди. Чыхыш јолуну исә Ирәван әтрафында яшәҗән түркләрнннн Азәрбаҗанын аран районларына күчүрүлмәсиндә күрүдүләр. Чүнки Азәрбаҗанын дағәтәји районларында әсасән ермәниләр яшәҗырдылар. Онлар исә бу әразиләрә һәлә 1828—1831-чи илләрдә Русиянын һимәҗәси алгында күчүрүлмүшдүләр.

Харичдә яшәҗән ермәниләрнн Ермәнистана күчүрүлмәси үчүн мәсәлә галдырмаг фүрсәтинн онлар илк дәфә 1943-чу илдә Тһран конграны заманы әлдә етмишдиләр. Конгранын кәдшпндә һиләкәр ермәни диаспорунун нүмәҗәндәләрн ССРИ харичн ишләр назирн Молотовла әләгә јаратмыш, оларын Ермәнистана күчүрүлмәси үчүн Совет рәһбәрлијиннн разылыг вермәсинн хәһнн етмишдиләр. Молотов И.Сталинлә данышдыгдан сонра онларын күчүрүлмәсинә разы олдуларыны билдирмишди.

Ејни заманда 1945-чи илдә Ермәнистан КП МК-нын биринчи кәтнби Г.Арутјунов јенидән Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси мәсәләсинн галдырыр. О, мәсәлә мүсбәт һәлл олунарсә, онда Гарабағын кечмиш мәркәзи вә 1920-чи илдә дағдылмыш Шушанын бәрпасы һаггында тәклифләр һазырлаҗараг мәркәзи һөкүмәтә тәгдим едәчәјинн билдирир. Сталин һәмнн мәктубу К.Маленкова, о да М.Ч.Бағырова кәндәрир. М.Ч.Бағыров чаваб верир ки, етираз етмир, ләкин о шәртлә ки, Ермәнистанын, Күрчүстанын вә Дағыстанын әсасән азәрбаҗанлылар яшәҗән вә тарихән Азәрбаҗанын олмуш әразиләрнн онун өзүнә гәјтарылсын. Беләшкәлә, мәсәләннн

арзуолунмаз истигамәт алачағыны һисс едән Москва онун үстүндән кечмәк мәчбуријәтиндә галыр.

Бундан сонра Ермәнистан рәһбәрләри өз тактикасыны дәјишмәли олур. Харичдән кәтириләчәк ермәниләри јерләшдирмәк бәһанәси илэ оранд азәрбаҗанлыларын депортасия едилмәсинә наһ олмаға чалышыр.

1945-чи илин ноҗабрында Ермәнистан һөкүмәтиннн вәсәтәтинн әсас күтүрәрәк ССРИ һөкүмәти харичдә яшәҗән ермәниләрнн Совет Ермәнистанына күчүрүлмәси ишиннн тәшкнли һаггында гәрар верир. Ермәнистан һөкүмәти јанында репатриантларын гәбулу вә јерләшдирилмәси үзрә хусуси комитә јардылыр вә ермәниләрнн күчүрүлмәси нәзәрдә тутулан өлкәләрә республика һөкүмәти өз нүмәҗәндәләрннн кәндәрир. Артыг 1946-чы илин әввәлиндә 130 миң ермәни Ермәнистана кәчмәк арзусунда олдуғуну билдирир. "Һнчак" вә "Рамкавар" партијалары, Үмумермәни Хәјријә Иттифагы күчүрүлмәнин тәшкнли үчүн 1 милјон доллар хәрчләјирләр.

Тәкчә 1946-чы илдә Суријадан, Јунаныстандан, Ливандан, Ирандан, Болгарыстан вә Румынијадан 50,9 миң нәфәр, 1947-чи илдә Фәләстиндән, Суријадан, Франсдан, АБШ-дан, Јунаныстандан, Мисирдән, Ирагдан вә Ливандан 35,4 миң нәфәр ермәни гәбул едилнб Ермәнистанда јерләшдирилмишди.

1948-чи ил январын 9-да "Совет Ермәнистаны" гәзәти баш мәҗәләсиндә јазырды: "Болшевикләр партијасы, Совет һөкүмәти вә шәхсән Сталин јолдашын гәјгысы сәјәсиндә өз доғма јурлундан узун ишләр боју дидәркнн дүшәрәк јад елләрдә сәфиликлә һәҗат кечирән 90 миңә гәдәр ермәни өз доғма вәтәнинә—Совет Ермәнистанына гәјытмаг имканы тапмышдыр... Вәтәнә гәјыдан ермәниләр бөјүк шадлыг вә мисли күрүнмәмиш руһ јүксәклији илэ онлар үчүн јени олан һәҗата гошулулар.

Совет һөкүмәти вәтәнә гәјыдан ермәниләри ачылыг вә диләнчиллијинн кирдабындан хилас етмиш, онлара јени һәҗат шәрантн јаратмышдыр".

Көрүндүјү киһи, "милләтләр атасы" Сталиннн сәјәсиндә ермәниләрә јени һәҗат, азәрбаҗанлыларә исә сүркүнләр, дидәркинлик вә депортасия һисмәт олурду.

Ермәнистан рәһбәрлијнн күчүрүлмәләрнн 1946-чы илэ нисбәтән 1947-чи илдә азалмасынын сәбәбинн онунла изаһ едирдиләр ки, харичдән кәлән ермәнишәр әсасән шәһәр сакинләрндир, онлары дағлыг районларда јерләшдирмәк мүмкүн дејил, күчүрүләнләр исә јалпыз Ирәван вә онун әтраф районларында мәскунлашмаг итәҗирләр. Ермәнистан рәһбәрлијнн харичдән кәлән ермәниләрнн гәсдән күшләрлә дәмирјол стансияларында сахлатдырыр, онлар арасында тәблиғат апарырдылар ки, әкәр Ирәванда вә әтраф районларда јерләшдирилмәсәләр, кернә-харичә гәјытмаг һаггында Москваја телеграмлар вурсунлар. Онлар бүтүн бунларын Совет

Һөкүмәтнин харичи өлкәләрдә нүфузуна тә'сир едәчәјини И. Сталинн нәзәринә хүсусилә чатдырылдылар. Харичдән Ермәнистана көчмәк арзусунда олан минләрлә ермәниләрин сијаһысы һәр күн Москваја тәгдим едиллирди.

Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби Г. Арутјунов вәзијәтдән јекәнә чыхыш јолуну Ермәнистандан јүз мин әһалинин Азәрбајчана көчүрүлмәсиндә көрүр, И. Сталиндәң буна разылыг вермәсини хаһиш едилди. Ермәнистан һөкүмәти көчүрүлчәк јашајыш мәнтәгәләринин сијаһысыны әввәлчәдән һазырламышды. Бу сијаһыја илк нөвбәдә Ирәван шәһәри вә она јахын рајонлар — Әштәрәк, Зәнкибасар, Ечмиәдзин, Октемберјан, Арташат (Гәмәрли), Гарабағлар, Веди, Јефегнадзор, Ахта (Раздан), Әзизбәјов вә с. рајонлары даһил едилмишди.

Ермәнистан рәһбәрләри Сталини инандыра билмишдиләр ки, көчүрүлән азәрбајчанлылары Азәрбајчанын памбыг јетишдирилән рајонларында, Муған-Мил дүәнлијиндә јерләшдирмәк иғтисади чәһәтдән сәрфәлидир.

Ермәнистандан азәрбајчанлыларын вә мүсәлман күрдләринин зорла Азәрбајчана көчүрүлмәсинә разылыг верән, исти иглим шәраити вә бахымсызлыг нәтичәсиндә он минләрлә адамын тәләф олмасында мүгәссир һесаб едилән Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Мир Чәфәр Бағыровун мәнкәмәси заманы о, һәмин просеси белә шәрһ етмишди ки, 1947-чи илин сонунда И. Сталинн көмәкчиси Поскребышев она зәнк едиб Сталинн ону чағырдығыны сөйләјир. О, Москваја кедир вә Сталинн гәбул отағында Г. Арутјуновла растрлашыр. Бирликдә Сталинн кабинетинә даһил олурлар. Сталин мүгәддимәсиз фиансыз дејир:

—Бағыров, билирсән ки, ермәниләр харичдән Ермәнистана кәлирләр, Арутјуновун да торпағы јохдур. Сән өз азәрбајчанлыларыны орадан көтүр, онлары Муғанда, Милдә јерләшдирәрсән.

М.Ч. Бағыров дејир ки, јолдаш Сталин, бу асан мәсәлә дејил. Ичәзә верин гајыдым, Бақыда јолдашларла да мәсләһәтләшим. Мәсәләни јолуна гојмағы көтүр-гој едәк.

Сталин онун бу чавабындан әсәбиләшир вә дејир:

—Дејилди, әмәл ет! Гуртарды!

М.Ч.Бағыровун Бақыја гајытмасындан бир гәдәр сонра, јәни декабрын 23-дә ССРИ Назирләр Совети "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Аз овалығына көчүрүлмәси һаггында" гәрар гәбул едил.

Бу гәрар Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар үчүн гәфил вә көзләнилмәз олур. Декабрын 23-дә гәбул едилән гәрарын өзү дә тәләсик һазырландығындан кириш вә изаһат верилмәмишди. Азәрбајчан ССР Назирләр Совети 1948-чи ил февралын 2-дә мүвафиг гәрар гәбул едил.

Ермәнистан рәһбәрлијинә дә елә бу лазым иди. 1948-чи илдә Суријадан, Ливандан, Франсадан, АБШ-дан, Мисирдән, Болгарыс-

тандан вә Румынијадан чәми 10 минә јахын ермәни көчүрүлүр. Беләликлә, харичдән ермәниләрин Ермәнистана көчүрүлмәси дајандырылыр. Умумијәтлә, 1946-1948-чи илләрдә харичдән Ермәнистана тәгрибән 100 мин ермәни көчүрүлүр.

1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрарда кәстәриллирди ки, 1948-1950-чи илләрдә "көнүллүлүк" принципи әсасында Ермәнистан ССР-дә јашајан 100 мин колхозчу вә диқәр азәрбајчанлы әһали Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлсүн. 1948-чи илдә 10 мин, 1949-чу илдә 40 мин вә 1950-чи илдә 50 мин нәфәрин көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду. һәмин гәрарын 11-чи бәндиңдә кәстәриллирди ки, Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ичәзә верилсин ки, азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әлағәдар онларын бошалтдығлары тикиллиләри вә јашајыш евләрини харичдән Ермәнистана кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн истифадә етсинлар.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин 1948-чи ил 2 феврал тарихли гәрарына әсасән 1948-чи илдә Ермәнистандан көчүрүлчәк 10 мин нәфәр әһалини гәбул етмәк вә јерләшдирмәк планлашдырылмышды. Гәрарда Салјан, Саатлы, Сабирабад, Әли-Бајрамлы, Пушкин, Ағчабәди вә Хыल्ली рајон ичраијә комитәсинә тапшырылмышды ки, 1948-чи ил февралын 15-дәк көчүрүләнләрин јерләшдирилчәји колхозларда олан бош јашајыш евләринин тә'мири вә бәрпасы үчүн тикити бригадалары јаратмаг, онлары лазымы нәглијат васитәсилә тә'мин етмәк, јашајыш евләринин бир һиссәсини көчүрүләнләрә вермәк истәјән колхозчулары ашкар етмәк вә гејдијјата көтүрмәк, колхозларда көчүрүлмә илә әлағәдар кениш изаһат ишләри апармаг лазымдыр.

Бу гәрарын ичра едилмәсинин мәчбурилији она кәтириб чыхарды ки, мүләјим иглим шәраитинә, булаг сујуна адәт етмиш әһалинин хејли һиссәси Күр-Араз овалығында ичтимаи биналарда јаталагдан, гыздырмадан, малјаријадан вә диқәр јолухучу хәстәликләрдән мәнв олдулар.

Умумијәтлә, 1948-чи ил нојабрын 1-нә гәдәр 1799 тәсәррүфат, 7747 нәфәр көчүрүлүш, үстәлик 429 аилә (2834 нәфәр) көчүрүлмәси нәзәрдә тутулан вә тутулмајан рајонлардан мүхтәлиф тәзјигләрә мәрјуз галдығлары үчүн пәрәкәндә һалда Азәрбајчана көчмүшдүләр.

Һәмин илин декабрында 129 тәсәррүфатда бирләшән 462 нәфәр дә көчүр. Онлардан 65 аилә Нојемберјан рајонунун Көрпүлү кәндинин, 64 аилә исә Јереван шәһәринин сакинләри олмушлар. Умумијәтлә, рәсми мә'луматлара әсасән 1948-чи илдә Ермәнистандан Азәрбајчана 2357 аилә (11.046 нәфәр) көчүрүлүшдүр.

1949-чу ил сентјабрын 21-дә вәзијәтин дөзүлмәз олдуғуну нәзәрә алараг Азәрбајчан ССР Назирләр Совети ССРИ Назирләр Советинә мүрачидәт едил ки, һәмин ил көчүрүлмә планыны 10 мин нәфәрә ендирсин. 1949-чу илин октјабр ајына олан мә'лумата кәрә 983 тәсәррүфат (4000 нәфәр) көчүрүлүш, 1500 тәсәррүфаты бирләш-

дирэн 6000 нэфэрэ исә көчүрүлмә билетләри верилмишир. һәтта Ермәнистанда бензин чатышмадыгындан көчүрмә планыны јеринә јетирмәк мәгсәдилә Азәрбајчан өз јаначаг фондундан әһалини дәмпијол стансијаларына кәтирмәк үчүн 60 тон бензин ајырыр. Үмумијјәтлә, 1949-чу ил декабрын 2-нә олан мәлумата көрә Ермәнистандан 2368 тәсәррүфат, 10595 аилә көчүрүлүр. Көчүрүләнләр әсасән Зәрдаб, Әли-Бајрамлы, Күрдемир, Көјчәј, Мирбәшир, Салјан, Имишли, Сабирабат вә Јевлах рајонларында јерләшдирилир.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети 1950-чи илдә 2419 аиләнин (14361 нэфәр) көчүрүлмәси үчүн гәрар гәбул едир.

1948—1950-чи илләрдә Ермәнистан ССР-дән көчүрүлмүш 8110 аиләдән јалныз 4878-ни јашајыш евләри илә тәмин етмәк мүмкүн олду.

1951-чи илдин әввәлиндән әһалинин бир һиссәси мәчбүр олуб Ермәнистана—бошалдылмыш кәндләринә гајыдырлар. Кери гајытманын күтләви шәкил алачагындан еһтијат едән Ермәнистан рәһбәрлији бөјүк һаж-күј галдырыр, онлары гәбул етмәкдән имтина едир. Әслиндә харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк ады алтында көчүрүлән кәндләр әсасән бош галырды. Харичдән кәләнләрин чүзи һиссәси кәнд рајонларына кедирдиләр. һәр чүр јағлы вә дәләрлә кәтирилән ермәниләрин әксәријјәти өзләрини алдадылмыш һесаб едир, социал инкишаф бахымындан бәрбад вәзијјәтдә олан азәрбајчанлы кәндләринә ајаг гојмаг истәмирдиләр. Ермәниләр күтләви сурәтдә кәндикләри өлкәләрә гајытмаға чан атырдылар.

1951-чи илдә Ермәнистандан 1500 аиләнин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси планлашдырылыр. Онлардан 400 аилә Ирәван шәһәринин сакинләри нәзәрдә тутулуру. 1952-чи илдә Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин көчүрмә планы һаггында гәбул етдији гәрарда 1200 тәсәррүфатын көчүрүлмәси нәзәрдә тутулуру вә илин ахырында бу план 124,6 фаиз јеринә јеттирилир. һәммин илләрдә ејни заманда гејри-рәсми сурәтдә Ермәнистандан Азәрбајчана миндән чох аилә көчүб кәлирди.

1953-чү илдә И.Сталиннин өлүмүндән сонра көчүрмә сәнкијир вә әһалинин керижә гајытма просеси сүр'әтләнир.

Үмумијјәтлә, 1948—1953-чү илләрдә Ермәнистандан Азәрбајчана депортасија едилән әһалинин сајы 100 мин нэфәрдән чох олмушду.

Ермәнистандан азәрбајчанлыларын депортасијасы илә јанашы јашајыш мәнәгәләринин адларынын дәјишдирилмәси, тәһсил вә мәдәнијјәт очагларынын бағланмасы, рајонларын бирләшдирилмәси әмәлијјәти апырыр. Тәкчә 1947—1953-чү илләрдә 60 јашајыш мәнәгәсинин адлары дәјишдирилмишир. Ермәнистан ССР Али Советинин 19 сентјабр 1950-чи ил тарихли фәрманџ илә ашағыдакы дәмпијол стансијаларынын адлары дәјишдирилмишир:

Колакирән-Туманјан, һамамлы-Спитак, Ортакилсә-Маисјан, Тумардаш-Вардак, Арпачәј-Ахурјан, Гарагула-Кедап, Әләјәз-Арагатс, Боғудлу-Артени, Гарабурун-Гармрашен, Гамышлы-Советашен,

Улуханлы-Масис, Иманшаһлы-Мхчјан, Гәмәрли-Арташат, Ширазлы-Ајгаван.

1951-чи ил мартын 19-да верилән фәрманла Диличан рајону Ичеванла, Әзизбөјов рајону Микојан рајону илә, Әләјәз рајону Лбаранла, Гарабағлар рајону Веди илә, Гукасјан рајону Амасија илә бирләшдирилмишир. Кадр мәсәләләри һәлл едилдикдән сонра бәзи рајонлары сонралар јенидән ајырмашдылар.

Ермәнистанда көчүрмә аксијасыны һәјата кечирдикдән сонра түркдилли әһалинин азалмасыны әсас көтүрәрәк рајон вә республика сәвијјәли түркдилли кадрлары ермәниләрә әвәз етмәјә башладылар. Гарабағлар, Веди, Зәнкибасар, Красносело рајонларынын партија комитгәләринин биринчи катибләри, дикәр 10 рајонда исә икинчи вә үчүнчү катибләри дәјишдириләрәк јерләринә ермәниләр тәјин едилдиләр.

Сонралар исә Ермәнистан КП МК-нын тәшкилат мәсәләләри үзрә катибни Мәммәд Искәндәрөв, кәнд тәсәррүфаты шөбәсинин мүдир мүавини Рәһим Аллаһвердијев, МК-нын мәсул тәшкилатчысы Чүмшүд Султанов, кәнд тәсәррүфаты назиринин мүавини Мирзә Бәширов тутдуғлары вәзифәләрдән азад едилдиләр. Мәсул вәзифәләрдә ишләмиш азәрбајчанлыларын Азәрбајчана ахыны сүр'әтләнди.

Бүтүн буларла јанашы Амасија, Басаркечәр, Красносело вә дикәр рајонларда азәрбајчан дилиндә чыхан гәзетләр бағланды.

Көчүрмә илләринин һәр чүр тәјинг вә сыхынтыларына дөзән, Азәрбајчан театр сәнәтинә көркәмли сәнәткарлар бәхш едән Ирәван театры 1948-1949-чу илләрдә "Мәшәди Ибат", "Лејли вә Мәчнун", "Ешг вә интигам", "Шаһ Исмајыл" киими әсәрләри тамашаја гојмушду. Бүтүн буларла бахмајараг, театр да бағланды.

Ермәнистанда али тәһсилли кадрларын чохалмасына имкан вермәмәк мәгсәдилә илк нөвбәдә Х.Абовјан адына Јереван Педагожи Институтунда Азәрбајчан дилиндә олан факултәләри—дил-әдәбијјат, тарих, чоғрафија, физика-ризијјат факултәләри, Ермәнистан Дөвләт Гијаби Педагожи Институтунун ејни адлы факултәләри бағланараг Азәрбајчандакы мүвафиг институтлара көчүрүлдү. Азәрбајчан елминә көркәмли хадимләр бәхш етмиш Ирәван Педагожи Техникуму бағланараг Ханлар рајонуна көчүрүлдү. Бир гәләр әввәл, јәни муһарибә илләриндә Ленинһақанда (Күмрүдә) фәалијјәт кәстәрән вә Загафгазијада јекәнә олан Сүд Сәнајә Техникумунун азәрбајчанлы шөбәси бағланды.

Ермәнистан рәһбәрләри харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк бәһанәси ады алтында Нахчыванла Ермәнистан арасындакы әразиләрдә хејли миғдарда ермәни әһалисинин јерләшдирилмәсинә наһ олдулар. Ирәван шәһәри әтрафындан көчүрүлән азәрбајчанлыларын әвәзинә ермәниләри мәскунлашдырдылар. Көчүрүлмә нәтичәсиндә Ирәван әтрафындакы Әштәрәк, Гарабағлар, Гәмәрли, Веди, Зәнкибасар, Октеберјан, Ечмиәдзин рајонларынын вә Арпа-

Севан хэтти этрафында јерлөшөн районларын азербайчанлылар јашајан мүнбиг торпаглары ермөнилөрин элине кечди. Түркияе иле сәрһөд бојунда јерлөшөн Веди, Зенкибасар, Октемберјан районларынын азербайчанлы эһалисини көчүрмөклө өзлөри үчүн етибарлы сәрһөд золағыны тәмин етдиләр. Амасија району бир тәрәфдөн Түркияе, диқәр тәрәфдөн Күрчүстанын ермөниләр јашајан Богдановка вә Ахалкөлөк районлары арасында јерлөшдидиндөн Ермөнистан рәһбәрлији һәмин районун эһалисини дә көчүрмөк гәрарына кәлмишиди. "Ермөнистанын Сибири" адландырылан Амасија районунун Гарабулаг, Гызылкөнд, Шурабад вә Дашкөрпү кәндлөри Азербайчанын аран районларына көчүрүлмүшдү. Лакин сонралар Амасијанын көчүрүлмәси просеси дајандырылмышды. Чүнки көчүрүлөн кәндлөрдә кәнардан кәлөн һеч бир ермөни мәскуллашмаг истәмәдијиндөн кәндләр бош галырды. Бу исә игтисади чөһөтдөн Ермөнистан һөкүмәтине әл вермирди. Чүнки Ермөнистанын һөјвандарлыг мәһсуллары иле тәмин едилмәсиндә Амасија районунун хүсуси јери вар иди.

Әкәр 1948-1953-чү иллөрдә Ермөнистандан 100 миңдән артыг азербайчанлы эһали депортасија едиләрәк Азербайчана көчүрүлмәсәди вә бу көчүрүлмә иле јанашы мәдөнн-маариф очаглары бағланмасадлы, рәһбәр кадрлар сыхышдырылыб чыхарылмасадлы азербайчанлы эһалинин тәбини артымы нәтичәсиндә 70-чи иллөрин сонунда Ермөнистанда азербайчанлыларын сајы ермөнилөрин сајына нисбәтән чоһлуғ тәшкил едөчөкди. Бу тәһлүкәни Ермөнистан рәһбәрлөри әввәлчөдән көрүр вә вахтында тәдбир көрүрдүләр.

Ермөнистандан азербайчанлы эһалинин көчүрүлмәси иле әлагәдар олараг Ермөнистан мәтбуаты, о чүмлөдән "Совет Ермөнистаны" гәзети һеч бир из бурахмамышдыр. 1948-1953-чү иллөрин "Совет Ермөнистаны" гәзети сәһифәлөриндән јалныз ону мүшаһидә етмәк олур ки, кәндлөрдә эһалинин милли тәркиби тәдричән дөјишир, мүсәлман кәндлөри ермөни кәндлөринә чөвриләр.

Ермөнистанда антитүрк, антиазербайчан тәблиғаты 60-чы иллөрин орталарында јенидән вар күчү иле ишә салынмышды. 1964-чү илдә Ермөнистанын рәсми даирәлөри Москванын разылыгы иле "ермөни кеносидинин" 50 иллијинин гејд едилмәси һаггында гәрар гәбул етмишдиләр. Бир ил әрзиндә Ермөнистанын бүтүн күтләви информасија васитәлөри, нәшријатлары, редаксиялары 1915-чи ил "кеносид"инин тәблиғи иле мәшғул олдулар. Һәмин вахтадәк кизли фәалијәт көстәрән "Дашнаксутјун" партијасы фүрсәтдән истифадә едәрәк бир нөв ачыг фәалијәтә кечмишиди. Ермөни милләтчилөри 1965-чи илин февралында чәллад Андроник Озанјанын анадан олмасынын 100 иллијини тәнтәнәли сурәтдә гејд етдиләр. Һәмин дөврдә "Ермөнистаны Јенидән Бирлөшдирмә Комитәси" јарадылмышды.

Бу һәрәката кизли сурәтдә Ермөнистан КП МК-нын о замаңкы биринчи катиби Г. Заробјан, икинчи катиби Н. Багдасарјан, Елимләр Академијасынын президенти В. Амбарсумјан, шаирләр Һованес Шираз, Силва Капутикјан, академикләр Б. Улубабјан, Ч. Киракосјан

вә с. рәһбәрлик едирдиләр. Нүмајиш вә митинглөрдә исә тәләбәлөри, харичдән кәлән ермөнилөри габаға верирдиләр.

Комитә өз гаршысында Түркияе "Ермөнистаныны", Нахчыван вә Гарабағы-индики Ермөнистана бирлөшдирмәји мәгсәд гејмүшдү.

1965-чи ил апрелин 24-дә Јереванда "гыргынларын" 50 иллијинә һәср едилмиш жығынчаг кечирилмишиди. Ермөнистан ЕА-нын президенти Виктор Амбарсумјан мәрүзә етмишиди.

Тәдбирин кечирилмәси заманы "Ермөнистаны Јенидән Бирлөшдирмә Комитәсинин" үзвлөри онларын нүмајәндәсинә мәрүзә үчүн сөз верилмәсинә етираз әләмәти олараг Опера театры бинасынын шүшәлөрини сындырмыш, шәһөрдә чахнашма салмыш, орада јашајан әзери түрклөрини "кеносидлә" һәдәләмишдиләр.

60-чы иллөрин орталарында Ермөнистанда апарылан милли ажрысечкилик сијасәти вә дискриминасија аксијасы нәтичәсиндә Јереван вә онун этраф районларындан минләрлә аилә Азербайчана көчмәжә мәчбур олмушдү.

1961-чи илдә ССРИ һөкүмәти харичдә јашајан ермөнилөрин јени дәстәсинин гәбул едилмәси һаггында гәрар гәбул етмишиди. Ермөнистан КП МК-нын 1961-чи ил октябр пленумунда гәрара алынмышды ки, ермөнилөрин Ермөнистана 1946-48-чи илләр көчүрүлмәси заманы әлдә едилән тәчрүбәјә әсасланараг онларын јерлөшдирилмәсинә онлара мәнзил фонду ажырмагла, мәктәбләр вә с. социал объектләр тәшкил етмәклә башлансын. 1962-чи илин әввәлиндән башлајараг Кипрдән, Мисирдән, Суријадан, Ирандан, АБШ-дан, Түркиядән, Уругвајдан, Аркентинадан ермөниләр Ермөнистана ахышдылар. 1962-1965-чи иллөрдә Ермөнистана 7 миң ермөни кәлмишиди. Онлар әсасән сәнәјә шәһәрләриндә вә Октемберјан, Ечмиәдзин, Арташат вә Веди районларында јерлөшдирилмишдиләр.

Умумијәтлә, 1962-1973-чү иллөрдә харичдән Ермөнистана 26,1 миң ермөни кәлмишиди.

1946-1948-чи иллөрдә олдуғу кими, 60-чы иллөрдә харичдән ермөнилөрин Ермөнистана кәтирилмәси орадан азербайчанлыларын күтләви сурәтдә депортасија едилмәси иле нәтичәләнмиш, он минләрлә азербайчанлы эһалинин Азербайчана вә башга јерләрә көчмәсинә сәбәб олмушдү.

1968-чи илдә ермөни тарихчилөри сахтакарлыгла Еребуни (куја гәдим Ирәван) шәһөринин куја 2750 ил өнчә салындығыны сүбута јетирмәжә чәһд көстәрдиләр, тәнтәнәли јубилејләр кечирдиләр. Ермөниләр әски ермөни әлифбасы иле шәһөрин салынма тарихини јазмыш вә ону шүшә габын ичәрисиндә торпаға басдырмышдылар. Лакин һәмин шүшә габын II Јекатерина заманында Русияда истәһсал олундуғу сүбут едилдикдән сонра ифша олундулар. Ермөни тарихчилөринин Ирәван шәһөринин әски азербайчанлы шәһөри олмасы фактыны данмаг чәһдлөри бир даһа пуча чыхды. Тәәссүф ки, һәмин вахт Азербайчан алимлөри сусмағы үстүн тутдулар.

1979-чу илдә кечприлән Үмумиттәфәг сижәһяаалынмасынын нәтичәларинә көрә Ермәнистанда азәрбајчанлылар 160.841 нәфәр, јахуд Ермәнистан әһалисинин (3.037.259 нәфәр) 5,3 фаизини тәшкил едирдиләр. Мүгајисә олунаи мүддәтдә ермәниләр 743,6 мин нәфәрдән 2.725000 нәфәрә чатмышды. Онларын артымы 280 фаиз, јахуд 3,7 дәфә олмушдур. Ејни мүддәт әрзиндә күрдләр 15,3 мин нәфәрдән 50822 нәфәрә чатмыш, 301 фаиз, јахуд 3,3 дәфә артмышды. Бу рәгәмләр азәрбајчанлыларын Ермәнистанда нә дәрәчәдә дискриминасија вә репрессияја мәрүз галдыларына әјани нүмунәдир.

Тәччүблү орасыдыр ки, 1972-чи илдә Ермәнистан Республикасы "Халглар Достлуғу" ордени илә тәлтиф едилмишди.

1965-чи илдә Ермәнистан рәһбәрләри Көјчә (Севан) көлүнүн сујунун азалмасынә бәһанә едәрәк Арпа чајынын канал васитәсилә Севана ахыдылмасы үчүн ССРИ һөкүмәтинин гәрарыны ала билдиләр. Узунлуғу 48,5 километр олан бу тунел-каналын чәкилмәси илә Арпа чајындан суварылан Нахчыван МССР-ин торпаглары суја һәсрәт галды. Тәәссүф ки, Азәрбајчанын о заманкы рәһбәрләри ермәниләрин бу һәрәкәтинә гаршы чыхмаға өзләриндә чәсарәт тапмадылар.

1960-1970-чи илләрдә Агстафа-Ичеван, Ичеван-Раздан, Севан-Шорча, Шорча-Зод (гызыл мәдәнинә) чәкилән електрикләшдирлмиш дәмирјол хәтләри Ермәнистанын итгисадијятынын дирчәлмәсинә хәјли тәкан верди. Чүнки Ермәнистанын пәһәнк киимја сәнәјисин мүәссисәләри вә тохучулуг комбинатлары бүтөвлүкдә Азәрбајчандан кәтирилән хаммал әсасында ишләјирди.

Зод гызыл мәдәниндән чыхарылан гызылын јујулмасы заманы әмәлә кәлән зәһәрли маддәләр Араз чајына ахыдылып. Корус вә Сисјанын сәнәје мүәссисәләринин туллантылары һәкәри чајы васитәсилә, Гачаран вә Гафанын мис-молибден емалы комбинатларынын зәһәрли туллантылары Охчу чајы васитәсилә Араз чајына, Аллаһверди-Шамлыг мәдәнләринин туллантылары исә Дебет чајы васитәсилә Күр чајына ахыдылараг Азәрбајчан тәбиәтинә, чанлы әләминә, еколожии вәзијјәтинә өлдүрүчү зәрбәләр вурулур.

Ермәнистан итгисадијятынын бүтөвлүкдә Азәрбајчандан гидаланмасына бахмајараг ермәни зијалылары, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри мүтәмади олараг антитүрк, антиазәрбајчал тәблиғатыны күүләндирир, ермәни вә азәрбајчан халглары арасында әдавәт тохуму сәпирдиләр. Ирәванда 1915-чи илдә "сојгырымына" мәрүз галанларын хатирәсинә абиденин гојулмасы, Октемберјан рајонунда Сәрдарабәд дөјүшүләренин хатирәсинә мемориал комплексин ачылмасы, ушагдан бөјүжә киими һамынын бу абидәләри зијарәт етмәси, "ермәнигыргынларына" һәср едилмиш сахта кинофилмләрин нүмајиш етдирилмәси ермәни халгында Азәрбајчан халгына гаршы дүшмәнчилик һиссләренин аловланмасына сәбәб олурду. Хусусән ермәни јазычыларындан С.Зорјанын, К.Еминин, С.Ханзаданын, С.Ајвазјанын тарихи сәпкидә јазылан роман вә повестләри, пуб-

лицистик әсәрләри ермәни халгында түрк дүнјасына, мүсәлман дүнјасына гаршы дүшмәнчилик һиссләри тәлгин едирди.

Ирәван телевизиясы вә радиосу Гарабағын, Нахчыванын ермәни торпаглары олмасы һаггында мүтәмади верилишләр тәшкил едир, бир нөв ермәниләри Азәрбајчана гаршы һүчума һазырлајырдылар.

1965-чи илдән етибарән һәр ил апрелин 24-ү рәсми олараг "кеносид" күнү киими гејд едилир. һәммин күнләр Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар үчүн горхулу күн һесаби едилирди. Шәһәрин күчә-базарларында әлә кечән азәрбајчанлылары дөјүр, тәһгир едирдиләр.

1983-чү ил апрелин 24-дә ермәниләр "кеносид" күнүнү бәһанә едәрәк Масис рајонунун мәркәзиндә (Улуханлыда) азәрбајчанлылар јашајан өвләрә басгынлар етмиш, гәсәбәдәки гәбиристанлыгдә гәбир дашларыны ғырыб дагытмышдылар. Мүдафиәсиз әһали Түркијә сәрһәдинә сыгынмаға мәчбур олмушдулар. Јалныз һәрбчиләр ишә гарышдыгдан сонра азгынлыглары сон гојулмушду. Бу чүр һадисәләр Ермәнистанда азәрбајчанлыларын јашадылары 22 рајонда мүхтәлиф вахтларда, мүхтәлиф чүр баш верирди.

Сон јетмиш илдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылары гаршы елан едилмәмиш ачыг "сәлиб јүрүшү" республиканын ән-јүксәк даирәяериндә һазырланыр, кизли гәрарлар вә хүсуси кәстәришләр васитәсилә һәјатә кечирилирди. 80-чи илләрин орталарында Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын проблемләрини һәлл етмәк үчүн мәсәләнин кәскин шәкилдә Ермәнистан рәһбәрләри гаршысында гојулмасы вахты чатмышды.

Бу мәсәләни Азәрбајчан рәһбәрләри галдырмалы идиләр. һагг, әдаләт дә буну тәләб едирди. Лакин Азәрбајчан рәһбәрләри һәр күн Ермәнистандан онларын үнванына көндәрилән шикәјәт мәктубларына етинасыз јанашыр, Ермәнистанын "дахили ишләринә гарышмамагы" үстүн тутурдулар.

Һәммин дөврдә Ермәнистанда ики јүз әлли минә јахын азәрбајчанлы јашадыгы һалда, Ермәнистан КП МК апаратында онлары бир нәфәр инспектор тәмсил едирди.

Ермәнистан ССР Назирләр Советинин вә Али Советинин апаратында Али Совет сәдринин ичтимаи әсасларла мүавининдән башга ("Совет Ермәнистаны" гәзетинин редактору ән-әнәви олараг ичтимаи әсасларла мүавин сечилирди) бир нәфәр дә олсун азәрбајчанлы мәсул шәхс ишләмирди. Комсомолун Мәркәзи Комитәсиндә исә 1981-чи илдән етибарән бир нәфәр азәрбајчанлы тәлиматчы ишләјирди. Әһалинин әксәријјәтини азәрбајчанлылар тәшкил едән рајонларда (Красносело, Варденис—Басаркечәр, Масис—Зәнкибасар, Амасија), әсас номенклатур вәзифәләрдә ермәниләр ишләјирдиләр. Амасија рајону әһалисинин 86 фаизини азәрбајчанлылар тәшкил етдији һалда, номенклатур вәзифәләринин 90 фаизини ермәниләр тутмушдулар. Әввәлләр Ермәнистанын рајонларында рајон партија комитәсинин биринчи катиби вәзифәсиндә

ишләнмиш азәрбајҗанлыларын һеч бириһә Ермәнистанда тәҗәүдә чыхмағ мүҗәссәр олмамышды. Онлар тәҗиһләрә вә террора мә'руз галдығларындан ја республиканы тәрк едәрәк Азәрбајҗана көчмәҗә мәчбур олмуш, ја да мүәммалы шәкилдә һәјатла видалашмышдылар. Әввәлләр Амасија рајон партија комитәсинин биринчи катиби, сонралар иһә "Совет Ермәнистаны" гәзетинин редактору вә Али Совет сәдринин ичтимаһ әһасларла мүавини Мәһәррәм Бајрамовун тәләҗи 1981-чи илдә мәһз белә олмуш, сун-гәсд нәтиҗәһиндә һәјатдан кетмишди.

Ермәнистанда азәри түркләриһә гаршы апарылан милли аҗрысәчкилик сийәсетинә, онларын мүхтәлиф бәһанәләрлә сыхышдырылмасына нәһәјәт ки, Сов. ИКП МК реаксия вермәҗә мәчбур олмушду.

"Ермәнистан партија тәшкилатында Сов. ИКП МК-нын 1983-чү ил ијун пленуму гәрарларынын јеринә јетирилмәси һаггында" Сов. ИКП МК-нын 17 октјабр 1984-чү ил тарихли гәрарында дејилерди ки, сон вахтлар Ермәнистанда милләтчилик әһвали-руһијәһәһини гызышдыран әсәрләр јазылып, тарихи һәгигәтләр тәһриф едилер, азлығда галан милләтләрин дилинин вә мәдәнијәтинин инкишафына имкан јарадылмыр, партија, совет вә тәсәррүфат структурларында онларын нүмәјәндәләри тәмсил олунмулар вә с.

Бүтүн бунларла мүҗәһсәдә, һәммин дөврдә Азәрбајҗанда јашајан ермәниләр истәнлиән сәвијјәдә мәсул вәһифәләрә ирәли чәкилдрдиләр. Ермәни милләтиндән олан назир вә нечә-нечә назир мүавинләри, рајон партија комитәһәһинин катибләри, ичраијә комитәләринин сәдрләри, республика миҗаслы идарә рәисләри Азәрбајҗанда вәһифә тутурдулар. Һүгүг-мүһафизә органларында, хүсусән дә республика Прокурорлуғунда вә Даһили Ишләр Назирлијиндә бир чох мәсул вәһифәләрдә ермәниләр ишләјирдиләр. Үмумијәтлә, Азәрбајҗанда ермәни милләтиндән олан республика сәвијјәли номенклатур кадрларынын үмуми сајы онларын республика әһалиһәһинә олан һисбәтиндән дәфәләрлә чох иди. ДГМВ-дә әјалинин 30 фаһзини азәрбајҗанлылар тәшкил етдији һалда, вилајәтин идарәетмә структурларында онлар һәммин һисбәтдә тәмсил олунмамышдылар. Ермәнистанда олдуғу киһи, ДГМВ әразиндә дә бүтүн сәвијјәләрдә азәрбајҗанлы әһалинин һүгүглары тапданырды. 1984-чү илдә Азәрбајҗан халгынын гәддар дүшмәһни З.Балајанын "Очаг" китабынын дәрч едилмәһи Ермәнистанда азәрбајҗанлылар гаршы дүшмәнчилик һиссләринин ачығ-ашкар гызышмасына сәбәб олду. Һәммин вахт Ермәнистанда 170 тәмиз вә 94 гарышығ азәрбајҗанлы јашајыш мәскәнләри вар иди. З.Балајан китабын әввәлиндә јазыр ки, Ермәнистанда олан бүтүн кәндләри—1063 кәнди кәзиб доһанмыш, нәтиҗәдә бу китабы јазмышдыр. О, һәммин әсәрдә һеч олмасса јолүстү дә олса азәрбајҗанлы кәндләриндән кечдијини гәсдән гејд етмәһишдир. Лакин Амасија

рајонунун ермәни кәндиндә өјрәһиһи ки, рајонда јашајан ермәниләрин сајы азалыр (тәбиһи ки, азәрбајҗанлыларын сајы артырды). Онда З.Балајан "тәдбир көрмәһин вахты чатдығыһи" билдирир. З.Балајанларә белә бир фүрсәти М.Горбачовун елан етдији бәдһаһ "демократија вә ашкарлығ принципләри" верди.

Ермәһиһәһәһәһт Михаил Горбачовун 1985-чи илдә Совет Иттифағы Комунист Партијаһынын Баш катиби сечилмәһиндән сонра Дағлығ Гарабағ ермәниләринин өз мүгәддәләратыһи тәјјин етмәһи пәрдәһи алтында Азәрбајҗана гаршы аннексија планы ишләһиһи һазырланды. Бу планын һәјата кечирилмәһинә манәчилик төрәдә биләчәк шәхс— һәјдәр Әлијев 1987-чи илин октјабрында Сов. ИКП МК-нын Сийәси Бүросундан узағлашдырылды. Елә һәммин ил октјабрын ахырында Јереванда ДГМВ-һи Ермәнистана бирләшдирмәк тәләби илә митингләр кечирилди. Нојабрын 18-дә Горбачовун сағ әли А.Ағанбекјан Парисдә "Һуманите" гәзетинә вердији мүсаһибәһиндә ДГМВ-һин Ермәнистана бирләшдирилмәһинин иттиһади чәһәтдән даһа сәрфәли олмасына вә бу мәсәлә үзәриндә хүсуси комиссияһын ишләдијини бәјан етди.

1988-чи ил февралын 20-дә ДГМВ Халғ Депутатлары Советинин јалһыз ермәни депутатларынын иштиракы илә кечирилән нөвбәдәнкәһар сессияһы вилајәти Азәрбајҗанын тәркибиндән чыхарыб Ермәнистанын инзибати әрази бөлкүһүнә даһил едилмәһи һаггында гәрар гејул етди. Азәрбајҗан ССР Али Совети ДГМВ ХДС-һин Конститусияја зидд гәрарыһи рәдд етдикдән сонра Ермәнистанын милләтчи рәһбәрләри "Дашнакүтјун" партијаһынын "түркүз Ермәнистан" програһыһи һәјата кечирмәҗә башладылар.

1988-чи ил февралын 19-дан етибарән Јереванда јенидән күтләви митингләр башлады. Митинг иштиракчылары "Ермәнистаны түркләрдән тәмизләмәһи!", "Ермәнистан јалһыз ермәниләр үчүндүр!" киһи шүарлар ирәли сүрдүләр. Митингләрин үчүнчү күнү Јереванда салаһат галмыш јекәнә мәсчид биһасы (XX әһрин әввәлләриндә шәһәрдә 8 мәсчид мөвчуд олмушду) вә азәрбајҗанлы мәктәби, Ч.Ҷаббарлы адына Јереван Драм Театрынын ләвазиматы јандырылды. Јереванда бу һадисәләрә гаршы етиразыһи билдирән азәрбајҗанлыларын евләринә од вурурдулар. Јереванда бүтүн бунлар төрәдилән заман Сумгајыт фаһиһәһи һәлә һазырланырды. "Сумгајыт гыргыһлары" програһыһын ичрачыларындан әһ фәалыһын 1959-чу илдә аһадан олмуш Едуард Робертович Григорјан адында ермәһинин олмасы (өлдүрүлән 26 ермәһидән 6 нәфәри онун јајына дүшүр), һадисәдән он күн әввәл Сумгајыттын бүтүн әһанәт кассаларындан ермәһиләрин өз әһанәтләрини күтләви шәкилдә көтүрмәләри, гыргыһларын видеолентә алынмасы үчүн ермәһи операторларынын әввәлчәдән һадисәләрин планы шәкилдә төрәдиләчәһи јерләрдә өзләринә хәлвәти чәкилиш мөвгеји сечмәләри, иһи күндән сонра һәммин лентләрин монтаж едилиб бүтүн дүһяһи доһашдырылмасы, "Сумгајыт гурбанлары"һын хатирәһини "әбәдиләшдирмәк" үчүн

өввэлчөдөн хазырланмыш абидэнин дэрһал Степанакертдә гојул-масы вә бу кими фактлар сүбүт едир ки, бүтүн бунлар ермәниләри, еләчә дә дүнја ичтимаијјәтини Азәрбајчан халгына гаршы ајаға галдырмаг, онун "вәһши" образыны жаратмаг мәгсәдини күдмүшдүр. Сумгајыт гырғынларынын фәал тәшкилатчыларындан ермәни Оһанјанын, Самојлов вә Павловскинин адлары исә узун мүддәт мәтбуатдан кизли сахланмышдыр.

Сонралар Л.Тер-Петросјан өз мүсаһибәләринин бириндә демишди ки, Сумгајыт һадисәсиндән сонра Азәрбајчан халгы шок вәзијјәтинә дүшмүшдү. Әкәр өлкә рәһбәрлији бу мәгамдан истифадә едиб ДГМВ-нин Ермәнистана бирләшдирилмәси һаггында гәрар чыхарса иди, Азәрбајчан буна етираз едә билмәјәчәкди.

Бу сөзләр ајдын сүбүт едир ки, Сумгајыт фачиәси ермәниләр үчүн өз сепаратчылыг аксијаларыны һәјата кечирмәкдән өтрү лазым олмушдур.

Лакин мәркәзин, онун Азәрбајчана вә Ермәнистана көндәрилмиш емисарларынын икиүзлү мөвгеләри (Ј. Лигачов Азәрбајчанда, А. Јаковлев Ермәнистанда) ермәни милләтчиләринин өз бәднам нијјәтләрини һәјата кечирмәк үмидләрини артырырды.

Ермәни милләтчиләри үчүн Ермәнистанда ән мүнбит рајонларда јашајан 250 миндән артыг азәрбајчанлыны республикадан зорла чыхармаг Гарабаг мәсәләсини һәлл етмәк гәдәр вачиб иди.

1988-чи илдә исә республика рәһбәрлији азәрбајчанлыларын тәһлүкәсизлијинин горунмасына тәминат вермәмәклә онлар арасында вәһимә вә горху јарадараг Ермәнистандан депортасија едилмәсинә башладылар.

Ајры-ајры рајон рәһбәрләри азәрбајчанлылара гаршы иптисади тәзјиг үсулларындан истифадә едәрәк кәндләрә чәрәк, әрзаг вә күндәлик тәләбат малларынын верилмәсини мәһдудлашдырырлар. Әрзаг үчүн шәһәрләрә вә рајон мәркәзләринә кетмәјә мәчбур олан азәрбајчанлылар тәһгир едиллир, дөјүлүр вә гарәт едиллирдишәр. Иш о јерә чатыр ки, март ајында Күрчүстанын Богдановка вә Ахалкәләк рајонларында јашајан ермәниләр Амасија рајонунун кәндләринә дөфәләрлә сипаһлы басгынлар едирләр.

Мәркәз азәрбајчанлыларын компакт јашадыглары рајонларда даһили хидмәт гошунларыны, бөлмәләрини јерләшдирмәјә мәчбуф олур. һадисәләрин сонракы инкишафы кәстәрди ки, бу бөлмәләрә јалныз мүнағишәләри мүшаһидә етмәк сәләһијјәти верилибмиш.

Һадисәләрин бу чүр инкишафынын көзләнилмәз, фәлакәтли нәтичәләрә кәтириб чыхарачағы һисс едиллирди. Буна көрә дә 1988-чи ил мартын 25-дә "Гарабаг" комитәсинин фәалијјәти Ермәнистан ССР Конститусијасына вә мөвчуд ганунверичилијә зидд олдуғуна көрә, республиканын Али Совети һәмин комитәни гејри-гануни һесаб едәрәк фәалијјәтинин дајандырылмасы һаггында гәрар чыхарды. Азәрбајчан ССР Али Совети дә өз нөвбәсиндә "Грунк"

тәшкилатынын фәалијјәтинин дајандырылмасы вә онун тәшкилатчыларынын чинајәт мәсулијјәтинә чәлб едилмәси һаггында гәрар гәбул едир. Лакин һәр ики гәрар сонралар кағыз үзәриндә галыр.

Ермәнистан ССР Али Советинин, Назирләр Советинин вә КП МК-нын органы олан "Коммунист" гәзети 13 декабр 1988-чи ил нөмрәсиндә "Фәлакәт аны, мәсулијјәт аны" мәгаләсиндә һәмин дөврү белә сәчијјәләндирлирди: "Мејдана сијаси авантюристләр чыхмышлар. Онлар өз мәгсәдләринә чатмаг үчүн һеч нәјин гаршысында дајанмырлар. Бу мәгсәдләр јахшы мәлумдур: онлар ачкөзлүклә һакимијјәтә чан атырлар, халгы милли фачиә илә нәтичәләнә биләчәк сон һәддә сүрүкләјирләр.

1988-чи ил ијунун 10-да Азәринформ етираф етмәјә мәчбур олмушду ки, Ермәнистандан республикаја 3 мин гачгын кәлмишдир. Онлары о заман гачгын јох, "данми јашајыш јерләрини мүвәггәти тәрк едәнләр" адландырырдылар.

1988-чи ил ијунун 15-дә Ермәнистан ССР Али Советинин нөвбәдәнкәнар сессијасы ДГМВ-нин Ермәнистана бирләшдирилмәси һаггында гәрар гәбул едәрәк Азәрбајчан ССР Али Советинә мүрачәт етди ки, буна разылыг версин. Азәрбајчан ССР Али Совети бу ганунсуз тәләби рәдд етдикдән сонра Ермәнистандакы азәрбајчанлыларын вәзијјәти даһа да ағырлашды.

Ијунун 17-20-дә Јереванда Театр мејданында азғынлашмыш дөстәләри автобусларла јахынлыгдакы азәрбајчанлылар јашајан Масис рајонунун мәркәзинә вә Зәнкиләр, Зәһмәт, Дәмирчи, Достлуг, Низами, Сарванлар кәндләринә басгынлар етдиләр. Мүдафиәсиз он миндән чох азәрбајчанлы Совет-Түркіјә сәрһәдинә топлашмыш, орда кечәләмәјә мәчбур олмушдулар. һәмин күнләр 20-дән чох азәрбајчанлы јараланмышды. Рајон мәркәзи Масис гәсәбәсиндән 3 миндән чох азәрбајчанлы евләриндән чыхарылды. Бүтүн бу иғтишашлар заманы ССРИ Даһили Ишләр Назирлијинин рајонда олан гүввәләри јалныз мүшаһидәчи ролуну ојнајырдылар.

1988-чи ил ијулун 18-дә ССРИ Али Совети Рәјасәт вәјәтинин ичласында ДГМВ һаггында мәсәләни мүзакирә едәрәк республикалар арасында сәрһәдләрин дәјишдирилмәси јолверилмәз һесаб едилдикдән сонра ермәни милләтчиләри азәрбајчанлыларын Ермәнистан әразисиндән чыхарылмасы үчүн һәр јердә митингләр тәшкил етмәјә башладылар.

Ермәнистан ЕА-нын мүхбир үзвү "Гарабаг" һәрәкатынын лидерләриндән бири Рафаел Казарјан 1988-чи ил нојабрын 4-дә Јереванда кечирилән митингдә демишдир: "Дәстәләрин көмәји илә емиграсијаны тәмин етмәк лазымдыр. Бизә бүтүн ониликләр әрзиндә илк дөфә Ермәнистаны тәмизләмәк имканы верилмишдир. Мән буну бу он ајда мүбаризәмизин ән бөјүк наһилијјәти һесаб едирәм. ("Армения двадцать месяцев борьбы", Сборник вступлений. Ереван. 1989, сәһ. 15; Бах: "Вәтән сәси" гәзети, 17, 1991-чи ил.

А.Јунусовун "1988—1989-чу илләрдә Ермәнистандакы гырғышлар" мәгаләси). Јереванда русча чыхан "Коммунист" гәзети 13 декабр тарихли нәмрасиндә "Фәләкәт аны, мәсулијәт аны" мәгләсиндә етираф етмәјә мәчбур олмушду: "Комитәннин ("Гарабаг") јерли өзәкләринин тәшәббүсү илә рајон вә кәндләрдә митингләр тәшкил едиләрәк азербәјчанлылардан өз евләрини тәрк етмәләри тәләби прәли сүрүлдүрдү. Ән һәјәчанландырычы һал одур ки, "Гарабаг" комитәсинин һазырладыгы сijasи мүнгишәләрә һәтта ушаглары да чәлб едирдиләр. Тәсәввүр един ки, Амасија рајонунун мәркәзиндә рајон халг мәзарәти комитәси сәдринин оғлунун рәһбәрлији илә 30 мәктәбли нүмајиш кечирип вә азербәјчанлыларын ишдән говулмасыны тәләб едирләр". Амасијанын бенәлмиләл мәктәбинин ермәни шакирдләринин тәләби илә дәрһал мәктәбин азербәјчанлы бәлмәси бағланмышды. Бир һәфтә әрзиндә 1988-чи ил декабрын 1-дәк рәһбәр вәзифәләрдә ишләјән азербәјчанлыларын әксәријәти ишдән азад едилмишдиләр.

Шакирдләрин милли мүнәгшәјә чәлб едилмәсинә кәлдикдә исә гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир ермәни аиләсиндә ушаға јенијетмә дөврүндән тәлгин едилди ки, түркләр онларын гаты дүшмәнләридир вә буна кәрә дә фүрсәт дүшән киими онлардан гисас алмаг лазымдыр.

1988-чи ил нојабрын орталарында Азербәјчана 80 миндән артыг гачгын пәнаһ кәтирмишди. Нојабрын 17-дә Бақыда "Азадлыг" мејданында кечирилән митинг заманы Ермәнистанда јашајан азербәјчанлыларын компакт јашадыглары әразидә онлара мухтаријәт верилмәси тәләби илә гәтнамә гәбул едилмишди. Ермәнистан телевизијасы һәммин күн митингдән репортажлар кәстәрәк гәтнамәнин тәләбләрини дәфәләрлә ефирдә сәсләндирмишди.

Бу тәләбләрдән наһат олан Ермәнистан рәһбәрлији Али Советин нојабрын 22-дә Опера театрынын бинасында кечирилән сессиясынын кәдшини митинг иштиракчыларынын һүчүмүндән сонра дајандыраг онларын тәләби илә депутатлары, рајон рәһбәрлијини јерләрдә "гајда-гануну бәрпа етмәјә" кәндәрдиләр. Әслиндә исә онлара тапшырыг верилмишди ки, бир һәфтә әрзиндә, јәни нојабрын 28-дәк Ермәнистаны азербәјчанлылардан тәмизләмәк аксиясыны һәјата кечирсинләр.

Бу һагда јухарыда гејд едилән "Фәләкәт аны, мәсулијәт аны" мәгаләсиндә јазылыр: "Гарабаг" комитәси авантюристләринин чағырышына милләтчиллик азарына тутулмуш бир сыра партија-совет ишчиләри дә гошулмушлар. Ајры-ајры рајонларда милләт-ләрарасы гырғына сүрүкләјән чошмуш ештираслары чиловламаг, вәтәндашлары мүдафиә етмәк, тәхрибатчылары ифша етмәк әвәзинә, онлар адамларын (јәни азербәјчанлыларын—мүәллифләр) күтләви сурәтдә чыхарылмасына фитва вердиләр. Бу чүр "миссия" илә бәзи "хадимләр" Кироваканда, Степанаванда, Арташатда евләри бир-бир кәзирдиләр". Әлбәттә, азербәјчанлылар јашајан

бүтүн рајонларын вәзијәти белә иди. Депортасия аксиясыны мүәјјән олунмуш мүддәтдә баша чатдырмаг үчүн Калинин, Спитак, Гугарк, Нојемберјан, Красносело, Варденис, Јегегнадзор, Әзизбәјов, Арарат, Масис, Сисјан вә Меґри рајонларынын рәһбәрләри хүсүсилә чанфәшанлыг кәстәрирдиләр.

Ермәнистаны 1988-чи илдә тәрк етмиш вә Ханлар рајонуна пәнаһ кәтирмиш миллијәтчә рус олан Л.Н.Толстјак Азербәјчан Гачгынлар Чәмијјәтиндә јаздыгы өз изаһатында кәстәрмишди ки, нојабрын 27-дә Ермәнистан ССР Назирләр Совети сәдринин биринчи мүавини (даһа сонралар Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби сечилмиш) В.Мовсесјан Варденис рајонунун Зод кәндиңә кәлиб әһалинин кәнди тәрк етмәси үчүн үч күн вахт вердијини деди вә әләвә етди ки, бу мүддәтдә кәнди тәрк етмәсәләр онларын тәһүкәсизлијинә тәминат верилмәјәчәк. Депортасияны сүрәтләндирмәк үчүн електрик хәттини кәсдиләр, әрзаг верилмәсини дајандырдылар, дағ јоллары илә рајону тәрк едән азербәјчанлыларын кәчүнү тез-тез атәшә тутдулар.

Бу чүр изаһатлар јүзләрчәдир.

Јенә дә јухарыда ады чәкилән "Фәләкәт аны, мәсулијәт аны" мәгаләсинә мүрачәт едәк: "Нојабрын 26-да "Гарабаг" һәрәкаты фәалларынын тәһрикчи чыхышларында гызышмыш 500 нәфәр Кировакәј сакини Шаумјан кәндиңә доғру һәрәкәт етди. Вурушма ики күн давам етди, силаһлы атышма олду. Өләнләр вар. Кујбышев кәндиңдә дә гырғынлар төрәдилди, орада да тәләфат вар. Һәрәкатын фәалларынын кәмәји илә јарадылмыш "өзүнүмүдафиә дестәләри" јолларда гојдуғлары постларда азғынлыглар төрәдилдиләр. Азербәјчанлы кәндләринә әрзаг кәмәји кәстәрән ермәни-ләр дөјүлдүләр".

Ермәнистан мәтбуаты Шаумјан (әввәлки ады Вартанлы) гырғынлары һаггында јалныз "атышма олмушдур, тәләфат вар" сөзләрини гејд етмәклә кифәјәтләндирилди. Шаумјан (Вартанлы) кәнди Кировакан шәһәринә битишк олмасына баһмајараг, инзибати-әрази бәлкүсүнә кәрә Гугарк рајонуна дағд олмушдур. Шаумјан (Вартанлы) фачиәси өз сәнарисинә кәрә 1918-1920-чи илләрдә Күмрү-Гаракилсә бәлкәләриндәки силаһсыз азербәјчанлылар јашајан кәндләрә ермәни гулдурларынын һүчүмлары заманы төрәдилән вәтшиликләрин тәкряры иди.

Тәәсүф ки, дунја ичтимаијјәти Ермәнистандакы нә 1918-1920-чи илләр, нә дә 1988-1989-чу илләр гырғынлары һаггында хәбәр тутмамышдыр. Ермәниләр бир әсрдә Вартанлы кәндиңдә ики дәфә азербәјчанлыларә гаршы сојгырым төрәтишләр. Онлар "адымы сәнә гојарам, сәни дә јана-јана" принципи илә Азербәјчан халгыны вәһши киими гәләмә вермәклә ичтимаи рәј јаратмаға чалышмышлар. Вартанлы гырғынларынын үстүндән сүкутла кечиб, ону өрт-басдыр етмәклә јанашы, өзләринин төрәдикләри Сумгајыт гырғынларына сijasи гијмәт верилмәсини тәләб етмәк мәнз ермәниләрә мәхсус һәјасызлыгдыр.

Инди исә шаһидларын вердийи ифадәләр вә Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун көндәрдийи чаваблар арасында Вартанлы ғырғынларынын бәзи сәһнәләри илә таныш олар. Әсрүн әвәлләриндә тамамилә азербайжанлылар јашајан Вартанлы көндшидә 1988-чи илин сонунда ермәниләр чохлуғ төшкил едирдиләр. Ермәниләр нојабрын 25-дән 26-на кечән кечә сипаһлы һүчум едирләр. Һәмнин күн күчлү гар јағыр, боран имши. Азербайжанлылар көндн тәрк едиб мешәјә чәкилимәјә мәчбур олмушдулар. Гатилләр көнддә растларына чыхан Мейралы Искәндәрову ағача баглајыр, көзләри гаршысында арвады Ханым Искәндәрованын бојнуна көндир кечириб һәр чүр тәһгир едәрәк көнднн ичшидә кәздирләр.

Онларын 14 јашлы оғлу Алим һадисәдән хәбәр тутараг өз түфәнкини кетүрүб көндә енир вә ата-анасыны хилас етмәк үчүн атәш ачмаға мәчбур олур. Күлләләр долу кими Алимнн үзәринә јағдырылар. Јаралы Алимн ата-анасынын көзләри гаршысында јашнн тонгалын ичинә атырлар. Бу дәһшәтн көрмәмәк үчүн анасы Ханым өзүнү чаја атыр ки, боғулсун. Ону чајдан чыхарыб ишкәнчә илә өлдүрүләр. Вәһшичәсинә дејүлүб һәр чүр тәһгирләрә мо’руз галан Мейралы Искәндәров көзләриннн әбәди јумур. Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун бу чинајәт иши илә бағлы чавабында дејилир: "Искәндәров Мейралы Һәсән оғлу 1938-чи илдә анадан олмуш, Вартана көнд сакиндир. 1988-чи ил милләтләрарасы тоғгушма нәтичәсиндә өлдүрүлмүш, Вартана көнд гәбиристанлыгында басдырылмышдыр. Онын мејити 1989-чу илин сонунда гоһумлары тәрәфиндән чыхарылараг Азербайјанда јенидән дәфн едилмишдир. ССРИ Прокурорлуғу чинајәт иши галдырмышдыр. Чинајәткар тапылмамышдыр".

Искәндәровларын үчүнүн дә һаггында верилән чавабын сонунда дејилир: "Чинајәткарлар тапылмамышдыр". Көрәсән, бүтүн көнд чамаатынын көзү гаршысында баш верән фачиәнин иштиракчыларыны доғруданмы ССРИ Прокурорлуғунун ишчиләри ашкара чыхара билмәмишдиләр?

1941-1945-чи илләр мұһарибәсиндә бир голуну итирмиш 69 јашлы Гәриб Бајрамовун еви көнднн јухары һиссәсиндә олдуғундан Искәндәровларын фачиәсиндән кеч хәбәр тутур. Чајын кәнарына ениб мејитләри көрдүкдән сонра евә гајдыб үстләриннн өртмәк үчүн бир шеј кәтирмәк истәјир. Бу дәм архадан ону балта илә вуруб јанан тонгалын ичинә атырлар. Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун чавабында исә дејилир: "Бајрамов Гәриб Исмајыл оғлу 1919-чу илдә анадан олмуш, Шаумјан көндннин кечмиш сакини, 1988-чи илдә Шаумјан көндннин ермәни әһалиси тәрәфиндән өлдүрүлмүш, мејит јары јандырылмышдыр".

Өз гоншусунун башына архадан ендирдийи зәрбәдән ганына галтан едилән, көнднн ағбирчәји Һүсәјнова Лейли һаггында көндәрилән чавабда дејилир: "Һүсәјнова Лейли Һәсән гызы 1925-чи

илдә анадан олмуш, Вартана көнд сакини, 1988-чи илин нојабрында милләтләрарасы тоғгушма нәтичәсиндә өлдүрүлмүш вә Вартана көнд гәбиристанлыгында басдырылмышдыр. 1989-чу илин ахырларында онун мејити гоһумлары тәрәфиндән Азербайјана апарылыб јенидән дәфн едилмишдир. ССРИ Прокурорлуғу чинајәт иши галдырмыш, чинајәткарлар тапылмамышдыр".

Сумгајыт фачиәси заманы јүзләрлә азербайчанлы аиләсинин өз һәјәтларыны тәһлүкә гаршысында гојараг ермәни гоншуларыны гәзәбләнмиш күтләнин тәһлүкәсиндән хилас етмәләри һаггында мәтбуатда чох јазылыб. Лакин Вартанлы ермәниләри бу чүр инсани һиссләрдән узаг идиләр. Онлар азғын милләтчиләрин өнүндә кедир, азербайчанлыларын сығындыгы евләри нишан вериримишләр. Азғынлашмыш дөстәјә Шаумјан көнд советинин сәдри Ж. Аракелјан бәләдчилик етмишдир.

Сүләјман Мәммәдов гоншусу Мехагын евиндә кизләнибмиш. Мехаг ону гулдурларә тәһвил вермиш, онлар исә машин шинләрини јандырыб С. Мәммәдову дирп-дирп одун ичинә атымышдылар. Намәрд гоншу тутдуғу ишдән һезз ала-ала түкүрпәдичи сәһнәјә тамаша етмишдир. Чинајәткар јенә дә "тапылмамышдыр".

Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун чавабы: "Мәммәдов Сүләјман Гәнбәр оғлу 1938-чи илдә анадан олмуш, Вартана көнд сакини, 1988-чи илин нојабрында милләтләрарасы тоғгушма нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр вә Вартана көнд гәбиристанлыгында басдырылмышдыр. 1989-чу илин ахырында гоһумлары тәрәфиндән Азербайјанда јенидән дәфн едилмишдир. ССРИ Прокурорлуғу чинајәт иши галдырмыш, чинајәткар тапылмамышдыр".

Үмумијәтлә, Вартанлы көндиндә 14 нәфәр азербайчанлы вәһшичәсинә өлдүрүлмүш вә јандырылмышдыр. Көнднн сағ галан әһалиси гарлы-човғунлу күнләрдә дағларла, мешәләрлә күндүзләр кизләниб јалныз кечәләр јол кедәрәк 13-14 күн әрзиндә Азербайјана чатмышдылар. Онларча вартанлылар дағларда иткин дүшмүшләр. Тоғгушма заманы алдылары бәдән хәсәрәтиндән, јолларда тутулдуғлары хәстәликләрдән сонра Азербайјана кәлән онларча вартанлылы вәфат етмиш, нечәси шикәст олмушдур.

Үмумијәтлә, Гугарк рајонунда ермәниләрин төрәтдийи ғырғынлар нәтичәсиндә 30-дан артыг азербайчанлы гәтлә јетирилмишдир. Гугарк фачиәси Ермәнистан рәһбәрлийи тәрәфиндән өрт-басдыр едилди. Сонралар, јәни 1989-чу илдә Ермәнистан КП МК-нын бүросу Гугарк рајон партија комитәсинин биринчи катиби Л.Бағдасарјаны вә РИК-ин сәдри, С.Газарјаны ишдән азад етмәләс кифәјәтләнди. Лакин Вартанлы (Шаумјан) ғырғынларынын әсас тәшкилатчылары вә ичрачылары чинајәт мәсулијәтиндән кәнарда галдылар.

Гоншу Спитак (кечмиш һамамлы) рајонунун рәһбәрлийи азербайчанлыларә гаршы төрәтдикләри чинајәтләрә керә Гугарк

рајонунун рәһбәрләриндән һеч дә керә галмамышдылар. Нојабрын 28-дә Спитак рајон ИК-нин сәдри В.Һачајан, ДИШ-ин рәиси Сәркисјан, ДТК рајон шөбәсинин сәдр мұавини Мейрабјан рајонун азәрбајчанлылар јашајан Сарал вә Гурсал кәндләринә кәлиб билдирмишдиләр ки, онларын тәһлүкәсизлијинә тәминат вермирләр. Әкәр ики саат әрзиндә кәнди тәрк етмәсәләр, сипаһлы дәстәләр кәндә һүчүм едәчәкләр. Чамаат онларын тәклифини рәдд едиб Кировакандан кәндәрилән һәрбчиләрин басғынларыны мәрдиликлә дөф етдиләр. Лакин Спитак вә Гугарк рајон рәһбәрләри јенә кәлиб тәкидлә тәләб едирдиләр ки, кәнд чамааты тезликлә чыхмалыдылар. Онлар өзләри илә 34 автобус, 40 јүкүнүөзүбошалдан машын кәтирмишдиләр. Онларын кестәриши илә бир дәстә адам ев саһилбәрнинин көзү гаршысында ев әшјаларыны һәјәтә чыхарыб од вурурдулар.

Онлар чамааты сипаһ күчүнә автобуслара долдуруб рајон әразисиндән кәнара гоншу Гугарк рајонуна доғру апардылар. Орада Мрґаһовит (Һәмзәчимән) кәнди јахынлығында ахшамдан хејли кечмиш сипаһлы дәстәләр көзләјирдиләр. Спитак рајонунун рәһбәрләри иши елә гурмушдулар ки, ганлы һадисә гоншу рајонун әразисиндә тәрәдилсин, беләликлә, онлар мәсулијәтдән кәнарда галсынлар. Кечәнин гаранлығында јолун кәнарында пусгуда дурмуш гулдурлар автобуслары атәшә тўтур, 3 нәфәр һәлак олур, 7 нәфәр ағыр јараланыр. Бу чинајәтлә бағлы Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун вердији чавабдан:

*1. Балачајев Шаһин Сәјјад оғлу 1977-чи илдә анадан олмуш, Сарал мәктәбинин 4-чү синиф шакирди. Мрґаһовит кәндинин јахынлығында Спитақдан кәлән ПА3-672 маркалы 39-52 АДН нөмрәли автобус намәлум шахсләр тәрәфиндән атәшә тугулмушдур, күллә башындан дәјмиш, јериндәчә кечинмишдир. 01.12.1988.

2. Балачајев Тејмур Мәсим оғлу 1959-чу илдә анадан олмуш, Кировакан дэзкаһгајырма заводунун фәһләси, ПА3-696 маркалы 57-94 АДН нөмрәли автобуслар (Спитақдан кәлән колонна) Мрґаһовит кәнди јахынлығында мөшәдә намәлум шахсләр тәрәфиндән даша басылмыш, башындан зәрбә алараг јериндәчә кечинмишдир. 01.12.1988.

3. Балачајева Сүрәјја һүсәјн гызы 1954-чү илдә анадан олмуш, јухарыда гејд едилмиш һадисә заманы бәдән хәсарәти алмыш вә 02.12.1988-чи илдә хәстәханада кечинмишдир".

Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун вердији һәмин мәлуматын әлавәсиндә исә Балачајевләрин һәр үчүнүн күллә јарасындан өлдүрүлдүјү гејд едилмишдир.

Сүрәјјанын һәјатыны хилас етмәк мүмкүн иди. Лакин ону Кировакан хәстәханасында тибб бачылары дөшәкағы илә боғуб өлдүрүшдүләр.

Сүрәјјанын үстүндә олан 6 мин манат нағд пулуну вә 3 мин манат дәјәриндә олан зинәт шәјләрини хәстәханада һәкимләр оғурламышдылар. Рајон рәһбәрләри һәр үч мејити Азәрбајчана кәтирмәјә гојмамыш, Гугарк рајонунун Вартанлы кәндиндә һәрбчиләрин көмәји илә дөфн етдиришдиләр.

Спитак фачиәсидәп даһа бир пүмәвә.

Гурсалы кәнд сакинн Рәһим Дашдәмиров 23 ил иди ки, Кировакан шәһәриндә милис шөбәсиндә ишләјирди. Әмәк ветераны, милис әлачысы иди. 1988-чи илдә баш верән һадисәдән сонра Кәнчә шәһәринә көчмүшдүләр. 1989-чу ил ијунун 9-да оғлу Мајылла шәхси машынларында Спитак шәһәринә кәлиб бәзи сәнәдләри көтүрмәк вә зәлзәләдән сонра Гурсалыда дағылмыш евләринин дәјәринин әвәзини алмаг истәјирдиләр. Спитак РИК-ин гаршысында ону таныјан ики ермәни һүчүм едиб хүсуси дүзәлдилмиш арматурла башыны әзир вә һадисә јериндән гачырлар. Өзүнү итирән Мајыл атасыны машина гојуб Газах хәстәханасына чатдырмаг истәјир. Ермәниләр онлары машинала тәғиб едирләр. Рәһим кишини хәстәханаја чатдырмаг мүмкүн олмур. О артыг јолда кечинмишди. Ијунун 10-да Р. Дашдәмирову Кәнчә шәһәриндә дөфн едирләр.

Бунунла әлагәдар олараг Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун һәгигәтдән узаг, ријакар чавабында дејилир: "Дашдәмиров Рәһим Чаббар оғлу 1932-чи илдә анадан олмушдур. 1989-чу илин ијулулда оғлу илә бирликдә зәлзәләдән чатачаг компенсацијаны алмаг үчүн Спитака кәлмишдиләр. Дөјүлмүшдүләр. Хәстәханаја јерләшдирилмәкдән имтина етмишдир. Өз машынында Бақыја кетмишдир. 1990-чы илдә Ермәнистан ДТК-ја Бақыдан телеграм кәлмишдир ки, Дашдәмиров Спитақда дөјүлдүкдән сонра Бақыда өлмүшдур. Бунун әсасында чинајәткар мөһкәмәјә верилмиш, аччаг психи хәстә олдуғу мөјјән едилмишдир".

Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун көндәрдији чаваб һәгигәтә ујғун олмадығы киими, Дашдәмировун гатилини "психи хәстә" чыхармасы да ермәнисајағы сахтакарлыгдыр.

Ермәнистанда азәрбајчанлылар гаршы дөһшәтли чинајәтләр тәрәдилмиш рајонлардан бири дә Степанаван (Чәлалоглу) рајонудур. Кујбышев кәндинин сакинләри Тәмраз Јусиф оғлу Искәндәров, Килас Рүстәм гызы Хәлилова, Шәриф Чаббар оғлу Хәлилов вәһшичәсинә дөјүлмүш вә сојуг сипаһла гәтлә јетирилмишләр. Пушкино колхозунун сағычысы (Кәр-Кәр кәнд сакини) Бәсти Исрафил гызы Мустафајева исә Ермәнистанда баш вермиш дөһшәтли зәлзәләдән сонра, јәни бүтүн дүнјанын Ермәнистанын һалына ағладығы бир вахта, 30 декабр 1988-чи илдә дири-дири јандырылмыш вә мејити зибилликдә кизләдилмишдир. Хејли мүддәтдән сонра онун мејити һәрбчиләрин көмәји илә тапылмышдыр. Гејд етдијимиз дөрд өлүм һадисәсиндән јалныз икисинин барәсиндә чинајәт иши ачылмышды.

1902-чи илдә андан олмуш, Калининно район мәркәзиндәки 41 саялы евдә жашаан Мәһәммәд Нәби оғлу Садыговун евинә район мәркәзиндә кечирилән митингдән аярылан силалы дәстә һүчүм етмиш, ону сојуг силаһ вә даш-гаја илә өз һәјәтиндәчә гәтлә јетирмишдиләр.

Бу һагда "Правда" гәзетинин 7 јанвар 1989-чу ил тарихли, "Социалистическая индустрия" гәзетинин 18 декабр 1988-чи ил тарихли саяларында мә'лумат дәрч едилмишдир. 1988-чи илнин нојабр-декабр ајларында бир тәрәфдән Ермәнистанын азери түркләри јашајан кәндләринин әһалиси сыхышдырылып, кәндләрә әрзаг кәндәришмир, електрик хәтләри кәсилир вә силаһлы басгынлар едиллир, дикәр тәрәфдән кәндләри тәрк едән аиләләрә јолларда диван тутулур, әмлақлары гарәт едиллир, өзләри исә гәтлә јетирлирдиләр. Ермәнистанда милли зәминдә баш верән чинајәтләрин әксәријјәти әсасән азәрбајчанлы әһалисинин өз јашајыш мәнәтгәләрини тәрк етмәјә мәчбур олдуғлары вахт баш вермишдир. Ермәнистандан Азәрбајчана кедән бүтүн јоллар үзәриндә бир нечә јердә силаһлы гулдур дәстәләри јерләш-дирилмишди. Гулдурларын әксәријјәти миллис формасы кејәрәк јолларда езбашына јохлама-бурахылыш мәнәтгәләрин јаратмыш-дылар. Онлар бүтүн машынлары сахлајыр, сәрнишнләрин сәнәд-ләрини јохлајыр вә машында азери түркләри олдуғуну мүүјән едән кими ону машындан дүшүрүр, әмлақыны бошалдараг гарәт едир, өзүнү исә вәһшичәсинә гәтлә јетирдиләр. Бу гәбилдән олан бир гәтлин тарихчәсинә нәзәр салаг.

Ермәнистана јүк кәтирмиш Кујбышев шәһәриндән олан сүрүчү Николај Петрович Белјакиннин вердији изаһат Масис рајону Достлуг кәндинин сакини, 1966-чы илдә андан олмуш Мүшфиг Тағыјевин фачнәсиндән бәһс едир. Н. Белјакин јазыр: "Мән Мүшфиглә күндүз саат 3-дә јүкләнмиш машында Достлугдан јола дүшдүк. Јеревандан кечәрәк јолун мүүјән һиссәсини кетмишдик. Абовјан шәһәриндә јохлама-бурахылыш мәнәтгәсиндә сәнәдләримизи јохламаг үчүн сахладылар. Сонра изин вердиләр ки, јолумузу давам етдирәк. Тсовајуг кәндинин гуртарачагында биз шлагбаум вә бир дәстә адам көрдүк. Мүшфиг мәнән кабинәнин јатаг јеринә кечмәсинә ичазә вермәјими хаһиш етди. Мән ичазә вердим. Сонра бизи сахладылар, бир нәфәр јахынлашыб сәнәдләри истәди вә машынын јүк јерини ачағы тәләб етди. Мән кабинәдән чыханда артыг бир нечә нәфәр машынын ајагчасына чыхмышдылар. Мәнә дедиләр ки, машыны јолдан кәнара чәкмәлијәм ки, јохласынлар. Машынын јүкүнү бошалтмаға башладылар. Бир мүддәтдән сонра "Волга" маркалы ДАМ машыны кәлди. Бундан сонра әшјалары јенидән машына јүкләмәјә башладылар. Миллис мајору мәнә деди ки, машыны онларын ардынча Севан шәһәринә сүрүм. Машынын кабинәсинә әввәлчә бир чаван оғлан отурду. Севан чатмамыш, о, кабинәдән дүшдү, јеринә миллис ишчиси отурду. "Севан" јол ишарә кәстә-ричисинин јанында тонгаллар галанмыш, адамлар топланмышдылар.

Гаршымызы јүк машыны кәсди. Бу дәм күтлә машына һүчүм чәкди вә гапыны ачыб мәни машындан узаглашдырдылар. Мүшфиг исә капитанла бирликдә кабинәдә отурмушду. Бу дәм гышгырты аләми көтүрдү, кабинәдә нә исә пүскүрдү. Бу, тәгрибән беш дәгигә давам етди. Кабинәни һәр тәрәфдән дөврәјә алмышдылар. Мајор мәнә јахынлашыб деди ки, "Волга"ја эјләшим, сонра ратсија илә ермәничә нә исә хәбәр верәрәк, јолун үстүндәки ДАМ мәнәтгәсинә тәрәф кетдик. Бир мүддәтдән сонра әскәрләр кәлдиләр... Даһа сонра бир миллис ишчиси кәлиб деди ки, һадисә јеринә кетмәлијәм. Бизи сахладыглары јердә машынын јох иди. Јолдан хејли аралыда, һасарын архасында машынын шүшләрини сьндырылмыш, кабинәни әзилмиш көрдүм. Сүканын архасында эјләшәндә көрдүм ки, кабинәдә һәр шеј дағылмыш, Тағыјев исә јох иди. Јанымда миллис ишчиси отуруб деди ки, миллис машынын архасында мәнәтгәјә кетмәлијик. Сонра ДАМ-ын мушәјјәти илә јенидән Абовјан мәнәтгәсинә кәлдик. Јолда миллис ишчиси мәнә деди ки, Тағыјев һәлак олуб. Абовјан мәнәтгәсиндә машынын јүкүнү сјаһыја алмаг үчүн бошалдыб јенидән јүкләдиләр. Декабрын 5-дә мәни машыла Севан шәһәринә кәндәрдиләр. Орада әшјалары автомобил мүәссисәсинин бинасына бошалтдылар, сонра мән прокурорлуға изаһат вермәк үчүн кетдим. Мәнә бир нечә нәфәр кәстәрдиләр. Онларын бирини таныдым. Ону азғынлашымыш күтләнин ичиндә, машынын јанында көрмүшдүм. Декабрын 7-дә мәни евә бурахдылар (Кујбышев шәһәринә)".

Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун М.Тағыјевин гәтлә јетирилмәси илә әлағәдар кәндәрдји чаваба исә гысача дејиллир: "Тағыјев Мүшфиг Тағы оғлу 1966-чы илдә андан олмуш, Масис рајону Достлуг кәнд сакинидир. 28 нојабр 1988-чи илдә бир груп ермәни тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Чинајәт иши—50202388".

Кечмиш ССРИ Прокурорлуғунун мүстәнтиги Низамовун бу чинајәт иши илә бағлы апардығы истинтаг нәтичәсиндә мүүјән едилмишдир ки, Мүшфигин өлүмүнүн әсас кунәһкарлары—миллис капитаны ө.Сарибекјан вә ДАМ мајору Барсеғандыр. Онлар јүк машыныны гәсдән сахладыгдан сонра гулдур дәстәсинин башчылары Л.Григорјан вә Р.Хачатурјан Мүшфиги машындан чыхармыш, голлары илә үзүнүн бир тәрәфини јандырмыш, әл вә ајаг бармағларыны сьндырымыш, бәдәнини хач шәклиндә јандырмышлар.

Лакин мәнкәмә бу ишә ганун мөвгејиндән дејил, сьрф ермәни призмасындан бахдығы үчүн чинајәтин әсас ичрачылары кәнарда галмыш, јалныз әввәлләр мәнкүм едилмиш Л.Григорјан "мәс-улијјәтә" чәлб едилмишдир. Јүк машынынын сүрүчүсү миллијјәтчә рус олмасады, бу чинајәт дә Ермәнистан Республикасы Проку-рорлуғу тәрәфиндән ачылмајачагды.

Декабрын 10-да Мүшфигин мејити Ичеван хәстәханасындан гоһумларына верилир. Ону Коранбој (кечмиш Гасым Исмајылов) рајонунун Гарадағлы кәндиндә дәфн едилләр.

Гејд етдијимиз кими, Ермәнистанда азери түркләринә гаршы едилән чинајәтләр әсасән јолларда, көч заманы тәрәдидијиндән чинајәт иши галдырылмамыш, мә'лум чинајәткарлар исә әлә

верилмәмишдир. Чүнки Ермәнистанда түрк (азәрбајчанлы) өлдүрән һәмишә милли гәһрәман һесаб едилмишдир. Бу сәбәбдән дә Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғу чинајәтләри ачмаға дейил, мүмкүн олан гәдәр өрт-басдыр етмәјә сәј кәстәрмишдир. Онлар жалныз тәкзиб едилмәси мүмкүн олмајан чинајәтләри сәнәдләшдирмишләр.

Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғу өз әразисиндә төрәдилән миңләрлә чинајәти ачмадан ашағьдакы кими шаблон чаваблар вермишдир. "Кәстәрилән мә'луматлара уғун шәхс паспорт гејдијјаты столундан вә кәнд советинин тәсәррүфат китабындан кечмәмишдир", "Үнванда гејдијјатдан чыхыб", "Өлүмү һаггында гејдијјат рајон ВВАГ шә'бәсиндә јохдур", "1988-чи илдә үнвандан чыхыб Азәрбајчан ССР-ә кетмишдир" вә с.

Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун Масис гәсәбәсинин сакини Сәфа Новрузәли гызы Чәфәрова һаггында вердији мә'луматда јазылмышдыр: "Кәстәрилән мә'луматлара уғун шәхс РДИШ-ин вә ВВАГ-ын гејдијјатындан кечмәмишдир". Белә чыхыр ки, белә бир адам үмумијјәтлә, Масис рајонунда јашамышдыр вә онун өлдүрүлмәси дә тәбни ки, ујдурма һесаб едилмәлидир. Лакин сәнәдләр ичәрсиндә Чәфәрова Сәфа Новрузәли гызынын Масис гәсәбә Совети төрәфиндән верилмиш доғум һаггында шәһадәт-намәсинин сурәти вардыр. Шәһадәтнамә 1980-чи ил апрелин 11-дә јазылмыш вә гејд нәмрәси 189-дур (Ш-СЛ 262473) Шаһидләрин вердији изаһата әсәсән исә Сәфа башындан алдығы зәрбә нәтичәсиндә Масисдә һәлак олмушдур.

Ермәнистан төрәфи азәрбајчанлылара гаршы төрәдилән чинајәтләри тәкзиб едәрәк гејд едир ки, конкрет олараг бу вә ја дикәр һалда зәрәрдидәләр Ермәнистанын һүгүг-мүһафизә органларына мүрачидәт етмәмишләр. Бир һалда ки, Ермәнистанда азәрбајчанлылара гаршы чинајәтләр республика һөкүмәти сәвијјәсиндә, онун јерләрдәки партија, совет вә һүгүг мүһафизә орган рәһбәрләринин башчылығы илә төрәдилирди, онда азәрбајчанлыларын шикајәтләринин нә мә'насы олачагдыр? Ким бу шикајәтә бахачаг, кимләри чәзаландырачагдыр? Тәк-тәк шикајәтчиләри исә бир даһа әзишдириб елә һала салырдылар ки, шикајәт етдијинә дә пешиман олуруду. Ахырда да сөзләри бу олуруду ки, сизинкиләр Сумгајьтда ермәниләри нијә гырдылар? Шүкүр един ки, өлдүрмәјибләр".

Бүтүн бунлара кәрә азәрбајчанлылар өз рәсми шикајәтләрини жалныз Азәрбајчан чатдыгдан сонра едә билдиләр.

Амасија рајонунда азәрбајчанлылара гаршы едилән чинајәтләрлә әлагәдар Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғунун чавабында дейилир: "Рајонун кечмиш сакинләри азәрбајчанлыларын вә онларын гоһумларынын әризәләриндә нә әмлак иддиасы, нә дә ермәниләр төрәфиндән онлара гаршы зор ишләдилмәси һаггында ССРИ ДИШ-ин оператив әмәлијјат групуна шикајәт едилмәмишдир".

Амасија рајону чоғрафи мөвгејинә кәрә бир төрәфдән Түркијә илә Ермәнистанын, дикәр төрәфдән Күрчүстанын ермәниләр јашајан рајонлары илә әһатә олунмушдур, 18 миң әһали Киров кими галмышдыр. Рајондан кәнара чыхан азәрбајчанлылары өлүнчәјә гәдәр дөјүрдүләр. Үмид тәкчә вертолјотлара галмышды. Рајон ДИШ-ин әмәкдашы Ариф Искәндәр оғлу Мәммәдов вә Әзизбәјов кәнд сакини Арзу Исфәндијар оғлу һагвердијев 1988-чи илин нојабрында машынла ев әшјаларыны Азәрбајчан апараркән јолда автомат силаһдан атәшә тутулуш, бир нечә јердән күллә бәдәнләрини дешик-дешик етмишди. (Сүбутлар Азәрбајчан Мәһкәмә Экспертисасы Институтунда сахланылыр). Һәрбичиләрин БТР-ләрин мүшәјјәти илә Охчоғлу кәндиңдән јола салынан 15 аиләнин ев әшјалары Ахурјан рајонунун Капс (Ганлыча) кәндиңдә машынлардан бошалдылмыш, талан едилмиш, сонра исә од вурулуб јандырылмышдыр. Бу чинајәт ниши илә ССРИ Прокурорлуғунун әмәкдашлары мәшғул олмаларына бахмајараг, һеч кәс мә'сулијјәтә чәлб едилмәмишдир.

Әсас јоллары силаһлы ермәни гулдурлары әлә кечирдикләринә кәрә, Ермәнистанын Азәрбајчанла һәмсәрһәд рајонларынын азәрбајчанлы әһалиси машынла дейил, гышын гарлы күнләриндә дағлардан пијада ашараг өзләрини Азәрбајчан чатдыра билмишдиләр. Красносело, Варденис, Сисјан, Гафан, Корус, Раздан, Әзизбәјов, Амасија рајонларындан 48 нәфәр дағлары ашаркән борана дүшүб һәлак олмушлар.

Варденис (Басаркечәр) рајонунун Шишгаја кәнд сакини, 1971-чи илдә анадан олмуш Шаһин Габил оғлу Әлијев 1988-чи илин декабрында дағлары ашаркән Мәдәбәј рајонунун әразисиндә борана дүшүш вә донуб өлмүшдүр. Онун мејити 4 ај сонра дағлардан гарын алтындан тапылмыш вә Шәмкир рајонунун Дағ Чијәр кәндиңдә дөфн едилмишдир.

Сисјан рајонунун Шәки кәндиңин сакини, 1925-чи илдә анадан олмуш Халисә Әмраһ гызы Әлијева 1988-чи илин декабрында дағлардан ашаркән борана дүшүш вә өлмүшдүр. Лакин онун мејитини тапмамышлар. Дағларын гары әридикдән сонра, 1989-чу илин мај ајында гоһумлары дағдан онун палтарларынын гырыгла-рыны вә ағ сачларыны тапмышлар.

Ермәнистандакы гырғынларын ән фақиәлиси Јереван шәһәри Естонакан күчәси ев 12/1, мәнзил 56-да јашајан Мискәровалар аиләсинин башына кәтирилмишдир. 1955-чи илдә анадан олмуш Елза Чәфәр гызы Мискәрова вә 1956-чы илдә анадан олмуш гардашы Видади намәрд гоңшуларынын вә "достларынын" ширин дилләринә алданагаг мәнзилләрини Бакыја дөјишдирмәк үчүн мүнәсиб вариант ахтарыдылар. Елза вә Видади "садиғ" достларынын әли илә һәр чүр ишкәнчәләрлә гәтлә јетирилмиш вә һәр икисинин мејитини Азат су анбарына тулламышдылар.

Мувафиг сәнәдләр вә шаһидләрин вердикләри ифадәләр әсасында Азәрбајжан Гагынлар Чәмијјәтиндә тәртиб едилмиш сийаһија әсасән 1988—1990-чы илләр әрзиндә Ермәнистанда 216 нәфәр азәрбајчанлы вәһшичәсинә гәтлә јетирилмиш вә ја милләтләрарасы мұнағишә зәминдә баш верән һадисәләр нәтичәсиндә һәлак олмушлар. Һәмин сийаһија әсасән 52 нәфәр алдығы хәсарәт нәтичәсиндә өлмүш, 34 нәфәр ишкәнчә илә өлдүрүлмүш, 15 нәфәр јандырылмыш, 8 нәфәр машына вурулмуш, 9 нәфәр јолларда гәзәја уградылмыш, 7 нәфәр һәким гәсди нәтичәсиндә, 9 нәфәр дәһшәтли һиссләрдән кечирдији инфаркт нәтичәсиндә өлмүш, 2 нәфәр интиһар етмиш, 2 нәфәр машына партладылмасы нәтичәсиндә, бир нәфәри елетрәк чәрәјаны илә, бир нәфәри суда боғуб өлдүрүмүшдүләр, 6 нәфәр иткин дүшмүш, 2 нәфәр хәстәханадан јоха чыхмыш, 48 нәфәр исә дағларда борана дүшүб һәлак олмушлар.

1990-чы илин августун 9-да Азәрбајжан Республикасы Али Совети ССРИ Прокурорлуғуна 05-1-208 нөмрәли мәктубла мүрачизәт едәрәк Ермәнистанда милли мұнағишәләр зәмининдә һәлак олмуш азәрбајчанлылар һаггында мәлүмәт вермәји хаһиш етмишди. ССРИ Баш Прокурорунун мұавини, I дәрәчәли әдлийә мұшавири В.И. Квартсовун 4 октябр 1990-чы ил 15-1502-90 нөмрәли чаваб мәктубунда дејилр: "Сизин мәктубунула әлагәдар олараг билдирирәм ки, 1988-1989-чу илләрдә Ермәнистан ССР-дә милли зәминдә баш верән чинајәт фактлары үзрә 675 чинајәт иши галдырылмышдыр, онлардан 283-ү истинтаг әндијјаты үзрә Азәрбајжана көндәрилмишди. Ејни заманда Азәрбајжан ССР-дән Ермәнистана тәһгигат үчүн 138 чинајәт иши дахил олмушдур. 1989-чу ил декабрын 31-нә олан мәлүмәтә кәрә Ермәнистанын һүгүг-мұһафизә органларынын ичраатында олан бу гәбилдән 530 чинајәт ишиндән 200 иш үзрә чинајәт ачылмамыш вә истинтаг дајандырылмышдыр".

1988-чи илин ноябр-декабр ајларында Ермәнистан әразисиндә милли мұнасибәтләрин кәскинләшмәси үзүндән бир сыра рајонларда гарәт, јанғын вә ичтимаи гајда-ғануна зидд олан дикәр һалларда мұшајизәт олунан күтләви иғтишашлар баш вермишди... Бу һәрәкәтләр нәтичәсиндә 21 нәфәр өлдүрүлмүш (20 азәрбајчанлы вә бир ермәни) 4 нәфәр сонрадан өлүмлә нәтичәләнән агыр бәдән хәсарәти алмышдыр. Гәтл һадисәси үзрә 8 чинајәт иши вә зәрәрчәкәнләрин өлүмү илә нәтичәләнмиш агыр бәдән хәсарәти үзрә дөрд ишин истинтагы баша чатдырылараг мәнһәмәјә көндәрилмишди. Әлијевләр барәсиндәки чинајәт ишинә бәрәәт гәзәндирычы әсәсләр үзрә хитам верилмишди, белә ки, истинтаг бу гәнаәтә кәлмишди ки, онун Мирзојаны өлдүрмәси сон зәрури мұдафиә нәтичәсиндә баш вермишди.

Бу гәбилдән мәнһәмәјә көндәрилән үч гәтл вә бәдән хәсарәти јетирилмәсинә кәрә ики чинајәт иши үзрә чинајәткарлар мұхтәлиф

мүддәтләрдә азадлыгдан мәнһрум едилмишләр. Бир нечә чинајәт иши әләвә истинтага гајтарылмышдыр.

Ермәнистан Республикасы Прокуроруна тапшырылмышдыр ки, бу ишләр үзрә апарылан истинтагын тамлығыны вә объективлијини јохласын, онун баша чатдырылмасы үчүн тәдбирләр көрсүн. Күнаһкарларын мұәјјәнләшдирилмәмәси үзүндән истинтага хитам верилмиш ишләри арашдырмаг вә истинтагы тәзәләмәк мәсәләсинин мүмкүнлүјүнү өјрәнмәк тапшырығы да верилмишди. 91 мүттәһим барәсиндә чәмиси 53 чинајәт иши көндәрилмишди. 48 иш үзрә 82 нәфәр мұһакимә олунмуш, онлардан 30 нәфәр мұхтәлиф мүддәтә азадлыгдан мәнһрум едилмишди.

В.И.Квартсовун чавабы илә әлагәдар тәкчә ону гејд едирик ки, әкәр Ермәнистанын һүгүг-мұһафизә органларынын ичраатында олан 530 чинајәт ишиндән 200 иш үзрә чинајәт ачылмамыш вә истинтаг дајандырылмышдырса кечмиш ССРИ Прокурорлуғунун бу ишә нечә көмәк етдијини вә һансы нәзәрәти гејдүғуну изаһ етмәјә еһтијач галмыш.

Мәһз һүгүг-мұһафизә органларынын нәзәрәтсизлији, онларын ермәни милләтчиләринин сепаратчы һәрәкәтләринә вахтында гаһуни гијмәт вермәдикләринин нәтичәсиндә 200 миндән артыг азәри түркләри әсләр боју јашадығлары әзәли торпағларындан бир һәфтә әрзиндә вәһшичәсинә говулдулар.

Кечмиш Иттифаг органлары да азәри түркләринин Ермәнистандан депортасиясына сејрчи мұнасибәт көстәрди. Демәк олар ки, бүтүн азәрбајчанлылар Ермәнистандан говулдуған сонра, јәни 1988-чи ил декабрын 6-да Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети "Вәтәндашларын даими јашајыш јерләрини мәчбури тәрк етмәсиндә Азәрбајжан ССР вә Ермәнистан ССР-ин јерли органларынын әјрә-әјрә вәзифәли шәхсләринин јолверилмәз һәрәкәтләри һаггында" гәрәб гәбул етмишди.

ССРИ Назирләр Совети сәдринин о заманкы мұавини Б.Ј. Шербинанын рәһбәрлији илә һәр үч Загафгазија республикаларынын Назирләр Советләринин сәдрләри вә Иттифагын мұвафиг назирликләринин рәһбәр ишчиләри дә дахил олмагла хүсуси комиссия јарадылмышды. Бу комиссия гагынларын тәһләсәсиз көчүрүлмәси вә јерләшдирилмәси мәсәләләри илә мәшғул олмалы иди. Әслиндә исә Ермәнистандан азәрбајчанлылар фактики олараг тәмизләндикдән вә орада баш верән зәлзәләдән сонра бу комиссия да өз ишини баша вуруду.

Зәлзәләнин вурудуғу зијанлары арадан галыдырмаг, иғтисадийјаты бәрпа етмәк үчүн Ермәнистанда хәјли миғдарда ишчи гүввәси лазым иди. Мәһз бу мәгсәдлә дә 1989-чу ил январын 4-дә Ермәнистанын рәһбәрлијинин "хаһиши" илә Азәрбајжан рәһбәрлији сийәси күтлүк нүмунәси көстәрәрәк һәр ики республиканын КП МК-ларынын, Али Совети Рәјасәт һејәтләринин вә Назирләр Советләринин адындан

гачгыңилара даими жашагыш јерлеринә гајытмалары үчүн мүрачиәт етди.

Азәрбајчандан Ермәнистана көчән ермәниләри исә күтләви сурәтдә Азәрбајчана кери гајтармаға башладылар. Декабрын 16-да СИТА мә'лумат верирди: "Азәрбајчан ССР-ин партија, совет вә дикәр органларынын сә'ји илә әввәлләр Азәрбајчаны тәрк етмиш ермәни милләтиндән олан шәхсләр кери гајытмаға башламышлар.

Декабрын 11-дән 15-дәк Ермәнистандан даими жашагыш јерлеринә 2300 нәфәрдән артыг адам гајытмышдыр, о чүмләдән Бақыја 1100 нәфәр, Шамахыја 315 нәфәр, Загаталаја 110, Шамхора 54 нәфәр. Гајыдан кими онлар өз әмәк коллективләриндә исә башлајырлар".

Ермәнистан рәһбәрлији өзүнү "сығорта" едәрәк азәри түркләринин Ермәнистана гајытмасына тәминат верилмәси иллузијасы јаратмаг мәгсәдилә 15 декабр 1988-чи илдә Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләг Советинин 6 декабр тарихли јухарыда ады чәкилән гәрарынын јеринә еттирилмәсинин кедишини музакирә едәрәк 13 нәфәр рәһбәр ишчинин Сов. ИКП сыраларындан кәнар етмиш (даһа дәгиг десәк, бир вәзифәдән башга вәзифәјә дәјишдирмишди), 68 нәфәрлә партија тәнбәһи вермишди. Бүрә һәмчинин Гугарк рајон ПК-нын биринчи катиби Л.Бағдасарјаны вә РИК-ин сәдри С.Газарјаны ишдән азад етмәклә кифајәтләниши, Степанаван вә Ичеван РК КП-нин биринчи катибләри Ј.Чшмарјан вә Ч.Ананјана исә чидди тәһмәт вермиш, адлары чәкилән рајонлардан әләвә Јегегнадзор, Красносело, Арарат, Масис, Амасија, Нојемберјан рајонларында вәтәндашларын һугуғларынын позулмасына, шантаж вә күтләви иғтишашларә јол верилдијини гејд етмишди. Ермәнистан Республикасы Прокурорлуғу исә Севан, Калинино вә Абовјан рајон прокурорларыны ишдән азад етмишди.

Ермәнистанда зәлзәлә баш вермәсәјди, шүбһәсиз ки, һеч бу чүр башдансовду чәза тәдбирләринә дә әл атылмајачагды.

Чүнки Ермәнистанда һејвандарлыг вә тәрәвәз мәһсулларынын әксәр һиссәсини азәрбајчанлылар истәһсал едирдиләр. Мәнзилләрини дәјишдирмәк јолу илә Азәрбајчандан кәлән ермәниләр исә әсасән шәһәр мүһитиндә јашадығларындан гачгын кими Ермәнистанда гејдә алыныр, мадди јардым алараг дәрһал Русијанын шәһәрләринә үз тутур, орада гачгын кими јенидән гејдә алынараг бир даһа мадди јардым алыр вә дикәр күзәштләрдән истифадә едирдиләр. Азәрбајчанлылар исә Ермәнистана ермәниләрин мадди рифаһ вәзијәтини јахшылашдырмаг үчүн онлара "гара фәһлә" кими лазым идиләр. Азәрбајчан рәһбәрлији исә бу мәсәләјә өзүнүн ән'әнәви бејнәлмиләлчилик принсипләриндән јанашырды.

Ермәнистанда баш верән дәһшәтли зәлзәләдән сонра бүтүн инчиликләри, Азәрбајчан халгына едилән зүлм вә һагсызлығлары бир кәнара гојараг зәлзәлә зонасына истәр мадди-техника, истәрсә дә ишчи гүввәсилә көмәк көстәриб учгунлар алтында инилдәјән

ермәниләрин хиласына биринчи јетишән азәрбајчанлы олду. Даһа фикирләшмәди ки, хилас етдији ермәни өзүнә кәлән кими әлине силәһ көтүрүб, јенә дә Азәрбајчан халгынын гәсдинә дурачагдыр.

Мајасына, илијиндәк милләтчилик азарына тутулан ермәниләр исә "Гарабағ" комитәси башда олмагла Азәрбајчанын һуманист көмәјиндән имтина етмәјә чағырдылар. Ленинанан вә Спитакда минләрлә ермәнинин учгунлар алтында галыб инилдәмәсини, көмәк уммасыны вәчинә алмајыб зәлзәлә зонасына кәлмиш М. Горбачовдан Гарабағ проблеминин онларын хејринә һәлл етмәсини тәләб етдиләр. Азәрбајчан оһа панәһ кәтирмиш 250 минә јахын сојдашынын дәрд-сәрнини кәнара гојуб карван-карван Ермәнистана көндәрдији һәр чүр ләвазимат, пал-палтар, дава-дәрман долу јүк машынлары Ичевандан кери гајтарылды.

Нојабрын 11-дә Республика һәрби Комиссарлыгынын вә Мүлки Мүдафиз Гәраркаһынын сәфәрбәр етдији вә ичиндә 78 нәфәр мүхтәлиф пешә саһиби олан (69 сәрнишин, 9 екипаж) "ИЛ-76" тәјјарәси зәлзәлә зонасында Ленинанан (Күмрү) јахынлығинда гәзәја уғрадылды. Лакин һәмнин гәзанын сәбәбләрини арашдырмаг үчүн нә комиссија јарадылды, нә дә експертләр тәләб едилди. Ермәниләр исә гәзадан мө'чүзә нәтичәсиндә сағ галмыш Фәхрәддин Балајеви һәр јердә ахтармышдылар ки, јеканә шаһид кими арадан көтүрсүнләр. Лакин һәрбчи һәкимләр ону госпиталда гадынлар јатан отагда аракәсмәнин архасында кизләтмишдиләр. Ермәнистан рәһбәрләри исә тәјјарә гәзасында һәлак оланларын аиләләринә вә Азәрбајчан халгына башсағлыгы вермәји белә өзләринә рәва билдәдиләр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, јенә дә республиканын һәр јериндә имәчиликләр кечирилир, зәлзәләдән зәрәр чәкәнләрә көмәк мәгсәдилә 400412 нөмрәли һесаба он милјонларла манат вәсант топланыр, Ермәнистана көндәрилирди. Сәнајә-Тикинти Назирлијинин Газах рајонундакы һүсуси тикинти-гурашдырма трести бүтүн ишчи гүввәси вә техникасы илә бирликдә Ермәнистана зәлзәләнин нәтичәләрини арадан галдырмаға вә јени тикинти ишләри апармаг үчүн көндәрилмишди.

Азәрбајчан һөкүмәти јығылан вәсант һесабына зәлзәләјәдәк Ермәнистанын Амасија, Спитак, Гугарк, Степанаван рајонларында киров кими сахланылан 20 миндән артыг азәрбајчанлыја мадди јардым көстәрмәк, мәнзил тикәрәк гајғыларыны јүнкүлләшдирмәк әвәзинә, сојдашларымызын тәлејини Ермәнистан һөкүмәтинин үмидинә гојду. Зәлзәләдән бир күн әввәл Гугарк рајонунун һајдарлы кәндиндә олмуш "Краснаја Звезда" гәзетинин һүсуси мүхбири, мајор О. Владикин "Әдавәт фәаллары" мәгаләсинә (17 декабр 1988-чи ил, 290) јазмышды: "Һајдарлынын кирәчәјиндә јолу танкла кәсмиш забит вә силәһли әскәрләри көрдүм. Лейтенант Витали Наклонный нәгл етди ки, онларын вәзифәләри ермәни вә азәрбајчанлы әһалиси араһсында тоғгушмаја јол вермәмәкдән ибарәтдир. Онлар (јәни азәрбајчанлылар) фактики олараг блокададырлар. Нәглијат ишләмир. Електрик чәрәјаны верилмир. 20 күндүр ки, чәрәк вә

дикәр әрзаг мәһсуллары кәтирилмир. Онлар кечә-күндүз танкын јахынлығында олурлар. Узаглашмагдан горхурлар".

Јетмиш илдә милли әјресчкәлик сәјасәти јүрдән Ермәнистан рәһбәрлији зәлзәләдән сонра да өз чиркин әмәлләрини давам етдирди. Зәлзәлә заманы һәлак олмуш, ағыр јараланмыш, евләри дағылмыш азербәјчанлыларын тәләјинә биканә галды. Спитак вә Гугарк рајонларынын рәһбәрләри һәммин рајонларын һәрби комендантларына тәгдим етдикләри сәјаһыда азербәјчанлы кәндләринин адларыны сәјаһыдан чыхармышдылар ки, куја артыг орада әһали јашамыр. Бунунла да онлары әрзаг вә дикәр зәрури вәситәләрлә тәмин етмәкдән, тибби јардымдан белә мәһрум етмишләр.

Хүсуси дәвләт гәрарына әсасән өз мадди вәзијәтиндән асылы олмајараг зәлзәлә зонасында ев әшјалары, мејвә ағачлары вә сығорта едилмәмиш ев һејванлары үчүн һәр бир аиләјә ашағыдакы кими едәнчләр верилмәси нәзәрдә тутулмушду: тәк јашајанлара 4 мин рубл, икинәфәрлик аилә үчүн 7 мин рубл вә аиләнин галан һәр бир үзвү үчүн 1,5 мин рубл.

Лакин азербәјчанлылар јашајан кәндләрин әһалисиндән һеч бир аиләјә бу чүр едәнч верилмәди. Хүсуси евләрин сығорта дәјәринин едәнлимәси заманы һәр һансы ермәни еви үчүн 40-50 мин рубл сығорта һаггы едәнлирдисә, онунла ејни саһәјә малик азербәјчанлы еви үчүн 4-5 мин рубл едәнлирдди. Зәлзәлә зонасында јашајан азербәјчанлыларын бир чоху шәхси евләринин сығорта дәјәрини ала билмәмишдиләр.

Зәлзәлә ермәниләрин тамамилә сәләһланмасы үчүн фүрсәт вермишди. Јардым вә тикинти материаллары ады алтында кечиш ССРИ-нин һәр јериндән вә бәзи харичи өлкәләрдән ән мүәсир сәләһлар дашынды.

Москванын ермәниләрә арха дурмасы нәтичәсиндә 1988-89-чу илләрдә индики Ермәнистан әразисиндән 171 јекчинс вә 94 гарышыг азербәјчанлы јашајыш мәскәнләри бошалдылды. Ермәнистанын Мәһри рајонунда галмыш ахырынчы азербәјчанлы кәнди-Нүвәди (бу кәнд 18.02.1929-чу илдә Загфедерасијанын гәрары илә Зәнкилан рајонундан гопарылып Ермәнистанын инзибати-әрази бөлкүсүнә дахил едилмишди) 1991-чи ил августун 8-дә "Чајкәнд әмәлијаты"на гурбан едиләрәк бошалдылды. Үмумијәтлә, Ермәнистанын 22 кәнд рајонундан вә 5 шәһәриндән 250 миндән артыг азербәјчанлы вә 18 миң мүсәлман күрдләри өз әзәли торпагларындан вәһшичәсинә говулдулар.

1988-чи илә гәдәр Ермәнистанда азербәјчанлыларын јашадыглары әрази республика әразисинин (29,8 мин кв.км) 25 фаизини, јахуд тәгрибән 7,5 мин кв. км тәшкил едирди.

Ермәнистан рәһбәрлији азербәјчанлыларын Ермәнистан әразисиндән тәмизләмәси аксијасыны баша чатдырдыгдан сонра онларын јашадыглары кәндләрин адларыны дәјишдирмәјә башладылар. Ермәнистан Республикасы Али Советинин 9 апрел 1991-чи ил тарихли фәрманы илә 87 әзәри јашајыш мәскәнләринин адлары дәјишдирилмишди. Бу аддым Ермәнистанда 1935-1988-чи илләр

әрзиндә апарылан аддәјишмә әмәлијатынын давамдыр. Тәкчә 1935-чи илдән 1988-чи илин августуна гәдәр мүддәт әрзиндә Республика Али Советинин мүхтәлиф фәрманлары илә Ермәнистанда олан 994 јашајыш мәнәтәгәсиндән 517 азербәјчанлы јашајыш мәнәтәгәсинин адлары дәјишдирилмишди.

Бу сәјаһыда 1988-89-чу илләрдә Ермәнистанда бошалдылмыш 260-а јахын сырф вә гарышыг азербәјчанлыларын јашајыш мәнәтәгәләринин адларыны әләвә етдикдә ермәни мәншәли јашајыш мәнәтәгәләринин пајына чүзи бир һиссә галыр.

Үмумијәтлә, сон 200 илдә индики Ермәнистан әразисиндән ики миндән артыг азербәјчанлылар јашајан мәскәнләр мүхтәлиф јолларла—рәсми кәчүрмәләрлә, сәләһ күчүнә говмагла, сојгырым тәрәтмәклә, кәндләри јандырыб хараба гојмагла сәјаһыдан сәлин - мишди.

"Ермәнистан азербәјчанлыларынын тарихи чографијасы" китабындан:

КӨЧҮРМӘ

...Етник "тәмизләмә" вә "түрксүз Ермәнистан" уғрунда ермәниләрин әсрләр боју апардыглары кизли мүбаризә вә ачыгашкар мүһарибәләр тарихинә 1991-чи ил августун сәккизинә кечән кечә сон гојулду. Иззәт вә исмәтләринин, гочалары вә гадынлары, көрпәләри ермәни фашистләриндән горумаг үчүн о кечә нүвәдиләләр дә ата-баба јурдларыны тәрк етмәјә мәчбур олдулар. 1988-чи илдән сонракы үч илдә Ермәнистанда азербәјчанлыларын мәскун олдуглары јеканә кәнд дә өз јурддашларыны итирди. Ермәнистанда даһа нә азербәјчанлы вар, нә азербәјчанлылар јашајан кәнд, нә дә бу кәндләрдән һәр биринин чох гәдимдән бәри дашыдыгы түрк мәншәли ады.

Өтән јүзиллијин 20-чи илләриндән 1989-чу иләдәк Түркијәјә, Ирана, Азербәјчана, Күрчүстана, Шимали Гафгаза вә Орта Асијаја бурадан кедән ата-баба јурдуну тәрк етмәјә мәчбур галан, "Иран тәбәәси", "Түрк тәбәәси" ады алтында, "халг дүшмәни", "шүбһәли үнсүр" дамғасы илә сүркүн едилән, 1948-1953 вә 1988-1989-чу илләрдә дидәркин дүшән азербәјчанлыларын сајы 1,5 милјон нәфәрдән чох олмушдур. Бундан әләвә 1905-1907-чи вә 1918-1920-чи илләрдә олан ганлы вурушмаларда јарым милјон азербәјчанлы Ермәнистан әразисиндә гәтлә јетирилмишди.

Ермәнистан азербәјчанлылары сөзүн әсд мәнасында сојгырымы сәјасәтинин гурбаны олмушлар. Сојгырымы—милләтин, иргин, гәбилә вә тајфанын көкүнү кәсмәк демәкдир. Ермәнистан азербәјчанлыларынын да көкү ата-баба јурдундан һәм физики, һәм дә мәнән кәсилмишди. Буну бир дә она көрә физики вә мәнәви

Əzизбəјов вə башга дағ районларындан зорла Күр-Араз вадисинə көчүрүлən 10 миңиэрлə əһаланин ағибəти даһа кəдэрли олмушдур. Иглим шəраитинə уйғунлаша билмэдиклери үчүн, ади мəишəт уйғундуглары олмадығындан көчүрүлэнлери үчдə бирн ачлыг вə хəстəликлэр нəтинчəсиндə һəлак олмушдур. Архив сənəдлериндən көрүндүјү кими көчүрүлən əһалинин бир гисми төвлэлəрдə, бə'зən исə һəтта һейванларла бир жəрдə јашамышлар. Онлар үчүн ајрылан вəсаитин чəми 45—47 фаизиндэн истифадə едиллиб, јашајыш евлери тикпилмəмишдир. Ермəнистандан өзбашына көчэнлери бəјүк бир дəстəси ДГМВ Мартуни районунун Гиши вə Хунушнак кəндлериндə мəскунлашмышдылар. Виляјəтин ермəни рəһбэрлери Азэрбajчан көчүрмə комиссијасынын рəһбэрлери олан ермəнилери (Брутенс, Севумјан) көмəји илə онлары Мартуни районундан мұхтəлиф бəһанэлəрлə говмушлар. 1948—1953-чү иллəрдə Ермəнистандан көчүрүлən азэрбajчанлылардан бир нəфэр дə олсун Дағлыг Карабағда мəскунлашмаға гојмамышлар.

Көчүрүлмə дөврүндə икинчи мұсибəт Ермəнистандан кəлən азэрбajчанлылары елə 1948-чи илдэн башлајараг јенидэн өз доғма јурдларына гајытмасы иди. 1948—1950-чи иллəрдə 376 тəсəрруфатын јенидэн Ермəнистана гајытмасы хəбэрини Ермəнистан Назирлэр Советинин сəдри С.Карапетјан (29 мај 1950-чи ил тарихли телеграмында) Ермəнистан үчүн фачнə һесаб едирди. Əслиндə бу, Ермəнистан үчүн дејил, орадан Азэрбajчана говулмуш, Азэрбajчандан јенидэн Ермəнистана гајытмаға мəчбур олмуш дилэркин азэрбajчанлылар үчүн фачнə иди. Буна бахмајараг беш ил эрзиндə Азэрбajчана көчүрүлмүш Ермəнистан азэрбajчанлыларынын саламат галанларынын тəгрибən 40—45 фаизин өз доғма јурдларына гајытмышдыр.

Көчүрүлмə просесинин башга бир чəһəтини дə гејд етмək вачибдир. Харичдэн кəлən ермəнилери јерлəшдирмək үчүн азэрбajчанлылары өз дэдə-баба јурдларындан көчүрмək нəзəрдə тутулурду. Əслиндə исə мэгсəd азэрбajчанлыларын Ермəнистандан депортасијасы иди. Белə бир факт да бунун əјани сүбутудур ки, Ермəнистан эразисиндə елə индинин өзүндə дə эввəллэр азэрбajчанлыларын јашадығы јүзлэрлə кəнд харабалыға чеврилмишдир. Ермəнистан КП МК-нын 1975-чи ил јанвар пленумунда кəстəрилдији кими 476-дан чох кəнд истифадəsиз галмышдыр. һəтта ермəни миллэтчилеринын өзлеринын дə 1990-чы илдə етираф едиклери кими "азэрбajчанлыларын көчүрүлмəsi илə əлагəдар бошалдылан торпаглардан вə мənзил фондундан харичдэн кəлən ермəни кəндлилеринин јерлəшдирилмəsi үчүн истифадə едилмэди".

Бүтүн бу дејилэнлəрдэн јсканə бир нəтичə чыхыр ки, Ермəнистандан азэрбajчанлыларын зорла көчүрүлмəsi нə харичдэн кəлən ермəнилери јерлəшдирилмəsi, нə дə Азэрбajчанда памбыгылыгы инкишаф едирмək мэгсəди дашымамыш, əксинə дашнакларын ээдди арзулары олан тəкмиллети Ермəнистан

Республикасы јаратмаг сијасэтинин нəтичəsi олмушдур. Лакин 1948—1953-чү илдə дə буна наил ола билмэдилэр.

Бу саһенин тəдигатчылары шүбхəsиз ки, кəлəчəкдə сүбут едэчəклэр ки, ахырынчы 1988, 1989-чу иллəрдə Ермəнистандан говулан азэрбajчанлыларын саји мұхтəлиф мənбэлəрдə кəстəрилдији кими 165 мин, 189 мин, һəтта 200 мин дејил, даһа чохдур. Тəрк едиклери эрази исə бə'зən мətбуатда кəстəрилдији кими 6.000 кв. км дејил. һесабламаларын кəстəрдији кими 9.800 кв. км-дэн чохдур. Нəзэрə алмаг лазымдыр ки, Ермəнистанын индики эразисинин 36 районундан 33-дə 1918-чи илэдək азэрбajчанлылар јашамышдыр. 1976-чы илдə Ермəнистанда 319 азэрбajчанлы кəнд иварды. Ермəнилэр тəдричлə кəндлери адларыны дəјишдирдиклери нə керə 1988-чи илдə 22 районда 185 азэрбajчанлы кəнд ады галмышдыр. Бүтүн бунлар эввəлчэдэн дүшүнүлмүш мəkрли бир сијасэтин—"түрксүз Ермəнистан" стратегијасынын һəјата чечирилмəsi үчүн мұстəсна усталыгла апарылан кениш һазырлыг вə баш мəшг иди.

1989-чу илин мартында Ермəнистанын Гафан районунда Азэрбajчан халгынын гəддар дүшмэни, Зəнкəзурун вə Шəрур-Дэрэлəјезин азэрбajчанлыларыны ганына гəлтан едэн дашнак Нждеһə абидə гојулмушдур. Рајон партија комитэсинин биринчи катиби Мкртчјан абиденин ачылышында јузиллик арзуларынын һəјата кечирилдијиндэн бəһс едэрək демишдир: "Сиз чох зəһмət чəкдиниз, лакин республиканы азэрбajчанлылардан тэмизлəјə билмэдиниз. Сизин бəјүк арзунузу нəвэлэриниз јеринə јетирди. Инди Ермəнистанда һеч бир азэрбajчанлы галмајыб". Доғрудур, Мкртчјан нитг сөјлэдији заман бүтүн Ермəнистанда јеканə азэрбajчанлы кəнди олан Нүвəди галырды. Лакин бүтүн 250 мин нəфэр кими Нүвəди кəндинин дə əһалиси 1991-чи ил августун 8-дə һөкүмət сəвијэсиндə бир күн эрзиндə говулду.

- ♦ Ермəнистан азэрбajчанлыларынын тарихи чографијасы, Баки, Кəнч-лик, 1995.

И. Мəммədов, С. Əсədов

"ЕРМƏНИСТАН АЗЭРБАЈЧАНЛЫЛАРЫ ВƏ ОНЛАРЫН АЧЫ ТАЛЕЈИ" КИТАБЫНДАН:

...XIX јузилијин ахыры вə XX јузилик Ермəнистан азэрбajчанлыларынын һəјатында эн дəһшəтли ишкəнчэлэр, гырғынлар, гачгынылыг, сојгырымы, мəнəви кеносид дөврү олмушдур. Индики Ермəнистанын эразисиндə эввəллэр мөвчуд олан

Ирэван губернијасынын Ирэван, Ечмиэдзин, Јени Бөјазид, Александропол гəзаларында, Кəнчə губернијасынын Зəнкəзур вə Газах-Диличан гəзаларында, Тифлис губернијасынын Лори-Пəмбək [Борчалы маһалы] гəзасында 2310 жашаыш мəнтəгəсиндən, кəнддөн 2000-и азэрбајчанлылар мəнсуб олмушдур [бах, З. Коркодјан "Совет Ермəнистанынын əһалиси" 1831-1931, Ирəван, 1932, с. 162]. Бу кəндлəрдən 1200-нүн тарихи-чографијасы ермəни мəнбэлəриндən истифадə едилэрək ишлəниб чапа хазырланмышдыр. Ермəни əһалиси исə əсасən 1828-1830-чу иллəрдə вə 1915-1918-чи иллəрдə Түркијэдən, Ирандан кəчүрүлүб кəтирилмишдир. Бу нəгигəти 1986-чы илдə Јереван университетинин бурахдыгы "Ермəнистан вə этраф районларынын топонимлэр лүгəти" [дəрд чилддə] бир даһа тəсдиг едир. Орада кəстəрилик ки, ермəни кəндлəринин 70 фаизиндən артыгында "əввəlки сакинлэр 1928-1929-чу иллəрдə Түркијə вə Ирандан кəлмиш мұһачирлəрдир", Н.И. Шавров "Загафгазијада рус ишинə тəһлүкə" китабында кəстəрдији кими, "1826-1828-чи иллəр мұһарибəсиндən сонракы ики илдə—1828-чи илдən 1830-чу илэдək Загафгазија 40 мин Иран ермəниси, 84.600 Түркијə ермəниси кəчүрүлүмүшдүр вə онлар ермəни миллəтинин чүз'и олдуғу Јелизаветполун вə Ирəван губернијаларынын ən јакшы торпаглариында јерлəшдирилмишдир... кəчкүнлəрин ən чоху ермəнилəрдир. Инди Загафгазијада жашајан 1 млн. 300 мин нəфəрдən 1 милјону дијарын јерли əһалиси дејил, кəлмəдир".¹

"Кавказски календар"ын салнамəлəриндə верилən статистик мəлүматлар сүбүт едир ки, Ермəнистанын индики əразисиндə əввəlлэр азэрбајчанлылар ермəнилəрдən хејли чох олмушдур. Мəсələn, 1886-чы илдə Кəнчə [Јелизаветпол] губернијасынын Зəнкəзур гəзасындакы 326 кəнддən 154-ү азэрбајчанлы кəнди [45,7 фаиз], 91-и күрд кəнди [27,8 фаиз] вə јалныз 81-и ермəни кəнди [24,8 фаиз] олмушдур.

1889-чу илдə Зəнкəзур гəзасынын азэрбајчанлы əһалиси 1.500 нəфəр ермəнилəрдən чох олмушдур. 1897-чи илдə исə Зəнкəзур əһалиси 142 мин нəфəр олмушдур ки, онлардан 71,2 мини [50,1 фаиз] азэрбајчанлы, 63,6 мин нəфəри исə [44,8 фаиз] ермəни олмушдур.

Ирəван губернијасынын 1920-чи илэдək Азэрбајчанын тəркибиндə олан гəзаларында, хусусилə Ирəван гəзасында азэрбајчанлы əһалинин сажы хејли чох олмушдур. Мəсələn, гəзада олан 99 мин нəфəрдən 62,6 мини азэрбајчанлы [66 фаиз], 36,4 мин нəфəри ермəни [34 фаиз] олмушдур.

Ирəван губернијасынын Ечмиэдзин, Јени Бөјазид, Сүрмəли гəзаларында исə азэрбајчанлылар əһалинин үчдə бирини тəшкил етмишдир.

¹ Шавров Н.И. "Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани и Норддам". С.-Петербург, 1911, с. 59-61.

1916-чы ил јанварын биринə олан мəлүмата кəрə бу бөлкəлəрдə əһалинин етник тəркиби јенə азэрбајчанлыларын хејринə чохлуг тəшкил едирди. Ирəван гəзасында 74,2 мин нəфəр вə ја 48 фаиз, Зəнкəзур гəзасында 119 мин нəфəр вə ја 53,3 фаиз, Јени Бөјазид гəзасында 50,7 мин нəфəр, Сүрмəли гəзасында 45 мин нəфəр азэрбајчанлы олмушдур. Бу рəгəмлэр əјани сурəтдə сүбүт едир ки, XIX вə XX əсрлəрин əввəlлəриндə индики Ермəнистанын əразисиндə јерли əһали олан азэрбајчанлылар эксəријет тəшкил етмишлэр.

Ермəни-азэрбајчанлы мұнасибəтлəриндən тамамилə кəнар олан, лakin һадисэлэрə олдугча объектив јанашан АБШ профессору Частин Маккарти "Кеносид олмушдурму?" китабында рус мұстəмлəkə сијасəтини харакиризə едэркən јазыр ки, 1828 вə 1854-чу иллəрдə руслар ики дəфə Шəрги Анадолуја һүчүм етмиш, һэр ики дəфə јерли ермəнилэр онларын тəрəфини сахламышлар. Һэр ики һалда руслар чыкыб кетмəли оlanda əллəри илə 100 мин ермəни тəрəфдарыны Гафгаза кəтирмиш, онлары говулмуш мұсəlманларын евлəриндə јерлəшдирмишлэр [һазырда Ермəнистан республикасынын əразиси олан Ирəван губернијасынын 1828-чи илə кими əһалисинин 80 фаизи-мұсəlманлар иди].¹

1500 илə јакын бир дөврдə өз истиглалијəтини, дөвлət гурулушуну итирмиш ермəнилэр XIX жүзилијин ахырларында вə XX жүзилијин əввəlлəриндə Русијанын, Инкилтəрəнин, Франсанын јаланчы вəдлəринə инанараг Түркијэдə мұхтаријет ала билмəдији үчүн вə ермəни-түрк мұнагишэлəri нəтичəсиндə јухарыда кəстəрилдији кими ермəнилəрин Гафгаза ахыны илə əлагəдар Загафгазијада мұхтаријет уғрунда, нəинки ермəни дөвлəтини, һəтта "Бөјүк Ермəнистан" адландырдылары дənиздən-дənизə Ермəнистан јаратмаг иддиасына дүшдүлэр. Бунун үчүн "сүбүта" јетирилмəли иди ки, Ермəнистан адланан бу əразидə ермəнилэр чохлуг тəшкил едир. Лakin тарихи фактлар бунун əксини сүбүт едир. 1894-1896-чы иллəрин ермəни-түрк мұнагишэлəri, антигүрк əһвал-рунијəsi өз əкс сэдасыны 1905-чи илдəки ермəни-мұсəlман мұһарибəсиндə азэрбајчанлыларын сојгырымында тапды.

• Биринчи мөрһалə — 1905-чи ил

XX əсрин əввəlлəриндə ермəни миллэтчилəri өз тарихи торпаглариында жашајан азэрбајчанлылары планлы сурəтдə доғма јурдларындан чыхармаға, гырмаға, милли сојгырыма башламышлар. Азэрбајчанлыларала ермəнилэр арасында илк тоггуш-ма Бакы шəһəриндə башлајараг Шушаја, Зəнкəзура, Ирəвана, Нахчывана, Ордубада, Ечмиэдзинə, Чəваншир вə Газах гəзаларына јайылды.

¹ "Азэрбајчан" гəзети № 1, 4 јанвар 1992-чи ил.

Загафгазијада үч мүстәгил республика—Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан ярадылдыгдан сонра 1500 ил әрзиндә биринчи дәрәҗә олараг истигләлијјәт әлдә едән Ермәнистан республикаларарасы сәрһәлләрин мүәјјәнләшдирлимәсиндә, мүбәһисәли әразиләрин бәјнәһалг тәшкиләтдә мүзакирәсинә мөһәл гојмадан көһнә иддиаларындан әл чәкмәјәрәк Азәрбајчан вә Күрчүстан тәрпаглары һесабына "Бөјүк Ермәнистан" јаратмаг мәгсәдилә һәм Азәрбајчана, һәм дә Күрчүстана гаршы мүһарибәјә киришди. Һәмишә олдуғу киһи 1918-чи илдә дә ермәни дашнак һөкүмәтинин әрази иддиалары Загафгазија халглары арасында ганлы вурушмалара, гырғынлара, гачгынлыға кәтириб чатдырды. Бу дөврдә ермәни милләтчиләринин тәрәтдикләри ганлы гырғынлары, милләтләр вә республикаларарасы мүнасибәтләрдә јаратдыглары кәркиһликләри анчаг фактларын дили илә, тарихи сәнәдләрлә вермәјиш охучу үчүн даһа сәрфәли олдуғуну нәзәрә алараг Лорн-Пәмбәк, Шоракәл гәзасындан башламыш Ирэван губернијасынын гәзаларына вә Кәнчә губернијасынын Зәнкәзур гәзасынадәк әһалисинин әксәријјәти азәрбајчашлылардан ибарәт олан бу гәзаларда дашнакларын тәрәтдији вәһшиликләри ардычыл сурәтдә тәгдим едирик.

"Дашнаклар 1918-чи илдә Гарс вилајәтини, Ирэван губернијасынын бир һиссәсини мүгтәфигләрдән алараг Ермәнистанын әразисини 17.500 инкилис кв. миһнә,¹ әһалисини 1 милјон 510 миһн нәфәрә [795.000 ермәниләр, 575000 мүсәлманлар, 140.000 башга милләтләр] чатдырдылар. Онлар бунула кифәјәтләмәјиб Күрчүстан ССР әразисинә дахил олан Ахалкәдәк вә Борчалыны, Азәрбајчан ССР тәркибиндә олан Гарабаг, Няхчыван дијарыны вә Јелизаветпол губернијасынын чәнуб һиссәсини тәләб едирдиләр. Бу әразиләри зорла бирләшдирмәк чәһди Загафгазијанын инкилис ишгалы дөврүндә [Күрчүстанда, декабр, 1918-чи ил] мүһарибәјә вә Азәрбајчанда узунмүддәтли вә ганлы мүһарибәјә кәтириб чатдырды ки, бунун да нәтичәсиндә мүбәһисәли рајонларын әһалиси 10-30% азалмыш, бир сыра кәндләр, сөзүн әсл мәһасында, јерлә-јексан едилмишдир".²

1920-чи ил ијунун 29-да Москваја көндәрдији телеграмда С.М. Киров хәбәр верирди ки, Ермәнистанын һәбсханаларында јүзләрлә коммунист әзаб чәкмәкдәдир. Зәнкибасарда үсјаны јатыраркән әсир дүшмүш азәрбајчанлылар диван тутулмушдур. Онлары јериндәчә күлләләмишләр. Дашнакларын ағ террору дөрд әтрафы бүрүмүшдур.

¹ 1 инкилис миһи 25,4 мкм-дир [микрометр].

² "Бөјүк Совет Енסיклопедијасы", биринчи бурахылыш, ч. 3, с. 437

Деникинчиләр полковник Зенкевич башда олмагла дашнак маузерчиләринин көмәјинә кәлмишләр.

28-чи дивизијанын рәиси Нестеровски XI Ғызыл Ордунун рәисинә көндәрдији телеграмда [1920-чи ил 22 сентјабр] билдирирди ки, дашнакларын тәрәтдији гырғындан гачыб хилас ола билән гачгынлар Нахчыван рајонунда мәскән салмышлар. *Онларын саји тәғрибән милјона* [курсив бизимдир] чатыр.

Гачгынлар чох ағыр шәраитдәдиләр, ачыг һавада Араз саһилиндә лүт, ач, тагәтдән дүшүрләр. Гочаларын вә ушагларын вәзијјәти даһа ағырдыр.

1918-1920-чи илләрдә азәрбајчанлыларын сојгырымы дөврүндә Ермәнистанын индики әразисиндә јашајан 575.000 нәфәр азәрбајчанлынын 565 миһи гырылмыш вә говаланмышдыр. Бу рәғәмн 3. Коркодјан өзүнүн "Совет Ермәнистанынын әһалиси 1831-1931" китабында тәсдиг едир. 1920-чи илдә Совет һөкүмәтинә дашнаклардан чәми 10.000 нәфәрдән бир гәдәр артыг түрк [азәрбајчанлы] әһали галмышдыр. 1922-чи илдә 60.000 гачгын гајытдыгдан сонра азәрбајчанлылар бурада 72.596 нәфәр тәшкил етмишдир.

Дағлыг золагын 5-чи саһәсинин мүсәлман әһалиси мүвәккили Исмајыл Султановун Кәнчә гәзә рәисинин адына көндәрдији мәлүматдан чыхарыш:

"Бу илин 13 апрел тарихиндән башлајараг Арарат Республикасынын гошунлары Көјчә рајонунун, Јени Бәјазид гәзасынын динч мүсәлман әһалисинә гаршы һүчүма кечмишдир. Мәгсәд Көјчә көлүнүн шәрг вә шимал һиссәсини бурада јашајан мүсәлманлардан тәмизләмәкдир.

Һал-һазырда 60.000 әһалиси олан 22 кәнд дағдылмыш, јандырылмыш, әһали исә гырылмышдыр. Бәдбәхт мүсәлман әһалиси Көјчә мүсәлманларыны гырмағы гаршысына мәгсәд гојмуш вә буну јеринә јетирән ермәни гошунларынын аtäшләри илә рәһмсизчәсинә мөһв олур. Ермәни һөкүмәтинин вә ермәниләрин кечмиш гошунларына вә тәбәәләриндә олан мүсәлман вәтәндашларына гаршы белә вәһшиликләрини көрдүкдә адам дәһшәтә кәлир. Ермәни гошунлары әлләринә дүшән мүсәлманлары һеч вәчһлә сағ бурахмыш, аглакәлмәз ишкәнчәләрлә онлара зүлм едир, бә'зи гадынлары вә јенијетмә гызлары чыхмаг шәртилә, гадынлары, ушаглары, гочалары вә кәнчләри өлдүрүрләр, әһалинин малы, дөвләти ачкөз ермәни гошунлары тәрәфиндән әлә кечирилиб, өз араларында бәрәбәр бөлүшдүрүлүр, сағ галанлар исә гошунлар тәрәфиндән тәғиб едилир, чох аз мигдарда Кәнчә гәзасынын бешинчи саһәсинин кәнарларына ахышыб кәлирләр. Галан 17 кәндин сакиһләри исә Чаваншир гәзасынын дағлыг һиссәсинә гачыр, даһа доғрусу 7-8 кәндин сакиһләри ермәни гошунлары тәрәфиндән тәғиб олуан Кәнчә гәзасынын 5-чи саһәсинин гарлы зирвәләриндә, дәрәләрдә кизләнирләр, гарын

алтында галыб күтлэви шәкилдә мөһв олулар. Арарат Республи-
касынын мәселәси һәлл олунуб, артыг Көҗә районунда мүсәлман
галмајыб. һал-һазырда Јени Бәјазид гәзасында 84 мүсәлман кәнди
дағыдылмышдыр. Онлардан 22-си апрел ајынын 13-20 тарихләриндә
дағыдылмышдыр. Бунлар: Дашкәнд, Гошубулаг, Сарыјагуб, Баш
Шорча, Ајаг Шорча, Соғангулу-ағалы, Ағкилсә, Зод, Гулу Ағалы, Б.
Гарагојунлу, К. Гарагојунлу, Зәрзүбил, Чәјәһмәдли, Имәкдағ, Гара
Иман, Кәсәмән, Баш кәнд, Кичик Мәзрә, Шишгаја, Баш һачы,
Гәриб Гаја кәндләридир. 15 миндән артыг еви олан бу кәндләрин
сакинләри бүтүн малы, дөвләти башлы-башына бурахыб гачмышлар.
Бүтүн бу мал-дөвләт һал-һазырда ермәниләрә галыб: гарәт едилмиш
әмлак бир нечә милјон вә һәтта милјардлар гәдәрдир".¹

Азәрбајчанын әзәли, гәдим тарихи торпагы олан, јалһыз 1920-чи
ил нојабр ајынын 30-да ермәниләрә һәдијјә едилән Зәнкәзур
гәзасында ермәниләрин 1918-чи илдә тәрәтдикләри вәһшиликләр
һаггында "Грузија" гәзетиндә верилән сәнәдләрә диггәт един:

Гәзә рәисинин 30 октјабр 1918-чи ил рапортунда 1-чи сәһәнин
1917-чи илин декабрындан 1918-чи илин августунадәк ашағыдакы
кәндләрин сијаһысы кәтирилир.

1) Күрдләр кәнди 1917-чи илин декабрында дағыдылмышдыр:
150 мин манат зәрәр вурулмушдур.

2) Әрәмис (Әрәфсә) јенә декабр ајында дағыдылмышдыр, 6
нәфәр өлдүрүлмүш, 180 мин манат зәрәр вурулмушдур.

3) Бәһрили кәнди јенә һәмин дөврдә дағыдылмышдыр: 9
нәфәр өлдүрүлмүш, 100 мин манат зәрәр вурулмушдур:

4) Дулус кәнди јенә һәмин дөврдә дағыдылмышдыр: 90 мин
манат зәрәр вурулмушдур.

5) Гаракилсә јанвар ајында (1918) дағыдылмышдыр: 165 нәфәр
өлдүрүлмүш, 300 мин манат зәрәр вурулмушдур.

6) Пулкәнд кәнди һәмин дөврдә дағыдылмышдыр: 19 нәфәр
өлдүрүлмүш, 160 мин манат зәрәр вурулмушдур

7) Арыхлы кәнди һәмин илин апрел ајында дағыдылмышдыр:
25 нәфәр өлдүрүлмүш, 128 мин манат зәрәр вурулмушдур.

8) Дәстәкерт кәнди һәмин илин апрел ајында дағы-
дылмышдыр: 100 мин манат зәрәр вурулмушдур.

9) Шыхлар кәнди һәмин илин ијун ајында дағыдылмышдыр: 95
нәфәр өлдүрүлмүш, 500 мин манат зәрәр вурулмушдур.

10) Забазадур кәнди һәмин дөврдә дағыдылмышдыр: 90 мин
манат зәрәр вурулмушдур.

11) Шәки кәнди август ајында дағыдылмышдыр: 95 нәфәр
өлдүлмүш, 16 милјон манат зәрәр вурулмушдур.

12) Јагублу кәнди һәмин илин август ајында дағыдылмышдыр:
28 нәфәр өлдүрүлмүш, 6 милјон манат зәрәр вурулмушдур.

13) Гызылчыг кәнди һәмин илин август ајында
дағыдылмышдыр: 27 нәфәр өлдүрүлмүш, 5 милјон манат зәрәр
вурулмушдур.

14) Вағуди кәнди һәмин илин август ајында дағыдылмышдыр:
96 нәфәр өлдүрүлмүш, 13 милјон манат зәрәр вурулмушдур.

15) Сисјан кәнди һәмин илин сентјабрында дағыдылмышдыр:
60 адам өлдүрүлмүш, 800 мин манат зәрәр вурулмушдур.¹

Бу сәнәдләрән көрүндүјү кими Ермәнистанын индики инзибати
әрәзисинә дахил олан тәкчә Сисјан районунда 9 ај мүддәтиндә
дағыдылан 15 кәнддә 625 нәфәр өлдүрүлмүш, 51.390.000 манат зәрәр
вурулмушдур.

Бүтүн бу дејиләнләрдән мөгсәд ермәни милләтчиләринин
стратеји планларынын әсас истигамәтләрини мүүјәнләшдирмәкдән
ибарәтдир. Баш истигамәт исә антигүрк, антиазәрбајчан һәрәка-
тыны кенишләндирмәклә гисасчылыг мұһарибәси апармағ, бу јолла
хәјали "Бөјүк Ермәнистан" јаратмағ олмушдур. 1918—1920-чи илләр-
дә дашнак Ермәнистанынын тәрәтдији минләрлә гыргында бунлар
ашкар көрүнүр. "Азәрбајчан" гәзетиндә "Арарат Республикасында"
сәрләвһәди мөгәләдә бу мөгсәд ачығ етираф едилир. Гәзет јазыр:
"Једди күн бундан әввәл Гулу адлы бир кәндли бизим Гараиман
кәндинә кәләрәк билдирди ки, забитләр Филимов вә Нишаневин
башчылығы илә ермәни дәстәләри кечә Гызыл Вәнк, Субасан вә
Зағалы кәндләрини мұһасирәјә алдылар. Куја пристав чагырыр
бәһанәсилә бүтүн кишиләри кәнддән чыхартдылар, өзләри исә
кәнди талан етмәјә башладылар. Кәндлиләр јалварыб хәиш етдиләр
ки, нә истәсәләр, онларын тәләбини өдәјәрләр, тәки онлары азад
етсинләр. Чавабларында ермәниләр билдирди ки, ики-үч мүсәлман
кәндини мөһв етмәклә биз гисас алмагдан дојмарығ. Әкәр биз 30
кәнд дә дағытсағ, бу, сентјабр ајында һәтта Бақынын кичик бир
күчәсиндә ахыдылан ермәни ганы вә гурбанлары илә мұғажисә едилә
билмәз.

Бу үч кәнди дағыдандан 4 күн габағ ермәниләр Чамурлу
кәндиндә 4 киши вә 6 арвады вәһшичәсинә өлдүрүлмүшләр. һәм дә
кишиләрин башларыны кәсмиш, гадынларын исә дөшләрини.
Мејидләри биз өзүмүз басдырдығ.

Шорча кәндиндә башына ојун ачылымыш бир гадын билдирди ки,
кәнддә бүтүн кишиләри гырдылар, ушағлары тәндирләрдә јан-
дырдылар, сонра бүтүн кәнддән 8 гадын сечиб апарыб 20 күн

¹ "Грузија" гәзети, 9 нојабр, 1918-чи ил, Зәнкәзур гәзә рәисинин Кәнчә
губернаторунун 20 октјабр 1918-чи ил тарихли 644 нөмрәли рапорту, бах: һәмчинин
"Тарих" гәзети, 24 нојабр 1990-чы ил.

¹ "Азәрбајчан" гәзети, 17 мај 1919-чу ил.

сахладыгдан, шәрәфинә тохундугдан сонра бурахдылар "Азәрбајчан" гәзәти, №30, 9 феврал (27 январ) 1919-чу ил.

Кәнчә губернаторунун мәрузәсиндә мусәлман әһалисинин ағыр вәзијәтиндән бәһс едиләрәк кәстәрилик ки, ермәниләрин вәһшилијинин һәдди-һүдуду јохдур. Онларын јанында орта әсрин кәдәрли дәһшәтләрн чох солгун көрүнәр. Адам инана билмир ки, ХХ әсрдә бүтүн Авропада өз мәдәнијәтиндән дәм вуран бир халг көмәксиз динч әһалијә гаршы-вәһшиликләрин бүтүн үсулларыны тәтбиғ етмиш олсун. Һәр күн губернијанын һәр јериндән алынан рапортларын, мәлуматларын јаратдығы дәһшәтләрлә бу сәтирләри јазмағ чәтиндир: гадынлар зорланыр, ушаглар одда јандырылып, дилләр, гулаглар кәсилер, ишкәнчәләр, тәһгирләр...

Мәрузәни баша чатдырағ ермәниләрин һәрәжәтләрини вә вәһшиликләрини белә үмумиләшдирәрәм, тәкчә Зәнкәзур гәзасында 105 (јүз беш) кәнд дағдылмыш вә тарәт едилмишдир¹.

"Ермәниләр тарәфиндән азәрбајчанлыларын ғырылмасы чождан башламыш, дөвләт сijasәти сәвијәсинә галдырылмыш вә Азәрбајчанын һүдудларындан кәнара чыхмышдыр. Онда тәәччүбләнмәјә дәјәрми ки, анчағ Ермәнистанда дашнак һөкүмәти "өзүнүн 30 ајлығ һакимијәти дөврүндә (мај 1918—нојабр 1920) Азәрбајчан әһалисинин 60%-ни ғырмышдыр².

Г.Мурадјан ермәни һөкүмәтинин. Көјчә көлүнүн шимал саһилиндә олан азәрбајчанлы кәндләрини дағыдан бандит дәстәләринин бәди тәсвирини верәрәк јазмышдыр: "...Бизим һөкүмәтин көрдүјү тәдбирләр нәтичәсиндә... бу кәндләрин (Тохлуча, Ағбулаг, Арданыш вә б.) әһалиси Ермәнистаның сәрһәдләрини тәрк етмишдир. Мән саһибсиз галан кәндләри көрдүм, орда бир нечә пишикдән, һабелә сарсыдычы сакитликдән һејрәтләнән итләрин гәрибә һүрүш-мәсини көрдүм. Бу кәндләрин әһалиси чох бөјүк саһәләрдә картоф, буғда вә арпа әкини гојуб кетмишләр. Һөкүмәт бу кәндләрдән ики милјон пуд буғда вә јарым милјон пуд картоф көтүрә биләчәк..."³

"Дикәр гәһрәмән" ермәни, арвадлары, аналары вә бачылары там сојунмаға мәчбур етмиш вә әввәлчәдән һазырланмыш көлмәчәјә апарыб бүтүн чамаатын гаршысында өрдәк кими һәрәкәт етмәјә мәчбур етмишдир. Бу алчағ чыпағ гадынлары дөјүш вә саатларла орада галмаға мәчбур етмишдир. Сонра әмр етмишди ки, гадынлар һәбс олунсун, кечә чаван гадынлары вә ғызлары јанына чағырыб тәһгир етмиш, онлары кешикчиләрә вермишдир⁴.

¹ Азәрбајчан тарихи сәнәдләр вә нәшрләр үзрә, Бақы, 1990, с. 192—194.

² Бах "Зарја Востока", № 77, 78, 80, 6, 7, 511, 11 апрел 1923-чү ил.

³ Лалајан А. А. "Исторические записки", ч. 2, М. 1938, с. 80. "Жоғовурд" [халг] гәзәти 105, 1920-чи ил.

⁴ Лалајан А. А. "Исторические записки", ч. 2, с. 101.

1918-чи илин августунда Игдир вә Ечмиәдзин гәзаларында мусәлман кәндләриндә ғырғынлар башламышды. Хмбәпет Дронун көстәриши илә 60 кәнд дағдылмышды. Бу кәндләрдәки бүтүн кишиләр ғылынчдан кечирилмиш, кәзәл арвадлар исә апарылмышды¹.

"1919-чу ил январын әввәлләриндә Зәнкәзурдакы һадисәләрин тәсири илә, һабелә зорла көчүрмә вә дијары мусәлманлардан тәмизләмәк мәгсәди илә гәзанын дағлығ һиссәсинин 40 мин нәфәрәдәк сакини Гарабағын Чәбрајыл, Шуша вә Чаваншир гәзаларына вә республиканын башга јерләринә гачмышдыр.

...1919-чу илин јаынын ахырларында Ведибасарда, Чәнуби-Гәрби Азәрбајчанда вә Ермәнистанда мусәлманларын вәзијәти олдугча чәтинләшди. Ермәнистанын мусәлман әһалисинин бөјүк әксәријәти бу һадисәләрин нәтичәсиндә гачгына чеврилди. Онлар өз кәндләринә гајытмағ истәјәркән дәфәләрлә говаланмыш, онларын евләри вә торпаглары Түркіјә ермәниләри тарәфиндән тутулмушду. Ермәнистанда белә гарәт олунмуш мусәлманларын сајы анчағ Јени Бәјазид, Ечмиәдзин вә Ирәван гәзаларында 200 мин нәфәрә чатмышдыр"².

1918—1920-чи илләрдә Ермәнистан азәрбајчанлыларынын башына кәтирилән мүсибәтләр, күнаһсыз адамларын, гадынларын вә ушагларын ағласығмаз ишкәнчәләрлә гәтлә јетирилмәси һағгында шаһидлик верән архив сәнәдләри дә аз дејилдир:

"Сисјан маһалынын 1-чи полис саһәсинин бүтүн мусәлман кәндләри, 2-чи саһәнин кәндләринин бөјүк әксәријәти, 3-чү, 4-чү вә 5-чи саһәләрин кәндләринин хејли һиссәси тамамилә мөһв едилмишдир. Бир чох кәнд ермәниләр тарәфиндән тамамилә јерлә јексан едилмиш вә 50,000 мусәлман гачгыны Чәбрајыл гәзасында сығыначағ тапмышдыр.

Шаһидләрин ифадәсинә вә рәсми сәнәдләрә әсасән Зәнкәзур гәзасында 115 мусәлман кәнди дағдылмышдыр (архив сәнәдиндә 115 кәндин сјаһысы верилер—*муәллифләр*)...

Кәстәрилән кәндләрдә 3257 киши 2276 гадын, 2196 ушағ өлдүрүлмүш, 1060 киши, 794 гадын, 425 ушағ јараланмышдыр. Бүтүн гәза үзрә 10068 нәфәр мусәлман әһалиси өлдүрүлмүш вә шикәст едилмишдир. Лакин ермәни вәһшилијинин дәһшәтли мартирологу чәтин ки, һәгигәтә ујгун олмуш вә бу рәгәм хејли артырылмалыдыр. Белә ки, гәзада баш верән бу дәһшәтли гарма-гарышылығда мусәлманларын тәлашла гачмасы гурбанларын чохуну һесабламаға имкан вермирди.

Шаһидләрин ифадәләринә көрә ермәниләрин гәзада тарәтдикләри ашағыдакы амансыз вәһшиликләр мүйјән едилдир:

¹ Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри, №4, 1989, с. 120.

² Азәрбајжан ССР ЕА Хәбәрләри №4, 1989, с. 142, 144.

1) Вағуди кэндиндә дэстәнин ермәни салдатларына пајланмыш 15 көзәл гыз тәһгир едилмәклә өлдүрүлмүшдүр. 2) Һәмин кәнд дағьдыларкән сығыначаг ахтаран 400 нәфәр мүсәлман мәсчидә долдурулмуш, әввалчә пәйчәрәдән ора әлдәгајырма бомба атылмыш, сонра исә мәсчидә од вурулуб бүтүн адамлар јандырылмышдыр. 3) Һәмин кәнддә Гәдимә Таһир гызынын дөшләрини кәсип елә онун өзүнүн доғранмыш көрпәсинин ағзына вермишләр. 4) Һәмин кәнддә Јолчу Шаһһүсејн оғлунун тәнәссүл өзүнү кәсәрәк өзүнүн ағзына гојмушлар. 5) Һәмин кәнддә чаван гызлар: Нисә Аман гызы, Әчәб Нухбала гызы, Сона Чәфәр гызы, Шаһнәли Чәлал гызы зорланмагла өлдүрүлмүшләр. 6) Һәмин кәндиң јанында Күлбәсти Гасым гызы өлдүрүлмүш, дөшләри кәсилмиш, фәгәрә сүмјүнүн арасына мыхланмышдыр. 7) Нүвәди кәндиңдә ермәниләр јорған-дөшәкдә хәстә јатан Әсәдбәј Мәлик Аббасовун синәсинә сүңкү санчмышлар. 8) Һәмин кәнддә ермәниләр кәнддән гачмаг истәјән гадын вә ушагларын башыны гылынчла вә хәнчәрлә кәсмишләр. 9) Шәки кәндиңин күчәсиндә дөшләри кәсилмиш гадын мејитләри вә ики јерә бөлүнмүш көрпә ушаг мејитләри вардыр. 10) Ирмишли кәндиңи дағьдаркән ермәниләр сүдәмәр ушаглары сүңкүјә тахмыш, мејитләрини тикә-тикә доғрамышлар. 11) Ағуди кәндиңдә ермәниләр мүсәлманлардан христианлығы гәбул етмәји тәләб етмиш, гадынларын дөшүнү кәсәрәк көрпәләрин ағзына сохмушлар. 12) Ағуди кәндиңдә ермәниләр Гуламәли Шәкәр оғлунун ајағыны топугдан кәсмиш, сонра сүңкү илә дәлик-дешик едәрәк чанлы икән өлүнчәјә гәдәр јеримәјә мәчбур етмишләр. 13) Һәмин кәнддә бүтүн көзәл гызлары зорламыш вә өлдүрүмүшләр. 14) Чуллу кәндиңдә ермәниләр јорған-дөшәкдә хәстә јатан 9 нәфәри гылынчдан кечирмишләр. 15) Бағырбәјли кәндиңдә ермәниләр 7 нәфәр киши вә гадыны бир евә долдурараг од вуруб јандырымышлар. 16) Мүсәлләм кәндиңдә мејитләр о гәдәр ејбәчәр хала салынмышдр ки, башсыз, голсуз, ајагсыз мејитләрин ким олдуғуну таньмаг олмурду. 17) Гатар кәндиңдә адлы-санлы гоча Мәшәди Гәләндәр Мәшәди Гулу оғлу өлдүрүлмүш, нефт төкүлмүш вә јандырылмышдыр. 18) Һәмин кәнддә ермәниләр Кәрбәләји Аллаһверди Һүсејн оғлунун әл-голуну баглајыб башыны кәсмишләр. 19) Вартанидзор кәндиңдә даһа чох гадын вә ушагы гылынчдан кечирмишләр. 20) Рәһман-Әфәнди кәндиңдә (Ирәван губернијасы, Јени Бәјазид гәзасы) гоча киши Ибраһим Һачы Һүсејн оғлунун сағикән көзүнү чьхармыш, мејидини јандырымышлар.

Зәнкәзур гәзасынын јүздән артыг кәндиңин дағьдылмасы, јуз минләрлә мал-гара оғурланмасы, бағларын, тарлаларын мәһв едилмәси мүсәлман гәзасынын игтисади вәзијәтини диләнчи вәзијәтинә салмыш, 50.000-дән чох гачгын Азәрбајчанын кәндләринә пәнаһ кәтирмишдир. Садә һесабламанларә көрә гәзанын азәрбајчанлыларына 1 милјард манат зәрәр вурулмушдур.¹

Зәнкәзурда баш верән һадисәләр һаггында һәр чүр јалан мә-луматларә јол вермәмәк үчүн Азәрбајчан Демократиқ Чүмһуријәти һөкүмәти ашағьдакы мәлүматы вермәји вачиб билмишдир.

"Тәгрибән бир илә јахын Зәнкәзур гәзасы саһәсиндә ермәниләрдән ибарәт мүхтәлиф силаһлы бандит дәстәләри фәалијәт кәстәрмишдир. Бу бандит дәстәләри әһалини горхудараг вә Азәрбајчан һөкүмәтини таныјан мүсәлман кәндләрини дағьтмыш, өз доғма јурдларыны тәрк етмәјә мәчбур олан вә гоңшу гәзаларда сығыначаг ахтаран динч әһалини гарәт етмишләр. 60 мин нәфәрдән артыг мүсәлман гачгын, јерсиз-јурдсуз ачлығын вә сојуғун бүтүн сынагларыны көрмүшләр".¹

Скотланд-Лиддел "Ермәни-татар сазиши. Гарабаға-сүлһ кәлир" мәгаләсиндә кәстәрир ки, мән январда Шушада оларкән бир инкилис забитинә дедим ки, һазырлашырам Зәнкәзур округуна кедим вә орда гачгын-мүсәлманларын вәзијәтини өз көзүмлә көрүб әмин олум. Онларын сајы 40 мин нәфәрдән чох иди, һамысы ермәниләрдән зәрәр чәкәниләр иди.²

Ирәван губернијасында 1918-чи илин март ајынадәк дағьдылмыш вә тәрк едилмиш мүсәлман кәндләринин сијаһысында губернијада 15155 тәсәррүфаты тәмсил едән 199 кәнд (100626 нәфәр) кәстәрилмишдир. Бу рәгәмләр Кавказски календардан (1908-чи ил) көтүрүлмүшдүр. 1908-1918-чи илә гәдәр әһали артымы да һесабланараг дағьдылмыш кәндләрин әһалиси 135.000 нәфәр тәшкил етмишдир.

1919-чу илин сон ики ајында Ирәван губернијасынын Ечмиәдзин вә Сүрмәли гәзаларында 96 кәнд, Ирәван гәзасынын исә бүтүн кәндләри мәһв едилмишдир.³

Рекионда дөрд илдән бәри јаранмыш кәркин вәзијәтин "тарихин тәкрары илә" һәмәһәнк сәсләндијинә көрә Азәрбајчан Демократиқ Чүмһуријәти һөкүмәтинин мәрузәсиндән ашағьдакы парчаны кәтирмәк мәгсәдә ујғундур:

"Мәркәзи јерләрдә, һәтта өз игәмәткаһында да аз да олса гәјдагануну бәрпа етмәјә башы гарышан јеничә јаранмыш Азәрбајчан һөкүмәти һәм дә физики күчүнүн азлығы нәтичәсиндә Азәрбајчанын бөјүк бир һиссәсиндән вәзијәт һаггында мүтамади, реал мәлүмат ала билмәдијинә көрә Шуша, Гарјакин, Чаваншир вә Зәнкәзур кими учгар гәзаларда баш верән һәрәката, тәбии қи, лазыми сәвијјәдә диггәт јетирә билмирди. Бүтүн бунларын нәтичәси Азәрбајчан һөкүмәти тәрәфиндән адлары чәкилән гәзаларын дағьлыг һиссәләриндән ермәни әһалисинин бөјүк әксәријәтинин Азәрбајчан һөкүмәтини танымаг истәмәмәси вә бу һөкүмәтин тәрәфдарлары кими, мүсәлманларә гаршы дүшмән мүнасибәтин јаранмасы олду. Андроникин башчылығы илә өз "јүрүшләрини" ачыг

¹ Бах: Азәрб. ССР МДОИА, ф. 894, оп 10, и. 103, в. 10-19. Бах: һәмчинин Азәрбајчан тарихи сәнәдләр вә нәшрләр үзрә. с. 238-239.

² Бах: Азәрбајчан тарихи сәнәдләр вә нәшрләр үзрә. с. 220.

³ Азәрб. ССР МДОИА, ф. 894, оп. 10, иш 20, в. 47-48.

¹ Азәрб. ССР МДОИА. ф. 897, оп 1. и. 112, в. 19.

ајдын елан етмиш ермәни гошун һиссәләринин һәмни јерлөрдә пејда олмасы илә вәзијет даһа да кәркннләшди. Азәрбајҗандан ајрылыб Ермәнистана бирләшмәси мәсәләси гәти шәкилдә гојулду. Јерли әһалинин ичәрисиндә һәмни мәгсәдә гуллуғ едән, лакин әкурлуғдан, зоракылығдан вә инсан өлүмүндән чәкннмәјән партизан дөстәләри дә мејдана кәлди. һәмни рајонда 150-јә јахын мүсәлман кәнди дағдылды вә гарәт едилди, күллү мигдарда гагғын арасы кәсилмәдән Ағдама вә башга рајонлара ахышыб кетди".¹

Ермәнистанын рәһбәрлији јекчннс ермәни республикасы јаратмағ үчүн мүхтәлиф јени фитнәләрә әл атмаға башламышдыр. Белә фитнәләрдән бири дә һөкүмәт гәрары илә азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан зорла көчүрүлмәси олду.

Үчүвчү мәрпәлә — көчүрүлмә (1948—1953)

Буна көчүрүлмә јох, репрессия демәк даһа дүзкүн оларды. 1943-чү илдә үч дөвләтин Тегһан конфрансында Совет-Иран мунасибәтләри музакирә едиләркән, ермәни диаспору әлверилши моментдән истифадә едәрәк ССРИ харичи ишләр назири В. Молотова мурачнәт едиб хаһиш етмишдир ки, Иранда јашајан ермәниләрин ССРИ-јә көчмәсинә ичазә версинләр. Молотов елә орадача И. Сталинлә данышдығдан сонра онларын көчүрүлмәсинә разылығ вермишдир. Г.Арутјунов бу фүрсәтдән истифадә едәрәк харичдәки ермәниләрин Ермәнистана көчүрүлмәси илә әлагәдар азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан зорла көчүрүлмәси барәдә гәрар верилмәсинә наил олур.

Харичдә јашајан ермәниләри Ермәнистанда јерләшдирмәк үчүн азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан зорла көчүрүлмәси һаггында илк гәрар "Голос Арменија" гәзетинин вердији мәлүмата көрә [11 нојабр, 1990-чы ил] М.Ч. Бағыровун вә Г.Г. Арутјуновун 3 декабр 1947-чи ил тарихли мәктубу илә әлагәдар верилмишдир. Бу мурачнәтә чаваб оларақ ССРИ Назирләр Совети ики гәрар гәбул етмишдир. Биринчиси 23 декабр 1947-чи ил тарихли "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә диқәр азәрбајҗанлы әһалинин Азәрбајҗан ССР-нин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында" гәрар иди. И. Сталинин имзаладығы һәмни гәрар азәрбајҗанлылар үчүн көзләнилмәз зәрбә, ачығ репрессия иди. Неч бир аргумент көстәрилмәдән, киришсиз, изаһсыз тәләм-тәләсик верилән бу гәрарда нәјин баһасына олурса-олсун бүтүн азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан көчүрүлмәси тәләб олунурду. ССРИ Назирләр Советинин 10 март 1948-чи ил тарихли гәрарында исә биринчи гәрарын јеринә јетирилмәси үчүн тәдбирләр планы шәрһ едилирди.

ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил тарихли гәрарында көстәрилди ки, 1948-1950-чи илләрдә "көнүлүлүк" принципләри әсасында Ермәнистан ССР-дә јашајан 100 мин колхозчу вә диқәр азәрбајҗанлы әһали Азәрбајҗан ССР-нин Күр-

Араз овалығына көчүрүлсүн. "Көнүлүлүк" ифадәси хүсуси мәгсәдлә гәрара салынмышды. Әслиндә бу, гәти репрессия иди.

Көчүрүлмә просессинин башга бир чәһәтини дә гејд етмәк вачибдир. Харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн азәрбајҗанлылары өз дәдә-баба јурдларындан көчүрмәк нәзәрдә тутулурду. Әслиндә исә мәгсәд азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан тәмизләнмәси иди. Белә бир факт да бунун әјани сүбутудур ки, Ермәнистан әразисиндә елә иңдинин өзүндә дә әввәлләр азәрбајҗанлыларын јашадығы јүзләрлә кәнд харабалыға чеврилмишдир. Ермәнистан КП МК-нын 1975-чи ил јанвар пленумунда көстәрилдији кими 476-дан чох кәнд истифадәсиз галмышдыр¹. һәтта ермәни милләтчиләринин өзләринин дә 1990-чы илдә етираф етдикләри кими "Азәрбајҗанлыларын көчүрүлмәси илә әлагәдар бошалдылан торпағлардан вә мәнзил фондундан харичдән кәлән ермәни кәндлиләринин јерләшдирилмәси үчүн истифадә едилмәди"².

Бүтүн бу дејиләнләрдән јөкәнә бир нәтичә чыхыр ки, Ермәнистандан азәрбајҗанлыларын зорла көчүрүлмәси нә харичдән кәлән ермәниләрин јерләшдирилмәси, нә Азәрбајҗанда памбыгчылыгы инкишаф етдирмәк мәгсәди дашымамыш, әксинә дашнақларын әзәли арзулары олан тәкмилләтли Ермәнистан республикасы јаратмағ снјасәтинин нәтичәси олмушдур. Лакин 1948—1953-чү илдә дә буна наил ола билмәдиләр.

Бу саһәнин тәдгигатчылары, шүбһәсиз, кәләчәкдә сүбут едәчәкләр ки, ахырынчы 1988—1989-чу илләрдә Ермәнистандан говулан азәрбајҗанлыларын сајы мүхтәлиф мәнбәләрдә көстәрилдији кими 165 мин, 189 мин, һәтта 200 мин дејил, даһа чохдур. Тәрк етдикләри әрази исә бә'зән мәтбуатда көстәрилдији кими 6000 кв. км дејил, һесабламаларын көстәрдидији кими 9,800 кв. км-дән чохдур.

- ♦ *И. Мәммәдов, С. Әсәдов*, Ермәнистан азәрбајҗанлылары вә онларын ачы гәдеји (гыса тарихи өчерк), Бақы. "Азәрбајҗан" нәшријаты, 1992.

Һәбиб Рәхимовлу

"СИЛИНМӘЗ ИЗЛӘР, САФАЛМАЗ ЈАРАЛАР" КИТАБЫНДАН:

...Икинчи дүңја муһарибәсиндә ССРИ-нин гәләбәси бүтүн дүңјада онун нүфузуну хејли јүксәлтмишди. Бир чох халғлар ССРИ-нин хиласқар ролундан руһланыр, она пәнәһ кәтирирдиләр. Бу минвалла Ермәнистанда апарылан тәблиғат харичдә јашајан ермәниләрин бир һиссәсинин көчүб Ермәнистана кәлмәсинә сөвг едирди.

¹ Бах "Коммунист" гәзети (Јереван), 20 јанвар 1975-чи ил.

² Бах "Голос Арменија" гәзети, 11 нојабр 1990-чы ил.

¹ Азәрб. ССР МДОИА. ф. 894, оп 1. иш 43. в. 13-14.

О дөврдә азәрбајчанлыларын сыхышдырылмасынын јени бир мәр-һәләси, "көнүллүк" принципи әсасында көчүрүлмә дөврү үчүн мүәјјән сәбәбләр һазырланыб һәјата кечирилмәјә башланды. Ер-мәни милләтчилләри үчүн колхозларын ириләшдирилмәси, перспективсиз кәндләрин ләғв олунмасы кампанијасынын башланмасы һә-гиги тапынты ролу ојнамаға башлады. Азәрбајчанлылар јашајан вә "перспективсиз" кими гәләмә верилән кәндләр ләғв едилир, әһали-синә истәдикләри кәндләрә көчмәк тәклиф олунурду. Ириләшдир-мәјә мәрүз галан азәрбајчанлылар јашајан кәндләрин ермәниләр јашајан кәндләрлә бирләшдирилмәси "јыгынчагларда" гануниләш-дирилирди. Бу кими һаллар мәктәбләрин, мэдәнијәт очагларынын бағланмасына, милли кадрларын ишсиз галмасына вә башга јерләрә көчмәсинә сәбәб олурду. Ордуда хидмәт едән, башга вилајәтдә тәһ-сил алан тәләбәләр өз ата-баба јурдунда инкишаф перспективләри көрмәдикләринә көрә бир даһа Ермәнистана гајытмыр, валидејн-ләрини дә көчүрүб апарырдылар. Беләликлә, азәрбајчанлыларын көчүрүлмәси давам едилди.

1948-чи ил Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын һәјатында јени фачнәләрин башланғычы или кими тарихә дахил олмалыдыр. 1941-1945-чи илләрин ганлы мұһарибәси заманы әјилән гәддини һәлә дүзәлдә билмәјән азәрбајчанлы әһали јенидән көч јолуна сүрүкләнди. Сталин-Микојан-Берија үчлүјү Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлы әһалинин тәләјиндә јени бир кеносид програмынын һәјата кечирилмәсинин әсасыны гојду.

"Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында" ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрары әсасында Ермәнистанда јашајан 100 мин нәфәр (јә'ни респуб-ликада јашајан бүтүн јашлы азәрбајчанлылар) азәрбајчанлы әһали көчүрүлмәли иди. Бу гәрар әсасында Ермәнистанда јашајан азәр-бајчанлы әһалинин 1948-чи илдән башлајараг "көнүллү" сүрәтдә Азәрбајчана көчүрүлмәсинә башланды. Гәрарын 11-чи бәндиндә дејилирди: "Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ијазә верилсин ки, азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әлагәдар онларын бошалтдыглары тикилиләрдә вә јашајыш евләриндә харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн истифадә етсинләр". Сонра ајдын олду ки, бу кәндләрдә јерли ермә-ниләр мәскунлашдырылмышдыр.

Коммунист партијасынын тәблиғат-тәшвиғат машины ишә салы-ныб бу көчүрмәни белә әсасландырмаға чәһд көстәрилди. Биринчи аргумент: Азәрбајчанын кениш вә мүнбит торпаг саһәләри, көзәл тәбии шәраити вардыр. Әкәр Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлы-лар ораја көчсәләр мадди-һәјат шәраитләри өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә јашылашар, мэдәнијәт, тәһсил, ичтимаи-сијаси инкишаф саһәсиндә јүксәк сәвијәјә чатмаг имканы газанарлар. "Сиз башга јерә јох, өз

сојдашларынызын јанына кедир, онларла говушурсунуз. һансы халг бир әразијә топлашмаг истәмәз?". Иланы јувасындан чыхармаға гадир олан бу кими рәсми дөвләт тәблиғаты архасында јүз илләрлә формалашмыш мәкрли ермәни мәгсәдини Азәрбајчанда һеч ким дәрк етмәмиш, баша дүшмәмиш, ја да фәргинә вармамышды. Әјси-нә, Азәрбајчандан онларча рәсми нүмајәндәләр, о чүмләдән Назир-ләр Совети сәдринин мұавини, јазычылар, зијалылар Ермәнистана кәдиб азәрбајчанлыларла сәһбәт апарыр, көчүрмәни Ленин-Сталин милли сијасәтинин јени бир тәзаһүрү кими гәләмә верир, ермәни тәблиғатынын мүддәаларыны тәқрар едир, көчүрмәни сүр'әтләнди□-рмәјә чағырырдылар.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында көчүрмә идарәси јарадылмышды. Көчөн һәр бир аиләјә "көчмә билет" тәгдим олу-нурду. Бу билетдә дејилирди: "Һәмин билет Азәрбајчан ССР Назир-ләр Совети јанында көчүрмә идарәси тәрәфиндән верилмишдир. Вә-тәндаш (ад вә сојады јазылырды) ондан өтәри ки, о аиләси илә бир-ликдә һәгигәтән Азәрбајчан ССР-ә көчәндир вә ССРИ МИК вә ХКС-нин "К.Т. көчмәси үзрә күзәштләр һаггында"кы 17 нојабр 1937-чи ил тарихли 1152043 №-ли гәрарында нәзәрдә тутулмуш күзәшт вә һүгутлардан истифадә едир".

Көчүрмә он ил әввәлки гәрар әсасында һәјата кечирилирди. Белә бир көһнәлмиш гәрарын сәмәрәсини көчкүнләр дәрһал һисс етмиш-диләр. Бу барәдә ашағыда сәһбәт кедәчәкдир.

Икинчи аргумент: "Түрк јатағанынын пәнчәсиндән гуртарыб дүнјаја сәпәләнмиш ермәниләр өз вәтәнләринә гајыдырлар" тәб-лиғаты. Ермәнистанын әразиси кичикдир, онлары јерләшдирмәкдә чидди чәгинликләр мејдана чыхацагдыр. Әкәр азәрбајчанлылар көч-сәләр харичдән кәлән ермәни гардашларымызы бошалмыш кәнд-ләрдә јерләшдирмәк мүмкүн олацагдыр. Азәрбајчанлыларын көчмә-си онларын ермәниләрә көстәрдикләри гардашлыг мұнасибәтнинин јени тәзаһүрү олацагдыр.

Әкәр азәрбајчанлыларын көчүрүлмәси 10 ил әввәлки гәрар әса-сында һәјата кечирилирдисә, ермәниләрин јерләшдирилмәси үчүн ССРИ Назирләр Совети 1945-чи ил нојабрын 21-дә хусуси гәрар гә-бул етмишди. Бу гәрарда харичдән ермәниләрин кәтирилмәси вә Ермәнистанда јерләшдирилмәсинин бүтүн деталлары нәзәрдә ту-тулмуш, хејли вахт ајрылмышды. Азәрбајчанлыларын көчүрүлмәси харичдән кәлән ермәниләрин онларын јашадыглары кәндләрдә јер-ләшдирилмәсилә әсасландырылырды. Бу тәклифи верән вә гәрара салдыран Ермәнистан рәһбәрилији вә онларын Москвадакы лоббиси-нин мәкрли сијасәтинин мәгсәди сонрадан бәлли олду. Әсас мәгсәд харичдән кәтирилән ермәниләри јерләшдирмәк јох, азәрбајчанлы-лары говмаг, ермәни кәндлиси үчүн кениш һәјат саһәси тә'мин ет-мәк, јалнын ермәниләрдән ибарәт республика јаратмаг имиш.

Харичдә јашајан ермәниләрин кәтирилмәси заманы апарылан тәблиғат ермәниләрдә гаты милләтчилик психозунун кеңишләнмәсинә јени тәкан вермәјә башлады. Тәблиғатда "Түрк јатағанынын пәнчәсиндән гуртармыш ермәниләрин вәтәнләринә гајытмасы тарихи һадисәдир" фикри кенишләндирилди, түркләрә гаршы нифрәт һисси тәлгин олунурду. Ермәнистан ајаг басан һәр бир ермәни дәрһал түрклә—азәрбајчанлы илә растлашдыгда, онларда интигам һисси баш галдырмаға башлајырды. Илк дөврләрдә онлар бу һисси бүрүзә вермәкдән чәкинирдиләр. Лакин јени нәсил мејдана кәлдикдә бу горху арадан галхыр, ачыг тәчавүзә јол верилди.

Бу саһәдә харичдә фәалијәт көстәрән дашнак партијасы азәрбајчанлылар гаршы нифрәт һиссини кенишләндирмәкдә әсас роллардан бирини ојнајырды. Көчкүнләрин ичәрисинә сохулуб кәлән дашнак емиссарлары антитүрк тәблиғатыны даими кенишләндирирдиләр. Әввәлчә кизлиндә, 1965-чи илдән сонра исә ачыгча, һәтта күтләви информасија васитәләрин илә азәрбајчанлыларын көчүрүлмәси усталыгла һәјата кечирилди. Тәдбир али вә орта ихтисас тәһсилли органларындан башлады. Х.Абовјан адына Ермәнистан Дөвләт Педагожи Институтунун азәрбајчанлы шәбәси бағланьб Бакыја көчүрүлдү. Бу шәбәсин дил-әдәбијат, тарих-чоғрафија, физика-ријазият факултәләрин, һабелә паралел гијаб тәһсил бәлмәләр фәалијәт көстәрирди. Бу факултәләрдә 600 нәфәрдән чох тәләбә тәһсил алырды. Јерсван Педагожи Техникуму Ханлар шәһәринә көчүрүлдү. Кәнд Тәсәррүфаты Техникуму, сонра Ч.Чаббарлы адына Јерсван театры фәалијәтләрини дајандырдылар. Бу театрда хусуси дәсти-хәтти вә хидмәти олан Әли Зейналов кими театр хадими Азәрбајчана үз тутду. Бүтүн бунлары көрән, инкишафын кәләчәк перспективиндән мәһрум олан халг күтләләрин дә көчмәјә башлады.

Јухарьда дејилдији кими, азәрбајчанлылар чохлуг тәшкил едән рајонлар ја ләғв олунур, ја да бир нечә рајона парчаланырды. Тәбиидир ки, бүтүн дәјишликкләр кадрларын ихтисарына, ишсиз галмасына сәбәб олурду, онлар әзаблы көч јолуна үз тутурдулар.

Бүтүн бунлар бахмајараг көчүрмә ишләрин ләнк кедирди. О заман Көјчә маһалында јашајан, 1918-чи илдә андроникләрдән чаныны гуртарыб Азәрбајчана пәнаһ апаран, 1922-чи илдә јенидән доғма кәндинә гајыдан пирани гоча Шамо Влијевин "Микојанын гәләми Андроникин гылынчындан бетәрдир" кәламы кениш јајылмышды. Шамо киши дејирди ки, Андроникин гылынчындан гуртарыб гачанлар ев-ешикләринә гајытдылар. Микојанын гәләми елә һөкм јазыб ки, бир даһа бураларын үзүнү көрә билмәјәчәјик. Дејесән дашнакларла Советләр бир шејдир: онлар гылынчла, бунлар исә памбыгла баш кәсендирләр.

Әһалисиниң 90 фаизиндән чохуну азәрбајчанлылар тәшкил едән Басаркечәр рајонунда "көчүрмә" чидди чәтинликләрлә гаршылашды. Рајон әһалиси көчүрмәни тәшкил етмәк үчүн рајона кәлән

емиссарлара дејирди: "Арамызда Шаһдағы, о тәрәфдә исә Кәлбәчәр вар. Нијә бу гәдәр әзијәт чәкиб бизи ораја көчүрүрсүнүз? Јахшы олмзмы ки, биз јеримиздә галаг, сәрһәдди бу тәрәфә—Севанын (Көјчәнин) ортасына чәкәсиниз?" Бу кими кизли мугавимәтин тәшкилатчылары Талыб Мусажев, Тапдыг Әмирасланов, Јунис Рзајев вә башгалары иди. Беләликлә, Басаркечәр рајонунда азәрбајчанлылар јашајан 33 кәндин әһалиси јериндән тәрпәнмәди. 1988-чи илин депортасија дөврүнә гәдәр бүтүн тәзјиләрә синә кәрди.

Көчүрмәни сүр'әтләндирмәк үчүн Ермәнистан рәһбәрләри чох һалларда рәһбәр ишчиләрә гаршы тәзјиг көстәрирдиләр. Мәсәлән, Әзизбәјов рајонундан көчүрмә ишләрин илә әләғәдар рајон Ичраијә Комитәсинин сәдри Јусиф Аббасову вә рајкомун икинчи катиби Әзиз Чәфәрову Јерсвана дәвәт етмишдиләр. Орада сәһбәтин нәдән кетдијини билән олмады. Лакин онлар Јерсвандан гајытдыгдан дәрһал сонра хәбәр јајылды ки, Ј. Аббасов Бакыја, Ә. Чәфәров исә Мир-Бәшир рајонуна көчүбләр. Нә гәдәр гәрибә көрүнсә дә онларын вәзифәдән азад едилмәси нә рајон партија комитәсиндә, нә дә Рајон Советинин сессиясында музакирә олунмамышды.

Рајон әһалисинин үчдә бириндән артыгынын азәрбајчанлы олмасына бахмајараг бирчә күн әрзиндә рајон мәркәзиндә вәзифә тутан бир нәфәр дә азәрбајчанлы кадр галмады. Бунлары көрән азәрбајчанлы әһали, о чүмләдән, Ә. Чәфәровун гоһумлары јашајан Һәрһәр вә Гармрашен вә башга кәндләрин әһалиси көчкүн јолуна үз тутду.

Ермәнистан һөкүмәти көчүрмәнин тәшкили заманы белә бир тактика һәјата кечирирди. Илк нөвбәдә әһалиси гарышыг олан, сонра мүнбит торпаглары вә јахшы тәбии иглим шәраити олан кәндләрин азәрбајчанлы әһалиси көчүрүлдү. Гарышыг әһалиси олан кәндләрдән азәрбајчанлылар көчүрүлдүкдән сонра онларын евинә дәрһал һәмин кәндин ермәни әһалиси јерләшир, ев-ешикләринә саһиб олурдулар. Әһалиси бүтүнлүклә көчүрүлән кәндләрдә исә дағ кәндләриндән кәтирилән ермәниләр мәскуллашырды. Тәбии иглим шәраити чәтин олан дағлыг зонада јерләшән кәндләр һеч јада да дүшмүрдү.

Ашағыда кәтирилән факт, үмумијәтлә көчүрмәнин нечә тәшкил едилдијини әјни сурәтдә нүмајиш етдирир. Әзизбәјов рајонунда Чул кәнди вар иди. Рајон мәркәзиндән чәнуб-шәрг тәрәфә 10 км. мәсәфәдә, Әзизбәјов-Сисјан јолунун сағ тәрәфиндә, мөшәли тәпәләрлә әһатә олунмуш сәфалы бир кушәдә јерләшмишди. Узагдан бахаркән кәнд ири бир амфитеатры андырырды. Кәндин ичиндән бұллуր кими бәрг вуран шәффәф булаг сују ахырды. Кәнддәки IX-XVI әслрә әид гәбиристанлыг буранын гәдим түрк тајфаларына мөхсус јашајыш јери олдуғуну көстәрирди. 1831-чи илдә 25 евдә 117 нәфәр, 1891-чи илдә 899 нәфәр, 1905-чи илдә 1222 нәфәр, 1931-чи илдә 960 нәфәр азәрбајчанлы әһалиси олмушдур. 1931-чи илдә 1905-чи илә нисбәтән

эһалинин азалмасы 1918-1920-чи илләрдә ермәниләр тәрәфиндән төрәдилән соҗгырымынын нәтичәси иди. 1918-чи илдә эһали кәнди тәрк етмиш, 1920-чи илдән сонра кери гаҗытмышды. 1949-1950-чи илләрдә кәндин эһалиси Азәрбаҗчана көчүрүлдү. Эһалини елә тәләм-тәләсик чыхармышдылар ки, һәтта колхоз сәдри Ризван Гулијев әмәк һаггына дүшән тахылы белә апара билмәмишди. Садә кәндлинин вәзијјәтини тәсәввүр етмәк чәтин дејилди. Азәрбаҗчанлылар көчүрүләнән дәрһал сонра дағлыг сәһәдә јерләшән Ағһач кәндинин ермәни эһалиси бурада јерләшдирилмишди. Ермәнистан ССР Али Советинин 1950-чи ил 18 апрел тарихли фәрманы илә Чул кәнди Артаван адландырылмышды. Беләликлә, һәм эһали көчүрүлмүш, һәм дә тарих сахталашдырылмышды. Белә нәтичә чыхармаға әсас верән одур ки, ермәни мәнбәләримдә Чул кәндине характерик олан дәлилләр Ағһач кәндинин дәлилләринә ујғун кәлир. Белә чыхыр ки, Чул кәндиндә 1950-чи илә гәдәр азәрбаҗчанлы эһали јашамајыб. Чул кәнди 63°, 16' 45" узунлуғ 39° 39', 35" ен даирәсиндә, дәниз сәвијјәсиндән 1885 метр јүксәкликдә, Ағһач кәнди исә 63°, 05', 45" узунлуғ, 39° 35', 57" ен даирәсиндә, дәниз сәвијјәсиндән 1940 метр јүксәкликдә јерләшмишди. Беләликлә, даһа јүксәкликдә јерләшән кәнд эһалиси ашағыја—мүнбит торпағлары олан кәндә көчүрүлмүшдү.

Ағһач кәндиндә јашајан ермәниләрин әчдадлары 1828-1829-чу илләрдә Иранын Хож вә Салмас шәһәрләриндән кәлмиш әввәлчә Сөјлән кәндиндә, сонра исә әввәлләр азәрбаҗчанлыр јашамыш Ағһач кәндиндә јерләшмишдиләр. 1831-чи илдә Сөјлән кәндиндә 14 аиләдә 58 нәфәр, Ағһач кәндиндә исә 6 аиләдә 37 нәфәр азәрбаҗчанлы эһалиси олуб. Ирандан көчүб кәлән ермәниләрин Дәрәләјәз бөлкәсиндә јерләшмәси илә әлағәдар оларағ бу кәндләрин азәрбаҗчанлы эһалиси башга кәндләрә көчмүшдү.

Көрүндүјү кими, чар Русијасы дөврүндәки һадисәләрлә Совет дөврүнү һадисәләри бир-бири илә үст-үстә дүшүр. Јалныз бир фәрглә: чар Русијасы дөврүндә азәрбаҗчанлылар ев-ешикләриндән говулур, јерләриндә ермәниләр мәскунлашдырылыр, кәндин ады олдуғу кими галыр, онларын һансы милләтә аид олдуғу сахланылырды. Совет дөврүндә исә азәрбаҗчанлылар говулур, әвәзиндә ермәниләр мәскунлашдырылыр, кәндләрин ады дәјишдирилиб ермәниләшдирилир, тарих сахталашдырылырды.

Чул кәндинин көчүрүлмәси үзәриндә она көрә мүфәссәл дајандығ ки, бүтүн дикәр кәндләрин дә башына ејни ојунлар ачылмышды. Совет Ермәнистанында әввәлчә 1918-1920-чи илләрдә азәрбаҗчанлы эһалиси говулмуш кәндләрин, сонра интернационал адланан, 1948-1952-чи илләрдә вә нәһајәт эһалиси 1988-чи илдә говулмуш бүтүн кәндләрин ады дәјишдирилиб ермәниләшдирилмишдир. Буна һәм Азәрбаҗчан халгына гаршы, һәм дә тарихә гаршы тәчавүздән, кеносиддән башга өзкә ад вермәк олмас.

Азәрбаҗчалыларын Ермәнистандан јола салынмасынын ачыгланмасы да марағ догуран мәсәләдир. Ермәниләр чалышырдылар ки, ймкан дахилиндә көчүрмәни сүр'әтләндирәрәк даһа чох кәнд бошалдыб өзләри мәскунлашсынлар. Нәзәрә алынмырды ки, Азәрбаҗчан бу гәдәр эһалини гәбул едиб јерләшдирмәјә һазырдыр, ја јох. Ермәнистандан көчүрүләнләр ев әшјалары, мал-ғаралары илә бирликдә һејван дашынан вагонларә долдурулуб Имишли, Сабирабад, Саатлы, Бејләган, Ағдаш, Көјча, Зәрдаб, Учар, Ханлар рајонларына доғру, Јереван-Нахчыван-Минчыван-Һорадиз-Саатлы истигамәтиндә јола салынырды. Гызмар јәј күнләриндә көчкүнләрин нә гәдәр әзаб-әзијјәт чәкдикләрини тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир.

Көчкүн карванларындан биринин кечдији јолу нәзәрдән кечирәк. Басаркечәр, Нор-Бајазид, Ахта рајонларындан көчүрүләнләри Зәнкыбасар (Улуханлы) дәмир јолу стансијасына топлајырдылар. Онларын бир јерә чәм олмасы, вагонларын јүкләнмәси азы 10 күндән чох чәкирди. Бундан сонра 30-40 вагондан ибарәт көчкүн карваны јола салынырды, һәрәкәт елә планлашдырылмышды ки, көчкүнләр ири дәмир јолу стансијасындан кечәләр кечирди. Она көрә белә едирдиләр ки, јерли эһали көчкүн содашларынын ачыначағлы һалыны көрүб наразылығ етмәсинләр.

Көчкүнләрин Имишли, Саатлы, Учар, Ағдаш, Ханлар рајонларына кедиб чатмасы ән азы 10-15 күн чәкирди. Эһали вә мал-ғара сусузлугдан, ачыгдан хејли әзијјәт чәкирди. Мал-ғара гыздырма хәстәлијинә тутулуб тәләф олурду. Гочалар вә ушағлар арасында өлүм һаллары баш верирди. Көчкүн вагонларында догулан ушағларә валидејнләри Көчханым, Көчәри ады верирдиләр. Көчәри гәдим заманларын, Көчханым исә Совет дөврүнүн төһфәси иди. Амасија, Нојемберјан, Гафан, Сисјан, Әзизбәјов, Микојан вә башга рајонлардан јола салынанлар да бу кими чәтинликләр вә ачыначағлы вәзијјәтлә үзләширдиләр.

Ермәнистандан јола саланларла Азәрбаҗчанда гаршылајанлар арасында лазыми әлағәнин олмамасы үзүндән кәләнләр Азәрбаҗчан рајонларында да хејли әзијјәт чәкирдиләр. Бир чох һалларда гатарлар вахтында мәнзил башына чатмырды. График позулдуғундан көчкүнләр вахтында гаршыланмырды. Эһали стансијалар әтрафында төкүлүб јени әзијјәтлә үзләширди. Нәглијат чатышмамазлыгы үзүндән онлар вахтында нәзәрдә тутулан кәндләрә апарылмырды.

1948-1952-чи илләрдәки көчүрмә заманы эһалинин јашадыгы вә јени мәскунлашдыгы әразинин тәбии иглим шәраити нәзәрә алынмамышды. Дәниз сәвијјәсиндән 1900-2000 метр јүксәкликдә, дағлыг рајонларында јашајанларын Азәрбаҗчанын аран рајонларында јерләшдирилмәсинә һеч вәчлә һагг газандырмағ олмазды. Јерли шәраитә ујғунлаша билмәјән көчкүнләр Азәрбаҗчанын мүхтәлиф рајонларына сәпәләнмәли олурдулар. Инди Азәрбаҗчанда елә бир кәнд тапмағ олмас ки, 1948-1952-чи илләрдә кәлән көчкүнләрин һа-

мысы һәмнин кәнддә галмыш олсун. Беләликлә, Ермәнистанда јашајан азербайҗанлыларын көчүрүлмәси әсрләр боју бу әразидә јашајан әһалинин өзүнәмәхсус адәт-ән'әнәләринин дә сырадан чыхмасына көңүрпб чатдырды.

Јухарыда гејд едилди ки, Ермәнистандан азербайҗанлыларын көчүрүлмәси онунла әсасландырылырды ки, куја онлар кетдикдән сонра бошалмыш кәндләрә харичдән кәлән ермәниләр јерләшдириләчәкдир. Һәгигәтдә исә белә олмады. Бошалмыш 200-дән чох кәнддә бир нәфәр дә олсун харичдән кәлән ермәни јерләшдирилмәмишди. Бу кәндләрә јерли ермәниләр көчүб саһиб олмушдулар. Ләғв олунаң Гарабағлар рајонунун бүтүн кәндләринин әразиси Веди рајонундакы ермәниләр јашајан кәндләрин мал-гарасы үчүн отлаг јеринә чеврилмишди. Маргунн рајону дағ кәндләринин ермәни әһалиси Веди вә Арташат рајонларында, Ағин рајону дағ кәндләринин ермәни әһалиси Зәнкибасар рајонунун Меймандар вә дикәр кәндләриндә јерләшдирилмишди. Јалныз Ирандан көчүб кәлән ермәниләр үчүн Ечмигәдзин, Ноктемберјан, Арташат рајонларында бир нечә совхоз тәшкил олунмушду.

Харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн Јереван шәһәриндә јени мәһәлләләр салынды, јашајыш биһалары тикинтиси кеңишләндирилди. Мәсәлән, Әрәбкир адланан саһәдә јени шәһәр инша едилди. Бу да 70-чи илләрдә Јереваның тәркибинә дахил олду. Азербайҗанлыларла мәскун олан Тәпәбашы, Дәмирбулаг, Шәһәр мәһәлләләриндән азербайҗанлылар көчүрүлән саһәләрдә јени чох-мәртәбәли биһалар учалдылды.

Мә'лумат үчүн гејд едәк ки, 1831-чи илдә Шәһәр мәһәлләсиндә 3199 нәфәр, Тәпәбашы мәһәлләсиндә 2537 нәфәр, Дәмирбулагда исә 1595 нәфәр азербайҗанлы әһалиси јашамышды.

Харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн Чарентсаван, Гагарин кими јени шәһәр вә гәсәбәләр салынды. Бүтүн тикилиләр, меһел вә габ-гачагла бирликдә пулсуз оларағ онлара верилди. Хүсуси ев тикмәк арзусунда оланлара кредитләр верилди, аз мүддәтдән сонра борчлар онларын ајағындан силинди.

Ермәнистан рәһбәрлији көчүрмәни баша чатдырмағ үчүн бүтүн тәдбирләрдән истифадә едир, ишин ичиндән иш чыхмасындан горхур вә тәләсдириләр. Һәгигәтән дә онларын горхмаға әсаслары вар имиш. Сталинин вәфат етмәси "көнүллү" көчүрмәни мүвәггәти дә олса дајандырды. Заваллы көчкүнләр азад нәфәс ала билдиләр.

Онларын бир һиссәси ата-баба јурдлары олан Ермәнистана доғру үз тутду. Лакин јерли һакимијәт органлары онларын гојуб кетдикләри евләрдә вә кәндләрдә јерләшмәјә ичазә вермәдиләр. Ермәниләр мүфтә јијәләндикләри ев-ешикдән әл чәкмәк истәмирдиләр. Кери гајыданларын бир һиссәси, мәсәлән, Нојемберјан рајонундакы Ләмбәли вә Көрпүлү кәндләринин әһалиси јералты дахмалар дүзәл-

диб орада јашамаға мәчбур олдулар. Ләмбәлиләр мејвәчилик совхозунда чалышмаға башладылар.

Зәнкибасар рајонундан олан көчкүнләрин бир һиссәси кери гајыдыб ләғв олунмуш Һәбилкәнд вә Сарчалар кәндләриндә топлашдылар. Чәтин тәбии иглим шәраити олан бу кәндләрдә ермәниләр мәскунлашмамашды. Республика һөкүмәти бош галан торпағлардан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн тәрәвәзчилик совхозу тәшкил етмәји лазым билди. Тәсәррүфат М.И. Калинин адына совхоз адландырылды. Тәлејин һөкүмәтә бир бах! Азербайҗанлыларын говулуб көчүрүлмәсинин тәшкилатчы вә ичрачыларындан бири олан Ермәнистан КП Мәркәзи Комитәсинин биринчи катиби Г.А. Арутјунов 1953-чү ил Сов. ИКП МК-нын сентјабр пленумундан сонра вәзифәдән азад едилиб бу совхоза директор тәјин олунду. Әһалиси бүтүнлүклә көчүб кери гајыдан азербайҗанлылардан ибарәт олан бу совхозда директор вәзифәсиндә ишләдији мүддәтдә о, азербайҗанлыларын фәдакар әмәјинә һејран галдығыны дәфәләрлә гејд етмиш, азербайҗанлыларын көчүрүлмәсинин чинајәт характери дашыдығыны сонралардан баша дүшдүјүнү бојнуна алмыш, пешманчылығ чәкдијини билдирмишди. Лакин сонракы пешманчылығ һеч вахт фајда вермәдији кими, бу дәфә дә белә олмушду. Бу с'тирафын нә гәдәр сәмпти олдуғуну демәк чәтиндир. Бәлкә көчүб гајыдан азербайҗанлыларын ачы тәлеји илә, өзүнүн дағ башындан јуварланыб гују дибинә дүшмәсинин әлагәсини һисс едибмиш. Арутјуновдан сонра Ермәнистан Республикасында јүксәк вәзифә тутанлар бу пешманчылығы гулаг ардына вермиш, көчкүнләр әвәзинә гагынлар ордусу јаратмыш, Ермәнистаны азербайҗанлылардан бүтүнлүклә тәмизләмә сijasәтнини ичра етмишләр.

Керијә гајыданларын ачыначағлы вәзијәтинә даир хәбәрләр һәр јерә јайылды, бир-ики илдән сонра бу просес дајанды. Бунлар тарихдир. Тарих исә реаллығын ин'икасыдыр. Бу реаллығы өјрәннб нәтичә чыхармағ һәр бир нәслин борчу вә вәзифәсидир. Лакин нә гәдәр гәрибә көрүнсә, һәлә индијә гәдәр 1948-1952-чи илләрдә Ермәнистандан Азербайҗана көчүрүләнләрин миғдары, һансы кәнддән нечә нәфәрин көчүрүлүб һансы кәнддә јерләшдирилмәси һагғында һеч бир рәсми мә'лумат дәрч олунмајыб.

Һесабламалар кәстәрир ки, 1948-1952-чи илләрдә Ермәнистандан көчүрүлән азербайҗанлыларын сајы 130 миң нәфәрдән чох олуб. Бу рәгәмин реаллығы 1959-чу илдәки әһалинин миғдары арасындакы фәрглә, һәр ил азербайҗанлыларын иллик артымынын 3,0 фаизиндән чох олмасы илә тәсдиғ олунур.

Сталин тәрәфиндән имзаланмыш гәрар әсасында 1948-1952-чи илләрдә азербайҗанлыларын Ермәнистандан "көнүллүлүк" әсасында көчүрүлмәси чеченләрин, ингушларын, калмыкларын, Крым татарларынын вә дикәр Гафгаз халғларынын өз доғма јурдларыдан дидәркин салынмасына бәрәбәр Совет һөкүмәти тәрәфиндән дөвләт

сәвијјесиндә һәјата кечирилән мәкрли сijasәтин давамь иди, ермәни дашнак шовинистләрнин тәләбләрнин ичрась иди.

Н.С.Хрушшовун һакимијјәти дөврүндә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылара гаршы мүнәсибәтдә мүәјјән сабитлик баш верди. Бу дөврдә республиканын сталинчи рәһбәрләринә гаршы һәјата кечирилән кәскин вә әдаләтли тәдбирләр јерләрдә горху һиссини артырыр, һәр һансы бир екстремист һәрәкәтин гаршысы алынырды. Рәһбәр ишчиләр өз әввәлки креслоларыны сахламаға чалышыр - дылар.

Лакин ермәниләрин "метс јегерни" адландырдығлары 1915-чи ил һадисәләрнин 50-чи илдөнүмү јахынлашдығча әрази тәләбләри, түркләрә гаршы иддиалар баш галдырмаға башламышды. Хүсусилә, Крымш Украина ССР-дә верилмәсиндән сонра екстремист тәләбләр кениш вүсәт алмышды. 1962-1963-чү илләрдә Ермәнистан КП МК бүросунда азәрбајчан вә Түркијәе торпаг иддиалары һаггында Москваја кәндәрилән әризәләрлә әлағәдар мәсәләләр музакирә олунан заман кизли сөһбәтләрдә белә бир фикир дә сөйләнирди ки, ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин сәдри А.И. Микојан Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин Ермәнистан ССР тәркибинә верилмәси мәсәләсини Н.С. Хрушшов гаршысында галдырмыш, Хрушшов исә буна чаваб олараг демишдир ки, кифәјәт гәдәр һәрби автомашынар ајырыб ермәниләрин бир кечә әрзиндә Дағлыг Гарабағдан Ермәнистана кәчүрүлмәси барәдә тапшырыг верә биләр. Тәбиидир ки, белә кәскин реаксия өз тәсирини кәстәрмишди. Лакин 1964-чү илдә Н.С. Хрушшовун һакимијјәтдән кәнарлашдырылмасы мүвәггәти сақитлији позду. Ермәнистанда "метс јегерни"—"бөјүк гырғын" адландырылан һадисәсинин 50-чи илдөнүмүнү гејд етмәјә һазырлыг ишләри кенишләнди, Ермәни версијасына көрә 1915-чи илдә Османлы империјасында "бөјүк гырғын" баш вермиш, түркләр 1,5 милјон ермәни гырмышдылар. Бу тәдбирин кечирилмәсиндә харичи өлкәләрдә фәалијјәт кәстәрән дашнак партијасынын вә дикәр иртичачы милләтчи партија вә групларын мәгсәди, сон гәјәси Ермәнистан ССР-нин рәһбәрлијинин фәалијјәти илә үст-үстә дүшүр, һәр ики тәрәфдә апарылан тәблиғат иши бир мәгсәдә јөнәддилмишди. 1915-чи ил апрелин 24-дә баш верән гырғын үчүн Түркијә һөкүмәти вә халгы мәсулијјәт дашыр. Ермәнистан торпағлары јенидән бирләшдирилмәли, "Бөјүк Ермәнистан" дәвләти јарадылмалдыр. Күрчүстан ССР-ин Богдановка рајону, һабелә она һәмсәрһәд олан бөлкәләрин. азәрбајчан ССР-ин Нахчыван Мухтар Республикасынын вә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин әразиләрини, Түркијә Чүмһуријјәтинин бөјүк бир һиссәсини—Гарс, Әрдәһан, Трабзон, Гарен, Битлис, Ван вилајәтләрини Ермәнистана бирләшдирмәк һәм рәсми даирәләрдә, һәм дә күтлә тәрәфиндән ирәли сүрүлүр, гәтнамәләр, мүрачигәтләр гәбул едилирди. Бүтүн әмәк коллективләриндә, колхоз вә совхозларда, али вә орта мәктәбләрдә, һәтта ибтидаи си-

нифләрдә белә тәдбирләр кечирилир, "метс јегерни"н 50-чи илдөнүмүнү ермәни халгынын јекдиллији вә бирлији наминә јүксәк сәвијјәдә кечирмәк чағьырышы сәсләнир, түркләрә гаршы нифрәт һисси тәлгин едән кинофилмләр нүмајиш етдирилир, китаблар чап олуноурду. Күтләви мәтбуат органлары, радио вә телевизия васитәләри илә ермәни халгынын мүдриклији, гоншу халғларын кәчәри вә кәлмә олдуғлары барәдә ири мәғаләләр чап едилир, верилишләр тәшкил олуноурду. Јашы әлгини өтмәјәнләр белә түркләр тәрәфиндән 1915-чи илдә тәрәдилмиш вәһшиликләр, гадынларын дөшүнүн кәсилмәси, ушағларын сүнкүләрә тахылмасы барәдә "көзләри илә көрдүкләри" һадисәләр һаггында шаһидлик едир, телевизор экранларындан ермәни халгыны түркләрә гаршы мүбаризәјә галхмаға чағьырыдылар.

1941-1945-чи илләр муһарибәси баша чатдыгдан сонра ССРИ Харичи Ишләр Назирлији белә бир бәјанат вермишди: Совет Иттифагынын Түркијәе гаршы боғазлар барәсиндә вә дикәр торпаг-әрази иддиасы жохдур. Бу бәјанат Ермәнистанда кәскин сурәтдә писләнир, Ермәнистанын тәләб етдији әразиләрин тәлеји һаггында Ермәнистандан башга һеч бир дәвләтин бәјанат вермәк һаггынын олмаасы барәдә рәсми даирәләрдә вә митингләрдә музакирә апарылырды.

Диварлара иддиа тәләб ирәли сүрүлән әразиләрин хәритәси чап олуномуш плакатлар јапышдырылырды. Бу чүр плакатларда јазылдырды: "Бөјүк јегернин әли иллији", "Интигам саатдыр", "Бирлије чағьырыр", "Бизим торпағлар вә бизим ганьмыз", "24/IV-1965".

Јереванда азәрбајчанлыларын почт гутуларына рәзет вә мәктубларла бирликдә тәһгирамиз сөзләр јазылмыш кағьыз парчалары да салынырды.

Белә бир шәраитдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын вәзијјәти дөзүлмәз һәддә чатмышды. Јереванда, Ленинканда, Кировақанда, Гафанда автобусларда, базарларда, ичгьман јерләрдә азәрбајчанлылар тәһгир олуноур, дөјүлүрдү. Хүсусилә 1965-чи илин апрел ајында еһтирасларын гызышмасы сон һәддә чатмышды.

Бунун тәһлүкә илә нәтичәләнәчәјини һисс едән, һәләлик Москва хофундан горхан Ермәнистанын һакимијјәт органлары азәрбајчанлыларын һәјатыны горумаг үчүн тәдбирләр көрмәли олмушдулар. азәрбајчанлылар јашајан мәһәлләләрдә биналар гаршысында ермәни вә рус милләтиндән олан әскәрләрдән ибарәт кәзәтчи постлары, рајонларда исә сәјјар дәстәләр јарадылмышды. Јеревандакы М.Ф. Ахундов вә М. Әзизбәјов адына мәктәбләрдә апрелин икинчи јарысында мәшғәләләр дајандырылмышды. азәрбајчанлылара базара мәһсул апармамаг, Јереванда бир нечә күн ишә чыхмамаг төвсијјә олуноурду. О заман Јереван Шәһәр Партија Комитәсинин биринчи катиби вәзифәсиндә чалышан В. Мурадјан азәрбајчанлы әһалинин тәһлүкәсизлијини горумаг саһәсиндә хејли иш көрмүшдү. Ла-

кин 1908-чи илдә Түркиянин Ардвин шәһәрində андан олан, Русияда тәһсил алыб боја-баша чатан Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби Ј.Н.Заробјан ермәни милләтчиләринин әлиндә Киров вәзйјәтинә дүшдүјүндән һеч бир әмәли тәдбир көрә билмирди. Милләтчилик психозунун кенишләнмәсиндә о заман али мәктәпләрин комсомол ишчиләри, хусусилә, С. һарутунјан, С. Погосјан хусуси чанфәшанлыг көстәрирдиләр. Онларын һәр икиси Ермәнистанда азәрбајчанлылара гаршы төрәдилән сон кеносид дөврүндә Ермәнистан КП Мәркәзи Комитәсинин биринчи катиби вәзифәсиндә ишләмишдиләр.

1965-чи илнин 23-24-25 апрел күнләриндә кечирилән тәдбирләр кулминасија нөгтәсинә чатмышды. Јереван шәһәри инсан селини андырырды. Милләтчилик психозундан мәст олмуш ермәни әһалиси күчәләрә чыхмыш, кеносид гурбанларынын хатирәсинә учалдылмыш мемориал тикинти јеринә доғру ахышырды. Күтләнни өнүндә католикосла бирликдә республиканын рәһбәрләри аддымлајырдылар. Күтләнни башы үстүндә ғара гумашла өртүлмүш рәмзи табут апарыдырды. Транспорантлардакы фикирләрин һамысыны төкрар етмәјә ештијач јохдур. "Бөјүк Ермәнистан", "Гопарылмыш әразиләр Ермәнистана ғәјтәрилмәлдыр", "Интигам, интигам" сөзләри јазылмыш шүарлар чохлуг тәшкил едирди. Тәнтәнәли матәм жығынчағы кечирилән Опера вә Балет театры бинасы гаршысында чохлу адам топлашмышды. Тәнтәнәли мәрәсимин кедиши трансјасија олуан заман топлашанлар жығынчағын кедишиндә сојләнән бәзи фикирләрлә разылашмадыларыны билдирәрәк һүчума кечиб бинанын ғапы-пәнчәрәләрини дағдыраг ичәри дахил олмушдулар. Республиканын партија вә һөкүмәт рәһбәрләри гачыб бинанын һава һүчумундан мүдафиә зирзәмисиндә кизләнә билмишдиләр. Онлар сәһәрә гәдәр орада Киров кими сахланмышдылар. Католикос Вазкен жығынчағы идарә етмәји өз үзәринә көтүрмүшдү. Бүтүн кечә чыхышлар давам етмиш, радио илә бирбаша трансјасија олунмушду.

• 1965-чи ил апрел һадисәләрини белә кениш шәрһ етмәклә ону демәк истајирик ки, о дөврдә күчлү Совет һакимйјәтинин һәр шејә гадир Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәси фәалијјәт көстәрирди. һәддини ашмыш ермәни екстремистләрини чиловламағ үчүн Москвадан кичик бир көстәриш бәс едәрди. Лакин нә гәдәр дә гәрибә олса, Москва бу һадисәләрә кәскин мүнәсибәт көстәрмирди. Јәгин А.И. Микојанын башчылыг етдији Кремлин ермәни лоббиси буна имкан вермирди.

Белә бир гәнаәтә кәлмәк үчүн әсас ондан ибарәтдир ки, Иттифағ һөкүмәтинин бүтүн дүнјаны диз чөкмәјә мөчбур етмәјә гадир оядуғу бир заманда "Ермәнистаны түркләрдән тәмизләмәли", "Дағлыг Гарабағ вә Нахчыван Ермәнистана бирләшдирилмәли", "Түркләрә өлүм", "Интигам, интигам" кими екстремист чыхышларын тәшкилатчыларындан һеч ким чәзаландырылмады. Јалныз Ермәнистан КП

Мәркәзи Комитәсинин биринчи катиби Ј.Н. Заробјан вәзифәдән азад едиләрәк 1966-чы ил феврал ајындан ССРИ Електротехника Сәнајеси назиринин мұавини вәзифәсинә тәјин олунду. Јорған кетдисә дә дава битмәди. һәмешә туфандан сонра сакитлик башландығы кими, бу дөфә дә белә олду. Лакин Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын мәшәғәтли һәјәты олдуғу кими галды. Имканы оланлар јаваш-јаваш ата-баба јурдларыны тәрк етмәјә башладылар.

Совет һакимйјәтинин илк күнләриндә милли мүнәсибәтләрдә нисби сабитлик јаранмышды. Бу да гачғынларын ғәјытмасына, әһалинин тәби и артымына тәкан вермишди. Мәсәлән, 1926-1931-чи илләр арасындакы 5 ил әрзиндә азәрбајчанлы әһалинин мүтләг артымы 22 мин нәфәр тәшкил едиб, 1931-чи илдә 106728 нәфәрә чатмышды. Үмуми артым 26,3 фаиз, орта иллик артым исә 5,5 фаиз олмушду. 1931-чи вә 1959-чу илләр арасындакы 28 ил әрзиндә исә, тәгрибән, артым баш вермәмишди. Бунун сәбәбләриндән бири мұһарибә идисә, диқәр әсас сәбәби 1948-1952-чи илләрдә азәрбајчанлыларын күтләви сурәтдә "көнүллүлүк" әсасында Ермәнистандан көчүрүлмәси, антиазәрбајчан, антитүрк сијасәтинин кенишләнмәси олмушду. Бу сијасәт "Дашнаксутјун" партијасы тәрәфиндән аловландырылып, республиканын һаким коммунист идеологлары тәрәфиндән мүдафиә едилирди.

Әкәр бу мүддәт — 28 ил әрзиндә азәрбајчанлы әһалинин мүтләг иллик артымынын ән азы 2,5-2,7 фаиз олдуғу нәзәрә алынса 1959-чу илдә азәрбајчанлы әһалинин сајы 235-240 мин нәфәрдән чох оларды. Беләликлә, 1948-1952-чи илләрдә Ермәнистаны тәрк едән азәрбајчанлылар ән азы 130 мин нәфәр тәшкил едирди.

Буну демәјә әсас верән амил одур ки, 50-чи илләрдә потенциал артым верән әһали, јәни 1930-чу илләрдә андан оланлар, һабелә сағ ғалан кишиләрин евләринә ғәјытмасы иди. һабелә нәзәрә алынмалыдыр ки, азәрбајчанлылар бүтүнлүкдә кәнд јерләриндә јашајырды. Орада исә артым шәһәрләрә нисбәтән 1,5-2 дөфә жүксәк олурду. Демәли, 1918-1920-чи илләрдә Ермәнистанда јашајан 260-280 мин нәфәр азәрбајчанлы мәнв едилмиш, ја говулмушдуса, 1948-1952-чи илләрдә ән азы 130 мин нәфәр сојдашымыз коммунист тәблиғатынын гәзәбинә дүчар олуб ев-ешикләрини тәрк етмишди.

1988-чи илин нојабр-декабр ајларында Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлы әһали, бүтүнлүклә, сон нәфәринә гәдәр гачғын јолуна үз тутмаға мөчбур олмуш, гәдим ата-баба јурдларындан — Оғуз елиндән говулмуш, диқәркин салынмышдыр. Ермәнистандан говулмуш азәрбајчанлыларын сајы һағғында мұхтәлиф рәгәмләр кәтирилди. Лакин апардығымыз һесабламалар көстәрир ки, 1988-чи илдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын сајы 250 мин нәфәрдән чох ола биләрди. Ашағыдакы фактлар белә нәтичә чыхармаға әсас верир: О дөврдә Ермәнистан әһалисинин мүтләг артымы 2 фаиздән чох олмушду. Әсасән кәнд јерләриндә јашајан азәрбајчанлыларын вә

күрдләрин мүтлэг артымы исә илдә орта һесабла 3,0-3,5 фаиз тәшкил едирди. Әкөр иллик орта артым 2,8-2,9 фаиз үзрә һесаблинса белә 18 ил әрзиндә мүтлэг артым 100 мин нәфәр олар, 1989-чу ил әрәфәсиндә азәрбајҗанлыларын сајы 250 мин нәфәри кечәрди. Һәм дә һесаба алмаг лазымдыр ки, Ермәнистан вәтәндашы олан, өлкәнин али вә орта ихтисас мәктәпләриндә охујанларын, Совет ордусунда гуллуғ едәнләрин, өлкәнин мүхтәлиф бөлкәләриндә мүвәггәти ишләјәнләрин әксәријјәти гачғынлар, говулушлар сијаһысына дахил едилмәмишди.

Суал олунур, азәрбајҗанлыларын Ермәнистан ССР-дән говулмасы тәсадуфи һадисәдир, тәлејин гаргышыдыр, јохса узун илләрдән бәри планлашдырылмыш сијасәтин нәтичәсидир? Бу суаллара әтрафлы, әсасландырылмыш чаваб вермәк үчүн јенидән тарихи һадисәләрә мүрачнәт етмәк лазым кәлир. Мә'лумдур ки, ермәниләрин јекдиллијинин тәшкәтиндә, милләтчилик руһунун мөһкәмләнмәсиндә, ермәни килсәсинин, диндарларын, тачирләрин мүһүм ролу олмушдур. Мәркәзләшмиш ермәни дәвләтинин олманасы әһали арасында онларын тә'сиринин азалмасына, ләғв олмасына кәтириб чатдырачағындан горхараг онлар мүстәгил ермәни дәвләти — "Бөјүк Ермәнистан" јаратмаг идејасыны кениш јаймаг мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирирдиләр.

Бу мәгсәди реаллашдырмаг үчүн ермәниләр күчлү бир дәвләтин әтәјиндән јапышмағы, архасынча сүрүнмәји өзләринә ар билмирдиләр. Бу мәгсәдлә чар Русијасынын гәјјумлуғуна белә бел баглајырдылар. Ермәни милләтчиләринин арзусу чар Русијасынын Шәрг сијасәти илә үст-үстә дүшдүјүндән һәр ики тәрәфин иттиғағы реаллаштырды. Лакин тәкчә чар Русијасы дејил, Совет Русијасы да, ССРИ-дә даим ермәни сијасәтчи вәсијасәтбазларынын дајағы олмуш, онлара һәртәрәfli јардым кәстәрмишләр.

- ◆ *Һәбиб Рәһимовлу, Силинмәз изләр, сағалмаз јаралар. Бақы, Азәрбајҗан Дәвләт Нәшријјаты, 1997.*

Назим Мустафа

ЕРМӘНИ САХТАКАРЛЫҒЫ—ЕРМӘНИ ХӘЈАНӘТИ

Сонунчу минилликдә Оғуз јурду—индики Ермәнистан әразисиндә күли һалында јашамајан һајлар тарихин мүхтәлиф дөнүмләриндә һәмин әразиләрә кәлиб христиан албанларын, урумларын, удинләрин, ајсорларын мадди мәдәнијјәт абидәләринә һәјасызчасына сәһиб чыхмаға чан атыр, "Һајларын тарихи"ни Библијаға вә һәмин әразиләрдәки јер адларына ујғунлашдырмаға чалышырлар.

Тарихин кәрдишиндән асылы олараг өзләрини кәһ сами, кәһ да ари ирсинә мәнсуб едән һајлар (биз онлары ермәни адландырмашығ) узун мүддәт "Бөјүк һајстан" јаратмаг иштаһы илә Авропада

вурнухмуш, нәһајәт рус чары I Пјотурун симасында өзләринә һи-мајәчи тапмышдылар.

Иран вә Түркіјә сәрһәдләри бојунча Ермәнистан дәвләти јаратмаг Русија үчүн һәрби-стратегии әһәмијјәтә малик иди. Бунун үчүн әввәлчә һәмин әразиләри ишғал етмәк, сонра исә ермәниләри мәсқунлашдырмаг лазым кәлирди.

Русија-Иран мұһарибәсиндән (1826—1828-чи илләр) дәрһал сонра Ирәван вә Нахчыван ханлығлары әразисиндә јарәдълмыш Ермәни вилајәтинә күтләви сурәтдә ермәниләр кәчүрүлмүшдү. Онлар илк нөвбәдә мұһарибә заманы бошалмыш түрк кәндәләриндә јерләшдирилмишдиләр. Рус тарихчи статистики И. Шопенин "Ермәни вилајәтинин Русија империјасына бирләшдирилмәси дөврүнү әкс етдирән тарихи абидәси" (Санкт-Петербург. 1852) әсәриндә вердији мә'лумата кәрә 1828-1832-чи илләр сијаһыјаалманын нәтичәләринә әсәсэн Ермәни вилајәтиндә 1111 јашајыш мәскәни олмушдур ки, булардан чәмиси 62 кәндә (онлардан да чәмиси 14 кәндин ады ермәни мәншәлидир) јерли ермәниләр мәсқунлашмышдылар. Һәмин мұһарибәләр нәтичәсиндә вилајәтин әразисиндә 359 кәнд хараба галмыш, сонрадан онларын әксәријјәтиндә кәчкүн ермәниләр мәсқунлашмышдылар. Индики Ермәнистан әразисиндә чүзи дә олса илк аддәјишмә әмәлијјаты XIX әсрин илк рүбүндә апарылмышдыр. Белә ки, Ирәваны Ериванла (1828), Күмрүнү Александрополла (1840), Кәвәри Нор-Бажасидлә (1837) әвәз етмишдиләр.

Ирәван губернијасында түркләрә гаршы 1905-1906-чы илләр вә 1918-1920-чи илләр сојғырымындан сонра түрк кәндләри фактики олараг јерлә јексан едилмиш, әһалиси исә гачғын дүшмүшдү. Јалныз 1920-чи ил Күмрү вә 1921-чи ил Москва вә Гарс мұғавиләләриндән сонра јерли түркләрин аз бир һиссәси өз јашајыш мәскәнләринә гајыда билмишдиләр. Әксәр кәндләр исә Түркіјәдән кәлән ермәниләр тәрәфиндән зәбт едилмишди.

Чар Русијасы дөврүндә бураһылан хәритәләрдә вә статистик мә'луматларда јашајыш мәнтәгәләринин түрк адлары олдуғу сахланырды. Ермәнистанда Совет һакимијјәти дөврүндә илк рәсми аддәјишмә әмәлијјаты 1935-чи иләдәк һөкүмәтин гәрары илә һәјата кечирилмишдир. Аддәјишмә әмәлијјаты Ермәнистан ССР Али Советинин фәрманы илә илк дәфә 1935-чи илдә һәјата кечирилмишдир. Даһа сонралар 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1967, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-чи илләрдә адлар дәјишдирилмишдир. 1988-чи илдин август ајынадәк индики Ермәнистан әразисиндә 521 түрк мәншәли јашајыш мәскәнләринин адлары дәјишдирилмишдир.

1921—1988-чи илләрдә адлары дәјишдирилмиш јашајыш мәскәнләринин тәгдим олунан сијаһысыны "Ермәнистан ССР-ин инзибати-әрази бөлкүсү" китабынын 1971 вә 1988-чи ил нәшрләри әсасында һазырламышығ. Бу нәшрләрин башлыча фәрғи ондадыр ки, 1971-чи ил нәшрләриндә рајонлар үзрә јашајыш мәнтәгәләринин сијаһы-

сында эски түрк адлары мөтәризәдә гејд едилдији һалда, 1988-чи ил нәшриндә жалһыз тәә адлар верилмишдир.

Аддәјишмә әмәлијјаты әсәсэн ашағыдакы гајдада һәјата кечир-илмишдир.

1. Илк нөвбәдә түркләрин сојкөкү, онун тарихи кечмиши илә бағлы јашајыш мәскәнләринин адларынын дәјишдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Мәсәлән, Ашағы Түркмәнли—Лусағуғ (Ечмиәдзин), Горчулу-Мргашад (Һоктемберјан), Сәр-дарабад-Һоктембер (Һоктемберјан), Бајандур-Вағадур (Жорус), Ширванчыг-Лернакерт (Артик).

2. Бир чох јашајыш мәскәнләринин адлары ермәничәјә һәрфи тәрчүмә едилмишдир. Мәсәлән, Армудлу-Тандзут (Һоктем-берјан), Дашгала-Караберд (Ани), Дәрәкәнд-Дзорағуғ (Гугарк), Дәрәчичәк-Тсахкадзор (Раздан), Көл-Личк (Мартуни), Күллүбу-лаг-Вардахпујр (Гукасјан).

3. Бә'зи јашајыш мәскәнләринин адлары совет һәјат тәрзинә уғун, "бејнәлмиләлчилик" пәрдәси алтында дәјишдирилмишдир. Мәсәлән, Гарағышлаг-Достлуг (Масис), Султанабад-Шурабад (Амасија), Чүчәкәнд-Гызылшәфәг (Калинин), Ашағы Нечили-Саят-Нова (Масис), Чанахчы-Советакерт (Арарат). Бу процес бә'зи ермәни јашајыш мәскәнләринин адларынын мүасирләшдирил-мәси илә јанашы апарылмышдыр.

4. Јашајыш мәскәнләринин адларынын бир гисми исә чү'зи дәјишчиликлә, она охшар, лакин ермәничәләшдирилмиш адла әвәз едилмишдир. Мәсәлән, Дәрәббас-Дарбас (Сиснан), Дәлиләр-Далар (Арташаг), Әләјәз-Арагатс (Талин), Әрәвус-Аревис (Сиснан), Кабуд-Капујт (Әзизбәјов), Чырпылы-Чрапи (Ани).

5. "Ермәнистан ССР-ин инзибати әрази бөлкүсү"нүн гејд ет-дијимиз нәшрләриндә өнүндә "јухары", "ашағы", "бәјүк", "кичик" сөзләри кәлән түрк мәншәли јашајыш мән-тәгәләринин адлар-ында бу сөзләр ермәничә, јә'ни мувафиг олараг "верин", "неркин", "метс", "покр" шәклиндә верилмишдир. Бунуна елә тәәссурат јаратмаға чалышмышлар ки, куја дәјишдирилән адлар ермәни мәншәлидир. Мәсәлән, Верин Зағалы—Ахпрадзор (Варденис), Неркин Зейвә-Һарташен (Ечмиәдзин), Метс Кәпәнәкчи-Мусаелјан (Ахурјан), Покр Шиштәпә-Покр Сепасар (Гукасјан). Биз исә ашағыдакы сијаһыда һәмин адлары китабда олдуғу кими дејил, әслиндә олдуғу кими вермишик.

6. 1935-чи илә гәдәр Ермәнистанда түрк мәншәли јашајыш мәскәнләринин адлары Али Советин фәрманы олмадан дәјиш-дирилмишдир. Мәсәлән, Бәбирли-Бартсрашен (Ани), Дәјмә-дағлы-Шрвенантс (Гафан), Товузгала-Берд (Шәмшәддин), Шира-бад-Паракар (Ечмиәдзин). Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәр дәфә Али Советин фәрманы илә јашајыш мәскәнләринин адлары дәјишдирилмәклә јанашы кәндләри бирләшдирмәк ады алтында јүзләрлә түрк кәндләринин адлары Ермәнистанын јашајыш мән-

тәгәләринин сијаһысындан силинмишдир. Мәсәлән, 5 феврал 1978-чи ил фәрманы илә Ашағы Килсә (Гугарк), Агтала (Камо), Рәһимабад (Масис), Гамышлы (Варденис) кәндләринин адлары сијаһыдан чыхарылмышдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз нәшрләрдә түрк мәншәли јашајыш мән-тәгәләринин адлары гәсдән тәһриф едиләрәк елә әчаиб һала салын-мышдыр ки, о сөзләри анламаг мүмкүн олмасын.

1921-1988-чи илләрдә Ермәнистанда адлары дәјишдирилмиш түрк мәншәли јашајыш мәскәнләринин сијаһысында тәһриф едил-миш һәмин адларын бәрпасына чалышмышыг

Бах, "1921—1988-чи илләрдә Ермәнистанда адлары дәјишдирил-миш түрк мәншәли јашајыш мәскәнләринин сијаһысы"на, сәһ. 392—402.

Хыдыр Аловлу

ЕРМӘНИ ПАРАЗИТИЗМИ

Тарихдә мөвчуд олмуш дәвләтләри тарихи ардычыл-лыгла илләр вә әсрләр үзрә өз јеринә дүздүкдә "Бәјүк Ермәнистан"ы, "Кичик Ермәнистан"ы (оху Әрмәнијә—Х.А.) јерләшдирмәк үчүн бош әрази вә бош дәвр—ил, әср галмыр. Молла Нәсрәддинин ики килограм эт јејән пишији тәрәзидә чәкиб, ики килограм олдуғуну көрдүкдә һејрәтләнәрәк:

— Бу әтирсә пишик һаны, пишикдирсә эт һаны?—демәси јада дүшүр.

Сахтакар ермәни вә сатын алынмыш гејри-ермәни тарихчиләри Македониялы Искәндәр империясынын сүгутундан сонра е.ә. 312—64 илләрдә Гәрби Асијада мөвчуд олмуш еллинизм дәвләтләриндән бири олан Селевкиләрин әразиләринин мүјәјән һиссәсини өзләринә чыхырлар. Һалбуки, дикәр мәнбәләр бир јана галсын, ермәниләрин нүфузунун чох олдуғу вә ермәни сахтакарлығынын даһа чох јер тап-дығы БСЕ-да бу дәвләтин дә тәркибиндә, вассаллығында һеч бир ер-мәни дәвләтин ады чәкилмир. "Селевкиләр дәвләти ән чох бәјү-дүјү дәврләрдә Суријадан башга Месопотамияны, Кичик Асиянын бир һиссәсини, Иранын дағлыг сәһәсини, Орта Асиянын бир һиссә-сини өзүндә бирләшдирди". (БСЕ, Москва, 1976, 23 сәһ. 194).

"Е.ә. 220-чи илдә Селевкиләр һөкмдары III Антнох Ервандит чар-лығыны зәбт етди вә ону Мәркәзи вә Чәнуби Ермәнистана бирләш-дирди. Беләликлә, е.ә. III әсрдә бүтүн ермәни торпағлары Селевки-ләр һөкмдарлығы алтында бирләшдирилди. Бу бирләшдирилмиш әразиләр Бәјүк Ермәнистан ады дашымаға башлады". (Јенә орада сәһ. 220)

Ермәнистанын дәвләт дежил, чографи әрази ады олдуғу башга бир мәнбәдә дә бир даһа гејд едилир: "698-700-чү илләрдә әрәб ордулары Ермәнистан вә Загафгазијаны ишғал едиб Ермәнистанда "Ермәнистан" ады алтында Картли вә Гафгаз Албанијасы чанишинлији јаратды." (БСЕ, Москва, 1970, сәһ 221).

Сахтакар ермәни вә сатын алынмыш гејри-ермәни тарихчиләринин мүәмәли редактәсиндән чыхан бу дејимин өзү дә "Ермәнистан"ын дәвләт вә ја чарлыг дејил, чографи әрази олдуғуну бир даһа көстәрир. Ермәнистанын чографи әрази ады олдуғу һагда мүхтәлиф тарихи мәнбәләрдә белә мәлуматлар чохдур.

Гаты милләтчи олан профессор К.П. Патканов ермәниләрин бәшәријәт тарихиндәки мөвгеји һаггында јазыр:

"Шүбһә јохдур ки, Ермәнистан ән гәдим дөврләрдән мәскунлашмыш вә дүнјанын сивилизасијалы халгларынын мәркәзи олуб, ејни заманда сон заманларадәк Гәрб вә Шәргин тоггушдуғу јер олмушдур. Буна бахмајараг, Ермәнистан бир дәвләт кими бәшәријәт тарихиндә һеч бир мүһүм рол ојнамамыш, онун ады өлкәнин чографи термини олуб, күчлү гоншу дәвләтләрин: ассиријалылары, мидијалылары, иранлылары, јунанларын, монголларын, русларын... өз мүбаһисәләрини һәлл етдикләри јер олмушдур".

(Бах: профессор П.К. Патканов, Ванкскае надписи и значение их для истории Передней Азии. СПб. 1881. стр. 36-37. Имитирована по книге Магда Нейман "Армения". СПб. 1899. стр 67.)

Кероп Патканјанын бу фикринә В.П. Величконун да тәдгигатында дәнә-дәнә раст кәлинир: "Һәмишә дејишкән сәрһәдләри олан, шүбһәли ермәни һөкмдарлары һәр вахт күчлү гоншу өлкәләрдән асылы олуб вә һәмишә систематик олараг онлара хәјанәт едиб". (Гафгаз, сәһ. 75.) "Һара она мәнфәәтлидир, ора онун Вәтәнидир" (Гафгаз, сәһ. 82).

А.А. Хачатурјанын "Ермәнистанын VIII-XVII әсрләр әрәб китәбәләри мәтнләри" әсәринә академик З. Бүнјадовун вердији рәјдә дејилир ки, дәвләтин мөвчудлуғунун әсасыны онун пулунын олмасы тәсдигләјир. Тарихдә нә мүстәгил ермәни дәвләти, нә дә онун пулу олмамышдыр. Гејд едәк ки, ермәни паразитизми башга сәһәләрдә олдуғу кими, бурада мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф халглара аид олан пул нүмунәләрини өзләринин адына чыхмаг үчүн чохлу чәһдләр көстәрмишдир.

Тарихи мәнбәләрин көстәрдији кими, тарихдә ермәни дәвләти олмадығы кими, онун тарихи дә олмајыб. Мәһз буна көрә дә сахтакар ермәни вә сатын алынмыш гејри-ермәни тарихчиләри "Ермәнистан тарихи" әвәзинә, һәмишә "Ермәни халгынын тарихи"ни јазмаға мәчбур олублар.

Ермәни паразитизминин ән бөјүк сахтакарлығы тарихи һәгигәтләри тәһриф едәрәк Гафгазда ермәниләрин јашадығларыны иддиә етмәсидир. Фактлар вә мәнбәләр исә бурада нә ермәни дәвләтинин, нә дә ермәни халгынын олмадығыны тәсдиг едир.

Шавров, Мајевски, Шопен, Глинка вә башгаларынын мәлуматларындакы фактлар бир јана галсын, ермәни тарихчиләринин өзләри дә Гафгазда ермәниләрин ја олмадығыны, ја да чох чүз'и азлыг тәшкил етдикләрини демәјә мәчбур олмушдур.

XIX әсрин әввәлләриндә халыглары мәркәзи шәһәрләриндә көзә чарпан ермәниләр узаг елләрдән кәлиб имканлы адамларын һәм мөвсүми (тарла ишләриндә ишләмәк үчүн), һәм дә илбоју ишләрини јеринә јетирмәк үчүн нөкәрчилик етмишләр. Сонралар В.П. Величко бу һагда јазмышдыр: "Ишғал олунан әразиләрин јерли әһалиси ришхәндлә шикајәтләниб бизә дејирдиләр ки, бизи бизим дүнәнки нөкәрләримиз олан ермәниләр үчүн ишғал едән руслар һарададыр? Дәвләти бу јарамаз адамлара вермәк үчүн ворушмаға дејәрдими?" ("Гафгаз", сәһ.86.)

Гәддар рус империјасы тәрәфиндән Гафгазын ишғалы, онун гејри-христиан әһалисинин сојғырмы, кеносиди, мәһви һесабына онларын гәдим јурдларына руслар вә дикәр христианларын, биринчи нөвбәдә ермәниләрин көчүрүлмәси илә мүшәјјәт едилир.

Загафгазијада јашајан 1 милјон 300 мин нәфәр ермәнинин 1 милјону јерли дејилдир. Вә онлар вилајәтә бизим тәрәфимиздән көчүрүлүб". (Н.И. Шавров. "Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С.-Петербург, 1911, сәһ. 59-61.)

Бәзи мүәллифләр јанлыш олараг бурада гејд едилән 300 мин нәфәр ермәнини аборикен олан христиан-албан һесаб едирләр. Әслиндә онлар да Көчүрмә Комитәси тәрәфиндән дејил, өзбашына, өз хәрчләри һесабына Иран вә Түркијәдән көчән ермәниләрдир.

Рус, фарс, түрк вә дикәр мәнбәләрдәки минләрлә рәсми архив сәнәдләрини нәзәрә алмасаг белә, ермәни мүәллифләринин өзләри инкар едилмәз фактларла ермәниләрин ишғалчы Русија империјасы тәрәфиндән Гафгаза көчүрүлмәси вә Азәрбајчан торпағларында јерләшдирилмәси һәгигәтини бүтүн ајдынылығы илә демәјә мәчбур олублар.

(Бах: Коркоджан З, "Совет Ермәнистанынын әһалиси сон јүз илдә. 1831-1931-чи илләр, Ереван 1932; Парсамјан В.А. "Ермәни халгынын тарихи", 1801-1900-чи илләр, Јереван 1972; З. Балајан "Очаг", Ереван—1984).

Гафгаз халгларынын тарихини тәдгиг едән ермәни тарихчиси Б. Ишханјан јазыр:

"Тарихи гәдимлик тәсәввүрүнә көрә, ермәниләрин бөјүк Ермәнистан һесаб едилән һәгиги Вәтәни, Русија һүдудларындан кәнарда, даһа доғрусу, Кичик Асијада јерләшир... Дағлыг Гарабагда јашајан ермәниләрә кәлинчә, онларын бир һиссәси аборикен олуб, христиан динини горујуб-сахлајан гәдим албанларын нәслиндәндир, бир һиссәси исә тәғиб вә һүчүмлардан гуртармаг үчүн Азәрбајчан торпағлары сыгыначағларына чеврилән Иран вә Түркијә гачынлары-

дыр". (Бах: *Б. Ишханян*, "Гафгаз халглары", Петроград, 1916-чы ил, сәһ. 18).

Русларын 1828-чи илдән башлајараг азербайжанлыларын гәдим јурдларында ермәни дәвләти јаратмаг чәһди ағлакәлмәз сүр'әтлә инкишаф едирди. Мәһв едилән, кеносидә—сојгырымына уғрадылан азербайжан милләтинин вәтәни паразит киими таңынан ермәни милләтинә верилди.

Һадисәләрә, просесләрә ермәни призмасындан бахан ермәни тарихчиси В.А. Парсамјан рус гәддарлығыны нә гәдәр јумшалтмаға чәһд кәстәрсә дә, тәһрифләрә јол версә дә, һәһигәтләри там кизләдә билмир. Азербайжан халгынын мәһви, Азербайжан торпагларынын ишғалы һесабына рус притчачыларынын ермәниләри Гафгазда јерләшдирмәси просесини ашағыдакы киими тәсвир едир:

"1828-чи илин јаз ајларында Тәбриз, Маку, Хәј, Салмас, Урмија вә Әрдәбилдән Шәрги Ермәнистанга 45-50 миң ермәни көчүрүлдү. Паскевичин әмри илә репатриасијанын рәһбәри Петербурдан чағырылан полковник Лазар (Егназар) Лазарјан тәјин едилди. Рус вә ермәни һәрби гуллуғчулары онун көмәкчиләри сечилди.

Виляјәт идарәсинин нәздиндә Көчүрмә Комитәси јарадылды. Паскевичин кәстәриши илә габагчадан репатриасијанын гәјдалары рус, ермәни дилләриндә ишләниб һазырланды, әләгәдәр идарәләрә вә мәһурларга көндәрилди.

Түркмәнчај мугавиләсиндән ирәли кәлән бу шәртләрә кәрә фарс һимәјәсиндә олан ермәниләрә мүмкүн олан әмлақларыны көтүрмәк, мүмкүн олмајанлары беш ил мүддәтинә сатмаг шәрти илә көнүлү сурәтдә Русија һөкмранлығынын алтына кечмәјә ичәзә верилди.

Репатриантлар бөлүшдүрүләркән јерли иғлим шәраити, мәшғулијәтләр—сәнәткар вә тачирләрин шәһәрдә, әкин-бичинлә мәшғул оланларын кәндлә јерләшдирлимәси нәзәрдә тутулурду. Репатриантлар 6 ил әрзиндә вержиләрдән, 3 ил әрзиндә гәзә өһдәликләриндән азад едилди, ән чох еһтијачы оланларга репатриасија еһтијачы үчүн Паскевичә верилән 25 миң рубл (гызыл червон һесабы илә—*Х.А.*) мәбләгдән мадди көмәк ала биләрдиләр.

Јашајыш еви тикмәклә мәшғул олан репатриантларга көмәк кәстәрилмәси нәзәрә алынырды.

Бундан сонра тәклиф едилди ки, көчүрүлмә биринчи нөвбәдә Ирәван вә Нахчыван гәзаларында апарылсын, көчүрмә мүтәшәккил кечирилсин, карванлар 150-300 аилдән тәшкил едилсин вә рус гошунларынын нәзәрәти алтында сәрһәдә гәдәр тәһлүкәсизлији го-рунсун, репатриантларын сајы, мәшғулијәти, әмлақы һаггында вах-тында виляјәт идарәсинә хәбәр верилсин.

1828-чи илин апрел-мај ајларында көчүрүлән ермәниләрин чох-минлик күтләләри артыг Аразын Русија сәрһәдләриндә пејда ол-дулар.

Ермәни көчүрүләнләринин бөјүк әксәријәти Шәрги Ермәни-станда—Ирәван вә Нахчыван гәзаларында Мәһри, Дәрәләјәз, Га-фан, Ордубад, Ведди, Арташат, Кәрнибасар, Сүрмәли, Сәрдарабад,

Зәркәзур, Вағаршапед, Зәнкибасар, Кәркибасар, Дәрәчичәк вә Апарана көчүрүлдүләр. Көчүрүләнләрин бир һиссәси дә Гарабағда јерләшдирилди (*В.А. Парсамјан* ИАН, сәһ. 50-51).

Фарс ермәниләринин көчүрүлмәсинин тәшкилиндә Нәсәс Аш-таракәчи, Екназар Лазарјан, Мовсәс Аргутјан, Гамазјан, Корканјан, рус һәрби гуллуғчуларындан Војников, Јақимов, Искрички, Милјун-тин киими јүзләрлә, миңләрлә адам иштирак едирди.

Ирән ермәни паразитизми хәстәлији әсрмиңзин 70-чи илләриндә Зори Балајанын сымасында азғынлыг һәлдинә чатды вә сијаси иму-нитәти ашағы олан гәра чәмаат бир јана галсын, елм, инчәсәнәт вә сијасәт адамлары да Зори Балајан хәстәлијинин вирусу илә зәһәр-ләндиләр. Инди һадисәләрин ағыр нәтичәләрини дадан ермәни хал-гы вә онун зијалыларынын әксәријәти Балајан гудузулуғунун вирус-ларына нечә тутулдуғларыны бу күн дә ајырд едә билмирләр.

Зори Балајанын сымасында азғын, ирәнч әксини тапан ермәни паразитлијинин, гудузулуғунун, азғынлығынын патоложи анато-мијасы ашағыдакылардыр:

Башда түркләр олмагла бүтүн түркдилли халглар вәһши, барбар, вандал, һеч бир тарихи, мәдәнијәти олмајан халглардыр вә Јер үзүндән силлинемәлидир. Гәра дәннз, Аралыг дәннзи, Хәзәр дәннзи арасындакы әразиләр, һәмин дәннзләрин әтрафлары да дахил ол-магла "Бөјүк Ермәнистан" торпагларыдыр. Вә һеч бир халга мәхсус-луғу јохдур. Азербайжандан башлајараг бу әразидәки халглар мәрһ-әлә-мәрһәлә јер үзүндән силлинемәли—мәһвә уғрадылмалы вә сон нәтичәдә "Бөјүк Ермәнистан" јарадылмалыдыр. Ермәниләр Јер үзүнүн ән гәдим халгыдыр вә јер үзүндә јашамаға тәкчә онларын һаггы вар. Ермәнистан Республикасынын јарадылмасы "Бөјүк Ермә-нистан"ын јарадылмасынын башлангычыдыр" вә с.

Бүтүн бу фикир вә дејимләрин ујдурма, јалан вә чәфәнкијат ол-дуғу сүбута јетириләндә, Ермәнистан Республикасынын рус импер-ијасы тәрәфиндән ишғал едилән Азербайжан торпагларынын һеса-бына јарадылдығы үзә чыханда, ермәниләрин паразитлији ајдын-лашанда Зори Балајанын вә она бәнзәрләрин неофашист олдуғлары ајдынлашыр.

Ермәниләрин епизодик һаллар истисна олмагла Гафгаздакы Азербайжан торпагларына XIX-чу әсрин әввәлләриндән, хүсусән 1828-чи илдә бағланан Түркмәнчај мугавиләсиндән сонра интенсив вә ардычыл шәкилдә кәлдикләрини кәстәрән фактлары, сәнәдләри Парсамјан, Коркоджан, Ишханян вә башгалары киими гудузулашымыш ермәни неофашизминин азғын нүмајәндәси олан Зори Балајанын өзү дә тәсдиг етмәјә мәчбур олур. О дәнә-дәнә јазыр: "Гәсәбәдә (Нор Харбеддә-Х.А.) аз гәла Јер күрәсинин һәр јериндән кәлән ермәниләр јашајыр". (*Зори Балајан* "Очаг", Ереван — 1984; сәһ. 106, бундан сонра "Очаг")

"Јереван—бир нәслин кезүнүн гаршысында јарадылан, сакинләри кәлмә олан бир шәһәрдир", ("Очаг", сәһ. 110).

"Јетмиш беш гәсәбәдә јерли сакниләрлә көрүшләрним олды. Бу гәсәбәләрнин әксәријјәтинини дунјајакәлмә тарихи дәгиг бәллидир — 1828-чии ил. Бә'зи рајонлар бәјүк достлуғун чаңлы тарихидир. 1828-чии ил олмасәјды, мәшһур мугавилә олмасәјды, (Түркмәнчај мугавиләси — Х.А.), Грибоједов вә Абовјан олмасәјды, рус әскәрләри олмасәјды, бу күн мүасир кәнд вә шәһәрләрә чеврилән јүзләрлә јени јарадылан ермәни очағлары олмајачағды". ("Очағ", сәһ. 120).

"Ермәнистанда кәндиләрнин әксәријјәти ја мин, мин илләрлә (Тысячи и тысячи лет), ја да—дүз јүз әлли илдир ки, мөвчудир ("Очағ" сәһ. 120)".

"Беләликлә, он једди инзибати рајону кечәркән, мән бир дәнә дә олсуи (!—Х.А.) тәләји бу вә ја башга јолша бәјүк тарихлә — 1828-чии иллә бағлы олмајан јашајыш мәнтәгәси көрмәдим". ("Очағ", сәһ. 192).

"Тәкчә сон онилликдә (60—70-чии илләрдә — Х.А.) Вәтәнә ики јүз миндән чох ермәни көчмүшдүр". ("Очағ", сәһ. 235).

"Демәк олар ки, бөлкәдә јашајанларын һамысы — Гарс вә Вандан, Муш вә Биглисдән, Гәрби Ермәнистанын башга әјәләриндәндир". ("Очағ", сәһ. 273).

"Һесабланыб ки, Ахурјан рајонуна Гәрби Ермәнистанын сәксәндән чох јашајыш мәнтәгәсиндән вахтилә түрк јатағанларындан гачыб гуртаран ермәниләр кәлмишдир". ("Очағ", сәһ. 273).

"Спитак рајону бәјүк бајрама һазырлашыр. Аз гала онун ијрми јашајыш мәнтәгәсинин һамысы — 1828—1830-чу вә ја 1877—1878-чии илләрдә јарадылыб". ("Очағ", сәһ. 293).

Зори Балајан бүтүн Ермәнистаны башдан ајаға кәзиб, милјон илләрлә бурада ермәниләрнин јашадығыны дсә дә бурада бир гәдим ермәни јашајыш мәнтәгәсинин белә олмамасындан ваһимәјә дүшүр вә бүтүн Ермәнистанын Азәрбајчана мәхсус олдуғуну, Азәрбајчан торпағы үзәриндә јарандығыны демәјә мәчбур олур. Ермәнистанда оланлар јахшы билирләр ки, алтмышынчы илләрдән башлајараг бүтүн јашајыш мәнтәгәләринин кирәчәјиндә јаранма тарихи 1828-чии вә ондан сонрақы илләрлә һесабланан, үзәриндә 100, 120, 130, 140 вә с. рәгәмләр јазылан абидәләр учалдылмышдыр. һәм дә Дағлыг Гарабағда учалдылан белә абидәләрнин бә'зиләринин рәгәмләри суванса да, позулса да нзи итирмәк үчүн бә'зиләри дағдылыса да фотосурәтләри о вахткы Ермәнистан ССР-нин гәзетләриндә галыр.

Јер үзәриндә истилачы империјалар чох олмушдур. Ләкин ишғалчы рус империјасындан башга бу империјаларын һеч бирини өз мүстәмләкәсини сојғырымына, мәһвә уғратмамышдыр.

Рус империјасы азәрбајчанлылардан башга Крым татарлары, Казан татарлары, чәркәзләр, абхазлар, чеченләр, ачарлар, мәсәғи түркләри, кабарда-балкарлар, газаклар, өзбәкләр, түркмәнләр вә башгаларыны ја там, ја да гисмән сојғырымына — кеносидә уғратмыш, доғма јурд-јуваларыны, вәтәнләрини ишғал етмиш, јадлара вермиш вә бунларын һеч биринә көрә иттиһам едилмәмиш, тә'минат вермәмишдир.

Гәдим рус империјасы мөвчудуғу дөврүндә ишғал етдији өлкәләрнин халқларына гаршы ирги вә дини әјри-сечкишлијин гејри-инсани методларынын һамысындан ағлакәлмәз амансызлыгла истифадә етмишдир.

Тәәсүфедичи һалдыр ки, бу бәлалар, фәчнәләр һағгында биздә әсәсли тәдгигатлар апарылмамышдыр. Чохлу ермәни сахтакарлығларыны үзә чыхаран тәдгигатчы Маккарти јазыр:

"Русијанын сијасәтиндә ики аспект вар иди — мүсәлманлары говуб, әвәзиндә христианлары јерләшдирмәк. Говмаг һәм мүһарибә, һәм дә сүлһ вахты сүр'әтлә һәјәта кечирилди. 1828 вә 1920-чии илләр арасында ики милјондан чох мүсәлман зорла говулду, өлдүрүләнләрини исә миғдарыны мүәјјән етмәк мүмкүн олмады. Гача биләнләр Османлы империјасында сығыначаг тапа билдишәр. Бу процессләр заманы, бүгөв халғлар — Крым татарлары, абхазлар, чәркәзләр дәдә-баба јурдиарында јашамагдан мәһрум едишләр.

Русијанын мүстәмләкә сијасәтинин башга бир дајағы христианларын Крым, Стенә вә Гағгазә көчүрүлмәси иди. Славјан христианлары Крым вә Шимали Гағгазә көчүрүлдү. Ермәниләрсә Чәнуби Гағгазә јерләшдирилди.

...Ики дәфә, 1828 вә 1854-чу илләрдә руслар јерли ермәниләрнин көмәји илә Шәрғи Анадољуја сохулдулар вә һәр ики дәфә дә керп чәкилиб өзләри илә 100 мин ермәни тәрәфдарларыны Гағгазә апарыб емигрәсијәја уғрадылан вә ја мәһв едилән түркләрин (оху азәрбајчанлылары—Х.А.) јурдларында јерләшдирдиләр. (Һазырда Ермәнистан Республикасы адланан Ирәван әјләттиндә 1828-чии илдә 80 фәиз мүсәлманлар јашајырды).

...1895-96-чы илләрдә тәхминән 60 мин ермәни Русија Гағгазына көчүрүлдү. Нәһәјәт, Биринчи дунја мүһарибәси дөврүндәки миграсија вахты демәк олар ки, Шәрғи Анадољудан көчүрүлән 400 мин ермәни әвәзинә, ејни миғдарда 400 мин мүсәлман (оху азәрбајчанлы—Х.А.) көчүрүлдү.

...1820-чии илдән 1920-чии иләдәк (Түркијәдән—Х.А.) Русијаја 600 минә гәдәр ермәни, Русијадан Түркијәјә исә 2 милјон мүсәлман (оху азәрбајчанлы—Х.А.) көчүрүлмүшдүр.

(Бах: *Джәстиһ Маккарти*, Армянский терроризм, история как яд и противоядие". Анкара, 1984, с. 85-94. Имитирована "Армянский геноцид", Баку 1992 г. стр. 204.).

Аноложни дәһшәтли һаллар Русија—Иран арасында да олмушдур. Умуми тәсәввүр јаратмағ үчүн мисал чәкдијимиз бу һәднсәләр кеңиш вә һәртәрәfli шәкилдә мүстәгил дөвләтимизин мүстәгил тарихчиләри тәрәфиндән тәдгиг едилләр вә биз бу тәдгигатларын илкин нәтичәләрини сәбирсизликлә кәзләјирик.

Тарихи фәчнәләримиз бүтүн ачылығы илә демәјимизә имкан верилмәмәси һәгигәти илә јанашы, бу сәһәдә сә'јләримизин дә зәниф олдуғуну демәјә борчлујуг. Чалдыран мәғлубијјәтиндән (1514) сонра Азәрбајчаны бөлмәк, өзүнүкүләшдирмәк уғрунда дөрд јүз ил әрзиндә кәдән ганлы мүбаризәләрин ики јүз илн әсәсән Иран—

Түркия, бундан сонраки ики жүз ил исе Иран—Русия арасында олмуштур. Бу шәрти бөлүкдүр. Элини XVI эсрдөн башлап арага һәр довләт Азәрбајчанын мәһвиндә, парчаланып бөлүнмәсиндә иштирак етмиш, чәлладлыг миссиясыны јеринә јетирәрәк өз марагла-рыны гөрүмуштур.

1828-чи илдә Түркмәнчај сүлһ (?) мугавиләсиндә Азәрбајчанын бөлүшдүрүлмәси процесин баша чатдырылды. Бу тарих сөзүн һәгигин мәһнасында, ваһид Азәрбајчанын мәһв едилмәси, тарихдән сийнмәси тарихинин башланғычы олды. Ики миш сәккиз жүз (2800) кв. км саһәси олан гәдим вә шәһрәтли Бөјүк Азәрбајчан довләтинин Иран, Түркия, Русия арасында бөлүшдүрүлмәси процесин баша чатдырылды вә бунула гыса мүддәтдә өзүнү бүрүзә версә дә (1918—1920, 1945-чи илләр) һәгигин мәһнадә дүшүндүрүмүз Азәрбајчан довләтин мәһв едилди, тарихдән сийинди. Азәрбајчан довләтинин кенәсиди — мәһвн баша чатдырылдыгдан сонраки довләрдә Азәрбајчан халгынын мәһви — кенәсиди процесинин интенсив шәкилдә һәјәтә кечиримәси дөврү башланды.

Бундан сонраки дөврдә Азәрбајчи халгы, онун мөвчудлуғу, вардыгы јанып сонән бөјүк бир тонгалын күлү алтында галан, тәлә күләкләри әдикчә өзүнү ара-сыра кестәрән ишаргыја бәһәјирди. Бу узун, кешмәкешли тарихимиздә Азәрбајчан тәләјинин үфүгләриндә һәјдәр Әлијев парлајана гәдәр олан мүддәтдә Азәрбајчанын мәһви, Азәрбајчанын башынын үстүндә өлүм кабусу киши деланышдыр.

Һ.Әлијевин кәркин әмәји, әзабы, сәјин нәтижәсиндә бу мәһведичи кабус бирдәфәлик дағдылды. Түркдилли халгларын мәһвинин, кенәсидинин мәркәзинә чеврилән Азәрбајчан онун ојанышынын мәркәзинә чеврилди.

“1948—1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әрәзисиндәкин тарихи-етник торпагларындан депортасиясы һаггында” Азәрбајчан Республикасы президентинин форманы өз мәһијәти, тарихи тутуму, һәгигәтләри бәшәријәтә, дүңја ичтимәсијәтинә олдуғу киши чатдырмаг үчүн һәрәкәтә кәтирилән јени бир процесин башланғычыдыр. Бу процес Русия империясынын јүрүтлүҗү сојгырым — кенәсид сijasәтинә дүчар олан халгларын мөвчудлуғларын танымасына, бәрнә едилмәсинә јөнәлән ән әсәсли, ән санбаллы тарихи бир процесдир.

Әзилән, тапдаланан, кәләлијә, мәһвә, гәтлә-гырғына дүчар олан халгын һарајыны дүңјаја бәјән етмәк истајән бир хиласкарын башладығы бу мәсулијәтли тарихи процес о вахт өз мүсбәт һәлдинин тапачаг ки, она һәм Азәрбајчан халгы, һәм дә Азәрбајчан халгынын тәләјинә ошар тәләји олан бүтүн халглар гошулсун.

“Азәрбајчан” гәзети. 13 јанвар 1998-чи ил

Әли Әләкбәрли

ГӘДИМ ТҮРК-ОГУЗ ЈУРДУ “ЕРМӘНИСТАН”

Тарихдән I Пјотр киши таньдығымыз Дәли Петронун рус империясынын кәләчәк нәсилләринә үнванладыгы бәднам “Вәсијәтнамә”си Түркия вә Ираны мәһв етмәк үчүн “вахты фөвт етмәдән Курчүстаны вә Гафгазы зәбт вә ишғал етмәк барәдәки тәкидли тәвсијәләриндән гидаланыр. Бу чинајәт Јер үзүндә бәлкә дә ән шөввинист империя олан Русия довләтин тәрәфиндән заман-заман һәјәтә кечирилдиб.

Ајры-ајры өлкәләр арасында вә бу өлкәләрин өз дахилиндә фитнә-фәсәд, зиддијәт, иштишан тәрәтмәји варисләринә дәнә-дәнә мәсләһәт кәрән I Пјотрун мәсләһәтләринә диггәтлә әмәл едән сонраки Русия һөкмдарлары Түркия вә Ираны дахилдән парчаламаг үчүн бу өлкәләрдә јашајән ән налдрүст, чорәк итирән, һарамзадә тајфа олан ермәниләрдән усталыгла истифадә едиләр. Русия бәләчә аддым-аддым прәлиләјиб Түркиянин, Иранын ичәриләринә—Крымы, Гафгазы әлә кечириб. Ермәниләр исе Түркия вә Иран тәрәфиндән өз хәјәнәт вә сатғынлыгыларынын чәзасыны, Русия тәрәфиндән исе мүкафатыны алыблар. Нәтичәдә вахтилә говулдуғлары довләтләрдән кәлиб Иран вә Түркия әразисиндә сығынчаг тапан жүз миңләрлә ермәнн илди дә бу довләтләрин һудудларындан говулараг Русиянын чәнуб сәрһәдләриндә—хүсусилә јеничә ишғал олунмуш Азәрбајчан торпагларында, әсәсэн Иран ханлығы әразисиндә мәскуллашдырылыблар. О вахтлардан башлајыб

Ермәнистан түркүҗүшү фәчнәси

Ермәниләр Ермәнистанә јерләшдирилдикчә бу торпагларын гәдим Түрк-Огуз әһалиси сыхышдырылыб-чыхарылыб өз дәлә-баба јурдларындан. Азәрн түркләринин һәмши торпаглардан говулмасы үчүн империя тәрәфиндән динч әһалијә гаршы мүхтәлиф илләрдә мүхтәлиф сijasи-игтисади, дини-мәдәни, һәтта һәрби аксијалар һәјәтә кечирилдиб. Истәр 1905-1907-чи, истәрсә дә 1916-1920-чи илләрдә жүз миңләрлә динч әһали ермәни-рус силаһлы гүввәләринин һәрби тәчавүзүнә мәрүз галыб, ушаглар, галынлар, гочалар гәтлә јетирилдиб, адамлар, свләр, бүтөв кәңиләр јандырылыб күлә дөндәрилдиб. Бүтүн бу чинајәтләр исе бир мәгсәдә һидмәт едиб—кениш Азәрбајчан торпагларынын аддым-аддым түрксүзләшдирилмәси вә түрксүзләшдирилмиш торпагларын тәдрнчән ермәниләшдирилмәси мәгсәдинә! Сон мәгсәд исе “Бөјүк Ермәнистан” јаратмагдан ибарәт олуб...

Русия империясынын ахыра чатдыра билмәдији бу мөкрли планы, тәәсүф ки, совет маскасы тахмыш јени рус-совет империясы хәјли кәрчәкләшдириди. Бәлә ки, 1918-чи илнин мајында имзаланмыш

Батум сүлһ мүгавиләсинә көрә чәми 9 миң кв. км-лик бир әразиә малик олан Ермәнистан

1920-чи ил нојабрын 29-да

Русија болшеви́зм тәрәфиндән советләшдирилдикдән сонра тарих боју Азәрбајчаның, 1918-1920-чи илләрдә исе Азәрбајчан Демократик Чүмһуријәтинини тәркибиндә олан Зәнкәзур, Көјчә, Дәрәләјәз, Гарагәјунлу маһалларыны вә башга Азәрбајчан-Түрк торпагларыны да Москвадакы миллијетчи болшевик һимаједарларынын әли илә өз тәркибинә гатды. Беләликлә, гәдим Азәрбајчан торпагларынын бағрында 29,8 миң кв. км-лик бир шырым ачыды—сахта Ермәнистан дәвләти јарадылды. Бу, Азәрбајчан Түрклүјүнә, бүтүн Түрк дүңјасына гаршы мисли көрүнмәмиш тарихи хәјанәт иди.

1930-чу илләрдә

Ермәнистанда јерли түрк әһалинини сыхышдырылыб чыхарылмасынын вә орадакы әразиләрини ермәниләшдирилмәсинин јени мәрһәләси башланыр. Бу, бир сыра дәвләт сәвијјәли тәдбирләрини тәркиб һиссәси киши һәјата кечирилр. Мәсәлән 1930-чу илин 9 сентјабрында Ермәнистан ССР әразисинин јени әразинзибати бөлкүсү—рајонлашдырылмасы заманы азәрбајчанылы-түрк кәндләрини бир-бириндән ажры салмаг, азәрбајчанылыларын мүтләг әксәријјәт тәшкил етдикләри бөлкәләри бир нечә рајона парчаламагла перспективисләшдирмәк, әксинә, ермәниләрини аз-чох мәскунлашдығы бөлкәләрдә јаралдымыш рајонларын әразисини бөлүтмәк вә мајди-техники базасыны мөһкәмләндирмәк, ермәни јашајыш мәнәгәләрини јени әразинзибати ваһидини /рајонуи/ мәркәзи тәсдиг едәрәк азәрбајчанылыларын јашадыглары даһа бөјүк кәндләри онлардан асылы вәзијјәт салмаг вә с. киши анчаг ермәнијә хас ијрәнч бир сijasәт јеридилр.

1935-чи ил јанварын 3-дән етибарән исе ермәниләр Ермәнистан әразисиндә көрүнмәмиш тарихи бир чинајетә—түрк мәншәли јерјурд адларынын күтләви шәкилдә дәјишдирилмәсинә вә ермәниләшдирилмәсинә башлајырлар. Дәвләт сәвијјәсиндә—Ермәнистан ССР Али Советинин гәрарлары илә һәјата кечирилән бу аксија дүз 56 ил сонра бүтүнләкә баша чатды—1991-чи илин августунда Ермәнистан әразисиндәки сонунчу азәрбајчанылы кәнди—Меҗри рајонунун Нүвәди кәнди тәрк едилдикдән сонра Ермәнистанда артыг нә бир азәрбајчанылы, нә дә бир азәрбајчанылы јашајыш мәнәгәси галды.

1930-чу илләрини мә'лум репрессиялары да Ермәнистанда јерли азәри түркләринә гаршы тә'гит вә тәзијг үчүн ермәни рәһберлијинин әлиндә бир васитгә олду. Он миңләрлә адам һәбс едилди, күлләләнди, јахуд баш көтүрүб Түркијә, Ирана кетди вә ја Азәрбајчан ССР-дә сығыначаг тапды.

Азәрбајчанылыларын Ермәнистандан говулуб чыхарылмасынын ән јарамаз формаларындан бири дә

1948-1953-чу илләрдә

һәјата кечирилди. Сталинни һөкмү илә харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк ады алтында 150 миң нәфәрдән чох азәрбајчанылы зорла Ермәнистандан көчүрүлдү вә Азәрбајчанылы миңимум јашајыш шәраити олмајан Мил-Муған чолләринә дашыныб төкүлдү. Гыса вахта миңләрлә күнаһсыз адам јайда истидән вә хәстәликдән, гышда сојугдан вә ачлыгдан гырылыб тәләф олду. Мүхтәлиф харичи дәвләтләрдән ахышыб кәлән, даһа доғрусу, "Бөјүк Ермәнистан" јаратмаг үчүн кәтирилән миңләрлә ермәни исе бошалдымыш һазыр азәрбајчанылы евләриндә јерләшдирилди. Беләликлә, аз мүддәтдә Ермәнистанда азәрбајчанылыларла ермәниләрини сәј нисбәти икинчиләрини хәјринә дәјишдирилди. Бу процесс сонракы илләрдә дә бир сыра "динч" үсулларла давам етдирилди.

1948-1953-чу илләр "көчүрүлмә"си заманы ермәниләрини хүсусилә диггәт мәркәзиндә сахладыглары мәсәлә иттиҗәди, сосиал вә мәнави чәһәтдән күчлү, стратеги чәһәтдән әһәмијјәтли вә перспективли азәрбајчанылы јашајыш мәнәгәләринин бошалдылмасы иди. Буна көрә дә "көчүрүлмә" тәхминән ашағыдакы шәкилдә һәјата кечирилди: илк нөвбәдә республиканын пајтахты олан Ирэван шәһәри вә она јахын јашајыш мәнәгәләри азәрбајчанылылардан тәмизләнди; сонра рајон мәркәзләри вә онларын әтрафындакы кәнд вә гәсәбәләрини әһалиси көчүрүлдү. Бир чох рајонларда илк нөвбәдә дәмјрјол хәтләри вә шәсе јоллары үзәридәки јашајыш мәнәгәләри бошалдылды.

Һәмин "көчүрүлмә" заманы ермәниләрини һәјата кечирдикләри бир һијләкәрлик дә ондан ибарәт иди ки, ажры-ажры рајонларын, шәһәр вә кәндләрини әһалиси бүтүнләкә јох, тәхминән елә көчүрүлдү ки, онларда азәрбајчанылы әһали хәли азылда галырды. Азылда галан һәмин әһали исе илләр кечдикчә заман-заман көчүб Азәрбајчана кетмәјә мәчбур едилдилди.

1988-чи илдә

исе Ермәнистанын азәрбајчанылысылашдырылмасынын, јахуд ермәниләрини өзләри дәмшкән, түрксүләшдирилмәсинин сонунчу мәрһәләси башланды. Москвада һазырланмыш, јахуд разылашдырылмыш ссенари үзрә һәмин илин февралында ортаја атылмыш Гарабағ ојуну тәдричән Ермәнистанда да ермәни-азәрбајчанылы гаршыдурмасыны кәскинләшдирр, бу гаршыдурманы партлајыш һәддинә јахынлашдырырды. О вахткы Азәрбајчан рәһберлијинин гәтијјәтсизлији вә там көзләмә мөвҗеји тутмасы, нәинки Ермәнистандакы азәрбајчанылыларын, һеч өз әразисиндәки вәтәндашларынын әмин-аманылығыны вә республиканын әрази бүтөвлүјүнү гору-

маг иттидарында вә чәсарәтіндә олмамасы Ермәнистан азербайжанлыларында өз тәһлүкәсизликләринә бир инамсызлыг жардырды. Күнбәкүн вә ачыг-ащкар сийаһланан ермәниләрин гаршысында өзүнү әлијалын вә көмәксиз көрән азербайжанлы әһали евешикләрини атыб-кетмәјә мәчбур едиләрди. Мүгавимәт кәстәрәнләр мүхтәлиф бәһанәләрлә һәбс едиләр, ишкәнчәләрә мәрүз галыр, тәһгир олунур, дөјүлүб-сөјүлүр, өлдүрүлүрдүләр.

Нәһајәт, гаршыдурма 1988-чи илин нојабрында өз апокејинә чатды. Азербайжанлылар рус һәрбчиләринин көмәјиндән истифадә едән ермәниләрин һүчум вә таланларынын мүшәјнәти илә Ермәнистаны тәрк етмәјә мәчбур олдулар. Үч күн әрзиндә—нојабрын 27-дән Ермәнистанын бир сыра районларында, һүсусилә Бөјүк Гаракилә (Гугарк), һамамлы (Спитак) вә Чалалоглуда (Степанаванда) дәһшәтли чинајәтләр тәрәдидди. Үмумијјәтлә, 1988-чи ил әрзиндә Ермәнистандан 200 мин нәфәрден чох азербайжанлы говулду, 185 јашајыш мәнәтәсәи бошалтдырылды, 217 нәфәр азербайжанлы бу вәһиш аксијанын гурбаны олду. Ән бөјүк итки исә гәдим Түрк-Оғуз јурду олуб, Азербайжан тарихинин вә мадди-мәәнәви мөдәнијјетинин бир чох шәрәфли сәһифәләринин көксүндә јашадан бөјүк бир әразинин бүтүнлүклә дүшмән әлиинә кечмәси, дүшмән тапдағы алтында галмасы олду.

Лакин бу, һеч дә о демәк дејил ки, биз үмуми Вәтәнимизин бир парчасы олан о мүгәддәс торпаглары һәмнишәлик итирдик. Хејр. Тарихи тәчрүбә кәстәрир ки, Түркүн һәмнишә бир өзүнә гајыдышы олдуғу киими, Түрк јурдларынын да һәмнишә бир өзүнә—Түрклүјүнә гајыдышы вар. Башга сөзлә, Түркүн өз гәдим јурд јерләринә тәзәдән гајыдышы Түркүн тәлејидир. Вә бу әсас верир ки, Тарихин 1988-чи ил бурулғанында өз дәдә-баба јурдларыны тәрк етмәјә мәчбур едилмиш биз Ермәнистан түркләри бу күн там бир инамла дејәк:

Биз гајыдачағы!

Бу күн дамарларында азербайжанлы, Түрк ганы ахан һәр Вәтән өвлады анчаг бир мүгәддәс инамла јашамалыдыр—гојунда улуларымызын мөзарлары ујуан, үзәриндә мәрһумларымызын мүгәддәс руһлары учан о доғма, вәһид Азербайжанымызын бир парчасы олан гәдим Түрк-Оғуз торпагларына бир күн мүтләг гајыдачағымыз инамы илә! Бәлкә дә сабаһ, бириси күн, он ил, ијирми ил сонра бу, мүмкүн олмајачаг. Бәлкә дә онилләр кечәчәк, насилләр дөјишәчәк, лакин чан јаддашы унутса да, ган јаддашы о торпаглары, о јурду, о Вәтәни һеч вахт унутмајачаг. Әчдадларымызын Көјчәмизин, Дәрәләјезимизин, Зәнкәзурумизин, Ведимизин, Зәнкибасарымызын, Ағбабамызын, Лорумизин, Дәрәчинәјимизин... башы үзәриндә учан руһлары бир күн нәвә-нәгичәләримизни чәкиб апарачаг о гәдим јурдларымыза, јурд јерләримизә. Бәлкә ат белиндә, әлләриндә гылынч кедәчәкләр, бәлкә ән мүәсир сийаһларла кедәчәкләр, бәлкә мүдрикликлә, ағылла фәтһ едәчәкләр о торпаг-

лары—дејә билмәрәм. Лакин Түрк оғлу мүтләг гајыдачаг о торпаг-лара! **Биз гајыдачағы!**

◆ Ә. Әләкбәрли. Гәдим түрк-оғуз јурду "Ермәнистан", Бакы. "Сабаһ" нәшријјаты, 1994.

Һәчәр Вердијева

АЗӘРБАЈЧАНДА ГАЧҢЫНЛЫГ ПРОБЛЕМЛӘРИНИН КӨКЛӘРИ

Азербайжанлыларын гачғынлыг тәлејинин тарихи көкләри проблемни Вәтән тарихимизин өјрәнишмәмиш сәһифәләриндән биридир. Бу мәсәләни арашдыраркән унутмаг олмаз ки, Азербайжан халғынын дидәркинлик тәлеји XVIII әсрин илк онилликләриндә баш верән һадисәләрлә биләваситә бағлыдыр.

1721-чи илдә Исвечлә бағланмыш Нишәтәд сүлһүндән сонра Русиянын империя амбисијялары даһа да артыр. Өз нәзәр-диггәтинни Шәргә јөнәлдән, Загафғазияда вә һүсусән дә Каспијаны әј-аләтләрдә мөһкәмләнмәјә чан атан I Пјотр, Бакы галасынын әлвернишли чоғрафи мөвгәјини гүјмәтләндирмәјә билмәзди. 1723-чү илдә Бакы руслар тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра Русия бурада өзүнүн империя сийасәтинин јеритмәјә башлајыр. Бу сийасәтлә барышмајан Бакы әһалиси Русиянын мүстәмләкә сийасәтинә гаршы өз етираз сәсини јүксәлдир.

Јерли азербайжанлы әһалисинин руслара гаршы негатив мүнәсибәтнин көрән I Пјотр, ишғал етдији әразидә Русия үчүн социал база јаратмаг планларыны реаллашдырмаға чалышыр. Каспијатрафы әразидә християнлары јерләшдирмәји мәгсәдәүјгүн һесаб едән император "ермәниләри вә дикәр християнлары нәјин баһасына олурса олсун Кишанда, Мазандаранда, Бакыда, Дәрбәнддә јерләшдирмәји зәрури һесаб едир". I Пјотрун башга бир фәрманында билдирилди ки, "чыхарылан мүсәлманларын јеринә християнлары јерләшдирмәк ләзимидыр".

Лакин I Пјотрун өлүмү онун планларыны реаллашдырмаға имкан вермәди. Вә Азербайжан халғынын гачғынлыг тәлејинин ачы сәһифәләри XIX әсрин илк илләринә тәсадүф етди.

Шимали Азербайжан Русия тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра чаризм бурада мүстәмләкә сийасәтинин тәркиб һиссәләриндән бири көчүрмә кампаниясыны реаллашдырмаға башлајыр.

Бу сийасәти чар һөкүмәти Күлүстан мугавиләсини бағламамышдан әввәл јеритмәјә башламышды. Ермәниләри ишғал олунмуш Азербайжан торпагларына көчүрмәји сүрәтләндирмәк мәгсәдилә Сиспанов һәлә 1805-чи илдә өз мәктубларында ермәниләрин архиреји Иоаннесдән хәһиш едирди ки, көчүрмәни тәзләшдирсин. Сиспа-

нов һабелә Османлы империясы ермәниләрини дә бу кампанияја чәлб етмәжә чалышырды. Спанановун сә'ләрәи Бајазид, Гарс, Эрзурум ермәниләриндә үмид ишығы ојатмыш вә олар дәфәләрлә рус команданлыгына чар мүтләгитјәтини һимајәсини гәбул етмәк арзу-сунда олдугларыны билдирмишдиләр. Түркмәнчәј мүгавиләси бағландыгдан сонра Ирандан Шимали Азәрбајчана интенсив оларат ермәниләр көчүрүлмәжә башланмышды. Чар Русијасы 1828-1829-чу илләрдә Ирандан бураја 6.976 аилә вә ја 35.560 ермәни көчүрмүшдү. 6.946 аиләдән 2551 аилә—Нахчыванда; 266 аилә Ордубадда, 3000 аилә—Гарабағда; бу һесабламалара әсасән белә нәтичәжә кәлмәк олар ки, 1395 аилә Ирәванда јерләшдирилмишди.

Чар Русијасынын ишғалы вә јеритдији мүстәмләкә сijasәти илә барышмајан Азәрбајчан халгы чыхыш јолуну емигрәсия-гачгыныгыда көрүрдү. I Русија-Иран мүһарибәси дөврүндә јалныз Гарабағ ханлыгындан 4.845 аилә Аразын о гајына көчмүшдү. Көнчә галасы сугуг егдикдән сонра шәһәрәи 200 аилә тәрк етмишди. I Русија—Иран мүһарибәси дөврүндә исә Көнчә әјаләтини 1500 ајрым аиләси тәрк етмишди. Бу процес һабелә Ширванда да баш вермишди.

Азәрбајчанлылары гачгыныгы Түркмәнчәј мүгавиләси бағландыгдан сонра да давам едирди. 1828-1829-чу илләрдә Нахчыван әјаләтини 1400 азәрбајчанлы аиләси тәрк етмишди. Бәмбәк бөлкәсиндә исә XIX әсрин әввәлләриндә чәрәјән едән һадисәләрлә әлагәдар оларат, чидди демографик дәјишиликләр баш вермиш вә 1831-чи ил үчүн бурада азәрбајчанлы әһалинин фәизәи хәјли азалмышды. Бу вәзијәт Азәрбајчанын диқәр тарихи торпағларында да тәқрарланмыш вә Русија дөвләти Шимали Азәрбајчанда тарихи јаддашын унутулмасы үчүн бүтүн тәдбирләрә әл атышыды. Көјчә көлүндән б верст гәрбдә јерләшән Каваһ адланан әрази Ново-Бајазид, Сүрмәли торпағы исә Александропол олмушду. Чаризм бу әразиләрдә дә мүстәмләкә-көчүрмә сijasәти јеридәрәк, азәрбајчанлылары сыхышдырыб, дәдә-баба јурдундан дидәркин салмыш, ермәниләри исә Османлы империясындан көчүрүб кәтирмишди. О дөврүн статистик мә'луматлары бу керчәклији өзүндә мүәјјән дәрәчәдә әкс етдирә билмишди.

Беләликлә, әлдә едә билдијимиз фактики материаллар вә тарихи сәнәдләр әсасында белә тарихи мүһакимә јүрүдә биләрик ки, азәрбајчанлылары гачгыныгы-дидәркинлик тәләјини тарихи көкләри Русија империясынын Шимали Азәрбајчанда јеритдији мүстәмләкә, көчүрмә-христианлашдырма сijasәтинин ачы нәтичәләрәјлә бағлы олмушдур.

Камиллар Шәрифов

ХАЛГЫМЫЗЫН ДЕПОРТАСИЈАСЫНДА КИЛСӘНИН РОЛҮ

Узун ишәрдән бәри халгымыза гаршы сојгырымы сijasәтинин һәјата кечирилмәсиндә вә азәрбајчанлылары ишли Ермәнистан адланан ата-баба јурдлары Оғуз торпағларындан депортасија едилмәсиндә Ечмигәдзин башда олмагла ермәни килсәләринин "ролу" фәвгәлгәдә дәрәчәдә бөјүк олмушдур. Кечән јүзиликдән үзү бәри ермәни милләтчиләри тәрәфиндән халгымыза гаршы тәрәддәлән ашкар вә кизли гырғынлар, торпағымыза шәрпк вә саһиб олмаг мөгәдилә апарылан тәблиғатлар вә силәһли вурущамалара данр чар Русијасы вә Совет дөврүндә, еләчә дә харичи өлкәләрдә јазылмыш онларла мәнбәләр үзәриндә апарылан арашдырмалар көс-тәрир ки, азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында әдавәти гызышдыран вә тәшкил едән, заман-заман халгымызын доғма торпағлары олан Зәнкәзур, Көјчә, Ирәван вә башга бөлкәләрдән депортасијаны һәјата кечирән башлыча гүввә килсә вә онун әтрафында топланмыш ермәни "зијалылары" олмушдур. Бу мәнбәләр Ечмигәдзин башда олмагла ермәни килсәләринин ич үзүнү ачыр вә онлары чинајәткар маһијәтини ајдынлашдырыр. Икки милләт арасында давам едән иттишаш вә гырғынлар заманы килсәнин фәалијәтини дәриндән ејрәнмиш рус дипломаты кенерал Мајевски "Ермәниләрин тәрәддији күтләви гырғынлар" адлы китабында јазыр: "Ермәни дин хадимләри һагында бир нечә сөз демәк истәјирәм. Онларын дини фәалијәти олдугча чүз'идир. Ермәни дин хадимләринин фәалијәти "Аллаһ кәламыны" халга чатдырмагдан чох мүсәлманларла христианлар арасындагы нифагы гызышдырмагдан ибарәтдир".

Ермәни килсәси вә онун еписсарлары дан ики халг арасында милли әдавәт тохумуну сәпмәклә елә вәһшиликләр тәрәтмишләр ки, бөлкә дә дүнјанын ән гәдлар чаниләри белә бу чүр чинајәтләр јол вермәмишләр. Мир Мөһсүн Нәввәб өзүнүн "1905-1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман даваасы" адлы әсәриндә јазыр ки, ермәни гулдурларынын намәрдчәсинә јолда-издә тәк-тәк тутдуглар, јахуд архадан вурдуглары азәрбајчанлылары көрүнмәмиш вәһшиликлә,— дирп-дирп гол-гычларыны, бурун-гулағларыны кәсдикдән сонра, башына мых, јахуд нал чалараг олдүрмүшләр. Еләчә дә әлләринә кечән тәк-тәк азәрбајчанлылары Шуша јахынлыгындагы Бағырган дағы адланан јерә апарыб, бөјүк ишкәнчә илә өлдүрәләрмиш. Белә ки, тутулмуш адамлары ајағларыны ашағы әјилмиш ајры-ајры ағач будағларына бағлајыб бурахарлармыш. Бунула да инсан бәдәни парча-парча олуб ағачларын будағларында галармыш вә гурд-гуша јем олармыш. һәтта, бәләкдә олан бир нечә ајлыг ушағларә белә ермәниләрин рәһмләри кәлмәмиш, онлары аналарынын көзләри

гарнишында ајагларындан тутуб, жыртчы вәһиш киши парчала-мышлар. Һәтта, инсанлыг сифәтнин итирмиш бу чаниләр өз вәһиш-ликләрини мүсәлманнара јахшы мүнәсибәт кәстәрән ермәниләрдән белә әсиркәмәмишләр. Белә ки, бир күн кечә вахты Мәлик Шаһназаровун пәвәси Чәминд бәј өз өврәти илә бир мәчшәдән чыхыб евләринә кетдији јердә сипаһлы дашнак гулдур дәстәси онларын үстүнә төкүләрәк, мүсәлманларла дәстләг етдикләринә корә һәр кишини өлдүрмүшләр. Бунунла кифәјәтләнмәјиб, хәнчәрлә бөјлү өврәтин гарнишы јарараг, ушагы чыхармыш вә доғрам-доғрам етмишләр. Әр-арвада вә ушага чәми 53 јара вурулубмуш. М.М. Пәввабын гәләмә алдыгы бу әһвалатлар онун дөврүндә баш вермиш вә о, һәмми һадисәләрин чохунун шаһиди олушлур. Биз ермәни дашнакларыннын төрәтдикләри вәһишликләри Ојуб Аббасовун "Зәнкәзур" романындан да охујуруг. Зәнкәзур маһалында азербәјчанилыларын чылағ бәдәнләринә гајнар самаварлар бағлајараг онлары миш чүр шикәнчәләрлә өлдүрдүкләрини ојрәнәрик.

Шүбһәсиз ки, инсанлыгы мәһәви паклыга чағыран, онлара инсанлыкдән, әдавәтдән, залымлыгдан әл чәкмәји төвснә едән, адамлары әдаләтә, хәјрхаһлыга, һагга јолуна дөвәт едән танры мәбәдшидә азербәјчанилылар гаршы өз халгы ичәрсиндә дүшмәнчилик әһвал-руһијәси јаратмаг, өз ата-баба јурдларындан депортасија едәрәк онлары торпагларына јијәләнмәк истигамәтиндә гызғын иш апармаг килсәнин әмәлләринә дабап-дабана зиддир. Килсәнин тәрбија етдији вә јетишдиридији инсан сифәтнин итирмиш ермәни чаниләринин гәддарлыгларыны көрдүкдән вә ојрәндикидән сонра кенерал Мајевски кәстәрилән китабында белә нәтичәгә кәлмишдир: "Инди исе мән гәти олараг белә гәнаәтә кәлмишәм ки, вәһишликләр түркләрин дејиш, бир гисм Шәрг христианларынын (ермәншәрин—Ш.К.) әмәлләридир ки, бир-бириндән дәншәтди гансылыглар едир вә сонра бүтүн буларын һамысыны түркләрин үстүнә јыхырлар".

Килсәнин бу үздәнираг фәалијәти нечә-нечә алим, диншәмаг вә сәјјаһларын дингәтнин өзүнә чәкмишдир. В.Л. Величко өзүнүн "Гағгаз" әсәриндә белә јазыр: "Ермәни халгы тәрбија бахымындан өз рәһбәрләрин тәрәфиндән атылмышдыр, онлары Аллаһ һәгигәти вә инсан әглишидән дә ајырараг, сүн'и сурәтдә корлајырлар. Јери кәлмишкән дејәк ки, бурада әсасән али ермәни руһаниләри күнаһкардыр". В.Л. Величко даһа сонра јазыр ки, һәтта, Ечмәдзин монастырларындан бириши сахта рус нулу дүзәлдәниләрә верибмиш.

Вахтилә Ечмәдзинә сәфәр етдикидән вә оғун фәалијәтилә јахындан таныш олуудан сонра франсыз алим барон де-Бан белә јазмышдыр: "Бу килсә бир мүддәт сахта нул дүзәлдәниләрини јуvasы олушлур... Мәним бүтүн мишәтдарлыгларыма бахмајараг, мән сәминн олмајыям. Бу монастыр мәндә дини мәркәздән чох сијаси мәркәз тәәсүраты јаратды". Ечмәдзинин сијаси фәалијәтинин И.К.

Канадцев, франсыз Жорж де Малевил вә башгалары да кенш шыг-ландырмышлар. Неч дә тәсадүфи дејилдир ки, гәти мишәтчи вә ир-тичачы партија олан "Дашнаксутјун" 1906-чы илин август ајында өз гурулгајыны мәһз Ечмәдзиндә кәчирмишдир.

Ермәни килсәләринин, танры кәламлары әвезинә, ики халг арасына дүшмәнчилик тохумлары сәпән "ме'мин аталары" тәблиғат вә тәшвиғатла кифәјәтләнмәјиб, һәм дә бу килсәләрин "әмәлисаләһ" хадимләри халгымызын өз ата-баба торпагларындан депортасија едилмәсиндә, халгымыза гаршы тәчавүздә вә сојгырымда бирбаша иштирак етмишләр. 1906-чы илдә Шуша шәһәриндә ермәншәрин халгымыза гаршы апардыглары гырғышларла бағлы М.М. Пәвваб јухарыда кәстәрилән әсәриндә јазыр ки, ермәни мишәтчиләринин үзүндән ики халг арасында давам едән иштишаш вә гырғышлардан чана дејмуш садә ермәншәр Шуша килсәләринин јералты гатларында мәхфи сурсат анбарлары олмасы һаггында кизличә шәһәр губернатору, рус кенералы Баујерә хәбәр верип вә һәмин анбарларын дәғв едимәсини тәләб едирләр. Кенерал Баујерин јаратлыгы дәстәләр килсәләрдә јохлама апармага бапилајырлар. Јохлама нәтичәсиндә Гулиски, Сығырлиски, Хачә Сәһраб вә башга килсәләрдән 44 әдәлдән чох бомба, бир нечә топ, јүзләрдә мәрми, түфәнк, хәнчәр вә патрон, еләчә дә бөјүк миғдарда динамит вә ешәрин јандырылмасы үчүн истифадә едилән мүхтәлиф маддәләрдә доддурулуш сипаһ анбарлары ашкар едишмишдир. Һәтта, Хачә Сәһраб килсәсинин јералты гатындан азербәјчанилылар јашајан мөһәләјә тәрәф вурулушу лағым да тапыблар. Торпагында јашадыгы вә чорәјини дејиш халгын һәјәтина гәсд етмәк вә торпагына шәрик чыхмаг мәгсәдшә гулдур дашнак дәстәләрини сипаһландыран бу чәббәханаларын јаратычылары Тер-Ованесјанс, Тер-Арсен Артанетов, Тер-Каранет Вартанетов, Арзумапов, Мирзабеков вә Асатур Вартанетов киши кешшләр вә килсә хадимләри олушлар.

Ермәни килсәсинин бу фәалијәти сөн дөвләр Ермәншәтинин олкәмизә гаршы апардыгы тәчавүзкар мұһарибәдә дә мұшәшидә олуиушлур. "Һәјәт" гәзетинин 31 мај 1991-чи ил тарихли сәјиндә дәрч олуиуш "Килсәдә... сипаһ анбары" башлыгы Дағлыг Гарабагдан бәһс едән мәғаләдә дејиш: "Алты мишаатан, електрик детонагорлары илә бирликдә 16 әлдәгајырма миша, 130 әлдәгајырма әл гумбарасы вә гумбараатанлар үчүн серија илә бурахымыш једән гумбара, радиостанеја үчүн ики күчлү енержи блоку-ермәни јаратлыларынын бүтүн бу сипаһ вә дејүш сурсаты чәббәханасы... мајын 29-да республика Довкәт Тәһлүкәсизлији Комитәси әмәлијат группуну вә ССРИ Дахини Ишләр Назирлији әмәлијат иштигаг группуну һәрби гуллуғчуларла бирликдә апардыглары ахтарыш әмәлијаты заманы Әскәрән районундакы Гылычбаг ермәни кәндшини (Ханабад кәнд советлијиндәшдир) килсәсиндә тапылмышдыр".

Бунунла бəрəбər ермəни килсə хадимлəри халгымыза гаршы апарылан тəчавузкар мұһариблəрдə дə бирбаша шигтирак етмишлəр. Сон иллəр эрзиндə Газах рəјону илə хəмсəрхəд зоналарда, елчə дə башга бəлкəлəрдə апарылан дəјүшлəр заманы өлдүрүлмүш килсə хадимлəри буна əјани сүбүтдүр.

Белəликлə, дəјүшлəнлəр кəстəрир ки, һал-һазырда Ермəнистан адланан оғуз-түрк торпагларындан азəрбајчанлыларыни депортасија едилмəсиндə вə ики халг арасында милли əдвəттин гызышдырылма-сында Ечмидзин башда олмагла ермəни килсəлəри вə онларын хадимлəринин бəјүк фəалијəти олмушдүр.

Мəшəдиһыым Ис'мəт,

Азəрбајчан Елмлəр Академијасынын Археолокија вə Етнография Иституту синграфия групунын мүдири, тарих елмлəри доктору

ДАШ СƏНИФƏЛƏРИН ШƏҺАДƏТИ

Азəрбајчан президентинин фəрманы биз тарихчилəри дə о фачпəли күшлərə нəзэр салмаға чагырыр. Ермəни дашинакларынын "Бəјүк Ермəнистан" жаратмаг хүдјалары нəтичəсиндə 70 ил əввəl Ермəнистан Республикасы жаратмаг мəгсəдилə Зəнкəзур, Кəјчə, Ирəван вə с. тарихи-етник торпагларымыз Ермəнистан дəвлəтинин эрəзини гəтылмышдыр. Бундан сонра һəмин эрəзилəрдə галмыш абидлəрнин дағыдылмасы иши даһа да шиддэтлəнмишдир.

Бу да сəбəбсиз дəјилдир. Тарихи абидлəлəр, гəјд олунан эрəздə ермəнилəрини јох, азəрбајчанлыларыни дəдə-бабаларынын мəскунлашмасыны сənəдлəшдирир. Бу просес чох-чох əввəллəр, XIX əсрин орталарындан чар Русијасынын Гафгазы христианлашдырмаг сијасəтиндən башлајыб. Мəһз о дəврдə Түркијə вə Ирандан Азəрбајчан эрəзини планли шəкилдə кəчүрүлмүш ермəнилəр Зəнкəзур, Гарабағ вə Нахчыванда мəскунлашыблар. Бу тəдбирдə чар Русијасы ермəнилərə јахшы торпаглар вермəклə чохлу күзəштлərə кетмишдир. Онлара имтијазлар вермиш, Азəрбајчанда онлар үчүн килсəлəр тикдирмишдир. Мəркəзи Дəвлəт Тарих архивиндə вə даш китабəлəрдə бу һагда күлли мигдарда сənəдлəр вардыр

1978-чи илдə ермəнилəр эллəри Гарабагда Мардакерт рəјонунун Мараға (сонра Лениванан) кəндиндə Гарабаға кəчүрүлдүклəринин 150 пллијини һəср олунмуш абидə дə учалтмышлар.

1988-чи илдə азəрбајчанлылар дəдə-баба јурдларындан амансыз-часына говулдулар вə Азəрбајчанын тарихи эрəзин олан Зəнкəзур, Кəјчə, Ирəван, Ведн, Мəһри вə с. јерлəрдə бир нəфэр дə олсун азəрбајчанлы галмады.

Ахырынчы аккорду вурмаг үчүн ермəнилəр һеч бир елми əсəсы олмајан сахтакарлыға башладылар. Онлар јалныз гəјд олунан тарихи эрəзилəримиздəки азəрбајчанлылары мəхсус тарихи абидлəрин дағытмагла кифəјəтлəнмəмишлəр. Азəрбајчанда тарихи абидлəрини бəрпасы идарəсиндə ишлəјən миллијетчə ермəни усталар тикилилəр үзəриндəки китабəли дашлары (əсрлəрдən бəри тəбиəтин говғаларына сина кəриб, дəврүмүзə гəдэр јашамыш иишаат китабəлəрини) мəһв етмишлəр. Онлар биналарда олан шəбəкəлərə хач гəјмуш, Ичəришпəһəрини гала һасарына дашнак партијасынын емблемини һəкк етмишлəр.

Ермəни мəскəнлəрини јанашы кəндлəрдə азəрбајчанлылары мəхсус тарихи гəбиристанлыглар дағыдылыб јериндə ермəни гəбиристанлыгы јарадылмыш, тарихи абидлəлəр тамамилə мəһв едилмишдир.

Ордубад рəјонунун Ағры вə Дєр кəндлəриндə сонрадан мəскəн салмыш ермəнилəр бурадакы XIII-XVII əср абидлəрини дағытмыш, јериндə өз өлүлəрини дəфн етмишлəр.

Биз, тəдгигатларымыз заманы Дєр кəнди гəбиристанында XIII əсрə анд ики сəндүгə парчасы, XIII-XVII əсрлərə анд дєрд сəндүгə, XVI əсрə анд гəч һəјкəлли бадə, Ағры кəнди гəбиристанында XIV əсрə анд ики сəндүгə ашкар едə билмишик. Шамакы рəјонунун Калахана кəндиндə Једди Күмбəз адланан гəбиристанлыгда XIV-XVII əсрин абидлəрини тамамилə дағыдылыб јериндə үзүм бағы салынымышдыр.

Үзəриндə јашадығымыз торпаға, бизə вəтəндашыг һүгугу верən паспортларымыз — даш китабəлəр мин чүр һијлə илə дағыдылыб. Торпағын ермəнилərə мəнсуб олмасыны, һијлə илə елми-дəлил, сүбүтлара үстүн кəлмəк истајən ермəни "алимлəри" сонра нə исə фикрлəрини дəјүшшүб, мүсəлман абидлəлəринин эллəринə мəхсус олмасыны, јазылары тəһриф едэрəк, куја, китабəлəри јазан исламы гəбул етмиш вə түрклəшмиш ермəнилəр эрəб дилини јахшы билмəдиклəри үчүн китабəлəрини јазылышында сəһвə јој вердиклəрини тəсдиг етмəјə чалышышлар. Папазјан, Хачатурјан, Аракелјан бу фикрə мəнним 1981-чи илдən чапдан чыхмыш "Азəрбајчанын хатирə абидлəри (XII-XIX əсрлəр)" китабымдан сонра кəлмишдилəр.

Китабда Зəнкəзурун Уруд кəндиндəки XIV-XVII əсрлərə анд гəбиристанлыгдакы гəч һəјкəлли вə сəндүгə формалы мəзəр дашларындан сəһбət кедирди. Абидлəлəр үзəриндəки гəдим түрклəр мəхсус танрыларын—марал үзəриндə отурдулмуш ов гушлары, Тибет өкүзү-јак вə шаман тəсвирлəри вардыр. Ики абидəдə "мин евлади Агван" (албан нəспиндəндир) сөзлəри јазылмышдыр. Бу мəсəлə даһа чох мараг кəсб едирди. Чүнки абидлəлəрини кəшфинə гəдэр бүтүн

тәдгигатчылар христиан олан албан тајфаларынын хшафәт дөврүндә диниләриннә јахын олан григоријан динини гәбул еднб ермәниләшмәләрин, бир һиссәсини псә күрчү хачыны гәбул еднб күрчүләшмәләрин һаггында фикир жүрүлдүрдүләр.

Уруд абидләрин псә Зәнкәзур әразисиндә ән гәдим заманлардан албан тајфаларынын јашамасыны, онларын түркләшмәсини, јахуд түрк олмасыны вә исламы гәбул етмәләрини сүбут едирди.

Зәнкәзур әразисиндә һеч бир заман албанларын-азәрбај-чанлыларын јашамадыгыны "сүбут" етмәјә чалышан Папазјан вә Хачатурјан үнванымызга һәдә вә бәһтанлар јағдырага, китабәләрин исламы гәбул етмиш кәмсавал ермәни хәттаты тәрәфиндән јазылдыгыны идиша едәрәк, әрәбчә "мин евлади Агван" сөзләриннә һәрфләр олава етмәклә "Авлагум Вағуду", "Әмир Висаг" кәлмәләрини "охујуб", Урудда азәрбајчанлылар јох, тејмуршәр вахты түркләшдирилмиш, исламы гәбул етмиш ермәниләрин—Орбелјан нәслиндән Буртел кнјазлары Авлагум вә оғлу Әмир Висагын јашамалары һаггында һағыл сәјләдиләр. һалбуки, Хачикјан Матеналарандакы әл-јазмаларына әсасән јазмышдыр ки, орбелјанлар XV әсрдә Урудда кнјазлыгыларыны сахлаја бнлмәјиб, Күрчүстанын Лори дағларына чәкилмишдиләр. Лакин бу елми мубәһисәләрдә мәнлубиятә уғрамыш "һәмкарларым" тәзәдән тәхрибатларына давам едәрәк Уруд гәбиристаншығыны тамам дармадағыни етдиләр. Әкәр онларын ледикләри доғру олајды, абидләрин мәнв етмәзиләр, бүтүн дүнјаны кәздириб бар-бар бағырардылар. Лакин сусудлар. Хачатурјанын 1987-чи илдә чагдан чыхмыш "Ермәнистанын әрәб дилли китабәләри" әсәриннә дахил олан 290 китабәдән 8-ин чыхмаг шәрһилә галанлары Зәнкәзур, Чухур-Сәд, Нахчыван, Кәнчә, Ордубад, Әһлат, Анн, Әрзинчан, Әрзурум абидләридир. Мүәллифә кәрә бунлар һамысы Ермәнистан әразисидир.

Папазјанын 30 ил өнчә нәшр етдирдији "Матенадаранын фарс дилли сәнәдләри" Зәнкәзурун Нахчыван, Нахчыванын да Азәрбајчан өлкәсинә дахил олмасыны сүбут едир. һәмни сәнәдләрдә Ајыдәрә, Зоғалдәрә, һәмидкәл, Гарајонча, Бештәпә, Дашхырман, Кәлкәгаја, Бөркүгаја, Јашылбулаг, Јончајазы, Тикмәдаш, Кечигајасы, Дәләчәј вә бу кнми түрк мәншәли топонимләрин ады чәкилдир. Бу кәндләрин һамысынын ады ермәниләшдирилмишдир.

1918-чи илнн март ајына гәдәр Ирәван губернијасында 198 кәнд, 1919-чу илнн ахыр ики ајы әрзиндә Ечмәдзин, Сүрмәли гәзаларында 34 кәнд, Ирәван гәзасында Зәнкәбасардан башга бүтүн азәрбајчанлы кәндләри талан едиләрәк дағдылмышдыр.

Ермәниләр азәрбајчанлылары доғма јурдларындан амансызчасына чыхардыгдан сонра бүтүн јер адларыны дәјишмишләр.

Ермәни "алшмләринин" елмдә ојун кнми ачкәзүкләри онлары елә бир аглабатмаз учсуз-буцагсыз чәнкәликләра салмышдыр ки, онун дәришликләриндә гејд олунан әразиләр кәзләриннә "Гәдним Ермәнистан торпаглары" кнми көрүнүр.

Папазјан, Хачатурјан, Акопјан кнмиләр даш салнамәләри тәһриф етдикләри кнми јазылы мәнбәләрдәки фактлары да утанмадан сахталашдырмагдан чәкилмишләр. Хачатурјан әрәб мәнбәләриндә кәдән "ән-нәсәра"—хачпәрәст сөзүнү "ермәни" кнми тәрчүмә едир. А. Акопјан Әбдүррәшид Бакуинин "Китаби тәлхис әл-әсар вә әчајиб әл-мәлик әл-гәһһар" әсәринин 89-90-чы сәһифәләриннә "әсасланараг" јазыр ки, Абшеронда анчаг ермәниләр јашамышдыр. һалбуки гејд олунан сәһифәләрдә јазылмышдыр: "Шәһәр (Баки) јахынлыгында чохла кәндләр вар. һәр кәндин мәнкәм диварлы истәһкам галасы вар. Бу кәндләрин бүтүн әһалиси христијанлардыр.

Әввәлә христиан ермәни демәк дејил. Даһа сонра мәлуматы дн-кәр синхрон мәнбә вә китабәләрлә тутушдурмаг лазымдыр. Абшеронда Х-XX әсрләрә аид кулли мигдарда мүсәлман — Азәрбајчан абидләри: мәсид, түрбә, мәдрәсә, шир, бөјүк гәбиристанлар вардыр ки, бунлар һамысы Акопјанын арзуларынын әкспнәдир.

Елмә һеч бир әлагәси олмајан дедијимиз нәшрләр, мубәһисәләр, сәһв фикирләр бир мәгсәд күдүрлү: ермәни милләтчиләринин Азәрбајчан торпагларына олан иддиләрыны "әсасландырмаг". Букүнкү һадисәләрин тарихи, јухарыда гејд олундуғу кнми даһа чох әввәләрә кәдир.

1920-чи илдә "Азәрбајчан" гәзети јазырды: Гарс, Ирәван, Нахчыван, Зәнкәзур, Гарабаг өзкә сүмүкләри үзәришдә "Бирләшмиш Ермәнистан" јаратмаг истәјән дашнакларын һәрби програмынын анчаг ајрыча бәндини тәшкил едирди. Бу әразиләр чохдан Ермәнистан хәрпәсинә салынмышдыр. Инди псә онун рәһбәрләри хәјалларындакыны һәјата кечирмәјә чалышырлар". ("Азәрбајчан", 2 апрел 1920 иш). 1920-чи илдә Зәнкәзур вә Ирәванын Ермәнистан тәркибнә гатылмасы илә дашнак програмынын бир һиссәси һәјата кечирилмишдир. 70 илдән сонра "Бирләшмәшин" икинчи мәрһәләси башламышдыр.

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, Азәрбајчан президентинин фарманы чох мүһүм сәнәддир. һәмни сәнәдә мубәфин олараг республикамызда, шүбһәсиз, бөјүк ишләр корүләчәкдир. Бунун тәкчә бу күн үчүн дејил, кәләчәк үчүн дә мисилсиз әһәмијәти вардыр.

"Халг гәзети". 13 январ 1998-чи ил.

УНУДУЛАРМЫ ВӘТӘН ДӘРДИ

Орта жүзіліклердин илкин чағларындан дүңянын бүтүн әразинәринә јабылан ермәшиләр өз мәкрин, бөјүк дәвләтчилик ситјасәтләри, фитнә вә фәсадлары илә чәмиңјәтин бәдәниндә бәд хассәли шинә чеврилмишиләр. Онларын баш биләнләри вә ирәлдә кәдәңләри бу жараны нәшки сағалтмағ фикринә дүшмәмши, әксинә гәрмәјини гопарарағ ону заман-заман тәзәләмиш. Османлы дәвләтинин Шәргн Анадолу торпагғларына, Ахалених пашалығына, Месхетјаја, Ирәван губернијасына, Нахчывана, Зәнкәзура, Гарабаға, Шамахыја вә Азәрбајчанын бүтүн әразиләринә јајмыш, нечә-нечә гапы бағлајыб, очағ сөндүрмүшләр. Бунын да әсасы Русија импертијасындан башламышдыр. Чүнки, о, ермәшиләри Ирәван губернијасы әразисиндә јерләшдирмәклә Түркијә вә Иран сәрһәди бојунча "Хач сәдди" јаратмаға сәј кәстәриди. Һәлә I Пјотрун дөврүндән давакар ермәшиләр һәмшә түрк дүңясына гаршы гојулмуш, онлара мәгсәдләринә напл олмағ үчүн һәр чүр көмәк кәстәришмишдир. Елә инди дә кәстәриләр. О вахтлар да, бу күн дә Ечмәдзин килсәси импертијанын фитнә либасы олмуш, нечә-нечә гырғынлара, фитнә-фәсадлара рәвач вермишдир.

Анкара университетинин профессору Д. Илдырым "Гарабағ досјесн" (1990—1991) китабында ермәшиләрин давакар давранышларыны вә һижләкәрликләрини ачыб кәстәришмишдир. О гејд едир ки, Бизанс императору IX Константин Мономак (1042—1055) үсјанкар ермәшиләрин Григорјан килсәләрини фитнә-фәсад јувасы адландырмышдыр. Умумијәтлә, о, ермәни килсәләрини дини гијам галдырмағда тәгсирләндирмишдир. Онлар бу әнәненн бу күн дә јашадырлар. Неч узаға кетмәјәк. Ечмәдзин килсәсинин каталикосу Вазкеннн Дағлыг Гарабағдакы фитнәкарлыгларла әлагәдар 1988-чи ил февралын 25-дә Ермәнистан телевизијасы илә чыхышы буна јахшы мисалдыр.

Һәр бир халгын өз тарихи, өз тәлеји вардыр. Бизим дә тәлејимизә 1905—1906, 1915—1918, 1920-чи иләрнн гырғынлары, 1944-чү иләрнн сүркүнләри, 1948-1952-чи иләрнн көчүрмәләри, сүркүнләри вә 1988-чи илнн фәләкәтләри, ганлы-гадалы һадисәләри јазылмышдыр. Москванын көзү гаршысында христнан гоһумлуғуна архаланан ермәшиләр гәдим Ирәван губернијасында јашајан азәрбајчанлылары ата-баба јурдларындан сиаһ күчүнә һидәркин салдылар. Јүзләрлә кәндиш бәшалдылыб өлимиздән алынды. Һәмшә азәрбајчанлылара гаршы кеносид төрәдән ермәшиләр Ечмәдзин килсәсиндән алдылары тәлиматлара ујғун оларағ бәд әмәлләринн һәмшә давам етдирмишләр. "Ермәни кеносиди"-ннн мәнбәји" ады гүрк дүңясы тарихи деркисн" (1987, № 2) китабында кәстәриләр ки, Османлы дәвләтинин даһили ишләринә гарышмағ

үчүн гәрб дәвләтләри вә Русија импертијасы һәмшә ермәни хәјанәт-карлыгындан мөһәрәтлә истифада етмишдир. Бу хәјанәтдән инди дә АБШ ССРИ-ннн дағдылымысында, өлкәдә миши гырғынларын аловланмасында мөһәрәтлә истифада едиб вә јенә дә етмәкдәдир.

Икинчи Әбдул Һәмиди тахтдан салмағ үчүн ермәниләрин вәситәсинә Османлы банкыны әлә кечирмишдишәр. Бу тәчрүбә бир нечә ил булдан әввәл Ермәнистанын өзүндә дә тәтбиғ едилди. Банкы јарыб 5 милјондан чоғ пул анардылар. Көрүнүр, бүгүн булар да Гарабағ һадисәләринн төрәтмәјә мадди вә техники тәминат јаратмағ үчүн имши.

Тарихдән дә мәлумдур ки, ермәшиләр вахтла Ванда, Зейтунда, Мушда, Гарса гијамлар галдырыб вәшишлекләр төрәтмишләр. Түрк ордусуну даһилдән сарытмағ үчүн онлар Ван, Биллис, Эрзурум, Әрзинчан, Гарс вә башга вилајәтләрә бөјүк гырғынлар төрәтмишләр. Шәргн Анадолу бир анда харабалыға чеврилмишдир. 1988-чи илнн сону илә елә бил һәмшн бу һадисәләрин давамы олмушду. Үч күн әрзиндә Ермәнистандан 200 миңдән чоғ азәрбајчанлы сиаһ күчүнә, гол зоруна гоһулмушду.

1828-чи илдә Түркмәнчәј мугавиләсиндән сонра Паскевичнн башчылығы илә 40 миң ермәни Ирандан Гағгаза көчүрүлдү. 1829-чү ил Әдирнә мугавиләсиндән сонра кешин Бағратунннн башчылығы илә Эрзурумдан, Гарсдан 90 миң ермәни Ирәвана вә Гағгазын башга әразиләринә кәтирилди. 1828-чи илнн јазында илә Грибоједовун рәһбәрлиј илә 50 миң ермәни Тәбриздән, Хойдан вә башга јерләрдән көчүрүлүб Гарабағда, Көјчә маһалында јерләндирилди. Буна етираз едән бабаларымыз илә чәзаландырылдылар. Көјчә маһалыннн гәза мәркәзи Кәвәрәјә (Нор-Бајазидә) Гағгаз идарәтмә мәркәзиндән кәлән назир ермәниләрин мөһсулдар торпагғларда јерләшдирлимәсинә гаршы етираз сәсләринн учалдан бабаларымызын чыхышларыны јатырмағ үчүн өзү илә ики атычы ротасы вә ики дағ топу вә бир казак ротасы дә кәтирмишди. Көјчә маһалыннн отуз кәндиңдә адамлар онларын әли илә диван тутулмушду. Лакин халгын сәсини батыра билмәдиләр. Бир-бириннн ардынча Зәнкәзур, Дәрәчишәк, Күмрү кәндләри ајаға галхдылар. Буна керә дә Кәвәр гәзасында нечә-нечә кәндли бәдән чәзасына мәрүз галмыш, 13 нәфәр илә Ирәван галасына кәндәрилмишди.

Ермәни алимләри илә бу һадисәләри "Ермәни халгынын тарихи" китабында тамамла сахталашдырмыш, буну Нор-Бајазид гәзасынын 30 кәндиңдә ермәни вә Азәрбајчан халгынын таризмә гаршы илк биркә вә бөјүк чыхышы киши гијмәтләндирмәјә чәһд кәстәриләр. Гәрибә бурасыдыр ки, Ирәван ханлығынын неч ады чәкилмир. һалбуки елә һәмшн китабда 1837-чи илдә Ирәвана кәлән Биринчи Николәјн ермәниләрин әсәсән шәһәрнн кәнарындакы тәләбәшиндә јерләндирилмәсиндән наразы галдығы вә онларын шәһәрнн мәркәзиндә јерләшдирлимәсинн тәләб етдијн кәстәриләр. Һәнигәтән дә императорун гәрары сөз оларағ галмыш. О шәһәрнн

мәркәзиндә христианларын сайышы артырмаг үчүн чиди тәдбирләр көрүр. 1828-1830-чу илләрдә көчүрүлән ермәншәһәрдән 392 нәфәрн көһнә шәһәр мәһәлләсиндә, 23 нәфәрн иса Дәмир булаг мәһәлләсиндә мәскулландырылып. Көрүндүю киши, азәрбајҗанлылары өз иети очагларындан, доғма јурдларындан сыхындырыб чыхармаг үчүн чиди һазырлыг илләри апарылмышдыр, өзү дә киши эли шә? Буидан әлава, чар ермәншәһәри цјирми ил мүддәтинә бүтүн веркишәрдән азад етмишиди. Ермәни тарихчиләри иса буну (азәрбајҗанлылары да козунә гатараг) ермәншәһәри Кәвәрдә чара веркидән илгитиә етдикләри киши гәләмә вермәклә ермәни мүбаризлијини, ермәни илгитлабчылығыны иширтмәјә чәһд көстәрмишләр.

"Хорузун гүрүгү бурда көрүнүр", —дејиб аталар. һәм дә бунунда ермәни тарихчиләри өз рижакарчыларышы, сахтакарчыларышы да бүрүзә верирләр. Чүнки елә һәмши китабдача, каһ чарын ермәншәһәрә күзәшгәришидән, гәјәвиларындан бәһе едилир, каһ да ермәншәһәр "чара гаршы етпраз сәстәриши учалдылар. һәтта "гијам" едиләр. Озү дә азәрбајҗанлыларла бағлы олан "тәвазәкаршы" ондан ирәшн кәшир ки, Ирәван хашығы зорла Русиянын тәркибинә гатылан заман азәрбајҗанлылар бурада 74 фанз тәшкил едилди. Галан 26 фанз иса "боша" адынан христиан гарачылардан, ассориләрдән, језиди күрдләрдән вә дикәр мишләгләрдән ибарәт иди. Јалныз азәрбајҗанын бу гәдим хашығы рус империясынын һәһәсинә кечәндән сонра бурада ермәни ајағларынын илләри артмаға башлығиб.

Тәкчә 1917—1918-чи илнн цјулунадәк Ирәван губернијасында 200 азәрбајҗанлы кәнди гарәт олунуб јандырылмышдыр. Он доғтузунчу әсрдән үзү бу јана, јәшн 1917-чи илә киши Ирәван вә онун әтраф әјаләтләриндән 1 миллион 529 миң нәфәр азәрбајҗанлы зорла көчүрүлмүшләр. Бу рәгәмләр (Ермәнистан ССР МДТ архиви 17—19—6 ишфрәли сәһәдләрдән көтүрүлүб. Чох күман ки, илди бу сәһәдләр мәһв едилмишидир).

Ермәни тарихчиләри Ирәван шәһәрини дә ермәни шәһәри киши гәләмә верирләр. Амма Ирәвангулуханы һеч диләринә дә кәтирмишләр. Ошлары ујдурма рәвәјәтләриндән бириндә көстәрмиш ки, куја Јер үзүнү су басаида Нуһун кәмиси бу јерләрә кәлиб чыхыр. Вә көрүр ки, илк дәфә буранын сују чәкилиб, торпаг көрүнүр. О, севинчишидән ермәни дилиндә (Сәп демә, Нуһ да ермәни илмиш, гәһгәһә чәкиб күлмәјәсэн, пејләјәсэн?), "Јеревули!" јәшн Гуру јер дејә гишгырыр. Бу башабәлә ујдурмачылар һеч фикирләшмишләр ки, Ирәван әтрафларла мүгајисәдә кәши чәкәкдә јерләшир вә буранын сују әнчә чәкилә билмәзди. һәтта миң илләрдән бәри ашытларымызын тојларымызда, шәһәрикләринишдә охуруглары "Ирәван чухуру" саз һавасы да буна јахшы сүбүтдур. Бу әразидә әп һүндүр јер "Котан дағы" вә Мурад тәпәси һесаб олунур. Јәгин ки, Нуһ пејғәмбәр дә илк нөвбәдә һәлә су алтынгда олан чәкәји јох, "Коган дағыны" "Јеревули" адландыарды.

Тәәччүб доғуран бир дә одур ки, бу тарихчиләр Јеревандакы мејданлары, карвансаралары, мәсчидләри һеч диләринә кәтирмәк истамирләр. Нә үчүн? Она көрә ки, бушларын адыны дәјишдирмәк о гәдәр дә асан дејил. һәмши абидәләриң үстүндәки даш китабәләр буна имкан вермирди. Бәли, Ирәванда доғуз мәсчид варды: Көј мәсчид, Гала мәсчиди, Залыхан мәсчиди, һачыбәјим мәсчиди, Күлүккү мәсчид, һүсәјналыхан мәсчиди, Поврузәли мәсчиди вә башгалары. Бурада 51 су дәјирманы олмушдур. Нәдәпсә бушларын да ады тутулмур. Мәсәләң, Доғузләјирман, һачыбәјим дәјирманы, Мәммәдхан дәјирманы, Сүбһангулу дәјирманы, Сәрдар дәјирманы. Ахы нечә дә етпраз етсинләр? Мәсәләң, Сәрдар дәјирманына Месроң дәјирманы дејә билмәзләр ки, Амма јох, онлардан нәчибликдән, хејирхашыгдан вә дүзлүкдән башга һәр шәј козләмәк олар. Јәгин көстәрилән сәбәбләр үзүндәшир ки, шәһәрин доғуз гәдим һамамындан биринин дә ады чәкилмир. Мәсәләң, Шәјхүлислам һамамы, Залыхан һамамы, Тәпәбашын һамамы, Фәтәли хан һамамы вә с. Ирәванда мөвуд олмуш 35 бағдан илдијәдәк биринин дә ады тутулмамышдыр. Мирзәрәбби бағы, һачыбаба бағы, Зейналбәј бағы, Чәфәргулубәј бағы, һачыһәмид бағы, Әлихан бағы... Бу да тәбишир. Ахы, һансы ермәни бағчылыгла шәһрәт тапыб ки...?

Бүтүн булар сүбүт едир ки, Ирәванын гәдим сакинләри ермәншәһәр јох, азәрбајҗанлылар олмушлар.

1918-чи илнн мартындакы мүсәлман ғырғынларындан да әсас мәгсәд фитнә-фәсад тәрәдиб Ермәнистаны азәрбајҗанлылардан тәмизләмәк, бәјүк ермәни дәвләти планыны һәјәтә кәширмәк иди. Көјчә маһалынын дағдылмасы да бу мәгсәдләрә хидмәт едилди. 1917—1918-чи илләрдә Түркијәдәки рус артиллериясында коман-данлығы әлә алан ермәншәһәр кенерал Андрониккин иштиракы илә бурада ағлакәлмәз вәһшиликләр тәрәтмишләр. 1918—1920-чи илләрдә Көјчә маһалынын Кәвәр гәзасынын әтрафында јерләшән једнн азәрбајҗанлы кәндиини—Һачымухан, Ағ гала, Бығлы, Әјирәнк, Ағзыбирини әһалиси "Гызыл даға" говулуш, бурада онлар гар-борана дүшүб һолак олмушлар. Басаркәчәрдә, Шишгајада адамлар евләрә долдурулуб јандырылмышдыр. Гөчалардан ешит-дијимә көрә Ашыг Әләскәр дә вәтәндән дидәркин дүшәркән "Сары нәрдән" Кәлбәчәрә ашан вахты дөнүб керн, вәтәнә бахыб көврәлиб вә ермәншәһәриң Көјчә маһалына диван тутмасыны белә гәләмә алыб. (Јаддашыма галанлары јазырам):

Бир илаһим варда галды
Сәмти-сорағы Көјчәнини.
Дашнағлардан даја галды,
Дөндү варағы Көјчәнини.
Көрүнмәјиб белә зүлм.
Сөндү чырағы Көјчәнини.

Дашнағлардан гошун кәлиди,
Топ вурду. туфан ејләди.

qöçmenlerini yerləşdirdilər. Qorrs, Mehri, Kafan, Sisycn, Karabağlılar (Ararat), Dereyclez, (Jehekncdzor), Uluhanlı (Masis), Memerli (Artaşas), Qümrü (Leninakan), Celaloğlu (Stepanavan), Akta (Razdan) Kever (Kamo), Qüzeldere (Martuni), Basarqeçer (Vardenis), Çemberek (Krasnoselk), Şemseddin (Berd), Kervansaray (İcevan), Hamamlı (Spitak) və başqa topraklarda qöçmen Ermeniləri kabul edərək, onlara doğma topraklarında sığınacaq vermişlərdir. Azərilərin iyiliyi qarşılığı 1905-1915 yıllarında Taşnakların kitle halinde Azəriləri katletməyə və kovmağa başlamışlardır.

Böylelikle de Ermenistanda yaşayan azərilərin bir milyondan fazla mahvedildi, bir kısmı ise vatanından muhacir oldular.

Alış azərmeni milliyətçiləri, 1926 yılında İ.İ. Buharinin yayınlamış olduğu "Büyük Sovyet Ansiklopedisi"ni okusaydırlar kendi vahşiliklərini iyice görürlerdi.

İ.İ. Buhari şöyle yazıyordu: "1920 yılında İngilizlərdən silah alan Ermeni Taşnak hökuməti İrevan Bölgesinde Kars'ın Müslüman nüfusunu katletti. Suraqel, Şerur-Derelejez, Çaraqurt, Sarıkamış illəri yakıldı və küle çevrildi. Ermenilərin əsas amaçları Nahçıvan və Karabağ'ın onlara verilməsi idi." (İ.İ. Buharinin Büyük Sovjet Ansiklopedisi SH. 438 cilt 4, 1926)

Azərilərin Ermenistan'dan kovulması 3'ncü dəfə ikinci Karabağ'ı Dünya savaşıdan sonra olmuşdur. 1945 yılının sonbaharında Ermenistan'a birləş-tirmək haqqında SSCB KP Mərkəzi komitəsinin o zaman ki səkretəri Malenkov bu məktubu araştırmək və cavab verilməsi için Azərbaycan KP mərkəzi komitəsinin birinci səkretəri Mircafer Bağirova göndərir. M. Bağirov şu iddiaları rəddetmişdir.

Bundan sonra Ermeni liderləri Azərilərin çoxluk təşkil etdikləri bölgələrdən sıkıştırıp çıkarma politikasına başladılar. Bu məqsət ilə Ermeniləri dış ülkələrdən Ermenistan'a gəlmələrini təşkil etməyə başladılar..

1947-1952 yıllarında Ermenistan'dan 150 bin Azəri Türkü doğma vatanlarından kovulmuştu..

Ermenistan'ın dağlıq illərindən kovulmuş bu insanlar Azərbaycan'ın sıcak bölgələrində yerləştirildiyindən çeşitli hastalıklara tutularak ölmüşlerdi.

Ermenistan'da Türklərə ait olan tarixi abidələr uçurtulup dağıtıldı. 1988 yılında Ermenistan'dan son dəfə Azəri Türklərini yıllardan beri çizdikləri plan əsasında kovaladılar.

◆ Nesib Namaz Bekiroğlu, Azəri və Ahıska türklərinin faciəsi, ÇORUM, 1992.

Болдо Арвелдте,

филология елмләри доктору, ермәнишүнәс:

ГАРДАШЛИҒЫМЫЗГА ХӘЛӘЛ КӘТИРМӘМӘК НАМИНӘ

Һөрмәтли Ханзадјан!

Узун мүддәт көтүр-гој елдикидән вә тәрәдүдләрән сонра сизә ачығ мәктубла мүрачнәт етмәји вә һәмвәтәнләринишүн—мән үздәнишраг Баграмјан баталјонуну вә онун башчысыны нәзәрдә тугурам— Абхазјада тәрәтдикләри дәннәтәни әмәлләрини һәр бир күрчүдә јаратдығы һәјәчан вә үрәк ағысыны сизә чатдырмағы гәрәра алдым. О алчағлар мәшһур ермәни сәркәрдәсиниш адына ләкә вурмуш вә онун адынын көлкәсиндә күрчү халғына ханнәсәсинә мүһарибә елан етмишләр.

Мәнә елә кәлир ки, бу гаплы материалын һеч олмаса бир һиссәсинлә сизни таныш етмәк вә һәмвәтәнләринишүн Абхазјада тәрәтдикләри ағыр чинајәти нәзәринизә чатдырмағ пис олмазды:

Мзја М., 23 јашында (атасынын ханнәсинишнә гызын фамилиясыны көстәрмәрәм), Сухумидә, Гогоу күчәсиндәки өз евиндә ермәни јарағлылары тәрәфиндән груп һалында зорланмышлар. Сонра кеф мәчлис гурулмушдур. һушу өзүнә кәлән Мзја М. автоматдан ачдығы атәшлә једни гулдурдан үчүнә өлдүрмүш, дөрдүнү јараламышдыр. Јерли сакинләрән кимсә ону кизләтмишдир, ләкин орада олан ермәни гызы јенидән әлә вермишдир. Баталјондан кәләнләр ону һәјәтә чыхармыш, јенидән зорламыш, әзаб вермиш, гулағларыны вә бармағларыны кәсмиш, сонра исә күлләләмишләр.

Сентјабрын 10-да Сухуми рајонунун эн гәдим кәнди Акафда ермәни јарағлылары Раулун, Илја Патијанын, Лизорун, Ченерин, Огар Гогоуанын, Нора Аронијанын, Кута Картаванын аилә үзвләрини мәһв етмиш, евләрини јандырмышлар. Акафда 27 нәфәр бу һүчүмун гурбаны олмушдур.

Даһа бир нечә факта диггәтинизни чәлб етмәк истәрдик, чәнаб Ханзадјан. Пшаби кәндиндә ермәни јарағлылары 11 нәфәрн өлдүрмүшләр. Онларын јарысы гадынлар иди. һамысыны бир евә топламыш вә орада күлләләмишләр. Онларын һамысы өлдүрүлдүкләри һәјәтдәчә дөфн едилмишдир. 20 еви јандырмыш, дашынар вә дашынымаз әмлақы талан етмишләр. Онлар бағыра-бағыра дөјирмиш: "Сиз күрчүләрн бу торпагда јашамаға гојмајачағы?"

Нино Дөјсадзин өзүнүн хүсуси евиндән чыхармыш вә ораја Армавирдән олан бир ермәни көчүрмүшләр.

Күрчүләрн мин бир әзабла Ишхва кәндиндә тикдикләри мәктәби ермәни ушағларына вермишләр. Тависуилеба кәндиндә дә белә етмишләр.

Ишхва кәндиндә ермәниләр груп һалында Нина Квпарасхелијаны зорламыш вә өлдүрмүшләр.

Отобан кәндиндә Капо Чапаваны вә 83 яшлы дәјирманчы Доме Квелабајаны она көрә өлдүрмүшләр ки, онлар өз өвләринә кирмиш, әрзаг "оғурламаг" истәмишләр. Чаргеби кәндиндә 97 ев яндырылмышдыр.

Гудава кәндиндә Резо Хабурзанијаны вә онун оғлуну өз свиндә өлдүрмүшләр.

Отобан кәндиндә (зәрәр чәкәнин хәһини илә ад-фамилијасыны кестәрмирик) 19 яшлы кәнч өз өвинә кирмәк истәјәркән һәбс едилмиш, бағындакы армуд ағачындан ајағындан асылмыш, ону јелләдәрәк мәрч кәлмишләр—кимин күлләси боша чыхмаз. Јаралы кәнчи бојук чәтинликлә хилас етмишләр.

Отобан кәндиндә ата вә оғул Сигуалары һәбс алымыш, онларын әл-ајағыны бағламыш вә бычагла боғазларыны кәсмишләр.

Тсебелда кәндиндә педагог Ироди Папнианы өлдүрмүш, үрәјини чыхарып итләрә атмышлар...

Күрчү вә ермәни халгларынын тарихиндә елә бир дөвр олуб ки, онларын гардашлыг мүнәсибәтләри позулмушдур. 1918-чи илдә ермәни дашнак һөкүмәти меншевик Күрчүстанына гаршы мұһарибәјә башламышды. Бу мұһарибә чох хејирхәһ адам олан Һованес Туманјаны сарсытмышды. О, Јереванда галан оғуллаарындан тәләб етмишди ки, Күрчүстана гаршы мұһарибәјә кетмәсинләр, әкс һалда о, валидеји ки ми онлары ләһнәтләјәчәк. Бу, бојук мәнәббәттин тәсдиги иди. Һәммин факт халгларымыз арасында гаршылыгылы мүнәсибәтин тарихинә дүшдү. Һованес Туманјан бунила архајынлашмады, Ермәнистан вә Күрчүстан һөкүмәтләринә мұрачнәт едәрәк гардаш гырғынына сон гојмаға чағырды. Ган ахыдылмасыны дајандырмаг үчүн о һәр-ишәји едирди. Онун бу хејирхәһ һәрәкәтләринә күрчү шаири Тиснан Габидзе дә гошулду вә ону мұдафиә етди.

Тәбиһиш ки, мејдана белә бир суал чыхыр: һәмвәтәнләри Абхазияда етник тәмизләмә апаранда вә индикки дөврлә мұасир ермәни јазычылары һарада имишләр, инди һарада вә кимин тәрәфиндәдирләр?

Мәкәр амшенләрин (Абхазияда јашајан ермәниләр амшен диалектиндә данышырлар) әлејинә чыха биләчәк Һованес Туманјан кимин бирчә ермәни јазычысы да тапылмыр?

Сәһв етмирәмсә, тәкчә маршал Баграмјанын гызы баталјона онун атасынын адынын верилмәсинә етиразыны билдирмишдир. Вәссалам.

Бир нәфәр дә олсун ермәни әдәбијат хадими сәсини учалтмады, һамысы кәнара чәкилди. Һәтта Тбилисидә јашајан ермәни јазычылары да ағызларына су алыблар.

Чәнаб Ханзадјан! Ермәнистан һөкүмәтинин бәзи үзвләри билдирмишләр ки, Абхазияда јашајан ермәниләрә тә'сир кестәрмәк үчүн һеч бир имканлары јохдур. Нечә дејәрләр, һамы да билир ки, бу, ағ јаландыр.

Гарабағда мұһарибә башлајанда аз сонра мән Јереванда олмушам, орада Гарабағ гачылары илә корүшүб сөббәт етмишәм. Онлар

ачыгча етираф едирдиләр: "Биз Гарабағда чох јакшы јашајырдыг, апчаг пәчә илдир Јереванда бизә раһатлыг вермирдиләр, тәблиғат апарып бәзи ојрәдирдиләр ки, Гарабағы Азәрбајҹавда гонармалы вә тәләб етмәлијик ки, ону Ермәнистанла бирләшдирешиләр". Абхазия ермәниләринә кәлдикдә исә, бурада "чиданы чувалда кизләдә билмәзләр". Абхазияда ермәниләрә гаршы кобулуғ вә гәддарлыг һалы олан кими, Јереван һәсәд апарылачак дәрәчәдә оперативлик кестәрип, әввәл Тбилисијә, сонра исә Абхазияја бојук нұмајәндә һејәтләри кәндәдирди. Өз һәмвәтәнләринин һүғуларынын тапдаланмасы фактларыны ајдынашдырмаға башлајырдылар.

Чәнаб Ханзадјан! Мән сизә, Ермәнистанын ән һәрмәтли јазычыларындан биринә мұрачнәт едирәм. Үмидварам ки, сиз өзүнүзүн бојук нұфузулуздан истифада едиб һөкүмәтинизи вә халгынызы Абхазияда јашајан ермәниләрин бу горхулу јолдан чәкилмәсинә вә күрчү халгы илә гардашлыг мүнәсибәтләрини бәрпа етмәјә чағырачаксыныз.

"Азәрбајҹан" гәзети, 20 апрел 1996

Салех бей

АРМЯНСТВО

(Отрывок из книги)

А еще раньше... В труде американского ученого Джастина Маккарти приведены следующие данные о заселении Закавказья, а точнее территории Азербайджана, армянами.

В период 1828-1920 гг. в процессе осуществления политики царизма, направленной на преобразование демографической структуры населения Закавказья в пользу христиан за счет мусульман, "более 2-х миллионов мусульман были насильственно изгнаны, неустановленное их количество убито... Дважды, в 1828 и 1854 гг. русские вторгались в Восточную Анатолию... и дважды вынуждены были уйти, забрав 100 тысяч армян с собой на Кавказ, где их поселили вместо эмигрировавших [изгнанных] или погибших турок [азербайджанцев] (Провинция Эривань, в настоящее время республика Армения, до 1828 г. была заселена мусульманами на 80 процентов). В войне 1877-1878 гг. Россия захватила район Карса-Ардана, вытеснив мусульман и поселив там 70 тысяч армян... Примерно 60 тысяч армян переселились на Российской Кавказ во время событий 1895-96 гг... Миграция в эпоху первой мировой войны вылилась в почти равный обмен—400 тысяч армян из Восточной Анатолии на 400 тысяч мусульман из Кавказа".

Добавим и признание "самого" Балаяна: "Жители его [Еревана]—это приезжие люди. Истинных ереванцев практически нет".

Вот таким образом искусственно создана паризмом (а затем большевистским режимом) на землях азербайджанцев Армения "впервые за всю историю в 1918 г."

Итак, три кривые ножки на которых армянство ковыляет к своему "победному" концу: болезнь папизма, азарт картежника, армянская "цивилизация" терроризма, бандитизма, мародерства, вплоть до замурования детей в трубе. А по части цивилизации, выходит, армяне действительно достигли вершины, оправдав предсказание Жан Жака Руссо: "цивилизация приведет к варварству".

- ♦ *Салех бей*. Армянство. Баку, Елм, 1994.

Бахтияр Наджафов

ЛИЦО ВРАГА

(Отрывок из книги)

... "Дашнакпутюн"—это имя врага, лицо которого мы хотим показать в нашей книге.

Долгое время это лицо оставалось как бы в тени, спрятанное за густой дымовой завесой лжи, дезинформации и воплей о "много-страдальном" армянском народе. Только сейчас эта завеса стала понемногу рассеваться и армянские националистические круги, которые вот уже более века следуют на поводу у дашнаков, предстают в совсем ином свете—в обличье безжалостного и наглого агрессора, не гнушающегося никакими провокациями, готового на любые подлости и жестокости, чтобы воплотить в жизнь бредовую мечту о "Великой Армении".

Не предваряя того, что будет подробно изложено в книге, заметим, что это лицо врага мы уже видим, перенесясь в 90-е годы прошлого века, когда банды дашнаков и других армянских националистов развязали кровавые столкновения в восточных вилайетах Турции. Тогда это обернулось переселением десятков тысяч армян в Закавказье, где они уже давно свили себе гнездо благодаря протекционистской политике царского правительства, вытесняя оттуда постепенно коренное—в основном мусульманское—население. Именно покровительство российских властей сыграло роковую роль в этом массовом проникновении армян в Закавказье. Их сочувственно принимали, обустроивали, выделяли им земли, давали пособия как "несчастливым беженцам—христианам", они же уподобились змее, которую отогрели на своей груди (за что она и ужалит потом своего благодетеля). Такому процессу активно способствовали войны России с Турцией—после каждой очередной войны новые волны переселенцев-армян устремлялись в российские пределы.

В 90-х годах прошлого века, после того, как провокации армянских националистов в Турции окончились крахом и в результате пострадали в первую очередь сами же армяне, центр подрывной деятельности "Дашнакпутюна" переместился в Закавказье и именно с этого момента начинаются тяжелые испытания для всех народов, до этого мирно здесь сосуществовавших. Террор, политические убийства, налеты вооруженных дашнакских банд, массовое истребление мирных жителей—вот что принесли дашнаки и другие армянские националисты своим соседям. 1905-й год остался кровавой, незаживающей раной в истории азербайджанского народа—здесь он, может быть, впервые увидел влиятельное лицо врага, до этого таившегося во тьме и тайно вынашивавшего свои коварные замыслы. Именно тогда, в 1905 году начал проводиться в жизнь и обрел реальные черты армянский план "размежевания", т.е. насильственного изгнания азербайджанцев с их исконных земель с целью создания чисто армянских анклавов, могущих послужить основой для планируемого армянского государства.

Напомним, что и тогда, в 1905 году, армяне нигде в Закавказье не составляли большинства, а значит это государство можно было построить лишь за счет захвата земель соседних народов и выживания оттуда коренных жителей. Именно в эти годы дашнаки создают свою мощную и разветвленную организацию, дублирующую фактически все государственные структуры: армию с генеральным штабом, милицию, суды и тайную полицию, террористические организации, разведку и контрразведку, профсоюзы, печать и т.д.

- ♦ *Наджафов*, Лицо врага (История армянского национализма в Закавказье в конце XIX—начале XX в), Баку, "Элм", 1993.

Юрий Помпеев

КРОВАВЫЙ ОМУГ КАРАБАХА

(Отрывок из книги)

...1989 год начался с Обращения властей Азербайджана и Армении "К гражданам, покинувшим постоянные места проживания":

"Все мы должны прислушаться к призыву М.С. Горбачева: сделать все, чтобы тот, кто вынужденно покинул места постоянного проживания, быстрее вернулся к своему родному очагу".

Ко времени этого лицемерного призыва ("Вы истосковались по труду на своей земле, ваши глаза соскучились по родным горам и долинам, сады ждут тепла ваших рук") Армения изгнала практически все двухсоттысячное население азербайджанской национальности. Беженцы рон-

лись в Баку, выходили на площадь перед зданием ЦК, их с плачущими детьми уговаривал сам Везиров, сажали в быстро пригнанные автобусы и отправляли туда, откуда их выгнали. А там, как показал ход событий, антиазербайджанская истерия ни на день не прекращалась. И можно понять, почему на площади появился плакат: "Гернишю—предел!".

Власти Азербайджана отказывали беженцам в просьбах расселить их в географической среде, близкой по климатическим условиям покинутой родине, то есть Леннакану, Кировакану, Спитяку, Гурсала, Сары-алы. Аргумент один: мы—горные люди и просим поселить нас не в Лос-Анджелесе и даже не в Дилижане или Москве, а на суверенной территории Азербайджанской ССР—в Нагорном Карабахе. В это же время из Ашигерона в Карабах организованно переехало 20 тысяч армян "для адаптации в условиях горного климата".

Одна из беженок, активистка женского движения Санубар Абдуллаева задавалась вопросом: почему мы вместо надежды испытываем разочарование? И обвиняла в преступной самоуспокоенности бакинские власти, не взявшие на себя ответственности за судьбы беженцев. Она пыталась объяснить изгнанным, что "фактическая власть на нашей земле принадлежит Москве, в лице безликого человека, пинично заявляющего моим соотечественникам, что войска в Карабахе находятся для защиты армянского населения, а также предлагающего моим азербайджанцам так называемое временное переселение из своих деревень, дабы не нагнетать напряженность и раздражение у армян".

Эти слова Санубар Абдуллаевой точно отражали позицию тогдашнего лидера Азербайджана Абдурахмана Везирова. Обращение к двум народам вернуться "к своим очагам с миром и чистым, открытым сердцем" было продиктовано Москвой, чтобы создать идеальные условия для бакинских армян. Некоторые из них продавали свои дома и квартиры за высокую цену и, получив пособие, выясняли максимально благоприятные условия в лучших городах России. По сведениям коменданта Особого района города Баку генерал-лейтенанта М. Колесникова, к концу марта 1989 года из 190 тысяч лиц армянской национальности выехало 23 тысячи человек. Из них—семь тысяч в Армению, остальные в РСФСР. Данными о переезде армян в Лос-Анджелес генерал-лейтенант не располагал.

Беспомощность Везирова и других руководителей республики, их наплевательское отношение к собственному народу уже в самом начале 1989 года вели к социально-политическому взрыву. Это прогнозировалось любым непредвзятым наблюдателем. Занимаясь трюкачеством и шутловством вроде компьютеризации и строительства бань в селах, посылки ореховых роц и бурной деятельностью по возвращению варварски изгнанных азербайджанцев, Абдурахман Везиров не мог ответить на три самых животрепещущих вопроса, во многом определивших ход последующих событий.

Как случилось, что депортация нескольких тысяч азербайджанцев из Армении еще до сумгантских событий замолчалась и не была предана широкой огласке в стране?

Как случилось, что руководство республики не настояло на открытом судебном процессе над всеми участниками сумгантских событий, чтобы стало видно, кто есть кто?

Ответ республиканских, уже перестроенных властей только на эти два вопроса помешала бы политическому акробатизму народного депутата Армении Игитяна, который потряс страну и мир, утверждая на Съезде, что тихие, мирные армяне, спеша в числе первых вкушать плоды перестройки, вышли с лозунгами "Ленин, партия, Горбачев", а тут подоспел Сумгант. Мы не чувствовали,—нажимал Игитян,—что прогрессивная часть Азербайджана, ее интеллигенция осудила этот акт насилия. "Если бы это совершили армяне, я бы встал и попросил извинения перед всем советским народом и перед всем миром".

Ответы на два приведенных вопроса, конечно, с риском для будущей политической карьеры (ЦК КПСС и помощники Генсека из армян были в силе и разуме), но зато ради сохранения достоинства народа, заставили бы депутата Игитяна встать и извиниться хотя бы перед азербайджанским и армянским народами. Везиров и его сподвижники на Съезде в Кремле, выслушивая часть обвинения в геноциде, даже не воспользовались ответом М.С. Горбачева на этот вопрос, прозвучавшим в июле 1988 года: "Геноцид—это определенная политика, расовая, организованная, а не стихийная... Геноцид—это политика уничтожения, сознательно проводимая по отношению к какому-то народу или к меньшинству. Почему же выходку бандитов вы хотите приписать, всему Азербайджану? О каком геноциде можно говорить?".

Тем паче, что и Горбачев запомнил эти справедливые слова, а искаженное представление о "карабахской проблеме" продолжало торжествовать в общественном сознании. В него вдалбливался новый стереотип азербайджанца—фашиста, душмана, панисламиста и национал-карьериста, а главное—противника демократических перемен.

И тут самое время поставить перед Везировым третий вопрос.

Как случилось, что ночное избивание дубинками, изгнание безоружных людей с площади имени Ленина в Баку 5 декабря 1988 года, было замолчано и замято, хотя в больницах оказалось немало раненых?

Более того, Везиров применил тогда репрессивные меры против своего народа, изгоняя людей с работы, раздавая выговоры и прочие административные порицания огромному числу неугодных руководителей и служащих. Республиканские средства массовой информации сообщали, что власти преследовали наркоманов, хулиганов, женщин легкого поведения и экстремистов, заполонивших площадь.

И не стыдно было властимущим такой ложью унижать свой народ? И эта ложь распространялась на всю страну под видом угодовой тогда борьбы с неформалами, будто многотысячные массы людей, ежедневно заполняющие площадь и набережную и требовавшие от властей решения карабахской проблемы и прекращения оскорблений в свой адрес, состояли сплошь из экстремистов, мафиози и хулиганов.

Нет, это было гражданское пробуждение народа, который десятилетиями растлевался и смирялся со злом, творившимся вокруг во времена Алиева. И как еще могли обратить на себя внимание люди, терпению которых наступал предел, когда им со всех концов света кричали о Сумганите, о жертвах-армянах и убийцах-азербайджанцах?! Это была запятанная реакция Раа Кули, знакома Гумилева, рискнувшего жизнью ради сохранения человеческого достоинства.

- ♦ *Юрий Полтеев*. Кровавый омут Карабаха. Баку. Издательство "Азербайджан", 1992.

III.

ТАРИХ СУСМУР ТАРИХ ЈАШАЈЫР

Талыб Мусажев

ЕРМӘНИСТАН ТҮРКЛӘРИНИН ОДИССЕЈАСЫ

1945-46-чы илләрдә Чәнуби Азәрбајчандакы азадлыг һәрәкаты илә бағлы чох кениш ишләр апарылырды. Һәтта Аразын о тајында, чәнубда кино филмләр чәкиллр, кениш тәблиғат кедирди. Шималла чәнубун бирләшмәсиндән сөз кедирди. Бу, ермәни лидерләри арасында чидди сөз-сөһбәтә, ваһимәјә сәбәб олурду. Ермәниләр чидд-чәһдлә ордунун Ирандан чыхмасы үчүн чалышыр, бунун үчүн бүтүн гејри-легал јоллардан истифада едирдиләр. (Јери кәлмишкән, гејд едим ки, Совет Ордусу Ирандан чыхан заман чәнуб ингилабынын башчысы Пишәвәри дә Азәрбајчана гајытмышды. Онун сүрүчүсү маскаланмыш ермәни иди. Машын гәзаја уғрамыш, сүрүчүјә һеч нә олмаса да Пишәвәри һәлак олмушду. Сонрадан сүрүчү Ермәнистана гајытмыш, орада јашајыб ишләмишдир.) Ермәниләр бу фикирдә идиләр ки, әкәр ики Азәрбајчан бирләшсә ССРИ-дә Украинадан сонра ән бөјүк республика мејдана кәләчәк, бу исә Ермәнистан вә Күрчүстанын сыхышдырылмасына, рејонда онларын мөвгеләринин зәифләмәсинә сәбәб ола биләр. Мәһз буна кәрә дә ермәниләр Ермәнистаны кенишләндирмәк вә ермәни милләтинин сајыны артырмаг үчүн тәдбирләр көрүб јоллар ахтарырдылар. Ән үмдә мәсәлә Нахчыванла Гарабагы Ермәнистана бирләшдирмәк мәсәләси иди. Она кәрә дә Ермәнистанын советләшмәсинин 25 иллији мүнәсибәтилә 1945-чи илдин нојабр ајында Сталинә мәктуб кәндәрилмиш, Гарабаг вә Нахчыванын Ермәнистана верилмәси бир даһа хаһиш олунмушду. Азәрбајчан Республикасы рәһбәрлијинин (М.Ч. Бағыров) рәји сорушуларкән, чаваб верилмишди: мәркәзи рәһбәр органлар разы оларса Шуша истисна олмаг шәртилә Гарабаг о заман верилә биләр ки, Азәрбајчанын әзәли торпагы олан, һал-һазырда әксәријәт азербайджанлылардан ибарәт олан үч рајон—Басаркечәр, Веди вә Гафан Азәрбајчана верилсин. Бу мәсәлә Ермәнистанын кәләчәк планларына зидд олдуғуна кәрә мәсәләннин һәлли ачыг галды, ермәниләр мәјушлашдылар.

1945-чи илдин 2-чи јарысында ермәни әһалисинин сајыны артырмаг мәгсәдилә харичдән Ермәнистана 450-500 миң ермәнинин көчүрүлмәси гәрарлашдырылды. Бу мәгсәдлә ермәни емисарлары Франсаја, Ирана вә ермәниләр јашајан бир чох өлкәләрә е'зам

олундулар. Мүэјјән гәдәр ермәниләрнн кәлмәси башланды. 1946-чы илин: эвәлләрнндә Республика активнндә Мәркәзи Комитәннн биринчи катибннә суал верилди ки, Григорн Ардемович, харичдән кәлән 500 миң ермәнини јерләшдирмәк Ермәнистан үчүн чәтин дејилми? Арутјунов чавабында билдирди ки, бу барәдә Никојан, Берия, ССРИ харичи ишләр назирннн мүавини олан Дегоназов көмәк етмәк үчүн сөз верибләр. Арутјуновла Берия Күрчүстанда бир јердә ишләмишдиләр. Онун Ермәнистана биринчи катиб кәлмәсинә сәбәб Берия олмушду. Беләликлә, о вахтлар республикада азербәјчанлыларын Азербәјчана көчүрүлмәси вә кәтирилән ермәниләрнн бир һиссәсиннн имкан даирәсиндә азербәјчанлылар јашајан ән мәнсулдар кәндләрдә јерләшдиршмәси барәдә гәјри-рәсми данышыглар кедирди. Һәләлик мәктәб, дин, дил вә с. проблемләрлә әлагәдар бу мәсәләләр баш тутмурду.

1947-чи ил нојабрын 28-дә Ермәнистан КП Мәркәзи Комитә-синдә азербәјчанлылар јашајан рајон партија комитәләрннн биринчи катибләрннн вә республиканын ән јүксәк вәзифә сәһибләр-нннн иштиракы илә кениш бүрә ичласы кечирилди. Ән тәәччүблүсү о иди ки, бүрәја азербәјчанлы јашамајан рајонларын катибләрнн дәвәт олунмамышдылар. Бүрәда Арутјунов чох кениш чыхыш едәрәк гәјд етди ки, мән Москвада оларкән Никојанын, Бериянын, Дегоназовун гәбулларында олмушам. Бу гәбуллар вахты Бағыров да бизимлә сөһбәтләрдә иштирак едирди. О вахт Никојан Бағырова демшдир: "Јолдаш Бағыров, Арутјунов кәнардан 450-500 миң ермәни кәтирир. Сиз исә чох бөјүк эзәб вә зәһмәт чәкиб Минкәчөвир су анбары тикиб, канал чәкир, электрик стансијасы гурусунуз. Бу мәгсәдлә сиз 600 миң гектар истифадәсинз торпаглары јарарлы һала салыб, истифадә едәчәксиниз. Ермәнистанын харичдән кәлән 500 миң ермәнини јерләшдириб ишлә тә'мин етмәк үчүн имкан вә шәраити јохдур. Сиздә исә 600 миң гектары бечәрмәк үчүн чәтинликләр јараначаг. Мәсләһәтдир ки, сиз бир-биринизә көмәк едәсиниз вә бу мәгсәдлә Ермәнистанда јашајан азербәјчанлылары Азербәјчана көчүрүб, 600 миң гектар јени торпаглары мәнимсәмәк ишиндә истифадә едәсиниз, харичдән кәлән ермәниләр исә азербәјчанлылар јашајан јерләрдә мәскунлашсынлар". Бу мүнасибәт-лә дә биз Бағыровла разылыға кәлдик. Мән Јеревана зәнк едиб, Ермәнистанда јашајан азербәјчанлыларын сајыны сорушдум вә икминиз бирликдә Сталин јолдаша бу мәзмунда мәктүб јаздыг. (Арутјунов мәктүбу вә Сталиннн дәркәнарыны чох шадјаналыгла бүрәда иштирак едәнләрә охуду). Сталин дәркәнарда јазмышды: "Разрешить в добровольных началах из Армении переселить 100-150 тысяч азербайджанцев в зону Кюр—Аракс Азербайджана". Бүрәда бу дәркәнар ермәнләр тәрәфиндән чох бөјүк севинч вә шадлыгла гаршыланды. Бүрәда үч азербәјчанлы—Зәнкибасарын катиб Гәшәм Шаһбазов (мәним јанымда эввәлләр икинчи катиб ишләмишди), Гарабағлар рајонунда мәни эвәз етмиш Ч. Вәлибәјов вә мән иштирак едирдик. Ишләдијим рајонун бөјүклүјү, дикәр

катибләрнн дә мәни өзләринә ағсаггал билмәсини вә республикадакы нүфузуну нәзәрә алараг биринчи сөзү мәнә вердиләр. Мән чыхыш едәркән гәјд етдим ки, 1918-чи илдә Ермәнистандан говулуш азербәјчанлылар Мил-Муған дүзүндә јерләшдирлимиш, онлардан чоху малјарија-јаталаг хәстәликләриндән гырылмышдылар. Чамаатын Күр-Араз саһилләринә көчмәјчәк-ләрини вә Сталиннн "көнүллү" јазмасына истинад едәрәк дикәр сәбәбләрнн көстәрмәклә гәти етиразымы билдирдим. Мәним бу кәскин етиразым бүрәда чох бөјүк наразылыға сәбәб олду вә ермәни рәһбәрләрнн тәрәфиндән мәнә һүчумлар башлады. Һәтта Арутјунов деди: "Мусайев, тебя судить будем. Перед этим народом, который тебя любит".

Бир чох тәклиф вә тәнгидләрән сонра Назирләр Советиннн сәдри С. Карапетјан тәклиф етди ки, Мусәјев јәгин ки, өз сөзүндән пешман олду. Она бир дә сөз верәк. Икинчи чыхышымда дедим: "Басаркечәр рајону республиканын ән бөјүк тахылчылыг рајонудур. 25 миң гектар тахыл әкир. Һејвандарлыгда вә түтүнчүлүкдә республиканын ән һәлледичи рајонлардан биридир. Харичдән кәлән ермәниләр исә дағлыг вә дағәтәји рајонлара кәлмир. Кәлсә дә бир илдә 50-100 аиләдән артыг кәләси дејил. Она көрә дә көчүрүлмәјә о шәртлә разы оларам ки, биринчиси, имкан даирәсиндә көчүрмәјин. Икинчиси, көчүрсәнинз дә кечикдирин, көчүрүлән јер дә аран олмасын. Бу илин дөвләт мәнсул планларыны азалдын. Јох, булар да олмаса, мәни катибликдән азад един. Чүнки рајонун итгисадиј-јатынын 80 фаиздән чоху азербәјчанлыларын әлиндәдир. Көч башлајарса, ишләр позулачаг вә сиз дә һағлы олараг мәни партијадан кәнар едәчәксиниз".

Мәним бу тәклифими нәзәрә алараг Басаркечәр рајонундан азербәјчанлыларын көчүрүлмәси 1951-52-53-чү илләрнн планына дахил едилди. Көчүрүлмә мәсәләси мүзакирә едиләркән көчүрүләнләрнн ичтимаи вә шәхси мүлкијәтләрнннн апармалары һағда һеч нә дејилмирди.

Белә сөһбәт кетди ки, мал-һејван, техника Иттифаг мигјасында Ермәнистанын һесабындадыр. Шәхси мүлкијәтләр исә әкәр алан оларса сатылсын. Анчаг бу гуру сөз иди. Нә алан вар иди, нә дә алмаға имкан верән, шәраит јарадан! Беләликлә, бүрәдан сонра көчүрмә ишләринә чох һазырылыгла, чидди гәјдада башланылды.

Мән 1948-чи илин јанвар ајында Бақыда Бағыровун гәбулуна кәлдим. Мәни гәбул етди вә чох сәрт данышды. О да ешитмишди ки, мән көчүрүлмәјә зидд олмушам. Онун мүнасибәтнни јумшалтмаг наминә 1942-чи илдә олмуш бир һадисәни јадына салдым: һәмнн илдә Ермәнистандан ордудан јајынанларын ичәрисиндән 40 нәфәр азербәјчанлы вә 24 ермәни һәбс едилмишди. Бу заман ермәниләри чәрнмә баталјонуна көндәрдиләр. Азербәјчанлылардан исә 18 нәфәрнни Басаркечәрнн колхоз базарында күлләдидиләр. Дикәр күлләләнемә көзләјәнләрдән 22 нәфәр һағгында Азербәјчан һөкү-мәти мә'лумат алан кими, Ермәнистан рәһбәрләрнн илә даныштыг

апарыб бунун гаршысыны алды. Бундан сонра Багыров мәнә гаршы бир гәдәр јумшаг мөвге тутду вә мән она тәмкинлә дедим: "Јолдаш Багыров сизин һимајениздә јашајыб ишләмәјә чамаат һазырдыр. Анчаг бир нечә шәртиниз вар:

1. 1918-чи илдә көчүб кәләнләрдән Миш-Муған зонасында гыздырма, јаталаг вә бир чох башга хәстәликләрдән јүзләрлә иплә мәнв олмушдыр. Әкәр мүмкүнсә, көчәнләрә дағлыг вә дағәтәји районларда јер верини. Биз бөјүк мәмниунитәтлә вә чох төә бир заманда көчүб кәләрик.

2. Ичтинман вә шәхси мүлкијәтин Ермәнстандан көтүрүлмәсинә орада шәраит јарадысын вә имкан верилсини. (Мән она тәклиф етдим ки, Басаркечәрдән 20 км, Кәлбәчәрдән исе 8 км аралы олан Гарагојунлу колхозунун 8 миң гојуну, 1000 баш малы, 150 аты вар. Бу галачаг ермәниләрә, јакшы олар ки, бу кәнд көчсүн Кәлбәчәрә вә өз малларыны да апарсын).

3. Көчүрмәни тәсләшдирмәк үчүн Ханлар районундакы көчүрүлмүш алманларын евләринә бизим районунун әһалисинин јерләшмәсинә ичазә верәсиниз".

Әлавә олараг изаһ етдим ки, мәнним ишләдјим районун көчүрүлмәси 51-52-53-чү илләрдә планлашдырылыб. Чалышарам имкан даирәсиндә тәмин едим. Бүтүн бунлардан сонра Багыров мәнә әмлакын чыхарылмасы һаггында гәрар олачагыны башдырди. Әлавә олараг тапшырды ки, Ханлара алман евләринә һансы кәндин әһалисини көчүрмәк истајирсәнсә, о кәндин рәһбәрләрини мәнним јаныма кәндәр. Мән дә районун ән бөјүк кәнди олан Зод кәнди совет сәдри Бала һачыјев вә партија тәшкилат катиби Кирзасы Нәсирову онун јанына кәндәрдим. Багыров онлары гәбул едиб, Ханлара көчмәјә ичазә верди. Көчмә иши бир ил мүддәтиндә чох мүтәшәккил шәкилдә тәшкил олунду вә зодлулар көчдүләр. Зод чамааты Ханлара көчүб кәләнә гәдәр Азәрбајчан Республикасынын дахили ишләр назирин ишләјән Х. Григорјан, (сонралар Багыровла бирликдә мәнкум едилмишди) өз гоһум вә достларыны Ханларда алман евләриндә јерләшдирмишди. Ханлара көчән зодлулар алман евләриндә јерләшмиш ермәниләри зорла чыхарыб "јолдан Багыров бу евләри бизә вериб" дејәрәк өзләри мәскунлашырдылар. Х. Григорјанын халасынын јерләшдјин еви совет сәдри Б. һачыјев зорла бошалдыб өзү мәскунлашмышды. Инди дә Б. һачыјев өз ушағлары илә бирликдә һәмнин евдә јашајыр.

1948-чи илдә Ермәнстанда азәрбајчанлыларын јашадыгы районларда ишләјән рәһбәр ишчиләриндән рајкомун 2 нәфәр биринчи катиби, 6 нәфәр 2-3-чү катиб, 6 нәфәр рајон ичрајије комитә сәдри вә мәркәзи апаратларда ишләјән бир чох азәрбајчанлы бу вә ја башга бәһанәләрлә ишдән азад едилдиләр. Елә бу дөврдә Гарабағлар рајону Веди рајону илә бирләшдирилди вә ермәни Р. Азкәлдијан биринчи катиб тәјин едилди

Азәрбајчанлылар јашајән рајонлардан 13-үндә ики илдә гәзет нәшр олунурду. 1948-чи илдә 9 гәзетин нәшри дајандырылды. 4 гәзетдә исе азәрбајчанча јазыја чох аз јер верилди.

1948-чи илдән башлајараг республикада Азәрбајчан дилиндә фалијәт кәстәрән педагожи, тиңарәт, кәнд тәсәррүфаты техникумлары бағланды. Ирәвандә 1928-чи илдә тәшкил олунмуш Ч. Чаббарлы адына театр республиканын учгар рајонларындан олан, өзү дә рајон мәркәзи там ермәни олан Басаркечәрә көчүрүлдү. Мәгсәд мәнним әлимлә театрын бағланмасы үчүн реал шәраит јаратмаг иди. Ишләдјим мүддәтдә театрын јашамасына шәраит јаратдымса да, мәнни Москваја охумаға көндәрмәк ады илә вәзифәдән узағлашдырандан сонра јеримә тәјин олунан Ағајан театрын бағланмасы һаггында гәрар чыхарды. Ермәнстанда олан азәрбајчанлы рәһбәр ишчиләр мүхтәлиф адларла ишдән азад едилди, јерләринә ермәниләр тәјин олунурдулар. О чүмләдән мәнним јеримә тәјин олунан Ағајан мән олмадығым мүддәтдә рајон гәзетинин адыны дәјишдирди. һәмчинин ермәниләрлә гарышыг олан Јарпызлы, Гызылвәнк, Јухары Зағаллы, Кәркибаш вә Ганлы кәндләринин там көчүрүлмәсини тәмин етди. Бу илләрдә азәрбајчанлы мөктәбләриндә интизам зәифләди, мүәллимләрин әмәк һағларынын верилмәси вә онларын јашамалары үчүн бөјүк чәтинликләр јаранды.

1948-чи илдә кәнд тәсәррүфаты мөвсүмү баша чатдыгдан сонра Веди, Гарабағлар, Ечмиәдзин, Әзизбәјов вә бир сыра башга рајонлардан зор-хош әһалинин көчүрүлмәси башланды. Бу аиләләрин көчләри Ирәван, Гәмәрли, Ширазлы, Дәвәли дәмбирјол стансијаларына төкүлүрдү. һәфтәләрлә ачыг һавада сојугда галдыгдан сонра вагонлар верилди. Дәмбир јолундан кәнарда олан рајонларын әһалиси исе автомобилләрлә, арабаларла вә с. көчүрүлүрдүләр. Дүзүнү дејәк ки, мәчбури көчкүнләр Азәрбајчанда да јакшы гаршыланыб јерләшдирилмишдиләр. һәтта јадымдадыр ки, өзү Ирәвандан олан Мустафа Топчубашов бир дәфә Москвада мәннимлә көрүшәндә көчәнләрин јакшы гаршыланмасы, онларын ағыр вәзијәти барәдә Багырова мәлумат вердијини билдирди.

Хошлугла көчмәјәнләри исе инзибатин јолла көчүрүлдүләр. Мәсәлән, Нөјемберјан рајонунун азәрбајчанлылар јашајән Ләмбәли кәндиндә ермәниләр нүмунәви совхоз јаратмаг гәрара алмышдылар. Бурадан азәрбајчанлылар тәчилип көчүрүлмәли иди. Лакин көчмүрдүләр. Ирәвандан јүк автомашыналары, милиц дәстәси көндәриб онлары зорла көчүрүб Күрчүстан кәндләринә төкмүшдүләр. Буну билән Күрчүстан һөкүмәти ләмбәлиләри зорла Ирәван дәмбирјол стансијасына гајтарыб төкдү. Гышын гарборанында онларын вәзијәтинин билән "Совет Ермәнистаны" гәзетинин редактору Ч. Вәлибәјов МК-ја демәклә Ермәнстанда вәзифә вә һөрмәтинин нәзәрә алыб мәнә зәнк етди вә вәзијәти данышды. Мән исе чох чәтинликлә бораица-гарда 2 саатлыг јолу 14 саата Севана кәлиб орадан Ирәвана кетдим. Мәркәзи тәшкилатлардан машыналар көтүрүб Севана гајытдым. Ләмбәлиләри Севандан Зағалыја пароходла, Зағалыдан исе әввәлчәдән рајонда сәфәрбәр етдијим хизәк вә киршәләрлә Зод вә Ағкилсә кәндләринә

кәтирдим. Зод-Ағкилсә кәндләрində онлары јерләшдирдик вә јашамалары үчүн лазым олан илкин шәрайтлә тәмин етдик. 1949-чу илин сонунда мән Москвада јенидән өз јеримә гајыданда рајонда интизам там позулмушду, һеч бир план јеринә јетирилмәмишди. Чамаат ишдән сојумушду, јыр-јығыш, көч әһвал-руһијјәсиндә идиләр. Илк нөвбәдә тохум алдым. Интизамын мөһкәмләндирилмәсн үчүн тәдбирләр һәјата кечирдим. Әһали чидди гајдада ишә гошулду. 1950-чи ил мәһсулдар олду.

Көчүрүлмүш Гаңлы, Кәркибаш кәндинин әһалиси кери гајытды. Совхозу бәрпа етдик. Көчүб гајыданлары ишлә вә шәрайтлә тәмин етдик. Һәтта гајыданлардан Ш. Ибраһимову колхоз сәдри, һ.Һәсәнову кәнд совети сәдри тәјин етдим.

1951-чи илдә Азәрбајҗана көчүрүлмәси нәзәрдә тутулан, торпағы аз мәһсулдар олан Бабачан кәндинин әһалисини, ермәниләрин јерләшдирлимәси үчүн нәзәрдә тутулан, ән мәһсулдар олан Гараиман кәндинә көчүрдүм. Рајона кәндәрилмиш 30 ермәни аиләсини әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш Азәрбајҗан кәндләрində дејил, ермән кәндләри олан Гырхбулаг, Көдәкбулаг вә Басаркечәр кәндләрində јерләшдирдим.

Рајонда сабитлијин бәргәрар олдуғуну көрән ермәниләрдән 1951-чи илин октябр ајындан Назирләр Советинин сәдр мұавини Чарчуғулјан, көчүрүлмә комиссијасынын сәдри Мудафјан, автомобил јоллары назир Арушанјан вә башгалары 150 жүк машыны илә рајона кәлиб 600 аиләнин көчмәсини тәләб етдиләр. Рајон әһалисинин мәни мұдафиә етмәсинә вә Сталинин "көнүлү" сөзү јазмасына истинад едәрәк әһали көчмүр, дејә етиразымы билдирдим. Бундан габаг рајкомун ишчиләри Јунис Рзәјеви, Тапдыг Әмирасланову, Гара Мәммәдову вә башгаларыны кәндә көндәрәрәк, комиссија илә кәндә кәләркән бизә нечә мұғавимәт көстәрмәләрини тәшкил етмәләрини тапшырдым. Елә дә олду. 150 машыны 3 күн рајонда сахладыгдан сонра бош кери гајтардыг. Рајона кәлмиш комиссијанын вә машынларын бош гајытмасынын билән Ермәнистан Мәркәзи Комитәси вә Қировакан даирә комитәси 6 нәфәр көндәриб азәрбајҗанлыларын көчүрүлмәси ишиндә мәним јол вердијим "сәһв вә нөгсанлары" јохлајыб, Мәркәзи Комитә вә Даирә Комитәсинин бүросуна чыхартдылар. Көчмә ишиндә јол вердијим "нөгсанларымы" гејд едиб мәнә шиддәтли төһмәт вә ахырынчы тапшырыг вердиләр. Басаркечәрә көндәрилмиш "һөрмәтли" комиссијанын вә 150 жүк машынынын бош гајтарылмасы, рајондан әһалинин инзибати јолла көчүрүлмәсинә имкан верилмәмәси бүтүн республикаја јайылды вә бүтүн бунлар республикада көчүн дајандырылмасына сәбәб олду. Беләликлә, Ермәнистанда јашајан азәрбајҗанлыларын там көкүнүн кәсилмәси планларынын јеринә јетирилмәсинин гаршысы алынды. 140—150 мин азәрбајҗанлы аиләси о вахтлар Ермәнистанда галыб јашады...

"Халг гәзети", 23 ијун 1997-чи ил

Максим Мусајев

Азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан икинчи депортасијасынын шәһиди, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәҗлисинин депутаты

АЗӘРБАЈҢАНЛЫЛАРЫН ДЕПОРТАСИЈАСЫ ИКИГАТ РЕПРЕССИЈА ИДИ

"Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајҗанлы әһалинин Азәрбајҗан ССР-ин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси һаггында" ССРИ Назирләр Советинин сәдри И. Сталин тәрәфиндән имзаланмыш 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 сәјлы вә 1948-чи ил 10 март тарихли 754 сәјлы гәрарлары Совет һөкүмәтинин азәрбајҗанлылара вурдугу амансыз зәрбә иди". Атам Талыб киши 1918-чи илдә илк дәфә депортасијаја мәрүз галанда 10 јашы вар иди. Атам вә бибим Азәрбајҗанда онун јашы 100-ү адлајыб) евләрин дағдылмасыны, азәрбајҗанлыларын өлдүрүлмәсини көзләри илә көрүбләр. Ермәниләр Газах губернијасынын Көјчә маһалынын Һүсејнгулуағалы (сонрлар Нәриманлы); еләчә дә әтраф кәндләрин сакинләрини гыш фәслиндә Кәлбәчәрә доғру говаркән Кәлбәчәрлә Басаркечәр арасындакы сәрһәддә, чәтин кечилән гајалыглар арасында 15 минә јахын азәрбајҗанлы мәһв олду. Сонрадан бу әрази "Сүмүктөкүлән" дәрә адыны алды. Бурада өлмүш инсанларын сүмүкләриндән тәбәгә әмәлә кәлмишди. Гоһумларымыз беш ил Коранбојда мәскунлашдыгдан сонра кери гајытдылар.

Һесаб едирәм ки, азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан депортасијасы ики формада кедиб: 1. рәсми вә ашкар шәкилдә. Бу үч мәрһәләдә һәјата кечирилб—1918-1923; 1948-1953 вә 1988-чи илдән сонра. 2. Мәхфи вә өртүлү шәкилдә. Бу икинчи форма мәрһәләрәрсы дөврдә сијаси, иғтисади, мәдени вә мәнәви тәзјиг вә тәғибләр јолу илә керчәкләшдирилиб. Белә депортасија олуналар әсасән кәнчләр вә зијалылар иди. Чүнки мәктәпләр, техникум вә институтларын Азәрбајҗан дилиндә тәһсил верән шәбәләри бағланыр, рәсми дөвләт дили ермәни дили елан олунур, башга дилләр исә гадаған едилирди. 1948-чи илдә Ч. Чаббарлы адына Ирәван Азәрбајҗан Драм Театры пайтахтдан Басаркечәрә көчүрүлдү. Гејд етмәлијәм ки, мәһз һәммин илләрдә Ермәнистан пайтахтында нәглијатда, базар-дүкәнда чоһ вахт азәрбајҗанча данышыглар ешитмәк мүмкүн иди. Вахты илә Ирәван шәһәрində 11 мәсчид вар иди. Чәј гырагынын әтрафы (Кедәр вә Зәнки чәјлары) јалһиз, азәрбајҗанлыларын мәскунлашдыгы јер иди. Ермәнистанын 32 рајонундан 13-нә 1940-чы илләрин ахырларында сојдашларымыз рәһбәрлик едирдиләр. Һәммин вахтда Али Мәһкәмәнин сәдри дә азәрбајҗанлы иди. Мәркәзи Комитәдә, Назирләр Советиндә, бир сыра назирликләрдә азәрбајҗанлы рәһбәр ишчиләрин сәјы чоһ иди.

1948-чи илдә Сталинни мә'лум гәрары гәбул едилән заман атам Басаркечәрдә район партија комитгәсинин биринчи катиби иди. О, көч кампанясынын әлејһинә чыхдыгындан агыр партија чәзасы алды. Сонра атамы Бакыја Мирчәфәр Бағыровун јанына чағырдылар вә онун фикирләрини динләдиләр. Азәрбајчана көчүрүләнләрини вәзјјәтини аз да олса јүнкүлләшдирмәк үчүн о, бир нечә шәрт прәли сүрмүшдү. Басаркечәрдә дәннз сәвијјәсиндән 1000-1500 метр жүкәәкликдә јашајан јурдлашларымыз Мил-Муған дүзүнә дејил, Шамхор, Ханлар кими бөлкәләрә көчүрүлмәлидирләр. Көчүрүлүкләри јердә мәскунлашмаг үчүн онлара вәсант верилмәлидир, сәләфләринини колхоз гуаркән вердикләри әмлак өләннәмәлидир вә с. М. Бағыровун көмәји сәјәсиндә алманларын бошалтдыгылары Ханлар рајону әразисинә сонралар азәрбајчанлылар көчүрүлдүр.

1988-чи илдә һадисәләр башлајан заман мән Гах рајон партија комитгәсинин биринчи катиби, һәм дә Али Советин депутаты идим. Ермәнистанын Веди рајонундакы Ширазлы кәндиндән 54 азәрбајчанлы аиләсинини Түркия сәрһәдинә Араз чајынын саһилинә пәнаһ апармасыны, Ведибасар зонасынын ағсагалы Ағбал ағанын өлдүрүлмәсини ешиңдән кими о вахт Азәрбајчан КП МК-нын икинчи катиби Коноваловун гәбулунда олуб, Ширазлыја кетмәк истәдијимни билдирдим. Үч нәфәрлик нүмәјәндә һејәти илә ораја келәрәк һадисәләрини шаһиди олдуғ. Кәнддә миллиәтимизә гаршы едилән мүсибәтләрә дәнр хејли материал (фото, видеокасәтләр, әрзизә вә телеграмлар...) кәтириб Ә. Вәзирова вердик. Сонрадан ешиңдик ки, Вәзиров бу материаллары мәнв еләтдириб.

Икинчи дәфә Муса Мәммәдовун (Назирләр Советинин сәдр мұавинни) башчылығы илә Ермәнистана јола дүшдүк. Орада бүтүн јашајыш мәнәтгәләри үзрә азәрбајчанлыларын сајы мүәјјәнләшдирилмәли иди. Ермәнистаны кәндбәкәнд кәзиб сијаһыјаалма апардығ: мә'лум олду ки, Азәрбајчанын гәрбиндәки бу әразиләрдә 208 миң сојдашымыз јашајыр. Бакыја гајытдығдан сонра М. Мәммәдовун иш отағында бу барәдә арајыш һазырлајырдығ ки, Ә. Вәзиров Москвадан зәнк вурду. О, Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын сајы илә марағланырды. 208 миң рәгәминни ешитдикдән онча дәгәгә сонра јенә зәнк вурду вә билдирди ки, бу азалдымалы, 180 миң јазылмалыдыр. Биз онунла разылашмадығ. Сонра мә'лум олду ки, Ә. Вәзиров азәрбајчанлыларын сајыны бир аз да азалдыб вә Москвада әјләшән "аға"ларына јанлыш мә'лумат вериб. Москва Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын нечә говулмасыны, һарада јерләндирилмәсини планлашдырырмыш...

Мән бу һәрәкәтләри Азәрбајчанын о вахткы рәһбәрлијинин халгымыза гаршы дүшмәнчилији кими гүјмәтләндирирәм. Азәрбајчанын о вахткы рәһбәри Ә. Вәзировун вә онун әлалтыларынын гачгынлара алчалдычы мұнасибәти миллиләтә хәјанәт иди. Рәһбәрлик гаршысында мәсәлә галдырмышдым ки, Ермәнистандан депортасија олуналарын ичәрисиндә 13 депутат вар: онлары Ермәнистанын Али Советинә азәрбајчанлылар сечиб. Она керә дә бу депутатларын

Азәрбајчан парламентинин ичласларында иштирак етмәси мәнтинги олар. Һәтта онларын адлары олан сијаһыны да Мәркәзи Комитәјә вә Али Советә тәгдим етдим. Ә. Вәзиров бу мәсәдәнин дә һәллинә мане олду. О гачгынлара мәнәви чәһәтдән әзаб-әзијјәт вериди. Һалбуки, Азәрбајчандан Ермәнистана кедән ермәниләр үчүн һәр чүр шәраит јарадылырды...

1989-чу илдә Москвадан тапшырылмышды ки, республика рәһбәрлији Бакы, Минкәчевир вә Сумгајытдан олан ермәни гачгынларла Степанакерт (Ханкәнди) шәһәршидә көрүшсүн. О дөврдә бир нечә әј республика Гачгынлар Комитәси сәдринин мұавинни ишләдијим үчүн буну мәнә һәвалә етдиләр. Степанакертдә 480 нәфәр ермәни гачгыны гәбул етдим. Онларын вәзјјәти илә марағландым. Азәрбајчанлы гачгынлара олан мұнасибәт ермәниләрә олан мұнасибәтдән чох ашағы иди. Ермәни миллиләтиндән олан гачгынларын мәнзил вә ишлә тә'минатында, гејдијјата алынмасында һеч бир проблем јох иди.

Депортасија үзрә тарих вә прогнолашдырма аилы сими-тәдгигат институтунун јарадылмасы, али тәһсил очағларында вә орта мәктәбләрдә тарих фәннинин тәдрисиндә депортасијаларла бағлы әләвә саатлар әјрылмасы мәгсәдәүјгүн олар. Кәләчәк нәсил һәр шејә һазыр олмалыдыр. Депортасијаја дәнр тарих музејинин кеч дә олса јарадылмасы вачибдир. Бакыда вә депортасија олуналарын сых јашајыш мәнәтгәләриндә көчүрүлмәләр заманы һәлак олмуш он миңләрлә азәрбајчанлынын руһуну јад етмәк үчүн абида гојулмасы да зәруридир. Илдә бир күнү (әслиндә һәр һансы күнү депортасија күнү кими гејд етмәк олар, чүнки XX әсрдә елә әј, елә күн јохдур ки, азәрбајчанлылар Ермәнистандан депортасија олунамасын) азәрбајчанлыларын оз јурдларындан депортасијасы күнү кими гејд олунамасы, мәгсәдәүјгүндур.

"Азәрбајчан" гәзети, 17 ијул 1997-чи ил

Сәфјар Мусәјев

Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин Инсан Һүгуғлары даими комиссијасынын сәдри

МӘГСӘД ЕРМӘНИСТАНДА ЈАШАЈАН АЗӘРБАЈ- ЧАНЛЫЛАРЫН ОРАДАН ЧЫХАРЫМАСЫ ИДИ

Азәрбајчанлыларын Ермәнистандан депортасија олунамасыны, зәниимчә, 4 мәрһәләјә бөлмәк олар: 1. Әршин әввәл-ләри, 1905-1907-чи илләр; 2. Азәрбајчан Демократик Республикасынын мөвчуд олдуғу дөвр, јәни 1918-1920-чи илләр; 3. 1948-1950-чи илләр; 4. 1988-1989-чу илләр.

"Депортасија" латын сөзүдүр, мәнәсы әһалинин јашајыш јерләриндән зорла говулмасы демәкдир. Лакин јухарыла

көстәрдиңиң мәрһәләләрдә һәм депортасија, һәм дә кеносид вар. Марағлыдыр ки, депортасијаның илк ики мәрһәләси Азәрбајчанда вә еләчә дә Ермәнистанда Совет һакимијәти гурулана гәдәр апарылыб (1905-1907 вә 1918-1920-чи илләр).

Нә үчүн азәрбајчанлылар Ермәнистандан депортасија олунублар? Бунун башвермә сәбәбләри илә бағлы өтән әсрә кичик бир экскурс етмәк истәрдим. Мә'лум олдуғу ки һәлә XIX үзүллијин биринчи жарысында Русија-Иран (1826-1828-чи илләр), сонра исә Русија-Түркијә (1828-1829-чу илләр) мұһарибәләрә баш вериб. Бу мұһарибәләрдә Иран вә Түркијә мәғлуб олублар. Нәтичәдә 1828-чи илдә Русија илә Иран арасында Түркмәнчәј мұғавиләси, 1829-чу илдә исә Русија илә Түркијә арасында Әдирнә сүлһү имзаланды. Сүлһ мұғавиләләриниң шәртләринә әсасән, Азәрбајчан фактики олараг ики һиссәјә парчаланды, Ермәнистан дејилән әрази исә Русијаның һакимијәтинә кечди.

Бу илләрдә Ермәнистанда јашајан әһалиниң 80 фаизини азәрбајчанлылар тәшкил едирди. Она көрә дә бурада әһалиниң сајыны, милли тәркибини ермәниләрә һиссәтдә вә ермәниләрин хәјринә дәјишмәк үчүн чар Русијасының көмәји илә Түркијә вә Иранда јашајан ермәниләрин Гафгаза, Азәрбајчана көчүрүлмәси процесинә башланылды. 1828-1829-чу илләрдә имзаланмыш сүлһ мұғавиләләринә әсасән, Түркијәлән 84 миң ермәни Ермәнистана, Иранда јашајан ермәниләрин бир һиссәси исә (14 миң аилә) Дағлыг Гарабаға көчүрүлдү. Чүнки әсас мәгсәд Ермәнистанда әһалиниң тәркибини дәјишмәк иди. Лакин истәр Ермәнистанда, истәрсә дә Азәрбајчанда Совет һакимијәтиниң гәләбә чалмасы дашнакларын бу нијәтләрини һәјата кечирмәләринә имкан вермәди. Онлар азәрбајчанлыларын депортасија олунмасы процесини дајандырдылар. Гејд едим ки, бу процес башга шәкилдә олса да давам етдирилди. Совет империясы гүввәтли олдуғундан ермәниләр депортасијаны ачыг шәкилдә қерчәкләшдирә билмирдиләр. "Бөјүк Ермәнистан" јаратмаг хүлјасында олан онлар әввәлчә кадр сијасәтиндә ермәниләшмә апармаға башладылар. Чүнки орада азәрбајчанлыларын бир сыра мәс'ул вәзифәләри тутмалары бу арзунун реаллашмасына мане олан амилләрдән иди. Ермәнистанда јашајыш јерләриниң адларының дәјишдирилмәси дә бу процесин тәркибинә дахил иди. Ермәниләр бүтүн јашајыш јерләриниң адыны ермәниләшдирдиләр. Лакин әсас мәсәлә, јәни депортасија Икинчи дүңја мұһарибәси дәврүндә башланды.

1943-чу илдә үч дәвләт башчысының (ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә) Тһһран конфрансы кечирилди. Бурада Рузвелт, Чөрчилл вә Сталин иштирак едирдиләр. Совет нүмајәндә һејәти Тһһранда оларкән бир груп ермәни Молотовла көрүшә билди. Онлар ермәниләрин Ермәнистана көчүрүлмәсинә ичазә верилмәси үчүн Совет дәвләтиниң разылығыны истәјирдиләр. Сталиниң разылығындан сонра депортасија башланылды. Көчүрүлән азәрбајчанлыларын әксәријәти Бејләган, Имишли вә дикәр аран рајонларында

мәскунлашды. Лакин дағлыг зонада јашамаға алышмыш бу адамларын чоху јерли шәраитә ујғунлаша билмәјәрәк мәһв олду...

1987-1988-чи илләрә гәдәр бу процес сәнкимишиди. Лакин Гарабағ проблемни шәртаја чыхаркән Ермәнистанда јашајан сојдашларымыз ачыг-ашкар Азәрбајчаның мөвгәјини мұдафиә етдиләр. Дағлыг Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәјә чалышан ермәниләр һәм дә етник чәһәтдән вәһид тәркибли ермәни дәвләти јаратмаға чәлд едирдиләр. О заман јурддашларымыздан 8 нәфәри Ермәнистан Али Советиниң, 1 нәфәри исә ССРИ Али Советиниң депутаты иди. Онлар азәрбајчанлыларын Ермәнистандан чыхарылмасына етираз едәрәк республика вә өлкә рәһбәрлији гаршысында мәсәлә галдырдылар, ејни заманда Азәрбајчаның о заманкы рәһбәрләриниң—Камран Бағыровун, сонра исә Әбдүррәһман Вәзировун гәбулуна олдулар. Ә. Вәзиров Ермәнистан Али Советиниң сәдр мұавини, "Совет Ермәнистаны" гәзетиниң редактору Зәрбәли Гурбановла көрүшәркән де-ди ки, азәрбајчанлыларын Ермәнистанда јашамасы гејри-мүмкүндүр, онлар көчүрүлмәлицирләр. Көчүрүлмә процесин заманы республика рәһбәрлијинә мәсләһәт көрдүм ки, Ермәнистандан чыхарыланлары Гарабағ әразисиндә јерләшдирмәк лазымдыр, јәни Мардакерт ермәниләри Басаркечәрә вә әксинә, Басаркечәрәдә јашајан азәрбајчанлылар Мардакертә көчүрүлсүн. Вәзиров буна имкан вермәди вә нәтичәдә гачгынларла долу машыплар Бакыја истигамәт көтүрдү. Мәнә елә кәлир ки, әкәр гачгынлар Гарабағда јерләшдирилсәјди, бу проблем динч јолла һәлл олунарды.

Һазырда Ермәнистан етник тәркибинә көрә монодәвләтдир, тәкрат едирәм, орада һеч бир азәрбајчанлы јохдур. Сојдашларымызын Ермәнистандан депортасија олунмасы мәсәләсини илк дәфә мөһтәрәм президент Гејдәр Әлијев чәнаблары ачыглады. О, Азәрбајчаның дәвләт мүстәғиллијин күнү бу барәдә кениш данышараг, депортасија илә бағлы фәрман имзалајачағыны, бу процесин дәриндән өјрәнмәк үчүн комиссия тәшкил едәчәјини билдириб. Јухарыда көстәрдиңиң ки ми, азәрбајчанлылар Ермәнистандан 4 мәрһәләдә депортасија олунуб вә үмуми сајы 3,5 милјонда јахындыр.

Охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирәм ки, депортасија совет дәврүндә она көрә һәјата кечирилиб вә мүмкүн олуб ки, миллијәтчә ермәни олан Мпкојан 40 илә јахын Сов. ИКП Сијаси Бүросунун үзвү олуб, бундан башга Сталин өзү дә түрк амиллиндән еһтијат едирди. Лакин Сталиндән сонра да бу процес давам етди. 1965-чи илдә ермәниләр кеносид сијасәтини гәбул етдиләр вә 1915-чи илдә түркләр тәрәфиндән куја сојгырыма мәрүз галдыларыны бүтүн дүңјаја бәјан етдиләр. Гулдур вә гатил Андролик милли гәһрәмана чеврилди. Јереванда "кеносид гурбанлары"ның хатирәсинә абида дә учалдылды. Лакин әслиндә ермәниләр Түркијәдә вә Азәрбајчанда ағлакәлмәз вәһшиликләр торәдибләр.

Азәрбајчанлыларә ән ағыр зәрбәләрдән бири М. Горбачовун һакимијәти дәврүндә дејиб. Дашнакларын варисләри јахшы баша

дүшүрдүлөр ки, азербайжанлылары Ермәнистандан депортасија етмәк вә жалныз ермәниләрини јашалдыгы дәвләт јаратмаг үчүн һейдәр Әлијевни Сијаси Бүродан узаглашдырмаг лазымдыр. Моһтәрәм президентимиз Сијаси Бүронун үзвү вә ССРИ Назирләр Совети сәдринин биринчи мүавини оларкән ермәниләр бу мәсәләни галдырмаға чүр'әт етмирдиләр. 1987-чи илдә һейдәр Әлијев Горбачов тәрәфиндән естәфја кәндәрилди вә Дағлыг Гарабағ проблемни ортаја чыхды. Јенә дә дејирәм: әсас мәгсәд Ермәнистанда јашајан азербайжанлыларын орадан чыхарылмасы иди. Сумгајыг һадисәси тәшкил олундугдан сонра бундан истифадә еләрәк азербайжанлыларын Ермәнистандан сүр'әтлә вә күтләви шәкилдә депортасијасына башланылды. 1988-1989-чу иллрдә 260 миңә јахын сојдашымыз өз торпагларындан, доғма јурдларындан чыхарылды.

"Азербайжан" гәзетини, 25 ијул 1997-чи ил

Талдыг Новрузов

ХАЛГА ВӘ ИНСАНЛЫҒА ГАРШЫ ЧИНАЈӘТ

XIX јүзиллијин ахыры вә XX јүзилликдә Ермәнистан азербайжанлыларынын һәјатында ән дәһшәтли ишкәнчәләр, гырғынлар, мә'нәви кенәсид дәврү олмушдур. Лакин "Азербайжан халгынын тарихинин" мүәллифләрни Ермәнистан азербайжанлыларынын башына кәлән бу фәлакәтләрни гәләмә алмагдан јан кечмишләр. Тарихи фактлар кәстәрир ки, XIX әсрин сонларында Ирәван губернијасында јашајан азербайжанлыларын сајы Баки вә Јелизаветпол (Кәнчә) губернијасындан сонра үчүнчү јерни тутмушдур.

1897-чи илдә әһалинин сијаһыја алынмасына кәрә бурада 313178 азербайжанлы јашамышдыр. Марағлыдыр ки, ермәни тарихчиси еованнес Шахатунинин тәртиб етдији хронологји чәдвәлдә 1441-чи илдән башлајараг 1828-чи иләдәк Ирәван ханлығыны азербайжанлы ханлар, бәјләр, пашалар идарә етдији кәстәрилди. "Илк Ирәван ханы Әмир Сә'д 1410-чу илдән һөкмран олмушдур. Ахырынчы һүсәјн хан Гачар гардашы һәсән ханла бирликдә 1807-чи илдән 1828-чи иләдәк Ирәван ханлығыны идарә етмишләр." ("Ермәни Совет Енскиклопедијасы"). Бу тарихи рәгәм, дәлилләр кәстәрир ки, Ирәван әсасән азербайжанлыларын мәскунлашдыгы мәркәз олмушдур. Бурада хан сарајлары, мәсчидләр, мәдрәсәләр тикилиб истифадәјә верилмишдир.

Ермәнистандан азербайжанлылар әсасән үч мәрһәләдә депортасија олунмушлар. Биринчи мәрһәлә 1905-1907-чи, икинчи мәрһәлә 1918-1920-чи илләр, үчүнчү мәрһәлә 1948-1953-чү илләр. Биринчи, икинчи мәрһәләләрдә ганлы милли гырғынлар, эзб-эзијәтләрә бахмајараг, Ермәнистанын ажры-ажры гәзаларында—рајонларында јенә дә азербайжанлылар галмышлар. Ахы Вәтән шириндир, Вәтән әзиздир. Ону тәрк етмәк асан дејил.

Мән үчүнчү мәрһәләдә, јә'ни 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистандан азербайжанлыларын депортасија олунмасына даир бә'зи гејдләри — олмуш әһвалатлары охучуларын диггәтинә чатдырмаг истәрдим.

1943-чү илдә үч дәвләт башчысынын Тһран конфрансында Совет-Иран мунасибәтләри музакирә едиләркән ермәни диаспору әлверишли везијәтдән истифадә едәрәк ССРИ харичи ишләр назирни В. Молотова мүрачнәтлә хәниш етмишдир ки, Иранда јашајан ермәниләрин ССРИ-јә кәчмәсинә ичазә версинләр.

Молотов орада Сталинлә данышдыгдан сонра Иранда јашајан ермәниләрин ССРИ-јә кәчмәсинә ичазә верилди.

Бу тарихдән етибарән Ермәнистан азербайжанлыларынын гара күнләри башланыр. Ермәниләр исә "Бәјүк Ермәнистан" хүлјасынын әсасыны гојмуш олдулар.

Харичдә јашајан ермәниләри Ермәнистанда јерләшдирмәк үчүн—азербайжанлыларын Ермәнистандан кәчүрүлмәси һағгында илк гәрар "Голос Арменија" гәзетиндә дәрч едилмишдир. һәмнин гәзетдә бунула әләгәдар олараг Азербайжан КП МК катиби М.Ч. Бағыровун вә Ермәнистан КП МК катиби Г.Ф. һарутјунувун 3 декабр 1947-чи ил тарихли мүрачнәтләри верилмишдир. Бу мүрачнәтләрә чаваб олараг ССРИ Назирләр Совети хүсуси гәрар гәбул етмишдир. 23 декабр 1947-чи ил тарихли гәрарда Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азербайжанлы әһалинин Азербайжан ССР-ни Күр-Араз овалығына кәчүрүлмәси һағгында дәлилләр кәстәрилди. 1948-чи илдән азербайжанлыларын депортасијасына башланылды.

Депортасија дәғиг вә планлы сурәтдә апарылырды. һәр шејдән әввәл, Јереванда фәалијјәт кәстәрән педагожи техникуму, кәнд тәсәррүффаты техникумуну, али мәктәбләри бағладылар. Ермәнистанда јашајан азербайжанлылар чыхылмаз везијәтдә галдылар.

Јерли азербайжанлы кадрларын һазырланмасы ишни мүшкүлә чеврилди. Азербайжанлыларын Јереванла әләгәси кәсилимш олду.

1948-1953-чү илләрдә исә чәмиси 100 миңдән артыг адам өз доғма торпагларындан говулараг иғлим шәрантинә ујғун олмајан Күр-Араз овалығында јерләшдирилдиләр.

Депортасија олунлар мүәјјән вахт кечдикдән сонра иғлим шәрантинә кәрә хәстәликдән вә ачыгдан һәлак олмушлар. Әзизбәјов, Гарабағлар, Веди, Јекичназор рајонларындан кәлмиш әһалинин агибәти даһа ачыначағлы олмушдур.

Мәһз буна кәрә дә депортасија олунмуш әһалинин мүхтәлиф илләрдә 30-40 фаизи јенидән өз доғма јурдларына гајытмышлар.

Мән 1950-чи илдә Ермәнистан ССР-ин Алаверди рајонунун Бәјүк Ајрым кәндиндә мәктәб директору вә кәнд илк партија тәшкилатынын катиби ишләјирдим.

1950-чи ил сентябрын 15-дә мәнн вә мәннмлә бирликдә колхозун сәдри Х. Рамазанову вә кәнд советинин сәдри Ш. Сәлимханову район партија комитәсинин бүросуна дә'вәт етдиләр. Катибин кабинетинә дахил оландә өз көзүмә иннмадым. Баша дүшә билмәдим ки, бу нә бүродур, районун бүтүн рәһбәр ишчидәри бураја топлашмышды. Јалһыз бизим үчүнүч стул бош гојулмушду. Бүронун күндәлији е'лан олунамда билдик ки, бизим кәндин Азәрбајчана депортасија едилмәси мәсәләси гојулмушду. Катиб ССРИ Назирләр Советинин гәрарыны охујуб изаһ етди. Дәһшәтли, чансыхычы дәгигәләр кечирирдик.

Катибин чыхышынын бүроја јығыланларын һамысы гәрәфиндән бәјәннидји һисс едилирди.

Мән бүрода чыхыш едәрәк бизим кәндин кечмәјәчәји һаггында мә'лумат вердим. Чавабында катиб деди: "Сиз Сталинин әмринә табе олмурсунуз? Биринчи вагона сәнин әмлакын јүкләнәчәк—кәммунистләр дә сизин арханызча кәләчәкләр. Сонра халг сизин арханызча кәләр".

Мән дедим ки, халгын јеринә мән чаваб верә билмәрәм. Кәлин кәнддә үмуми ичлас кечирәк—көрәк халг нә дејир. Белә дә разылашдыг. 1950-чи ил сентябрын 16-да районун 14 нәфәрдән ибарәт рәһбәр ишчиси кәндә кәлди. Бүтүн кәнд әһли ушагдан-бөјүжә һамы тарла дүшәркәсинин јанында "Гарғыдалы саһәси" адланан јерә топлашмышды, ијнә атсан јерә дүшмәзди.

Үмуми ичласда 20-25 нәфәр чыхыш етди. Район партија комитәсинин катиби ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил тарихли гәрарыны охујуб изаһ етди. Лакин чәсарәтли халгымыз һеч бир Москва-Јереван төвдәләшмәсинә әһәмијјәт вермәди. һамыдан бир нәфәр кими—"Биз вәтәнимизи һеч кәсә, вәрмәрик"—сөзләри ешидилди...

Бедә ки, ермәниләрнн бизи 1950-чи илдә көчүрмә планлары баш тутмады. О вахтдан 38 ил кечмәсинә бахмајараг, 1988-чи илин нојабрын ахырларында јенидән, даһа дәһшәтли һадисәләрлә үзләшдиләр.

Аталар јахшы демишләр: "Су јатар, дүшмән јатмаз".

Кечән 38 ил әрзиндә кәндимиз бөјүмүш, көзәлләшмишиди. Кениш үзүм-мејвә бағлары салынымыш, совхоз фәһләләри өзләри үчүн јарашыглы имарәтләр тикдирмишдиләр. Кәндимиздә јарашыглы орта мәктәб биһасында 350 нәфәрдән чоһ шакирд тәһсил алырды. Мәктәбдә 25 нәфәр али тәһсилли мүәллим тәлим-тәрбијә ишләри илә мәшгул олурудулар. һәким мәнтәгәси, клуб, гираәтхана вә с. мәдәни-маариф очағлары фәалијјәт кәстәрирди. 1988-чи илин нојабрында Ермәнистанда јашајан сојдашларымыз јенидән депортасијаја дүчар олудулар.

Бу дөфә артыг башга үсулла—даһа мүтәшәккил гајдада тәшкил олуномуш формада депортасијаја башланды. Инди бүтүн ишләрә районун рәһбәр ишчиләри, милис рәиси, прокурор башчылыг едир.

"Саггаллылар" кәндләри бир-бир кәзир, көчмәк һаггында 2-3 саат вахт верирдиләр. Бизим кәнд Туманјан районунда Бөјүк Ајрым, Балача Ајрым кәндләриндән ибарәт иди. Чәми 360 тәсәррүфат варды. 3500 нәфәрдән артыг әһали јашајырды. 1988-чи ил нојабрын 28-дә күнорта вахты ермәниләр—онларын рәһбәрләри кәндә кәлиб чамаата 2-3 саат вахт вердиләр—јохса бүтүн евләри јан-дырачағларыны билдирдиләр.

Илләрлә чалышымыш, өз зәһмәти илә өзләринә күзаран гурмуш чамаатымызын вар-дөвләтдән әл чәкиб—һәрә бир јолла бир сутка әрзиндә кәнди тәрк етди. Кәндин чамааты Азәрбајчанын мүхтәлиф шәһәр вә районларында өзләринә сығыначаг тапмышлар. Ермәниләрнн бу дүшмәнчилик сијасәти "Ермәнистан түрксүз олмалдыр" шүары алтында һәјата кечирилирди. Әсас мәгсәд исә харичдән кәтирилән јүз минләрлә ермәнини јерләшдирмәк јох, анчаг азәрбајчанлылары говмаг, јалһыз ермәниләрдән ибарәт республика јаратмаг имиш.

Һөрмәтли президентимизин "1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларындан күтләви сурәтдә депортасијаһа һаггында" тарихи фәрманы халгымызын үрәјиндән олду. Тәссүф ки, 1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан әразисиндән депортасија олунмасы факты өтән 50 ил әрзиндә лазымынча арашдырылмамыш, бу һадисәләрә һүгүги-сијаси гимәт верилмәмишиди.

Истәр Азәрбајчанын кечмиш рәһбәрлији, истәрсә дә тарихчи алимләримиз бу барәдә сусмуш, санбаллы әсәрләр јаратмамышлар.

Үмид едирик ки, мөһтәрәм президентимиз һ. Әлијевин узагкөрән вә мүдрик сијасәти сәјәсиндә нәинки Азәрбајчанын бир сыра бөлкәләриндән дидәркин дүшмүш сојдашларымыз өз доғма торпағларына гајыдачаг, һәм дә Ермәнистанын әразисиндә јерләшән гәдим түрк торпағларындан депортасија гурбанлары өз јурд-јуваларына дөнәчәкләр.

"Азәрбајчан" сәзәти, 6 јанвар 1998-чи ил.

Әмир Гуляјев

КӨЧҮРҮЛМӘ (1948—1953)

1948-53-чү илләрдә "көнүллү"лүк ады алтында азәрбајчанлыларын өз ата-баба јурдларындан—инди Ермәнистан адланан гәдим түрк торпағларындан зорла көчүрүлмәси башланды. Бу, Русија империјаһын "түрксүз Загафғазия" һаггындакы зәңчирвари сијасәтиндә нөвбәти һәлгә иди. һәмнн сијасәти һәјата кечирмәк үчүн империја башга амилләрә нисбәтән ермәни амйлине даһа чоһ үстүнлүк верирди. Мәһз һәмнн сәбәбә жәрә 1905-1906, 1918-20-чи илләрдә Апаран (Абаран), Ағин (Ани), Гызылгоч (Гугосјан),

Дүзкәнд (Ахурјан), Өртүк (Артик), Үчкүлсә (Ечмиәдзин), Шәмшәддин (Берд) вә Талин районларынын әһалиси ермәниләр тәрәфиндән говулараг әрази түрмәүзләндирилди.

Ермәни милләтчиләри Совет дөврүнә ујғун јени тактика сечиб, "түрксүз Загафазия" сијасәтини давам етдиридиләр. Мәһз буна керә 1930-37-чи илләрдә—Сталин репрессиясы дөврүндә Амасия районунун Гызылдаш, Чајкәнд, Хәнчәрли, Гызылкүлсә вә Бозгала кәндләри; Сисјан районунун Базарчај, Агкәнд, Тәзәкәнд вә Шам кәндләри; Зәнкибасар (Масис) районунун Аразгырагы кәндләри; Јеғнадзор (Кешишкәнд) районунун Саллы, Кәдик Вәнки вә Нәбиләр кәндләри; Әзизбәјов районунун исә Тахталар вә Габахлы кәндләри түрксүз галды—онларын бир һиссәсн һәбс едиллиб сүркүнә кәндәрилди, галанлары исә мүхтәлиф јолларла сыхышдырылыб өз доғма јурдларындан говулду.

Лакин ара-сыра һәјата кечирилән бу "кичик әмәлијатлар" ермәни милләтчиләрини гане етмирди. Онлар күтләви сүркүн үчүн јоллар ахтарыр вә фүрсәт көзләјирдиләр. 1943-чү илдә үч дөвләтин (ССРИ, АБШ вә Инкилтәрә) Теһран конفرансында иштирак едән Совет нүмајәндә һејәтинин үзвү—ССРИ харпчи ишләр назирин Молотовдан ермәни диаспору хаһиш едир ки, Иранда јашајан ермәниләрин ССРИ-јә көчүрүлмәсинә ичазә версинләр. Молотов елә орадача сөһбәти Сталине ачыр. Ермәниләрин көчүрүлмәсинә ичазә верилир. Ермәнистанын башчысы Г. Арутјунов (Арутјунјан) бу фүрсәтдән мәһарәтлә истифаде едир, харичдән кәлән ермәниләрин Ермәнистанда јерләшдирилмәси үчүн азербәјчанлыларын Ермәнистандан көчүрүлмәси һаггында гәрар верилмәсинә наил олур.

"Елләр атасы"нын 1947-чи ил декабрын 23-дә имзаладыгы 4083 сажлы гәрара әсасән 1948—1950-чи илләдә 100 миң азербәјчанлынын Ермәнистандан Азербәјчанын Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси планлашдырылыр. Әсрләр боју өмүр сүрдүкләрди доғма Вәтәнләриндән—ата-баба јурдларындан; Көјчә, Зәнкәзур, Веди, Зәнкибасар, Дәрәләјәз маһалларындан, Амасия вә башга бөлкәләрдән көчүрүлән азербәјчанлылар Күр-Араз овалыгынын илан мөләјән чөлләринә сәпәләндириләр.

Көчүрмә һаггында Үмумиттифаг һөкүмәтинин 1947-чи илин сонунда чыхардыгы гәрары Азербәјчан һөкүмәти 1948-чи илин әввәлиндә алды. Республиканын Назирләр Совети бу һагда илк гәрары 1948-чи ил февралын 2-дә гәбул етди. Бундан сонра, 1948-чи ил мартын 10-да ССРИ Назирләр Советинин икинчи гәрары гәбул олунду. Бу гәрарда көчүрмә илә әлагәдар тәдбирләр планы шәрһ едиллирди: 1948-чи илдә 10 миң, 1949-чу илдә 40 миң, 1950-чи илдә исә 50 миң нәфәрин көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурди.

Чәм үч ајда 3 гәрарын тәләсик чыхарылмасы вә бу ағыр ишни ләзими һазырлыг көрүлмәдәй дәрһал һәјата кечирилмәси Азербәјчан халгына хәјанәткар мүнәсибәтини ашкар ифадәси иди.

ССРИ МИК вә ССРИ ХКС-нин Сибир, Газахыстан вә Узар Шәргә көчүрүләнләрә аид 1937-чи ил 17 нојабр тарихли репрессия дөврү гәрарынын Араз-Күр овалыгына көчүрүлән азербәјчанлыларә шәмил едилмәси дә јухарыдакы фикри тәсдиг едир. Көчүрүләнләрә верилән көчмә билетләриндә дә сонракы гәрарлар јох, мәһз һәмин гәрарын тарих вә сажы көстәрилир, азербәјчанлыларын һәмин гәрара әсасән көчүрүлмәси гејд едиллир.

Ермәнистандан көчүрүлән азербәјчанлыларын "памбыгчылыгын инкишафы намини" Азербәјчан әразисиндә јерләшдирилмәсини тәләб едән Азербәјчан рәһбәрләри бу сәһәдә кәркин иш апарыб, онлары Сибирә сүркүндән хилас етдиләр.

Көчүрүлмә илә әлагәдар чәтинлик вә һагсызлыгыр чох иди. Әввәла, иш тәләсик тәшкил едилдијинә керә биринчи ил көчүрүләнләрин јерләшдирилмәси үчүн Азербәјчанда ләзими гәдәр һазырлыг иш апарылмамышды. Онлар көчдүкләри јерләрдә, әсасән јерли әһалинин намунасиб евләриндә, бәзән дә төвлә кими даһларда јерләшдирилирди. Лакин сонракы илләрдә көчәнләрә дөвләт тәрәфиндән јени тикилмиш евләр верилирди.

Икинчине, гәрарларда көчүрүләнләрә нәзәрдә тутулан дөвләт көмәјинин чоху формал маһијәт кәсб едилди. Мәсәләи, гәрарда көстәрилирди ки, көчәнләр тахыл, картоф вә мал-гараларыны Ермәнистанын тәдарүк тәшкилатларына тәһвил вериб, һәмин гәбзләрлә вердикләрини Азербәјчанын тәдарүк тәшкилатларындан ала биләрләр. Көчәндә 19 јашым варды. Мән белә шејләр көрмәдим.

Көчмәк үчүн ичазә верилән чәкидә (ики тон) ев әшјалары, мөһсул вә мал-гара көтүрдүк, артыгыны исә мачбур олуб, ермәниләрә учуз гүјмәтә сатдыг. Гәрада көстәрилирди ки, көчүрүләнләрин дашынмаз әмлакынын (ев вә башга тикилиләрини) өдәнилмәси гәјдалары бир аја мүәјјәнләшдирилсин вә онлары сатылмасына көмәк едилсин. Лакин һеч кәс бу чүр көмәк көрмәди. Бизим кәнддә јашајанларын әксәријјәти ермәни иди. Гәсдән бир нәфәрин евини белә алмадылар. Биллирдиләр ки, көчүрүк, онсуз да мүфтә галачагдыр.

Халис азербәјчанлылардан ибарәт олан кәндләрин әксәријјәти исә хараба галды. һалбуки ермәниләр азербәјчанлылары көчүр-мәкдә Сталиннә она керә тәгсирләндирирдиләр ки, куја онларын евләринә харичдән кәлән ермәниләр јерләшдириләчәкди. Мәһз буна керә дә гәрарын 11-чи маддәсиндә дејилирди:

"Ермәнистан ССРИ Назирләр Советинә ичазә верилсин ки, азербәјчанлы әһалинин Азербәјчан ССР-ин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси илә әлагәдар, онларын бошалтдылары тикилиләр вә јашајыш евләриндән харичдән Ермәнистана кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн истифаде етсинләр".

Марагылдыр ки, Ермәнистан һөкүмәти тәрәфиндән азербәјчанлы евләринин дәјерини өдәмәк гәрарда нәзәрдә тутулмамышды.

Бүтүн бунлара бахмајараг, харичдән кәлән ермәниләрини һеч бирн азербәјчанлыларын бошалтдылары кәндләрә кетмәдиләр. Ермә-

нистан КП МК-нын 1975-чи ил январ пленумунда көстөрилдиңи киими, 476 кәнд хараба галды.

Чүнки мәгсәд ермәниләри јерләшдирмәк јох, "түрксүз Загаф-газија" идејасыны һәјәтә кечирмәк иди.

Түркмәнчәј мугавиләсинин 15-чи маддәсинә әсәсән 1828-чи илдә чар полковники Лазаревин (миллијетчә ермәни—Ә. Г.) рәһбәрлији алтында Ирандан Нахчыван, Ирәван вә Гарабағ ханлыгларына хејли ермәни кәчүрдүләр. Бу ишдә I Николајын мәгсәди "Ермәни чарлыгыны диршитмәк, хүсусән Түркиянин, Иран вә Дағлыларын киңли һүчүмларыны" дәф әтмәкдән өтрү сәрһәддә Русија үчүн етибарлы дајағ јаратмагдан ибарәт иди".

Марағлыдыр ки, дәвләт гурулушларынын мүхтәлиф олмасына вә арадан 120 ил кечмәсинә бахмајарағ, чар Русијасынын ермәниләрин Ирандан Азәрбајчана кәчүрүлмәси һаггындакы 1828-чи ил тарихли гәраны илә Совет һокумәтинин Ермәнистандан азәрбајчанлыларын кәчүрүлмәси һаггындакы 1948-чи ил гәраны ејни мәгсәд вә вәзифә күдүр: Гафгазда христианлары күчләндирмәк, мүсәлманлары исә сыхышдырыб чыхармағ. Демәли, Загафгазија түркләри һаггындакы стратеги план давам едир.

Бу стратегија кәчүрүләнләрә дәвләти мүнәсибәтдә дә өзүнү кәстәрир: о заман ермәниләрә кәчмәк үчүн кифәјәт гәдәр вахт, евләрини сатмағ үчүн исә беш ил мөһләт верилрди. Азәрбајчанлылар исә тәләси кәчүрүлдү, евләри исә һаггы өдәнилмәдән ермәниләрә галды.

Ермәниләр Азәрбајчанын кәзәл вә мүнбиғ торпагларында кифәјәт гәдәр саһә алды вә алты ил веркидән азад олундулар. Онлара шәһәрләрә кәчмәк үчүн дә сәрбәстлик верилди. Азәрбајчанлылар исә јашадыглары јерләрин иглимчә там әксинә олан рајонлара кәчүрүлдүләр вә веркидән јалныз үч ил азад едилдиләр.

Азәрбајчан кәчкүнләринә күзәштләр үмуми шәкилдә—бәрабәр верилрди, һәм дә аз: һәр аиләјә 120 кг буғда, 80 кг арпа, 1300 манат исә пул (әсәс кәчмә билетләри). Лакин ермәни кәчкүнләринин әлил вә јетимләринә дәвләт јардымындан башга, әләвә кәмәк кәстәрмәк үчүн Лазаревә кәниш имкан јарадылмышды. О, һәтта касыблара јүк һејваны вә тахыл алмагдан өтрү күмүш пул да пајлајырды.

Лазарев мәктүб алмышды ки, ермәниләри расы салыб, онлары Ирәван, Нахчыван, Гарабаға даһа чох көндәрсин. Оралардә христианлары сајыны мүмкүн гәдәр артырмағ тәләб олунурду. Мәгсәд ајдындыр.

Тәләси кәчүрүлән азәрбајчанлыларын бир һиссәси өз көһнә јерләринә гајытдылар, бир һиссәси исә Азәрбајчанын дағлы рајонларына сәпәләндиләр. Чүнки јең иглим шәраитинә ујғунлашмајан кәчкүнләрин хејли һиссәси хәстәликдән гырылырды.

Ермәниләр кәчүрүләркән исә әсәс амилләрлә јанашы, јени иглим шәраитинин ујғунлуғу вә онларын сағламлығына тәсири дә нәзәрә алынмышды. Одур ки, үч ај јарым әрзиндә Лазарев Азәрбајчанын кәзәл торпагларына 8000 аилә—40 миң ермәни кәчүрдү. Онлара

мадди јардым вә кәзләнилмәз хәрчләр үчүн 14 миң червон (о заман 5, 10 манатлығ гызыл пул) вә 400 манат күмүш пул верилди. Ермәниләр һеч јерә кәчмәдиләр, Азәрбајчан торпагларында мөһкәмләниб, фүрсәт дүшдүкчә, онлары өз гәдим торпагларындан говмаға башладылар.

"Халг гәзети". 15 ағуст 1997-чи ил.

Вәли Әләкбәров

БУ КӨЧҮРҮЛМӘ ЈОХ, РЕПРЕССИЈА ИДИ

Вәли Әләкбәров јетмиш беш јашындадыр. Ијирми сәккиз јашындан Әли Бајрамлы шәһәринин сакинидир. Бураја кәләндә сырави мұәллим олуб, сонра пиллә-пиллә шәһәр ичтрајјә комитәсинин вәзифәсинәдәк јүксәлиб. Бу күнүн өзүндә дә шәһәрин сајылыб-сечилән адамларындандыр, әсл ағсаггал нүфузу газаныб. Хошбәхт атадыр: үч оғул, үч гыз бөјүдүб. Бәхтәвәр бабадыр: он беш нәвәси вар, бир нәтичәси. Лакин Вәли Әләкбәров инди дә өзүнүн дүнјаја кәз ачдығы јурд-јуванын һәсрәти илә јашајыр, отуруб-дуруб о јерләрдән данышыр, сөзүнүн әввәли дә ахыры да Ағры дағыдыр. Гәмәрли торпағыдыр, доғма кәндидир.

— Учу-бучағы көрүнмүрдү Ағры вадисинин. Бәрәкәтли торпаглары варды Гәмәрәлинин. Сабунчу ири азәрбајчанлы кәнди иди. Бир күн дә јадымдан чыхмыр о. Кәниш әкин саһәләри, јашыл бичәнәкләри, мал-давары кетмир кәзүмдән. Бағлы-бағатлы дүзәнликдә јерләширди. Ики чајын—Зәнки илә Аразын саһилләрини бәзәјирди. Зәнки бизим кәнддә Араза говушурду вә Араз онунла көрүшәнә гәдәр дупдуру олурду. Дағәтәји кәндимизә Гырхбулагдан су чәкилмишиди, һәр јәј Гызыл Зијарәт јајлағына галхардығ. Рајон мәркәзинә дә, Ирәвана да јахын идик. Икисиндә дә гоһум-әгрәбамыз варды, тез-тез кедиб кәләрдик. Үз-үзә кәлдикләримиз әсәсән азәрбајчанлылар оларды, ермәниләрә чох аз тәсәдүф едәрдик. Ирәванда јағышдан сонра ермәниләри евдән чыкмаға гојмурдулар ки, күчәләр тәмиз галсын, мурдарланмасын. Бу нифрәти өзләри јаратмышдылар. Онларын әксеријјәти кәлмә иди, амма өзләрини бу торпағын әсл саһиби кими апармаға башламышдылар. XIX әсрин әввәлләринә гәдәр Гәмәрлидә тәкчә азәрбајчанлылар јашајыблар. Сонра ермәниләр дә мәскунлашыблар. Онлар бураја Түркиядән, Иранын Хој, Салмас вә Урмијә вилајәтләриндән кәчүрүлүбләр. 1931-чи иләдәк индики Арташат вә Масис рајонларыны бирләшдирән Гәмәрлидә кәндләрин 60 фаизиндән чоху азәрбајчанлылар олуб. Гәмәрлинин мөвчуд әрәзисиндә исә биз орада јашајанда 32 белә кәнд варды. Бизим Сабунчуда да һәмишә азәрбајчанлылар јашамышдылар. 1918-чи илдә сајымыз 1600 нәфәрә чатыбмыш. Лакин елә һәмин ил дашнак һокумәтинин рәсми

кестәриши илә ермәни сипаһлы дәстәләри кәнди дағытмыш, талан етмиш, јандырмыш, әһалини дидәркин салмышлар. 219 нәфәр дерд ил сонра кәндә гајытмыш, ону бәрпа етмиш, өзләринә јени күзаран гурмушлар. 1940-чы илләри ахырларында ики миң нәфәр идик, мәктәбимиз, клубumuz, китабханамыз варды.

Сонралар Ирәван Педагожи Институтунун дерд фәкүлтәдән (Азәрбајчан дили вә әдәбијјат, тарих, чоғрафија, физика вә ријазијјат) ибарәт Азәрбајчан бөлмәләри (әјани вә гијаб) дә бағланды. Ирәван Азәрбајчан педагожи техникуму ләғв едиллиб Азәрбајчанын Ханлар рајонуна көчүрүлдү. Ирәван Азәрбајчан кәнд тәсәррүфаты, кооператив, бајтарлыг, су-мелиорасија техникумларынын да башына бу ојун кәтирилди. Гәтта Ч.Чаббарлы адына Ирәван Азәрбајчан Дөвләт Драм Театры киими мәдәнијјәт ечағы көзүм-чыхдыја салынды. 1949-чу илин сентјабрында о, "намәлум сәбәбләр" үзүндән Басаркечәр Дөвләт Азәрбајчан Драм Театры адландырылды, 1951-чи илдә исә јенә намәлум сәбәбләрә кәрә фәаллијјәти дајандырылды. Бу, дүз 16 ил чәкди, 1967-чи илин апрелиндә театр бәрпа едилди вә он илә јахындыр гачгын һәјатыны јашајыр.

Арташат көһнә Әрдәшар, Әрдәксәд, нәһәјәт Гәмәрлидир. Масис исә Зәнкибасардыр. Ермәнистанда адлары дәјишдирилән, ермәниләшдирилән јалныз бу бөлкәләрдирми? Хәјр, азәрбајчанлылары мин илләр боју јашадығлары Ермәнистанда чалышыблар ки, биздән бир из дә галмасын. Гәмәри Гәмәр (кәмәр) түрк тајфасынын ады илә бағлыдыр, ермәниләр гојардылармы бу тајфанын адына рајон олсун? Еләчә дә Зәнкибасар, һәлә көрүн тәкчә Гәмәрлидә нечә кәндин гәдим адыны өзүнүкүләшдирибләр. Бизим Сабунчу дөнүб олуб Араксован. Ағчагышлар—Кеташен, Арпавар—Нишаван, Ахунд Бузованд—Бердик, Башналы—Бағрамајан, Боғазлы—Ваостан, Гарадағлы—Мркавсд, Гараһәмзәли—Бурасдан, Дохгуз—Канагут, Јаманчалы—Дегзут, Јухары Ағбаш—Абовјан, Мәсимли—Ајкепат, Торпаггала—Һнаберт, Ујгурбәјли—Беркануш, Чәннәтли—Зовашен, Чигдамлы—Азатаван... һәм дә бу тәдбир әсәсән мұһарибә гутардыгдан сонра, 1945-чи илин ахырларында башламышды.

Ардынча да азәрбајчанлылар Ермәнистандан зорла көчүрүлдүләр.

Бу көчүрүлмә јох, репрессија иди вә 1943-чү илдә дөвләтин Теһран конфрансында Совет-Иран мұнасибәтләри музакирә олунаркан ермәни диаспорунун хаһиши илә едилмишдир. Харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн азәрбајчанлыларын өз дәдәбаба јурдларындан чыхарылмасы, беләликлә, азәрбајчанлыларын Ермәнистандан тәмизләнмәси лазым билинмишди. Бунунла әләгәдәр ермәниләр ССРИ Назирләр Советинин "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында" 23 декабр 1947-чи ил тарихли гәрары гәбул етмәсинә, наил олмушдулар. Лакин

Ермәнистанда азәрбајчанлыларын сыхышдырылмасы чоһ-чоһ әввәл башланмышды, буну һәр аддымда һисс едир, көрүрдүк. Һәлә көчүрүлмә сөз-сөһбәти јох иди, анчаг колхозлары бирләшдирмәк ады алтында азәрбајчанлы тәсәррүфатларыны ермәни тәсәррүфатларына гатыр, ермәниләри сәдр сеңир, бригадир тәјин едирдиләр. Беләчә бизим ики азәрбајчанлы кәндиңдән—Сабунчудан вә Гарагојунлудан ибарәт Советлијимизи дә дағытдылар. Сабунчуну "Масис" колхозуна, Гарагојунлуну "Михчјан" колхозуна табе етдиләр, тәсәррүфатларымызын вар-дөвләти, әмлакы да онлара верилди. Бу зәрбәләрә, тәзјигләрә бахмајараг кәнди тәрк етмир, ермәниләрә мұғавимәт көстәрирдик. Амма 1950-чи илин апрелиндә, күнү дә јадымдадыр, 22-дә һамымызы автомашынлара, арабалара долдуруб күчлә Гәмәри дәмир јолу стансијасына кәтирдиләр, јүк вагонларында Азәрбајчана јола салдылар. 120 илә идик, нә евләримизи сатмаға гојдулар, нә дә сөкүб тахта-дашымызы көтүрмәјә. Кәлиб Бәјләганда вә Әли Бајрамлыда мәскунлашдыг. Бу јерләрә ујғунлашмајанларын бир гисми Ермәнистана дөнмәјә мәчбур олду. Лакин ермәниләр онлары да јола вермәдиләр, јенидән говуб догма торпағларындан чыхардылар. Дүшмәнин пислији өзүнә галды, Азәрбајчанда ев дә тикдик, иш дә тапдыг, илә дә гурдуг, нәслимизи дә артырдыг. Биз јенә онлардан чоһуг, һәмишә дә чоһ олачаг вә бир күн улуларымызын ујудуғлары о мұғәддәс торпағлара гајыдачағыг, һөкмән гајыдачағыг.

"Халг гәзети", 18 ијул 1997-чи ил.

Гәря Аллаһвердијев

КӨЧМӘДИК, ЗОРЛА ГОВУЛДУГ

Ағчаарх кәндиңдә әзәлдән анчаг азәрбајчанлылар јашајыблар. 1831-чи илдә кәндиң 129 сакини олуб. 1918-чи илдә 900 нәфәрә чатыб. Сајымызын белә артмасыны дашнак һөкүмәтинин көзү көтүрмәјиб, онун тәһрики илә ермәни миллиәтчиләринин сипаһлы дәстәләри Ағчаархы дағытмыш, талан етмиш, сакинләринин бир һиссәсини гырмыш, саламат галанлары ишкәнчәләрлә говмушлар. Онларын евләри Түркијәнин Алашкерд вә Сасун вилајәтләриндән кәлмә ермәни мұһачирләринин ихтијарына верилмишдир. Белә јердә дејирләр: јерсиз кәлди, јерли гач. Лакин сонрадан бу гачгынларын бәзниләри догма јурдларына гајытмыш, һәјатларыны өз торпағларында давам етдирмәк истәмишләр.

Мән дүнјаја көз ачанда артыг кәнддә ермәниләр әксәријјәт тәшкил едирдиләр вә азәрбајчанлылара гәним кәсилмишдиләр. Ушаг идим, нә кин билирдим, нә күдурәт. Анчаг көрүрдүм ки, ермәни балалары тәкликдә мөнимлә чоһ мөһрибандырлар, елә ки, чәмләширләр "түрк, түрк" гышгырыб чумурлар үстүмә. Илк вахтлар

Һеч нә анламырдым, бөжүкләрдән дә сорушанда бир сөз демир, суалымдан-җабынырдылар. Кетдикчә ермәниләрнин бизимлә дүшмәнчилик етдикләринни баша дүшдүм, инди мән дыгалары раһат бурахмајыб әлимә кечәни әзишдирдим. Вә јахын гоһумумузун өлдүрдүдүјүнү ешидәндә ермәни тај-тушларыма бәр диван тутдум ки, кәл көрсән. Арамызда әмәлли-башлы әдавәт јаранды вә бүтүн гоһум-әгрәбамыз кәнди тәрк етмәјә мәчбур олду. Сонралар Гурдугулу рајону да, Ағчаарх кәнди дә тамам ермәниләшдирилди, адларыны да дәјишиб Һоктемберјан, Аревнк гојдулар. Гурдугулудан габаг исә бу бөлкәјә вахтилә Ирэван ханынын тикдирдији галанын ады илә Сәрдарабад дејилдирди. Јаваш-јаваш днкәр азербәјчанлы кәндләри дә ермәниләрнин тәчавүзүнә мәруз галды, онлар Кичик Армулдуни Данзуг, Ијдәлини Пшатаван, Хејрбәјлини Јервандашда, Јачы Бајрамлыны Багаран, Шаһвердини Шаваруд, Кәримархы Советакан еләдиләр.

Көчүмүз јола дүшәндә нәнәмдән хәбәр алдым ки, һара кедирик? Зәнкибасара Рәнчбәр кәндиә, — деди. Үрәјим дүшдү, елә билдим узаг, ад бир јерди оралар. Нәнәм долухсундугуму көрүб изаһ еләди: сән Бәдәл кишинин нәслиндәнсән, бала, бәдәллиләрин дә чоху инди елә Рәнчбәрдәди, өзүмүзүнкүләрә пәнаһ апарырыг. Бизим тајфаны кәндиимиздән илк дәфә, чар һөкүмәти варды, ону јыханда говублар, һәр шеј бир кечәнин ичиндә олуб. Хәбәр кәлиб ки, бәс гоншу Чанфида кәндиндә ермәниләр "ермәни һөкүмәти гурулу, тәзә мәлумат вар" бәһанәси илә азербәјчанлылары мәсчидә јыгыб һамысының башын кәсибләр, инди Ағчаарха үз тутублар. Доғурдан да, белә олмушду. Јазыг чамаат нә едәјди, арабалары јүкләјиб кәнддән чыхыблар, бирбаша Ирана кечмәк истәјибләр. Лакин ермәниләр имкан вермәјибләр, изләринә дүшүбләр, топдан башларына күллә јағдырыблар. Гырылан гырылыб, Ирана гачан исә јенидән Ағчаарха дөнүб, каш дөнмәјәјди, бизи бу мүсибәтә салмајәјди.

Доғмаларымызын арасына дүшмүшдүк. Кәндин әһалисинин һамысы азербәјчанлы иди. Колхозда ишләјир, әкинчиликлә вә һејвандарлыгла мәшғул олурдулар. Күзәранлары пис дејилди. Араз чајыны илк дәфә бурада көрдүм, ән јахшы илләрим онун һаһилиндә кечди. Орта мәктәби гуртардым, али тәһсил алдым, чоғрафија мүәллими олдум. Шакирдләримә бәзи ермәни мәнбәләриндә гәдим азербәјчанлы кәндләринин тарихинин сахташдырылдығыны ачыг билдирдим. Бу мәнбәләр ағ јаланла долу иди, елә доғулдугум Ағчаарх һаггында јазмышдылар ки, куја бурада әввәл III миниллијә аид бир тәпә тапылыб вә бу, ермәниләрә мәхсусдур. Дәсләримдә белә јаланлары ачыгладығым, әсл һәгигәти ашкарладығым үчүн мәнә һәдә-горху кәлир, тәсир кәстәрмәјә чалышырдылар. Лакиң јенә сөзүмү дејирдим, һәтта мәктәбдән кәнарда — мәчлисдә, кәнд клубунда вә китабханасында да бу барәдә сөһбәтләр апарырдым. Бунун үстүндә башым чох ағрышы, мәнни ора-бура чәкдиләр, сонра

азербәјчанлыларын Ермәнистандан көчүрүлмәси башланды, даһа јада дүшмәдим.

Атам мүһарибә ишләриндә Зәнкибасарын Гарагышлаг вә Зәһмәт кәндләриндә ишләјиб, о да белә тәғибләрә мәруз галыб. Анчаг мүһарибәдән дәрһал сонра Азербәјчана гачмагла чаныны гуртарыб. Сөһбәтләриндә һәмнишә Ермәнистанда азербәјчанлыларын башларына ачылан әмәлләрдән, халгымызын чәкдији мүсибәтләрдән данышырды һеч кәси јох иди, ата-анасы, гардаш-бабыларыны ермәниләр өлдүрмүшдүләр. 1918—1920-чи илләрдә тәкчә Ечмиәдзин гәзасында дағдылан 60 кәнддән бири 1500 нәфәр јашајан Гарагышлаг олуб, ермәниләр ону харабалыга чевирибләр, сакинләрини пәрән-пәрән салыблар. Зәһмәт кәндинин әһалисини исә 1915—1918-чи илләрдә Андроникин ганичән гулду, дестәси гылынчдан кечириб, гачыб гуртаранларын чоху ачындан, сојугдан, хәстәликдән јолларда һәлак олуб. Амма ијирминчи илләрдә һәр ики кәндин саламат галмыш сакинләри кери гајыдыблар, онлары бәрпа етмәјә, дирчәлтмәјә башлајыблар.

Рәнчбәрдә дә белә олуб. Биз кәндә кәләндә онун өз мәктәби, клубу, китабханасы, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы варды. Анчаг нә олсун, ермәниләр күнүмүзү гара етмишдиләр. Билаваситә Түркияә илә сәрһәддә јерләшдијиндән кәнддә милли ајры-сечкилик гојулурду. Бурада ики пост варды, әскәрләр даянырдылар, азербәјчанлылар иш јерләринә — әкин саһәләринә кетмәк үчүн һәр күн бурахылыш вәрәтәси тәгдим етмәли идишәр. Азербәјчандан таныш-достларымыз кәндә кирә билмирдиләр, кәрәк хүсуси ичәзәләри олајды. Бу манәәдәрә, мәһдудийәтләрә көрә дәфәләрлә мүнәгишәләр баш вермишди, онлары сәрһәди кечиб Түркиядән сығыначак истәјәчимизлә горхутмушдуг. Ермәниләр "биз нә едә биләрик, Москванын тапшырығыдыр" дејиб дурур, даһа да аман-сызлашырдылар. Елә Москванын разылығы илә дә азербәјчанлыларын Ермәнистанда репрессиясы, сојгырымы кедирди вә 1948—1953-чү илләрдә зорла Азербәјчана көчүрүлмәјимиз Арут-јунов-Микојан-Сталин комбинасиясы нәтичәсиндә мүмкүн олду. Бу дөврдә Зәнкибасарын 14-дән чох кәнди азербәјчанлылардан тәмизләнди. Онларын әразисиндә гәдим вә орта әсрләрә аид чохла тарихи абидә, даш катибә, Албан килсәсинин галыгларыны, бабаларымыз ујујан мөзарлыглары, Улуханлыда, Ашағы Нечилидә, Јухары Нечилидә, һачы Елләздә, Зәнжиләрдә, Шәрлуда, Дәмирчидә, Гарагышлагда, Зәһмәтдә, Мехмандарда, Сарванларда мәсчидләр гојуб кәлдик. Бизим кәндин адамлары көчмәк истәмирдиләр, 1952-чи иләдәк мүхтәлиф бәһанәләрә вахты узатдылар. Ахырда застава рәиси колхозун сәдрини чағырыб билдирди ки, ермәниләр әл чәкмирләр, һүчүм едиб сизи гырачаглар, тез арадан чыхын. Мәчбур олуб аиләмизи көтүрүб миник машыналарымыздача јола дүзәлдик, һәјәт-бача, ев-ешик, јорған-дөшәк, халча-килим, бир сөзлә, бүтүн варидатымыз ермәниләрә галды. Онлар һәр јердә пусгу гурмушдулар, сәрһәдчиләр сәрһәд золағы бојунча бизи Нахчывана

гәдәр етүрдүләр. Орадан Аразын бу башына, Сабирабад рајонуна көндәришдик, әсасән һашымханлы көндиндә јерләшдиришдик. Аранын һавасы вә сују дүшмәдијинә көрә арамьздан вахтсыз кедәшләр олды, бәзиләри дәмәјиб керіјә, ајаг ачдыглары, боја-баша чатдыглары, тикіиб-гурдуглары торпаглара гайытдылар. Лакин дөјүлүб-сөјүлүб говулдулар вә бу дөфә һәмншәлик Азәрбајчанда мәскунлашдылар. Јерли әһали илә тез исинишдик, гәјнајыб-гарышдыг, бир-биримизә гыз вердик, гыз алдыг, гоһум олдыг. Анчаг нечә олса да көһнә јурд көһнә јурдур, бу күн дә көзүмүзүн габағындан кетмир о јерләр.

Зәнкибасарын мүнбит торпаглари варды. Ирәванын ән јахын мөјвә, тәрәвез вә диһәр кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары базасы иди. Бизн говуб чыхаран киһи Зәнкибасар рајону ләғв едилмишди. Лакин 1969-чу илдә әввәлки әразисиндә бәрпа етмәк мәчбуријәти гарышында галдылар, лакин адыны дәјишдириб Масис гојдулар. 1989-чу ил әһалинин сүјәһијаалынмасы дөврүндә Масис азәрбајчанлылар јашамыш јекәнә рајон иди ки, ахырынчы он илдә сакинләринин сајы 35 фаизә гәдәр артмышды. Бу, ораны тәрк еләмиш отуз миң азәрбајчанлынын әвәзинә Бақыдан дүз ики дөфә чох ермәни кәтирилмәси сәјәсиндә мүмкүн олмушду. Евини онларла дәјишә билән дәјишмиш, дәјишә билмәјән баш көтүрүб гачмышды. Инди Ермәнистанда бир нәфәр дә азәрбајчанлы јохдур, миң-миң азәрбајчанлы ашләсинин очағы одсуз, бачасы түстүсүз галыб. Анчаг очагларымызы јенидән јандырачағымыза, бачаларымызы тәзәдән түстүләдәчәјимизә әминәм. О јерләр әзәлдән бизим олуб, кеч-тез јенә бизим олачаг.

"Халг гәзети", 23 июл 1997-чи ил.

Дураг Әләкбәров.

БИЗИ КИМ КӨЧҮРДҮ?

Бөјүк Вәтән мұһарибәси гуртаран киһи ермәниләр Микојанын васитәсилә белә бир план ирәли сүрдүләр ки, дүңјада јашајан ермәниләри Ермәнистанда јерләшдирмәк үчүн орада јашајан 200 миң азәрбајчанлыны Азәрбајчана көчүрсүнләр.

Бу идәјаны белә әсасландырырдылар: Азәрбајчанда торпаг чоһдур, ишчи гүввәси азыр. Бу мәнфур планы Азәрбајчан рәһбәри Мирчәфәр Бағырәва тәгдим етдиләр. О да чох мәмнунијәтлә разылыг верди. Олур ки, 1946-чы илдән башлајараг Ермәнистандан азәрбајчанлылары көчүрмәк үчүн Азәрбајчандан хүсуси адамлар ајырыб, Ермәнистана көндәрдиләр ки, чамаат арасында тәблиғат апарсынлар. Бир тәрәфдән Бақыдан көләнләрин тәблиғаты, диһәр тәрәфдән Ермәнистан һөкүмәтинин азәрбајчанлылары сыхышдырыб, габагда олан адамлары бир-бир арадан көтүрмәси чамааты

мәчбур едирди ки, өз дәдә-баба јурдларыны бурахыб Азәрбајчана көчсүнләр.

Бизим Дашкөрпү кәнди дә һәмни планын гурбаны олды.

Дашкөрпү кәнди Ағбаба маһалынын Амасија рајонунда јерләширди. 40 евдән ибарәт иди, 310 нәфәр әһалиси варды. Чамаат өзү үчүн күн-күзәрән дүзәлтмишди. Амма Бақыдан көлән тәблиғатчылар өз ширин дилләрини ишә салыб, чамаатын Ермәнистандан көчмәсинә наил олдылар.

Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылары көчүрмәјә 1948-чи илдән башланды.

Бизим Дашкөрпү кәнди дәннз сәвијәсиндән 2100 метр һүндүрлүкдә јерләширди. Әһали әсасән малдарлыгла мәшгул олурду. Иглим гышда сәрт, јаз-јај мұлајим кечир. Кәндиң дөрд әтрафыны дағлар бүрүмүшдүр. Дағларын гојнундан чыхан сојуг булагларын бирләшиб әмәлә кәтирдији чәј кәндимизин ортасындан кечирди. һәмни буз булагларын сујундан бир стәкан бир нәфәсә ичмәк гејри-мүмкүн иди. Инсанлар дағ һавасында чох сағлам идиләр.

1950-чи илдә ермәниләр планлашдырдылар ки, рајонун Дашкөрпү кәнди вә "Арпа көлүн" кәнарында јерләшән Гарабулаг кәндләрини биринчи нөвбәдә Азәрбајчана көчүрсүнләр. Чүнки һәр ики кәнд рајонун ән мәнзәрәли јериндә иди. Ону да гејд едим ки, рајонун 25 кәндиңдән 21-дә азәрбајчанлылар јашајырды. Әһалинин 90 фаизини азәрбајчанлылар тәшкил едирди. Буна бахмајараг рајонда вәзифәләрин 95 фаизи ермәниләрин әлиндә иди.

1950-чи илин сентјабр ајында Гарабулаг кәндини Азәрбајчанын Көјчәј рајонунун Алпоуд кәндиңә көчүрдүләр. Гарабулаг кәндинин адамларыны сөһбәтләриндән мәлүм олды ки, бизим чамаат о зонада јашаја билмәз. Дағ шәраитиндә јашајан инсанларын елә исти јердә јашамасы чох чәтиндир. Онда гәрәра кәлдик ки, бизи көчүрмәли олдуғлары јерә—Азәрбајчанын Зәрдаб рајонуна нүмајәндә көндәрәк, оранын шәраитини өјрәниб кәлсинләр, сонра көчәк. Нүмајәндәмиз Азәрбајчана јола дүшдүкдән бир күн сонра рајон рәһбәрләри колхоз сәдрини мәчбур едиб колхозун от-әләфини, вар-јохуну сатдырдылар. Кәнд чамаатынын көчмәкдән башга әлачы галмады, чүнки габагдан гыш кәлирди. Мал-гојуну сахламаг үчүн артыг јем јох иди. Көчмәнин шәртләри бундан ибарәт иди ки, һәр бир аиләјә 2200 манат бирдәфәлик пул верирләр. Мүлкләримиз Ермәнистан һөкүмәтинә галыр. Оун әвәзиндә Азәрбајчан һөкүмәти бизә мүлк тикиб вермәли иди. Нәһајәт, 1950-чи илин октјабр ајынын 26-да кәндиң әһалисини Ленинанакан шәһериндә јүк вагонларына долдуруб Азәрбајчана јола салдылар. Биз 1950-чи ил октјабрын 29-да Учар стансијасына кәлиб чатдыг. Тез машынлар кәлди ки, бизи Зәрдаб рајонунун Бојат кәндиңә апарсын. Анчаг чамаат вагондан төкүлмәди. Нә гәдәр мәчбур етдиләрсә, онлар Зәрдаб рајонуна көчмәјөчәкләрини билдирдиләр. Кәтирдимиз 200 мал-гараны вә 3000-дәк гојун-гузуну машынларла јүкләјиб Зәрдаб рајонунун Бојат кәндиңә апардылар. Мал-гара илә колхоз сәдри вә оун ән јахын достларындан 3 аилә дә көчүб Бојат кәндиңә

кетдиләр. Чамаат көчүб кедән о дөрд аиллөя нифрәт едиб сонра јерләшдикләри кәндә онлары гојмадылар. Онлар башга кәндә јерләшдиләр.

Кәндин чамааты декабрын 30-дәк Учар дәмнрјол стансијасында ачыг һавада галды. Нечә дөфә Бахыдан кәлән комиссијалар ағсагаллары јыгыб горхудар, мәчбур едирдиләр ки, көчүб тәјин олмуш јерә кетсинләр. Анчаг чамаат һеч бир тәјиндә горхумурду: кәдиб аранда шоран торпагда өлмәкдәнсә, стансијада өлмәк јахшыдыр. 2 ај гышын о сојуг, јағышлы күнүндә дәмнрјолу јанында төкүлмүш при диаметри дәмнр боруларын ичәрисинә долуб кечәни сәһәр едирдиләр. Артыг чамаат арасында хәстәлик үз вермәјә башлады. Буну көрән Азәрбајчан һөкүмәти мәчбур олуб бизи Көјчәј рајонунун Чәрәкә кәндинә көчүрдү. Биз чох сыхынты ичәрисиндә јашајырдыг. Чәрәкни чамаатынын ики отағы оланын бирини алыб бизә вермишдиләр—һәр ики аилә чох сыхынты ичәрисиндә јашајырды. Бизим кәндин чамааты индинин өзүндә дә Чәрәкә чамаатына өз миннәтдарлығыны билдирир, чүнки онлар өз гардаш-бачыларына етмәдикләри һөрмәти бизә едирдиләр. Шәхсән мән Чәрәкә кәнд сакинләри Әһмәдов Пашаја, Зүлфугаров Зүлфугара, Вәлијев Әлиһүрсәлә, Әли Мәһәмәд оғлуна аиләмлә бирликдә өз миннәтдарлығымызы билдирирәм. Зәрдаб рајонуна апарылан колхозун мал-гојуну кәтирилиб Чәрәкә колхозуна верилди. Һәмнн 200 мал-гара вә 3000 гојунун һамысы јәј ајында, гыздырмаја дүшүб гырылды, бир дәнә дә галмады.

Чамаат өзү дә гыздырма хәстәлијинә тутулмаға башлады, 5 нәфәр өлдү. Адамлар гачмаға башладылар. Анчаг һараја кетсинләр, вар јохлары әлләриндән чыхмыш, лүт галмышдылар. О заман Азәрбајчан һөкүмәти елә бир гәрар гәбул етмишди ки, көчкүнләри һеч јердә гејдијата алыб иш вермирдиләр. Бир парасы Кәнчә вә Дашкәсән шәһәриндә гоһумларынын јаңына кәлиб биртәһәр јерләшдиләр, галанлар мәчбур олуб Ермәннстанга үз тутдулар. Кәдиб көрдүләр ки, биз чыхандан сонра ермәннләр бизим мүлкләри тәмиз сөкүбләр, һеч бир шәј галмајыб, колхозун әсасында фөвхоз тәшкнл едибләр. Совхозда фәһлә чатышмадыгындан бурадан кедәнләри гәбул едирдиләр. Анчаг гејдијата алмырдылар. Гејдијата јалһыз Сталин өләндән сонра алмаға башладылар. Одур ки, чамаат јаваш-јаваш көчүб өз доғма кәндләринә кетди, чох чәтинликлә ев тикмәјә башладылар. Мүлк салдылар, һејф ки, јенә ермәннләрә галды...

"Халг газети", 8 август 1997-чи ил.

Бечан Фәрәлијев

ЈУРД КӨЛНӘРТИСИ

Улуларымызын ујудуға, мүгәддәс торпаглардан ајрылмағымызын, дәвләт сијасәти ады алтында, әспиндә исә Сталин-

Микојан фитнәси нәтичәсиндә әбәди јашајыш јеримиздән мәчбури чыхарылмағымызын 50 иллији бу јахынларда тамам олачаг. Тарих үчүн аз мүддәт дејил. Анчаг мән инди дә јухуларымда доғма кәндимиздә олур, ағ туфдан тикилмиш евимизин һәндәвәриндә гошшу ушагларла кизләнгәһ ојајыр, Арпа чајынын көз јашы кими дупдурду суларындан ичир, Пеннк дағынын дөшүнә чыхараг балдырган, гаһтәпәр, чашыр, әләјез, итбурун, кәкликгоу... топлајыр, ајағы хынады кәкликләрин нәғмәләринә гулаг асырам.

Һөрмәтли Президентимиз Һејдәр Әлијев чәнабларынын дедији кими, бәзи адамларын јаддашы чох гысадыр. Онлар Ирәван маһалынын гәдим Азәрбајчан дәвләтинин әразисинә дахил олдуғуну ја билмирләр, ја да өзләринни билмәмәзлијә вурурлар. Һеч узаға кетмәјөк. Әкәр Ирәван ханлығы Азәрбајчанын торпағы дејилдисә, онда нә үчүн 1813-чү илдә бағланан Күлүстан мүгавиләсиндә јазылырды: "Ирәван вә Нахчыван ханлыгларындан башга Аразын сағындакы бүтүн Азәрбајчан әразиси Русијанын тәркибинә кечир". Јалһыз 1828-чи илдә икинчи Русија-Иран мүһарибәсиндә сонра Ирәван ханлығы Русијанын тәркибинә гатылмыш, бундан сонра халғымызын фәләкәтли вә фачиәли күнләри башламышдыр. Өз дин гардашларынын һнмајәсинә вә дәстәјинә архаланан бәднам гошшуларымыз јаваш-јаваш, кизли-ашкар јолла бу торпагдан азәрбајчанлылары чыхармыш, бурада мүхтәлиф јерләрдән көчүрүлмүш ермәннләри јерләшдирмишләр. Түрк ганына сусамыш ермәннләр террорчу, башкәсән, ганнчән дәстәләрлә снлаһланараг 1905-1918-чи илләрдә јүз минләрлә азәрбајчанлыны ганына гәлтан еләмиш, јурд-јувасындан дидеркин салмышлар.

Биз Дәрәләјез маһалында, Нахчыванын шнмалында, Кәлбәчәрин гәрбиндә јерләшән, чох сәфалы иглими олан дағлыг зонада јашајырдыг. Бурада јүзә јахын Азәрбајчан кәнди варды. Дүздүр, 1937-чи илин тутһатутунда ермәннләр фүрсәтдән истифадә едәрәк халг дүшмәни ады алтында бөлкәнин сәјсәмиә оғулларыны һәбс етмиш, хүсусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә азәрбајчанлыларын ушагларыны фәрари ады илә күлләләмиш, өзләрини Узаг Сибирә вә Газахыстана сүркүнә көндәрмишләр. Лакин бу мәһрумијәтләрә бахмајараг азәрбајчанлылар о вахткы Ермәннстан дәвләтинин вә һөкүмәтинин, партија апаратынын мүхтәлиф пилләләриндә јүксәк вәзифә тутмуш, дәрнн һөрмәт, бөјүк нүфуз газанмышдылар. Азәрбајчанлыларын чоһлуг тәшкнл етдикләри рајонларда рајком катибләри, ичраијә комитәсинин сәдрләри азәрбајчанлылар идиләр. Бөјүк кәндләрин әкәријәтиндә орта мәктәбләр фәалијәт кәстәриди. Мәзунлар Ирәван педагожи, кәнд тәсәррүфаты техннкулларында, Педагожи Институтда, икишллик Нахчыван Мүәллимләр Институтунда, Бақынын али мәктәбләриндә тәһсил алдыгдан сонра доғма јерләрә гајыдыр вә өз һәмвәтәнләринә јүксәк јурдсәвәрлик һиссләри ашылајырдылар.

Ајыг-сајыг адамларымыз ермәннләрнн нечә мәкрли планлар гурдуғуну билдирдиләр. Одур ки, әһали арасында кеннш тәблиғат

нисләри апарып, онлары бир-биринә чан дейиб чан сештмәжә, јумруг киши бирләшмәжә чағырырдылар. Чүнки јухары дәрәжә јахын адамларымыз билдирдиләр ки, УИК(б)П МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин дәвләт сijasәти пәрдәси алтында кизләнен, әспиндә исә азербайҗанлыларын доғма јурдиларындан мәчбури депортасijasына хидмәт едән гәрары 1937-чи илдә Сталин вә Молотов тәрәфиндән имзаланыб. һәмни дөврдә мүһарибә тәһлүкәси олдуғуна көрә һөкүмәт бу гәрары ачыгламаға чәсарәт етмәмшиди. Билдирдик ки, мүһарибә гәләбә илә баша чатадан сонра дәвләт бу гәрарын һәјата кечтирилмәсинә иши олачагдыр. Әдаләт һәмниә демәлијик ки, һәмни дөврдә бизим Әзизбәјов рајонунда рәһбәр вәзифәдә олан Јусиф Аббасов, Әзиз Чәфәрәв (шаир Ваһид Әзизин атасы) вә сонралар Азербайҗанда Салҗан, Нефтчала, Чәлилибад рајонларында рәһбәр вәзифәләрдә чалышан, Соспалист Әмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлән кәнч комсомол катиби Ибраһим Гурбанов, онун атасы, колхоз сәдри, Ермәнистан Али Советинин депутаты Муса Гурбанов вә башгалары әһалини мүтәшәккил олмаға јериндән-јурдундан тәрпәнмәжә, шәјпәләрә инашмамаға сәсләјирдиләр. Она көрә дә 1947-чи илдә көчүрүлмә һаггында гәрар ашкарланса да, әһали доғма јурд-јувасыны тәрк етмирдди. Тәбишир ки, дүшмән тәрәфдә дә бу ишин тәшкилатчыларыны зәрәрсизләшдирмәк барәсиндә тәдбирләр әл атырдылар. Јусиф Аббасову, Әзиз Чәфәрәву вә Ибраһим Гурбанову Ирәвана чағырыб онларын башына "ағыл" гојмаг истәдиләр. Лакин бу шәхсләрә халг јекдил иди. һеч кәс ата-баба јурдуну тәрк етмәк нијјәтиндә дејилди. Белә олдуғда ермәниләр банга һијлә ишләтдиләр. Онларын һәр үчүнү Бакыја—Али Партија мәктәбинә "охумаға" кәндәрдиләр. Оз лидерләрини, башчыларыны итирән халгын көчмәкдән башга ајры алачы галмады.

Бизим Чул кәнди Нахчыванын Күкү кәндини 15-20 километрлијиндә јерләшпир. Бурада 300-дән чох азербайҗанлы анләси јашајырды. Чул кәнди Дәрәләјезин көзү иди. Бурадан чыхмыш мүәллимләр, тәсәррүфат рәһбәрләри, мүтәхәссисләр гоншу кәндләри јүксәк ихтисаслы калрларла тәмин етмәжә имкан веририди. Муса кишинин сәдр олдуғу Терп кәнди дә чох күчлү кәндләрдән бири иди. Ермәниләр јахшы билдирдиләр ки, Чулу вә Терп јериндән тәрпәтсәләр, башга кәндләр дуруш кәтирә билмәјәчәк.

1949-чу илин октябрында кәнддә маузерли НКВД ишчиләри көрүндүләр. Онлар чамааты кәнд клубуна јығыб дәвләт әһәмијјәтли бу тәдбирн позанлара амансыз диван тутачагларыны билдирдиләр вә јағлы дилләрини ишә салараг дедиләр ки, һеч нараһат олмайыш, Азербайҗанда сизин үчүн көзәл, бурадакындан да јахшы күзәрән јарадылмышдыр, тез јыр-јығыш етмәлисиниз.

Беләликлә, биз октябрын 30-да чох јүнкүл бир јыр-јығышла евимизн-ешцијимизн атыб Араздәјәндә Ирәван-Бакы гатарына долушдуғ, Азербайҗана үз тутдуғ. Гатар Әли Бајрамлыда дајанды. Бизн јүк машыналары илә Салҗанын Халач вә Бәшпирбаад кәндләринә кәтирдиләр. һеч бир ев-ешик, һеч бир һәјәт-бача јох иди. Гадын-

ларын-ушагларын шивәни көјә бүләнд олмушду. Әли Бајрамлы рајон партија комитәсинин катиби Мәммәд Мәммәдов чамааты сәкитләшдирмәжә чалышса да, фәјдасы олмады. Алдадылдығымыз баша дүшдүк. Адамларын бир гисми бурада јашамағын гејри-мүмкүн олдуғуну көрүб тәзәдән кери гајытды. Лакин онлара Ермәнистанда елә үз кәстәрдиләр ки, јуваларындан перик салынмыш гуш һалына дүшдүләр. Јери кәлмишкән, Дәрәләјездә әһали тахылчылыгла, һејвандарлыгла мәшғул олурду. Әһалинин әмәк күнүнә вериләчәк тахыл анбарларда галды. Орада һәр аиләнин азы 100 гојуну, 5-10 инәји, 2-3 өкүзү, 5-6 аты варды. Бүтүн бу һејван сүрүләрини вә ат илхыларыны чобанлар сонрадан кәтирәчәкдиләр. Амма ермәниләр бу 30-40 минлик сүрүнү гарәт еләмиш, елә јаман күнә гојмушдулар ки, Әли Бајрамлыја бу мал-гаранын һеч 10-15 фәизн дә кәлиб чатмады. Беләликлә, чох фирәван һәјәт сүрән јүз минләрлә адам әспиндә диләнчи һалына дүшдү, һәјатыны сыфырдан башламағ мәчбуријјәтиндә галды, балалары ачындан елмәсин дсјә ләјәгәтини алчалдан ағыр, тәһгирамиз һәјата дөзмәли олду. Әдаләт һәмниә демәлијәм ки, јерли әһали—Халач чамааты бизи өз доғмалары киши гаршылады. һәр аилә үчүн өзләринни ән јахшы отагларыны ајырдылар. Бизә нечә күн чај-чәрәк вердиләр. Тәбишир ки, кәскин иглим дәјишмәси, һәјәт шәраитиндәки тәзадлар адамлара, хүсусилә дә гочалара вә ушаглара чидди психоложи-биоложи тәсир кәстәрди. Гочаларымызын чоху, көрпәләрин әкәсријјәти тәзликлә дүнјасыны дәјишди. Әләхүсус о вахтлар Аран зонасында кениш јайылан трахома вә малјарија хәстәликләри дағ адамлары үчүн чох гејри-ади вә дөзүлмәз иди.

Нә гәдәр ачы олса да бир һәгигәти дә етираф етмәлијәм: ермәниләр тәрәтдикләри бу кеносидлә кифәјәтләмәјәрәк мәнәви террора дә әл атымышдылар, бизим бә'зи адамларын гулағына пычыламамышдылар ки, ширванлылардан ештијатлы олун, онлар чох мәкрли вә ганнчән адамлардыр. Бураја исә емиссарлар кәндәрәк шәјиә јаймышдылар ки, биз језиди күрдиәрик. Нечә дејәрләр, әспиндә бир нечә ил нә бизим үрәјимиз, нә дә јерли әһалинин үрәји бир-биринә исинмириди. Хофлу адамлар, шүбһәли шәхсләр киши бир-биримиздән узағ кәзирдик. Тәхминән он ил нә онлар биздән, нә дә биз онлардан гыз алыб-вермәдик.

Бәли, 1948-50-чи илләрдә 250 миңдән чох азербайҗанлыны ез дәдә-баба јурдундан зорла чыхарылмасы Ермәнистанда азербайҗанлыларын хүсуси чәкисини хейли азалтды вә мадди-мәсул вәзифәдә олан азербайҗанлылар бурунланарга партијадан харич едилди, һәбс олунду, ән јахшы һалда республикадан говулдулар.

Бу јахынларда "Аврасия" гәзетиндә охудуғум бир фәкт мәнш хейли һиддәтләндирди вә тәәччүбләндирди. Ијун ајында Бакыда кечтирилән Русия мәдәнијјәти онкүнлүјүнүн иштиракчысы олан рус актјорларындан бири дејиб: Мәним гадыным Бакы ермәнисидир, тапшырмышдыр ки, Бакыда онун атасынын мәзарыны зиярәт едим вә о, куја һәмни мәзары бәрбад вәзијјәтдә көрүб. Әлбәттә, мән

вандализмин тәрәфдары дежиләм, өлмүш адамла һагг-һесаб чәкмәк дә инсафдан дежил. Лакин, ахы биз унутмамалыҗыг кп, ермәннләр бизим орадакы гәбһристанлары чохдан алт-үст еднбләр.

Мәннм үчүн ағыр олан бир факты демәк-истәҗирәм. 1972-чи илдә о вахтлар Үмумиттифаг санаторијасы олан Чермука исгирәһәтә кетмишдим. Чермуқ шәһәри бизим кәндин 15-20 километрлијиндә јерләшир. Атам хәһиш етди ки, доғма кәндимиз Чула кедиб мазарымын үстүнә сәпмәјә-торпаг кәтүрәрсән. һәм дә бабан Фәрзәлиннн арамкаһыны зијарәт едәрсән. Мән евинизә кәлдим. Бизим евдә колхоз сәдриннн аиләси јашајырды. Онлар мәннн көрән кимн таныдылар. Мәгсәдинн биләндә гәбһристана кетмәји мәсләһәт көрмәдиләр, о тәрәфләрдә гудуз итләр вар, сәнә хәтәр јетирәрләр—дејиб фикримдән даһиндырмаг истәдиләр. Лакин мән инадымдан дәнмәдим. Әлимә бир дәјәнәк кәтүрүб јола дүзәлдим. Көрдүкләримә тәәччүб галдым, кәзләрим гәралды, нитгим тутулду. Мазарыстан дармадағын едилмиш, инсан кәлләләри, инсан сүмүкләри һәр јана сәпәләнмишди. Нә вахт ајылдығымы, өзүмә кәлдијимнн билмирәм. Оралан бирбаша санаторијаја кәлдим вә тудијә кимн кәтүрдүјүм торпағы Салјана гајыданда атама вердим. Атасынын мазарынын дағылдығыны ешндәндә киши чох мүтәәссир олду, чаван оғлуну итирәндә ағламајан атам көрпә ушаг кими һәнкүрдү.

Бәли, мәнтигә сығышмаса да, сағлам дүшүнчәјә ујғун кәлмәсә дә милјонларла адам көчкүн өмрү јашајыр, доғма јурдуна, јувасына гајытмаг һәсрәти илә сабаһкы күнә үмид бәсләјир. Биз бу күн бүтөв Азәрбајчанын мәнәфејини дүшүнмәсәк, сәккинз милјонлуғ әһалинин һамысы бир-биринн өзүнә доғма һесаб етмәсә нәннки итирдикләримиз гајтара биләрик, һәтта газандығларымызы да итирә биләрик. Она көрә дә, мән бу күн бүтүн Азәрбајчан халғыны дунја шәһрәтли сүјасәтчи, республика Президенти, Азәрбајчанын азадлығы вә мүстәғиллији уғрунда јорулмаз мүбариз һәјдәр Әлијев чәнәбларынын әтрафында сых бирләшмәјә, Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнә наһ олмаг үчүн бүтүн гүввәләринн сәфәрбәрлијә алмаға чағырырам.

"Халг гәзети". 15 јул 1997-чи ил

Сәфалы Нәзәрли

ЈАДДАШЫМЫЗ ЈАШАЈЫР

Азәрбајчан Республикасы президентинн "1948—1953-чү илләрдә азәрбајчанлығларын Ермәннстан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларыннан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында" 18 декабр 1997-чи ил тарихли фәрманыны охујаркән дәрһал хәјалым өз тәлејиннн узаг, кечмиш илләринә гајытды: ахы мән һәмин о мәнфур

депортасија илә, анам демникән, "сүркүнлүклә" гоша доғулимушдум. Илә адым да о илләрдәки һадисәләрдән јадикар галыб.

Анам сәјләјир ки, 1948-чи илнн шахталы гыш күнләришдән бирн иди. Кетмишдим Ашағы Корнүлү кәндиндәки амамкшиш (Фатма нәнәмкшиш — С.Н.) көчүрүлмәсинә көмәк едим. Онда сәһнн дунјаја кәлмәјинә лап аз галмышды. Амамкшиш аиләсинн көчүрмәк үчүн Газахдан ики јүк машыны кәлмишди. Сүрүчүләрдән бириннн ады Шәмил, о бириннннн нсә Сәфалы иди. Ағлаша-ағлаша күчүмүз чаташлары машына дождурурдуг. Анам рәһмәтлик бизимлә гучағлашыб һалаллашанда үзүнү мәнә тутуб деди:

—Бәсти, а гызым, Аллаһ саламатлығ версин, бу күн-сабаһ илкин дунјаја кәләчәк. Гызын олса, өзүн биләрсән, оғлун олса, бах онда адыны бизим көчүмүзү апаран бу шофернн адыја елә Сәфалы гојарсан. Гој бу, бизим сүркүншүјүмүзүн јадикары олеун.

Елә дә олур. Мән 1948-чи ил декабрын 14-дә дунјаја кәлдим. Адым да рәһмәтлик нәнәм дејән кимн олу.

...О дәһшәтли көчүрмә илләришдә Ермәнстаннн Нәјемберјан рајонунун азәрбајчанлығлары киршикләри илә од кәтүрүбләр. Бизим Ләмбәли кәнди бу бәлкәдә ән бәјүк, бүгүн Гағгазда мәшһур кәндиләрдән бирн олуб. Онда чамаат Икинчи Дунја муһарибәсиннн чајпағышдан јешнәк гуртармышды. Ишин-ишин әкин-бичинә бапиламышды. Кимн кедиб-гајытмајан әвизләриннн ағлајыр, кимн дә иткнн дүшәнннннн јолуну үмидлә кәзләјирди. һәр тәрәфдә ачылығ, гытлығ һөкм сүрүрдү.

Елә бу арада азәрбајчанлығларын дәдә-баба јурд-јуваларыннан көчүрүләчәји барәдә ағлакалмаз сөз-сәһбәт јайылды. Аз сәһра мәсәлә доғрудан да рәсми довләт сәвијәсиндә "танунн гүввәјә" мишди. Шајнәләр доғру чыхды.

ССРИ Назирләр Советинн 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 нөмрәли вә 1948-чи ил 10 март тарихли 754 нөмрәли гәрарларышдан сәһра Ләмбәли кәндиндәки Телман адына колхозун рәһбәрләринн— Бишнәт, Казым вә Исмајыл кишинн гәфләтән рајон партија комитәсинә чағырдылар. Орада онлар һөкүмәтин бу гәрарларынын мәһијәтинн ачыглајыб, тәзликлә көчмәји тәләб едиләр.

Колхоз рәһбәрләри чамаатын көчмәк фикриндә олмадығларынын билдикләри үчүн гәти етираз едиләр. Онда ермәннләр һәдә-гөрху кәлмәјә, тәзјиг көсгәрмәјә бапиладылар. Вәзијәт кәркншәшди. Онлар кәнд чамааты илә бир даһа мәсләһәтләримәјә кәлидиләр. Анчаг бүтүн Ермәннстанда бир учдан кәһакоқ бапиламышды. Сталиннн әмри гаршысында дурмаг мүмкүн дејшди. Ләмбәлишәр мәсләһәтләшин, башда колхоз сәдри Бишнәт Исанов олмағла бир дәстә ағсагалы Бакыја—Мир Чәфәр Бағыровун јанына хәһишә кәндәршләр.

М.Ч.Бағыровун фикри гәти олду: "Мән сизн зарурн олүмдән хилас етдим. Даһа нсә истәјирсиннз, елә дә һәрәкәт ешин".

Ағсагаллар әлләри әтәкләришдән узун керн гајытдылар. Азәрбајчандан кәлмиш көчүрмә комиссијасынын үзвләри ләмбәлишәрә Азәрбајчанын Чәјранчөл дүзүнә көчмәји мәсләһәт бивдиләр.

Бир нечә адам тә'чили келиб о јерләрә бахды. Онлар гајыдыб план мөләјән, ағчаганадын "мәскәни" олан бу чөл-бијабанда мешә-даг јеринин адамларынын јашамасынын мүмкүн олмадығыны сөјләдиләр.

Нәһајәт, кәнд чамаатыны зорла евләриндән чыхармаға башладылар. Әһалидән һеч кәс Азәрбајҗана көчмәк истәмәди. Намы Дебед (Тона) чајынын о бири саһиллиндәки гөншу Сарван (индики Марнеули) рајонунун азәрбајҗанлылар јашајан Гасымлы, Садахлы, Бетарачы, Сарал, Корархы, Гачаған вә с. кәндләринә көчдү.

Јерли әһалинин көмәји илә тез-тәләсик јердән дахмалар тикиб, онлара сығындылар. Анчаг чох тәссүф ки, ермәниләрин тәһрик илә Күрчүстан һөкүмәти дә ләмбәлиләри бир нечә күндән сонра шаллагла дојә-дојә орадан чыхарыб, Садахлы дәмирјол вағзальна төкдү. Зорла тахта вагонилара долдуруб, Јеревана тәрәф көндәрдиләр. Ач-јалавач, шахта-сазаг вура-вура күнләрлә јол келиб ораја чыхдылар. Һөкүмәт ләмбәлиләри һара көндәрмәк барәдә чох көтүр гөј еләди. Нә јахшы ки, дүнијада мәрд вә јахшы инсанлар вар имини. О заман Ермәннистанын Басаркечәр (Көҗә) Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби иһләјән Талыб Мусажев синәсини ермәниләрин габағында синәр едиб, ләмбәлиләрә саһиб дурду, онлары өз рајонуна апарачағыны МК гаршысында гәти билдирди.

Вә "һә" чавабы көзләмәдән ләмбәлиләри тәләсик рәһбәрлик етијин бу даг рајонуна апарды. Ошлары Зод вә Ашыг Әләскәрин кәнди Ағкиләсә кәндләриндә, јерли әһалинин јанында биртәһәр јерләшдирир. Дејиләнә көрә, һәммин ил ораларда гар адама бој-верирмини. Гөншудан-гоншуја "гар тунелинин" ичи илә кедиб-кәлирләрмини.

Талыб Мусажев, Бәһрам Гаманов киши тәссүбкеш рәһбәрләр ләмбәлиләрә мүмкүн олан һәр гајыны көстәрдиләр. Онлары ермәни гасырғасындан горујуб сахладылар. Әһали о ғышы чох чәттиликлә баша вуруду. Јаз јетишди. Әл-ајаг ачылды, јер-көј һәнирләнди. Доғма јер-јурд һәсрәти гәлбләри дидиб-парчалајырды. Бәзиләри көврәлиб аглајыр, көкс өтүрә-өтүрә дағларын о үзүнә тәрәф бојланырды. Нәһајәт, арзу-истәк үстүн кәлди. Гәрар гәти иди: иәјин баһасына олурса-олсун, керижә—Ләмбәлијә дөнмәлијик!

Бир сүбһ гаранлығында ләмбәлиләрин дәстә-дәстә керижә кишли көчү башлады. Атла, улагла, пај-нијада јолу әлләринә алыб Кәдәбәјин горхулу даг јоллары илә Товуза, Газаха, орадан да Ләмбәлијә үз тутдулар. Өлән өлдү, галанлар кәлиб вәтәнә чатдылар. Нә көрсәләр јахшыдыр?.. Онларын ата-баба евләринә харичи өлкәләрдән көчүрүлүб кәтирилмини "гахтаған" ермәниләри долдурулар. Әләсиз галыб онлар кәндин ашағы һиссәсиндә, Хан архынын сағ тәрәфиндә јердән торпаг газмалар—гара дамлар тикдиләр, өзләринә сығыначаг дүзәлтдиләр. Һөкүмәтин ети-разларына вә тәзигләринә бахмајараг јаваш-јаваш һәјәт-бача салмаға башладылар.

О вахтдан Ләмбәли кәнди ики һиссәдән ибарәт олды: Көһнә кәнд, Тәзә кәнд. Ермәниләр сонралар Көһнә кәндин адыны Түркијәнин Зейтун јашајыш саһәсиндән көчүб кәлминш, кечминш дашпақ забити, сонралар узун илләр совхоз директору, МК-нын үзү, Социалист Әмәји Гәһрәманы Бағрат Варганјанын тәшәббүсы илә "Зейтун" адландырдылар. Јери кәлминкән, надир бир факты мүтләг гејд егмәк лазымдыр.

Ермәннистан һөкүмәти ләмбәлиләрин бу ғырылмаз ирадәси мүгабиллидә сарсылараг факт гаршысында галды. Ермәннистан КП МК мәчбур олуб 50-чи илләрин орталарында МК катиби Товмосјанын иңзасы илә "Ләмбәлидә евләрин өз кечминш саһибләринә гајтарылмасы вә онларын совхозда иһә гәбул едилмәси барәдә" јеканә гәрарыны верди. Бу, әсл гәләбә иди. Бу, ермәни һөкүмәтинин үрәјинә вурулмуш ағыр бир јара олды. Ермәни киши-күдүрәти дүз 40 ил чәкди. Вә нәһајәт, мәлум 1988-чи ил кәлди. Мәнфур ермәниләрин мишләтчи гасырғасы түпү гопартды. Бурасы арты һамымыза јахшы мәлумдур.

Даһа о јерләрдә бир нәфәрминиз галмајыб. Анчаг шүкүрләр олсун ки, һәлә јаддашымыз јашајыр, инамымыз ғырылмајыб! Тарихин дәрсләрини унутмаг олмаз.

Президентимизин бу сон, әдаләтлин фәрманы бизи дүнәнимизи гајтармаға, бу күнүмүзү горумаға сәсләјир. Биз өз һагг сөзүмүзү демәлијик!

"Вәтән сәси", 30 декабр 1997-чи ил.

Камил Мухтаров

Азәрбајҗан Емләр Академијасы Милли Мүнәсибәтләр Институнун груи мүдир, тарих емләри һәмизәди

ГАЧГЫНЛЫГ ФАЧИӘСИ

"1948-1953-чү илләрдә азәрбајҗанлыларын Ермәннистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында" Азәрбајҗан Республликасы Президентинин 1997-чи ил 18 декабр тарихли фәрманы гаршымыздадыр. Фәрманын илк чүмләләри белә башлајыр: "Сон ики әсрдә Гағғазда азәрбајҗанлылара гаршы мөгсәдјәнлү шәкилдә һәјата кечирилмиш етник тәмизләмә вә сојғырымы сијасәти нәтичәсиндә халғымыз ағыр мәғлубијәтләрә вә мәшәггәтләрә мәрүз галмышдыр. Мәрһәлә-мәрһәлә керчәкләшдирилән белә гејри-инсани сијасәт нәтичәсиндә азәрбајҗанлылар иһди Ермәннистан адландырылан әразидән—мин илләр боју јашадылары өз доғма тарихи-етник торпағларындан дидәркин салынараг күтләви гәти вә ғырғынлара мәрүз галмыш, халғымыза мәхсус мишләрлә тарихи-мәдәни абидә вә јашајыш мәскәни дағыдылыб виран едилмишдир". Иә гәдәр дә дүзкүн вә објектив пијмәтдир. Тарихи фактлар белә бир шәксиз

һәнгәһәги тамамшә тәсдиғ едир ки, шидики Ермәнистан адланан әрази XIX әсрә гәдәр халис түрк јурду азәрбајҗаншыларын јашадыҗлары әрази олмушдур. Јалныз чар Русјаҗасы мүстәмләкәчиликәриниң ајагы бу јерләрә дәјиди күндән бураја ермәни тохумунун сәһилмәсинә баһланылмыш, тәһиклә илк зәһәрли чүчәртлиәр көрүнүшдур. Јакин чар Русјаҗасы һаким дәһрәләриниң Иран вә Түркијәдәги ермәниләри бу әразијә күтләви сурәтдә көчүрмәсинә баһмајарағ ошлар бурада һеч вахт әһалиниң әкәсәријәтиниң тәһкил едә билмәмәшиләр. Мәдум олдуғу кими, 1918-чи ил мајын 28-дә "Ермәнистан Республикасы" елан едилдији заман бу гәндәрмә дәвләтиниң пәјтахты белә јох иди вә Азәрбајҗан Милли Шурасы 1918-чи ил 29 мај тарихли иҗласында сәс чоһлуғу ишә Ирэван шәһәрини Ермәнистан Республикасының пәјтахты кими танымағы мүдкүн сәјмишди. Гәјд етмәк ләзимиҗ ки, ермәни милләтчиликәриниң тәһкилиә јахшы бәләд олан бәғи Милли Шура үзвләри едә һәмши иҗасәдә бу гәрәра гәти етираз етмишдиләр. Мәсәлә, Бағыр бәј Рајев Милли Шурада тәһкил олунмуш прованшылар адындан демшиди: "Мүстәғил Азәрбајҗан уғрунда чалышмағда јананы рича едирик бизи, ермәни республикасы әразисиндә гәлалылары дә унутмајасыныз". Тарих бу адамларын һә дәрәчәдә узағкәләр вә һағлы олдуғларыны тәз бир вахтда тәсдиғ етди. "Пәјтахтсиз" республика јарандығы күндән ермәни шәһинҗәләри әһалиниң әкәсәријәтиниң азәрбајҗаншылар тәһкил едәп Јори-Пәмбәк, Шоракәл гәзаларында, Зәһкәурда, Қојҗәдә вә дикәр јерләрдә күтләви ғыргышлар торәтдиләр. Фақилар кәстәрир ки, Ермәнистан Республикасында гәти милләтчиликәрини һокмәтәһи етдији 1918-1920-чи илләрдә ошлар "түрксүз Ермәнистан" ишарыны һәјјәтә кәчирмәјә хәли дәрәчәдә һаһи ол мишишдиләр. Һәмши дәврлә азәрбајҗаншылара ғыршы торәдшлмәни вәһинәһкәләр һәттичәсиндә шидики Ермәнистан әразисиндә јашајан 575 миң азәрбајҗаншының 565 миңини ғырмыш вә ја зорла өз јерләриңдән говуб чыхармышдылар вә Ермәнистанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра ошлардан јалныз 60 миң нәфәри өз доғма јурдуна ғајыда билмишди. Ону да дәрәк ки, азәрбајҗаншыларын бир һиссәсини Ермәнистан ғајығмасына разылығ вермәјә мәчбур олмуш Ермәнистан ССР рәһбәрләри дә һеч вахт ошларын тәһкиб вә депортасијасына сәп гәјмағ иҗәттиндә олмамшыдылар вә тоталитар режим шәрәитиндә фүрәт дүшдүкчә белә аманыз тәдбирләрә һәвәсәл әл ағмышдылар. Һәлә Икинчи Дүңја муһарибәсиндән әввәл күтләви колхоз һәрәкәти вә репрессия иләриндә белә тәдбирләрә әл ағмағ имкәнләри пәс киҗәјәт гәдәр јаранмышды. Гәрибә дә ошә һәмши илләрдә Ермәнистан ССР-дә колхоз һәрәкәтиә муғавимәт кәстәрәләрини дә, репрессияја мәруз гәлалыларын дә әкәсәријәтиниң азәрбајҗаншылар тәһкил етмишдиләр. Едә бунун нәһичәси иди ки, 30-чу илләрдә Ведибасарын, Зәһкибасарын, Гәмәрлин, Дәрәлә-јәзин, Ағбаһын вә дикәр бәлкәләрини 50 миң нәфәрдән артығ азәрбајҗаншы әһалин ашәһәһкә Ғазахыстан чәләринә сүркүн

едимшишдиләр. Сәрт иғлим шәрәитинә уҗушланыа билмәјән әһалиниң хәли һиссәси тәләф олмушду. Мәсәлә онда иди ки, сүркүн мүддәти гуртардығдан сонра да өз евләриңә ғајығмағ итәјән ашәһәләрини әкәсәријәтини Түркијә ишә һәмсәһәд олмасыны бәһанә еләрәк Ермәнистанга бурахмырдылар. Јакин бәјүк мәһрумийәтләр баһасына кәри ғајығдыларын дә сонра јәшдән депортасияја мәруз гәлалылары аз олмамшыды. Азәрбајҗан Республикасы президентиниң форманында һағлы ошарағ "Азәрбајҗан халығына ғыршы һовбәти тарихи чинајәт акты" кими гүҗмәтләндиримниң ССРИ Назирләр Советиниң 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 сәјли вә 1948-чи ил 10 март тарихли 754 сәјли гәрарлары Ермәнистан ССР әразисиндә дәлә-баба јурдларында јашајан азәрбајҗаншыларын бу дәфә артығ дәвләт сијасәти сәһийәсиндә депортасиясыны "әсәләндирмишди". Бу гәрарлар әсасында 1948-1953-чү илләрдә 150 миң нәфәрдән чоһ азәрбајҗаншы күтләви сурәтдә вә зоракылығда бу доғма јурдларыннан депортасия олунмушдулар. Фәрманда дәјидилди ки, "ади һүғуғ нормаларына зидд олан бу гәрарларын иҗрасы заманы авторитар-тоталитар режиминиң мөвчуд репрессия ғајдалары кәһши тәһкиб едишмини, мишиләрдә һисәп, о чүмләдән гәчалар вә корпәләр ағыр көчүрүлмә шәрәитинә, кәһкин иғлим дәјишһәкәтинә, физики сарынғышлары вә мәһнәви кәһсәдә доғмәјәрәк баһа олмушлар".

Бу јазыда һағтында сәһбәт ачачағымыз Бабајевләр аһлән едә бүтүн бу ишкәһчәләри јашамыш, ермәни шәһинҗәләриниң һисәһына зидд, һисәп һүғуғларыны коһуд сурәтдә һәлә чинајәткәр һәрәкәтләриниң мишиләрдә гурбанларындан вә иҗнат, үҗат депортасияја мәруз гәлал ашәһәләрдән бириндр.

1934-чү ил мајын 20-дә Ермәнистан ССР-ни Гәмәрли рајонунун Улуһаны кәһдниндә дүңјаја көз ачмыш, һазырда Сумґајығ шәһәриндә јашајан Бабајев Ариф һәсән оғлунун сәјләһкәриндән:

—Аһшәһиз беш нәфәрдән ибарәт иди: атам, аһам, бәјүк ғырданыш Исмајыл (1931-чи ил тәвәллүдү), мән вә кичик ғырданыш һүсәји (1939-чу ил тәвәллүдү). 1938-чи илдә атам һүсәји һәсән оғлу Бабајеви кәчә јарысы кәһиб евдән апардылар. О заман мән ушағ олдуғум үчүн бунун һә сәбәбә едилдијини баһа дүшә билмәздим, һеч о һадисәләрини чоһу да јадымда гәһмајыб. Ошә корә дә аһам Бабајевә Сура һүсәји ғызының мәнә данышдығларыны сәјләмәјә мәчбурам. Атам һәбс едилдикдән үч күн сонра кәһиб ашәһәһкә мәхсус мал-ғараны вә ев ошәләрини зорла әһшәһәздән алдылар. Аһамызы вә биз үч корә ғырданыш ев һағтарында тәһкир едә-едә, дәјә-дәјә јүк маһынына мишириб Гәмәрли рајону мәркәһинә апардылар. Гәмәрлидә бизи вә бизи кими мишиләрдә ашәһә 3 күн ачығ һавада, ач-суеуз саһладыдан сонра кәчә јарысы јүк вагонларына миширдишләр. Бир һечә саатдан сонра аһамызы да биз олан вагона кәтирдишләр. Бундан сонра јүк ғатары Ғазахыстанга јола салышды. Аһамың дедийинә корә 40 күн јол кәтдик. Ачығ, суеузлуғ, сәјүғ вә хәстәһик адамлары тағәтдән салырды. Бу сәбәбләрдән дә ушағларын вә гәчаларын бир һиссәси мәһзил баһына кәһиб чыха

бишмәли вә йолда вәфат етди. Нәһажәт, чох зүлм, эзаб-эзиңјәтләрдән сонра биз Газахыстанын Сарыағач районуна кәлиб чыхдыг. Орада чамааты дәстәләрә бөләрәк колхоз вә совхозлара кондәрдиләр. Бизин вә 7 нәфәрлик башга бир аиләни Дашбулаг совхозунда бир отагда јерләндирдиләр. Беләликлә, 12 нәфәрлик ики аилә узун мүддәт бир отагда јашамалы олдуг. Јалшыз хејли вахт кечдикләи сонра, нәһажәт, һәр аиләјә төвләјә охшajan ажрыча бир отаг вердиләр. Анамын деләјинә керә јерли әһали арасында нечә таблиғат анармышыдыларса, онлар биздән горхур, үз-үзә кәлдиклә гачыб кизләндирдиләр. Тәзәчә јербәјер олмушдуг ки, мүһарибә башланды, атам дејүшән орду сыраларына чагырылды. Лакин ону дүшмәнлә вурушмаға да гојмадылар. Кимсә кәлиб чатдырмышды ки, атам Совет һокумәтинин әлејинә данышыб (куја буна һеч һаггы јох имши). һәмнин хәбәрчинин јалан мә'луматы киңәјәт етди ки, атамы һәбсә алсылар вә 17 ил мүддәтинә азалдыгдан мәһрум етсиниләр. Беләликлә, бизә фәрарни, совет һакимияјетинин дүшмәни дамғасы вурулду вә бизим онсуз да аһ-фәған ичәрисиндә кечән һәјатымызы јени мәһрумияјәтләрә дүچار етди.

Мүһарибә гуртардыгдан сонра биз (анам, гардашларым вә мән) бөјүк чәтнликлә дә олса 1946-чы илдә Ермәнистанан—доғма дәдә-баба јурдуна гајыда билдик. Лакин бу чәтнликләр баһасына баша кәлмиш севинчимиз ани олду, узун сүрмәди. Ермәниләр тәрәфиндән јенидән тәзјигләрә, тәһгирләрә мә'руз галдыг. 1948-чи илдә Совет һокумәти азербайжанлыларын Ермәнистандан көчүрүлмәси һаггында гәрар чыхардыгдан сонра исә онлар даһа да һәјасызлашдылар, бизи јенидән доғма јурдумуздан говдулар. О вахтдан индијә кими Сумгајытда јашајырыг. Әлбәттә, 50 илә јахын јашадығын јер һаггында пис демәк һанкорлуғ оларды, һеч күзәранымыз да пис дејил. Бунуила белә, вәтән һәсрәти үрәјимизни дағлајыр, доғма торпаг данм бизи өзүнә чәкир. Ону да дејим ки, атам 1958-чи илдә һәбсдән бурахылдыгдан сонра хәстә һалда Сумгајыта, јанымызга кәлди.

Азербайжанын, Хәзәр дәнзинин һавасы санки кышнын хәстәлијинә шәфа верди вә о јенидән әмәк фәалијәтинә башлады. 1991-чи илдә исә дүнјасыны дәјишди.

Али тәһсилли истилик техникасы мүһәндиси Ариф Бабајев бу күн дә әмәк фәалијәтинин давам етдирмәкдәди. О, 1972-чи илдә аилә һәјаты гурмуш, бир оғул вә ики гыз атасыдыр. Олун доғма торпаг һаггында сөјләдикләрини һәјәчансыз, гәһәрсиз динләмәк мүмкүн олмур. Онлары гәләмә алмаг исә даһа чәтиндир. һәр кәлмәнин, чүмдәнин кағызга көчүрүлмәси бөјүк изтираб һесабына баша кәлир. Дүшүнүрсән ки, нијә ахы бу, зәһмәткеш, сүлһсөвәр, һеч кимин пајынла көзү олмајан, һалал зәһмәти илә доланап, өз абыр-һәјасыны көзләјән бир халг һәмишә тәчавүзләрә мә'руз галмалыдыр, данм зүдм чәкәлидир. Бунлара һачанса сон гојулачагдырмы? Сонра, нијә ахы биз башымызга кәтирилән мүсибәтләри, ади инсани һүгүрларымызын позулмасыны мүһүм бир дәвләт сирри кими үрәјимизни ән дәрин кушәсиндә кизләдиб сахлајырыг? Нијә бу

барәдә аләмә чар чәкәми бачармырыг. Бизим мәғрурлуғумуздурму буна сәбәб, ја ачизлијимиз, өз һаггымызы мүдафиә етмәји бачармамағымыз, бәлкә фәрасәтсиз рәһбәрләримиз дилимизи, агзымызы елә бағлајыблар ки, һәлә дә өз сөзүмүзү, дәрдимизи демәкдән чәкинирик. Ахы Ариф Бабајевин сөјләдикләри доғма јурдан—инди исә Ермәнистан алланан мөкәндан говулмуш јалныз бир аиләнин фачнәсидир. Белә икигәт, үңгәт фачнәләрә мә'руз галмыш аиләләрин сајы исә мишләрлә, он мишләрләдир. һәм дә 1988-чи илдә бүтүн азербайжанлылар сиһә күчүнә Ермәнистандан говулдугдан сонра белә аиләләрин сајы дәфәләрлә артмышдыр. Көрәсән, белә чинајәтләри төрәләнләр, онлара јашыл ишыг јандыран банскарлар нә вахтса тарих гаршысында чаваб верәчәкләрми? Дүнја ичтимаияјәти азербайжанлыларын артыг ики әср давам етмиш мүсибәтләриндән нәһажәт хәбәр тутачагдырмы?

Бизә елә кәлир ки, Азербайжан Республикасы президентинин јухарыда ады чәкилән фәрманы мәһз бу суаллара әтрафлы чаваблар тапмаг үчүн һазырланмыш вә имзаланмышдыр. Шүбһә етмәмәк олар ки, мөһтәрәм президентимиз һәјдәр Әлијевин сәдрлији илә јарадылмыш ән јүксәк сәвијәли дәвләт комиссиясы азербайжанлыларын Ермәнистан әразисиндәки тарихи-етник торпағларындан күтләви сурәтдә депортасиясынын һәртәрәfli тәдгиг едилмәси, Азербайжан халгына гаршы дәвләт сијасәти сәвијәсиндә һәјата кәчпирилмиш бу тарихи чинајәтләрә һүгүги-сијаси гүјмәт верилмәси вә онун бејнәлхалг ичтимаияјәтә чатдырылмасында өһдәсинә дүшән вәзифәни лајигинчә јеринә јетирәчәкдир.

Гулу Кәкәрли

КӨЗҮ ЈАШЛЫ ДӘРӘЛӘЈӘЗ...

Дағлар башы ала гар,
Ала јазлыг, ала гар,
Нә гәдәр гар јағмышды,
Јағмамышды белә гар...

Бу бајатыны нәнәм 1951-чи илдән дәдә-баба јурдундан, Дәрәләјәздән дидәркин дүшәндә чәкиб.

Нә гәдәр гар јағмышды,

Јағмамышды белә гар,—дејәндә нәнәм ону нәзәрдә тутуб ки, 1904, 1917-1918-чи илләрлә мүгајисәдә, 1948-51-чи илләр гача-гачынын зүлмү, ачысы, агрысы даһа чох олуб. Вә үмид едирди ки, бу ахырынчы күчлү гарды јағыр. Күман еләмирди ки, 1988-чи ил кәләчәк вә о ил човғун олачаг. Бу човғун чамааты һәмишәлик дидәркин салачаг дәдә-баба јурдундан.

Нәнәм бу күнү көрмәди. Бирчә онун гәбри бу һадисәләрин шаһиди олду. Көрәсән, јашасайды, бу күнүн бајатысыны нечә чәкәрди?

Гәндәб нәнәм дорд гачагачдан икисинин шаһидиди. 1904-1905-чи илләрдә ушаг омушду, ядына кәлмирдә. Амма бөјүкләрнин даһышығындан жалдашына һонан әһвалатлар, ермәшиләрнин гаһсызлығы илә бағлы һадисәләр дилинин әзбәриди. Озүдә апарды о һадисәләрни, әһвалатлары...

1917-1918-чи илләрдәки гачагач, нәнәмнин кәлишлик чағларына дүшүб. Чаван әрп, беш баласы олдүрүлүб. Јаныгылы-јаныгылы даһышырды о күнләрден... Даһышанда һәмшиңә ағлајарды. О күнләр оша бала дағы да чәкиб.

1948-1952-чи илләр нәнәмнин нәвални күнләринә дүшүб. 17 јашлы Күлдүстаны иттириб. Кетсин о күнләр, кәлмәсин—дејерди. Амма кәлиди. Озү дә дөһшәтлә кәлиди...

Көјчә маһалы илә Дәрәләјәз маһалы гоһадыр. Бу маһаллары Сәлим кәлиди бир-бириндән ајырыр. Јан гәдим заманлардан һәр ики маһалын саз-сөз һөвәскарлары бир-биринин евинә кедиб-кәлишин, онларын сазла, сөздә башлајан үнсәјјәти сонралар ашләви дәстлуға чевришмишди. Бу кедиш-кәлиши дә јол-из ачылашдан давам сәјјирмиш та кәдик бағланана киши. Бир дә кордүн повруздан сонра кедиш-кәлиши башлады, нә башлады. Пајызын икинчи ајында да көрәрмишләр ки, буду, гар гапыны алыб, кәдик бағланыб. Беләчә һәр ики маһалын ашығлары јенә дә һәсрәтлә көзләјәрләрмиш јазын кәлмәјини. Бу сырадан Дәрәләјәз маһалынын Саллы кәлишинин саз-сөз билишләринин Көјчәнин ашығлары илә олан дәстлуға бир өрнәкди. Белә ки, Саллы кәлиди Дәрәләјәзин "пајтахты" һесаб олу-шурмуш. Һәм јол ғырағында—мүнәсиб јердә олдугундан, һәм дә Дәрәләјәз ашығ вә шаирләринин ән адыларынын Саллыда јашамасы Көјчәдән кәлән ашығлары бу кәндә дүшүрүлдү. Бурда Көјчәнин ән мәшһур ашығларындан Ағ Ашығ (Аллаһверди), Ашығ Әләскәр, Мәммәдһүсејн, Бәјләр, Әбдүкәзим, Уста Абдулла, Новрас Иман вә с. киши ашығларла "аслан дејүшүнә" кирмәји бачаран ашығ вә шаир-ләр јашајыб. Ашығ Чәлил, шаир Тәһмәз, Дәлиләк Хәләф, Ашығ Әсәд, шаир Алһүсејн, шаир Мөһәммәд (Чәлипни гардашы), шаир Ғагулу, Ашығ Гулу, Мөһәммәдәли, Ашығ Бөһмән... Бу һәлә Саллы кәлиндә јашан ашығ вә шаирин һамысы дејил. Бүтүн бу ашығ вә шаирләрнин башында Ашығ Чәлил дурур. Ашығ Әләскәр Көјчәнин ән адлы ашығы олдугу киши Чәлил дә Дәрәләјәздә ән устад ашығ сәјымшидыр.

Ашығ Чәлил тәхминән өтән әсрин 50-чи илләриндә Саллы кәлиндә дүңјаја кәлиб. Һәлә ушаг вахтларындан саз-сөзә көпүл вериб. Ашығ Чәлил көзүнү ачыб шаир Тәһмәзин көрүб, Дәлиләк Хәлә-фи көрүб, Ашығ Әсәди көрүб. Гочаларын дејијинә көрә Дәлиләк Хә-ләф апаран мәчһисини һәндәвәринә һамилә гадылылары бурах-мазмышлар.

Тој-дүјүндән саваји Саллы кәлиндә ше'р мәчһисләрни дә кеш-рәрмишләр. Бурјај Көјчәдән, Чығын дәрәсиндән (Веди рајонунун әразисин), Зәнкәзурдан, Нахчывандан, Ирандан ашығ вә шаирләр кәләрмиш. Бу ше'р мәчһисләриндә ше'рдән, сәнәтдән сәһбәт едәр,

дејишпәрмишләр. Белә мәчһисләрдә бир бағлама пову дә мәшһуруј-муш. Бағламанын бу повүндә бир әнјапын, ја да һејванын вә с. нишанәләрни садаланыр. Бу бир пов тапмачаны да хатырладыр. Озү дә бағлама бир адама дејил, бүтүн мәчһисә дејилир. Һәр ким үч көрә белә ше'рләрни ача о һәмши мәчһисини устады һесаб олунарымыш, аднан сәјләнәрмиш ки, "бәс фишан мәчһисини устады фишанкәс". Чәлипни атасы Мешралы киши дә саз-сөз һөвәскарлары нини вә о да ше'р мәчһисләринә кәдәр, һәрдәнбир балача Чәлипни дә өзү плә апарармыш. Чәлип ашығлары фикир верәр, бир-бириндән көзәл дејимләри, сәјләмәләри сипәдәфтәр едәрмиш. Күнләрни бир күнү ше'р мәчһисләринин бириндә Ирандан кәлишин Ашығ Аббас адлы бир гонаг көзәлләмә үстүндә бир ше'р охујур. Чәлип онун чавабыны биринчи тәзыр. Ашығ Аббасын 16 јашлы Чәлипдән хошу кәлир. Сонра Чәлипни бир-ики ағыз охутдурур, чағгысына гулағ асыр.

—Һә,—дејир,—мән бу огланы шәјирдишә котүрәрдим.

Мешралы киши әввәл разы олуыр.

—Устад,—дејир,—бир чәтән күләфәтим вар, тәзә-тәзә әлимдән тутур. Мешралы киши кәнд ағсагталынын тәвөгәсини јерә салмыр. Ашығ Аббас Чәлипни өзү плә бәрәбәр Ирана апарыр. Ону ашчаг јәј ајларында ај јарымлыға Мешралы кишишә көмәк еләмәјә бурахыр. Галан вахтлар Ашығ Аббасла көзир. Дорд пл кечир, беш дејәндә Ашығ Аббас бөјүк бир мәчһис дүзәлдир, шәјирдини ахырынчы дәфә нымтаһана чәкир, она бир саз бағышлајыб, кет,—дејир,—вердијим чөрәк сәнә һалал олсун.

Елә о вахтдан Ашығ Чәлипни ады гошшу маһалыра јәјилыр. Һамы Ашығ Чәлипни өз нишәјинә апармағ итәјјирмиш. Хәбәр Ашығ Әләскәрә дә чатыр. Үстүндән бир пл кечмәшин ешидир ки, Ашығ Чәлипни Көјчәјә тоја кәтирибләр. Ашығ Әләскәр һәмши кәндә чатана киши Чәлип тоју гуртарыб Саллыја гајыдыр. Ахшам јатыб сәһәрнен Нахчывана тоја кәлир. Ашығ Әләскәр дә о јандан фикирләшир ки, јох, белә олмаз. Чәлипшә дејишмәшјәм. О фикирлә дә, Дәрәләјәзә чапар көндәрнб Чәлипни евинә гонаг чағырыр. Гонаг чағырмағ илә ашығлығда әсиндә дејишмәјә чағырылмағ демәкди. Чапар сөзүнү дејиб гајыдыр. Ашығ Чәлил кәндә кәләндә мәсәләдән һалы олуб Көјчәјә һазырлашыр. Кәнд чамааты ону бурахмағ итәмир ки, кәлиб ел нишдә хар олуб гајыдачағ.

Ашығ Чәлип фикир вермәјиб атланыр. Ағкиләјә чатыб Әләскәрнин евини сорушур. Еви нишан верирләр. Јахыланыыб көрүр ки, бир киши һәјәтдә араба тагтылдадыр.

—Ај әми,—дејир,—Әләскәрнин еви будурму?

—Булу, нејнирсән Әләскәрни?

Чәлип гајыдыр ки:

—Мәни гонаг чағырыб.

Әләскәр көрүр ки, бу Чәлипди, амма Чәлипни белә чаван олдугуну билирди.

Әләскәр Чәлиплә сәмини көрүшүб евә дәвәт едир. Ахшам мәчһис гурулуыр. Әләскәр мејданы Чәлиплә верир. Чәлип сазыны

"Мәчлис диваниси" навасына көкләйр. Сонра "Османлы диваниси" чалыр, "Устаднамәнин" ахырынчы күлүнү вуранда Әләскәр көрүр ки, Чәлил камил ашыгды. Онун чалгысы, отурушу, дурушу Әләскәрә чох хош кәлир.

Чәлил сонра өз гошдуғу тәэ һавачаты чалыр.

Һава Әләскәрә таныш кәлир. Сорущур ки,

—Оғул, бу нә һавадыр чалырсан?

Ашыг Чәлил гаҗыдыр ки:

—Дәдә, буну өзүм гошмушам.

Бурда Әләскәр һахына кәлир:

—Оғул,—деҗир,—бу һава ишнән белә сәнин адыннан галды "Чәлилин".

Бу һава һал-һазырда Әмраһ Күлмәммедовун ифасында раднунун сәс хәзинәсиндә сахланылан, "Чәлилин" һавасыдыр. (Әсил ады "Орта Чәлилин".) Сонралар, Чәлил "Баш Чәлилин" вә "Аҗаг Чәлли" һаваларыны да җарадыр.

Елә бу көрүшдән дә Әләскәрлә Чәлилин достлуғу башлаҗыр, җә өлән күнәчән.

Ашыг Чәлилин нәвәси Ашыг Мирзәлинин ледҗинә көрә бабасы Чәлилин 12 саз һавасы олуб. Бу һаваларын җедисини әлдә еләмишк. "Баш Чәлилин", "Орта Чәлилин", "Аҗаг Чәлилин", "Гәһрәмани", "Дәрәләҗә кәраҗлысы", "Гаҗтарма" вә "Бадамы". Ашыгын галан беш һавасынын да сорағындаҗыг.

Ашыг Чәлил һәм дә бир нечә истадлы шәҗирдә җетирмишдир. Саллы кәндиндән Ашыг Гулу, Ашыг Бәһмән, Һорс кәндиндән Ашыг Гәһрәмән онун шәҗирдә олмушлар. О вахтлар Ашыг Чәлил өз шәҗирдинә "ашыглыг курсыну" баша вурдугдан сонра ону да көтүрүб досту, устатлар устады Әләскәрнин һанына кедәрмиш. Әләскәр дә чаван ашыгы чәк-чөвирә салар, онунла деҗишәр, сынаг имтаһанындан уғурла чыхан чаватлара "ашыг" ады верәрмиш. Чәлилин "Гәһрәмани" һавачатынын җаранмасы да марағлы тарихчә илә бағлыдыр. Маһалын Һорс кәндиндән олан Гәһрәмән бир нечә ил иди ки, Ашыг Чәлилә гуллуғ еләҗирди. Вәдә тамам оlanda Гәһрәмәни да көтүрүб Көҗчәҗә үз гоҗулар. Ағкилсәҗә хәбәр җаҗылыр ки, Чәлил кәлиб. Јаваш-јаваш чамаат да җығылыр. Әввәл устатлар чалыб чағырыр. Ашыг Чәлил бу мәчлисә кәләнләрә сазла "әләҗкәсалам" елиҗирмиш, сөзлә "хош кәлдин" деҗирмиш. Әләскәр бурада кәлиб Чәлилин бармағларыннан өпүр, ағлаҗыр:

—Оғул,—деҗир,—һаҗыф о бармағлара ки, торпаға кедәчәк.

Чәлил гаҗыдыр ки:

—Устад, сәндә олан о сөзлә, дастанлар торпаға кетмәҗәчәкми?

Әләскәр бурада Чәлилин гучаглаҗыр:

—Индилә кимнә достудуг,—деҗир,—бу күндән олдуг гардаш.

Чәлил меҗданы Ашыг Гәһрәмәна верир. Гәһрәмән устатдан үч дөфә үз истаҗиб "Мәчлис диваниси" чалыр. Сонра "Османлы диваниси", сонра да зил һавалара кечир. "Мисри", "Кешишоғлу", "Короғлу", Әләскәр бир чаланда Гәһрәмән ики чалыр. Көрүр ки, жох

елә бу ашыгды ки, ашыгды. Јахына кедиб үзүндән өпүр. Бу да имтаһандан "беш алмаг" демәкди.

Ашыг Чәлил мәчлисә кирир. Јенә дә тәэ бир һава чалыр. Чамаат елә баҗадан кәзлүҗүрдү ки, Чәлил тәэ нәсә чалмалыды. Әләскәр дә фикир вериб көрүр ки, тәэ һавадыр. һаванын адыны сорущур.

Чәлил чаваб верир ки:

—Устад, һаваны елә бурадача һамыннан чалдым.

Әләскәрнин көзләри җашарыр.

—Оғул,—деҗир,—сөз хиридары биздә, һавачат хиридары сиздә.

Гоҗ бу һавачат да сәнин бачрыглы шәҗирдин Гәһрәмәна ад олсун.

Ашыг Чәлилин о бирн һаваларынын җаранма тарихчәси һәләлик мәлүм деҗил. "Гаҗтарма" гәмли һавасыны исе 1917-чи илдә чалыб. Һәмин илин җаҗында Дәрәләҗәзин сакит һәҗатына ағрылар гәдәм гоҗур.

Чамаат һәр күнү бир бәд хәбәрлә гаршылаҗыб бәд хәбәрлә җола салыр. Чәлилин бөҗүк оғлу Хәллин бәд хәбәрн исе бүтүн кәндин чыздағыны чыхардыр. Арвады Гызһанымын өлүмүндән сонра онсуз да өзүнә кәлмәҗән Чәлилә оғул дағы да чәкилир. Бу тәрәфдән дә Јапон деҗилән бир гулдур тәхминән миш нәфәрлик дәстәсини кәтириб кәндин 4 км-дә олан Кәләкүлүк кәндинин һанында җерләшдирир. Деҗиләнләрә көрә дәстәбашчысы Јапон Гарабағ ермәниси олуб. Кәләкүлүк кәндинин кешиши Наһапәт (она һөрмәт әләмәти олараг Дер Ваһан да деҗирләрмиш) һәр күн сәһәрдән ахшамачан Јапонун һанында олурмуш. Һәтта кәнддән онун дәстәси үчүн 3 күнлүк азугә дә кәтирдибмиш. Јапон да она бир кешиш кимнә һөрмәт едир, һәтта өз планларыны она данышырмыш. Јапонун мәгсәди кечәҗән Саллы кәндинә һүчүм етмәк, чамааты гырмағ, гәнимәти апармағ иди. Дуҗа җахшы адамлардан хали деҗил. һүчүмун дәгиг вахтыны өҗрәнән кешиш Наһапәт ахшам евә кетмәк адыла Саллы кәндинә кәлир. һадисәни кәнд чамаатына хәбәр верир. Дәрәд бир икән беш олуб. Чамаатын көтүрдүкләри бир дәст җорған-дешәк, бир дә мал-һөҗван олуб. Кечәҗкән дағлара чәкилирләр. Бәҗәлиҗә чыхырлар (Бәҗәли җайлағ җеридир).

Јапонун дәстәси сәһәрә җахын кәндә һүчүм едир. Көрүрләр, ләлә көчүб, җурду галыб. Јапон чамаатын Бәҗәлиҗә гачмағыны өҗрәнир. Чамааты орада гырмағы гәрара алыр. Кешиш буну да чатдырыр кәнд чамаатына. Кешиш 10-15 км-лик мәсафәни пиҗада кедиб, ахшам Бәҗәлиҗә чатыр, һадисәни хәбәр вериб хоруз банында керн Кәләкүлүҗә гаҗыдыр. Буну бир нечә адам көрүр. Хәбәри Јапон чатдырырлар. Ертәси күн Јапонун дәстәси Бәҗәлидән дә әлибош гаҗыдыр. Јапон кешиши ахтарыр, о исе дуҗуг дүшүб чамаатын һанына гаҗыдыр. 15 күн онларын һанында галыр. Јапон исе кешишдән гисас алмағ мәгсәдилә онун вар-җохуну талаҗыб, орадан Хачик кәндинә кедир. О зонда беш азәрбаҗчанлы кәндн вар иди. Зеҗтә, Габахлы, Гурдгулах, бир дә Јенкичә кәндләри, Әмағу кәндинә җығышыб өзләрини горуҗурлар. 4 аҗ ермәниләр онлара бата билмир, сонра Јапон барышыг адыла силәһлары җығдырыр. Онлара сөз верир ки, сиздән өзүмүзә рәһбәр сечәҗәик. Елә ки, силәһлары җығырлар, гадынлары вә ушағлары бир җерә, кишиләри бир җерә җығыб олмазын

әзіздіктөр верибләр. Гөмәлар дашышыр ки, ермәниләр гадынлары сојундуруб мусиги сөдалары атында жаллы кетмәжә мәчбур еләйибләр. Ойнамајанлары јериндәчә доғрајыблар. Кишиләри сојундуруб сағ вә сол һаһијәләрдән булуғу кәсиб әһлигә дә кәсибән јерә гојдуруб соруштурмушлар: һә, пәчәди тәзә шалварын?

Кишиләрин вә гадынларың бојук бир һиссәсини кәндиң ајағында олан гајадан ашағы тоқубләр. Арна гајасы тәхминән 200 метр һүндүрлүккәдир). 2 миң адамдан дәјүдлјјинә корә икә һәфәр сағ чыхыб. Бир киши вә бир гадын. Олары гајадан атаңда гадынын туманы, кишиниң пәә шинеләи чәтпир кими онлары әһлимәкдән гөрүјүб. Беләчә ғырыблар беш пара кәндиң чамаатыны...

Салшы чамааты бир мүддәт Әјричәдә дадилаланыр. Бурада да ермәниләр аман вермир онлары. Чамаат орадан да ашыр Чығыш дәрәсинә. Зинчирин кәндиңә дүшүрләр. Зинчириндән ермәниләр чамааты гөвур Гәлишлјә. Чәлиш көрүр ки, ермәниләр һеч јердә чамаата аман вермир. Абасгулу бәј Шәдидиәкинши јанына кедир. Абасгулу бәј оғу јахшы гаршылајыр. Чәлиш онуңла чөхдан ташын иди. Ашығ Чәлиш Абасгулу бәјни дәстларыннан биринши тојуғу еләмишиди.

Абасгулу бәјни мәсләһәтти илә чамаат үч дәстәјә бөлүпүр. Һәр дәстәни бир кәндә кәндәрир. Гарахача, Шаһабшјә, бир дә Дәвәөләнә. Бир һәфтәдән сонра Гарахачдан хәбәр кәлир ки, ермәниләр барышың адыла чамааты бир јерә јығыб ғылыңчдан кечирибләр. Бир һиссәсини дә бир бојук дама јығыб од вурублар. Дәјүләнә корә јанан гадынларың ичиндә олан Күлсәбаһын баятыларының јангысы ермәниләри дә ағладыб. Ушағы-бојуклу һамысыны јандырыб күдә чевирибләр. Гарахачда вәһишчәсинә јандырылан вә өлдүрүләнләрини сајы 500-дән артығ олуб. Орада икә ермәниши ад-фахишчәсә јалда галыб. Самсон вә Матос Газарјан гарданлары корнә ушағлары сүңкүјә кечирир, кәјә галдырыб јерә чыршырмышлар. Бир пәчә ермәнишиң ады да јалданларда галыб. Мәһраб, Хачо, Оһанес. Булар пәә киши вә гадынлары сојундуруб амансызчасына ишкәнчә верә-верә өлдүрүрмушләр. Кишиләрин чынағ күрәјинә гајнар самовар бағлајыб дәјүрмишләр ки, "ичиң чајдан, сизин чајда арапыз јахшыдыр ахы..." Бичарә һөнәмши биринчи әри вә беш ушағы да бурада гәтлә јетириләр. Һөнәм бир мүддәт хәстә јатыр.

Чамааты ғырыб-чатаңдан сонра өјрәшиләр ки, бу Салшы кәндишиң чамаатыды. Олар фикирләнир ки, даһа кәндиң адамларының һамысыны ғырмышың. Олар ки, бир аздан ермәниләр гөһумлу-гарданшы кәлиб јығылырлар кәндәтәки евләрә.

Бир пәчә илдән сонра Салшы чамаатының бир һиссәи гајыдачағ дәдә-баба јурдуна вә орада Самсонла Матос гарданларыны корәчәкләр. Оларынши бәһмәмәзлјјә гојуб јатајачағлар бир кәндә. Бүтүн булар сонра олачағ.

Иди пәә һәләлиң 1917-чи илши гајылыды. Үзү ғына кедир.

Бундан сонра чамаат јешидән дағларә чәкилир. Бурада Ашығ Чәлиш бир зәрбә дә дәјир. Ғынын оғлаи чағы кичик чышәдә Дәрәшчәкдән кәлән ермәниләр кечәјкән Ашығ Чәлишиң

көзәкәлимиң ғызы Мијана јатајан комаја һүчүм елир, 3 ушағыны өлдүрүб, әри Салманы оғлумчул јаралајырлар. Мијананы пәә апарырлар. Сабаһысы күн сәс дүшүр ки, кәндиң даһа икә сај-сәчмә көзәлләри, Ибадын арвады Күлүстан вә Хырдачаның ғызы Пәриши дә јесир апарыблар. Бу үч ғызың үстүндә пәчә-пәчә икәд басылар, ғызлары гајтара бәһмирләр. Кәндиң көзү ағлар галыр.

Чәлиш Абасгулу бәјни јанына кедир. Абасгулу бәјни дәстәи дағлары өләк-вәләк еләјир, ғызлары кордүм дәјән оғмур. Илим-шым итир кәндиң көзәлләри. Јад әлзәрә, јад дилзәрә, јад дилзәрә дүшүрләр. Бүтүн булар Чәлиш дәрд үстүндән дәрд кәтирир. Бир дә онун үзү күлүр. "Гајтарма" гәмләи һавасыны да о күшләр чалыб. Һәм дә гәмләи чалыб, она корә ки, Мијана бир даһа гајытмајачағ.

Ашығ Чәлиш Абасгулу бәјни јанына кедиб чамааты Аразын о таяна кечирмәк үчүн көмәк иләјир. Абасгулу бәј ғында Ирана кечмәжә мәсләһәт кормүр.

—Јаз ағзы оғүм сизә о тая кечирәчәм.—дејир. Бурада Абасгулу бәј уң, дән сарыдан чамаата хәјиң әл тутур. Ағачларың ишәк тоқумундә Абасгулу бәј Хәлишиң кәндәриб Ашығ Чәлиши јанына чағырдырыр.

—Ашығ, сабаһ кечә сизә Ирана кечирәчәм, бәјкә бир-ики ағыз чалыб-оҳујасан? Ја гиемәт, бир дә көрүшәк, корүшмәјәк.

Чәлиш мәчпәшәдә гәмиң һавалар чалыб ағлаја-ағлаја оҳујурмуш. Абасгулу бәј Чәлишиң ағлаја-ағлаја оҳуmasıна дозә бәһмәјиб, сахлајыб. Сабаһысы күн Абасгулу бәј чамааты Ирана кечирир. Чамаат бир мүддәт Иранда, Түркиядә галыр. Сонра Нахчывана кечирләр. Дизә, Күлтәпә кәндиәринә дүшүрләр.

Ону да дәјәк ки, Ашығ Чәлишиң оғлу Бәһмән дә ашығшың етмиши, Нахчыванда сајылан ашығлардан онмушду. Ашығ Бәһмән Икинчи Дүңја мұһарибәсиндән гајытмамышдыр. Ашығ Чәлиш 1923-чү илдә тәхминән 75 јашында Нахчываның Дизә кәндиңдә вәфат етмишиди. Чәлиш шәр јазса да онун гәһиуларыңдан һәлә ки, бизә кәлиб чаташы јөхду. Халымыза 12 ашығ һавасы бәһи етмиши Ашығ Чәлиш һаңтында идијәдәк һеч јердә јазылмамышдыр.

Ара сәкипәшәдән сонра 80 ашығдән 20 ашығ керә, дәдә-баба јурдуна гајыдыр. Ашығ Чәлиш Дизәдә галыр. Бир дә Мијана кәзән торпағларә дөңмүр, Мијана бәһи дағларә гајытгылар. Бу һәлә икинчи гаһагачыдыр...

Үчүнчү гаһагачыда һөнәм бу баятыны чәкәчәк:

Дағлар башы ала гар.
Ала јаның, ала гар.
Нә гәдәр гар јағмышды.
Јағмамышыды белә гар.

Амма һөнәм кормәди ахырыңчы гаһагачы. Корсәјди һансы баятыны чәкәрди корән...

"Халә гәзети", 31 июн 1997-чи ил.

**БУ СӨҤБӘТИ ТАМАМЛАМАҒА
ӘЧӘЛ МАҠАЛ ВЕРМӘДИ**

Сон ики эсрдә Гафгазда азербайжанлыларга гаршы мәгсәдҗөнлү шәкилдә һәјата кечирилән этник тәмизләмә вә соҗгырымы сijasәтинин тәркиб һиссәси олан 1948-53-чү иләр кочүрмәси халгымыза мисилсиз мәһрумийәтләр вә дөзүлмәз мәншәгәтләр кәтирмишидир. Азербайжан Республикасы президентни һәјдәр Әлијевни "1948-1953-чү илләрдә азербайжанлыларын Ермәннистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасиясы һаггында" 18 декабр тарихли фәрманы мәсәләсини маһийәтинини тамамилә ачылмасы, бу тарихи чинајәт актыны өз ады илә гүјмәтләндирмәк, милли мәнсубияјәтә корә инсанларә верилмиш ишкәнчәләр барәдә дүнја ичтимаийәтинә лазыми мәлүмат вермәк үчүн итылмиш мүһүм аддымдыр. Президент фәрманы илә јарадылмиш дәвләт комиссиясынын үзү Нәсирәддин Туси адына Азербайжан Дөвләт Педагожи Университети үмуми тарих кафедрасынын мүдир, тарих елмләри доктору, профессор Јусиф Јусифов илә корүшүб һәм ады чәкилән фәрманын әһәмийәти, һәм дә Гафгаз тарихини дәриндән билән бир алим кими әсрин орталарындакы кочүрмә барәдә мütәхәссис фикирләрини өјрәнмәк истадики. Јусиф мүүллим ағыр хәстә олдуғуна корә ону илә евиңдә корүшмәли олдуғ. Сән демә бизни диктофона сәјләдийи зәңф, хырылтылы, фасиләли, анчаг ајдын фикирләр профессорун емрүндә сонунчу мұсаһибәси имиш. Әслиндә Јусиф мүүллим диктофона данышыдығы сөһбәтдән өзү дә разы галмады вә хәһиш етди ки, бу сөһбәти о сағалыб ишә гајыданан сонра давам етдирәк. Биз дә сөз вердик. Анчаг һөрмәтли алимин олум хәбәрнини ешидәндән сонра лентә алдығымыз сөһбәти олдуғу кими охучуларә тәгдим етмәји гәрәра алдығ.

— Чох бөјүк әһәмийәтли фәрмандыр. Бу сәнәддә тәкчә 1948-53-чү илләрдә азербайжанлыларын өз торпагларындан сүркүн едилмәси, говулмасы мәсәләсиндән сөһбәт кетмир. Бу фәрманда ады чәкилән һадисәләрин тәдгигиндә јени бир истигамәт гојулур. Бу барәдә һәмшишә сөһбәт кедиб. Торпагларымызын әлдән кетмәси барәдә чох данышмышығ. һәтта гәрарлар да, фәрманлар да олуб. Анчаг бу фәрман бизни гаршымыза, хүсусән елми ичтимаийәтин гаршысына чох бөјүк јени вәзифәләр гојур. Биз бирдәфәлик һәлл етмәлийик ки, бу торпаглар кимшидир, кимин олуб, кимләр кәлиб, кимләр кедиб? Бурада лап гәдимиләрдә кимләр јашајыб? Доғрудур, бу мәсәләләр барәдә аз-чох мәлүматымыз вар. Јерли сакинләрин адыны да, көкүнү дә јахшы билмирик. Тәәссүф ки, бу мәсәләләр харичи әдәбийјатда бир чүр, совет дөврүндәки Азербайжан әдәбийјатында исә

тамапилә башга чүр шәрһ едилмишидир. Инди бунларын һамысы мүүјән олунмалыдыр. Бизни мүстәгил Азербайжанын алимләри бу саһәдә өзүнүн ачығ сөзүнү демәлидир. Јәни демәк истајирәм ки, фәрманын бу тәрәфдән дә бөјүк әһәмийәти вар. Мүстәгил дәвләт өзүнүн бу әразиләрдәки (Ермәннистан әразиси нәзәрдә тутулур — *ред.*) сој көкүнүн нә вахтдан башландығыны билмәк үчүн һәр чүр елми арашдырмалар апармалыдыр. Бәли, тарих сүбут едир ки, һәмни әразиләрин илкин сакинләри бизни әчдалларымыздыр. Анчаг бајаг ледијим кими һәмни тарих тәкчә бизни әсрдә үч-дөрд шәкилдә јазылыб. Нәзәрә алаидә ки, тарих бизни әслә башланыб-гуртармыр, онда чох мәсәләләри сүбут етмәлийик. Сүбут етмәк үчүн исә ишләмәлийик.

Ермәннистандан азербайжанлыларын чыхарылмасы тарихи бир сijasәтин давамы иди. Чүнки тарихән азорпаглы дәвләтләр вә халглар һәмшиә кимисә торпағыны әлә кечирмәклә, әрази идиалары етмәклә оз торпагларыны кеңишләндирмәјә чалышылар.

— Јусиф мүүллим, азербайжанлыларә гаршы ики әср давам едән бу һагсызлығын дүнјанын башга бир јериндә аналогу олубму?

— Анчаг Африка өлкәләриндә бәлә мәсәләләр көзә чарпыр. О да өтән әсрдә, бу әсрин әввәлләриндә олан һадисәләрдир. Сивил дүнјада халғын өз јурд-јувасындан тамапилә кочүрүлмәси һеч чүрә габул едилмәз. Јенә дә дејирәм. Сөһбәт әсасән торпағын азлығындан кедир. Азорпаглы дәвләт вә халглар үчүн әлә кечирилән әрази су кимишир, јәни һәјат үчүн вачибдир. Анчаг Азербайжан кичик дәвләт дејил. Онун өз әразисинин һарадан башланыб һарада гуртардығыны сүбут вә тәсдиғ етмәк үчүн елми, сijasәти вә дипломатик күчү вар. Хүсусән сон дөрд-беш илдә бу күч вә имкан артмышидыр. Үмумийәтлә, Азербайжан сон әсрдә бөјүк бир дәвләтин тәркибиндә олдуғуна корә, азалдығы вә мүстәгиллийи олмаса да дәвләтчилик ән'әнәләри вә елми-ичтимаи инкишафы хәли ирәлиләмишидир. Мүстәгиллик әлдә едәндән сонра исә биз һәмни база үзәриндә өз тарихи сөзүмүзү дејә биләрик.

— Бир алим кими дә фикирләринизни сәјләјәрдиниз.

— Бу саһәјә нисбәтән дәриндән бәләд олан бир мütәхәссис кими мән хәли сөз демшәм. Сағлығ олсун, јенә дә өз сөзүмүзү дејәчәјик. һәр һалда нәзәрә алынасы чох мәсәләләр вар.

— Бәс әсрин орталарындакы кочүрүлмәнин шаһиди кими јадынызда нәләр галыб?

— Биз Јереванда јашајырдығ. Атам әмәкдар мүүллим иди. Техникум директору ишләјирди. 1946-чы илдә Мәркәзи Комитәдә сәс јајылды ки, (Ермәннистан КП МК нәзәрдә тутулур — *ред.*) азербайжанлылар кочүрүлмәлидир. Рәһмәтлик Мәммәд Искәндәрөв (Ермәннистан КП МК-нын катиби — *ред.*) атама демшди ки, Бәһлул

мүәллим, жығышмаг лазымдыр. Вәзијәт чох шедир. Азәрбајҗанлылар көчүрүмәлидир.

Бу 1946-чы илдин сөһбәтидир. Ермәниләр әввәлчә "јухарылары тәмизләјирдиләр", јә'ни вәзифәли адамлары говурдулар.

— Бәһанә нә иди?

— Дејирдиләр бураја харичи өлкәләрдән ермәниләр көчүр кәләчәк.

— Амма ермәниләр кәлмәдиләр...

— Јох, кәлдиләр. Бир-ики вагон ермәни кәлди, вәссалам. Биз дә кәлиб бахдыг. Аз идиләр. Көчәниләр ораја кәләнләрдән гат-гат чох иди. Ермәниләр өзләри дә тәәччүб едилдиләр ки, булар чох кәлмәли идиләр.

Сонра Јусиф мүәллимдин сөһбәти сөһбәти давам едирмәјә имкан вермәди. О бизә Чагын вә Каролин Маккартинләриң јаздығы "Түркләр вә ермәниләр" китабыны верди. Инкилис дилиндән тәрчүмә едиләб, 1996-чы илдә Азәрбәјҗанда чаңдан чыхмыш бу китаба Јусиф мүәллим сон сөз јазмышидир. Ермәни мәсәләсән үзрә дәрәһәк — әсаснама шәклиндә гәләмә алынған бу китаба (бурахылына мәсул Гүләјәт Оручовдур) Азәрбајҗан алимләриңдән Јусиф Јусифовун сон сөз јазмасы сүбүт едир ки, мәрһум алим бу мәсәләләр үзрә танымышы мүтәхәссәс иди.

Јусиф мүәллимә оған сөһбәтиңизни тамамламаға әчәл маңал вермәди.

"Халс гәзети", 8 јанвар 1998-чи ил.

Исмајыл Әлијев, Рәфил Мусәјев

Нүвәди кәндиниң сакниләри

НҮВӘДИ СОНУНЧУ АЗӘРБАЈҖАН КӘНДИЈДИ

Нүвәди кәндиниң 18 миң гектар үмуми әразиниңи 14 миң гектары әкинәјарарлы олуб, Шәргдән Зәңкилан рајону, чәнубдан Иран Ислам Республикасы, шималдан Ермәнистанын Гаған, гәрбдән нәә Мәһри рајонунун ермәни кәндләри илә әһәтәләниб, Кәнддә 1450 нәфәрдән артыг әһали јашајырды. Оларын арасындан 4 нәфәр елимәр доктору, 40 нәфәрдән чох елимәр намизәди чыхыб, Нүвәди шафталысы, пары, әнчир, үзүмү вә с. мейвәләри илә мәншур иди.

Нүвәди кәнди 1929-чу илә гәдәр иңизбати әразин бөлкүсү чәһәздән Чәбрајыл гәзасына табе олушду. 18 феврал 1929-чу илдә нәә ашағыдакы сәнәд әсасында Ермәнистан ССР-ни Мәһри рајонуна верилмишидир:

(Рус дилиндә тәртиб олуномуш сәнәдин Азәрбајҗан дилиндә тәрчүмәси):

Загафгазија Совет Федератив Сосиалист Республикасы
Фәһлә, Кәнди, Гызыл Орду вә Матрос Депутатлары Советләриңиң
Мәркәзи Комитәси Рәјасәт Һеј'әтиниң
18 феврал 1929-чу ил тарихли ичласынын
3 №-ли П Р О Т О К О Ј У

Сәдрлик едирди: Чхакаја М. јолдаш.

Иштирак едирдиләр: ЗагМИК Рәјасәт Һеј'әтиниң иңиләри: Бунјадзәдә Д., Бағыров М., Доллизә А., Стур В., Тағыјев И., Шавердова А., Јакубов јолдашлар.

Загафгазија МИК Рәјасәт Һеј'әти үзвәјүнә намизәдләр: Чаваханвили А., Ториқашвили Е. јолдашлар.

Загафгазија МСИ-дән Рухадзе А. јолдаш, Загафгазија Ичрајә Комитәсиндән—Шеренч јолдаш.

Загафгазија МИК Рәјасәт Һеј'әти катиблицјиниң мүдирин Бабајев Г. јолдаш.

Загафгазија МИК тәшкилат шә'бәсиниң мүдирин Мелишков Ф. јолдаш.

Загафгазија МИК тәшкилат шә'бәсиниң тә'лиматчысы Әкбәров јолдаш.

Мәсләһәтчи Качухашвили И. јолдаш.

Ешидилди:

Азәрбајҗан ССР Чәбрајыл гәзасынын Нүвәди, Ернәзир вә Туғут кәндләриңиң Ермәнистан ССР Мәһри гәзасына иңд едилмәси һаггында.

Гәрәра алынды:

Косгәрилмиш үч кәнд өз тәрпағлары илә
Ермәнистан ССР Мәһри гәзасынын иңизбати идарәтмәсинә
верилсин.

Һәмши сәнәдә 26 ноябр 1968-чи илдә Азәрбајҗан КП МК-нын бүросунда музакирә едиләб вә Азәрбајҗан ССР Али Советин Рәјасәт Һеј'әтиниң 7 мај 1969-чу ил тарихли фәрманы илә тәсдиг едилмишидир.

1988-чи илдин февралында Ермәнистандан азәрбајҗанлылар говулмаға башлајанда биз республика рәһбәрлијин гаршысында бу фәрманын ләғв олунамасы барәдә мәсәлә галдырдыг. Ләкин иләдјимизә наһ ола билмәдик.

Нахчываны Азәрбајҗандан ајыран 45 километрик золағын 25 километрин Нүвәди кәндиниң најына дүшүрдү. Бу да һәмши золагда ермәниләриңиң әл-гол атмасына имкан вермирди. Нүвәдиниң гәһрәман сакниләри 1991-чи ил август ајынын 8-нә гәдәр ермәниләрлә вурунду, тәрпағыны, Вәтәниңиң горуду, амма...

О вахтлар кәндин әһалиси Азәрбајчан Республикасынын рәһбәрлијинә тез-тез мүрачбәт едир, сijasи, һүгүги, иjtисади вә мүдафиә мәсәләләриндә ондан көмәк кезләјирди. Нүвәдијә јардымлар едиллир, тез-тез кәлиб-кедирдиләр. һәтта кәнди һамилијә кәтүрмүш шәһәрләр, рајонлар, ширкәтләр дә вар иди.

Нүвәди кәндинин тәбиш шәраити овуч ичи кишидир. Кәндлә кичик бир сиаһлы группә мүдафиғәдә дурсајды, дүшмән әсла Нүвәдијә кирә билмәзди. Дағлыг олдуғуна көрә кәнддә топдан, танкдан истифадә етмәк мүмкүн дејил. 1918-чи ил ермәни-мүсәлман давасында да кәнд өзүнү беләчә горумуш, гаранлыг дүшдүкдән сонра исә кәнди бошалдыб Ирана кечмишдиләр.

Вахтилә Бакыдан Нахчывана Нүвәдидән кечән шоссе јолу чәкилмәси планлашдырылыш вә Нүвәдијә гәдәр (434 км) чәкилмишди. Амма сонра јолун Мәһри рајонундан кечмәсинә ермәниләр мане олдулар. Әкәр һәмин јол вахтында чәкилиб гуртарсајды, јәгин ки, Мәһри рајону инди јериндә јох иди вә ермәниләр бу әразидән чоҳдан көчүб кетмишдиләр.

Кәнди һүидүр тәпәләрдән ермәниләр тез-тез аташә тутурдулар. Мәсафә узак олдуғу үчүн сонүк күлләләр јалныз кәндин әтрафына текүлүрдү. Амма бир чоҳ евләрини диварлары да, шүшәләри дә күллә "јараларына" мәруз галырды. Бунларын сәбәби исә инди бәлли олур. Демә, кәнди "горујан" рус ордусу әскәрләринин өзләри дә кәнди "күлләләјирмишләр". Орду командирләриндән полковник Широскопојас вә подполковник Меркулов демәк олар ки, һәр күн кәндә кәлир, әһалинин кәнддән чыхмасы үчүн фәаллыг кестәридиләр.

Нүвәди мәктәбинин тәдрис һиссә мүдири һәзи Мусајевин дејијинә көрә, әскәрләр сон вахтлар кәнд ағсагалларыны казармаја бурахмырмышлар. Кәнд бошаландан сонра бәлли олду ки, ермәниләр рус ордусу ишә әлбир олуб, тез-тез сәрбәст сурәтдә кәндин кәнарында јерләшән казармаја кәлиб-кедир, кечәләр кәндин ичиндәки бүтүн мүдафиә нөгтәләрини өјрәнир, рус әскәрләри илә биркә әһалинин кәнддән чыхарылма планыны һазырлајырмышлар.

Кәнди "горујан" орду тез-тез кәнд чамаатынын мал-һарасыны оғурлајыр, кечәләр казармада ермәниләрлә бирликдә ејиш-ишрәтлә мәшғул олур, онлара вердикләри вәдә салиг галараг кәнд чамаатына дејирдиләр ки, биз нә вахта гәдәр сизи горујачағыг. Нә гәдәр ки, кеч дејил, башыныза чарә гылын. Гаршыдан кәлән фәлакәти һисс едән кәнд ағсагаллары Азәрбајчан Республикасынын рәһбәрләринә мүрачбәт едәрәк, кәнд чаваһарындан ибарәт полис дәстәси јарагмағы, онлара мадди вә һәрби көмәк кестәрмәји хаһиш етмишдиләр.

Һалбуки о вахтлар Ермәнистанын сиаһлы дәстәләри Азәрбајчан торпағында һәр күн дағынтылар төрәдир, динч азәрбајчанлылары гәтлә јетиридиләр. Ермәни дилини мүкәммәл билдијимиз үчүн бүтүн ермәни верилишләрини изләјирдик. һәр верилишдә ермәниләр "Нүвәди түрк кәндидир вә Бөјүк Ермәнистан јаратмағымыза әнкәлдир"—дејәрәк Нүвәдинин мәһв едилмәси үчүн сиаһлы дәстәләр кәндәридиләр. Амма бизим "үмидкаһымыз" олан кечмиш Азәрбајчан рәһбәрлији биз нүвәдиләрә биканәлик кестәриди.

Бир дәфә кәнд чамаатынын һејванларыны отаран чобан Бағыр Мәммәдов 1990-чы ил октябрын 10-да сүбһ чағы тездән сүрүнү өрүшә апарды. Ахшам исә нә чобан, нә дә һејванлар кәндә гајытмады. Чамаат тәшвишә дүшдү. Бәзиләри белә күман едирди ки, јәгин чобан вәһши һејванлара јем олуб. Амма мәлүмат алдыг ки, ермәни гулдурлары чобаны вә сүрүнү өрүшдән рајон мәркәзинә апармышлар. һәмин дөврдә Мәһри рајонунда фөвгәләдә вәзијәт олдуғундан кәнди ағсагаллары рајон комендантына мүрачбәт едиләр. Комендант белә һадисәнин олмадығыны билдирди. һәтта комендант вертолјотла бүтүн әразини јохлатдырыб, чамааты күнаһландырды ки, дүз дөмирсиниз, ермәниләр белә иш көрмәјибләр. Комендантын сәммилијинә инанмајан кәнд чаваһарлары һәмин ахшам тәхминән кечә саат 21-дә Нүвәди стансијасында Гафандав кәлиб Јеревана кедән Зәнкәзур гатарынын габағыны кәсиб үч ермәнини киров кәтүрүб кәнддә кизләтдиләр. Бундан хәбәр тутан ССРИ Сәрһәд Гошунларынын әскәрләри дәрһал рајон комендантына хәбәр вердиләр. Комендант исә мәчбуријәт гаршысында ишә гарышды. Колхоз сәдрини вә чобанын аиләсини телефона чағырыб онун сағ олдуғуну билдирди. һәтта чобан Б. Мәммәдов телефонла өз аиләси илә дә данышыб сағ олдуғуну хәбәр верди. Јалныз бундан сонра чобанла кәндин сүрүсүнү һәмин үч ермәни илә дәјишдиләр.

1991-чи ил августун 7-дә Азәрбајчан КП МК-нын икинчи катиби В. Полјаничко Нахчывандан Зәнкилана кәлди вә кәнд ағсагаллары илә тәкбәтәк көрүшүб сөһбәт етди. Кәнди сон дахла ганларына гәдәр мүдафиә едәчәкләринә сөз верди.

1991-чи ил августун 7-дә кечә Зәнкилан мейманханасында бизи дә јухудан ојадыб В. Полјаничко илә көрүшдүрдүләр. Полјаничко бизә билдирди ки, вәзијәт ағырдыр. Кәлин Москваја кәди. һәмин фикри ондан әввәл Али Советин сәдр мүавини Наим Фәтәлијев дә сөјләмишди.

В. Полјаничконун сөһбәти зиддијәт тәшкил едирди. Бир тәрәфдән кәнди горујачағларына сөз верир, дијәр тәрәфдән исә билдирди ки, Азәрбајчан һөкүмәти Ермәнистаны һәмншә

күнаһландырмаға чалышыр кп. Ермәнистанда бир нәфәр дә азәрбајчаншы галмајыб. Олар нәә Нүвәди кәндини вә нүвәдишләрни мисал көбгөрөрөк көзүмүзә сохурдулар. Нүвәди кәнди дә чыхса, онда ермәниләрнин дилин гыса олар. Биз ермәнишләрни бејнаһхан аләмдә ифна едәрник.

1991-чи ил августун 8-дә сәһәр саат 5-дә һәм Араз конарындан, һәм дә кәндиң јухары һиссәсидән һаваја гырмызы финәнк атдылар. Финәнкдән сонра кәнди мүдафиә едән орду кәнддән чыхмаға башлады. Чамаат узун мүддәт өвләринә арха сажыб, сон тикәнәрнин белә әсиркомәдишләрни әскәрләрдән кәнди төрк етмәләринин сәбәбини сорундуда "белә әмир алмышың" дејә чаваб вердиләр. Бундан сонра әлачсыз галаң чамаат тәләсик кәнди боһалдыб Иран сәрһәднини јашында јерләшән дәмбирјоһуна төкүлдүләр. Ону да герд едәк кп, кәнд чамаатында әввәлләр чохлу сипаһ олдугуны бикән орду рәһбәрләрни рајонда фәвгәлдә көзјјәт олдугу үчүн сипаһлары јохлајачагларыны билдирмишдиләр. Буны енидән көмәксиз чамаат горхудан өз сипаһларыны Зәнкилан рајонунда јашајан гәһум вә ташышларынын евләриндә кизләтмишдиләр. Бу да әһалини төркисипаһ етмәјини бир јолу иди. Чамаат кәнддән чыхдыгча, ермәнишләр архадан аста-аста кәндә дахил олурудулар.

Кәнд боһаландан үч күн сонра—11 август 1991-чи илдә В. Појанишкәнуң тәләби илә Нүвәди кәндинин ағагалларындан Ч. Әлијев вә Н. Мусајев Нүвәди әразисиндә јерләшән Сығырт заставасында Ермәнистан нүмајондәләрни илә көрүшдүләр. Көрүшдә Ермәнистан тәрәфдән ДИП-ни мүавини полковник Григорјан, Мехри рајон ичра һакимјјәтинини башчысы Андриасјан, рајон дахилин ишләр шөбәсинини рәһбән вә рајон тәһлүкәсизлик шөбәсинини сәдри дә иштирак едирдиләр. Ермәнистан нүмајондәләринини тәләби о иди кп, Нүвәдидә 57 ермәни ашлән јерләшдирилсин, кәнд иштирасонал олсун. Мишис посту јарадылсын вә ола Мехри рајон дахилин ишләр шөбәсинини рәһбән башчылыг етсин. Зәнкилана келдән јолда нәә ермәни посту гәјулсун вә Азәрбајчанла әләгә көшилсин. Әкәр бу шәртләрни гәбул едирсинизсә, кәнд чамааты јеринә гәјылда биләр... Белә шәртләрлә разылашмаг нәә гәјри-мүмкүн иди.

Бәли, Азәрбајчан рәһбәрләринини көзләмә мөвгәјиндә дајанмасы, бикәналіји, лагәјилји дәрә ил әрзиндә мәрдишкә ворушпан нүвәдишләрни прадәсини сындырды.

Лакин нүвәдишләр шикбишкәкә јашајыр вә өз торнагларына гәјылдачагларына шанырлар.

"Азәрбајжан" гәзити, 11 феврал 1998-чи ил.

СОУНЧУ ДЕНОРТАСИЈАНЫН АҒРЫЛАРЫ

Һәлә Русја имперјјасы дағылмамышды. Лакин јетмиш ил һакимјјәтдә олан коммунистләрни јаратдылары ССРИ-нин, бир-биринә говушмуш халглар бирлијинини тәмәли сарсымышды. Михаил Горбачов вә онун һәмфикирләринини хәјанәти һәлә кечән әрши ахырларындан фүрәт көзләшән ермәни дашпақ мафијасынын тотал һүчумуна шәрант јаратмышды. Олар "түркүз Ермәнистан" сипасәтини гәти һәли етмәјә киршмишдиләр.

Харичдә күчлү ермәни лоббисинә архаланан дашпақ партијасы Гафгазын бир нәчә бөлкәсиндә, һәтта Русјада өзәкләрини јаратмыш, тәблиғат вә тәшкилати ишләрлә чидди мөшәул олмушдулар. Нәһајәт, 1980-чи илләрдән көмфүрәт ермәни екстремистләрни Оғуз јурдунун овладларыны—азәрбајчаншылары гәдим ата-баба торнагларындан күлгәви сүрәтдә сыхышдырмаға башладылар. О заман Ермәнистан ССР әразисиндә Совет ордусунун командианы ермәни кенерал Самсонов дашпақ гулдур дәстәләрини өз алчаг ишјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн һәрби гүввә вә һәрби техника илә тәһив едирди.

Ермәнистан ССР-дән зор вә сипаһ күчүнә говулмуш гардаш-бачыларымызын шикәјәт әризәләриндән јыгчам мәтуматлары охучуларә тәгдим етмәклә онларын доғма ата-баба јурдларындан сипаһ күчүнә нәчә әзәшлик вә вәһишликә чыхарылмасы барәдә тәсәввур јаратмаг, инсанларын фәлакәтини, дозүмәз дәрдини вә фәчпәсини әкс етдирмәк нәтәмишк.

"Ермәнистан јалыыз ермәнишләр үчүндүр" хәјанәткар шүарыны һәјата кечирмәк үчүн тәпәдән дырнаға кимш харичи јарагла сипаһландыш ермәни гулдур дәстәләрни гәфилдән азәрбајчаншылар јашајан кәнд вә гәсәбәләрә сохулмуш, евләри гарәт етмиш, гүјмәтли даш-гашлары, халы-халчалары, ев аваданлыгларыны таламышлар. Ичтимаң вә шәхсә мал-гараны сүрүб анармышлар. Азғынлашмыш ермәни гулдур дәстәләрни әјры-әјры рајонларда јүзләрлә гәдныны, ушағы, иштијар јашлы адамлары, һәтта әшилләрни ганына гәлтан етмиш, ишләрлә алама агыр бәдән хәсарәти јетирмишләр. О дәһшәтли күнләрдә коммунистләрни көзү габағында Ермәнистанын һәр јериндә күнаһсыз инсанларын ганы ахыдылырды. Ади инсанни һүгүглар белә горунмурду. Јолларда, кечидләрдә нусгуда дајанмыш ермәни гулдур дәстәләрни чаныны, ушагларыны көтүрүб гачан азәрбајчаншыларә вәһши һүчумлар едирдиләр, амансызчасына дојур, олдүрүр, гүјмәтли әшјаларыны, миник машышларыны әвләриндән алырдылар. Неч кәсә рәһм етмәјән бу барбарлар төрәтдишләрни вәһишәшкәрдән зәғ алдыгларыны нүмајишкарәкә билдирдишләр.

Бу күтләви чинајәтләрни гаршысыны алмаг үчүн нә ССРИ һокумәти, нә дә Ермәнистан ССР партија вә дөвләт рәһбәрләрни, инзибати орган ишчиләри ләзыми тәдбир көрмәдишләр, әксинә,

чинајеткары һимајә етдиләр, онлары . јени чинајәтләре руһландырдылар.

Ермәни јарагылары һәрби дәрәҗәләрдә бирләшәрәк Азәрбајчанын сәрһәдјаны рајонларына да снлаһлы һүчумлар едир, евләри талајыр, кәндләри јандырыб хараба гојурдулар.

Әзиз охучулар, сиз "Вәтән сәси" гәзетинин 1990-чы ил ијун-ијул сажларында гачынларын дәрч олунмуш шикәјәт әризәләриндән парчалары охунда керәчәксиниз ки, Ермәнистан ССР-ин рајон вә кәндләриндә азәрбајчанлылары доғма јурдларындан дндәркин саланларын чоху елә узун илләр боју онларын дуз-чәрәк кәсдикләри гапыбир гоншулары вә ја бир рајонда јашадыглары ермәниләрدير. һамысынын да ады, фамилијасы, иш јерләри вә ишләдикләри чинајәтләр бәллидир. Беләликлә, чинајәткарларын чохунун шәхсијәтләринин бәлли олмасына бахмајараг, онларын һеч бири чинајәт мәсулијәтинә алынмајыб. Бир чох рајонларда, рајон партија вә һөкүмәт рәһбәрләри, инзибати орган ишчиләри һәмин чинајәткар дәрәҗәләрдә рәһбәрлик етмиш вә азәрбајчанлыларын говулмаларында шәхсән иштирак етмишләр. Кәндләрә кәлән бу "рәһбәрләр" чамааты ермәниләрин һүчуму илә һәдәләмиш вә онлары евләрини, әмлақларыны атыб дәрһал кәнддән чыхмаға вадар етмишләр. Бүтүн бумлар бир даһа тәсдиг едир ки, азәрбајчанлыларын өз доғма јурдларындан бирдәфәлик чыхарылмалары Кремлдәки һавадарларына арһаланан Ермәнистан ССР һөкүмәтинин әввәлчәдән һазырланмыш тәдбири олмуш вә планлы гәјада һәјата кечириләрәк баша чатдырылмышдыр.

Һәмин вахтлар кенерал Самсоновун рәһбәрлији илә Ермәнистана кәндәрилмиш орду һиссәләри тамамилә Ермәнистан һөкүмәтинин ирдәсинә табе едилмишди.

Азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР-дә мәчбурән атыб кәлдикләри ата-баба мүлкүнүн, евләринин, бағ вә әкин јерләринин әвәзи, еләчә дә милјард манатларла вурулан мадди зәрәр өдәнилмәјибдир. Бу ишдә билаваситә тәгсиркар олан Ермәнистан дәјмиш зәрәри өдәмәкдән гәтијјәтлә бојун гачырымышдыр. О торпагларда јашы мин илләрлә һесаблинан чоғрафи адларымыз, мәдәнијәт абидәләримиз, мүгәддәс зијарәткәһларымыз, гәбиристанлыгларымыз галыбдыр.

Ермәни сијасәтбазларынын әсл мәнада кеносид сијасәти чәзәсыз галмамалыдыр. Тарих ганлы чинајәтләри бағышламыр.

Басаркечәр (Вардепис) рајону:

Шәфәг кәнд сакини Чавадов Иса Үсү оғлу:

—1988-чи ил нојабр ајынын 24-дә саат 13 радәләриндә рајон базарынын ичиндәки мағазанын сатычысы Давид вә онун достлары бизим евә басгын етдиләр. Онлар һәр отаға бир ведрә

бензин чиләјиб од вурдулар. Јанғыны сөндүрмәк истәјирдик. Бизә мане олдулар. Ев јаныб күл олана гәдәр кәзләдиләр. Сонра исә үзүмүзә бахыб һәјасызлыгла һырылдадылар.

Евиимиздә әллә тохунмуш 3 халча, 25 дәст јорған-дөшәк, мебел, гызымын 3 мин манатлыг чәһиз, палтарларымыз, 4,900 манат пул, сәндләримиз, үмумијјәтлә, һәр шәј јаныб күл олду. Инди һәр шәјдән мәһрум олунмуш тәрздә јашајырыг.

Күнәј кәнд сакини Ибраһимова Бәсти Һәсән гызы:

—Нојабрын 21-дә гоншу Кәркибаш вә Ганлы кәндләриндә ермәниләр тәрәфиндән јандырылмыш евләрдән галхан түстүнү керәндә башым кичәлләнди, кәзләрим торланды. Кечирдијим һәјәчанлар нәтичәсиндә бәтнимдәки көрпәнин һәјаты тәһлүкә алтына дүшүмшдү. Јоллар ермәни гулдурлары тәрәфиндән кәсилдијиндән дағдан ашыб Кәдәбәјә, орадан исә машылла Кәнчәјә кәлдик. Дәрһал мәни хәстәханаја апардылар. А.Сәһһәт адына хәстәхананын доғум шәбәсиндә мәнә тәччили јардым етмәјә башладылар. Кечирдијим һәјәчанлар нәтичәсиндә вахтындан бир ај тез доғулан көрпәм, һәкимләрин чидди сәјләринә бахмајараг, 4 күндән сонра өлдү.

Дәрә кәнд сакини Мәһәррәмов Гәдир Һусейн оғлу:

—Ермәниләрин азәрбајчанлыларә гаршы гәддарлыгы сон илләрдә даһа да артмышды. Рајон мәркәзиндәки хәстәханада, мүхтәлиф идарә вә мүәссисәләрдә бизә гејри-инсани мүнәсибәт кәстәрирдиләр. Ермәниләрин өзбашыналыгына дөзмәјиб јухары органлара шикәјәт мәктубу јазан азәрбајчанлыларын өзләрини инчидирдиләр. Сон вахтлар вәзијәт даһа да пистәшмишди. Гарабағ азарына тутулмуш ермәни милләтчиләри бизи дәдә-баба торпагларымыздан чыхармаг үчүн һәр чүр алчагыла әл атмаға башладылар. Онлар 1988-чи ил нојабр ајынын әввәлләриндә кәндләрә снлаһлы басгынлар едир, әһалини дөјүр, сөјүр, евләри јандырырдылар. Рајонун һүгүг-мүһафизә органлары кәнардан мүшәһидәчи мөвгејиндә дурур, чох вахт исә гулдур дәрәҗәләрини тәһлиматландырыр вә һәтта онлара өзләри башчылыг едирдиләр. Нәһәјәт, онлар гулдур Андроник бабаларынын арзуларындан бирини һәјата кечирә билдиләр: Улу Көјчә дашнаклара галды.

Чыхырлы (Советакерт) кәнд сакини Рәзәјә Ләрвиз Бәһрам оғлу:

—Кәндимизә мүнтәзәм һүчумлар едилди. Аиләмин тәһлүкәсизлијини тәмин етмәк үчүн онлары нојабрын 26-да Кәнчәјә кәтирдим. Декабрын 6-да Кәнчәдән бир јүк машыны илә кәндә

көлдүм кп, эмлакымызы анарым. Лакши көнд рәһбәрләрн бизн тәһгир еднб дедиләр кп, башынызы саламат анармаг истајиренинзе, рәдд олуб кеднн, сизә һеч нә вермәјәчәјнк. һәјатымызын тәһлүкә гаршысында олдуғуну корүб евдән һеч нә котүрмәдән Кәңчәјә гайытдыг.

Күнәј көнд сакнн Рустәмәв Билал Гөһүрәли оғлу:

—Һојабрын 25-дә кечә саат 4-дә евимнзә һүчүм етдиләр. Озүмүзә һеч нә котүрмәдән гарлы-боранлы дағдан ашыб, Кәдәбәјә кәлднк. Индн 5 нәфәрлә гызымын евиндә галмаға мәчбур олмушам.

Шингаја көнд сакнн Мәммәдова Дилбәр:

—Һојабрын 26-да ермәниләр көндә һүчүм етдиләр. Ушағларымы биртәһәр арадан чыхара билднм. Ата јурдуида үмуи дәјәри тәғрибән 30 мин манат олан эмлакым галды.

Күнәј көнд сакнн Әлијев Исмајыл Гусеји оғлу:

—Вәзијәт олдуғча мүрәккәб иди. һәр ан ермәниләрнн һүчүму көзләшиләрди. Мән эмлакымызын бир һиссәсини машына жүкләмшндим кп, Азәрбајчана котирим. Јола дүшмәјә һазырлашырдым кп, (кечә саат 4-дә) ермәниләр көндн арасыз атәшә тутдулар. һәрә бир тәрәфә гачмаға башлады. Ермәниләрә дә санки бу лазым икннн. Олар атәшн көснб, көндн сојуб-таладылар. Бизсә, узун әзаб-әзијәтдән сонра Азәрбајчана кәлднк.

Шингаја көнд сакнн Мәммәдова Лалә Намаз ғызы:

—Ермәниләр көндимнзә басғын етдиләр. Мәнн дәјдүләр, евимннн јандырдылар. Палтарларымызы белә котүрә билмәдиқ. Чанымызы гуртармағ үчүн дағлара гачдыг вә өзүмүзү бир тәһәр Азәрбајчана чатдырдыг.

Шингаја көнд сакнн Мустафајев Муса Намаз оғлу:

—Ермәниләр көндә һүчүм етдиләр. Бизн снлаһ күчүнә бајыра чыхартдылар. Дедиләр кп, әкәр көндн бошалтмасаныз һамынызы күзләјәчәјнк. Мәмбуријәт гаршысында галыб евдән һеч нә котүрмәдән көндн тәрк етдик.

Нәмбәк көнд сакнн Гүсәнов Мәһәррәм Бабакинн оғлу:

—Ермәнн миллиәтчиләри көндимнзә басғын еднб евләри атәшә тутдулар. Евдән һеч нә котүрмәдән көндн тәрк етдик. Омүрүмүз боју газалығымыз мал-дөвләт таян едилди.

Басаркечәр (Варденис) гәсәбәсиннн сакннн Јолчујева Мишә:

—Һојабрын 23-дә рајонун бүтүн ермәниләрн ајаға галыыб снлаһ котүрдүләр. Мән гәсәбәдә јашадығымдан һәјатым даһа чох тәһлүкәдә иди. һәмнн күн саат 5-6 рәдәләриндә евимнзә 2 әскәр вә 1 миллис ишчннн кәлдн. Дедиләр кп, биз сизнн тәһлүкәсизлијинннн тәмин едә билмәјәчәјнк, башыныза бир чарә ғыын. Мүдафиәсиз олдуғумузу корүб миллијәтчә рус олан рәфингәм Марија Мишәјевна Макојкованын евинә кеднб орада кизләнмәјн гәрара алдыг. Олар бизн јахшы гәбул етдиләр. Ермәниләр изимнзә дүшүб һәмнн евә кәләндә рус Кәна Дорашенко бизн балконида кизләтди. Сән демә, һарада олдуғумузу билән ермәнн гөишүмуз рајкомун 2-чи катнбиннн јанына кеднб бизнм дәрһан олдурулмәјимннн тәләб еднбмнн. Ермәниләр мәнн вә ушағларымы јандырмағ истајирдиләр. Үч күн мүхтәлиф евләрдә кизләндикдән сонра 12 әскәрнн мүнәјиәти илә Газағын сәрһәдннә кәлднк. Тәғрибән 30 мин манат дәјәриндә олан ев әијяларымыз орада галды.

Кичик Мәзрә көнд сакнн Вәлијева Назлы Мәшид ғызы:

—Һојабрын 24-дә ермәниләрдән ибарәт бојүк бир гулдур дәстәсн көндә басғын етди. Дәстәјә "ТАЗ-31" маркалы номрәснз машында отурмуш бир нәфәр назир муавинн башчыына едилди. Гулдур дәстәсн одлу снлаһлардан амансыз атәш ачыр, әлиәриңә кечкән дәјүр, шнкәст едилдиләр. Ермәниләр торәтдикәри вәһишлнкдән санки ләззәт алырдылар. Биз гулдур күшәләриндән хилас олмағ үчүн дағлара үз тутдуғ. Хәјнн әзаб-әзијәтдән сонра Кәлбәчәрә чатдыг.

Нәмбәк көнд сакнн Гүсәнов Әбдуләли Муслүм оғлу:

—Ермәниләр көндә снлаһлы басғын етдиләр. һүгүг-мүһафизә органылары, әскәрләр бизә һәјан олмадылар. Ермәнн миллиәтчиләриңннн атәшиләри алтыида көндн тәрк етдик. Нәјимнз вардыса ермәниләрә галды.

Нәмбәк көнд сакнн Зәјналов Вағиф Гурбан оғлу:

—Ермәниләрдән ибарәт снлаһлы гулдур дәстәләри көндимнзә басғын едәндә рајонун рәһбәр ишчиләри вә һүгүг-мүһафизә органылары бизн мүдафиә етмәдиләр. Гөчаларын, дадыларын, хүсусийә ушағларын һәјатыны хилас етмәк үчүн дағдан ашыб Азәрбајчана кәлднк. Сонра сјрәндик кп, эмлакымызын һамысыны таян еднбләр.

Ганлы (Торфаван) кэнд сакини *Рәхимов Шәкәралы Гүсәйн оғлу:*

—Ермәни гулдурлары кәндимизә һүчүм етдиләр. Онлар 2 пәәјимнә зорла әлнимдән алдылар, нәјимнә вардыса таладылар.

Шишгаја кәнд сакини *Җәјдәров Јасин Әлиш оғлу:*

—1988-чи ил нојабрын 29-да ермәниләр кәндә басгын етдиләр. Онлар гүјмәтли шејләримизнә вә пулумузу әлимиздән алдылар. Ев әшјаларымыздан һеч нә кәтүрә билмәдик. һазырда чәттин күнләр кечиририк.

Чахырлы кәнд сакини *Имамәлијев Мурсәл:*

—1988-чи ил нојабрын 22-дә Кәнчә шәһәриндә институтда охујан оғлуму кәрмәјә кәлмишдим. Ајын 24-дә Көјчәјә гајытмаг истајирдим. Ермәнистаһын сәрһәддиндән кечмәк мүмкүн дејилди. Кәндә Кәлбәчәр тәрәфдән пијада кетмәли олдум. Кәндимизнә бошалмыш кәрәндә һансы һиссләр кечирдијими тәсвир етмәк чәтиндир. Евинизә баш чәкдим. һеч кәс жох иди. Әшјаларымыз талан едилмишди. һәјатымын тәһлүкә алтында олдуғуну аңлајыб Азәрбајчана гајытдым.

Басаркәчәр (Варденис) рајону:

Нәриманлы кәнд сакини *Аббасов Ибраһим Нәчәф оғлу:*

—Кәндимизә мүнтәзәм силаһлы басгын едилдири. Аңләмлә бирликдә доғма дијары тәрк етмәјә мәчбур олду. Мал-гарамыз, гүјмәтнә тәгрибән 20 миң манат олан ев әшјалары орада галыб. Мән Гарабағда јерләшдирилмәјимизнә хаһиш етдим, ләкин хаһишнә мәһәл гојмадылар.

Шишгаја кәнд сакини *Җәјдәров Әлиш Паша оғлу:*

—1988-чи ил нојабрын 22-дә кәндимизә ермәниләр тәрәфиндән нөвбәти басгын олду. Мәчбуријјәт гаршысында галыб дәдә-баба торпағымызы тәрк етдик. Бүтүн әмлақымы талан едилләр.

Пәмбәк кәнд сакини *Зейналова Әсмәтел Гурбан гызы:*

—Варденис гәсәбәсинин силаһлы ермәниләри нојабрын 23-дә кәндимизә басгын етдиләр. Онлар адамлары тәһгир едир, дејүр, гүјмәтли шејләри зорла алыр, кәнди тәрк етмәји тәләб едирдиләр. һәјатымызын реал тәһлүкә алтында олдуғуну билдик. Она кәрә дә ушағларымы кәтүрүб Азәрбајчана кәтүрүб билдик. Зәбт олунмуш евинизин, талан едилмиш әмлақымызын дәјәринин өдәнилмәсини, гулдурлара чәза верилмәсини тәләб етсәк дә бир нәтичә вермәди.

Субатан кәнд сакини *Абдуллајев Радиф:*

—1988-чи илин февралындан тәһлүкә алтында јашајырдыг. Нојабрын әввәлләриндән исә вәзијјәт даһа дә пиләшди. Силаһлы ермәни гулдурлары кәндимизә бир нечә дәфә һүчүм етдиләр. Онлар адамлары дејүр, өлдүрмәклә һәдәләјир, ев һејванларыны габағларына гатыб аларырдылар. Дашнак күлләсиндән хилас олмаг үчүн палтарларымызы белә кәтүрмәдән ата јурдумузу тәрк едиб Азәрбајчана пәнаһ кәтирмишик.

Күнәшли кәнд сакини *Нәсирев Јусиф Мәһәммәдәли оғлу:*

—Ермәниләр бизи силаһ алтында кәнддән чыхардылар. Евдән һеч нә кәтүрә билмәдик. 6 ушаг вә һәјат јолдашымыла Азәрбајчана үз тутду. Аңләмизин Дағлыг Гарабағда јерләшдирилмәсини хаһиш етдим, ешидән олмады.

Күнәј кәнд сакини *Вәлијев Аббас Имамәли оғлу:*

—Силаһлы гулдурлар кәндә басгын едиб һамымызы әсир кими бир јерә јығыб дедиләр ки, бу күн кәнди бошалтмасаныз, һамынызы күлләләјәчәјик. Биз өзүмүзлә, демәк олар ки, һеч нә кәтүрмәдән кәнди тәрк етдик. һазырда гајнатамын евиндә галырыг.

Шишгаја кәнд сакини *Җәсәнәлијев Камандар Сәмәд оғлу:*

—Нојабрын 30-да кәндимизә басгын едән ермәни гулдурларындан бир нечәси силаһын күлләсини алныма дирәјиб евини Шамхор рајонунун Даг Чәјирли кәндиндә бир ермәни еви илә дәјишдирмәк барәдә мугавиләни имзаламаға мәчбур етдиләр. Инди мәчбуријјәт гаршысында тәрк етдијим евиндә Тсаканјан Вартануш Һованесовна јашајыр. Ермәни гадын евиниздә галан әшјаларыма саһиб олуб. Бәли, "јерсиз кәлди, јерли гач".

Шәфәг кәнд сакини *Чавадова Мәнзәрә Иса гызы:*

—Нојабрын 24-дә сәһәр саат 11-дә гоншу Давид вә Тсовак кәндләринин ермәниләри кәндимизә басгын етдиләр. Гулдурлар евләрә сохулур, мүхтәлиф вәһшиликләр тәрәдирдиләр. һәр чүр тәһгирә, әзәб-әзијјәт мәрүз галан мүдафиәсиз кәнд сакинләри доғма дијары тәрк етмәјә мәчбур олдулар. Онларын чоху һеч нә кәтирә билмәди.

Чахырлы (Советакерт) кәнд сакини *Нәчәфов Суләјман Чәлил оғлу:*

—Нојабрын 25-дә ермәниләр кәндимизә һүчүм етдиләр. һәјат јолдашым сағ ајағындан јараланды. Ону Әли Бајрамлы шәһәр хәстәханасына кәтирдик. Бүтүн әмлақымыз, һәмчинин гызыл

әңжеларымыз көңдө галды. Назырда 2 гызымла гардашым оғлунун һимајасиңдәјик.

Шәфәг көнд сакниң *Јусифов Мәмләдәли Мәһәррәм оғлу:*

— Ермәһшиәр тез-тез көндә һүчум едир, мүхтәлиф одиу сипаһлардан ағәш ачырдылар. Һәјәтимыз төһлүкә алтында иди. Ермәһшиәр мүдәфиәсиз едидугумузу корүб даһа бөјүк дәстәләрлә бәсгын едирдиләр. Һәһәјәт, доғма көңдәшмиздән дидәркни дүңдүк. Назырда гардашымнн евиндә јашајырам.

Шәфәг көнд сакниң *Јусифов Шаһбәз Мәһәррәм оғлу:*

— 1988-чи ил һөјабр ајынын 24-дә күнорта саат 13 радәләриңдә ермәһшиәр көндә һүчум едидиләр. Оңлар шик һовбәдә рајон совети һчәриңјә комитәсиниң едәри вәзифәсиндә иһиләјән һәмкәңдәшм Мүсәјиб Имамәһијениң евини јандырмағ һетәјирдиләр. Көнд сакниңләр мүғавимәт кәстәрәндә ермәһи гулдурлары гачмаға башладылар. Көңдшн гуртараҗағында јолун көңарындакы үч евә вә мәһши от тајама од вурдулар. Јаңғыны сондурә биемәдик. Рајон әт гәдарүкү мәһтәгәсиниң иһичиләри 1 иһәји, 1 дүјәни, 1 дананы, 6 гојуну әт тәдарүкү ады илә апардылар, ләкин әвәһиңдә мәнә бир гәһик дә олсун пул вәрмәдиләр.

Иһиңгаја көнд сакниң *Аллаһвердијевә Рәмзијә Салман ғызы:*

— Һөјабрын 26-да аһләмәә бирәикдә Ермәһиҗстандан Азәрбајҗана кәһирдим. Орчәһиңдә көңдшндә ермәһиҗләр јолу кәһиң һөјимиз вардыса әһнимиздән алдылар.

Иһиңгаја көнд сакниң *Гәмбәров Әлиағы Гүләһ оғлу:*

— 1988-чи ил декабрын 3-дә көңдшмизә јәнә һүчум едидиләр. Мал-һараны, гојунлары, тојуглары, ғызыл мәмулатларыны, 8.700 манат пулу әһнимиздән алдылар. Ев әңжеларыны һеә сипдырдылар. Әһвалаты рајон даһиһи иһиләр шөбәсиниң әмәкланы, иһеһе баш дегенанты Јуриң Мурајҗана даныһиды. О дедн ки, башҗасына бөһтан атырсыһыз, өзүнүзү һәбә едәрәм. Сонра иһиһе мајору Карһова мүраҗиһәт еддиң. О һеә бәлә җаваб вәрди: "Вы сами разбирајтес". Ғызымын вә бачымын әмәк һаггыны да вәрмәдиләр... Сонра иһиң әзәб-әңҗијәтлә Азәрбајҗана һәнәһ кәһирдик.

Күһсәј көнд сакниң *Вәлијевә Кулиәһ Бәһтијәр ғызы:*

— Озүмүздә јалһыз һал-һалғарларымызы кәһирә биһдик. Мал-һарамыз, ев әңжеларымыз талаһ едшиһб. Ғәһиң вәзијәтдә јашајырың. Биәә диван тутан гулдурлар һеә азад кәһирләр.

Зәркәнд сакниң *Исајев Әли Сулейман оғлу:*

— Һөјабрын 22-дә өзүнү һазыр мүавиһи киһи гәләмә вәрән бир ермәһиһиң башчылығы илә көңдшмизә бәсгын едидиләр. Иһи җаваһ оғлуму көңддә гојуб, һеәстә һәјәт јоңданымы Колбәҗәр рајонуна кәһирдим. Сонра әјрәдидим ки, ермәһиҗләр әһмакымызы талаһ едидиләр.

Зәркәнд сакниң *Исајев Ибад Сулейман оғлу:*

— 1988-чи ил һөјабрын 22-дә "ГАЗ-31" маркалы һомрәсиз машында Јеревандан кәләһ вә өзүнү һазыр мүавиһи киһи тәгдшм едән бир ермәһиһиң башчылығы илә көндә сипаһы бәсгын оғду. Гулдурлар евләрә кириб җамаатын иһимәтшн әңжеларыны, пулларыны әһләриһидән алыр, јашына фәрг гојмадан һамыны дојур, иһичидирдиләр. Вәзијәтиң җоһ җәһиң оғдугуну корүб әһлә үзвләримлә иһијада Колбәҗәрә гачмаға мәҗбур оғдум. Колбәҗәрдә танымадыһым бир һәфәриң евиндә галды. Јаһың аһләһиң төһлүкәәһиңиң барәдә фикирләһиңиңдән көңддән һеч һә кәһирә биһимәдим. 2 иһәк, 20 гојун, 120 гојун, 5-6 тон картоф, 12 дәст јоған-доһәк, сервант, гардероб, магнитофон вә с. ермәһи гулдурлары тәрәфиһидән талаһ едиди.

Јереван шөһәри:

Јереван шөһәр сакниң *Мәмләдова Сәидә Әли ғызы:*

— Екстремистләриң тәјиһи вә гәһрусу алтында евиниздә оһан әңжелары орада гојуб, аһҗағ өз һәәтымызы һиһәс етмиһиңк. Һәјәт јоңданымы иһирдиһимә кәрә тәјиһ едәһиһи тәһәүдү 7 адыр ки, ала биһмәһиһиһәм.

Јереван шөһәр сакниң *Вәлијев Тејмур Әмирхан оғлу:*

— 1988-чи ил һөјабрын 25-дә ермәһи екстремистләриһиң күдәһ-күдә артан тәјиһи һиһи дә һети оҗағымызы тәрк етмәк мәҗбурдиһәти һаршысында гојду. 1-2 дәст кейм һалтарыһидән башға евдән һеч һә кәһирмәҗә гојмадылар. Меһел дәсти, диван, сојудуҗу, телевизор, һалғарујан машың, хрустал габлар, 5 оғдә јатаҗағ дәсти— һәр һөјимиз орада галды.

Јереван шөһәр сакниң *Мәһмәдијев Рамиз Аббас оғлу:*

— 1988-чи ил октябрын 5-дән Азәрбајҗан театр труппасы илә гастрол сәфәриһә җыһмыһидим. Һөјабрын 27-дә һәјәт јоңданым вә 3 ушағыма кәри гәјәдәндә бир груһи гәһшумуз (иһиһиҗәтҗә һамысы ермәһи) һиһи һаршылајыб "кәһмәк һүҗү сәһә 1 күһ вахт вәриһиңк",— дедиләр. Һәмһи мүдәкәт гурғарамыһи екстремистләр евиниздә соһулуб һиһи җоһә салдылар. Әңжеларымыз, кейм һөјәриһиһиз, 5 иһиһи мант һөәд пул, китабларымыз, зиһнәт һөјәриһиһиз, бир созлә, һә вардыса, һамысыны мәһшиһәдиләр.

Јереван шәһәр сакини *Гулијев Әли Мәммиш оглу:*

—Мән Ч. Чаббарлы адына Јереван Азәрбајчан Дөвләт Драм театрында актјор ишләјрди. Биз тез-тез тәһгир едир, сөјүрдүләр. Нојабрда исә бу өзбашыналыгларын һәдди гапымызын мисмарланмасы илә нәтичәләнди.

Јереван шәһәр сакини *Рәһимов Аллаһјар Вәли оглу:*

—1988-чи ил нојабрын 29-да ахшам бир груп чани евимә һүчүм етди. Онлар гапымызы сындырыб ичәри кирмәјә чан атырдылар. Гоншумуз онлара мане олду. 2 саат кечмәмиш јенә кәлдиләр. Бу вахт биз гоншунун евиндә кизләнмишдик. Гулдурлар силаһлы идиләр. Јенә дә гоншум кәмәјимә чатды. О, гулдурлары алдатды ки, куја биз бир аз габаг чыхыб кетмишик. Биз сәһәр саат 6-да ашчаг јүнкүл шәјләри кәтүрүб евдән чыхдыг. Шәһәр комендантына мурачиәтимиз дә нәтичәсиз галды.

Јереван шәһәр сакини *Аббасов Јашар Садыг оглу:*

—1988-чи илин ијун ајында директорумуз мәни јанына чағырыб ишдән чыхарылдыгы барәдә әмр кәстәрди. Куја бу тәдбир мүәссисә коллективинин рәји илә олуб. Вәзијәти белә көрәндә аиләми кәтүрүб Бақыја кәлдим. 4 ај Бақынын күчәләриндә галдыг. Сонра јенидән Јеревана гајытдым. Орада да мәнә иш вермәдиләр. Нојабр ајында баш верән һалисәләрдән сонра бүтүн әмлакымызы атыб јенидән Бақыја кәлдик.

Абовјав рајоу:

Крапутан кәнд сакини *Әлијева Тамелла Сајад гызы:*

—Ермәни екстремистләри бизи кәнддән гованда һеч нә кәтүрә билмәдик. 2 јашлы өвладым јолда хәстәләнди вә Бақы шәһәринә чатадан сонра өлдү. Оғлумун өлүмүндә ермәни гулдурлары тәгсиркардылар. Онлар аиләминин илләр узуну әлдә етдикләрини бир нечә саатда мәнимсәдиләр.

Зәнкибасар (Масис) рајоу:

Зәһмәт кәнд сакини *Ибраһимов Зияд Сәфәр оглу:*

—Мән Әһмәдли гәсәбәсиндә Туси 22/102 мәнзилин сакини Григорјан Серкејлә мәнзилимизи дәјишмәк гәрарына кәлмишдик. Ермәнистанда сәнәдләри һазырлајыб Бақыја кәлдик. О, бурада наразылыг етди. Биз Ермәнистана кетмәли олдуг ки, сәнәдләри кери кәтүрәк. Бир нечә күн кечмиш Григорјан Серкеј бүтүн ев әшјаларыны кәтириб кәлди. О, бир нечә нафәр ермәни илә, о чүмләдән кәнд советинин сәдри илә мәнә вә аиләми дөјмәјә башлады. һамымызы евдән чыхарыб бајыра атдылар, өлдүрмәклә һәдәләдиләр. Мән 9.500 манат пулу, 46-59 АДУ нөмрәли мишик

машынымы вә евими гојуб, аиләми хилас етмәк үчүн Азәрбајчана кәлдим. Мүхтәлиф јерләрә шикајәт етсәм дә, нәтичәсиз галды. Инди гардашымын аиләси илә бирликдә Бақыда јашајырам.

Достлуг кәндинин сакини *Вәлијев Рза Мәммәдһәсән оглу:*

—1988-чи ил нојабрын 27-дә саат 3-ә јакын кәндә минә гәдәр ермәни долду. Онлар группара бөлүнүб евләрә басгын етдиләр. 11 оғлан, 2 гадын исә бизим евә кирди. Оғланларда мүхтәлиф силаһ вар иди. 2 нафәр мәнә отурдуб бычагы боғазыма дирәди. Галанлары отаглары ахтармаға башладылар. Чәкидә јүнкүл, гијмәтдә ағыр нә вардыса, һамысыны чамаданлара вә јешикләрә долдурдулар. Ермәни гадынларындан бири Минкәчевирдән кәлмишди. Ону таныјырдым. Онлар көзүмүн габагында еви талајыб апардылар.

Достлуг кәнд сакини *Тагыјев Камал Һусејн оглу:*

—Кәнддә галмыш кичик бачымы вә гардашымы кәтирмәк үчүн кери гајыдырдым. һәмкәндлим Ејвас Дурсун оғлу илә јолда көзләјирдик. Бирдән бир "Камаз" вә бир "ГАЗ-24" маркалы машынылары сахладылар, төкүлән ермәниләр бизи дөјдүләр, гамышылаға атдылар. Сонра бизи тапыб јенә әзијәт вердиләр, гулагымын јарысыны кәсдиләр. Јаралы һалда өзүмү Зәнки чајына атдым. Чајы кечәндән сонра һушуму итирди. Ајыланда өзүмү Сарванлар кәндиндә кәрдүм. Подполковник Искәндәрјан вә рајон совети ичрајиә комитәсинин сәдри Кеворқянын рәһбәрлији илә ермәниләр Сарванлар кәндинә басгын етдиләр. Биз сәрһәдә доғру гачдыг. Түркијә илә сәрһәдә чатмамыш совет әскәрләри бизи өз һиссәләринә апардылар. Ејвазын вәзијәти даһа ағыр олдуғу үчүн ону һараса јолладылар. Мәнним үчүн исә һәким чағырдылар. Ермәни һәкимләри "биз түркү мүәличә етмирик" дејиб, әскәрләрә мәһәл гојмадан чыхыб кетдиләр. Биртәһәр әскәрләрин кәмәји илә азад олуб Бақыја кәлдик.

Зәнкиләр кәнд сакини *Садыгов Кәрим Нәсиб оглу:*

—Ермәни гулдурларынын азгынлығы нојабрын 24-дә (1988) кәнддә Хәлилов Хәлил Ејнулла оғлунун евинин јандырылмасы илә башланды. 35 аиләнин һеч бири она кәмәк едә билмәди. Совхоз директору Саақјан, кәнд советинин сәдри Маләјянын тәһрики илә чаванлардан ибарәт гулдур дәрәсәи адамлары евдән чыхмаға гојмурдулар. һәмнин дәрәсә 60 јашлы Јавәр Пашајев, мәктәб директору Аббас Аббасову, кәнд сакини Вагиф Чәфәрову вә мәнә дөјдүләр. Кәнд чамаатыны тәһгир едир, онлара әрзаг сатмырдылар. Гәбирстанлыгда доғмаларымызын мәзарларынын дағдылмасына дөзмәјиб РИК-ин сәдри Кеворқјана вә ДИШ-ин сјјаси ишләр үзрә мүәвлин Искәндәрјана мурачиәт етдик. Онлар: "Ермәнистанда јашајыб, ермәниләрдән шикајәт едирсиниз, ај јерә кирәсиниз", "ермәниләр елә иш көрмәзләр"—дедиләр. Декабр ајынын 1-дә ермәни чаванларынын вәһшилији сон һәддә чатды. Онлар кәнд сакини

гочаман мұхалым Әбдүл Сүлеймановун евинә жығышыш 6 ашәни төһгир еднб дојдүләр. Көч һазырлығыны көрөндә лап азғынашдылар, сојунчулуға башладылар. С. Әлијеваја мәхсус 7 мин, һәсән Даданова мәхсус 5 мин манат пулу вә гүжәтләи әшјалары көтүрдүләр. Ахшам саат 5-дә кәнд сакинләрини һамысыны сојуб Бакыја кәдәи гатара миндирдиләр. Бүтүн һадисәләр рајон рәһбәрини күзү гаршысында баш верирди.

Зәнкибасар рајону:

Зәнкиләр кәнд сакини Абдуллајев Мирәли Мирәфәр оғлу:

—1988-чи ил декабр ајынын 4-дә ермәни мивләтчиләри евинишә сохулуб, 5 нәфәрдән ибарәт ашәми чөлә атдылар. Төһгирләр, сојунләр ашәми киши өзүмүзү дә дојдүләр. Ев әшјаларындан һеч нәһи көтүрмәјә гәјмадылар. 4.550 манат дојөрншдә зинәт шәјләриниш, кәлинишәниш 13 мин манатлығы чәһизини вә мин манат шәд пулумузу алдылар. 6 әдәд халчаны, 16 дәгәт јатачаг шәјләриниш вә с. гүжәтләи шәјләри күзүмүз корә-корә көтүрүб ашардылар.

Рәһчбәр кәнд сакини Нағәјев Чәлил Хәлил оғлу:

—1988-чи ил декабрын 1-дә ермәниләр евинишә сохулуб нә варса талан етдиләр. Мән өзүм вә һәјат јолдашым пенсиячыјыг, 97 јашым вар. Көзүң ган орғүмү азғыналар һеч нәјә әһәмјәт вермәдән бизи аһыл јашымызда төһгир етдиләр. Ошиләрлә газандығымыз әмлак әлимишдән ашыды. Инди ән ади ев әшјаларына, јатачаға мөһтәч галмышыг.

Зәнкиләр кәнд сакини Вәлијев Аббасәли Әбдуләли оғлу:

—Гулдурлар оғлумла мәнн евдән чыхарыб Рәһчбәр кәндшә көтүрдиләр. Бурада 3 күн чөл-бјабаңда галдыг. Евдә "Ваз 2106" маркалы, 34-55 А/И номрәли автомашыным, 3 әдәд халча, 7 дәгәт јатачаг, ев әшјалары галды. 2.525 манатлығы зинәт шәјләриниш вә 3.700 манат шәд пулумузу нәә әлимишдән зорла алдылар.

Зәһмәт кәнд сакини Рәјев Чаваншир Лусиф оғлу:

—1988-чи ил нојабрын 27-дә ермәни мивләтчиләри кәндшә басыг етдиләр. Кәнд сакинләри зорла пешә очагларындан говулдулар. Биз бир төһәр сәһәдди кәчә бшдик. Ев әшјаларымыз, мал-мүлкүмүзүн һамысы нәә орада галды.

Зәһмәт кәнд сакини Сәфәрәва Зуләјха Гәфәр гызы:

—Нојабрын 28-дә бизи евдән зорла бајыра чыхартдылар. Адамлары дојур, төһгир едир, олмазын әзијәтләр верирдиләр. Бу һагәсызларын баш тутмасында РПК-ниш П кәтиби Кеворкјан, кәнд советиниш сәдри вә колхозун директору да ошлара көмәк

едирдиләр. Бир сөзлә, кәндә көрүнмәмиш вәһшиликләр төрәдилди. һәјаты чидди төһлүкә гаршысында галан кәнд сакинләри евләриниш һеч бир әшјасына әл вурмадан өз исти очагларыны тәрк етдиләр. Биз дә мин бир әзијәтлә газандыларымызы гојуб кәнддән чыхмаға мәчбур олдуг.

Зәһмәт кәнд сакини Гурбанов Мәммәд Бајрам оғлу:

—Бакыдан доғма кәндимизә гајытдым. һәјәтә чатанда дәһшәтә кәлдим. Гапы бағлы иди, јолдашымын вә ики ушағымын тәләји мәнн нараһат едирди. Ермәни сағгаллыларынын әлиндән кәнддә кәзмәк гејри-мүмкүн иди. Онлар раст кәлдикләри азербәјчанлыларә ишкәнчә верир, сојуб-талајырдылар. Чох чәтинликлә јолдашымын вә ушағларымын гоншумун зирзәмисиндә кизләндијини өјрәндим. Бүтүн кечәни орада галдыг. Сәһәри күн рајон прокурору Восканјана, кәнд совети сәдр Бабашјан Гарникә шнакәјәт етдик. Онлар едиләр ки, кәндәки түркләрин һамысына хәбәр верин, бир јерә топлашынлар. Азербәјчана кәндәрәк. Сонра онлар 7 мин манат пулуму, гызыл мәмулатларымы әлимдән алдылар, гәбиристанлығы да дармадағын етдиләр.

Достлуг кәнд сакини Аббасова Гәчәр Гәјдәр гызы:

—Мәним 92 јашым вар. Бу јашда адама әл галдырмаг олар? Ермәни чәлләдлары исә галдырдылар. Нојабрын 24-дә бир нечә гулдур евимә кириб мәнн, оғлуму, гызымы вә нәвәләрими вәһшичәсинә дојдүләр. Биз бир төһәр онларын әлиндән чыхыб Азербәјчана кәлдик.

Зәһмәт кәнд сакини Заманов Јашар Мәммәд оғлу:

—1988-чи ил нојабрын 29-да ермәниләр гәфләгән евимә басыг етдиләр. Мәнн вә ушағларымы тәпик алтына салдылар. Мөһкәм дојүкдән сонра голумуздан тутуб бајыра атдылар. Миллијәтчә ермәни олан бир киши, бир гадын вә ики гыз ушағы кәтирдиләр. Дедиләр ки, ев бунларындыр. Етиразымыза чаваб оларәг бизи һәјәтдә јенидән тәпик алтына салдылар.

Сисјан рајону:

Уруд кәнд сакини Хәлилова Фантина Мәммәд гызы:

—1988-чи ил декабр ајынын 2-дә дашнаклар кәндә һүчум етдиләр. Әјин-башдан башга евдән бир чүрүк чөп дә көтүрмәјән бу адамларын пулуну, гызылыны әлләриндән алдылар. О дәһшәтли һадисәләрдән сонра анам Жәзәл Нәчәф гызы он ај јатагда галды, шәфа тапмады.

Уруд кәнд сакини Гулијева Ајнишан Фәтүлла гызы:

—Силаһлы ермәниләр бизи дојә-дојә кәнддән чыхартдылар. Әлимишдә нә варды алдылар. Мәним дә гызыл

үзүклөрүнү, беш мин манат пулуну алдылар. Ев-ешиңиз да елечә долу галды ермәниләрә.

Уруд кәнд сакини *Гулијев Мәзән Бейбүд оғлу:*

—Ермәниләр кәндә долушуб бизникләри гованда мән евдә дејилдим, рајона кетмишдим. Арвадым мәнсиз кетмәк истәмир. Гачыб Сејид Мирншин һамамында кизләнир. Ермәниләр јерини биллир, јазығы о гәдәр дөјүрләр ки, өзүндән келди. Елә биллирләр ки, елүб. Ахшам мән евә гајыданда көрдүм ки, ләлә көчүб, јурду галыб. Дағда-дашда кизләнәнләр дә ермәниләр кәндән сонра кәндә гајытдылар. Долу евиниздә һеч нә галмамышды. Үтүдән башламыш телевизора, халча, јорған-дешәјә кими апармышдылар. Бизни кәндән совет әскәрләринин мүшәјәтилә чыхартдылар.

Вағудн кәнд сакини *Бейбүдов Јусиф:*

—Һәрбчиләрин көмәји илә Нахчыванын Шаһбуз рајонуна кәлдик. Өзүм мүһарибә иштиракчысы вә әяиләм, јолдашы пенсиячыдыр, 24 јашлы гызым да әлилдир. 3 халчам, 12 дәст јорған-дешәјим, 3 инәјим, 12 гојунум —бүтүн ев әшјаларым орада галыб.

Аревис кәнд сакини *Әбдүләзимова Фатма Адыкәзәл гызы:*

—Өлүмлә һәдәләнәндән сонра биз шәхси машиналарымызла гачмалы олдуг. Дағ јолунда ермәниләр машина хәсарәт јетирдиләр, пијада галдыг. 2 күн гарлы-боранлы дағларда кизләндик. Сонра дағдан ашараг Нахчывана кәлдик.

Шәки кәнд сакини *Бабајев Әли Мүрсәл оғлу:*

—Нојабрын 23-дә кечә гәфләтән кәндә һүчүм едиб чамааты атәшә тутдулар. Гулдурлар бизни евә дә кирдиләр. Мәнә имкан вермәдиләр ки, һеч олмаса исти палтарымы кејинәм. Аиләмлә бәрәбәр јарычылпаг гачмаға мәчбур етдиләр.

Дәстәкирд кәнд сакини *Исмајилова Ајсәба:*

—Ермәниләр һамыны дөјүб кәндән чыхртдылар. Кәндә јалныз 3 азербәјчанлы аиләси галды. Оун бири дә мәнни аиләм иди. Ики көргә ушагла һараја, нечә кедәчәјимни билмирдим. Әрим Бакыда олдугундан көмәксиз идим. Декабрда бизни дә дөјүб говдулар. Ики көрпә илә пијада дағлары ашараг Нахчывана, сонра исә Бакыја кәлдик. Инди гардашымын евиндә галырыг.

Шәки кәнд сакини *Намазов Аллаһјар Әзиз оғлу:*

—Нојабрын 22-дә ахшам саат 21-дә 20-30 нәфәр ермәни евинизни пәнчәрәләрини сындырыб евә сохулдулар. Онда биз телефонла милис ишчиси Саакјана хәбәр верә билдик, ләкин о һеч бир тәдбир көрмәди. Гулдурлар "Газ—69" маркалы 46-25 АДС

нөмрәли машинымызы әздиләр. Биз гачмаға имкан тапдыг. Онлар изинизә дүшүб бизни атәшә тутдулар. Кечә саат 4-дә силаһлы ермәниләрин атәши алтында һәрә бир тәрәфә гачды. Дағда бачым Шаһсәнәмни итирдик. О һәлә дә тапылмајыб.

Гызылчыг кәнд сакини *Чәбијев Гүсәјн Идрис оғлу:*

—Нојабрын 27-дә бир груп ермәни гулдур дәстәси кәндә сохулуб чамааты инчигтәјә башладылар. Биз дә ев-ешиңи, бүтүн әшјалары гојуб гачмаға мәчбур олдуг. Лачын рајонунун Мил кәндинә кәлдик.

Әрәфсә кәнд сакинләринин бир группу:

—Нојабрын 19-да Бакы—Сисјан автобусу Бакыја кәләркән ермәни милис ишчиләри тәрәфиндән сахланылмышдыр. Автобусдакы 22 азербәјчанладан 4-ү Әрәфсә кәндиндән иди. Ермәниләр сүрүчүнү мөһкәм дөјмүш вә сәрнишнләрин һамысыны Киров көтүрмүшләр ки, өз машиналары Топханадан гајыдана кими сахласынлар. Киров сахланыланлардан Әрәфсә кәнд сакини Гулијев Алыгулу имкан тапыб гачыр вә Губадлыја кәлиб вәзијет бәрәдә Бакыја мәлумат чатдырыр. Азербәјчан һөкүмәти ишә гарышандан сонра онлары бурахырлар.

Шәки кәнд сакини *Намазов Илһам:*

—Нојабрын 23-дә сагаллылар һүчүм едиб чамааты атәшә тутдулар. һеч ким һеч нә көтүрә билмәди. Гарлы, боранлы дағларда кәнд сакини Шәһнисә Намазова иткни дүшдү.

Гызылчыг кәнд сакини *Әлијева Кубра Гарши гызы:*

—Кечә саат 2-3 рәдәләриндә бизни ајагјалын, башыачыг һалда силаһ күчүнә кәндән чыхартдылар. Ермәниләрин һүчүму заманы әмин Әлијев Маһмуд Шамил оғлуну итирдим.

Гызылчыг кәнд сакини *Әлијев Шәмшир Мағсуд оғлу:*

—Нојабрын 22-дә һәрби хидмәтдән сонра нәнәм Көјүшова Телли илә бир евдә галырдым. Рајон һәрби комиссарлығында гејдијата дүшмәјә кетмишдим. Ермәниләр мәнни өлдүрмәк истәдиләр. Бир тәһәр хилас олдум. Кечә саат 3—4-дә исә онлар кәндә басгын етдиләр. Нәнәмн тәсадүф нәтичәсиндә хилас едә билдим.

Воротан кәнд колхозунун сәдри, Ермәнистан ССР Али Советинин кечмиш депутаты *Талипов Гәмзә:*

—Нојабрын 23-дә саат 16-да 100-дән чох чаван ермәни евинә басгын етмиш, мебелләри, телевизору, 20 дәст јорған-дешәји, 15 мин манат дөјәриндә башга ев әшјаларыны таламыш, бүтүн сәнәдләри чырыб јандырмышлар. Декабрын 2-дә 107 нәфәр кәнд

сақинниң жүк машиналарында кәндән чыхартдылар. Әввәлдән тапшырдыгларына көрә һамы пул вә жүнкүл әщялары да көтүрмүшдү. Јолда ермәниләр машиналары дајандырдылар, чамаатын пулларыны, гызыл мәмулатларыны, палтарларыны әлләриндән алып, һәдә-горху илә говдулар, машиналары исе керн гәјтардылар.

Шәкк кәнд сақини *Козалов Әбулфәз Шамил оглу:*

—Нојабрын 23-дә саат 8-дә 40 нәфәрдән артыг ермәни гулдурлары евимә һүчүм етдиләр. Онлар еви даша басыб бүтүн пәнчәрәләрн сьндырдылар. Кәндә кәлмиш рајон партија тәшкилаты катиби А.Даниелјана вә колхоз сәдрн А.Казарјана евимн дағытдыгларыны ледим. Онлар мәнә мәһәл гәјмадылар. Ермәниләр јенидән басгын етдиләр. Биз гачыб төвләдә кизләндик, бизн тапыб мөһкәм дөјдүләр. Арвадымын әл чантасыны әлиндән гопарыб орадан 4 миң манатлыг истигразы, 1,200 манат пағд пулу, 2 үзүјү, гызыл сааты, бојунбағыны вә сәнәдләрн алдылар. Бизн исе рајон ДИШ-нә кәтирдиләр. Мәни бурада да дөјдүкдән сонра Губадлы сәрһәдинә кәтириб бурахдылар.

Редаксијадан: 1988-чи илдә Кремлдәки һавадарларына архаланан ермәни сьлаһлы гулдур дестәләрн Оғуз јурду-Ермәнистан әразисиндә олан Совет һәрби һиссәләринниң көмәји илә "түрксүз Ермәнистан" сьјасәтинн вәһши үсулларла һәјата кечирдиләр. Шәһәр, гәсәбә вә кәндләрдә јашајан азәрбајчанлылары зорла, сьлаһ күчүнә гәдим ата-баба очагларындан чыхарыб вар-јохларыны таладылар, ев-ешикләринә саһиб олдулар. Совет һекүмәтинниң вә Коммунист Партијасынын рәһбәрлији халгын мүсибәтинә биканә галды. Биз әсл кеносид олан бу тарихи фачиәни, ону төрәдәнләрин гәддарлығыны вә ијрәнч сьјасәтинн унутмамалыјыг. Вахт кәләчәк ки, бүтүн бунлар һаггын диванында мүһакимә олуначагдыр.

"Республика" гәзети, 8. 10. 13 август 1997-чи ил

IV.

ТАРИХИ ҺАРАЈЫН ӘКС-СӘДАСЫ

Будаг Будагов,

Академик, Азәрбајҗан Республикасы Елмләр Академијасы
Чоғрафија Институтунун директору, Республика Ағсагаллар
Шурасынын сәдри

АЗӘРБАЈҶАНЛЫЛАРЫН ДЕПОРТАСИЈАСЫ АМАНСЫЗ БИР АКСИЈА ИДИ

Сон үч әсрдә халгымызы вә үмумиликдә Гафгазда, Крымда, Түркия вә Иранын шималында јашајан азәрбајҗанлылары рус империјасынын експансија сијасәти гаты ермәни милләтчилији илә бирләшәрәк ән бәјүк әзаб-әзијәтләрә дүчар етдиләр.

I Пјотрун вәсијәтини өзүнә һәјат амалы сечән империја ермәниләри дәстәкләјиб өз мәнфур нијјәтләрини һәјата кечирирди. Крым татарлары, Шимали Гафгаз мүсәлманлары бунун ағры-ачысыны даддылар. Онларын әсрләрдән бәри мәсқунлашдығлары ата-баба торпағларында етник тәмизләмә апарылды. 1812-чи илдә бир ермәни ермәниләрин милли буржуа партијасынын јарадыл-масынын лабүдлүјүнү ирәли сүрмүшдү. Бундан дүз сәксән ил сонра, 1892-чи илдә Дашнакутјун партијасы јарадылды. Мөвчуд олдуғу илләр әрзиндә партија ермәниләри данм сәфәрбәр етмиш, мүсәлманлара, хүсәсән дә түркләрә вә биз азәрбајҗанлылара гаршы нифрәт һисси ашыламыш, вәһшиллик бахымындан тәкраны олмајан сојғырымлары төрәтмишдир.

XIX әсрин сон илләриндән башлајарағ индики Ермәнистан әразисиндә бир нечә дәфә етник тәмизләмә процесин олмушдур. Партијанын етник тәмизләмә ады алтында апардығы ишләр һәр дәфә минләрлә азәрбајҗанлынын фачиәси илә сонучланмышды. 1905-чи илин март гырғыны, 1917-чи илин сојғырымы әсасән азәрбајҗанлылара гаршы чеврилмишди. Фактлар кәстәрип ки, гырғынларын төрәдилмәсинин әсас көкү ермәни авантүрасы илә бағлыдыр. Гәрибәси одур ки, Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабындан сонра ермәни дашнаклары Совет довләти рәһбәрләриннә тәсиір кәстәрип, түркидилли халғлара, ислам дининә иман кәтирәнләрә гаршы нифрәт јарадыр, әлејһләриннә тәблиғат апарырдылар. Нәтичәдә 1948-1953-чү илләрдә азәрбајҗанлыларын Ермәнистан ССР-дәки, тарихи-етник торпағларындан депортасија едилмәси баш верди. Биз һеч вахт ағлымыза да кәтирмәздик ки, өзүнү бејнәлмиләлчи өлкә, һуманизм чарчысы адландыран довләт азәрбајҗанлылары өз өлкәсиндә (ССРИ нәзәрдә тутулур) өз

торпағындан дидәркин салан гәрар гәбул едәр. Ағлымыза да кәтирмәздик ки, вахты илә полад ирадәли адландырылан Сталин азербайжан халгына белә хәжанәт едәчәк вә 1947-чи ил декабрын 23-дә азербайжанлыларын депортасијасы һаггында амансыз гәрара гол чәкәчәкдир.

Бу гәрар социалист өлкәсинин 1937-чи илдә јаратдығы вә һәјата кечирдији терроризмин сон көстәричиләриндән бири иди. О заман совет ганунчулуғуна бөјүк үмидләр бәсләјән Азербайжан халгы УИК (б) П МК Баш катибинин бу гәрарына бөјүк нифрәт һисси илә јанашды. 1948-чи илдә, депортасија заманы ермәниләрин азербайжанлыларга гаршы тәрәтдикләри вәһшилик Јер үзүндә өзүнү һекемон дәвләт саян Советләр Иттифагынын "Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!" шүарынын әслиндә бош вә пуч олдуғуну көстәрди.

Мә'лум фәрманын гәбул едилмәси әсас верир ки, о дөврүн әдаләтсизлијини олдуғу кими, бүтүн ачы һәгигәтләри илә ачыб көстәрәк, Совет Иттифагы адланан дәвләтин өз тәркибиндә олан азербайжанлыларга нечә амансыз зүлм етдијини арашдыраг. Азербайжан Республикасы президентинин имзаладығы фәрман имкан верир ки, азербайжанлыларын депортасијасыны объектив олараг бейнәлхалг аләмә чатдыраг.

1948-чи илнин јаз ајларында азербайжанлылар јашајан кәндләрә јүк машинарлары кәндәршиләр. Әһалини бу јүк машинарларына долдуруб дәмирјолу вағзалларына кәтирдиләр. Сүркүнә кәндәриләнләр кими әһалини "товарны гатарларга" долдурдулар, Гарадонлу стансијасындан Азербайжанын ајры-ајры јерләринә јолладылар. Мән Зәнкәбасар маһалынын Мәһмәндар вә Чобанкәрә кәндләринин әһалисинин тимсалында Ермәнистанда јашајан бүтүн азербайжанлыларын ејни тәләјиндән данышырам. О заман бу әһалини мүхтәлиф зоналарда, јарымсәһралыгларда* дүшүрүрдүләр. Адыны чәкдијим кәндләрин сакинләри Ағчабәди рајонунун Хәлфәрәддин советлијиндә гәрар тутдулар. Әкәр харичдән кәлән ермәниләр хүсуси дашдан тикилмиш евләрдә јерләшдирилирдиләрсә, ермәнистанлы азербайжанлылар төвләләрдә, учуг евләрдә мәскән салырдылар. Дағ зонасындан кәлән бу адамларын чоху иллиш шәрәитинә көрә арана ујғунлаша билмирди, јашамаг олдуғча ағыр иди. Әһалинин мүәјјән һиссәси дүнјасыны дәјиширди. Нә һисси ки, о заман ағчабәдиллиләрин исти нәфәси, сәхавәти бизә дајаг олду. Тәәссүф ки, о вахт Азербайжан зијалыларынын, дәвләтин ән мүһүм структурунда ишләјәнләрин бу зүмләрә гаршы ади етираз сәси дә ешиндилмәди. 1905-чи ил, 1917-чи ил сојгырымлары һаггында бир сөз белә дејилмәди. Дүздүр, онда ичтиман гурулуш да буна имкан вермирди. Анчаг елә һәмин дөврләрдә ермәниләрин "Дашнак", "Гынчаг", "Асала" кими тәшкилатлары милли буржуазија мәнәфеји бахымындан фәалијәт көстәрирди вә "ермәниләрин түркләр тәрәфиндән кеносидә мә'руз галдыгларыны" бүтүн дүнјага бәјән едирдиләр.

Бу фәрманың биз зијалыларын гаршысында мәкрли дүшмәнин азербайжанлыларга гаршы тарихин мүхтәлиф мәрһәләләриндә етдији хәјанәтләрә сијаси гијмәт вәзифәсини гојур. Бунун бу күн чох бөјүк әһәмијәти вардыр.

"Халг гәзети". 27 декабр 1997-чи ил.

Судабә Һәсәвова

Азербайжан Республикасынын Әдлийә назир

ХАЛГЫМЫЗА ГАРШЫ ТАРИХИ ӘДАЛӘТСИЗЛИК

Һәр халгы заманын кешмәкешләриндән кечириб јашадан ән мүһүм шәрәтләрдән бири онун тарихи јаддашыдыр. Тарихи јаддашдан мәһрум олан халг өз сәһвләриндән нәтичә чыхара билмәдијиндән мәнвә мәһкумдур. Гоча дүнја јаддашында јох олмуш нечә белә халгын гуруча адыны сахлајыб. Одур ки, мөһтәрәм Президентимизин имзаладығы бу фәрман, мән дејәрдим, тәкчә бу күнүн мөвгејиндән мүһүм, вачиб дејил, о һәм дә тарихи һәгигәтләрә көз јуман, сусмағы үстүн тутан Азербайжанын кечмиш рәһбәрләринин сәһвиними дејим, күнаһынымы, јохса чинајәтнимин, бир сөзлә, халгын тәләјиндә чох мүдһиш рол ојнамыш сәһләнкарлығынын нәтичәләрини имкан дахилиндә дүзәлтмәјә, халгы учурума апаран бу процесә сон гојмаға јөнәлдилиб. Рәсми атрибутлар өз јериндә, анчаг халгы халг едән, ону мәнән бирләшдиран бу халгын һәр бир нүмәјәндәсинин өз дүнәнинә, кечмишинә һөрмәт вә мәнәббәт һиссидир. Бу јахыларда олдуғум Америка сәфәриндә мән дүнјанын һәр јериндән топланмыш бу адамларын мүхтәлиф мәншәјә, мүхтәлиф мәдәнијәтә малик олмаларына бахмајараг, нисбәтән тез мүддәтдә бир халг кими формалашмаларынын сәбәбини бир даһа аиладым. Бу сәбәб онлардан һәр биринин Американы үрәкдән севмәјиндәдир. Һәтта тарихләринин вәтәндаш мүһарибәси кими гарайлыг сәһифәсинә дә онлар бөјүк ештирамла јанашырлар... Биз исә өз ағрылы-ачылы тарихимизи әмәлли-башлы өјрәнмәмишик. Гәрби Азербайжандан (индики Ермәнистан) говулмуш сојдашларымызын тарихи индијәчән кифәјәт гәдәр өјрәнилмәјиб, тарихи һәгигәтләр лазымынча ашкарланмајыб. Әлбәттә, бунун объектив сәбәбләри дә вар. Тоталитар режим дөврүндә белә тәдгигатларга имкан верилмирди, бу мәсәләләрә тохунанлар тәғиб олуурдулар. Елә буна көрә дә азербайжанлыларын әсрләр боју јашадыглары ата-баба торпагларындан минбир мәшәггәтлә говулмасы, кеносидә мә'руз галмасы факты һәмншә ертүлү галыб. Улу тарихиндән ајры салынымыш халг өзүнү дәрк етмәкдән мәһрум олуноб.

Мөһтәрәм Президентимизин фәрманы бүтүн бу мәтләбләрн дәриндән-дәринә тәдгиг етмәжә, үзә чыхармаға јөнәлдилнб. Инди тарихчиләрнимиз, этнографларымыз, һүгүшүнәсларымыз гаршысында, үмүнијјәтлә, вәтәнини, елини севән һәр бир вәтәндаш гаршысында Азәрбајчан тарихини бу кешмәкешли дәврүнү ејрәнмәжә әлишдән кәлән кәмәјни етмәк дурур.

Башымыза олмазын мүснәбәтләр кәгирмиш бу халгын алчаг хисләти һаггында биз инди-инди даңышмаг, буна дәләләт едән фактлары фаш етмәк имканы әлдә етмишик. Һалбуки дүңја бу халгын алчаг кејфијјәтләринә јахшы бәләддир. Миниллик тарихә малик олан "Ғабуснамә" китабында онлар чох көзәл характеризә едиллр: "Ермәниләрн ејби: бәдфе'л, күндәбәдән, оғру, көзүкөчүрмәјән, бир ајағы гачмагда олан, әмрә бахмајан, јерсиз һәкүј салаң, вәфасыз, риҗакар, сөјүш севән, үрәји хылтлы, ағасына дүшмәнчиликидир".

Тасәввүр един ки, өз алчаг хисләтини кизләтмәк үчүн ермәниләр һәтта бу гәдим китаба "әл кәздирмиш", онун тәкрат нәшриндән јухарыдакы сәтирләрн чыхарылмасына наил олмушлар.

Анчаг на јахшы ки, фактларын вә тарихи сәнәдләрн һамысыны мәнв етмәк мүмкүн дејил. Гафгазын көзәл тәдгигатчысы вә биллчиси В. Веллчко "Ғафгаз" әсәриндә ермәниләрн чох көзәл характеризә едир. О јазыр: "Ермәниләр һаггында гәдим дәврләрдән пис фикирләр формалашыб ки, бунун да әсасыз олмадығы өз-өзүнә ајдынлашыр, бәлә олмасады, мүхтәлиф заманларда мүхтәлиф халгларда бу чүр фикирләр мејдана кәлмәзди". Вә ја "онларын зәһләтөкән фырылдагчылығы, ијрәнч ејбәчәрлији, биабырчы алчаглығы вар". Веллчко даһа сонра јазыр: "Сатгын" сөзүнү ишләтмәдән ермәни тарихини вә ермәни тәбиәтини характеризә етмәк олмаз".

Көрүндүјү ки, јухарыда садаланан хүсусијјәтләрн тәкчә бирн бәлә һәмни халгдан еһтијат етмәжә, һәмнишә сәрвахт олмаға әсас верип. Биз исә ермәниләрн ачыг дүшмәнчилијинә гаршы унутган олмушуг вә "достлуг" ојуну ојнамышыг...

Бу сөзүнүз јадыма 80-чи илләрн сонуну салды. Ермәниләр сојдашларымыз ата-баба јурдларындан говур, ағына-бозуна бахмадан гочалары, гадылары вә көрпәләрн гәтлә јегирдиләр. Рус мәтбуаты да өз нөвбәсиндә азәрбајчанлылара бөһтан јагдырыр, ағы гара киби гәләмә верипди. Бәлә бир шәрантдә Ә. Вәзировун ермәни "достлары" барәдә дејији мәнәбәтли сөзләр, һеч олмаса, өзүнү тәһмизә чыхармаг, бөһтана чаваб вермәк имканы олмајан азәрбајчанлылары тәһгир едир, онларын ачыг јарасынын үстүнә дуз сәһпиди.

О күнләр мәнни дә јахшы јадымдадыр. Һәтта бәлә бир факты да хатырлајырам ки, онда "Правда" гәзети азәрбајчанлылары дүңјада вәһши бир халг киби гәләмә вермәк үчүн куја Азәр адлы бирисини Ермәнистанда баш вермиш зәлзәләдән севинәрәк Јеревана тәбрик

телеграмы көндәрдији барәдә хәбәр дәрч етмишди. Сонрадан мә'лум олду ки, телеграмы ермәниләр өзләри тәшкил етмиш, сонра да "Правда"нын сәһифәләринә көндәрмишләр. Һалбуки әксинә, о вахтлар Ә. Вәзировун чанфашанлығы сәјәсиндә Азәрбајчан халгынын һеч-һечә кунәһсыз өвләди зор күчүнә тәјјәрәжә долдурулуб "дост" ермәниләрн кәмәјинә көндәрилмишди. Онларын ағибәти һамыја мә'лумдур.

Халгына бағлы олмајан, онун тәлејинә лагејд рәһбәрләр Азәрбајчана чох бәлә зәрбәләр вурублар. Тәсәдүфи дејил ки, мөһтәрәм Президентимизин имзаладығы сәнәддә бәлә бир чүмлә дә вар: "Бу ишдә ермәни шовинист даирәләрн вә ССРИ рәһбәрлијини чинајәткар сијәсти илә јанашы о дәвркү Азәрбајчан рәһбәрлијини өз халгынын тәлејинә зилд мөвгеји, сојдашларымыза гаршы төрәдилән чинајәтләрн тәшкилиндә вә һәјата кечирилмәсиндә иштираки да аз рол ојнамамышдыр".

Елә биллрәм ки, бу фикир тамамлә, бәлкә бир гәдәр дә даһа сәрт шәкилдә букүнкү фәһиәләримизин сәбәбкарларындан бири олан Ә. Вәзирова да ашдир.

1905-1907, 1917-1920, 1948-1953 вә 1988-чи илләрдә көчүрүлмә, говулма күтләви һал алыб, хүсуси зоракылыг вә азғынлыгга һәјата кечирлиб. Лакин ики әсрдән артыг бир мүддәтдә әспиндә депортасија бир күн дә дајанмајыб. Ермәниләр вә руслар тәрәфиндән мүтәмади, бир сијәси хәтт киби һәјата кечирлиб.

Сон ики әср Азәрбајчанын гәдим тарихинә чох чидди драматик вә фәһиәли мөгамлар дахил едиб.

Ермәниләрн Гафгаза көчүрүлмәси һәлә I Пјотрун вахтындан һәјата кечирилмәжә башланмыш, 1813-чү илдә, сонра исә Русија-Иран мүһарибәси заманы хүсуси бир сүр'әтлә давам етмишдир. Рус мәнбәләри көстәрип ки, 1828-1830-чу илләр арасында, чәми ики илдә Азәрбајчана Ирандан 40.000 нәфәр, Түркијәдән исә 84.600 нәфәр ермәни көчүрүләрәк Јелизаветпол (Кәнчә) вә Иреван губернијасынын мүнбит торпагларында јерләшдирилмишләр. Марағлы фактдыр ки, 1948-1953-чү илләрдә Азәрбајчанын Күр-Араз овалыгына көчүрүләркән минбир мәшәггәтлә үзләшән, тәһши шәрантин нәзәрә алынмамасы, мадди јардым көстәрилмәси үзүндән мәнв олан азәрбајчанлылардан фәргли олараг Загафгазијада јерләшдирилән ермәниләрә һәр чүр шәрант јарадылырды. Онлар ән мүнбит торпагларда јерләшдирилип, узун мүддәтә веркидән азад едиллр, онлара мадди јардым көстәриллрди.

Јерли азәрбајчанлы әһали дә өз характеринә ујғун олараг "гәриб" ермәниләрә һәр чүр јардым едир, һуманист тәбиәтләринә хас һәрәкәт едәрәк онлара әл тутурдулар. Ермәниләрн Гафгазда јерләшдирилмәсинин сијәси мөгсәдини билмәјән јерли әһали бу "јазы" милләтә сығыначаг верир, горујурдулар. Нәтичәдә 1820-1920-чи илләр арасында Загафгазијаја 600 мин ермәни кәтирилип, әвәзиндә 2 милјон азәрбајчанлы өз доғма очағындан

чыхарылмышды. "Язым" милләттин тезликлә сипаһланыб күтләви сурәтдә гырдыгылары азербайжанлылары сажыны исә дәгигләшдирмәк һеч чүр мүмкүн дежил. Бу гырғынлара, әһалиннин күтләви көчүрүлмәсинә вә гачынлыға бахмажараг, һәлә 1928-чи илдә Ирәван губернијасы әһалисинин 80 фаизин азербайжанлылар иди. Ирәван гәзасынын өзүндә, Зәнкәзур вә б. гәзаларда да азербайжанлылар чохлаг тәшкил едирди.

Бу фактлар ермәни һәжасызлыгына дәләләт етдијин киими, бизим дә лагәдләнјимизини, унутганлыгымызын, тарихи фачнәләрдән нәтичә чыхармамагымызын ачы ифадәсидир. Торпагларымызы тута-тута, дүнјада ән вәһиш чинајәтләри јеринә јетирә-јетирә бүтүн дүнјада түрк милләтинни һәр чүр бәһтанларла ләкәләмәјә чалышан ермәниләрини ич үзүгү ачмамагымыз, һеч олмаса, өзүмүзүн күнаһсызлыгымызы бүтүн дүнјага бәјан етмәмәјимиз тарих гаршысында, кәләчәк нәсилләр гаршысында бојук күнаһмыздыр. Биз бу күнаһмызы јумалыјыг. Ермәни вәһишлијиндән, ермәни вандализминдән дүнја хәбәр тутмалыдыр. Бу күн өзүнүн "гәдим" мәдәнијәтиндән, гуманистлијиндән дәм вуран бир халгын әсрләр боју давам едән сахтакарлығы, нәһајәт, үзә чыкмалыдыр. XX әсрин ән вәһиш вә ганлы фачиәсини—Хочалы сојгырымыны төрәтмиш бир халг бу алчаглығынын хәчәләттин чәкмәлидир. Әсрләрлә ермәни бәһтаны гаршысында сусмуш бир милләт кеч дә олса, чәтин дә олса, һәгигәтин һарада, сахтаныса һарада олдуғуну дүнјага көстәрмәлидир. Јәгин ки, онда бејнәлхалг ичтимајјәт Гарабаг савашынын әсл маһијәтинни аңлајар, нәдән башландыгыны, һарадан кәлдијини баша дүшәр.

Ата-бабаларымызын өз ганлары баһасына горујуб-сахладылары торпаглары һиссә-һиссә јағылара версәк, тарих бизи бағышламаз.

Әбәс демірләр ки, иштаһ днш алтындадыр. Азербайжан тәрәфиндән мүгавимәт көрмәјән, әксинә, руслар тәрәфиндән дәстәкләнән ермәниләр кет-кәдә даһа да азғынлашырлар. Онлар азербайжанлылары зор күчүнә чыхардылары торпаглардакы мадди-мәдәни абидәләри өз адларына чыхарыр, бу, мүмкүн олмајанда онлары дағыдыб јерлә-јексан едирдиләр. Түрк мәншәли јер адларыны дәјишиб ермәниләшдирдиләр. Кечмиш ермәни мә'хәзләриндә бу јерләри Азербайжана мөхсус олмасы барәдә нә гәдәр кифајәт гәдәр мә'лумат вар. Бүтүн ермәниләр киими гаты милләтчи олан Б. Ишханјан белә бу фактлары һамысыны сахталашдыра билмәјиб. 1916-чы илдә Петроградда чап олунмуш "Гафгаз халглары" әсәриндә о јазыр: "Тарихи гәдимлик тәсәввүрүнә көрә Бөјүк Ермәнистан һесаб едилән ермәниләрин һәгиги вәтәни Русија һудудларындан кәнарда, даһа доғрусу, Кичик Асијада јерләшир... Дағлыг Гарабағда јашајан ермәниләрә кәличә, онлары бир һиссәси... тә'гиб вә һүчумлардан гуртармаг үчүн Азербайжан торпаглары сығыначагларына чеврилән Иран вә Түркијә гачынларыдыр".

Бу күн Гарабаг ермәниләринин һәжасызлыгылары бу халгын она сығыначаг әсрәнләрә "тәшәккүрү"нүн бариз нүмунәсидир.

Ермәниләрин өзләринин чап етдији енциклопедија сахтакарлығы нүмунәси олса да, бурада да бәзи объектив тарихи фактлар өз әксини тапыб. Мәсәлән, Ирәван гәзасынын һәмишә миллијәтчә азербайжанлы ханлар тәрәфиндән идарә олундуғу биллиир.

"Илк Ирәван ханы Әмир Сәд 1410-чу илдән һөкмран олмушдур. Ахырынчы һүсејн хан Гачар гардашы һәсән ханла бирликдә 1807-чи илдән 1828-чи иләдәк Ирәван ханлығыны идарә етмишләр".

Көрдүјүнүз киими, тарихи сахталашдырмаг бир елә дә асан дежил. Ермәниләрин инди Ермәнистан адландырылан Гәрби Азербайжан торпагларына вә башга бөлкәләрә көчүрүлмәсинин тарихинә даир дә күлли миғдарда факт вә сәнәд мөвчуддур. Чох тәәсүф ки, ермәниләр өзләри үчүн јаландан "тарих" дүзәлтдикләри һалда Азербайжан өзүнүн һәгиги тарихи һагдакы мә'луматлары, факт вә рәгәмләри вахтында үзә чыхара билмәмиш, бејнәлхалг ичтимајјәт гаршысында нүмајиш етдирмәмишдир.

Бу күн "Бөјүк Ермәнистан" хулјасыны керчәкләшдирмәјә чалышан ермәниләр ачыг тәчәвүз јолуну тутдуғларыны пәрдәләмәк үчүн тарихи фактлары сахталашдырмагла мәшғул олур, бу тарихин дәринликләриндән өз хәјирләринә дәлиш-сүбут арајырлар. Белә дәлил-сүбут тапмајанда исә буну мәһарәтлә ујдурурлар.

Тарихчи олмәдығым үчүн бу мәсәдәләрин дәринлијинә баш вурмаг фикриндә дежиләм. Умидварам ки, тарихчиләримиз, етнографларымыз индијәчән етмәдикләрини, объектив сәбәбләр үзүндән едә билмәдикләрини һәјата кечирәчәк, халгымыза гаршы төрәдимиш тарихи әдаләтсизлији, даһа доғрусу, чинајәти сүбут етмәк үчүн өзләринин мүтәхәссис вә вәтәндашлыг борчларыны јеринә јетирәчәкләр.

Биз һүгүгшүнаслар да бу јолда бачардыгымызы әсиркәмәјәчәјик. Дөзүмүн, сәбрин дә һәдди-һүдуду олур. Гафгазда ики әср давам едән әдаләтсизлијә сон гојмағын, үмумијәтлә, мүсәлманларын, хүсусилә дә түрк милләтиндән оланларын сојгырымыны дајандырмағын, дүнјанын диггәтини бу чинајәтә чәлб етмәјин вахты чатыб.

"Республика" гәзети, 26 феврал 1998-чи ил.

Закр СӘРДАРОВ,

тарих елмләри һәмизәди

ӘН БӨЈҮК ТАРИХИ ӘДАЛӘТСИЗЛИК

Азербайжан Республикасынын Президентни һәдәр Әлијевин 1948—1953-чү илләрдә азербайжанлылары Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында фәрманы кениш ичтимајјәт тәрәфиндән

бирмәналы гаршыланмышдыр. Фәрманда әсасән 5 чәһәт диггәти чәлб едир: сон икн әсрдә Гафгазда азербайчанлылар гаршы мөгсәдјөнлү һәјата кечирилмиш етннн тәмизләмә вә сојгырымы снјасәти; белә бир гејри-инсани снјасәт нәтичәсиндә азербайчанлылар инди Ермәнистан адланан әразидән — мин илләр боју јашадылары тарихи-етннн торпаглардан говулдугдан сонра халгымыза мөхсус минләрлә тарихи-мәдәни абидәләринн ермәниләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси вә јашајыш мәнтәгәләринин дармадағын едилмәси; ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 сажлы, 1948-чи ил 10 март тарихли 254 сажлы гәрарларынын Азербайчан халгына гаршы дәвләт сәвијәсиндә тарихи чинајәт акты елан едилмәси; бу чинајәт актынын һәјата кечирилмәсиндә Азербайчанын о дөвркү рәһбәрлијинин өз халгынын тәләјинә зидд мөвгә тутмасы; 1948—1953-чү илләрдә азербайчанлыларын Ермәнистандан депортасија едилмәси фактынын һәртәрәфли тәдгиг едилмәсәси, она һүгуги-снјаси гүјмәт верилмәсәси вә бејнәлхалг ичтимајјәтә чатдырылмамасы.

Өнчә гејд етмәк лазымдыр ки, бу фәрман һәјдәр Әлијев чәсәрәтинин, принципаллыгынын, дөмәзлијинин, өз халгынын тәкчә бу күнү, саһаһи дејил, онун енишли-јохушлу тарихинә вурғунлуғунун парлаг тәчәссүмүдүр. Азербайчан халгынын сојгырыма, репрессиялара, депортасиялара мәруз галмасыны илк дәфә һәјдәр Әлијев дүңја ичтимајјәтиннә чатдырмышдыр. һөрмәтли Президентимизин Азербайчанын истиглал байрамы мүнәсибәтилә бу илин майында кечирилән тәнтәһәли јыгынчагда кестәрдини киши Совет һаки-мијјәти илләриндә ән дәһшәтли репрессиялара, депортасиялара мәруз галан мәһз Азербайчан халгы олмушдур.

Халгымызын башына кәтирилән бу фәчнәләри "ән бөјүк әдәләтсизликләр" адландыран Президент һәјдәр Әлијевин азербайчанлыларын Ермәнистандан депортасија едилмәсини арашдыран комиссијаја башчылыг етмәси бу фәрманын снјаси, слми, бејнәлхалг әһәмијјәтинин бөјүклүјүнү сүбут едир.

Азербайчан Республикасынын Президенти һәјдәр Әлијевин дедији киши, тарихчиләримиз вә һаһымыз нәдәнсә бу һадисәјә о вахтлар да, инди дә, һүсусән дәвләт мүстәгиллијини элдә едәндән сонра да доғру—дүзкүн гүјмәт верә билмәмишик. Дүздүр, сон вахтлар чап олунаһ бир сыра мәгаләләрдә, телевизия вә радио верлишләриндә Азербайчан торпагларындан о јерләрин илкнн вә әмәли сакнләринин заман-заман көчүрүлмәсинә, депортасија едилмәсннә данр марағлы фикирләр, мұлаһизәләр ирәли сүрүлүр, бу ағылсыз һәрәкәтаны гејри-һуманист, гејри-инсани тәрәфләри тәһли олунур, халгымызын јахын тарихинин ән гаранлыг, фәчнәләрлә долу сәһифәләри арашдырылып, бу ачы һәгнүгәтләр милли идеолокијаһымын формалашдыгы күнләрдә кениш халг күтләләринә чатдырылып. Бу сәһәдә һәр бир чәһди, һүсусилә һәјдәр Әлијевин сәфәрбәрәднчи вә истигамәтвәрнчи тарихи нитгини анчаг

алгышламаг лазымдыр. Бунунла белә, Совет Иттифагында, о чүмләдән Азербайчанда әһалинин көчүрүлүб јерләшдирилмәсинин әсл һаһијәти, азербайчанлыларын өз тарихи торпагларындан мүхтәлиф һијлә вә адларла зорла сүркүн едилмәсинә һазырлыг, онун ичә һәјата кечирилмәси киши мәсәләр һәлә дә кениш ичтимајјәтә лазымынча чатдырылмамышдыр. Бу, һүгуги дәвләт гуручулуғу просесиндә мүһүм амилләрдәндир.

Биринчи рус ингилабындан сонра чар назирн Столыпин тәрәфиндән башланан, сонралар Совет Иттифагы рәһбәрләри тәрәфиндән даһам етдирилән бәдһам көчүрүлмә әмәлијјатлары тәсәррүфатын ајры-ајры сәһәләринн дирчәлтмәк, инкишаф етдирмәк, әһалинин мадди-сосиал вәзијәтинн јахшылашдырмаг киши елан едилсә дә онун әсл мөгсәди "достлуг вә гардашыг көмәји, јардымы" ады алтында түркдилли республикаларда, һүсусилә Азербайчанда әһалинин милли тәркибинн "бејнәлмиллашдырмак", русдилли әһалинин Азербайчанда јерләшдирилмәси, түркләрин сыхышдырылмасы олмушдур.

20-30-чү илләрдә бу ијрәнч снјасәт мөгсәдјөнлү вә мүтәшәккил шәкнлдә апарылмышдыр. Белә ки, 1939-чү ил декабрын 16-да Азербайчан ССР Халг Комиссарлары Советинин 3782 сажлы гәрары илә Азербайчан ХКС нәздндә көчүрүлмә шөбәси јарадылмышдыр. Шөбә Бақыда нефт сәнәјесинн инкишаф етдирмәк, Минкәчевирдә су анбарынын тикинтиси, һабелә тәбиин фәләкәт тәһлүкәсинин гаршысыны алмаг үчүн гургулар јаратмаг мөгсәдилә республикамыза русдилли әһалидән мүтәхәссисләр вә ичтисәли фәһләләр көчүрүлүб јерләшдирилмәклә мәшғул олмалы иди. Көчүрүлмә шөбәсинә узун илләр Н.А. Мирзојанын рәһбәрлик етмәси бу күн һәр бир азербайчанлыја даһа кишли мәнтиләри дәрк етмәјә имкан верир.

Азербайчан ССР ХКС-нин 20 январ 1940-чы ил тарихли, 57 сажлы гәрарына әсасән тәкчә 1940-чы илин биринчи рүбүндә республикамыза јалһыз РСФСР-дән 3370 нәфәр "фәһлә гүввәси" ады алтында көчүрүләрәк Бақыда иш вә мәнзилә тәмин едилмишдир. ССРИ ХКС нәздндә ичтисадијјат шурасынын сәдри А.И. Микојанын һүсуси чанфәшанлыгы вә кестәриш илә 3370 нәфәрдән 3220-си республика әһәмијјәтли тәсәррүфатларда, 150-си иттифаг әһәмијјәтли тәсәррүфат идарәләриндә "әсасән рәһбәр вәзифәләрә тәјин едилмишдир".

Н. Мирзојан фүрсәти әлдән вермәмиш, "әзабкеш", башы мин бир бәләлар чәкмиш ермәниләрин дә Бақыда мәнзил вә ишлә тәмин едилмәсинә әлвәришли шәраит јаратмышдыр. А. Микојанын разылыгы илә һәммин шөбә 1940-чы илин икннчи рүбүндә ДГМВ-дән 1440 "башы бәләлар чәкмиш" ермәнинн Бақыја көчүрүлмәсинә наһл олмушдур. Һалбуки һәммин дөврәдә Азербайчанын дикәр шөһәр, рајон, гәсәбә вә кәндләриндән Бақыја гејдијјата дүшмәк дәвләт сәвијәсиндә гадаған едилмишди.

Азәрбајчанын мүхтәлиф сәнәје шәһәрләринә, хүсусилә Бакыја әсасән русларың, ермәниләрин вә дикәр гејри-түрк милләтләринин көчүрүлүб јерләшдирилмәси, ишлә, мәнзиллә тәмин едилмәси сонрақы илләрдә давам етдирилмишидир.

А. Микојанын хүсуси мәктубуна әсасән 1941-чи илдә 211 нәфәр Сталинграддан, Ростовдан вә Русијанын дикәр бөлкәләриндән Азәрбајчана көчүрүлмишдир.

Азәрбајчана кечмиш иттифағын мүхтәлиф республикаларындан мүтәшәккил вә планлы сурәтдә русдилли әһалинин көчүрүлмәси илә Н. Мирзојанын башчылыгы етдији шөбәдән башга ајры-ајры назирликләр, баш идарәләр дә мәшгул иди. 1941-чи ил декабрын соғунда ССРИ ХКС нәздиндә көчүрмә идарәсинин рәисинә Азәрбајчандан көндөрилән мәктубда Русијанын ајры-ајры бөлкәләриндән 354 аиләниң көчүрүлүб Әли Бајрамлы вә Хачмаз рајонларында јерләшдирилдији билдириллир. 1942-чи илдә республикамыза Дағыстан МССР-дән даһа 900 аилә көчүрүлмишдир. Бунлар әсасән руслар, ермәниләр вә Дағыстан халqlарынын нүмәндәләри иди. Бу факт бәднам Садвал чөмијјәтнинин инди һарадан идарә олунмасыны там ајдынлашдырыр.

Республикамыза башга рекоңнолардан көчүрүлмә просеси мүһарибә илләриндә вә ондан сонрақы дөврләрдә дә давам етдирилмишидир. Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин сәдр мүавини А.М. Әзизбәјова үнванланмыш 20-23 саялы, 15 феврал 1947-чи ил тарихли рапорт характерли мәктубда бөјүк севинч вә ифтихарла билдириллир ки, 1946-чы илнин нојабр-декабр ајларында Украјнадан 850 нәфәр көчүрүлүб Бакыда јерләшдирилмишидир.

Республикамызын о вахткы рәһбәрлији өз "сәхавәтләрини" Азәрбајчан түркләриндән дә әсиркәмәмиш, онларын ишлә, мәнзиллә тәмин едилмәсинә "аталыг гајғысы" көстәрмишләр. Белә ки, 1946-чы илдән башлајараг һәр ил Бакыдан вә Азәрбајчанын рајонларындан Русијанын вәһши чөлләриндә, хүсусилә Молотов вилајәтинин мешә сәнәјеси тәсәррүфатларында ишләмәк, ағач доғрамаг үчүн 200 нәфәр азәрбајчанлы сәфәрбәр едиллирди. Бу адамларын бир чохунун һәјаты фачиә илә сонә јетмишидир. Бир суал јеринә дүшүр: "Көрәсән, рус мешәсиндәки ағачлары руслар кәсиб доғраја билмирдиләрми?"

Беләликлә, Москва Азәрбајчанда ичтимаи-игтисади һәјатын бүтүн саһәләриндә һекемонлуғу гејри-түркләрә етибар етдикдән сонра халqмыза даһа бөјүк тарихи хәјанәт етди. Бу, рус-болшевик, ермәни-дашнаг һәрби бирләшмәләринин фәал иштиракы илә 1918-чи илнин мај ајынын сонунда гәдим Азәрбајчан торпаqlарында јарадылан Ермәнистан адлы республикадан Азәрбајчан түркләринин дәвләт сәвијјәсиндә депортасијасы иди.

ССРИ Халq Комиссарлары Совети 1945-чи ил октябрын 20-дә 2264 саялы гәрар гәбул етмишидир. Бу сәнәддә 1946-1950-чи илләр бешиллик планын јеринә јетирилмәси, халq тәсәррүфатынын

бәрпасы вә инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулурду. Гәрарда һәмчинин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығынын јенидән гурулмасы, 104 миң һектар саһәнин 1950-чи илә киши әкинчилик үчүн јарарлы һала салынмасы тәләб олунурду. Гәрарда тәләб олунурду ки, бу мүһүм дәвләт тапшырығыны һәјата кечирмәк мәғсәдилә Ермәнистан ССР-ин дағ рајонларындан 10 миң аилә (1949-чу илдә 4000 аилә, 1950-чи илдә 6050 аилә) Күр-Араз овалығына көчүрүлсүн. Бу сәнәддә азәрбајчанлыларың Ермәнистана көчүрүлмәси ифадәси өз әксини тапмамышдыр.

Илк бахышдан вачиб вә һуманист гәрарды. ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавини В.И. Молотова үнванлаимыш республика һөкүмәтинин мәктубунда бу "аталыг гајғысы" жүксәк гүјмәтләндириллир, Күр-Араз овалығынын план мәләјән чөлләриндә торпаг саһәләринин јарарлы һала салыныб истифадәјә верилмәси, овалығын рајонларынын јенидән гурулмасы үчүн республика һөкүмәтинин тәдбирләр планы Мәркәзә тәғдим едиллир. Республикада гызғын иш башлајыр.

Лакин Микојан-Сталин-Арутјуңјан-Бағыров сөвдәләшмәси ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил тарихли, 4083 ајлы бәднам, чинајәткар, антиазәрбајчан гәрарын гәбул едилмәси илә нәтичәләнир. Гәрар Азәрбајчанда сүкутла гаршыланыр вә әлүстү онун һәјата кечирилмәси үчүн даһа бир әләвә тәдбирләр планы һазырланыр.

ССРИ Назирләр Советинин бу гејри-инсани гәрары Күр-Араз овалығынын јенидән гурулмасына дејил, 1918-чи илдә болшевик-дашнаг һәрби бирләшмәләринин гәдим Азәрбајчан торпағында јаратдылары Ермәнистанын моноетникреспубликаја чеврилмәсинә, һәмин јерләрин әзәли сакинләри—азәрбајчанлыларың депортасија едилмәсинә хидмәт едирди.

Бу бәднам гәрарда Ермәнистандан азәрбајчанлыларың Күр-Араз овалығы рајонлара көнүллү сурәтдә көчүрүлмәси ифадәси дә диггәти чөлб едир. Әсиндә исе Коммунист Партијасы вә Совет дәвләти Ермәнистанда јашајан јарым милјондан артыг сојдашларымызың рәјини өјрәнмәдән она "көнүллү сурәтдә" ифадәси илә зор тәтбиғ етмиш, милләтинизә чох ағыр мајдан, мәнәви вә социал зәрбә вурмушдур. 50 ил өнчә вурулан бу зәрбәнин јаралары һәлә дә сағалмамышдыр. Азәрбајчан халqынын лидери һәјдәр Әлијев һәмин агрылы-ачылы күнләри хтырлајараг үрәк агрысы илә демшидир: "...Совет Иттифагы һөкүмәтинин гәрары илә азәрбајчанлыларың өз јериндән, јурдундан депортасија олунмасыны нәдәнсә адл бир һадисә киши гәбул етмишк. Һалбуки, һамымыз јахшы билirik ки, о вахт бизниң сојдашларымыз—азәрбајчанлылар о јерләрдән—өз доғма вәтәнләриндән, јурдларындан зорла чыхарыларкән нә гәдәр иткиләр вердиләр, нә гәдәр инсанлар тәләф олдулар".

Һөрмәтли Президентиниң имзаладығы фәрманда ермәни шовинистләри илә ССРИ рәһбәрлијинин чинајәткар сијасәтинин һәјата кечи-

рилмәсиндә Азербайжанын о дөвркү рәһбәрлижинин фәалијәтинә, өз халгынын тәлејинә зилд мөвгејинә мүнәсибәт билдирилмәси төвсијә олунур.

Сәнәдләр, арашдырмалар сүбүт едир ки, Азербайжан халгына гаршы јеридилән бу чинајәткар сijasәтин һазырланмасында, һәјата кәчирилмәсиндә М.Ч. Бағыров јахындан иштирак етмиш, тәслимчи мөвгеји тутмушдур. Сталин-Молотов-Арутуңан-Микојан-Бағыров бешлији азербайжанлыларын миң илләр боју јашадығлары тарихи-етник торпағлардан—инди Ермәнистан адланан Гәрби Азербайжандан говулмасы үчүн бир нечә вариант һазырламышды. Лакин бәјнәлхалг ичтимајјәти алдатмағ, сәсә-күјә дүшмәмәк үчүн ән сәмәрәли олан "көнүллү сурәтдә" вариантыны тәтбиғ етмишдир. Һәтта М.Ч. Бағыров бу тарихи чинајәтдә, фәчигәдә әли олмадығыны сүбүт етмәк, өзүнү тарихин мүнәксиндән хилас етмәк, учуз сijasи ниңч топламағ үчүн билдирмиш ки, куја ССРИ Назирләр Совети азербайжанлыларын Ермәнистандан Газахыстана көчүрүлмәсини нәзәрдә тутубмуш. Амма о, буна иңкан вермәмиш, әһалинин Газахыстана дејил, Азербайжана көчүрүлмәсини рәсми Москванын разылығы олмадан һәлл етмишдир. Тамамилә, јаландыр. Буну ССРИ Назирләр Советинин сөзүкәдән гәрарларынын ады сүбүт едир: "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башға азербайжанлы әһалинин Азербайжан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында" (23 декабр 1947-чи ил тарихли 4083 сажлы) вә "Ермәнистан ССР-дән азербайжанлы колхозчуларын вә башға әһалинин Азербайжан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси тәдбирләри һаггында" (10 март 1948-чи ил тарихли 754 сажлы).

ССРИ Назирләр Советинин бу чинајәткар гәрарларында Ермәнистандан азербайжанлыларын көчүрүлмәси 3 мәрһәләјә бөлүнүр вә һәр мәрһәләдә нә гәдәр адамын көчүрүлмәси дә дөгиг кәстәрилир: 1948-чи илдә 10 миң нәфәр, 1949-чу илдә 40 миң нәфәр вә 1950-чи илдә 50 миң нәфәр. Чәми 100.000 нәфәр!

Әдаләт наминә гејд етмәк лазымдыр ки, сәнәдләр, мәктублар, јазышмалар кәстәрир ки, республикамызын о вахткы рәһбәрлијиндән јалныз Азербайжан ССР Назирләр Советинин сәдри Т. Гулијев бу мәсәләјә миңли мәнәфә бахымындан јанашмыш, бирбаша олмаса да, долајысы илә азербайжанлыларын күтләви сурәтдә көчүрүлмәсинин әлејһинә олмушдур.

Совет һөкүмәтинин 23 декабр 1947-чи ил тарихли гәрарынын ичрасы илә әлағәдар Азербайжан ССР Назирләр Советинин сәдри Т. Гулијевин ССРИ Назирләр Совети Сәдринин мүавини В.М. Молотова көндәрдији ики мәктубу һәјәчансыз охумағ мүмкүн дејил. Т. Гулијев көчүрүләнләрин гәбул едилмәси үчүн көрүлән һазырлығ ишләринин гејри-гәнәәтбәхш олмасыны, азербайжанлыларын Ермәнистанын әсасән дағлығ рајонларында јашамаларыны, Күр-Араз овалығы рајонларында јашајыш евинин олмадығыны, торпағын јарарлы хала салынмадығыны нәзәрә аларағ Ермәнистан азербай-

жанлыларынын јашајыш үчүн даһа әлверишли олан рајонlara көчүрүлмәсинә ичазә верилмәсини хаһиш едирди. Бунун үчүн Т. Гулијев тәби шәраити, иғтисади потенсиалы, ән башлычасы ишчи гүввәсинә чидди еһтијачы олан 3 груп рајон тәклиф едирди:

1. Күр-Араз овалығынын гәрб рајонлары, о чүмләдән Гасым Исмајылов, Сәфәрәлијев, Товуз, Ағстафа вә Газах.

Мәктуб мүәллифи мәркәзи инандырмаға чалышырды ки, көчүрүләнләрин гүввәси илә бу беш рајонда һејвандарлығ, памбычылығ вә әкинчилијин сүрәтли инкишафына наил олмағ, Загафгазијанын тахыла олан еһтијачыны вә техники хаммал истеһсалынын һәчмини артырмағ мүмкүн олачағдыр.

2. Бақы шәһәринин мејвә-тәрәвәзлә даһа јахшы тәмин етмәк Хачмаз, Дәвәчи, Худат, Гусар вә мејвәчилик үзрә Иттифағ әһәмијјәтли Губа рајонлары.

3. Көчүрүләнләрин тарихән јашадығлары јерләрин тәби шәраитинә вә иғлиминә ујғун, ишчи гүввәсинә чидди еһтијач дүјулан вә республиканын әсас картоф истеһсалы базасы сајылан Кәдәбәј, әкинчилик вә һејвандарлығын инкишафы үчүн әлверишли перспективи олан Зағатала, Гах, Нуха, Варташен вә Гутгашен рајонлары.

Тәәссүф ки, Москва Азербайжанын рәһбәрлијинин хаһишинә мәһәл гојмады, онун даһили ишинә кобудчасына мүдахилә етди, ССРИ Назирләр Совети 1948-чи ил мартын 10-да "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башға азербайжанлы әһалинин Азербайжан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында" даһа кәскин гәрар гәбул етди. Бу гәрарын һазырланмасында ССРИ Назирләр Советиндә фәал фигурлардан бирин олан, дашнағ кими доғулан, болшевик кими јашајан вә сатғын кими өлән А.И. Микојан јахынди иштирак етмишдир.

Азербайжан һөкүмәти һәмин гәрара истәр-истәмәз тәслим олду вә Республика Назирләр Совети өзүнүн 14 апрел 1948-чи ил 455 сажлы гәрары илә ССРИ һөкүмәтинин бәднам гәрарларынын ичрасына башлады. 1918-чи илин јазынын сонунәдәк Москванын тәләб етдији кими депортасијанын илк гурбанларындан 320 аилә Салјан, 140 аилә Саатлы, 545 аилә Сабирабад, 260 аилә Әли Бајрамлы, 150 аилә Пушкин, 75 аилә Ағчабәди, 100 аилә исә Хыллы рајонларынын гуру чөлләриндә, сусуз сәһраларда, илан мәләјән дүзәнликләрдә јашамаға мәчбур едилди. Бу, 6400 нәфәри бирләшдирән 1590 аилә иди.

Президент һејдәр Әлијевин һуманистчәсинә гејд етдији кими, "Ермәнистанын чох көзәл иғлимә, јәни бу торпағлар вахтилә Азербайжанын олуб—малик олан јашајыш јерләриндән инсанлары кәтириб евсиз-ешиксиз Мил-Муған чөлләринә саланда, әлбәттә ки, онлар о шәраитдә јашаја билмәјечәкләр. Мәлумдур ки, о вахт бир чох инсанлар гырылды, тәләф олду, әзаб-әзијәт чәкди".

Москва депортасија олуналарын Азербайжанын тәклиф етдији 3 груп рајонда јерләшдирилмәсинә нә үчүн ичазә вермәди? Инди

ајдын олур ки, бурада да ермәни һиләсәп, ермәни бармағы вармыш. Газах, Товуз, Гасым Исмајылов, Афстафа вә Сәфәрәлијев рајонлары Ермәнистанла сәрһәд бојунча јерләшпир. Она көрә дә ермәниләр сәрһәд рајонларын мөһкәмләндиримәсини, әһалинин сых јашамасыны истәмирләрмиш. Тәклинф едиһән 2-чи вә 3-чү груп рајонлар да сәрһәд рајонлары олдугундан Москва һәмни рајонлара да сојданларымызын јерләндиримәсини әлејһинә олумшдур.

Һәмни илин јәј ајларында Гәрби Азәрбајҗандан депортасија олуналарын икинчи дәстәси доғулуб боја-баша чатдығлары доғма Горпаға, гапы-бачаја, гурулу галан ев-ешија ахырынчы дөфә һәсрәт-лә бахыб көкс өтүрдүләр. 2747 аилә—12.177 нәфәр Азәрбајҗана пәнәһ кәтирдди. Олардан 65 аилә—245 нәфәр Бакынын Әзизбәјов, 40 аилә—154 нәфәр Маштаға кәндиндә јерләшдирилди. 293 аилә—1416 нәфәр Кәдәбәј, 100 аилә—400 нәфәр Шамхор, 110 аилә—529 нәфәр Мартуни, 192 аилә—674 нәфәр Сәфәрәлијев, 120 аилә—530 нәфәр Учар, 349 аилә—1371 нәфәр Гасым Исмајылов, 180 аилә—745 нәфәр Көјҗәј, 150 аилә—664 нәфәр Губа, 326 аилә—1919 нәфәр Афҗабәди, 111 аилә—481 нәфәр Бәрдә, 245 аилә—1179 нәфәр Салҗан, 376 аилә—1479 нәфәр Афстафа рајонларында јашамаға мөһкүм едилди. 1948-чи илин августуида даһа 131 аилә—570 нәфәр Мартуни рајонунун 4 кәндиндә, 206 аилә—810 нәфәр Гасым Исмајылов рајонунун 13 кәндиндә, 328 аилә—1112 нәфәр Афҗабәдинин 12 кәндиндә, 149 аилә—728 нәфәр Сәфәрәлијев рајонунун 5 кәндиндә јерләшдирилди. 3220 нәфәри бирләшдирән чәми 814 аилә.

Көчүрүлмәни биринчи мәрһәләси 1948-чи ил октябрын 25-дә баша чатмышдыр. Һәмни дөврүн рәсми сәһәләриндә кәстәришпир ки, 1948-чи илдә Ермәнистанын бир сыра рајонларында 547 аилә—2834 нәфәр езбашына көчмүш, Азәрбајҗанын мөхтәлиф бөлкәләриндә әввәлләрдән јашајан гоһумларына сығынмышдыр.

Умумијәтлә, 1948-чи илдә 6.298 аилә — 24.631 нәфәр депортасија едилмишдир. Бу ССРИ Назирләр Советинин гәрарында нәзәрдә тутуландан 2,5 дөфә артыгдыр. Депортасијанын биринчи или Ермәнистан ССР-ин Котајк, Әзизбәјов, Ахта, Әштәрәк, Микојан, Зәнкибасар, Басаркечәр, Апаран, Арташат, Ечмәдзин вә Корус рајонларынын азәрбајҗанлы сакинләри сүркүнә мәрүз галмышлар.

Бу рәғәмләр 1948-чи илин рәсми дөвләт сәһәләриндән көтүрүлмүшдүр. Лакин тәдғигатлар, көч комиссијасынын ишди јашајан үзвләри, депортасија олуналар тәсдиг едирләр ки, бу рәғәмләр азы 2-3 дөфә азалдылмышдыр.

Бу адамларын тәлеји санки Аллаһа тапшырылмышды. ССРИ Назирләр Советинин гәрарында һәр аиләјә јашајыш еви тикмәк үчүн 20.000 манат, мал-гара алмаг үчүн 3.000 манат, ев гушлары алмаг үчүн 300 манат пул верилмәси нәзәрдә тутулуб, онларын доғма јерләриндә ермәниләрә галан дашынмаз әмлақларынын гижмәтинин һесабланыб верилмәси, колхозларда газандығлары әмәк һаггынын өдәнилмәси вәд едилдирди.

Тәссүф ки, Сов.ИКП вә Совет дөвләти вәдләринә әмәл етмәдиләр. Үстәлик депортасија олуналар вермәк үчүн ССРИ Назирләр Советинин ајырдығы 20 милјон манат мәбләгин 1948-чи илин октябрында 5 милјону ССРИ Назирләр Советинин гәрары илә керп кетүрүлмүшдүр.

Азәрбајҗан ССР Назирләр Советинин сәдри Тејмур Гулијевин К.М.Маленкова кәндәрдийи 13 декабр 1948-чи ил тарихли 5 сәһифәлик мәктубда һәр бир һәрфин архасындан санки бир аилә бојланыр, тәкчә мәнәви дејил, һәм дә ағыр мадди вәзијәтиндән шикәјәтләнир, ушағларын, гочаларын күтләви сурәтдә гыздырма хәстәлијинә тутулмасындан, тәләф олмасындан ачы-ачы данышыр. Т.Гулијев көчүрүлән күнаһсыз инсанларын ағыр иттиһәди, мадди вә дөзүлмәз мәншәт вәзијәтләри һаггында мәркәзә јазырды: "Бу күнә гәдәр көчүрүләнләрин әввәлләр јашадығлары колхозларда газандығлары әмәк күнүн дәјери өдәнилмәмишдир. Она көрә дә онлара јени јашадығлары јерләрдә һеч бир шеј верилмир. Көчүрүләнләрин дашымаз әмлақларынын дәјери һесабланыб инди јашадығлары колхозлара чатдырылмадығы үчүн лазым олан тикинти материалларыны ала билмирләр".

Мәктубда хүсуси гејд едилир ки, Ермәнистанда азәрбајҗанлылар арасында тәблиғат-изаһат ишләри зәиф апарылдығына көрә орадан Азәрбајҗана күтләви езбашына көч ахыны башланмышдыр. Белә вәзијәт гәрара әсасән көчүрүләнләрин јерләшдиримәси ишнини хәли чәтинләшдирир.

Мәктубда һәмчинин Күр-Араз овалығында јашајыш үчүн зәрури шәраитин — јашајыш евләринин, су тәһизатынын, санитар, профилактик мәнтәгәләрин вә с. олмадығыны нәзәрә алараг 1949-чу илдә 40.000 адам әвәзинә 12.000 вә ја 15.000 адам көчүрүлмәсинә, һәм дә онларын Муғанын дағ рајонларында јерләшдиримәсинә ичәзә верилмәси, һабелә сүркүн олуналар чатачаг дөвләт тәрәфиндән мүйәјјән едилмиш имтијазларын өдәнилмәси хаһиш олунар.

Москва бу дөфә дә Азәрбајҗан һөкүмәтинин хаһишини гулагардына вурду. Үстәлик Ермәнистан ССР Назирләр Совети сәдри муавининин көмәкчиси Чаргоголҗанла Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети нәздиндә көчүрмә идарәсинин рәиси Аллаһ-вердијевин биркә тәртиб етдикләри көчүрмә планы ичра едилмәк үчүн республика һөкүмәтинә өтүрүлдү.

Бу плана әсасән 1949-чу илин јаз-јај ајларында Әзизбәјов рајонунун 8 кәндиндән (Чул, Терн, Әринч, Истису, Гаргар, Валәһләр, Зирәк) 536 аилә — 2170 нәфәр, Ахта рајонунун 3 кәндиндән (Горгулу-Габахлы, Афғерән, Мәрмәлик) 116 аилә — 584 нәфәр, Басаркечәрин 3 кәндиндән (Јухары Зағалы, Чыхырлы, Ганлы) 285 аилә — 1378 нәфәр, Зәнкибсарын Ипәкли кәндиндән 196 аилә — 751 нәфәр, Ноёмберјанын Ләмбәли кәндиндән 214 аилә — 1190 нәфәр, Микојан рајонунун 6 кәндиндән (Әрдәрәр, Елпин, Гышлаг, Кешин, Саллы, Һорбатак) 220 аилә — 998 нәфәр, Котајк рајонунун 4

кәндиндән (Нуркус, Гохт, Дәлләкли, Кәли) 91 аилә — 275 нәфәр, Спигтакын Сарал кәндиндән 207 аилә — 989 нәфәр, Дилчанын 6 кәндиндән (Ағкилсә, Мургојн, Полад, Көјөрчин, Авангорд колхозу, Салаһ) 213 аилә — 1182 нәфәр, Аларан районунун Кирәшли кәндиндән 40 аилә — 246 нәфәр, Корусун 5 кәндиндән (Шанрух, Ағбулаг, Гурдгала, Баһарчыг) 131 аилә — 712 нәфәр, Калинин районунун Гызылдаш вә Ирмузлу кәндләриндән 250 аилә — 865 нәфәр, Мартунинин Моллалы, Карвансара кәндләриндән 58 аилә — 337 нәфәр, Ворбајанзид районунун 4 кәндиндән (Көјөрчин, Муган, Ағгала, Ачан) 121 аилә — 693 нәфәр, Берја районунун Ашағы Коха кәндиндән 132 аилә — 641 нәфәр, Аллаһверди районунун Бөјүк Ајрым кәндиндән (Парби, Казрван, Чатнлан, Сагмосава) 186 аилә — 675 нәфәр, Октаңберјан районунун Бшатович вә Советакан кәндләриндән 16 аилә — 96 нәфәр, Ечмиәдзинин Јухары Коланлы кәндиндән 60 аилә — 238 нәфәр, Амасијанын Шурабад вә Кәлјәкәнд 115 аилә — 581 нәфәр, Кироваканын 4 кәндиндән (Јухары килсә, Ашағы килсә, Молла Гышлаг, Һөјдәрли) 202 аилә — 710 нәфәр депортасија едилди. Чәми 3495 аилә — 15.895 нәфәр.

1949-чу илин пайызында Ермәнистанын 11 районундан 1914 аилә — 8502 нәфәр Азәрбајчанын 13 районуна депортасија едилди. Котајк районундан 130 аилә — 676 нәфәр Саатлы, Көјчај, Мирбәшир районларына, Әзизбөјовдан 376 аилә — 1628 нәфәр Имишли, Әли Бајрамлы вә Мирбәширә, Ахтадан 139 аилә — 622 нәфәр Зәрдаба, Әлијәртәкдән 264 аилә — 1161 нәфәр Салјан, Күрдәмир, Ханлар, Мирбәшир районларына, Микојан районундан 198 аилә — 976 нәфәр Әли Бајрамлы Саатлы вә Имишлијә, Зәнкибасардан 198 аилә — 681 нәфәр Сабирабад вә Әкдәдова, Басаркечәрдән 373 аилә — 1725 нәфәр Јевлах, Учар, Кәдәбәј районларына, Апаран районундан 37 аилә — 213 нәфәр Зәрдаба, Арташатдан 84 аилә — 357 нәфәр Салјана вә Учара, Ечмиәдзиндән 67 аилә — 240 нәфәр Бәрдәјә, Корусдан 48 аилә — 223 нәфәр Јевлаха көчүрүлдү.

1949-чу ил нојабрын 25-дә Азәрбајчана Ермәнистанын бир нечә районундан 600 аилә — 2500 нәфәр депортасија едилди. Сәнәдләрдә һәмин вахт етник тарихи торпаглардан даһа 110 аилә — 850 нәфәр Кировабат шәһәринә вә онун әтраф кәндләринә, тәкчә Веди районундан 628 аилә — 2585 нәфәр азәрбајчанлыны Пушкин, Хылы вә Имишли районларына көчүрүлмәси өз әксини тапмышдыр.

Үмумијәтлә 1949-чу илдә ССРИ Назирләр Советинин мәлум гәрарларында нәзәрдә тутуландан хәли артыг 12306 аилә — 54373 нәфәр депортасија едилиб. Бу рәгәм дә хәли азалдылмышдыр. Арашдырмалар көстәрир ки, депортасијанын икинчи илиндә 63800-дән артыг сојдашымыз өз тарихи јерләриндән сүркүн едилмишдыр. Ики илдә чәми 98.197 нәфәр. Бу, ССРИ Назирләр Советинин гәрарында ики ил үчүн нәзәрдә тутуландан 38.197 нәфәр артыг иди.

1948, 1949 вә 1950-чи илләрдә республика һөкүмәтинин Москваја кәндәрилән мәктубларында дәнә-дәнә хаһиш едилди ки, Ер-

мәнистандан күтләви шәкилдә өзбашына көчәнләрин гәршысыны алмаг үчүн тәдбирләр көрүлсүн.

Тәдбир нечә көрүлсүн?

Әһалисинин јарысы көчүрүлмүш кәндләрә кәндәрилән әсасән ер-мәни дәвләт нүмәјәндәләри чамаат арасында ваһимә јарадыр, әксинә "нә гәдәр кеч дејил, сағ-саламат көчүб чанларынызы гуртарын" — дејирдиләр. Ермәнистанын дәвләт нүмәјәндәләри азәрбајчанлылар арасында белә бир тәблиғат апарырдылар ки, јахын ајлара гәдәр ким Азәрбајчана көчмәсә Газахыстана сүркүн едилчәкдир. Она көрә дә дәвләт тәрәфиндән мадди вә мәнәви јардымдан мәһрум едилән минләрлә сојдашларымыз өзбашына көчүкләри үчүн Азәрбајчанда көчүрүлмә мәнәгәләриндә гејдијата дүшмүрдүләр.

1950-чи ил... Беш иллијин ахырынчы или... "Зәрбәчи әмәк нөвбәси" депортасија олуан сојдашларымыза даһа чидди тәтбиг едилди 1948—1949-чу илләрдә олдуғу кими 1950-чи илдә дә азәрбајчанлылар тарихи-етник торпагларындан ССРИ Назирләр Советинин бәднам гәрарында нәзәрдә тутуландан хәли артыг — 50 мин нәфәр әвәзинә 65 мин нәфәрдән чох көчүрүлдү. Бу сәтирләрин мұәллифинин архив сәнәдләри әсасында һесабламасына көрә чәми 144.654 нәфәр доғма ев-ешијиндән зорла көчүрүлмүшдүр. Бу, ССРИ Назирләр Советинин сөзү кедән гәрарларында нәзәрдә тутуландан 44.654 нәфәр артыгдыр.

Президент Һөјдәр Әлијевин фәрманы чох бөјүк, һәм дә ағыр зәһмәт тәләб едән ишин башлангычыдыр. Халгымызын башына кәтирилән мин бир мүсибәти тәдгиг едиб бејнәлхалг ичтимаијәтә чатдырмаг һәр биримизин вәтәндашлыг борчудур.

Ики әср сусмушуг. Тәғибләрә, репрессиялара, депортасиялара кәскин мөвге билдирмәмишик. Һөрмәтли Президентимизин чох сәрраст дедији кими, мәнз бунларын нәтичәсиндә дә 1988-чи илдә Ермәнистан Азәрбајчана ачыг тәчавүз едибдир.

Бу фәрманда ирәли сүрүлән мүддәалар Гарабағ проблемини сүлһ јолу илә һәлл етмәк истәјимиздә ермәниләрин ич үзүнү ачыр, бејнәлхалг ермәни диаспорына ағыр, сарсыдычы зәрбә вурур.

Зейял Вәфа

БУ АДИ ФӘРМАН ДЕЈИЛ, ӘСЛ ВӘТӘНДАШ ФӘРЈАДЫДЫР

Мөһтәрәм президентимиз "1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви депортасијасы һаггында" фәрман имзалајыб. Бу ади фәрман дејил. О, бизи өз тарихи јаддашымыза дәнмәјә, узун илләр боју күтләви гәтләрә вә гырғынлара мә'руз

галмыш милләтнмизниң фачиәләриндән ибрәт дәрсн көтүрмәжә, һагг ишнмиз угрунда әдаләт мүчәдиләсинә галхмаға, дүшмәнә гаршы өлүм-дирим савашына атылмаға чағырмышдыр. Бу әсл вәтәндаш фәрјадыдыр. Бүтүн бејинләри, бүтүн үрәкләри, бүтүн јумруглары ваһид бир бејин, ваһид бир үрәк, ваһид бир јумруг шәклиндә бирләшдирмәжә чағырышдыр... Мәкәр бизим фачиәләримиз тәкчә 1948-1953-чү илләрдәнми башланыр? Әсла.

Биз тарих боју доғрана-доғрана, парчаланан-парчаланан, дүшмән охларына санчыла-санчыла, дүшмән гылынчларына чарпыла-чарпыла чох әзаблы, чох мәшәггәтли бир өмүр јолу кечмишк. Һәлә вахтилә даһи Миһрзә Чәлиш үзүнү өз һәмвәтәшләришә тугуб јанғылы бир сәслә сорушурду: "Һардадыр Азәрбајчан?".. Анчаг халгын сусгунлуг батаглыгындан јенә онун өз ағлар сәси гулагларымызда әкс-сәда верирди: "Ах, онудулмуш вәтән, ах, јазыг вәтән! Һардасан ај бичарә вәтән?".. Дилн варкән даныша бшмәјән, әли варкән силаһдан јапышмағы бачармајан бу бәдбәхт милләтнн сусуб көзләринн дәјдүјүнү көрдүкдә, өз суалына јенә өзү чаваб вермәли олурду: "Азәрбајчанын чох һиссәси Ирандадыр ки, мәркәзи дә ибарәтдир Тәбриз шәһәриндән. Галан һиссәләри дә Киландан тутмуш гәдим Русия һөкүмәти илә Османлы һөкүмәти дахилиндәдир ки, о да ибарәтдир Гафгазын бөјүк бир парчасы илә Османлы Курдүстанындан вә Бајазиддән"..." Сонра бөјүк вәтәндаш јанғысы илә јенә јурдлашларына үз тугуб дејирди: "Кәлиң биз дә бир дәфә отураг вә кечә папагларымызы орталыға гојуб фикирләшәк, көрәк, Һардадыр бизим Вәтәнимиз?".. Анчаг биз о бөјүк даһинн фәрјадыны ешндә билдикми? Бејинләримизни бир јерә топлајыб вәтәнин тәләји барәдә дүшүндүкүм? Голлармызы мисри гылынчлары, јумругларымызы Короғлу күрзүнә, үрәкләримизни мәрмијә дөндәриб дүшмәнә гаршы өлүм-дирим савашына атылдыгмы? Әсла!

Биз гәрибә милләтик. Уддугумуз бүлур һаваны зәһәрләјибләр, дөзмүшүк, мәрчанкөзлү булагларымызы лишәндирибләр, дөзмүшүк. Битиб-түкәнмәз сәрвәтләримизни сөкүб апарыблар, даш һәјкәлләр киши дилнмизни дилчәјимизә мисмарлајыб сусмушуг. Чүнки әксәријәтнмиз ади вәтән дашларыјыг, әсл вәтәндаш дејилк. Әкәр белә олмасајды, мүгәддәс торпагларымыз дүшмән тапдағында ган ағлајаркән мәмләкәтнмизни баш кәнди кимләринсә чибләринни долдурмаг үчүн гумарханалар мәркәзинә дөнмәздн. Шушамыз, Ханкәндшмиз, Лачынбымыз, Ағдамымыз, Кәлбәчәришмиз... өзү бојда јас евинә дөнүбкән Бақыда бу гәдәр шадлыг евләри учалдылмазды...

Ермәниләр тарих боју ваһид идеја бајрағы алтында бирлијә доғру чан атыблар. Биз бир-биримизни ајагындан дурта-дурта, мүдрикләри наданлары, мәғрурлары јалтагларын, чәсурлары горхагларын бујруг гулуна чевириб, нәһәнк үрәкләри сындыра-сындыра парчаланмаја доғру үз тутмушуг. Ермәниләр әсримизни сәккизинчи ониллијинин әвәлләриндән үзү бәри силаһ тутмағы бачармајанлары белә силаһландырмагла мәшғул олублар, мүгәддәс торпаглармызы

ишғал етмәк үчүн. Биз исә 1988-1993-чү илләрдә әлдә олан силаһлары да топладыг, милләт дүшмән гаршысында әлијалын галсын дејә. Ермәниләр харичләки гоһум лоббнләринн малијә јардымлары һесабына күлли мингарда еһтијат һиссәләр дашыјыб кәтирирдиләр, мүһарибә дөврүндә өз сәнәјә мүәссисәләринн фәалијәтнни даһа да кенишләндирмәк үчүн. Биз исә 1988-чи иләдәк там күчү илә ишләјән 4 миндән артыг нәһәнк сәнәјә мүәссисәсинн гүјмәтнн аваданлыгларына сөкүб харичи базарларда дәјәрдәјмәзинә сатдырмагла онларын фәалијәтннә сон нөгтә гојдуг. Јүз минләрлә тәчрүбәли мүтәхәссисн күчәләрә төкүлүб ишсиз галмасына шәраит јаратдыг.

Өз иғтидары илә ваһид бир идеја бајрағы алтында бирләшмиш ермәни мүхалифәти түрк дүңјасына гаршы өлүм-дирим савашындадыр. Һакимијәт еһтирасы илә говрулан Азәрбајчан мүхалифәти исә республиканын бу фачиәли дөврүндә иғтидарла ваһид бир чәбһәдә бирләшмәк әвәзинә онуила өзү арасында Араз бојда бир шырым ачыб. Будур бизим фачиәмиз.

Ермәниләриң һеч вахт ваһид вәтәни олмајыб. Онлар анчаг ајры-ајры өлкәләрдә өзләринә сығыначаг тапыблар.

Тарихә I Пјотр киши даһил олмуш Дәли Петронун бәднам "Вәсијәтнамә"синдә Түркијә вә Ираны диз чөкдүрмәк үчүн һәмин өлкәләриң кириш гапысы олан Күрчүстаны вә Гафгазы ишғал етмәк, әлә кечирдикләри өлкәләриң иғтишашлар вә фитнә-фәсадлар мәнбәјинә дөндүрмәк, өз һакимијәтләринн бүнөврәсини грантләшдирмәк үчүн өлкә дахилиндәки милләтләриң бир-биринин үстүнә галдырмаг мүһүм вәзифә киши гаршыја гојулурду. Һәмин вәзифәләриң уғурла һәјатә кечирилмәсинн баш ичрачылары хәјанәткар вә сатгын ермәниләр иди. Вә бу сатгынлыг да һеч вахт мүкафатсыз галмајыб. Ермәниләр өз мурдар һәрәкәтләринә көрә јашадыглары өлкәләрдән говуланда белә онларын илк һиҗәтнләри Дәли Петронун варисләри олуб. Иран вә түрк һөкүмдарларынын әмрилә һәмин өлкәләрдән говулан јүз минләрлә ермәни нәһәјәт ки, Русиянын һиҗәдарлығы сәјәсиндә онун јеннчә ишғал етдији Азәрбајчан торпагларында вә әсәсән Ирэван ханлығынын әразисиндә гәрар тутду. Һәмин вахтдан башлапыр азәрбајчанлы ган-гардашларымызын өз гәдим ата-баба торпаглары олан Ермәнистандан сыхышдырылыб чыхарылма просеси...

Русия империясы түрк-оғуз тајфалары олан јурддашларымызын Ермәнистан әразисиндән дидәркин салынмасы, Азәрбајчан торпагларынын түрксүзләшдирилиб ермәниләшдирилмәси мәгсәдлә 1905-1907 вә 1916-1920-чи илләрдә дә сөзлә ифадә едилә билмәјәчәк гәдәр чох ағыр, чинајәткар аксијалар һәјатә кечирибләр. Јүз минләрлә күнаһсыз јурддашымыз рус-ермәни һәрби гүввәләринн вәһши һүчүмларына мәруз галыб. Ган һәриси һөрүмчәјә бәнзәр бу иблисләр сүрүсү дилсиз-ағызсыз көрпәләри чыр-чырпы киши дирн-дирн тонгалларда јандырыблар. Гочалары дар

ағачларындан асыблар. Чаванлары гылынчдан кечирибләр. Гадынларың намус вә шәрәфиниң тапдалабылар. Јүзләрлә Азәрбајчан кәңдини јандырыб күлә дөндәрибләр. Мәгсәд нә иди? Ајры-ајры өлкәләрә сәпәләнмиш ермәниләри ваһид бир әразијә топламагла Ермәнистан адлы өз гондарма республикаларыны јаратмаг. Јаратдылар да. Һәм дә Азәрбајчан торпагларынын һесабына. Улу бабаларымызың мүгәддәс мәзарлары үстә...

1920-чи иләдәк Азәрбајчаның тәркибиндә олан Зәнкәзур, Көјчә, Гарагојунлу, Дәрәләјәз кими нәһәнк маһаллар вә диқәр әразиләримиз Москвада, али везифә күрсүләриндә әjlәшмиш милләтчи дашнак рәһбәрләрин көмәји илә Ермәнистана бирләшдирилди вә бу һесаба 1918-чи иләдәк чәми 9 миң квадрат километрлик кичик бир торпаг сәһәсинә малик гондарма Ермәнистан Республикасынын әразиси һәмни иһни мајында имзаланмыш Батум сүлһ мугавиләсинә әсасән кенішләннб 29,8 миң квадрат километрә чатды.

1930—1935-чи илләрдә дә Ермәнистанда азәрбајчанлылара гаршы чох дәһшәтли аксијалар һәјата кечириниб. Анчаг ән бөјүк фаһиәләр 1948-1953-чү илләрдә төрәдилиб. Дүнјаның мүхтәлиф өлкәләриндән кәтирилмиш бир сүрү дашнакы Ермәнистанда јерләшдирмәк ады алтында Сталинниң шәхси әмри илә 150 миң нәфәр күнаһсыз азәрбајчанлы зорла өз гәдим ата-баба торпаглары олан бүллур тәбиәтли, күл-чичәк әтирли көзәл дағ рајонларындан диқәркин салыныб, сажсыз-һесабысыз хәстәликләр јувасы олан Милин, Муғанын шоран торпагларында мәскунлашдырылды. Чох кечмәди ки, тәзә јурдун ағыр иглиминә, ачлыг вә хәстәлијә дөзә билмәјән он милләрлә јурдашымызы јералты дүнја өз гојнуна алды. Һәмни илләрдә "Бөјүк Ермәнистан" арзулу дашнаклар сүрүсүнүн харичдән тәзә јурда ахыны башланды. Чох кечмәди ки, Ирәван шәһәриндә вә она јахын мәнәтәгәләрдәки азәрбајчанлылар өз гәдим јурд јерләри илә видалашмаг мәчбуријәтиндә галдылар. Бир аз сонра рајон мәркәзләринин әтрафындакы кәнд вә гәсәбәләрин азәрбајчанлы әһалиси дә кәлмә ермәниләрин күчлү тәзјиги алтында ев-ешикләриндән диқәркин дүшдүләр. Ермәнистаның бәзи рајонларында нәә көчүрүлмә процесини сүрәтләндирмәк үчүн хүсуси үсуллар тәгбиг олуноурду. Сажча азәрбајчанлы әһалиси аз олан кәндләри ермәниләрин үстүнлүк тәшкили етдији рајонларын тәркибинә даһил едиб, онлары өзләриндән асылы вәзијетә салмаг вә даһилдә ағыр мәһрумијәтләрә дүчар етмәклә көчүрүлмә процесини даһа да сүрәтләндирдиләр. Азлыгда галанларың 1988-чи илдә башына кәлән мүсибәтләр нәә һәмјя бәлдиләр. Һәмни ил 185 јашајыш мәнәтәгәси бошалдылды. 230 миң азәрбајчанлы өз јурд-јувасындан диқәркин салынды, јүзләрлә күнаһсыз иһсан гәтлә јетирилди. Миниләрлә ган-гарданшымыз бу һагсызлыга таб кәтирмәјиб гарлы дағ кәдикләриндә һәлак өлдү.

Президентимизин фәрманы бүтүн мәтбуат органларында дәрч олуноуб. Анчаг тәәссүфләр олсун ки, чохларымыз һәлә дә мүркү дөјмәкдәјик. Мәтбуат сәһифәләриндән, телевизия экранларындан глобал шәкилдә ешидә билмирик—шан-шөһрәтли зијалыларымызың, сәрвәт сәһибләримизин, һәрби хадимләримизин, мүдрик политологларымызың үсјан сәсини.

Гәзетләрдә дәрч олунон хырда-хуруш мөгәјәләрдә охујуруг: "Бу фәрман бизи бир даһа тарихи јаддашымыза гәјтарыр, олуб-кечәнләри чөзәләмәјә мәчбур едир...". Јахшы чөзәләдик вә көрдүк ки, 1948-1950-чи илләрдә башымыза бу ојунлар кәлиб. Бәс сонра? Бәс биз бу күн нә етмәлијик? Будур әсас мәсәлә. Сөһбәт "нә етмәкдән" кедир. Бу күн бүтүн јатмышлар ојанмалы, бүтүн халг ајаға галхмалыдыр. Милләти өз архасынча ирәли апармаг гүдрәтинә малик мәрданә оғуллар тапылып ортаја чыхарылмалыдыр. Һәрәмиз дүнја боју шүтүјәчәк нәһәнк тәблиғат машынынын бир винтине дөнмәлијик. Әзү дә тәкчә Азәрбајчан даһилиндә јох. Биз онсуз да башымыза кәлән фаһиәләрдән һалијик. Сәсимиз Американың, Инкилтәрәнин, Франсаның, Алманијаның, бир сөзлә планетимизин бүтүн гитәләринин радио вә телевизия каналларындан ешидил-мәлидр. Анчаг ешидилирми? Јахуд ешидиләчәкми? Будур әсас мәсәлә. Гој һеч кәс сөзләримдән инчимәсин. Ермәнистанда тәк бирчә нәфәр Зори Балајаның бүтүн дүнја боју көрдүјү тәблиғат иһини бүтөвлүкдә Азәрбајчан зијалылары көрә билмәјиб. Адичә бир фақт. Бу күн 500 Азәрбајчан јазычысынын 5 иллик јарадычылығына бахыш кечирилсә, өз ата-баба торпагларындан сүркүн олуномуш ермәнистанлы јурдашларымызың фаһиәли тәлеји һаггында, әлдән чыхмыш мүгәддәс торпагларымыз һаггында 5 дәнә әсәр тапа билмәјәчәјик.

Бу күн тәкчә Бақыда пулу јер батыран 700 нәфәрдән артыг күчлү сәрвәт сәһиби вар. Онлар һәр күн јүзләрлә тачири мал кәтирмәк үчүн Авропа вә Асија өлкәләринә езам едилрәр. Әкәр онларда милли гејрәт, милли шәрәф варса, гој һәрәси харичи дилләрдә сәрбәст даныша билән 5-10 нәфәр көркәмли Азәрбајчан зијалысыны—тарихчисини, политологуну да малијәләшдириб һәмни тачирләрә гошсунлар ки, кедиб һәмни өлкәләрин телевизия каналларында 30-40 дәгигәлик вахт сатын алсынлар. Ермәни фашизминин чинајәтләри барәдәки әсл һәгигәтләри дүнја ичтимаијәтинә чатдырмаг үчүн.

Бу күн Азәрбајчанда 600-ә јахын гәзет дәрч олуноур. Лакин онларын арасында һеч олмаса бирчә дәнә гәзет јохдур ки, јалдыс о бәднам милләтин узун онилликләр боју халгымызың башына кәтирдији сонсуз мүсибәтләр барәдә әсл һәгигәтләри ортаја чыхарыб халга чатдырмагла мәшғул олсун. Һәм дә тәкчә азәрбајчан дилиндә јох. Һәмни гәзети диқәр авропа вә шәрг дилләриндә дә күтләви тиражла дәрч едиб әчнәби өлкәләрә көндәрмәк ләзимдыр

ки, охујуб о иблисләр сүрүсүгүн чиркин мә'нәвијатындан һали олсунлар.

Јерн кәлмишкән лејим ки, дүңја јаранандан букүнәдәк Јер күрәсиндә 15 мин мүһарибә олуб. Ән шифалчы дәвләтләр белә зәбт етдикләри торпагларда динч әһалијә тохунмајыблар, оилары мәһв етмәјибләр, јашадылары әразидән говмајыблар, һәдәр јерә нәһәнк биһалары јандырыб күлә дөндәрмәјибләр. Ермәниләр исе Јер күрәсиндә јекәнә милләтдир ки, шифал етдикләри Азәрбајҗан торпагларында халгымызын сабаһыны мәһв етмәк үчүн һәтта беләдәкәи көрпәләри белә ишшә кечириб тонгалларда јандырыблар. Бу супер чинајәтдир. Мәрһум јазычымыз Әјјуб Аббасовун тәхминән 40 ил бундан әввәл гәләмә алдығы мәшиһур "Зәнкәзур" романында ермәниләрин мурдар мә'нәвијаты бүтүн чылпаглығы ишә тәсвир едилиб. Тәәссүфләр олсун ки, халгымызын бејүк дәрдләринә, фәһиләринә гәтијән дәхли олмајан шә'р китабларыны, мәрсия, китабларыны, өмрүндә балача бир һекајәси белә дәрч олунмамыш адамларын галын-галын "роман"ларыны дәрч етмәк үчүн спонсор тапылса да, "Зәнкәзур" кими нәһәнк романларын 1905—1907-чи, 1918—1920-чи, 1933—1935-чи, 1948—1953-чү вә 1988-чи илдән бәри ермәни даһиақларынын халгымызын башына кәтирдилји сонәуз мүсибәтләр барәдә монументал тарихи әсәрләри инкилис, рус, әрәб вә дикәр дилләрә тәрчүмә елиб дүңја халгларына чатдырмаг үчүн бир нәфәр белә гејрәтли спонсор тапылмыр.

Бу күн Азәрбајҗанда 30 партија вар. Әксәријәти дә бир-биринин ичиндән пөһрәләниб иғтидара гаршы мүбаризә мөвгејиндә дајанмыш, һакимият еһтираслы партијалардыр. Анчаг оиларын арасында бирчә дәнә партија јохдур ки, әсримиһзин әввәлиндән бәри о бојда ата-баба торпағыны итирмиш јүз минләрлә ермәнистанлыны ваһид бир чәһәдә бирләшдириб оилары ермәни сојгырымына, һабелә ишғал алтында олан торпагларымызын һиласы наминә мүбаризәјә сәфәрбәр едә билсин.

Бу күн Азәрбајҗан телевизиясында I Пјотрун бәднам "Вәсијәтнамә"синдән үзү бәри әзәри түркләринин башына кәтирилән сонәуз мүсибәтләри бүтүн инчәликләринә гәдәр халга чатдыра биләчәк верилишләр һазырлајан хүсуси бир шә'бә јарадылмасы да күнүмүзүн ән вәчиб мәсәләләриндәндир.

Бу күн доғма торпаглары дүшмән тагдағында галан бүтүн азәрбајҗанлылар, мәктәбли кәнчләрдән тутмуш мүдрик зијалиларадәк, ушағындаи гочасына, касыбындан вардысына, вәзифәлисиндән вәзифәсиндәк һамысы ваһид бир гурум шәклиндә бирләшиб өз доғма торпагларынын азалдығы уғурунда мүбаризәјә һазыр олмалыдырлар.

Фәрмандан ирәли кәлән вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирмәк үчүн ајры-ајры өлкәләрдәкәи сәфирликләримиз, харичдәкәи Азәрбајҗан чәмијәтләри дә өз фәаллыгларыны хејли артырма-

лыдырлар. Чүнки бу ади фәрман дејил. О, халгымызын узун ошилликләр боју чәклији сонәуз мәшәггәтләрә дүңвәни бахышдыр.

Биз кичик милләт дејилик. "Республика" гәзетинин 4 октябр 1994-чү ил тарихли сайында дејилдји кими, "1 ијун 1993-чү илдә планетмиһзин 60 өлкәсиндә јашајан азәрбајҗанлыларын сајы 48 милјон 853 мин 291 нәфәрдир". һазырда Алманијада јашајыб јарадан чох гејрәтли һәмјерлимиз Әли хан Иғбал бу дәғиң мә'луматы топламаг үчүн 1 милјон доллар хәрчләјиб.

Галх ајага милләт! Өз гејрәт вә кишилијинә дән! Өз "мән"инә, гајыт! "Мәшим Бабәкләрим, Короғлуларым олуб" — дејә, дүңәнинлә өјүнмә. Оилар әлчәтмәз кечмишдә галды. Мәнә бу күнүн Бабәкләри, Короғлулары кәрәкдир. Оиларын гејрәт вә кишилијинә, мәрдлик вә дәјанәтинә сөјкәниб өз гәдим торпагларыны јад тапдағындан хилас етмәк уғурунда мүбаризәјә һазыр ол!

Верилән фәрман ичра олунмалыдыр, архивләр күнчүндә јатыб галмамалыдыр. О, ади фәрман дејил. Ваһид вәтәни уғрунда, ваһид милләт уғурунда, ваһид торпаг уғрунда мүбаризәјә чағырышдыр. Бу мүбаризәјә һазыр олмаг һәр бир азәрбајҗанлынын мүгәддәс борчудур.

"Азәрбајҗан" гәзети, 24 јанвар 1998-чи ил.

Әскәр Абдуллајев

тарих елмләри наминәди, доссент

ЕРМӘНИСТАН КЕНОСИД СИЈАСӘТИ 50 ИЛДӘН СОНРА

Азәрбајҗан Республикасы президентинин "1948-1953-чү илләрдә азәрбајҗанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәкәи тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасиясы һагғында" 18 декабр 1997-чи ил тарихли фәрманы ермәни шовинистләринин вә онларын һамиләринин бәднам "түрксүз Ермәнистан" сијасәтинин ифшасына вә дүңја иғтиманциятинә чатдырылмасына јөнәлдилмиш бејүк тарихи әһәмијәти олан гүҗмәтли бир сәнәддир. һәлә бу фәрмандан габаг 1997-чи ил мај ајынын 27-дә Азәрбајҗанын дәвләт мүстәғиллији илә әлағәдар олараг президент һ. Әлијев чәнаблары өз иғтигиндә демшидир: "Азәрбајҗан халгына бу дәврәдә вурулан ән бејүк зәрбәләрдән бирн дә 1947-1948-чи илләрдә Азәрбајҗан халгына гаршы Совет һакимиятн гәрәфиндән едилмиш ән бејүк әдаләтсизликдир. Тәәссүфләр олсун ки, бизим тарихчиләримиз вә һамымыз нәдәнсә бу һадисәјә о вахтлар да вә инди дә, хүсәсән дәвләт мүстәғиллијимизн әлдә етдикдән сонра да доғру-дүзкүн гүҗмәт верә билмәмишник". Демәли, 18 декабр тарихли фәрман президентин һәммин чыхышындан ирәли кәлән тарихи сәнәддир.

Фәрманда көстөрүлүп: Сон ики эсрдә Гафгазда азәрбајчанлылара гаршы мәсәдјөнлү шәкилдә һәјата кечирилмиш етник тәмизләмә вә сојгырымы сјјасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрум ијјәтләрә, мишлш фацнә вә мәшәггәтләрә мә'руз галмышдыр. Мәрһәлә-мәрһәлә керчәкләшдирилән белә гејри-инсанн сјјасәт нәтичәсиндә азәрбајчанлылар инди Ермәнистан адландырылан әразидән-мин илләр боју јашадыглары өз доғма тарихи-етник торпагларындан дидәркин салынараг күтләви гәтл вә гырғынлара мә'руз галмыш, халгымыза мөхсус мишләрлә тарихи-мәдәни абидә вә јашајыш мәскәни дағдыдылыб виран едилмишдир.

Президент тәрәфиндән верилмиш бу јени фәрман ССРИ Назирләр Совети тәрәфиндән 50 ил бундан габаг, 23 декабр 1947-чи ил тарихли гәрарын гәбул едилмәси әрәфәсиндә верилмишдир. ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил вә 10 март 1948-чи ил тарихли гәрарлары гәбул едилмәсиндән әввәл Икинчи дүнја мұһарибәсинин гуртармасындан аз сонра Ермәнистан һөкүмәти Дағлыг Гарабаға олан иддиаларыны јенидән галдырды. Ермәнистанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 25-чи илдөнүмү мүнәсибәтпндән бир мөғам кими истифадә едән Ермәнистан К (б) П МК-нын биринчи катиби Арутјунов Дағлыг Гарабағын Ермәнистан ССР тәркибинә дахил едилмәси һаггында тәклифи УИК (б) П МК-нын сәрәнчамына верди. Арутјуновун милләтчи-шовинист характерли әсәссыз мәктубу алынандан сонра УИК (б) П МК-нын катиби К.М. Маленков о заман Азәрбајчан К(б)П МК-нын биринчи катиби ишләјән М.Ч. Бағырова билдирди ки, Ермәнистан К(б)П МК-нын тәклифи һаггында өз рәјини билдирсин. Белә бир вәзијјәтлә әлагәдар олараг Азәрбајчан һөкүмәти 1945-чи ил 10 декабр тарихли чавабында Ермәнистан рәһбәрлији тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш иддиаларын әсәссыз олдуғу көстөрилди. М.Ч. Бағыровун фактлар әсәсында верилмиш әтрафлы вә кәскин чавабы Ермәнистана, еләчә дә Күрчүстана вә Мәркәзи һөкүмәтә чаваб олду. Бу мәсәлә тәфсиләти илә архивдә дәјәрли вә олдуғча әһмијјәтли сәнәд кими сахланылыр. (Азәрбајчан Республикасы ДСПИҺА, ф.276, с.7, гов.130).

Дағлыг Гарабағы Азәрбајчандан гопармаг тәшәббүсләри уғурсулугла нәтичәләндикдән сонра ермәниләри нараһат едән мәсәлә 1945-1946-чы илләрдә Чәнуби Азәрбајчанда кедән азадлыг һәрәкәти иди. һәмшн һәрәкәтын давамы олараг Шимали Азәрбајчанла Чәнуби Азәрбајчанын бирләшмәсиндән сөһбәт кедирди. Бу ермәниләри олдуғча нараһат едән бир һал иди. һәмшн дөврүн ермәниләр ичәрисиндә бејүк һәјәчан вә нараһатлыг јаратдығынын шаһиди олмуш, узун мүддәт Ермәнистанын Басаркечәр рајонунда рәһбәр партија-совет ишиндә чалышмыш Талыб Мусајев јазыр: ермәниләр бу фикирдә идиләр ки, әнәр ики Азәрбајчан бирләшсә ССРИ-дә Украинадан сонра эн бејүк республика әмәлә кәләчәк, бу исә Ермәнистанын вә Күрчүстанын

сыхышдырылмасына, рекионда онларын мөвгеләринин зәифләмәсинә сәбәб ола биләр. Мәһз буна көрә дә ермәниләр Ермәнистаны кенишләндирмәк вә ермәни милләтинин сајыны артырмаг үчүн јоллар ахтардылар.

Бу мәгәдлә харичдән Ермәнистана 450-500 миң ермәнинин көчүрүлмәси гәт едилди. һәмшн андан Ирана, Франсаја вә ермәниләр јашајан бир сыра өлкәләрә Ермәнистандан хүсуси адамлар көндөрилди вә бунунла да ермәниләрин кәлмәси башланды. Лакин нәзәрдә тутулан мигдарда харичдән ермәниләрин кәлмәси Ермәнистанда әһали сыхлығына сәбәб ола биләрди, чәтинлик јаранарды. һәтта бу һагда 1946-чы илин әввәлиндә республика фәаллар јығынчағында Мәркәзи Комитәнин биринчи катибинә верилән суала чаваб олараг Арутјунов билдирди ки, бу һагда Микојан, Берија вә ССРИ харичи ишләр назиринин муавини Дегоназов көмәк едәчәкләринә сөз верибләр.

Бунунла да јухарыда адлары чәкипән адамларын көмәклији илә харичдән ермәниләрин Ермәнистана көчүрүлмәси бәһанәси илә азәрбајчанларын әсрләрәлә јашадыглары доғма ата-баба торпагларындан көчүрүлмәси мәсәләсини ортаја атдылар вә бу һагда ССР-дә Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил вә 10 март 1948-чи ил тарихли гәрарларынын гәбул едилмәсинә наил олдулар.

Бу тарихи гәрарлаға әсәсән 1948-1953-чү илләрдә јүз мишдән артыг азәрбајчанлы өз доғма јурдуну тәрк едиб Ермәнистандан Азәрбајчанын Күр-Араз овалығына көчмәли иди. Демәли, азәрбајчанлылар әсрләрәлә јашадыглары Ведибасар, Зәнкәзур, Зәнкибасар, Көјчә кими сәфәли доғма јерләриндән Азәрбајчанын онлар үчүн тамамилә әлверишсиз олан рајонларына көчмәли идиләр. Бу, ермәниләрин азәрбајчанлылара гаршы апардыглары сојгырымы сјјасәти иди. Президентин фәрманында көстөрилдији кими мишләрлә инсан, о чүмләдән гочалар вә көрпәләр ағыр көчүрүлмә шәраитинә, кәскин иглим дәјишиклијинә, физики сарсынтыларына вә мәнәви кеносидә дөзмәјәрәк һәлак олмушлар. Бу фацнәли көчүрүлмә сјјасәтинин архив сәнәдләри әсәсында тәдгиг едән А. Пашајевин белә бир фикри илә разылашмаг олар ки, 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистандан — өз доғма вә мүгәддәс јерләриндән 150 миш нәфәр азәрбајчанлынын һијләкәрликлә чыхарылмасы зорла һәјата кечирилән тәдбир олмушдур. һалбуки Сталин һәмшн сәнәди имзалајаркән буна көнүллүлүк әсәсында јанашмағы гејд етмишдир. Архив сәнәдләри бир даһа ону тәсдиг едир ки, көчүрүлән азәрбајчанлылардан бир нәфәрин белә Дағлыг Гарабагда јерләшдирлимәсинә ичәзә верилмәмишдир. Бу да бир чох инсанларын тәләф олмасына вә һәтта бәзиләринин кизли олараг өз јурд-јуваларына гајытмасына вә онларын бејүк әзәб-әзијјәт чәкмәләринә сәбәб олмушдур.

Көчүрүлмәдә диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә одур ки, азәрбајчанлыларын көчүрүлмәси илә бошалдылмыш јерләрдә һеч

ким јерләшдирилмәмнин вә һәмнин јерләр харабазарлығы чеврилмишиди. Буну һәтта ермәни мәнбәләри дә тәсдиғ етмишди. Ермәнистан КП МК-ның январ (1975-чи ил) пленумида кәстәрилмишидир ки, 476-дан артығ бошалдымыш кәид истифадәсиз галмышдыр. ("Коммунист" гәзети (Јереван) 20 январ 1975-чи ил). Һәтта ермәни мишләтчиләринин өсләри дә етирағ етмишләр ки, азербайҗанлыларын көчүрүлмәсиндән сонра бошалдымыш торпақларда вә өвләрдә харичдән кәлән ермәниләр јерләшдирлмәмишиди. Демәли, көчүрмә сijasәтиндә Ермәнистанын әсас мөгсәди азербайҗанлыларын орадан чыхарылмасы иди. Бу сijasәт "Бөјүк Ермәнистан" јаратмағ иланьнын тәркиб һиссәси олмушди.

Белә мөгсәдә хидмәт едән, азербайҗанлылар үчүн олдуғча ағыр мә'нәви, мадди зәрбә вурмагла бөјүк фәһиләләрлә пәтичәләниши көчүрмә сijasәти, кеносид маһијәтли сijasәт Азербайҗан тарихиүнәслиғында лазым дәрәчәдә өз тәһлилин вә тәдигини тапмамышиди. Президентин фәрманында һағлы оларағ кәстәрилдир ки, "Тәәсүф ки, 1948-1953-чү илләрдә азербайҗанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндән депортасија олунмасы факты өтән 50 ил әрзиндә лазымынча арашдырылмамыш, бу һадисәләрә һүгүг-сijasәт гијмәт верилмәмишидир". ("Азербайҗан" гәзети, 19 декабр 1997-чи ил). Республика президентинин 18 декабр 1997-чи ил тарихли фәрманы әсасында өзүнүн сәдрлији илә дәвләт комиссијасынын јарадылмасы 1948-1953-чү илләрдә Азербайҗан халгына гаршы дәвләт сәвијәсиндә һәјата кечирилмиш бу тарихи чинајәтә һүгүг-сijasәт гијмәт верилмәси вә бунун бейнәхалғ ичтимаијетә чатдырылмасы вәзифәсини гаршыда гојулмасы бир даһа республика президентинин Азербайҗан халгына хидмәтинин јеши ифадәсинди. Бу фәрман Азербайҗан халгы тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланыр вә һәр бир азербайҗанлы тәдигатчы бундан нәтичә чыхардыб өз әмәјини мөһз фәрмандан прәли кәлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә сәрғ етмәлиди.

"Азербайҗан" гәзети, 7 январ 1998-чи ил.

Микяыл Бәҗиров,

Гусар району ичрә һакимијәти башчысынын һуманитар мәсәләләр үзрә мұавини

КЕНОСИДӘ ҺҮГҮГИ-СИЈАСИ ГИЈМӘТ ВЕРИЛ- МӘСИ ЈОЛУИДА МУҒУМ АДҒЫМ

Азербайҗан Республикасынын президенти һәјдәр Әлијев 18 декабр 1997-чи ил тарихдә "1948-1953-чү илләрдә азербайҗанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндән тарихи-етник торпағларын-дан күтәви сурәтдә депортасијасы һағгында" фәрман имзаламышдыр. Фәрман 31 декабр Дүңја азербайҗанлыларынын һәмрәјлик күнү

әрәфәсиндә имзаланыб. Бу да тәсәдуғи дејил. Чүнки сојдашларымызын мүхтәлиф өлкәләрә сәпәләмәјинин, гагчына, муһачирә чеврилмәјинин үмдә сәбәби сон ики әср әрзиндә онлара гаршы һәјата кечирилмиш мөгсәдјәнлү сојгырым, етник тәмизләмә планлары илә бағлыдыр.

Азербайҗанын башы тарих боју чох бәлалар чәкиб. Гағгазын бу варлы өлкәси, онун бу әлверишли кеосијасы мөвгеји дүшмәнлә-римизи, хүсәсән дә бәднам, пахыл вә һиләкәр гоншуларымыз олан ермәниләри һеч вахт сакит гојмајыб. Президентимизин фәрманы 1948—1953-чү илләр депортасијаларыны әһатә етсә дә, хаин гоншуларымыз өз мәкрли нијәтләрини һәлә VII-VIII әсрләрдән бәри һәјата кечирмәјә башламышлар. Араз чајындан Дәрбәнддәк сәрһәдләрә малик Гағгаз Албанијасыны—етник Азербайҗан торпағларыны өз адларына чыхмағ үчүн дәридән-габыгдан чыхан ермәниләр заман-заман һиләкәр планлар гурмушлар.

Тарих һеч дә ермәниләрин јаздығлары, дүңјаја чар чәдикләри кими дејил. Дүңјада өсләрини јазығ, мәзлум, әзилән халғ кими гәләмә верән ермәниләр тарихин бүтүн мәрһәләләриндә гәддар, гоншуларынын һалал торпағларына көз дикән милләт олублар. Онлар нәинки мүсәлман Азербайҗанын, һәтта динләри, мәзһәбләри ејни олан христиан күрчүләрин дә дүшмәни олублар. Һәмишә күчлү харичи дәвләтләрин әлалтыларына чеврилән ермәниләр сон нәтичәдә мәғлуб олмуш, һимәјәдәрлары тәрәфиндән атылмышлар.

XVI әсрдә Сәфәвиләр дәвләтинин тәркибинә дахил олан Ирәван, јахуд Рәван әјләтиндә тарихән азербайҗанлылар јашајыблар. Һәлә 1590-чы илдә бу әјләт—Ирәван вә Нахчывандан ибарәт олуб. Әсримизин әввәлләринәдәк бу маһалда азербайҗанлыларын сајы ермәниләрдән гат-гат чох олуб.

Чаризмин Гағгаз сijasәтинин башлыча принципи бу бөлкәдә етибарлы христиан дәвләти јаратмағ олуб. Әсрин әввәлләриндән етибарән Ливан вә Суријадан, Ирандан, Түркијәдән, Русијадан бөлкәјә ермәниләрин ахыны башлады. Оқтјабр ингилабы бу процесин гаршысыны алмады, әксинә, ону бир аз да сурәтләндирди. Чүнки һиләкәр ермәниләр болшевик ордусуна да сохулмушдулар.

Шаумјанларын, микојанларын, нерсесјанларын, авақјанларын хејир-дуасы илә Азербайҗанын тарихи торпағларында Дағлыг Гарабағ вилајәти јарадылды. Һалбуки Көјчә, Зәнкәзур маһалларында, азербайҗанлылар үчүн белә бир гурумун јарадылмасы даһа әдаләтли гәрар оларды.

Бүтүн бунлар һәлә бәлаларын башланғычы иди. ССРИ рәһбәр-лијиндә һәлледиҗи вәзифәләр тутан, јалтагланмағы, әлә алмағы јахшы бачаран дашнаклар, јә'ни ермәни болшевикләри, Ермәнистаны әзәли Азербайҗан торпағлары һесабына бөјүтмәк, кенишләндирмәк мөгсәдини гаршыја гојан ермәниләр јени хәјанәткар планларыны һәјата кечирмәјә башладылар. Азербайҗанын о вахткы рәһбәрлији бу планларын гаршысыны алмағда ачизлик кәстәрмишиди. Сталинин

досту саялан Мирчәфәр Бағыров, әсліндә ермәниләрнин планларына рәвач верирди.

1948-1953-чү илләр әрзиндә 100 миңләрлә азербайжанлыја гаршы әсл кеносид һәјата кечирмиш, Ермәнистан ССР-дә етник тәмизләнемә, апарылмышдыр. Мәрһәлә-мәрһәлә һәјата кечирилән белә гејринсанни сijasәт нәтижәсиндә азербайжанлыларын бөјүк әксәријјәти миң илләр боју јашадыглары өз доғма торпагларындан дидәркин салынмыш, күтләви гәтл вә гыргыларә мәрүз галмышдыр. Кәлән ил бу депортасијанын 50 иллији тамам олачаг. Тәәссүф ки, етән 50 ил әрзиндә бу депортасија факты лазымынча арашдырылмамыш, баш верән һадисәләрә лазыми һүгүги-сijasәти гүјмәт верилмәмишдир. О дәһшәтли күнләри јашајан, өз көзләри илә көрән, бүтүн мәһрумијјәтләрә дөзән инсанлар аз да олса галмагдалырлар.

Миңләрлә инсан, о чүмләдән гочалар, көрпәләр, гадынлар ағыр көчүрүлмә шәраитинә, кәскин иғлим дәјишкәнлијинә, физики сарсынгыларә вә мәнәви кеносидә дозмәјәрәк һәлак олмушдур. Әсасән бүтүн өмүрләри боју дағлыг әразидә јашамыш бу инсанлар республикамызын аран зонасына, Миң-Муған дүзәнкаһына көчүрүлмүшләр.

Азербайжанлыларә гаршы бу гејринсанни, зоракы репрессив әмәлијјатда ермәни шовинистләрин, ССРИ рәһбәрлијинин чинајәткар сijasәти илә јанашы, о вахткы Азербайжан рәһбәрлијинин дә өз халгына гаршы төрәдилән чинајәтләрдә иштиракы инкар-олунмаздыр.

Һөрмәтли президентимиз, мүдрик ел ағсаггалы һейдәр Әлијевин 18 декабр 1997-чи ил тарихли фәрманы бу кеносид фактына һүгүги-сijasәти гүјмәт верилмәси јолунда атылмыш мүһүм аддымдыр. Фәрманда конкрет оларәг гејд едиллир: "ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 нөмрәли вә 1948-чи ил 1 март тарихли 754 нөмрәли гәрарлары Азербайжан халгына гаршы нөвбәти чинајәткар акты олмушдур".

1948-1953-чү илләрдә азербайжанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасынын мөһтәрәм президентимизин гәрары илә һәртәрәфли тәдгиг едилмәси, Азербайжан халгына гаршы төрәдилмиш бу тарихи чинајәтә һүгүги-сijasәти гүјмәт верилмәси вә онун бејнәлхалг ичтимәијјәтә чатдырылмасы мәгсәдилә бөјүк тәркибдә дөвләт комиссијасы јарадылыб. Биз бу фәрманы вахтында верилмиш зәрури вә вәчлиб сәнәд һесаб едирик. Чүнки ермәниләр узун илләр әрзиндә дүнја ичтимәијјәтинин рәјини јалан тәблиғатла дәјишдирмәјә, дүнјада јазыг, әзилән, говулан ермәни образыны јаратмаға наил олублар. Чох тәәссүф ки, бизим тарихчиләримиз, тәдгигатчыларымыз, сәнәт адамларымыз бу сәһәдә ләнк тәрпәнибләр.

Сон дөрд илдә—мөһтәрәм президентимиз һейдәр Әлијевин һакимәијјәт башына гајытдыгдан сонра Азербайжанын һагг ишинин дүнјаја бәјан едилмәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр.

Әсримизин 50-чи илләриндә Ирәвандә, Көјчәдә, Зәнкәзурда, 90-чы илләрдә Ағдамда, Хочалыда, Губадлыда, Кәлбәчәрдә, Зәнки-ланда, Фүзулидә, Чәбрајылда, Лачында, Шушада сојдашларымыза гаршы гәддарлыглар һәјата кечирилиб. һәр икни һалда республикамызын мајмаг рәһбәрләри ермәни милләтчиләринин көмәкчиләри олублар. Бу күн торпагларымызын 20 фәзи дүшмән тапдағы алтыиладыр, 1 миллиондан артыг сојдашымыз 50 ил әввәлки киими чалдырларда галмыш, евләрдә ачыгдан зияләт чәкир.

Анчаг һәр гаранлыг кечәнин бир ајдын сәһәри вар, дејибләр. Бу күн өлкәмизин сүканы даһи бир сijasәтчинин әлиидилр. О, кечәкүндүз, јорулмаг билмәдән чалышыр. Артыг бүтүн дүнја инаныб ки, ермәниләр эзун илләр әрзиндә онлары чиркин јаланла алдадылар. Лиссабол саммитиндә 53 дөвләтнин һагг ишинин дөстәкләмәси буну сүбут едир.

Дүнја бизи дөстәкләсә дә, өз проблемләримизни өзүмүз—Азербайжан вәтәндашлары, һәм дә дүнја азербайжанлылары һәлл едәчәкләр. Президентимиз бу фәрманы тарихи бир күндә Дүнја азербайжанлыларынын һәмрәјлији күнү әрфәсиндә имзалајыб. Тәхминин һесабламаларә көрә, бу күн дүнјада 40 миллион нәфәрәдәк азербайжанлы јашајыр. Бу, бөјүк гүввәдилр. Бүтүн азербайжанлылар дүнјада јекәнә олан Азербайжан Республикасынын мәнафәји наминә фәалијјәт көстәрмәли, сәјләринин онун проблемләринин һәллинә јөнәлтмәлидирләр.

31 декабр Дүнја азербайжанлыларынын һәмрәјлији күнүнүн тарихи чох дејил. 1989-чу илдә бир груп вәтәнпәрвәр кәнч Нахчыван Мухтар Республикасы әразисиндә о вахткы ССРИ рәһбәрлијинә, онун Азербайжан халгына гаршы төрәддији мәнфур сijasәтә етираз әләмәти оларәг һеч бир тәһлүкәдән гөрхмајараг "Сәрһәд һәрәкәти" адлы бир аксија һәјата кечирди. О вахткы рәһбәрлик буну чинајәткар һадисә адландырса дә, 1991-чи илдә Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин сәдри олан һейдәр Әлијевин тәшәббүсү илә күндәлијә Дүнја азербайжанлыларынын милли һәмрәјлији вә бирлији мәсәләси чыхарылды. 1989-чу илдә һәрәкәтин гурбаны олан кәнчләрин хатирәсинин әбәдиләндирмәк һаггында гәрар верилди.

Мөһтәрәм президентимизин дүнја азербайжанлыларына 25 декабр 1997-чи ил тарихли мүрачәтниндә дејиллир: "Мүстәғил Азербайжан Республикасы дүнјада јашајан бүтүн азербайжанлылар үчүн доғма Вәтәндир... һәр бир азербайжанлы билмәлидир ки, онун архасында Азербайжан Республикасы киими мүстәғил бир дөвләт дурур". Биз дә јекдилликлә дејирик: Азербайжанын бир президентни вар. О, һейдәр Әлијевдир. Биз онун әтрафында бирләшмәли, Азербайжаны онун киими, онун гәдәр севмәлијик.

"Халг гәзети". 7 јанвар 1998-чи ил.

1948-1953-чү илләрдә "көнүллү"лүк ады алтында азербайжанлыларын инди Ермәнистан адланан гәдим оғуз торпагларындан јениңдән зорла көчүрүлмәси башланды. Бу, рус империясынын "түрксүз Загафразия" зәнчирварин сijasәтиндә нөвбәтн мәрһәлә иди. һәмнин сijasәтин һәјата кечирмәк үчүн империя ермәни ампһинә даһа чоһ үстүнлүк верирди. Мәһз бу амил әсас көтүрүләрәк 1905-1906, 1918-1920-чи илләрдә Апаран (Абаран), Ағин (Ани), Гызылгоч (Гугасјан), Дүзкәнд (Ахурјан), Әртик (Артик), Үчкилсә (Ечмиңәзин), Шәмшәддин (Берд) вә Талин районлары әһалиси ермәниләр тәрәфиндән депортасия едилмиш, әрази түрксүзләшдирилмишди.

Веди рајонунун Бөјүк Веди кәндиндә анадан олмуш, 1948-1953-чү илләрдә депортасия олунмуш, һазырда Абшерон рајонунун Новжаны кәндиндә јашајан Әли Микајыл оғлу Исмајылов бу күнләрдә редакциямыза кәлмишди. О, ата-бабасынын нағыл етдији һадисәләр, ермәни-мүсәлман мұнағишәләрин барәдә сөһбәт ачды. 1918-1920-чи илләрдә чар Русиясынын ермәни кәнчләринә һәрби тәһлим кечмәсини, азербайжанлылары исә керидә галмыш бир милләт кими саја салмадыгларыны деди. Атасы Микајылын Абасгулу бәј Шадлинскинин табурунда вурушдугуну, түрк гошунларынын ермәниләрә гаршы шүчәәтлә дөјүшдүјүнү, гошунлары кери чәкмәк үчүн ермәниләрин ләл-чаһаһират тәклифинә түрк командиринин разылашдығыны, Түрк Али Баш Команданлығынын, ермәниләрдән алдығы гызыллары әридиб сатгын түркүн боғазына төкмәји, әмр етдијини сөйләди.

Сонра Әли Микајыл оғлу өзүнүн шаһиди олдуғу 1948-1953-чү илләрдә азербайжанлыларын өз гәдим ел-обаларындан зорла көчүрүлмәләриндән данышды.

— 1947-чи ил иди. Рајон мәркәзиндә гејри-ади бир хәбәр ешитдим. Дедиләр ки, азербайжанлылары Ермәнистандан, јәни гәдим оғуз торпагларындан Азербайчана көчүрәчәкләр. Кәндә гајыдаркән буну чамаата дедим, анчаг мәним сөзләримә һеч ким инанмады. "Совет һөкүмәтиндә елә шеј олмаз, биздә милли ажры-сечкилик жохдур"—дејиб "ағзымдан, вурдулар".

Бир мүддәт сонра, Азербайчан вә Ермәнистан һөкүмәт нүмајәндәләри Веди рајонуна кәләрәк, чамааты јығыб ичлас кечирдиләр. ССРИ Назирләр Советинин гәрары илә Ермәнистанда јашајан азербайжанлыларын көнүллү олараг Азербайчана көчүрүлмәси барәдә чыхышлар олду. һеч ким өз јурд-јувасыны гојуб көчмәк истәмирди. Белә олдугда ермәниләр азербайжанлыларга тәзјиг көстәрмәјә башладылар. һижләкәр дүшмән илк нөвбәдә сыраларымыздан зиялылары сыхышдырмаға сәј көстәрди. Мәһәви вә физики чәһәтдән чамааты инчитдиләр.

Әли киши о илләр депресияја мәруз галмыш азербайжанлыларга верилмиш "көчмә билети"ни бизә тәгдим етди. Билетдә охујуруг: "Һәмин билет Азербайчан ССР Назирләр Совети јанындакы Көчүрмә Идарәси тәрәфиндән верилмишдир Исмајылов Әли Микајыл оғлуна ондан өтрү ки, о, аиләси илә бирликдә һәгигәтән Азербайчан ССР-ә көчәндир вә ССРИ МИК вә ХКС-нин "К. Т. көчмәси үзрә күзәштләр һаггындакы 17 нојабр 1937-чи ил тарихли 115 20 43 №-ли гәрарында нәзәрдә тутулмуш күзәшт вә һүгуглардан истифадә едир" (Көчмә билетинин сурәти Тарихи сәнәдләр бөлмәсиндә верилир).

Көрүндүјү кими, һәлә 1937-чи илдә көчкүнләрин күзәштләри барәдә гәрар гәбул олунубмуш. 1948-1953-чү илләрдә ермәниләр чиркин әмәлләрини чоһ бөјүк сәјлә вә күтләви сурәтдә һәјата кечирмәјә башладылар. Көчмә билетинин өзү исә 24-ХІ-1948-чи илдә Азәрнәшрин мәтбәәсиндә 734 сајлы сифариншлә чап едилмиш, һәмин илдән дә гүввәдә олмушдур. Бөјүк Веди кәндинин чамаатына исә һәмин билет 1951-чи илдә пајланмышдыр. Вә һәмин илдә дә кәнд чамаатыны бир нәфәр кими өз кәндләриндән чыхармышлар.

Әли киши сөһбәтинә давам етди:—О заман көчәркән евләрини сатмаг үчүн ермәниләрә кифајәт гәдәр вахт верилди. Азәрбайжанлылар исә тәләсик көчүрүлдү. Евләрин һаггы едәнилмәдән ермәниләрә галды. Бизи јүк машынларында кәтириб Ширазлы стансиясына төкдүләр. Сонра јүк вагонларына миндириб, Азәрбайчанын мүхтәлиф јерләринә, хусусән дә аран рајонларына сәпәләдиләр. Азәрбайчана кәлдикдә јерли әһали бизи бөјүк мәрһибанлыгла гаршылады, әлләриндән кәләни әсиркәмәди.

О јерләрин чамааты бизә гаршы нә гәдәр мәрһибан вә сәмими олсалар да, доғма јурд һәсрәти бизи данм јандырды вә елә инди дә јандырыр. Көчүрмә һаггында Иттифаг һөкүмәтинин 1947-чи илин сонунда чыхардығы гәрары Азәрбайчан һөкүмәти 1948-чи илин әввәлләриндә алды. Республиканын Назирләр Совети бу барәдә илк гәрары 1948-чи ил февралын 2-дә гәбул етди. Бундан сонра, 1948-чи ил мартын 10-да ССРИ Назирләр Советинин икинчи гәрары гәбул олунду. Бу гәрарда 1948-чи илдә 10 мин, 1949-чу илдә 40 мин, 1950-чи илдә 50 мин нәфәрин көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду.

Илләрдән, әсрләрдән бәри ара-сыра һәјата кечирилән бу "кичик" әмәлијятлар барәдә гәрарын чәми үч әј әрзиндә тәләм-тәләсик чыхарылмасы вә бу ағыр ишин лазымы һазырлыг көрүлмәдән һәјата кечирилмәси Азәрбайчан халгына хәјанәткар мұнасибәтин ашкар ифадәси иди.

Беләликлә, ермәниләр 80 ил әрзиндә Русиянын көмәји илә азербайжанлылары дәфәләрлә өз гәдим торпагларындан дидәркин салмыш вә нәһајәт, 1988-чи илдә Ермәнистанын тамамилә түрксүз бир өлкәјә чеврилмәсинә наил ола билмишләр.

"Халг гәзәти". 5 январ 1998-чи ил.

Фирузə Аббасова,

халг һакими

**БУНУ ИСӘ ЈАЛНЫЗ УЛУ ТОРПАҒЫНЫ, ОНУН
ХАЛҒЫНЫ ӨЗҮНДӨН ЧОХ СЕВӨН БИР ШӘХС
ЕДӘ БИЛӘРДИ**

Мән, Ермәнистанын Гаракилсə маһалынын һејдәрли кəндиндә доғулмушам. Сонралар бизим јерләр Гугарк рајону адландырылды. Атам Мəһəммəd һəмишə бəјүк үрək ағрысыјла дејирди ки, ермəниләр һələ кечən эсрин сонларындан вə ХХ эсрин əввəллəриндөн Ермəнистанын пидки эразилəриндә јашајан азербайҗанлылары чох усталыгла ата-баба јурдларындан сыхышдырыб узаглашдырмаг сijasəтини јүрүдүрләр. Лакин ермəнилəрини ајры-ајры һəмлəлəринə, һədə-горхуларына јерли азербайҗанлылар һəмишə дəјанəтлə синə кəриб, дөзүбләр. Елə бу сijasəтин нəтичəси иди ки, вахтилə Азербайҗан адлары дашајан маһаллар вə кəндләр сонралар јаваш-јаваш ермəни адлары илə əвəзлəнди, азербайҗанлылар "һисс олунмадан" о јерлəрдөн сыхышдырылды. Мən сонралар баша дүшдүм ки, бу совет режиминə, империјасына Гафтазда, хүсүсилə дə Азербайҗанда вəзијəти һəмишə кəркин сахламаг, һадисəлэрə бирбаша мұдахилə етмək үчүн лəзим иди. Совет Иттифагынын бу хəјанəткар вə чинајəткар сijasəти нəтичəсиндә Ермəнистанда јашајан азербайҗанлылар мин иллэрлə јашадығы өз дэдə-баба торпагларындан мəчбури шəкилдə мəрһələ-мəрһələ депортасija олунмаға башлады. Өн марағлы чəһəтлəрдөн бири исə о вахткы адамларын дөвлəтə, партијаја, ганунлара олан сонсуз инамы иди. Һələ 1988-чи ил нојабр һадисəлəри башламаздан əввəl, тəхминən мај-сентјабр ајларында мənə хəбər вєрдилər ки, бəс, кəнддә (һејдэрли кəндиндә) ермəниләр азербайҗанлыларла нəсə пиқ рəфтар етмəјə башлајыблар. Ону да əлавə етдилər ки, базарда азербайҗанлылар мал сатмырлар, јолда үзлəринə түпүрүрләр, ајры-ајры һалларда шəхсијəтлəрини алчалдан сөзләр ишлэдирләр. Мən онда Əдлəјјə Назирлијинин мəһкəмə експертисасы институтунда ишлэјирдим. Ичазə алыб кəндимизə кетдим. Елə илк күндөн вəзијəтин кəркинлијини һисс етдим. Истəдим, атамкили һələлик Бақыја, өз еғимə кəтирим. Амма атам гəти билдирди ки, мən һеч јерə кедөн дејилəm вə һәр шej јахшы олачаг, нараһатлыға сəбəб јохдур. Ермəниләр нə карəдир ки, артыг-эскин һэрəkəт етсинләр. Онда чохлары киши Мəһəммəd кишинин дə ағлына белə кəлмэзди ки, бүтүн бунлар ики-үч ајдан сонра башланачаг сону көрүнмəјən бир гаршыдурманын, нєвбəти, өзү дə сонунчу депортасijaнын илк ғығылчымылардыр.

Атамын инадаклығыны көрүб кичик бачымы вə кəнддөн даһа б аз јашлы ғыз ушағларыны һələлик Бақыја апармаг разылығыны алдым. Гоншумузун машины илə кəнддөн чыхдыг. Кəндин

чыхачағында ермəнилər пост гурмушдулар. Бизи сахладылар. Сənəдлəримизи јохлајанда дејсən мəним һугуғшүнас олдуғуму охујуб бир сөз демəдилər. Бурдан башымызы бир тəһər гуртарыб дүз Газах рајонунун кирəчəјинə чатдыг. Бурда да бизи өзүмүзүнкүләр сахладылар. Башладылар ки, машын техники јохламадан кечмəјиб, бу кечə вахты һара белə, кəлишинизин сəбəби нəдир вə с. Мən əсəбилəшиб өзүмдөн чыхдым:

— Билмирэм полиссиз, ја һэрбчисиз, амма бу машинын јијəсинə тəшəккүр етмək əвəзинə һələ бир буну суал-чаваба да тутмусуз. Пислик едиб, ушағлары эзрајылларын əлиндən хилас едиб, бура кəтириб?— дејиб, ғышгырдым вə əлавə етдим ки, экэр бу бош сөз-сəһбəти бурахмасаз, бу дəғигə рајон прокуроруна мұрачиəт едөчəјəm. (Һугуғшүнас киши ону шəхсən таныјырдым). Прокурорун адыны ешидөн полис ишчилəри нə исə биздөн əл чəкдилər.

Бу эпизоду хатырламаға мəғсəдим биз азербайҗанлыларын бир чох һалларда өзүмүзүнкүлэрə гаршы лагејдлијимизи, биканə-лијимизи, куја, "ганун-гајаја" белə чан-башла эмəl етдијимизи сүн'и сурəтдə нəзэрə чарпдырмаг истəјəнлəри кəстəрмəкдир.

Чох чəкмəди. 1988-чи илин нојабр һадисəлəри башланды. Вəзијəт кет-кедə мұрəккəблəширди. Артыг кəндимизлə мұтəмади əлағə сахлаја билирдик. Бир мұддəтдөн сонра исə əлағə тамам кəсилди. Артыг бир-биринин ардынча дəһшəтли хəбэрләр ешидирдик. Она көрə дə Газах рајонунун полис шəбəси илə əлағə сахламалы олурдуг, ордан дејирдилər, бəс ара-сыра көчләр вєр, чамəат Ермəнистандан кəлир. Бу бахымдан Азербайҗандакы ермəнистанлы зијальылар һамылыгла əлағə сахлајырдыг ки, белə вəзијəтдə нə едək, онлара нечə кəмək кəстəрək. Чүнки онлар бир нөв блокадаја алынмышдылар. Базар-дүкана кедə билмир, чөрək ала билмирдилər. Мə'лумат алмышдыг ки, Социалист Əмəји Гəһрəманы Аббас кишини ермəниләр көрпүнүн үстүндə дири-дири јандырыблар. Кезə көрүнən ајры-ајры шəхслəри дејүр, онлара ишкəнчлэр, вєрирдилər. Артыг 1988-чи илин декабр ајынын əввəллəри иди. Бир груп зијальыларымыз јығышыб о вахт Азербайҗан КП МК-нын биринчи катиби ишлəјөн Ə.Вəзировун јанына кетдилər вə хайиш етдилər ки, Ермəнистандан мəчбуријəт гаршысында көчүб кəлən азербайҗанлылары мəһз Гарабагда јерлəшдирмək мəғсəдэујгүндур. Онлар өзлəри орда əдалəтсизлији арадан көтүрə биллэрләр. Чүнки артыг Ермəнистанда вəзијəт чох писдир. Ермəнилər өзбашына олараг азербайҗанлылар јашајан кəндə кирир, эшјалары, мал-дөвлəти оғурлајыр, əһалини тəһгир едир. Буна дезмək олмас. Ə.Вəзиров исə дејирди ки, бу мүмкүн дејил, биз һәр шejи јеринə гојачағыг, мєһрибан јашајачағыг вə с. Онларла зијалы бу мајмаг адама баша сала билмэдилər ки, нə бејнəлмиллəчлики, нə филан, орада гочалы-көрпəли чамəаты ғырырлар, сən дə башламысан достлугдан, гошшудугдан данышырсан.

Билдијиниз киши, Ə.Вəзировун Ермəнистанда јашајан азербайҗанлыларла дүшмənчилик, Азербайҗанда јашајан ермəнилэрə исə

догма мүнәсибәти нәтичәсиндә бир мүддәт сонра Ермәнистандан говулан азәрбајчанлылар ганлары баһасына он илләрлә әлдә етдикләри пулла Азәрбајчанын мүхтәлиф районларында, хүсусилә дә Бақыда јашајан ермәниләрдән евләри сон дәрәчә баһа гијмәтинә алмалы олдулар. Бах, бу иди Ә.Вәзировун јеритдији ермәнипәрәст сijasәтин агибәти.

Нә исә, гајыдаг јенә о күнләрә. Сәһв етмирәмсә, дејәсэн декабрын 8-и иди. Хәбәр вердиләр ки, бәс, Ермәнистанда зәлзәлә баш вериб, күлли миғдарда инсан тәләфаты вар. Бизим кәнд илә Спитакын чәми 5-6 километр арасы вар иди. Тәбии ки, биз һамымыз өзүмүзүнкүләр үчүн нараһат олмаға башладыг. Мән бу күн дә там әминәм ки, әкәр Аллаһын рәһми кәлиб Ермәнистанын бир нечә шәһәр вә районларында зәлзәлә тәрәтмәсәјди, бизим вә гоншу кәндләримизин әһалиси ордан саламат чыха билмәјәчәкди. Чүнки бизим кәндләрдән Газаха кәлмәк үчүн јеканә ј. Кировакандан кечирди. Мәһз зәлзәләјә башлары гарышдығы үчүн ермәниләр бизи көчүн гаршысыны ала билмәдиләр, өз һајларына галдылар, буна там имканлары олмады. Орда чохлу азәрбајчанлы кәнди вар иди: Моллагышлаг, һаллавар, һейдәрли, Кылсә, Ағсуг, Гугарк районундан 72 азәрбајчанлы өлдүрүлмүшдү. Һәлә мән јаралананлары демирәм. Чох бөјүк бир фачиә иди. Јәни, бу өлүм фактынын зәлзәләјә дехли јохдур. Бу, ермәниләр тәрәфиндән өлдүрүләнләрин сајыдыр.

Бүтүн бунлара бахмајараг атам јенә дә кәнди тәрк етмәк истәмирди, ону күчлә кәтирдик. Билирсиз, инсанларда о вахт нә исә дәвләтә, Коммунист Партијасына бир инам вар иди. Амма Ә. Вәзировун вә онун руспәрәст әлалтыларынын гејрәтсизлији, еләчә дә алчаглыгы нәтичәсиндә Ермәнистандан көчмәјә мәчбур олан, вар-дәвләтин әлдән кедән гачгындарын сон гәпикләри дә бурадакы ермәниләр тәрәфиндән әлләриндән алынды. Онлары Гарабағда јерләшдирмәдиләр ки, һеч олмаса мүәјјән мәсәләдә—Гарабағда әһалинин балансы бахымындан газанаг. Тәбии ки, бүтүн бунлар әввәлчәдән дүшүнүлмүш, тәшкил олунмуш сценаринин тәркиб һиссәси иди вә һәмин мәғамда Азәрбајчан мәһз өз доғма дилиндә данышмағы белә бачармајан бир “бамбылја” — Ә. Вәзирова тапшырылмалы иди. О да һәмин мәғамда Москвадакы ағаларынын планыны “вичданла” јеринә јетирәрәк сонда елә ора да гачды.

Һәмин мәғамда Азәрбајчанда ағыллы рәһбәр олсајды, һадисәләр бу мәчраја јөнәлмәзди. Мәһз һәмин һадисәләр заманы һаглыја һаггыны, һагсыза исә һәддини көстәрмәк лазым иди. Буну исә јалһыз улу торпағы, онун халгыны өзүндән чох севән бир шәхс едә биләрди. Амма о вахт һәмин шәхси вәзифәдән узаглашдырмашдылар. Чүнки билирдиләр ки, онун һакимијјәти дөврүндә белә әдаләтсизлик етмәк мүмкүн олмајачаг. Бу күн биз бир даһа әмиң олуруг ки, мәһз халгын тәләби вә тәкиди илә һакимијјәтә гајыдан һейдәр Әлијев 50 илдән сонра олмасына бахмајараг халгымызын тәләјүклү, ағрылы-ачылы, мәчбури, өзү дә мәгсәдди

шәкилдә көчүрүлмәси мәсәләсини дәвләт сәвијјәсиндә галдырды. Азәрбајчан президентинин “1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасijasы һаггында” 18 декабр 1997-чи ил тарихли фәрманына бөјүк еһтијач вар иди. Бу дәрди биз нә вахта кими иччимиздә кәздирмәлијдик. Совет империјасы тәрәфиндән дүшүнүлмүш вә планлы шәкилдә тәшкил олунараг һәјата кечирилмиш, өзү дә Азәрбајчан халгына гаршы јөнәлмиш бу тарихи чинајәти бүтүн дүня ичтимаијјәти билмәли, буна һүгуги вә сijasи гијмәт верилмәлидир.

Биз мөһтәрәм президентимиз һейдәр Әлијевә инанырыг вә үмидварыг ки, о, азәрбајчанлыларын бу тәләјүклү мәсәләси илә бағлы өз дүнякөрүшү вә сijasи тәчрүбәси сајәсиндә әмәли нәтичәләр әлдә едәчәкдир. Бу мүгәддәс ишдә исә биз һамымыз президентимизә даим көмәкчијик.

“Азәрбајчан” гәзети, 7 јанвар 1998-чи ил.

Мајыл Әлијев,

Бақы Соснал Идарәетмә вә Политолокија Институтунун әмәкдашы

**БУ ФӘРМАН ЈЕНИ ТАРИХИМИЗИН ЈЕНИ СӘ-
ҺИФӘСИНИ АЧМЫШДЫР**

Ирәван ханлығы да дахил олмагла инди Ермәнистан адландырылан әрази мин илләр боју азәрбајчанлыларын доғма тарихи-етник торпаглары олмушдур. Буну халгымыза мәхсус тарихи-мәдәни абидәләримиз, тарихи мәхәзләр дә ајдын сүбут едир. Азәрбајчан чар Русијасынын тәркибинә дахил оландан сонра Гафгазда түрк милләтинә гаршы һәјата кечирилән мәгсәдјәнлү сijasәт, сојгырымы нәтичәсиндә халгымыз бөјүк фачиә вә мәшәггәтләрлә үзләшмишдир. Нәинки чар Русијасы, еләчә дә Совет Иттифагы дөврүндә бөјүк империја сijasәтинин гурбаны олан халгымыз өз доғма јурдларындан—инди Ермәнистан адландырылан әразидән гејри-инсани сijasәт нәтичәсиндә мәрһәлә-мәрһәлә зорла көчүрүлмәјә, кеносидә мәрүз галмышдыр. Белә етник тәмизләмә просесләриндән бири дә 1948-1953-чү илләрә тәсадүф етмишдир.

О вахт аилмәлә Веди районунун Бөјүк Веди кәндиндә јашајырдыг. 1948-чи илдән харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк пәрдәси алтында азәрбајчанлыларын көчүрүлмәси просеси башлады. Тәәссүф ки, бу әмәлијјатда ермәни шовинистләри илә јанашы, Азәрбајчандан кәлән емиссарлар да аз рол ојнамадылар. Онлар фәал тәблиғат иши апарыр, Азәрбајчанын Хаһлар вә Шәмкир (о вахтыкы Шамхор) районлары әразисиндә бизи һәр чүр шәраити олан мәнзилләрлә

тә'мин едәчәкләриннә вә'д верирдиләр (Бу евләр әввәлләр алманлара мәхсус иди). Бу чох дәрин дүшүнүлмүш мәкрли бир сijasәт иди.

Кәндимизин чамааты 1951-чи илдә индикки Бејләган (Жданов) рајонуна көчүрүлдү. Мән, атам, анам, 100 јашлы бабам вә нәнәм, бачы-гардашларым Дашбурун стансijasында дүшүрүлдүк. Дәһшәтә кәлдик. Бизә нә вә'д вермишдиләр, һара кәндәрмишдиләр. Мәскән салдығымыз Икинчи Шаһсәвән кәндик Иранла сәрһәд иди. Биз газмаларда, дигәчәчән палчығын ичшидә јашамаға мәчбур олдуг. Јемәјә һеч нә тапмырдыг. Биз һәтта дағлардан кәлән булаг сујуну да судашында сүзүб ичәрдик, бурада исә Аразын лилли сујуну ичмәјә мәчбур идик. Антисанитария баш алыб кедирди. Сән демә чохлаһымыз белә шәраитлә үзләшмәли олуб. Дағ кәндиндән зорла көчүрүләнләр Салјанын, Јевлахын, Имишли, Сабирабат вә Бејләганын планмәләјән чөлләриннә пәјланмышдылар. Чохлары, хүсусән дә гочалар вә көрпәләр кәскин иглим дәјишкәнлијинә, ағыр шәраитә дәмәјәрәк һәлак олулар. Имкансыз аилләрин ушағларынын әксәријјәти ағыр хәстәликләрә тутулду.

Декабр ајында доғма кәндимизә гајытдым. Көрдүјүм мәнзәрәдән сарсылдым. Евләримизин сөкүб вилән гојмушдулар, һәтта 100 илдән чох өмрү олан ағачлара да гыјмыш, дибиндән кәсмишдиләр. Мәгсәд ајдын иди: биз бир дә бу јерләрә гајыда билмәјәк. Чәми 3 ил әввал Веди рајонунда јашајанларын 95 фәизини азербәјчанлылар тәшкил едирди, инди исә...

Чох гәрибә мәнзәрәнин шаһиди олдум. Харичдән кәтирилән ермәниләр үчүн азы 3 отағлы гырмазы "туф" даш евләр, мүлкләр салыныр, гапысы бағлы һазыр сахланылырды. Норқанк, Армаш, Суренаван гәсәбәләри вә с. харичи ермәниләрин јолуну көзләјирди. Бизи исә Азербәјчанда газмалара долдурур, тәләјимизлә марагланмырдылар.

Сталиннин адына мәктуб јазмаг гәрарына кәлдим. Азербәјчанын о вахткы рәһбәри Мирчәфәр Бағыровун өз халғынын тәләјинә гаршы чинајәтләри, колхоз гуручулуғуна өкәј мүнәсибәт вә с. барәдә мәктуб јаздым. Јаздым ки, чамаат гырылыр, тә'чили көмәк ләзимдыр. Бабамла нәнәм бармағларыны басыб имза атдылар. Ән дәһшәтли күнләр елә бундан сонра башлады.

Һисс етдим ки, далымча кәлибләр, тутачағлар. Ајдынлашдырмышдылар ки, хәтт мәнимкидир, бүтүн бунлары мән јазмышам. Дашбурундан Әләтә, Әләтдән Учара кәлдим. Гоһумларым горхуларындан мәнн гәбул етмәдиләр. Демә мәнн һәр јердә ахтарырлармыш. Тифлисә, орадан да Јеревана кәлдим вә нәһәјәт тутулдум. Аллаһ үзүмә бахды. О вахт НКВД-дә ишләјән бир достум мәнн өлүмүн пәнчәсиндән хилас етди. Гаждым Нахчывана, института кирдим, охудум, аилә гурдум. Сталин өлдү, Бағыров тутулду. Тәзәдән үзә чыхдым, гоһумларым мәнн сағ көрүб севиндиләр. Аиләм, бабамы, нәнәми, ата-анамы көтүрүб 1954-чү илдә Ведијә гајытдым. Бабам дәрди ки, мән икинчи дәфә өз

Вәтәнимдән говулуб јенидән гајыдырам. 1918-21-чи илләрдә дә белә олмушду. Мән гајыдан вахт Ведидә азербәјчанлыны бармағла сәјмаг оларды, түрк мәктәбләри үчүн мүәллим чатышмырды. Јолдашымыла мән ишә дүзәлдик. Һәмийн илләр Ведидә јашајан азербәјчанлы зијалыларын түрк дилиндә тәһсилин инкишафында ролуну хүсуси гејд етмәк ләзимдыр. Белә ки, Бөјүк Веди, Ширазлы, Халыса, Шидли вә с. кәндләрдә Азербәјчан дилиндә орта мәктәбләрин фәалијјәт кәстәрмәси мәнз зијалыларымызын кәркин әмәји сәјәсиндә мүмкүн олмушду.

Мән 1970-чи илдә Баки Али Партија мәктәбинн битириб бурада ишдә галдым. Аиләмәи дә Бакија кәтирдим. Јадымдадыр, һәлә 1965-чи илдә ермәниләр Јереванда куја езләринин кеносидә мәрүз галмаларынын 50 иллијинн гејд етдиләр. Топа-топа күчәләрә ахышдылар, автобус вә трамвајлары ашырдылар, вәрәгәләр пәјладылар. Апрельн 23-дә операнын бинасында бөјүк митинг вә мүшавирә кечирдиләр. Тәләб едирдиләр ки, Дағлыг Гарабағ, Нахчыван, Ван, Муш вә Гарс вилајәтләри ермәниләрә гајтарылмалыдыр.

Буну она көрә гејд едирәм ки, 1988-чи илдә азербәјчанлыларын гәтлә јетирилмәси вә доғма јурдларындан зоракылыгла говулмасынын тәмәли һәлә о вахтлар гојулурду. Ләкин һеч ким буна реаксия вермирди. Һеч бир ермәнинин бу аксияја көрә бурну ганамады. Чүнки бу репрессия сijasәтинн јухарыларда дә дәстәкләјәнләр варды. Азербәјчанын о вахткы рәһбәрләри исә буна көз јумур, кизли шәкилдә рөвач верирдиләр.

Биз өз доғма торпағларындан зорла чыхарылан, зүлм вә мәшәггәтләрә мәрүз галан азербәјчанлылар Азербәјчан Республикасынын президенти чәнаб һејдәр Әлијевин "1948-1953-чү илләрдә азербәјчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларындан күтләви депортасиясы" һаггында вердији фәрманындан мәнәви тәскинлик тапмышыг. Бу фәрман тарихи вә сijasи әһәмийәтә малик бир фәрмандыр. Һејдәр Әлијев мәнфур ермәнн шовинизминдән зүлм чәкән бүтүн нәсилләри мәнәви чәһәтдән реабилитасия етмиш, ермәниләрин азербәјчанлыларга гаршы јеритдији сijasи вә физики кеносидин тәфәрруатыны бүтүн бејнәл-халг ичтиманјјәтә бәјән етмишдир. Бу фәрман јени тарихимизин јени парлаг сәһифәсинн ачымышдыр. Һејдәр Әлијев даһи шәхсијјәтдир, зәкадыр. Бу јахынарда президентимизин "Дүнјада илин адамы" фәхри ада ләјиг көрүлмәси дә буна сүбүтдур. О, Азербәјчаны бүтүн дүнјада танытмыш, иминчинн јүксәкләрә галдырмышдыр. Бүтүн дүнја азербәјчанлылары киими мән дә һејдәр Әлијевлә фәхр едирәм. Һејдәр идејасына садиглијимиз онун халғын јолунда фәдакарлыгла чалышмасына һәссаслыгла јанашмағымыз, вәтәндашлыг борчумуз демәкдир.

"Республика" гәзети, 25 январ 1998-чи ил.

**ГӘТИ ӘМИНӘМ КИ, ҺӘМИН ВАХТ
ҖАКИМИЈӘТ БАШЫНДА ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ
ҖӘНАБЛАРЫ ОЛСАЈДЫ, 1988-ЧИ ИЛДӘ
АЗӘРБАЈҖАНЛЫЛАРЫН ЕРМӘНИСТАНДА
ДЕПОРТАСИЈА ОЛУНМАСЫНЫН ГАРШЫСЫ
АЛЫНАРДЫ**

"Ермәнистан ССР-дә колхозчуларын вә башга азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-ини Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси һаггында" ССРИ Назирләр Советинин 23 декабр 1947-чи ил тарихли 4083 сәјлы гәрары илә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР-дәки тарихи-етник торпагларындан көчүрүлмәси Совет Иттифагынын өз халгына гаршы һәјата кечирдији эн амансыз бир аксија—депортасија иди.

Крым татарларыны, чеченләри, ингушлары, гарачајлылары, чәркәзләри, мәшәтнн түркләрини алманлара вә түркләре "ишләмәкдә", "сијаси сәбатсызлыгыда" күнафландырага өз ата-баба јурдларындан сүркүн олунмаларына гәрар верән вә бу чинајәтә көрә дүнја ичтиманчәтинин вә бејнәлхалг тәшкилатларын етиразлары илә гаршылашмајан Совет Иттифагы рәһбәрлији јени бир чинајәтә әл атды. Бу чинајәтин гурбаны Ермәнистан ССР-дә јашајан динч зәһмәткеш азәрбајчанлы әһалиси олду. Невбәтти чинајәт бу дөфә "көнүллү көчүрүлмә" пәрдәси алтында өрт-басдыр едилди.

Көчүрүлән әһали арасында тәблиғат апармаг, онларын көчүрүлмәсини сүр'әтләндирмәк, еләчә дә һөкүмәтин бу гәрарына гаршы јарана биләчәк күтләви наразылыг вә чыхышларын гаршысыны алмаг мәгсәдилә Ермәнистан ССР-дә дөвләт комиссијасы јарадылмышды. Һәмин комиссијанын тәркибинә рәһбәр вәзифәләрдә ишләјән азәрбајчанлылар да дахил едилмишди. Ејни мәгсәдлә Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Көчүрмә Идарәсинин әмәкдашларындан ибарәт бригадалар јарадыларг Ермәнистан азәрбајчанлылары арасында изаһат иши вә тәблиғат апармаг үчүн көндәрилмишдиләр. Совет режиминин бу мәкрли сијасәтинин һәјата кечирилмәсинә, һәм дә Азәрбајчанын зијалылары чәлб едилмишди, Јереван Педагожи Институтунун азәрбајчанлылар тәһсил алдылары факүлтәләринин Азәрбајчана көчүрүлмәсинә јардым етмәк үчүн Бақы Педагожи Институтунун ректору А. Сејидов вә әдәбијатшүнас алим Ч. Хәндан да Ермәнистана е'зам едилмишди.

Ишә салынмыш күчлү тәблиғат кампанијасынын вәдлеринә бахмајараг тезликлә бу тәдбирин зор әсасында һәјата кечирилдији ашкар олду. Јерли азәрбајчанлы әһали зорла, һәдә-горху илә көчмә барәсиндә әризә јазмаға мәчбур едилди. Әризә јазмагдан имтина едәиләр совет һөкүмәтинин әлејһдарлары кими Сибирә сүркүн олуначглары илә горху дулду. Бу чүр тәзјигләрә вә тәһдидләрә

мә'руз галан азәрбајчанлыларын көнүллү көчүрүлмә барәсиндә әризә јазмагдан башга чыхыш јоллары галмырды.

ССРИ Назирләр Советинин һәмин гәрары илә 1948-чи илдә 10 мин, 1949-чу илдә 40 мин, 1950-чи илдә исә 50 мин азәрбајчанлынын Ермәнистан ССР-дән көчүрүлмәсинин планлашдырылмасы да бу антиһуманист тәдбирин көнүллүлүк әсасында дејил, зор принципи әсасында һәјата кечирилдијинә сүбүтдур.

Нәһәјәт, ермәниләрин узун илләрдән бәри арзусунда олдулары "түрксүз Ермәнистан" јаратмаг кими мәкрли мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн әлләринә кирәвә душду. Бу тәдбир бүнөврәси чар Русијасы дөврүндә гојулмуш сијасәтин—азәрбајчанлылары депортасија етмәк, харичи өлкәләрдә јашајан ермәниләри Гафгазда јерләшдирмәк планынын ма'бәди иди.

Гәрар чыхар-чыкмаз тәһсил алдыгым Јереван Педагожи Институтунун рәһбәрлији тәрәфиндән "онсуз да көчүрүлчәк синиз" дөјә дәрсләрә бурахылмадым. 1948-чи илин сентјабр ајында, мал-гара вә јүкләрин дашынмасы үчүн нәзәрдә тутулмуш вагонлара долдуруларг гејри-инсани бир шәраитдә Бақыја көчүрүлдүк. Јереван Педагожи Институту Бақы Педагожи Институтуна бирләшдирилдијиндән орада тәһсилими баша вуруб тәјинатла Имишли рајонуна көндәрилдим. Көчүрүлмә давам едирди. 1949-50-чи илләрдә Имишли рајонуна көчүрүлән сојдашларымызы гаршылајыб, онлара көмәк етмәк үчүн әлимдән кәләни едирдим. Көчкүнлүк һәјатыны шәхсән јашадыгымдан артыг бу сәһәдә "тәчрүбәм" варды. Одур ки, гаршыладагыларымыза илк суалым "мејит вармы?" олурду. Көчүрүлән сојдашларымыз јолларда ачлыгдан, сусузлугдан, хәстәликдән тәләф оланлары дөфи етмәјә шәраит вә имкан олмадыгындан мејитләри езләри илә мәнзил башына кәтирмәјә мәчбур олурдулар.

Шаһиди олдуғум көчүрүлмәләрин эн дәһшәтлиси исә 1988-чи илдә азәрбајчанлыларын Ермәнистандан говулмасы олду. Әввәлки көчүрүлмәләер заманы әһалијә һәјат үчүн зәрури олан әшјаларыны көтүрмәјә имкан верилмишдисә, бу дөфә ермәни милләтчи дәстәләринин олмазын ишкәнчә вә мәшәгәтләринә мә'руз галан сојдашларымыз һеч нә көтүрә билмәдән гачыб чанларыны өлүмүн пәнчәсиндән гуртара битлдиләр, јүзләрлә инсан гәтлә јетирилди вә ја гарлы, шахталы дағ ашырымларындан кечәркән дөнуб тәләф олдулар. 1988-чи илин апрел-мај ајларында Ермәнистандан говулан әһалини өз јерләринә гәјтармаг чөһдләри баш тутмады. Москванын вә кизли ермәни тәшкилатларынын тәсири алтына дүшән ермәни-пәрәст Ә. Вәзировун гачгынларын Бақыја вә Дағлыг Гарабаға бурахылмамасы, еләчә дә онун азәрбајчанлыларын Ермәнистандан вәһшичәсинә говулмасы барәдә тутдуғу мөвгејә етираз әләмәти оларг ишләдијим вәзифәдән—Имишли рајон партија комитәсинин биринчи катиби вәзифәсиндән имтина етдим. Лакин Москванын көләси олан Ә. Вәзирову инадындан дөндөрмәк мүмкүн дејилди.

Гачгынлығын ән амансыз, ән фачиәли мәрһәләси дә мәнз 1988-чи ил одду.

Әминәм ки, бу вәһшәт өзләрини дүңја ичтимаијјәтинә "тарих боју түркләрин ишкәнчәләринә мәрүз галмыш заваллы бир халә" киши танытмыш ермәшиләрин тарихинә гара вә ганлы сәһифә киши язылмышдыр. һәмин доврдә Азәрбајчанда һакимијјәт башында олмуш рәһбәрләрин сәриштәсизлији, мајмагылыгы, ермәнипәрәстлији учбатындан торәдилмиш ганлы һадисәләри дүңја ичтимаијјәтинә чатдыра билмәдијимиздән ермәниләрин бу вәһшилијинә һүгүги-сијаси гүјмәт верилмәди.

Һеч шүбһә жохдур ки, ермәниләр торәтдикләри, дүңјада мисли көрүнмәмиш вәһшилијә көрә тарих гаршысында чаваб вермәли олачаглар.

Мөһтәрәм Президентимиз чәнаб һейдәр Әлијевни имзаладыгы "1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви депортасијасы һаггында" фәрман мәнз ермәниләрә гаршы тарихи бир иттиһам-намәдир. Бу фәрман ади бир фәрман дејил, һәм дә тарихи јаддашымыза дәнмәјә, тарихән ермәни милләтчиләриниши гырғынларына мәрүз галмыш милләтинизин башына кәтирилимши фачиәләрдән дәрә алмаға, һагг ишимиз—торпагларымызын ермәни ишғалчыларындан азад едилмәси угрунда өлүм-дириш мүбаризәсинә атылмаға, вәһид идеја—Азәрбајчанын мүстәгиллији вә суверенлији угрунда бир јумруг киши бирләшмәјә чагырышдыр. Бу ади фәрман дејил, һарајдыр, халгын һарајдыр!

Гәти әминәм ки, һәмин доврдә Азәрбајчанда һакимијјәт башында мөһтәрәм һейдәр Әлијев олсајды 1988-чи илдә Ермәнистанда азәрбајчанлыларын сон нәфәрәдәк говулмасынын гаршысы алынарды.

Бу күн доғма торпаглары ермәни ишғалчыларынын таптагы алтында галан бүтүн азәрбајчанлылар мөһтәрәм Президентимиз һейдәр Әлијевни "Мүстәгиллијимиз әбәдидир" идејасы әтрафында бирләшәрәк доғма торпагларымызын азалдыгы угрунда мүбаризәјә һазыр олмалыдыр.

Бу мәгсәдлә ермәниләрин сон јүз илдә торәтдикләри вәһшиләкләрин вә шәһид оланларын хатирәсини әбәдиләшдирән тарихи абидә комплексиниши јаралдылмасына, бу комплексдә халгымызын мәрүз галдыгы фачиә вә гырғынлар барәдә мәлүматларын кәләчәк нәсилләрә чатдырылмасы үчүн "Јаддаш музејиниши" тәшкисинә, еләчә дә орта мәктәб дәсрликләриндә депортасија вә күтләви гырғынлар барәдә бәдин вә елми мәлүмат һарактерли материалларын верилмәсинә кәскин еһтијач вардыр.

"Республика" гәзети, 12 феврал 1998-чи ил.

Чавявшир Мусаоғлу,

Довләт Еколокија Комитәси Республика Милли Еколокија мәркәзиниши директору, итгисад елмләри һәмизәди

БУ СӘНӘД ТАРИХИ ИТТИҺАМНАМӘДИР

Чағдан-чаға бир халгын о бирисинә тәзјигинин мүхтәлиф формалары, дүшмәнчилијин сајакәлмәз јоллары олуб. Сојгырымлар да белә ағыр тәғиб вә тәзјигләрдәндир.

Ики әсрдән артыгдыр ки, чар империјасы гәјјумлуғундан күч вә јардым алан ермәни сојлары халгымыза, онун дәдә-баба мәскәнләринә, доғма торпагларына гәним кәсилиб. Ишғалчы рус чарлары өз ганлы чајнагларыны бу торпагларә санчандан бәри, ермәни милләтчиләриниши дә ајағы јер алыб, гоншу халглары бурунламаға башлајыблар.

Нечә-нечә улусумуз, обамыз, јүз минләрлә сојдашымыз бу "бурунлама" сијасәтинин гурбаны олудур. һәм доғмаларымызы, һәм дә дәдә-баба торпагларымызы итиришимши.

Бир торпаг ки, "бөлүм" дәрдини јашады, онун үстүндә көз ачан, боја-баша чатан инсанлар да бу дәрдин ағырлығына дәмәли олулар. Бизим "бөлүм" гисмәтимиз һәлә кечән әсрин әввәлләриндән башлајыб, узун илләр бу дәрдин ағырлығыны, әзәб-әзијјәтини вә ачысыны чәкмәјә вадар едилмишик. Бу бөлүм исә һеч заман гансыз, сојгырымсыз кечмәјибдир.

Торпагларымызы ики парчалајан фарс-рус бөлүм актлары олмасајды, Ирәван ханлығы, Зәнкәзур, Көјчә әразиләри, Борчалы вә Дәрбәнд торпаглары да әлдән кетмәзди. О чағларда халгымыз сојгырым актларыны дәф едә билсәјди, Гарабағ мұнағишәси заманы да индики мәһрумијјәтләрә мәрүз галмаздыг. Бу, тарихдә реаллыгдыр вә һеч бир сүбуга-дәлилә еһтијач жохдур.

Мән шаир достум Рәшид Тәһмәзоғлунун сон илләрдә гәләмә алдыгы "Гарагапы" поемасыны охујанда үрәкдән сарсылырам. Бир көрүн, һәмин "бөлүм" акты әсәрдә нечә дә тарихи реаллыгла әкс олунур:

Вәтәң јары, елим јары,
дилим јары;
Арачајы ким араја
гылынч атды?!
Кәсилибди голум јары.
Әлим јары,
Арачајын ајрылыгы
горхунч атды;
Чај бојунча елә чапар,
бслә чапар,
Гарагапы!
Нә чај кечәр, нә вүсала
бир јол тапар,
Гарагапы!

Арачајын айрылыгы,
деме, азымыш,
Гарагапы мөһнәти дә
яндан чыхды.
Бәс Борчалы, гәдим
Дәрбәнд кимә азымыш?!
Улу Кожчә дәһшәти дә
яндан чыхды
Ајрылыға нечә гардаш
доғулармыш
Гарагапы,
Доғулмамыш, ичиндәчә
боғулармыш,
Гаргапы,

Бир вар силаһ күчүнә, ганлы-гадалы савашла өзкә торпаглар ишғал олунсун, әһалиси сојгырыма дүчар едилсин, бир дә вар ки, һөкүмәтин хүсуси гәрары, фитһәкарлыг ојунунун нәтичәсиндә ишкәнчәләрә мә'руз галасан! Бу, һәгиги сојгырымдыр! Инди Ермәнистан адланан гәдим Оғуз торпагларынын сакинләри олан сојдашларымыз да, мәһз белә бир сојгырымын ағырлыгларыны чәкмәли олмушлар. 1920—1921-чи илләрдә "хиласкар" XI Гызыл Ордунун сүнкүләри илә Ирәван ханлығы, Зәнжәур вә Көјчә торпагларыны әлә кечирән ермәниләр бу күн дә өз чиркин нијјәтләриндән әл чәкмәмишләр. Әввәлләр, кизли-кизли бу ишғалы һәјата кечирирдиләрсә, 1945-чи илдән сонра, ачыг шәкилдә, һөкүмәтин гәбул етдији гәрарлар әсасында буна наил олмаға чалышдылар.

Ону да дејим ки, 1918—1920-чи илләрдә Зәнжәурда јерли азәр-бајчанлылара гаршы мин бир ганлы фитнә-фәсад төрәдәән кенерал Дро мұһарибә илләриндә һитлерлә шәхсән көрүшмүш вә Гафгазда ермәни дөвләти јаратмаг үчүн милли орду тәшкил етмәјә разылыг алмышды. Лакин онун Крымда башладығы бу иш баш тутмады.

Лакин азғын ермәниләр өзкә торпагларыны тутмаг иддиасына башга бир үсулла чатмаг нијјәтинә дүшдүләр. Москвада жүксәк һөкүмәт мөвгеләриндә отуран "башчыларынын" (әслиндә, онларын әксәријјәти дашнак партијасынын төр-төкүнтүләри идиләр) тәһрики илә Ермәнистан КП-нин биринчи катиби халгымызын гаты дүшмәни "бығлы бәјә"—Сталиннә мәктубла мұрачиәт етди. Мұрачиәтдә Дағлыг Гарбағын Ермәнистан ССР-ә верилмәси тәклифи ирәли сүрүлүрдү. Лакин Азәрбајчан рәһбәрлијинин 1920-1921-чи илләрдә "бағышлаңмыш" торпагларын кери гајтарылмасы мәсәләсинин ортаја атылмасы бу тәклифин реаллашмасына мане олду. Ермәни лоббиси "динч" отурмады вә ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 сәјлы вә 1948-чи ил 10 март тарихли 754 сәјлы гәрарларынын гәбул олунмасына күчлү тә'сир кәстәрди.

Бу гәрарлар әслиндә, азәрбајчанлылара гаршы јөнәлдилән јени сојгырым акты иди. Мәгсәд Ермәнистан СССР-дә јашајан сојдашларымызы "көчүрүлмә" ады илә о доғма торпаглардан узаглашдырмагды. Мүхтәлиф бәһанәләр кәтирилирди: куја ки, харичдә јашајан, ермәниләри јерләшдирмәк үчүн гәдим јашајыш мәнтәгәләри бошалдылмалы, көчкүнләр Азәрбајчанын Күр—Араз овалығында өзләринә јени јурд-јува гурмалы (!) идиләр. Тәәссүфлә гејд едим ки, бу гәрарлара мұгавимәт кәстәрмәк әвәзинә, Азәрбајчанда да онлара ујғун јени-јени "тәдбирләр" планы һазырланырды.

О вахтдан 50 ил кечмәсинә бахмајараг, һәмнин сојгырым актлары барәсиндә сијаси чәһәтдән һеч бир мұнасибәт билдирилмәмиш, дүңја ичтимаијјәтинә онларын һәгиги маһијјәти ачығланыб кәстәрилмәмишдир. Јалпыз республикамызын мүдрик президенти һәјдәр Әлијевин 1997-чи ил 18 декабр тарихдә имзаладығы "1948—1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һагғында" фәрманы һәр бир сојдашымыз кими мәни дә севиндирди. Бу ади дөвләт сәнәди дејил, азәрбајчан халғына гаршы төрәдилмиш чинајәтләрә көрә тарихи иттиһамнамәдир. Фәрманда доғру олараг кәстәришир ки, "Сон ики әсрдә Гафгазда азәрбајчанлылара гаршы мәгсәдјөнлү шәкилдә һәјата кечирилмиш етник тәмизләнмә вә сојгырымы сијасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрумијјәтләрә, милли фачиә вә мәшәггәтләрә мә'руз галмышдыр. Бу "тарихи чинајәт акты"нын һәјата кечирилмәсиндән сонра, "халгымыза мәхсус минләрлә тарихи мөдәни абидә вә јашајыш мәскәни" дағыдылмышдыр.

Әслиндә, һәмнин тарихи-мәдәни абидәләр вә јашајыш јерләринин мәһв едилмәсинә ермәниләр мәрһәлә-мәрһәлә башламышлар. Әввәлчә, јер адлары дәјишдирилмиш, јахуд тәрчүмә олунмуш, мүхтәлиф хәритә вә тәблиғат васитәләри илә дүнјаја јазылмышдыр. Биз бу сојгырым актларынын һәјата кечирилмәсинин 1988-чи илдән сонра башланан һадисәләрдә чанлы шаһиди олдуғ. Ејни сценари, ејни план, ејни чинајәт актлары!

1948—1953-чү илләрдәки "көчүрүлмә" нә гәдәр планы, нә гәдәр илк бахышда "тәшкилати" шәкилдә апарылса да, јенә фачиәләрә дүчар олан азәрбајчанлылар идиләр. 1941—1945-чи илләр давасында јеничә чыхмыш, мин-мин мәһрумијјәтләр көрмүш халгын башына ачылан "ојунлар"а чинајәтдән башга нә ад вермәк оларды?! Мән бир даһа шаир достумдан поемасындан ашағыдакы парчаны мисал кәтирмәли олурам:

Кор ејләди гәләбәнин парытгысы,
Кар ејләди шуарларын шырылтысы.
Дүшдүк бир дә "көчүрүлмә" ахынына,
Чоху һәсрәт доғмасына, јахынына,
Гарагапы!

Дəһшəт онда нди ки, дағ жерлəриндə жашамыш сојдашларымызын чохусу Муған, Мил дүзлəринин ишти илминнə ујғунлаша билмəди, гарыјаталағы, гыздырма кимн горхулу хəстəликлэрə јолухду, мүаличə олуна билмəди, мəһв олду. Дəһшəт онда нди ки, хəмин гəрарлары вə чинајəт актларыны хəзырлајанлар бу фачиэлəри эввəлчэдэн кəрүрдүлэр вə онларла мүбаризə апармағы "тəдбирлэр" планына дахил едирдилэр. Лакин "тəдбирлэр" хəјата кечирилəркən "нə олуp-олсун, кəчүрүлмə баш тутсун" принцип диггəт мəркəзиндə дајанырды. Тəки Мəркəзə кəчүрүлэнлəрин сајыны артырсынлар. Мəркəз исə тəкидлə буну тəлəб сдирди. Бу исə инсанларын талєи илə ојнамаг демəк **иди**

Јајлаглардан бош чəллэрə сндирилдик,
Дағда јанан очаг идик, сөндүрүлдүк.
Тəзə јурда хələ үрəк гыздырмадан
Јарымызы торпаг алды гыздырмадан
Гарагапы!

Дағ əтринə аран чəллэр мəнтач иди,
Дағ сууна шоран кəллэр мəнтач иди.
Чијəримиз табламады бүркүлэрə,
Үрəјимиз дəзəммəди иткилэрə.
Гарагапы!

Јахшы јадымдадыр, 1953-чү илин эввəллəри иди, Зəнкəзурун (Гарагапынын) бəзи кəндлəри кəчүрүлүмшүдү. Нəвбə бизим кəндлэрə чатырды. Бу фачиэлэрə биринчи рəвач "бығлы бəјин"— Сталиннин өлүмү бу ишин мүəјјэн мүддэтə тəхирə салды.

53-үн март ајыны бир јада сал,
Ганад чырпыб, јерə дүшдү гоча "гартал".
Ешди бизи бығларыны ешə-ешə,
Гашлар төкдү, леш арады, дөндү лешə
Гарагапы!

Ермəнинин чалдығына ојнајанды,
Бир əлијлə бу дүңјаны ојнадаңды.
Бизə дəјди хэр зəрбəнин бир учу да,
Дилəнчи тək чэрək алдыг шин учунда,
Гарагапы!

Бəли, "гоча гартал" јерə дүшдү, анчаг бу фачиэлəри тəрəдэнлəрин чоху хələ сағ иди, өз гəрарларыны бирдэн-бирə дəјишə билмəздилэр. Сојдашларымыз јени-јени мəһрумијəтлэрлə гаршылашырды. Кəчүрүлэнлəри Азэрбајчан нəкумəтн гəбул етмир, керн дөнəйлəри Ермəнистан рəһбэрлəри говурдулар.

Фүрсəт дүшдү бир чохлаы гајыгдылар.
Јатан јурду силкələјиб ајылтдылар.
Бу вүсалын өмрү, һајыф, кəдək олду.

Торпағымыз һагг дөјүлөн дибək олду,
Гарагапы!

Һагг дөјүлдү, халг сөјүлдү, сојгырымына дүчар едилди. Бəс бу иши, бу фачиэлəри тəрəдэнлэр нечə? Дөјүлдүмү, сөјүлдүмү, иттиһам едилдими? Хəјр, совет ганунлары онлары мұдафиə едирди, бу ганунлар бизə гаршы чеврилмишди. Бу һадисэлэрə сијаси гүмəт вермək, ону бүтүн ајдынлығы илə дүңја демократијасына чатдырмағын вахты јетмишди! Бу функцијаны јалныз вə јалныз "1997-чи илин адамы" фəхри биринчилијини газанмыш, мүдрүк президентимиз хəјдэр Əлијевни јени имзаладығы фəрманла хəјата кечирмək олар! Вахтында верилмиш бу фəрманы алгышлајырыг!

"Сəс" гəзети, 10 јанвар 1998-чи ил.

Һасən Нифтəлијев,

Əзизбəјов районунун Пираллағы гəсəбəсиндəки 168 сајлы орта мəктəбин мүəллими

50 ИЛ ЭВВƏЛ АЗƏРБАЈЧАНЛЫЛАРЫН ЕРМƏНИСТАНДАН НƏВБƏТИ ДЕПОРТАСИЈАСЫ БАШ-ЛАНДЫ

Дүңја азэрбајчанлыларынын (Чəнубин Азэрбајчан, Орта Асија, Күрчүстан, Шимали Гафгаз, Русија, Јахын Шəрг вə с.) тарихи, мэдəнијјəти, адəт-ən'əнэлəри, абидэлəри вə бəдни ирсн биканəлик үзүндэн хələ дə ајрыча тəдгигат мөвзусуна чеврилмəјиб. Бураја Ермəнистан азэрбајчанлылары да дахилдир. Ермəнистанда јашајан азэрбајчанлылар һаггында нə ермəни тарихчилəри, нə дə өз тарихчилəримиз самбаллы тəдгигат апармышлар. Буна кəрə дə онларын тарихи хəм ермəни халгынын, хəм дə Азэрбајчан халгынын тарихиндэн кəнарда галмышдыр. Бөлə олуб, халгымызын Ермəнистан эразисиндэн кəлэн хəниртисини, тарихини, адəт-ən'əнəсини, јазысыны, торпаг алтында ујујан китабэлəрини вə тəсвирлəрини, даш сандугэлəрини, мəмарлыг нүмунэлəрини вə етнографијасыны харичи сəјаһларын јол гəјдлəриндэн өјрəнирик. Хəмин гəјдлəрин мүəллифлəри исə јерли халгы јахшы танымадыгларындан чохла гəјри-дəгиглијə јол вермишлэр.

Ата-бабаларымызын мөзарлары Ермəнистан торпағындадыр. Ермəнистанын хэр гарыш торпағында, тарихинин хэр сəһифəсиндə сələфлəримизин излəри галыр. Заман кеччək тарихи һəгигəтлэр ашкарлана чагдыр.

1828-чи илдə руслар Ирəван галасыны аланда шəһэр əһалисинин јетмиш фаизиндэн чоху азэрбајчанлылар олмушлар. Ирəван губернијасы Гафгазда јашајан азэрбајчанлыларын сајы бахымындан Бакы вə Кəнчə губернијаларындан сонра үчүнчү јери тутмушдур.

Ермәни тарихчысы J. Шаһәзиз жазыр ки, 1827-чи илдә Ирәвандә 2400 азербайҗанлы аиләси (12 миң нәфәр) јашамышдыр. 1828-чи ил Түркмәнчәј мүҗавиләсиндән, азербайҗанлыларын Ирана, Түркияјә, ермәниләрди Иран вә Түркияјәдән Ермәнистанга көчүрүлмәсиндән сонра әһалинин милли таркиби белә олмушду: азербайҗанлылар— 1807 аилә (7331 нәфәр), ермәниләр— 567 аилә (2369 нәфәрдән артыб 4132 нәфәрә чатмышдыр). Бурада 4 хан, 41 бәј вә султан аиләси (азербайҗанлы), 8 мөлик вә аға аиләси (ермәни) јашајырды. 50 ахунд вә молла, 13 кешиш вар иди. Ермәнистанын азербайҗанлылар јашајан әразисиндә—Гаракилсәдә (Сисјан), Гафанда, Гәмәридә, Улуханлыда, Зәнкәсарда (Масис), Дәрәчиңкәдә, Күлүдүзүндә, Көјчә маһалында, Истисула, Ағбабада, Басаркәчәрдә, Аллаһвердидә, Ахтада вә башга јерләрдә һәлә дә бә'зи абидләримиз галыр.

Русия империясында биринчи дәфә кечирилән әһалинин сийаһыја алынмасына көрә 1897-чи илдә Ирәван губернијасында 313178 азербайҗанлы јашамышдыр. Ирәван губернијасында азербайҗанлыларын әксәријәт тәшкили етдијини сүбута јәтирән даһа бир факт вардыр. Новһаннес Шаһгахуанын тартиб етдији сийаһыја көрә, 1410-чу илдән 1828-чи илә гәдәр Ирәван ханлығыны ајры-ајры вахтларда 49 хан идәрә етмишдыр.

Тәссүф ки, Гәрби Азербайҗан (Ермәнистан) вә Ирәваның гәдим тарихи һаггында әлдә олан мә'лумат чох аздыр. Буна сәбәб иранлыларла османлылар арасында фасиләләрә 366 ил даңам едән мүһарибәләр, шәһәрдин 14 дәфә әлдән-әлә кечмәси вә һәһәјәт 1679-чу ил зәлзәләси нәтиҗәсиндә онун јерлә-јексан олмасыдыр.

Тарихи арашдырмалар сүбүт едир ки, Ермәнистан азербайҗанлылары һеч вахт өз вәтәнинә биканә галмамыш, ана јурдлары саядылары бу торпағын мүгәддәрәтына аид бүтүн чидди мәсәләләрин һәллиндә һәмишә фәал мөвге тутмуш, ән ағыр анларда белә өлүм-дирим ворушмаларында мәрдиңкә ган ахытмыш, чанларындан кечмишләр.

Бу күн гүрбәтдә галан вәтәнимиз Ермәнистанын әразисин саяылыр. Сән демә, тәләјин ганлы илләри һәлә габагда имиш. XIX јүзилијин ахыры вә XX јүзилик Ермәнистан азербайҗанлыларынын һәјәтында ән дәһшәтли ишкәнчәләр, гәтләр, гырғынлар, сојгырымды олмушду. Индики Ермәнистанын әразисиндә әввәлләр мөвчүд олан Ирәван губернијасынын Ирәван, Ечмиңдзин, Јени Бајазид, Газах-Дилличан гәзаларында, Зәнкәзурда, Дәрәләјәздә, Тифлис губернијасынын Лори-Пәмбәк (Борчалы маһалы) вә башга гәзаларында 2310 јашајыш мөңгәгәсиндән 200-и азербайҗанлыларын иди. Ермәнистанга ермәниләрин бөјүк бир һиссәси әсәсән 1828-1830-чу илләрдә вә 1915-1918-чи илләрдә Ирандан, Түркияјәдән көчүб кәлмишләр. Бу һәгигәти 1986-чы илдә Јереван Университетини бураҳдыгы "Ермәнистан вә әтраф рајонларын топонимләр лүгәти" дә сүбүт едир.

1916-чы ил январын биринә олан мә'лумата көрә, Ирәван гәзасында 74,2 миң (48 фаиз), Зәнкәзур гәзасында 119,5 миң (53,3

фаиз), Јени Бајазид гәзасында 50,7 миң (42 фаиз), Сүрмәли гәзасында 45 миң, Дәрәләјәз маһалында 47 миң азербайҗанлы јашамышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә ермәни милләтчиләри "рус гардашларына" архаланараг өз тарихи торпагларында јашајан азербайҗанлылары планлы шәкилдә доғма јурдларындан чыхармаға, гырмаға, милли сојгырыма башламышлар. Әсрин әввәлиндән 1988-1989-чу илләрә гәдәр Ермәнистан азербайҗанлылары дәр дәфә планлы шәкилдә говулушлар: 1905-чи илдә, 1918-1920-чи илләрдә, 1948-1953-чү илләрдә вә 1988-1989-чу илләрдә.

Ермәнистан азербайҗанлыларынын тәләјиндә фәчәләрлә долу 1905-чи ил һаггында, тәссүф ки, чох аз мә'лумат вар. Ермәни мәнбәләриндә бу дөврүн һадисәләри сахталашдырылмышдыр. М. С. Ордубадинин 1911-чи илдә јаздыгы "Ганлы илләр" китабы әсәсән 1905-1906-чы илләрдә Гафазда баш верән ермәни-мүсәлман савашындан бәһс едир. 80 илдән артыг бир мүддәдә бу китабын гадаған едилмәсиндә мөгсәд әсл һәгигәтләрин кизләдилмәси олмушду.

Әсримизин лап әввәлләриндә Ечмиңдзин гәзасынын Тәкијә кәнди, башга 9 азербайҗанлы кәнди, Гафан рајонунун Кархана кәнди, Гатар кәнди, Зәнкәзур гәзасынын Охчу, Шабадин, Атгыз, Ағуди, Вағуди вә с. кәндләри дағыдылмыш, күнаһсыз әһали вәһишәсинә күлләләнмишди.

1918-1920-чи илләрдә Ермәнистан азербайҗанлыларынын нөвбәти сојгырымы олмушду. 1918-чи илдә ермәни дашнак һөкүмәтинин әрази иддиалары Загафгазија халглары арасында ганлы ворушмалара, гачгынлара кәтириб чатдырды.

Зәнкәзур гәзасынын Күрдләр, Дулус, Әрәмис, Шәки, Гызылчыг, Јағублу, Шыхлар, Арыгылы, Бәһрли вә башга кәндләри дағыдылмыш вә јандырылмышдыр. Үмумијәтлә көтүрдүкдә, гәзада 115 кәнд дағыдылмыш, 3257 киши, 2276 гадын, 2169 ушаг өлдүрүлмүшдүр.

Дәрәләјәз маһалынын Тарп, Терп, Котанлы, Чул, Көчбәј, Ахта, Пашалы, Күлүдүзү вә башга кәндләри јерлә-јексан едилмиш, әһалисини әксәр һиссәси күлләләнмишди. Кәнддән гачанларын әксәријәти Нахчывана пәнаһ апармышлар.

Совет һөкүмәти гурулдуған сонра Ермәнистан рәһбәрлији јекчинс ермәни республикасы јаратмаг үчүн јени фитнәләрә әл атышдыр. Белә фитнәләрдән бири дә һөкүмәт гәрары илә азербайҗанлыларын Ермәнистандан зорла көчүрүлмәсидир. Үчүнчү көчүрүлмә 1948-1953-чү илләрдә олмушду. Буна көчүрүлмә јох, репрессия демәк даһа дүзкүн оларды.

Азербайҗан Республикасынын Президенти һәјәр Әлијевин "1948-1953-чү илләрдә азербайҗанлыларын Ермәнистан әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасиясы" һаггында фәрманы бир чох гаранлыг мәсәләләрә, тарихи һәгигәтләрә ајдынлыг кәтирмишди. Бу фәрман сүбүт едир ки, Ермәнистан азербайҗанлылары өз тарихи јурдларындан дүшүнүлмүш шәкилдә зорла көчүрүлмүшләр. Биз үмид едирик ки, һәмин сәнәдә мүвафиг олараг мөгсәдјәнлү ишләр

көрүлчөк, нагг-эдалэт кеч-тез өз жолуна дүшөчөкдир. Ишгал алтында олан эзэли торпагларымыз мөнтөрөм Президентимиз Һейдэр Әлијевин сәји сәјесиндә кери гәјгарылачагдыр.

1948-1953-чү илләрдә Ермәнистан азербәјчанлыларынын репрессиясы барәдә дүшүнүлмүш бир планы ачыгламаг истәрдим. 1943-чү илдә Теһран конфрансында Совет-Иран мүнәсибәтләрин мүзәкпрә едиләркән, ермәни диаспору әлверишли мөгәмдан истифадә еләрәк ССРИ харичи ишләр назирин В. Молотовдан хәһиш етмишдир ки, Иранда јашајан ермәниләрин ССРИ-јә (Ермәнистана) көчүрүлмәсинә ичәзә версин. Молотов елә орадача Сталинлә разылашдыгдан сонра ермәниләрин көчүрүлмәсинә разылык вермишдир. Бу фүрсәтдән истифадә едән Ермәнистан КП МК-нын биринчи катибин Г. Арутјунов харичдәки ермәниләрин Ермәнистана кәтирилмәси илә әлағадар азербәјчанлыларынын Ермәнистандан зорла көчүрүлмәсин барәдә гәрар гәбул едилмәсинә наһл олур. М.Ч.Бағыров вә Г.Арутјунов 1947-чи ил декабрын 3-дә бу барәдә мәктуб имзалајырлар.

ССРИ Назирләр Совети 1947-чи ил декабрын 23-дә гәрар гәбул едир. Сталиннин имзаладыгы бу гәрар ермәни диаспору үчүн әввәлчәдән һазырланмыш план, азербәјчанлылар үчүн исә көзләнилмәз зәрбә, ачыг-ашкар репрессия иди.

Гәрарда кәстәрилди ки, "көнүллүлүк" принципи әсасында көчүрүлән азербәјчанлылар Күр-Араз овалыгында јерләшдирилсинләр. Бу онунла әсасландырылырды ки, Азербәјчанда памбыгчылыгынын инкишафына ишчи гүввәси лазымдыр. Ермәнистанын дағ рајонларында јашајан азербәјчанлыларынын аран рајонларына көчүрүлмәси күтләви гыргына сәбәб олду. Онларын Ермәнистанда галмыш јурд-јуваларына харичдән көчүб кәлән ермәниләр јерләшдирилди.

Көчүрүлмә дүзкүн апарылмадыгына көрә ермәниләр азербәјчанлылары зорла сыхышдырыб ев-ешикләриндән чыхарырдылар. Өз әмлақларынын бөјүк бир һиссәсини Ермәнистанда гојуб гачан азербәјчанлылар өзбашына Азербәјчанын мүхтәлиф рајонларына сәпәләндиләр. Јечечнадзор, Әзизбәјов вә башга дағ рајонларындан зорла Имишли, Салјан рајонларына көчүрүлән 10 минләрлә әһалинин агибәти даһа кәдәрли олду. Иглимә ујғунлаша билмәдикләри үчүн бу јерләрә кәләнләрин үчдә бири ачыг вә хәстәликдән дүнјасыны дәјишди.

1949-чу илдә Ермәнистандан өзбашына көчәнләрин бөјүк бир һиссәси ДГМВ әразисиндә мәскунлашмышды. Виләјетин ермәни рәһбәрләри буна имкан вермир, мүхтәлиф бәһанәләрлә онлары ДГМВ әразисиндән говурду. Нәтичәдә 1948—53-чү илләрдә Ермәнистандан көчүрүлән азербәјчанлылардан бир нәфәри дә Дағлыг Гарабағда мәскунлаша билмәди. Сәриштәсиз рәһбәрләримиз 1988—1989-чу илләрдә дә Ермәнистандан говулмуш азербәјчанлылары Дағлыг Гарабағда мәскунлашмаға гојмадылар.

Мән өзүм дә аиләмлә, гоһум-әграбаҗла бирликдә 1988-чи илдә Ермәнистанын Әзизбәјов рајонундан говулмушам. Биз минләрлә

азербәјчанлы 1988-чи илин ијул ајында Шушаја пәнаһ кәтирдик. Лакин бурада јашамаға гојмадылар, һамымызы Азербәјчанын ајры-ајры рајонларына көчүрдүләр. Ермәниләрин һарајындан горхуја дүшән Азербәјчан рәһбәрлијинин һадисәләрдән баш чыхармамасы, ситусијасыны дүзкүн гиймәтләндирә билмәмәси Гарабағда ермәниләрин әл-голуну ачды. Инди чохлаыны белә бир суал дүшүндүрүр: гырғынларын, гачғынларын гаршысыны алмаг мүмкүн иди ми? Бәли, мүмкүн иди. Азербәјчан рәһбәрлији әввәлчәдән чәсарәт кәстәриб, ДГМВ советинин гејри-гануни гәрарыны ләғв етсәјди, нөвбәти аддымлар атылмазды, ган төкүлмәзди вә адамлар өз доғма јурдларыны гојуб гачмазды, торпагларымызын 20 фәизиндән чоху ишгал олунмазды вә бир милјондан артыг сојдашымыз гачғын дүшмәзди.

1988—89-чу илләрдә Ермәнистандан зорла көчүрүлмүш азербәјчанлылар республиканын 51 инзибати рајонунда, 7 шәһәриндә јерләшдирилмишдир. Һалбуки онларын компакт һалында Дағлыг Гарабағда мәскунлашмасы даһа әлверишли иди. Дағлыг Гарабағын тәбии шәраити, тәсәррүфат истигамәтләри илә Ермәнистанын азербәјчанлылар јашајан әразиләринин чох бөјүк охшарлығы вардыр. Бүтүн бу дејиләнләрдән јекәнә бир нәтичә чыхыр ки, Ермәнистандан азербәјчанлыларынын зорла көчүрүлмәси вә говулмасы дашнақларын әзәли арзулары олан тәкмилләтли Ермәнистан Республикасы јаратмаг сийәсәтинин нәтичәси олмушдур.

Азербәјчан Республикасынын Президенти Һейдэр Әлијевин "1948 — 1953-чү илләрдә азербәјчанлыларынын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һағғында"кы фәрманы тарихи јаддашымызга гәйдыш, чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бир сәнәддир. Сон ики јүзилликдә Гағгазда јашајан азербәјчанлылара гаршы мөгсәдјөнлү шәкилдә һәјата кечирилән етник тәмизләмә вә сојгырымы сийәсәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрумијјәтләрә, милли фәчиә вә мәшәгәтләрә мәрүз галмышдыр. Бу эдаләтсизлик кеч дә олса бейнәлхалг аләмә бүтүн тәфсиләти илә ајдын олачаг. Нагг-эдаләт зәфәр чалачаг.

"Халг гәзәти", 10 март 1998-чи ил.

Әли Рәзјев,

Республика Инсан һуғуғларынын Мүдәфиә Комитәсинин сәдри

ЧИНАЈӘТКАРЛАР ЧӨЗАЛАСЫНЫ АЛМАЛЫДЫР

Инсанлыға, һәр һансы халг вә милләтә гаршы едилмиш тарихи эдаләтсизлик кеч-тез өз гиймәтини алып. Азербәјчанлыларынын Ермәнистан әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасија олунмасы да бу гәбилдәндир. Ермәниләрин вә онлара һавадарлыг едән кечиши ССРИ рәһбәрлијинин көрүнмәмиш

вәһшилийинин үстүндән узун илләр кечир. Јалһыз Азәрбајчан мүстәғишлик газандыгдан, һейдәр Әлијев һакимијјәтә кәлдикдән сонра тарихин бу гара ләкәсинин үстүнә ишыг салмаг мүмкүн олду.

Президентин өтән илин ахырларында имзаладыгы фәрман илк нөвбәдә халгымыза гаршы дәвләт сәвијјәсиндә һәјата кечирилмиш тарихи чинајәтин тәдгиг едилмәси, бејнәлхалг ичтимаијјәтә чатдырылмасы мәгсәди дашыјыр. Республика Инсан һүгүгларыны Мүдафиә Комитәсинин сәдри, о узаг кечмишин чалы шаһидләриндән бири Әли Рзајевлә сәһбәтимиз бу һагдылар.

- Әли мүәллим, һәм Инсан һүгүгларыны Мүдафиә Комитәсинин сәдри, һәм дә дәвләт сәвијјәсиндә һәјата кечирилмиш тарихи чинајәтин шаһиди кими Сизин мүлаһизәләриниз охучуларымыз үчүн мараглы ола биләр. ССРИ дәврүндә бу һагда данышмаг јасаг едилмишди. Сәсиниз һеч јерә чатмырды. Сизчә, Президентин имзаладыгы фәрманын әһәмијјәти илк нөвбәдә нәдән ибарәтдир?

-Азәрбајчан Президенти һейдәр Әлијевин "1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында" 18 декабр 1997-чи ил тарихли фәрманы истәр тарихи, истәр сијаси, истәр сә дә мәнәви бахымдан чох бөјүк әһәмијјәтә малик дәјерли бир фәрмандыр. Фәрманда сон ики әсрдә Гафгазда азәрбајчанлыларга гаршы һәјата кечирилән мәгсәдјөнлү етник тәмизләмә вә сојгырымы сијасәтинин маһијјәти ачыгланмыш, бу милли фачијә илк дәфә олараг сијаси гүјмәт аверилмишдир.

1948-1953-чү илләрдә, јәни куја халгларын достлуғуна әсасланан кечмиш Советләр Бирлијинин мөвчуд олдуғу сүлһ шәраитиндә јашадығымыз бир вахтда Микојанын фитвасы вә Сталиннин ирадәси илә азәрбајчанлыларын инди Ермәнистан адландырылан әразидән зорла депортасија олунмасыны мән һеч бир инсанлыға сығмајан вәһшилик кими гүјмәтләндирәрдим. Истәр о вахтлар, истәр сә дә сонрлар етник тәмизләмә вә сојгырымына мәнз мүсәлман вә түркдилли халгларын мәрүз галмасы фактлары мәркли бир сијасәтин гурбаны олдуғумуздан хәбәр верир. Тәәссүф ки, 1948-53-чү илләрдә БМТ вә дикәр нүфузлу бејнәлхалг тәшкилатларын фәалијјәт көстәрмәсинә, "Инсан һүгүглары һаггында" бәјаннамәнин мөвчудлуғуна бахмајараг, һеч бир бејнәлхалг тәшкилат бу гејри-инсани аксијага гаршы өз етираз сәсини галдырмамышдыр. Бу күн ермәниләрин даһа да азғынлашмасынын бир сәбәби дә онларын чәзасыз галмасыдыр. Јәни дүнја ичтимаијјәти бүтүн бејнәлхалг һүгүг вә үмүмбәшәри әһлаг нормаларыны тапдамыш Ермәнистаны әввәлдән гәсбкар кими танымамыш вә исләмәмишдир. Дүнјанын нәһәнк дәвләт башчылары, БМТ, АТӘТ кими нүфузлу бејнәлхалг тәшкилатлар Дағлыг Гарабағ проблеминин сүлһ јолу илә һәлли истигамәтиндә чалышсалар да, Ермәнистанын истәр 1948-53-чү илләрдә, истәр сә дә 1988-чи илдә халгымыза гаршы төрәтдији чинајәтләрә, күтләви гәтл вә гырғынларга биканә галырлар.

Онларын һеч бири көрпәләрин боруларга долдурулараг вәһшичәсинә өлдүрүлмәсинә гаршы етираз сәсини галдырмамыш, сијаси-һүгүги гүјмәт вермәмишдир. Ахы, инсан һүгүгуну бундан да кобуд шәкилдә тапдамаг мүмкүн дејил. Азәрбајчан Президенти һейдәр Әлијевин депортасија һаггында фәрманы, бу чинајәтләрин бејнәлхалг ичтимаијјәтә чатдырылмасы сәһәсиндә башланмыш иш, тарихи һәгигәтләрин ачыгланмасы бахымындан да мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

—Сиз, 1948-1953-чү илләрдәки депортасија процесинин шаһидисиниз. О күнләри нечә хатырлајырсыныз?

—Јухарыда гејд етдим ки, инсанларын өз дәдә-баба торпагларындан зорла чыхарылмасына вәһшиликдән башга гејри ад вермәк олмаз. һәтта, депортасијанын өзү дә инсанлыгдан кәнар үсулларла һәјата кечирилди. Мән Ведибасар маһалынын Бөјүк Веди кәндиндәнәм. Хатиримдәдир, 1951-чи илдә бизи көчүрүндә 5 јашым олса да, о дәһшәтли сәһнәләр горхулу нағыл кими көзүмүн габағындан чәкилмир. Инсанлары һеч бир шәраити олмајан јүк вагонларына долдуруп вә Азәрбајчанын Аран јерләринә, илан мөләјән чөлләринә говурдулар. Тәсәввүр едим, дагда јашамаға өјрәниш инсанлары 40 дәрәчә истидә, евсиз-ешиксиз јашамаға мачбур едирдиләр. Гочалар, хәстәләр, көрпәләр чох вахт буна дәзмүр, һәлак олдурулар. Бизи Бејләган (кечмиш Жданов) рајонунда совхозларын биринин әразисиндә јерләшдирмишдиләр. Јадымдадыр, совхозун әразисиндәки ушаг бағчасынын јахынлығындакы Коммунар бағында Сталинин бүстү варды. Бизи баға апарар вә бу маһныны охудардылар:

Коммунар бағына биз кедәчәјик,
Сталин бабама күл дәрәчәјик.

Көрүн, биз нә арзујла јашајыр, Сталин исә бизим башымыза нә ојунлар ачырды. 1956-чы илдә јенидән өз доғма јурдумуза гајытмаг бизә нәсиб олду. Она көрә гајыда билдик ки, артыг 1953-чү илдә Сталин вәфат етмиш, јеринә Хрушшов кечмишди. һәр јердә шәхсијјәтә пәрәстишлә әлагәдар мүбаризә башланмышды. Бу сијасәтин гурбаны олдуғумуза көрә Сталиндән шәхси интигам алмаг мәгсәди илә бизим кери гајытмағымыза манечилик төрәтмәдиләр. Бу һеч дә бизә олан гајыгдан вә ја һуманистликдән ирәли кәлмирди. Беләликлә, 9-чу синфи 1963-чү илдә Бөјүк Ведидә битирдим. Ону да гејд едим ки, доғма јурдумуза гајытсаг да депортасија кизли формада давам етдирилди: ермәниләр бизи даим сыхышдырыр, бүтүн васитәләрә әл атырдылар ки, чыхаг кедәк.

— Әли мүәллим, доғрудан да ән бөјүк фачиә одур ки, азәрбајчанлылар башга дәвләтин әразисиндән јох, өз дәдә-баба јурдларындан депортасија олунублар. Јәгин ки, сизин нәсин тимсалында да буну сүбүт едән фактлар вар.

-Һаглысыныз, инсаны дөһшәтә кәтирән тәкчә ермәниләр ин халгымыза гаршы төрәтдикләри чинајәтләр дејил. Әсас мәсәлә одур ки, бүтүн бу тәғибләр, репрессиялар өз доғма вәтәнимиздә баш вериб. Ахы, инди Ермәнистан адландырылан әрази һеч вахт ермәниләр ин мајайыб. Әсрин әввәлләр индә орада ермәниләри бармагла сажмағ оларды. Буну тарихи мә'хәзләр дә сүбүт едир. Инди белә чыхыр Ирәван губернијасы да дахил олмагла бир дәвләтин әсл сакинләрини кәтириб Азәрбајчанда јерләшдирибләр. Бу торпагда јашајан азәрбајчанлылар илләр боју дашнакарла мүбаризә апармышлар. Бизим нәсли көтүрсәк, бабам Аға Сүлејманов XIX әсрин сонлары вә XX әсрин әввәлләр индә Ирәван губернијасынын сажылан әсилзәдәләриндән олмуш, Веди наһијәсинин главасы вәзифәсиндә чалышмышдыр. Өз евиндә мәктәб ачыб чамаата дәрс кечиб. Губернијадан савадлы, елмли адамларын чыхмасында әвәсснз хидмәтләри олуб. Дајым Ағамирзә бәј Петербургда тәһсил алмыш, мүһәндис кими Ведибасардакы Дәвәли семент заводунун вә Нахчыван дуз мәдәнләринин өзүлүнү гојанлардан олуб. Бунлары демәкдә мәгсәдим одур ки, бу дијарда мәһз азәрбајчанлылар јашамышлар. Дикәр дајым Сейфулла Сүлејманов исә Ведибасарда ермәни дашнакарларына гаршы апарылан мүбаризәнин тәшкилатчысы олуб. О, 1917-чи илдә Аббасгулу бәј Шадлинскинин сәдрлији илә јарадылан Мишли Мүғавимәт һөкүмәтиндә Харичи Ишләр идарәсинин рәиси кими ермәниләрлә ганлы дејүшләрдә иштирак едиб. Шәхси тәшәббүсү илә Бакыја кәлиб ки, орада Ведибасар маһалыны Азәрбајчанын тәркиб һиссәси кими танысынлар. 1943-чү илдән фәхри чекист олан дајымын бүтүн чидд-чәһдләринә бахмајарағ, о вахткы рәһбәрлик белә бир аддым атмаға чүр'әт етмәјиб.

Даһа сонралар Нахчыванда фөвгәл'әдә комиссар ишләјән С. Сүлејманов Нахчыван, Ведибасар, Гәмәрли, Ирәван, Зәнкәзур вә с. бөлмәләрдән дашнак һәрби гүввәләринин чыхарылмасында бөјүк хидмәтләр көстәриб. Чохлары инди дә билмир ки, о вахт Нахчыванын Ермәнистанын тәркибинә дахил едилмәсинә арамсыз чәһд көстәрилирди. Бу чәһд реаллашмағ үзрә иди. Мәһз Сүлејмановын вә о вахт Нахчыван ингилаб комитәсинин сәдри ишләјән Баһадур Вәлибрјовун сажылыгы вә көмәји сажәсиндә бунун гаршысы алынды вә Нахчыван Азәрбајчанын тәркибиндә сахланылды. Бах, гәдим Азәрбајчан дијарында белә мәрд оғулар јетишмиш, дашнакарла мүбаризә апармышлар. Тәәссүф ки, онларын бир чоху сонралар бөјүк империја сijasәтинин гурбаны олдулар. Елә адыны чәкдијим Сейфулла Сүлејманову Иранда ССРИ-нин консулу ишләдији вахт—1947-чи илдә зәһәрләјәрәк арадан көтүрдүләр. Азәрбајчанлыларын 1948-чи илдә өз доғма јурдларындан күтләви депортасиясы әрәфәсиндә халгымызын сөзү кечән нүфузлу оғуларынын арадан көтүрүлмәси дә мәһз бу мәкрли сijasәтин гырылмас һәлгәләрирдәндир.

Бүтүн бунлары демәкдә мәгсәдим одур ки, халгымыз бүтүн дәврләр боју бу сојгырымы сijasәтинә гаршы чарпышмыш,

шәһидләр вермишдир. Е'тираф етмәлијик ки, башымыза кәтирилән мүсибәтләрдә ермәни шовинистләри вә ССРИ рәһбәрлијинин чинајәткар әмәлләри илә јанашы о дәвркү Азәрбајчан рәһбәрлијинин дә тәгсири олмушдур. Елә сон дәврү көтүрәк. 1988-чи илдә мүнәгишәнин әввәлиндә Азәрбајчанын кечмиш рәһбәрлији сојдашларына көмәк әли узатсајды, халга зидд мөвге тутмасајды ермәниләр бу чүр ганлы әмәлләр төрәдә билмәзди.

Бу күн Азәрбајчана һәдәр Әлијев кими дәмир ирадәли, мүдрик дәвләт башчысы, өз халгыны үрәкдәи севән бир шәхс рәһбәрлик едир. Инанырығ ки, онун рәһбәрлији алтында бу чинајәтләри төрәдәнләр өз чәзаларына чатачағлар.

-Тәкчә депортасия фактынын өзү инсан һүгүгларынын ән кобуд, чинајәткар шәкилдә позулмасы демәкдир. Президент фәрманындан ирәли кәлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә башчылығ етдијиниз комитә чох иш көрә биләр. Бу сәһәдә нә кими планларыныз вар?

-Инсан һүгүгларыны Мүдафиә Комитәси 1995-чи илин сонларында рәсмән гејдә алыныб. Лакин мүйәжән чәтинликләрлә үзләшмишик. Һәлә дә ишләмәјә јеримиз јохдур. Президент Апаратына мүрачәтимиздән сонра Бакы шәһәр Ичра һакимијәти гаршысында бу һагда мәсәлә галдырылыб. Һәләлик бизә бир нечә отағ тапыб вермәк мүшкүл мәсәләјә дөнүб. Лазымы шәраитимиз олса бу истигамәтдә көрүлән ишләри әлагәләндирә биләрик, депортасия илә әлагәдар сәнәд, дәлил вә сүбүтларын топланмасы ишинә көмәјимиз дејәр.

Јери кәлмишкән гејд едим ки, бизим әсас вәзифәмиз инсан һүгүгларынын позулмасы һалларынын арадан галдырылмасы јолунда игтидара көмәк етмәкдир. Чүнки һүгугу тапданан адамын сөзү кедиб игтидара чатарса, о һеч вахт дикәр тәшкилатлара, мәсәлән, "Азәдлығ" радиосуна мүрачәт етмәз.

Һагында сөһбәт ачдығымыз тарихи сәнәдин ардынча Азәрбајчан Президентинин "Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азәдлығларынын тәмин едилмәси сәһәсиндә тәдбирләр һагында" фәрман имзаламасы дәвләт башчымызын һәмин мәсәләјә нечә бөјүк әһәмијәт вердијини көстәрир. Нәинки әлагәдар тәшкилатлар, еләчә дә өлкәнин һәр бир вәтәндашы бу ишә фәал сурәтдә гошулмалы, әлиндән кәлән көмәји көстәрмәлидир.

Сөһбәти јаздылар:

*Елман ГӘДИРЛИ,
Хәлил ЧАББАРОВ.*

*"Республика"нын мүхбирләри.
"Республика", 24 март 1998-чи ил*

Тоғрул Мусажев,

Азәрбајҗан Республикасы Прокурорлуғунда җарадылмыш
ишчи групунын сәдри, баш әдлийә мүшавири

“ДЕПОРТАСИЈА” МӘЧБУРИ ГОВУЛМА ДЕМӘКДИР

Азәрбајҗан Республикасынын Президентини мөһтәрәм Һөҗдәр Әлијевин “1948-1953-чү илләрдә азәрбајҗанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында” 1997-чи ил 18 декабр тарихли Фәрманынын Азәрбајҗан халгынын тарихиндә мүстәсна әһәмийәти вардыр. Она кәрә ки, депортасија фактынын һәртәрәfli арашдырылыб өйрәнилмәси, халгымызын башына кәтирилән ишкәнчәнин, азаб-әзијјәтүн вә мәһрумијјәтләрин дәрк едилмәси демәкдир, мүхтәлиф дөврләрдә Азәрбајҗан халгына гаршы јеридилмиш шовинист сијасәти анламаг демәкдир, халгымызын өз тарихинә гиймәт вермәси, ајыг олмаға чагырыш демәкдир. Бу сәнәд Азәрбајҗан халгынын башына кәтирилән мүсибәтләри бүтүн дүнја халгларынын диғәтәтинә чатдырмаг демәкдир.

Одур ки, бу Фәрман Республика Прокурорлуғунун кениш әмәлијјат мүшавирәсиндә музакирә едилмиш, Фәрманын ичрасы илә әлагәдар Азәрбајҗан Республикасы Баш Прокурорунун әмри илә ишчи групу җарадылмыш вә тәдбирләр планы һазырланага ардычыл һәјата кечирилмәјә башланмышдыр.

Белә ки, азәрбајҗанлыларын депортасијасына даир кечмиш ССРИ Назирләр Советинин гәрарлары бүтүн табә прокурорлуғлар кәндәрилмиш, һазырда бунлар даир рәј вә тәклифләр өйрәнилир.

Һәмин гәрарларын гәбул едилмәсинә әсас олмуш сәнәдләрин мүәјјән еднмәси хүсуси әһәмийәт кәсб етдијиндән бу истигамәтдә дә зәрури ишләр көрүлүр.

Фәрманын изаһы илә әлагәдар прокурорлуғ ишчиләри күтләви информасија васитәләриндә чыхышлар едир, азәрбајҗанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндән депортасија олунмасы мәсәләләрини тәдиг едән алим вә зијалыларла көрүшләр кечирилир.

Ону да гејд едим ки, республика Президентинин ады чәкилән Фәрманынын маһийәтини вә вачиблијини нәзәрә алараг онун өйрәнилмәсинә Республика Прокурорлуғу Кадрлар Идарәсинин тәдрис мәркәзиндә тәшкил едилмиш курсларда хүсуси јер верилмиш, бу мәсәлә ајрыча мөвзу киби тәдрис планына дахил олунмушдур.

— Тоғрул мүәллим, дедијиниз киби, прокурорлуғ органлары депортасија илә әлагәдар сәнәдләри арашдырыр. Бу арашдырмаларын илкин нәтичәси һансы гәнаәтә кәлмәјә әсас верир?

— Билдијиниз киби, азәрбајҗанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан депортасија едилмәсинә һугуғи әсас кечмиш ССРИ Назирләр Советинин сәдри И. Сталинин

имзаладығы “Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә диқәр азәрбајҗанлы әһалинин Азәрбајҗан ССР-нин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси һаггында” 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 нөмрәли вә “Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә диқәр азәрбајҗанлы әһалинин Азәрбајҗан ССР-нин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси тәдбирләри һаггында” 1948-чи ил 10 март тарихли 754 нөмрәли гәрарлар олмушдур.

1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрарын биринчи бәндиндә кәстәрилир: “1948-50-чи илләрдә Ермәнистан ССР әразисиндән кәнүллүлүк әсасында 100 миң нәфәр, о чүмләдән 1948-чи илдә 10 миң, 1949-чу илдә 40 миң вә 1950-чи илдә 50 миң колхозчу вә диқәр азәрбајҗанлы әһали Азәрбајҗан ССР-нин Күр-Араз овалыгына көчүрүлсүн”.

Лакин һәмин бәндән вә үмумийәтлә, бүтөвлүкдә бу вә сонрағы гәрардан ачыг-ашкар көрүнүр ки, бурада “кәнүллүлүк” принципини гејд едилмәси јалныз гәрара һугуғи дон кејиндирилмәси мәгсәди дашыр. Зорла көчүрүлмәли азәрбајҗанлы әһалинин миғдарынын әввәлчәдән мүәјјән едилиб кәстәрилмәси өзү-өзлүјиндә кәнүллүлүк принципини тамамилә пуч едир вә гәрары әсиндә етник тәмизләмә вә харичдә јашајан ермәниләрин Ермәнистан ССР-ә кәтирилмәси мәгсәди дашыдығыны сүбүт едир. Гәрарын 11-чи бәндинә әсасән Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ичазә вериллир ки, азәрбајҗанлыларын көчүрүлмәси нәтичәсиндә бошадылмыш ев вә тикилиләрдән харичдән кәлән ермәниләрин мәскунлашмасы үчүн истифадә етсин. Тәсәввүр еднн ки, азәрбајҗанлылар өз дәдә-баба торпагларындан зорла говулмуш, әлләринин габары һесабына гуруб јаратдығлары ев-ешикләри вә с. дашынмаз әмлақлары иса харичдән кәлән ермәни милләтиндән олан шөхсләрә верилмишдир. Билдијимиз киби, фактики олараг 1948-1953-чү илләрдә 150 миңдән чох азәрбајҗанлы Ермәнистан ССР әразисиндәки дәдә-баба јурдларындан күтләви сурәтдә вә зоракылыгла сүркүн олунмушдур.

Апарылмыш арашдырма нәтичәсиндә бир нечә мүһүм сәнәд мүәјјән едилмишдир. Һәмин сәнәдләр депортасијанын даһа әввәлләр һазырланмасы планынын мөвчудлуғуну, күтләви мөчбури говулманын ермәни милләтчиләринин вә о вахткы ССРИ рәһбәрлијинин мәгсәдјәнлү сијасәти әсасында кениш миғјасда һәјата кечирилдијини кәстәрир. Белә ки, 1941-1945-чи илләр мүһарибәсинин гуртармасындан чәми бир нечә ај кечдикдән сонра ермәниләрин харичдән совет Ермәнистанына гајытмасына даир тәдбирләр һазырланмыш, бу барәдә ССРИ Халг Комиссарлары Совети 1945-чи ил нојабрын 21-дә хүсуси гәрар гәбул етмишдир. Даһа сонра ССРИ Али Советинин Рәјасәт һәјәти өзүнүн 1946-чы ил 19 октябр тарихли фәрманы илә харичдән кәлән ермәниләр үчүн ән садәләшдирилмиш гајда тәтбиғ едәрәк ССРИ-јә дахил олдуғу андан онлара ССРИ вәтәндашлығы верилмәсини нәзәрдә тутмушдур.

Фикир верин, бу гәрар о заман мөвчуд олан авторитар-тоталитар режимдә, репрессияларын һөкм сүрдүјү заман гәбул едилмишдир.

Демәли, иттифаг дәвләтинин рәһбәрлији Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә әвәзсиз хидмәтләри олмуш, оғуллары көстәрдикләри рәшадәтләрләр фәргләнмиш, нефти мұһарибәннин гәләбә илә нәтичәләнмәсиндә һәлледици амилләрдән сајылан бүтөв бир халга гаршы күтләви сурәтдә депортасија сијасәти, дикәр бир халга— срмәниләрә исә "үстүшлүк һүгугу" верилмәси сијасәти һәјата кечирмәшидир.

. Јухарыда көстәрилән һүгуги актлар кечмиш Совет Иттифагынын әсас гануну һесаба едилән 1936-чы ил ССРИ Конститусијасыны кобуд сурәтдә позмагла, ССРИ рәһбәрлији тәрәфиндән Азәрбајчан халгына вә үмумијәтләр, инсанлыға гаршы ачыгдан-ачыға һөрмәтсизлик нүмәјиш етдирмәклә гә'бул олунмушдур. һәмин Конститусијанын 123-чү маддәсиндә көстәриләрдн ки, ССРИ вәтәндашларынын һүгуг бәрабәрлији сарсылмаз ганундур. Ирги вә милли мәнсубијәтиндән асылы олмајараг вәтәндашларын һүгугларынын һәр јансы шәкилдә позулмасы, ачыг-ачыгына вә долајы јолла онлара үстүшлүк верилмәси, һәмчинин ирги вә ја милли мүстәсналығын јахуд нифрәт вә е'тинасызлығын һәр чүр тәблиғи ганула чәзаландырылыр". Буна бахмајараг, јухарыда садаландығы киши һәмин дөврдә фактики олараг срмәниләрә мүстәсна һүгуглар верилмиш, азәрбајчанлыларын исә һүгуглары тапдаланмышдыр.

ССРИ Назирләр Советинин көстәрилән гәрарлары бејнәлхалг һүгуг нормаларына да зиддир. Мә'лум олдуғу киши, Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилати 1948-чи ил декабр ајынын 10-да "Инсан һүгуглары һаггында Үмуми Бәјаннамә" гә'бул етмишидир. Бәјаннамәнин 7-чи, 9-чу вә 13-чү маддәләринә әсасән инсанлар ганун гаршысында бәрабәрдириләр вә һәр һансы бир дискриминасијадан бәрабәр гајдада ганула мүдафиә олунурлар, һәр бир инсан өлкә дахилиндә сәрбәст һәрәкәт етмәк вә һәр бир вәтәндаш дәвләтин һүдудлары дахилиндә јашајыш јерн сечмәк һүгугуна маликдир, һеч ким озбашына говула билмәз. ССРИ Назирләр Советинин мә'лум гәрарлары исә Бәјаннамә ләјиһәсинин мүзакирә едиллији дөврдә гә'бул олунараг, әсасән бәјаннамә гә'бул едилдикдән сонра ичра олунмуш вә беләликлә, Бәјаннамәдә нәзәрдә тутулан инсан һүгуглары азәрбајчанлыларә мүнәсибәтдә чинајәт-карчасына тапдаланмышдыр.

Һабелә апарылмыш арашдырмалар заманы мүйәјјән едилмишидир ки, ССРИ Назирләр Советинин мә'лум гәрарлары мәхфи олмаса да, һәмин дөврдә мәтбуатда дәрч едилмәмишидир.

— Бәс депортасија илә бағлы Президент Фәрманынын ичрасыны тә'мин етмәк үчүн даһа һансы ишләрин көрүлмәсини зәрури һесаба едирсиниз?

— Бу мәсәлә Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисиндә кениш мүзакирә олунараг хүсуси гәрар гә'бул едиләчәк. Азәрбајчан халгынын башына кәтирилән бүтүн мәшәггәтләр әтрафлы ачыгланацаг. ССРИ һөкүмәтинин бу һәрәкәти антиконститусион вә

бејнәлхалг һүгуг нормаларына зидд, милли мәнсубијәтә көрә дәвләт сәвијәсиндә тәғиб, кеносид киши гимәтләндирилмәли, хүсуси бәјанат гә'бул едиләрәк Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатына, Авропа Шурасына вә дикәр рекионал бејнәлхалг тәшкилатлара, еләчә дә бүтүн өлкәләрин парламентләринә көндәрилмәлидир.

Һәмчинин, республиканын ајры-ајры дәвләт органларынын вә ичтиман тәшкилатларынын дахил олдуғлары бејнәлхалг гурумлара азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларындан күтләви сурәтдә депортасијасы фактыны чатдыр-мәлары да, зәннимчә, зәруридир.

Азәрбајчанлыларын депортасија едилмәсинин Русија Федерасијасы тәрәфиндән гејри-ганунилијинин е'тираф олунмасы вә пис-ләнмәси дә вәчибдир.

Ону да гејд етмәк истәрдим ки, сон ики әсрдә Азәрбајчан торпағлары һесабына бүкүнкү Ермәнистан дәвләтинин јарадылмасы просесини әкс етдирән бүтүн сәнәдләрин әлдә едиллиб күллијат шәклиндә нәшр олунараг халга вә бејнәлхалг ичтиманијәтә чатдырылмасына да чидди етијач вардыр.

— Сиз мүсаһибәниздә бир чох мәтләбләрә ајдынлыг кәтирдиниз, кечмиш ССРИ рәһбәрлијинин гәрарларынын һүгуги бахымдан гејри-ганунилијини конкрет фактларла әсасландырдыныз. Мүсаһибәјә көрә сизә миннәтдарлығымы билдириләм.

— Сағ олун, мүсаһибәнин сонунда бир даһа Фәрманын әһәмијәтинә тохунараг билдирмәк истәјирәм ки, Фәрман дикәр дөјәрләри илә јанашы бөјүк мәнәви-тәрбијәви гүввәјә малик тарихи сәнәддир. Халгымызын үмуммилли-бирлијинин мөһкәмләндирлимәсиндә, тарихи һагсызлығларә вә әдаләтсизликләрә гаршы нифрәт һиссинин ашыланмасында, вәтәндашларымыз, хүсусилә кәнчләримиз арасында вәтәнпәрварлик руһунун күчләндирилмәсиндә онун чох мүһүм әһәмијәти вардыр.

*Мүсаһибәни апарды:
Мүсәллим ҺӘСӘНОВ*

"Халг гәзети", 29 март 1998-чи ил.

Шәһсәпәм ӘЛИЈЕВА,

Бакы Шәһәр Прокурорлуғунун чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә гәрарларынын ганунилијинә нәзәрәт шә'бәсинин прокурору

МӘКРЛИ СИЈАСӘТИН ДАВАМЫ

Азәрбајчан Республикасынын президентни чәнаб Һ. Әлијевин өтән ил декабрын 18-дә вердији "1948-1953-чү ишләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларындан күтләви сурәтдә депортасијасын һаггында" фәрман

халгымызын чохданкы истәјини ифада еден чох мүһүм тарихи, сийаси вә һүгүги сәһәд сәјылмалыдыр. Ады өккилән фәрманла дәвләт комиссийасы жаралдымасы вә оиа шәхсән өлкә президентини рәһбәрлик етмәси һәјдәр Әлијевни бу ағылы проблемә нечә бөјүк мәсулијәтлә јанашдыгына әјани сүбүтдур. Ејни заманда бу дәһшәтли әдәләтсизлијини тәдигги барәдә мөһтәрәм президентини рәсми фәрман вермәси јеңи вә тарихи бир мәрһәләниң бүһөрәсиниң гојулдуғуну көстәрпир. Һәмни сәһәдни бөјүк милли, стратеги әһәмијәти вар. Инди азербайжанлыларын сон нәфәринәдәк Ермәнистан әразисиндән чыхарылмасына да сийаси гүјмәт вермәк, бу барәдә дунја ичтимајјәти, бейнаһхалг тәшкилатлар гаршысында мәсәлә галдырмаг үчүн тугарлы асас да вардыр.

Һеч кәсә сирр дејилдир ки, сон ики әср әрзиндә азербайжанлылар гаршы тәтбиғ едилән еттик тәмизләмә вә сојгырымы сийасәтиниң мүртәчә маһијәти, онун халгымызы ағыр мәрһумијәтләрә, мәшәгәтләрә, күтләви гырғышларә мәрүз гојмасы индијәдәк бу гәдәр гәтијәтлә ачыгланмамыш, елан олунмамышды. Кечмиш ССРИ мөканында империјәпәрәст дәвләт башчыларының јеритдији сийасәтдә Азербайжан һәмнишә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Өлкәниң чох әлверишли тәбни-чоғрафи шәраити, зәнкни еһтијатлары, јералты сәрвәтләри һәмнишә бәдхәһларымызда пахыллыг, достларымызда севинч һисси доғурмушдур. "Бөјүк Ермәнистан" дәвләти јаратмаг арзусу илә јашајан үздәнираг гошшуларымыз мөгсәдләринә чатмаг үчүн бүтүн вәсигәләрдән истифадә едир, мәрһәлә-мәрһәлә планларыны һәјата кечирмәјә чалышырлар. Азербайжан вә үмумијәтлә азербайжанлыларә гаршы кин-күдурәтини ермәниләр һеч вахт кизләтмәмишләр.

1897-чи ил сийаһијаалынмасына көрә Ирәван губернијасында 313178 азербайжанлы јашамышдыр. Ермәни тарихчиләриниң өзләри дә (Һованес Шахатунниң тәртиб етдији хронологијада көстәришир ки, Ирәван ханлығыны 1441-чи илдән 1828-чи иләдәк азербайжанлы ханлар, бәјләр, пашалар идарә едирди) етираф едирләр ки, Ирәван әсәсән азербайжанлыларын мәскунашдыгы мәркәз олмушдур. Орада хан сарајлары, мәсчидләр, мәдрәсәләр үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Көркәмиш алим вә тәдигатчылар бир јана, лап ермәни тарихчиләри дә Гафгазда ермәниләрини ја олмадыгыны, ја да чох чүз'и сәјда олдуғуну етираф етмәјә мәчбур олмушлар. XIX әсрин әввәлләриндә ханлыгларын мәркәз шәһәрләриндә кезә чарпан ермәниләр узаг јерләрдән кәлиб имканы адамларын гапысында һәм мөвсүми ишләр көрүр, һәм дә нөкәрчилик едирдиләр. В.П. Величко бу барәдә јазырды: "Ишғал олунан (руслар тәрәфиндән—ред.) әразиләрин јерли әһалиси ришхәндлә шикәјәтләниб бизә дејирди ки, бизи бизим дүпәнки нөкәрләрниң олан ермәниләр үчүн ишғал едән руслар һарадалыр? Дәвләти бу јарамаз адамларә вермәк үчүн вурушмаға дәјәрдиңми?" ("Гафгаз" с. 86).

Һәлә 300 ил әввәл "Авропаја пәнчәрә ачан" рус императору I Пјотр Чәнуба көндәрдији агентләринә тапшырырды ки, орада Русиянын кпмә архалана биләчәјини мөјјән етсинләр. Елә о вахтлар ашкар едилмишди ки, сатгынлыг вә хәјанәт етмәк хүсусијәтләри ермәниләрә хасдыр. Лакин онлар алчаклыға нәјинсә хатиришә кедирләр. Ермәниләри тәдричән Иран вә Түркијәдән Азербайжанә—Гарабаға, Көјчәјә, Ирәван ханлығына, Зәнкәзура кәтирмәјә башладылар.

Совет дәврүндә дә ермәни лоббиси өз мәкрли нијјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн дәфәләрлә чәһд көстәрмиш, нәһәјәт, Ермәнистанда јашајан азербайжанлыларын өз доғма јурд-јуваларындан гоулмасы барәдә дәвләт сәвијјәсиндә гәрар чыхарылмасына наил олмушлар. Үмумијәтлә исә әсәсән азербайжанлыларын Ермәнистан әразисиндән көчүрүлмәси—депортасијасы үч мәрһәләдә һәјата кечирилмишдир: I мәрһәлә—1905-07-чи илләр, II мәрһәлә 1918-20, III мәрһәлә 1948-53-чү илләр. Сонунчу мәрһәлә башланмаздан әввәл 1948-чи илдә ермәниләр планлы сурәтдә азербайжанлыларын јашајыш вәзијјәтини кәркинләшидиридиләр. Јереванда Азербайжан дилиндә фәалијәт көстәрән тәһсил мүәссисәләрини бағладылар. Јерли азербайжанлы кадрлар һазырламаг чәтинләшди.

Бунунла белә, 1948-53-чү илләрдә депортасија олунанларын бир һиссәси јени иғлим шәраитинә өјрәшә билмәмиш вә јенидән доғма јурдларына гајытмышдылар.

Бәләлардан бири дә будур ки, һәлә 1828-чи илдән башлајан фәчидә барәдә сөһбәәт ачмаг, мәтбуатда чыхыш етмәк бөјүк ригс демәк иди. Мүәллифи ја Сибир көзләјирди, ја да башга чүр ағыр чәза. Одур ки, һәр шеји анлајан, баша дүшән алимләримиз вә тарихчиләримиз ән јахшы һалда сусмагы үстүн тутурдулар. Ағлы кәсән һәр кәс билирди ки, 1828-чи илдә әсәсән азербайжанлылардан ибарәт олан Ирәван ханлығында вур-тут 14000 ермәни јашајырдыса (онлар да елә азербайжанлыларын хидмәтиндә идиләр), инди онларын сәји үч милјона чатыб.

Азербайжанлы әһалијә гаршы јөнәдилән тәдбирдә бир детал да диггәти чәлб едир: әкәр ермәниләрин харичи өлкәләрдән индики Ермәнистан әразисинә көчүрүлмәси бир нечә ил әввәл планлы шәкилдә һәјата кечирилдисә, азербайжанлыларын јашадыглары кәндләри бошалтмаг үчүн чох гыса вахт верилирди.

"Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азербайжанлы әһалинин Азербайжан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында" ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли гәрары бир даһа көстәрпир ки, тәгрибән 160 ил әрзиндә азербайжанлыларә гаршы ардычыллыгла, систематик сурәтдә вә гәддарлыгла кеносид сийасәти јеридилмишдир. Әсиндә дашнакларын сийасәти илә коммунистләрин, империјәпәрәст дәвләт башчыларының јеритдикләри сийасәт үст-үстә дүшүрдү.

Ермәниләрнн башга өлкәләрдән кәтириләрәк азәрбајчанлылар јашајан кәндләрдә јерләшдирилмәсн үчүн ССРИ Назирләр Совети 1945-чи ил нојабрын 21-дә хусуси гәрар гәбул етмишди. Орада һәр шәј өлчүлүб-бичилмиш, бүтүн деталлар нәзәрә алымыш вә вахт ажрылмышды. Өзү дә бу тәдбирн елә гәләмә верирдиләр ки, куја һеч бир чыхыш јолу олмајан ермәниләрни јерләшдирмәк үчүн чаифәшанлыг едилир, лакин һәр шәј азәрбајчанлылары јашадыглары јерләрдән говмаға, орада ермәниләрдән ибарәт республика јаратмаға хидмәт едирди.

ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли вә 1948-чи ил 10 март тарихли гәрарлары Азәрбајчан халгына гаршы јөнәлдилән гаты чинајәт акты сәјылмалыдыр. Һәмнн гәрарлара әсасән 1948-53-чү илләрдә Ермәнистан ССР әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын 150 миң нәфәри доғма јурд-јуваларындан зорла чыхарылмыш, адн инсанн даврашыш нормалары кобудчасына позулмагла онлар әсл репрессияја мәрүз галмышдылар. Минләрлә адам, хусуснлә ушаглар вә гочалар кәскин иғлим дәјишниклијинә, физики ағырлыглары дөзмәјәрәк һәлак олмуңдулар. Бурада кечмиш ССРИ рәһбәрлијинин—дөвләт башчысы Сталиннн мөкрли сијасәтинн, ермәни лоббисинин чалдыгы һаваја ојнамасы, ејни заманда Азәрбајчан ССР рәһбәрлијинин кәсәрсизлији, гәтпјәтсизлији дә данылмаз фактлардыр. Елә бунун озу дәһшәтли факт дејилми ки, 30-чу илләрдә чохла азәрбајчанлы аиләсн онсуз да әсассыз олараг голчомаг, мүлкәдар ады илә Сибирә, Газахыстана, Орта Асијаја сүркүн олуңмуш, әһалиннн ән габагчыл тәбәгәләринә гаршы амансызлыг едилмишди. Бу барәдә архивләрдә кифәјәт гәдәр материал олса да, о вахтлар буңлара сијаси гүјмәт вермәк, депортасија барәдә данышмаг гејри-мүмкүн иди.

Халгымыза тугулан диван аз имиш ки ми, ССРИ Назирләр Советинин һәмнн бәднам гәрарында Ермәнистана көчүрүлөчәк ермәниләрә гајгы да өз әксинн тапмышды. Орада кәстәришлрдн ки, "көнүллүлүк принципи" илә Азәрбајчанын Күр-Араз овалыгларына көчүрүлән азәрбајчанлыларын "...бошалтыглары тикшиләрни вә јашајыш евләринн харнчдән кәлән ермәниләрни јерләшдирмәк үчүн истифадә етсинләр".

Азәрбајчанын XIX-XX әсрләрдә башына кәтирилән фачнәләр һәм дә онун торпагларынын зәбт олуңмасы илә мүшәјнәт едилмишди. Республика президентинн бу күңләрдә дәрч олуңмуш "Азәрбајчанлыларын сојгырымы һагында" фәрманы бир чох мәтләбләрә ајдынлыг кәтирмәк үчүн мәнбә олачагыдыр.

"Азәрбајчан" гәзети, 29 март 1998-чи ил.

Елбрус Мөһәммәдоғлу,

Республика Мұғарыба Ветеранлары Бирлијиннн үзү

ТАРИХИ ФӘЛАКӘТ

Сон ики әсрдә башымыза кәтирилән агры-ачышларын, парчаланан торпагларымызын, заман-заман даралан сәрһәдләримизин, тәлејинә гачгынылыг, көчкүнлүк јазылан күнаһсыз сојдашларымызын көјнәртиләриннн күнаһкары тарихин бәласы олан ермәниләрдир. Өзләринн "әзабкеш", "заваллы" адландыран, әслиндә профессионал сәхтакар вә ујдурмачы олан ермәни дашнакларынын сәрсәм "дәниздән-дәнизә Ермәнистан" идејасы әсассыз бир хүлјадыр. Олмајан дөвләтчилик тарихләриндән сәрсәм бошбоғазлыглар сөјләјән ермәни екстремистләриннн ујдурмаларынын әксинә олараг, сон 1600 иллик дөврдә ермәниләринн мүстәгил дөвләтиннн олмасы һагында мәлујмат верән һеч бир мәнбә јохдур. "Халглар достлуғунун" бөјүк империјасы ССРИ јаранана гәдәр Ермәнистан адлы бир дөвләт мөвчуд олмамышдыр.

Русија Император Академијасынын мүхбир үзү, профессор Кероп Патканјан јазыр: "Ермәнистан бәшәр тарихиндә һеч вахт хусуси бир рол ојнамамышдыр. Бу, сијаси бир термин дејил, ермәниләрин сәпәләндији чоғрафи әразиннн адыдыр".

Тарихн сахталашдырмағын маһир усталары олан ермәни дашнаклары ССРИ јаранандан сонра өзләринә јеши һавадарлар тапараг миң чүр хәјанәт вә һијлә илә Азәрбајчан торпагларыны мәннмсәмәклә, "мүттәғиң", "гардаш" Ермәнистан ССР-н јаратдылар. Әслиндә бу, Азәрбајчан үчүн Ирван, Зәнкәзур, Көјчә, Лору-Пәмбәк, Ағбаба, Зәнкибасар, Ведн, Дәрәләјәз ки ми тарихи-етник торпагларын итирилмәсн демәк олды.

Азәрбајчанда бу күн "Горди дүјүнү"нә дәнән ујдурма "Гарабаг мәсәләсн" кифәјәт гәдәр узун бир тарихә маликдир. Әмәлләри учбатындан дүңянын һәр јеринә сәпәләнимиш ермәниләр һара гәдәм басыбларса, өзләринә јер еләјәндән сонра гоншулугда јашајан халгларын башына бәлалар кәтирибләр. Тәсадүфи дејил ки, јүз илләрин тарихи фактларындан нәтичә чыхарандан сонра бир чох халгларын тәрәғгипәрвәр нүмајәндәләри ермәни екстремистләри һагда ән мәнфи фикирләр сөјләмишләр. Ермәни халгы ермәни екстремистләриннн чиркин әмәлләри учундан Африкадан, Эрәбистан јарымадасындан бәлә Өн Асијаја гәдәр сүркүнләрә, мәшәггәтләрә, гырғынлара мәрүз галмасына бахмајараг, онлар һеч вахт өз хисләтләриндән әл чәкмәмишләр.

Ермәниләр әсрләрә фарсларын, Бизансын, әрәбләринн, түрк-сәлчугларын вә диңәр ағаларынын һимәјәсиндә јашајанда бәлә өз "ермәни хәстәликләри"ндән дәнә билмәмиш, һәр јердә өзләринн "јазыг милләт" ки ми маскалајыб, хәјанәт вә һијләкәрликлә истәкләринә наил олмаға чан атмышлар. Әсрләрлә хам хәјаллар арзусунда олан

ермәниләр өз ағаларынын сәхавәтиндән истифадә едәрәк варланыр, мұхтәлиф дәвләтләрдән сийәси дәстәк алараг кизлинчә тәшкилатланырдылар. Артыг 1885-чи илдә Түркиядә ермәни милләтчи тәшкилатлары јаранмышды. Франса, Инкилтгәрә, Австрија вә башга өлкәләрдә јығышан милләтчи үнсүрләр илк комитгәләрини јаратдылар. Ермәни комитгәси Лондонда јаралды. Даһа сонра XX әсрин әввәлләриндә Түркиядә "Ермәни ичмаларынын хиләси" чәмијјәтләри јаранмаға башлады. "Асала", "Крунк", "Гарабаг" кими дашнак тәшкилатлары Түркиядә јашајан ермәни әһалисидән "хиләс" ады илә пул топламаға башладылар. Мәһз бу тәшкилатлар Түркиядә түркләр вә ермәниләр арасына әдавәт тохуму сәпмәјә, дүшмәнчилик һалларыны гызышдырмаға, чәрәјини јејиб сујуну ичдикләри торпаға, дәвләтә нифрәт һиссләри ашыламаға башладылар.

Будур ермәнилийин ијрәнч маһијјәти! Әввәлчә ағасынын етибарыны газаныр, сонра да бундан истифадә едиб ону мәһв едир.

Загафгазијада марағы олан чар Русијасы да бу хисләтли әһалидән бир әләт кими истифадә етмишдир. Ермәниләрин Гарабаға кәтирилмәси мәһз I Пјотрун һакимијјәтиндән сонра башланмышдыр. Загафгазијаны асанлыгла идәрә етмәк үчүн, Русија үчүн ермәниләр чох кәрәкли вәситә идиләр. Азәрбајчана вә Күрчүстана әрази иддиалары удуран ермәниләрин сајы Загафгазија Русијаја бирләшдириләндә Ермәнистан, Күрчүстан вә Азәрбајчан әразисиндә бирликдә чәми 500 миң нәфәр иди. Милләтләрасы мунасибәтләрин кәскинләшмәси илә Түркия вә Ирандан даһа 500 миң ермәни Азәрбајчана көчүрүлдү. Онлар гоншу торпағында јерләшмәји вә сонралар онларын өзләрини доғма торпағларыннан сыхышдырыб чыхармағы планлашдырырдылар.

Бу план, мәлум сценари үзрә мәрһәләләрлә—1905-1906, 1918-20, 1948-53-чү илләрдә вә даһа сонралар да һәјата кечирилмишдир.

Бәли, тарихин дәрсләринә етинасызлыг 1988-чи илдән ермәниләрә Азәрбајчан торпағларында "түрксүз Ермәнистан" Республикасы јаратмаға имкан верди.

Ермәнистаны гызышдырыб она дәстәк верән Русија олмушдур. Болшевикләрин кәлиши илә ермәниләр Зәңкәзуру "ермәни вилајәти" дејилән сахта гурума бирләшдириб сәрһәдләрини кенишләндирдиләр. Аңчаг биз мәктәбләрдә балаларымыза "гәдим Ермәнистан" өјрәтмәјә мәчбур идик. Совет һөкүмәтинин Азәрбајчан торпағлары һесабына "бич" бир дәвләт—Ермәнистан ССР јаратдығыны сөйләмәјә өзүндә чәсарәт тапанлар мәһв едилди. Азәрбајчан торпағларыны Ермәнистан адландырдылар, торпағлар бизим ола-ола бачы вә гардашларымызы Ермәнистан ССР вәтәндашы адландырдылар вә биз бунунла барышмалы олдуг. Барыша-барыша 1948-53-чү илләрдә өз ата-баба торпағларымыздан күтләви сурәтдә вә "көнүллү" көчүрүлдүк. ССРИ Назирлар Советинин 23 декабр 1947-чи ил 483, 1948-чи ил 10 март 754-сајлы гәрарлары илә азәрбајчанлыларын өз тарихи-етник торпағларыннан "көнүллү" көчүрүлмәси рәсми шәкилдә һәјата кечирилди.

Һәтта көчүрүләнләрә рәсми көчүрүлмә билети дә верилди ки, онлар ССРИ МИК вә ХКС-нин һәлә 1937-чи ил 17 нојабр 1152043 сајлы гәрары илә көчүрүләнләр үчүн мөјјән етдији "күзәшт вә һүгуглар"дан истифадә етсинләр. Беләликлә, 1948-чи илдә 10 миң, 1949-чу илдә 40 миң, 1950-чи илдә 50 миң азәрбајчанлы өз ата-баба јурдундан "көнүллү" көчүрүлдү. (Гәрибә мәнтигдир, дејилими? "көнүллү" вә "көчүрмә").

Ғәјд етмәк лазымдыр ки, бу, садәчә он миңләрлә адамын көчүрүлмәси дејилди. Бу, јурл-јуваларымызын, мәнәвијјатымызын, мәнлијинимизин көчүрүлмәси иди, сәрһәдләримизин даралмасы демәк иди.

1997-чи ил декабрын 18-нә кими бу хәјәнәтләр һеч бир фәрманла, һеч бир сәнәдлә өз һүгуги сийәси гиймәтини алмамышды. Мүдрик Президентимиз чәнәб һәјдәр Әлијев "1948-53-чү илләрдә азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпағларыннан күтләви сурәтдә депортасијасы" адлы фәрман имзаламагла вахтында чох гиймәтли бир мәсәләни һәлл етди. Фәрманла бағлы комиссијанын јарәдылмасы, онун ардынча бу күнләрдә "Азәрбајчанлыларын сојгырымы һагғында" јени бир фәрман имзаланмасы азәрбајчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки доғма торпағларыннан депортасијасына сийәси-һүгуги гиймәт вериләчәјинә, әдаләттин галиб кәләчәјинә инам һисси ојадыр.

Шүкүрләр олсу ки, артыг түрк дүнјасынын тәнәззүлү тәрәгги илә әвәз олунмагдадыр. Азәрбајчан мүстәгил дәвләтдир. Онун мүстәгиллийи дәнмәз вә әбәдидир. Азәрбајчанын өз сөзүнү демәк вә өз һаггыны тәләб етмәк вахты чатмышдыр.

Беләликлә дә биз башымыза ачылан мүсибәтләрин көкләрини арашдырмагла вә ону бу күнкү, сабаһкы нәсилләримизә олдугу кими чатдырмагла өз тарихи борчумузу јеринә јетирмиш оларыг. Бу, һәр кәсин, һәр "азәрбајчанлыјам" дејәннин, һәр Азәрбајчаны севәннин иши олмалыдыр. Нәһәјәт, биз тарихимизә бојланмалы, кимлијимизин сүбүт етмәлијик. Һәр бир азәрбајчанлы билмәлидир ки, һәлә әсрин әввәлләриндән бәри ермәни дашнакларынын бизим милләттин башына кәтирдикләри мүсибәтләрин лајигли чавабыны вермәлијик вә бу борчда һәр кәсин пәји вар.

"Республика" гәзәти, 8 апрел 1998-чи ил.

Орүч Мәммәдов

Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин үзвү

БУ ФӘРМАН ҺАМЫНЫН ҮРӘЈИНЧӘДИР

Ушаг идим дејә илк әввәлләр чох шеји ајырд едә билмирдим. Јаша долдугча дәрк етдим ки, депортасија — һеч дә көчүрүлмә дејил, сүркүндүр, Азәрбајчан халгына гаршы кеносид сийәсәтидир.

Рәһмәтлик анам Ханымсултан сөјид пәслиндәндир. Сөһбәт едирди ки, 1948-чи илдән башлајараг Ермәнистан ССР-ни эразисиндәки Азәрбајчан кәндиләрини кәчүрүб Сурijaдан кәлән ермәниләри јерләндирирдиләр. Бу, узагкөрән ермәни сijasәтливир ки, Гәрби Азәрбајчанди јашајан азәрбајчанлиларыи фагзи ашагы дүшсүн, ошары азәрбајчанлилары мухтаријјат верилмәси еһтиمالы нараһат едирди. һәмшини Гәрби Азәрбајчандан депортасija олунанлар ДГМВ-дә дә јерләндирилмирди. Чүнки ошлары ДГМВ-нин вилајет статусунун ләғв олмаг еһтиمالы да гөрхулурду. Бундан әләвә, һәмши чоғрафи мөвгәләрә, адилара (вә саир) елә "дилван" тутулурду ки, о адилар, чоғрафи мөвгәләр ону биләниләрни, таныјаиларыи јадданындан бирјоллуг сипишси.

Анам дејирди ки, Сурijaдан кәтирилән ермәниләр атамкилин евинә кирмәк истәјәндә гапыныи үстүндән ики илан салланыб јаделлиләри ичәри кечмәјә гөјмәјибмыш. Бу һадисәдән сонра ермәниләр гөрхуларындан бир даһа бу һәјәтә үз тутмајыблар. Анчаг бу узун чәкә билмәзди. Депортасija "әмәлијјаты" башладыгыныи үчүнчү или бизим аиләни дә кәчүртдүләр. Веди рајонунун Ширазлы кәндидән кәчүрүлүб дүшдүк Ағдаш рајонунун Голгаты кәндинә. Јевлах, Ханлар, Саатлы, Сабирабад, Нефтчала... белкәләриинә дә кәндириләләр олду. һәм дә нечә кәчүрүлмә? Тәсәввүр един ки, мал-гара, гојун-гузу, әрзаг, тахыл, ун... бир јаида, бир тәрәфдән дә бүтөв беш-алты аиләннии үзвләри. Бир нечә күн јолда олдуг. Ағдаша чатандан сонра да чох чәтинликләрлә үзләшдик. Аиләләрин һансы кәндидә, тәсәррүфатда јерләшдириләчәји белә мүәјјәнләшдирил-мәнишди.

Бу күнәчән јадымдадыр. Биз илә бир јердә јерләндирилмишдиләр ки, јердән батаглыг сују чыхырды ки, буна ел арасында "гара су" дејәрләр.

Ермәни мүнәгншәси тарихән олуб. Хатын биһим 1918-20-чи илләри хатырлајанда данышырды ки, ермәниләр азәрбајчанлилары бир дама топлајыб күлләбаран едәрмишләр. Биһим ики-үч јашында оланди онун да башына белә бир һадисә кәлиб. Ермәниләр һамыны күлләдән кечириләр, биһим исә мејитләриин алтында галдыгындан онун сағ олмасындан кимсә хәбәр тутмур.

Мән сонралар да Ермәнистана кетмишәм, халамкилә, дајым ушагларыныи јанына. Бир азәрбајчанлы јүксәк вәзифәдә ишләјә билмәзди. Тәсәррүфатда ја фәһлә ишләјәрди, ја да бригадир. Ән бејүк вәзифә дә орта мәктәбдә мүәллим оларды, тәсәдүфи һалларда директор. Елә бу сәбәбдән дә азачыг күман оланлар Бакыда али тәсисл алаидан сонра кери гајытмырдылар. Елә мән өзүм. Али мәктәбә сәнәд һазырлајанда ермәниләриин сүрүндүрмәчилији үзүндән бир ил кери дүшмәдимми? Доғум һаггында шәһадәтнамәм олмадыгындан 1964-чү илдә Ведијә јолландым. һәмши сәнәди әлимә аланда артыг гәбуна икичә күн галмышды. Вә тәбини ки, мән сәнәдләриини гәбул комиссиясына тәгдим едә билмәздим.

Депортасija илә бағлы Фәрман вериләндән сонра ММ-дә чыхыли едиб депортасijaја мәруз галанлар адындан өлкә Президентинә миннәтдарлыгымы билдирмишәм. Чох вахтында верилмиш фәрмандыр. Мән өзүм Сабунчу рајонунда јарадылыш комиссияныи үзвүјәм. Рәһбәрлик етдијим мүәссисәдә дә депортасijaја уғрајанлардан ишләјәнләр вар. Јығынчаг чагырдым. Вә ошлардан хәниш етдим ки, һәр кәс онда олан материаллары кәтирсин, топлајыб тәһвил верәк рајон комиссиясына. Сонрадан сәнәдләр республика комиссиясына кәндәриләчәк. Бүтүн бунлар ермәниләриин ич үзүнү ачмаг, бәднам нијјәтли олдуглары барәдә даһа бир һәгигәти дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмагымыз үчүн чох вачибдир. Јарадылыш комиссиядан мән бу мәнада чох шеј кәзләјирәм.

*Чана һазырлады:
Ајәтхан ЗИЈАД.*

"Республика" гәзети, 8 апрел 1998-чи ил.

Нурәддин Оручов,

Бакы шәһәр Нәриманов рајон прокурору әвәзи, баш әдлијә мүшавири,

Шабмалы Мәммәдов,

Бакы шәһәр Нәриманов рајон прокурорунун баш көмәкчиси, баш әдлијә мүшавири

БУ ДЕПОРТАСИЈА АКТЫНА БЕЛНӘЛХАЛГ МИГ-ЈАСДА ҺУГУГИ-СИЈАСИ ГИЈМӘТ ВЕРИЛ-МӘЛИДИР

Азәрбајчан Республикасы президентини 18.12.97-чи ил тарихли "1948-1953-чү илләрдә азәрбајчанлиларыин Ермәнистан ССР эразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасijaсы һаггында" фәрманы илә әлагәдар ССРИ Назирләр Советини 23. 12. 47-чи ил тарихли 4083 N-ли "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларыи вә башга азәрбајчанлы әһалиниин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалыгына кәчүрүлмәси һаггында" гәрары вә она әләвә олараг гәбул едилмиш 10.03.48-чи ил тарихли 754 №-ли "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларыи вә башга азәрбајчанлы әһалиниин Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалыгына кәчүрүлмәси илә әлагәдар тәдбирләр һаггында" гәрарыны бир һүгүшүнас кими тәһлил едәрәк белә бир нәтичәјә кәлирик ки, һәмши гәрарлар азәрбајчанлилары гаршы тарихдә өз гара изләриини гөјмуш сәнәдләрдән бири олмагга ермәни идеолокијасыныи совет дөврүндә миллии сijasәтинни тәзаһүрү вә "бәһрәси"дир. Әсасы һәлә чаризм дөврүндә гојулмуш

сијасәтин — азербайчанлыларын јашадыглары әразиләрдә әһалинин милли таркибинин дәјишдирилмәси, јәни азербайчанлылардан тәмизләмә, әвәзинә харичдәки ермәниләри јерләшдирмә сијасәти планынын давамы иди. XIX әсрин әввәлләриндә Русија—Иран, Русија—Түркијә мұһарибәләриндән сонра Иран вә Түркијәдән 10 миңләрлә ермәнинин Гафгаза көчүрүләрәк кечмиш Ирәван, Нахчыван вә Гарабаг ханлыгларынын азербайчанлылар јашајан торпагларында јерләшдирилмәси, һәмин сијасәтин әввәли идисә, 1948-1953-чү илләрдә апарылмыш көчүрмә һәмин сијасәтин јени формада давамы иди.

"Бөјүк Ермәнистан" хулјасы илә јашајан ермәни милләтчиләринин "Түрксүз Ермәнистан" јаратмаг јолунда атдыглары бу аддым дәвләт сәвијәсиндә һәјата кечирилдији үчүн даһа фачиәви характерли сијаси аксија олмагла мәһәви, мадди вә этник-милли нөгтеји-нәзәрән зәрәри өлчүјәсығмаздыр. Белә ки, әсрләр боју өмүр сүрдүкләри доғма дәдә-баба јурдларындан (Көјчә, Зәнкәзур, Зәнкибасар, Ведибасар вә башга маһаллардан) "там көнүллүлүк" пәрдәси алтында, фактики олараг исә зорла, күтләви сурәтдә, тамам фәргли иглим шәраитли, әввәлләр инсанлар мәскунлашмамыш, јени һәјәт тәрзли әразиләрә көчүрүлмә зүлмә дүчәр олмагла чоһсајлы (100 миңлик) азербайчанлыларын мүсибәти вә зилләти иди.

Һәмин "көчүрмә" гәрарларына мүхтәлиф аспектләрдән јанашараг онун зәрәри нәтичәләринин һүдуд вә миғјасыны дәрк етдикчә бирмәһалы олараг нәтичәјә кәлирик ки, 1948-1953-чү илләрдә "көчүрмә" ады алтында милләтимиз депортасијаја мәруз галмышдыр.

Лакин чоһ тәәсүфләр олсун ки, һәмин депортасијадан 50 ил кечмәсинә баһмајараг, белә бир милли фачиә һәр һансы сәвијәдә (Азербайчан дәвләти вә һөкүмәти, сијаси партијалар, иғтиман-сијаси хадимләр, зијальлар групу вә б.) ачыгланмамыш, ону доғуран мәкрли сәбәбләрә вә нијјәтләрә етираз билдирилмәмиш, Дүнја Бирлији дәвләтләринә вә халгларына һарај чатдырылмамыш, санки һәм дәвләт вә һөкүмәт структурлары, һәм дә бүтөвлүкдә милләтимиз мүтилик вә ачизлик көстәрмәклә сусмуш, өз ачы тәлеји илә разылашмышдыр. Әсл мүсибәт, ән ағыр дәрәд вә фачиә исә һәр һансы бир халғын, еләчә дә милләтин тәлејинә биканәлији вә унутганлығыдыр.

Бу тарихи-иғтиман вә милли-сијаси просеә тарихчиләримиз вә политологларымыз һазырки шәраитдә - Азербайчан Республикасы президентинин 18.12.97-чи ил тарихли фәрманы илә верилмиш тикмәндән, узун илләр тохунулмајан бу мөвзу үзәриндән јасағын рәсми олараг көтүрүлмәсиндән, "сүкут бузу"нун гырылмасындан јәгин ки, сәмәрәли истифадә едәрәк дәрин арашдырмалар апармагла өз вәтәнпәрвәрлик вә "милли борч"ларыны јеринә јетирәчәкләр, чүнки сијаси вә милли күтлүкдән ајылмағын вахты чоһдан чатмышдыр.

- Бу мәһнадә бир һүгүгшүнас кими јухарыда ады чәкиләң гәрарлара сьрф һүгүги-сијаси мұнасибәтимизи билдирмәји өзүмүзә борч һесаб едирик:

1. "Елләр атасы"нын (И. Сталин) имзаламыш олдуғу ССРИ Назирләр Советинин 23.12.47-чи ил тарихли "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азербайчанлы әһалинин Азербайчан ССР-ин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси һағгында" 4083 №-ли гәрары һәм Ермәнистанда јашајан азербайчанлы әһалинин, һәм дә Азербайчанын өзүндә һеч кәсин көзләмәдији бир һалда чыхарылмыш, мәзмунундан да көрүндүју кими, чоһ тәләсик һазырланмышдыр. Белә ки, ики мүттәфиг республиканын әразиси, әһалиси, иғтисадијјаты илә әлағәдар, ән вачиб исә көчүрүлән 100 миң азербайчанлы үчүн тәлејүклү олан бу норматив характерли сәнәд гәбул едилмәздән әввәл көчүрмә мәсәләси үмумхалг музакирәсинә верилмәли, мәтбуатда еһан едилмәклә кениш шәрһ олуналмы, Азербайчан һөкүмәти илә дә разылашдырылмалы, комплекс һазырлыг тәдбирләри көрүлмәли иди. һалбуки, һәмин атрибутларын һеч бири көзләнилмәмиш, көчүрүлән әһалинин, Азербайчан Республикасы әһалисинин вә һөкүмәтинин рәји белә өјрәнилмәмиш, онларын ирадәси әлејһинә императив характерли милли-сијаси аксија гәбул едилмәклә һәјата кечирилмишдир.

Беләликлә, һәмин гәрарын јухарыда шәрһ едилән тәләб вә гајдалардан кәнар гәбул едилмәси факты илә о дөврдә гүввәдә олмуш 1936-чы ил ССРИ вә Азербайчан ССР Конститусијасында (әсас ганунларда) тәсбит олуномуш мувафиг нормалар да позулмушдур. Белә ки, конститусијаларда (мад. 5) нәзәрдә тугулмушду ки, дәвләт һәјатынын ән вачиб мәсәләләри үмумхалг музакирәсинә веритир. һабелә үмумхалг сәсвермәсинә (референдум) гојулур.

Әсас ганунун дикәр маддәси илә (мад. 36) тәсбиғ едилмишди ки, мүхтәлиф ирг вә милләтләрдән олан ССРИ вәтәндашлары бәрәбәр һүгүглара маликидр.

Көчүрмәјә даир гәрарла исә Ермәнистан ССР-ин 100 миң азербайчанлы вәтәндашынын мәнәфеји позулараг онларын е-ешикләринә, тәсәррүфатларына, әсрләрлә мәскунлашдыглары доғма вәтән торпагларына харичдән дәвәт едилән ермәниләрин јерләшдирилмәси планлашдырылмыш вә һәјата кечирилмишдир. Јәни, фактики олараг азербайчанлы вәтәндашларын конститусион һүгүг бәрәбәрликләри чидди шәкилдә - криминал дәрәчәдә позулмушдур.

Көчүрмәјә даир гәрар чыхарыларкән гүввәдә олмуш конститусијанын дикәр бир нормасына кәрә, республика әһәмијјәтли мәсәләләри һәлл етмәк онун али дәвләт һакимијјәти вә идарә органлары сымасында Азербайчан ССР-ин сәһаһијјәтинә аид едилмәмишдир.

Һалбуки, республика Назирләр Совети бу мәсәлә илә әлағәдар бабагчадан һеч бир тәшәббүсдә олмамыш, ССРИ Назирләр

Советинин һәмнин бәднам 23.12.47-чи ил 4083 N-ли гәрарындан ирәли кәлән вәзиғәләрини јеринә јетирилмәси үчүн илк гәрарыны јалныз 02.02.1948-чи илдә гәбул етмиш (һәмни гәрарда 1948-чи илдә Ермәнистандан көчүрүлөчөк 10 миң шәфәр әһалини гәбул етмәк вә јерләшдирмәк мәсәләләриндән бәһс олуурду), һәмни хусуси гәрар да мәтбуатда ачыг елан едилмәдән, шәрһ олунамдан фактики кишли галмышдыр.

Көрүндүјү киими, бу бахымдан да мүтәғәиғ республиканын сәләһијәтини даир конституцион норма кобудчасына позулмуш, волунтаризмә јол верилмишдир.

Һәмни бәднам гәрарын көзләнилмәдән, тәләсиқ, һазырлыгысыз, инсан һүгүгларыны вә һүгүг нормаларыны позмагла гәбул едилмәсини бир даһа тәсдиғ едән әһәмијәтли факт да ондан ибарәтдир ки, 100 миң әһалини көчүрүлмәси илә әлагәдар тәдбирләр планы, јәни ән мүнүм вә вачиб мәсәлә јалныз 2 ај 18 күндән сонра — 10.03.48-чи илдә һәмни гәрар әләвә олараг гәбул едилмиш 754 №-ли гәрарда өз әксини тапмагла шәрһ едилмишдир.

2. Һәмни гәрар форма, мәзmun, мә'на вә мәнтиғи чәһәтдән белә һүгүги актларын гәбул олуномуш норма вә тәләбләринә дә чаваб вермир. Белә ки, һәр бир һүгүг нормасы јарадан сәнәдини - актын ады онун мәзmun вә маһијәтини өзүнүн адындан дүрүст әкс етдирмәлидир.

Шәрһ едилән гәрарын ады исә онун маһијәтини фактики олараг пәрделәмәјә јөнәлдилмишдир. Гәрарын мәзmun вә маһијәтиндән ајдын олур ки, көчүрмә аксијасы Ермәнистан ССР-ин мәнз бүтөв әзәрбајчанлы әһалиниңә гаршы јөнәлдилмишдир. Белә олан һалда гәрарын башлығынын "Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга әзәрбајчанлы әһалиниң..." фикри илә башланмасы онун әсл маһијәтини ерт-басдыр етмәк, пәрделәмәк вә диқәр тәјината јөнәлтмәк чәһидир. Мәкәр миллијәтчә әзәрбајчанлы олан "колхозчулар" да "әзәрбајчанлы әһалини" мөфһуму илә әһатә олуномурду? Үмумијәтлә, гәрарын башлығындан "колхозчуларын" штрихинин ишләдилмәси диггәти гәрарын әсл маһијәтиндән јајындырмаг, ону "кәнд тәсәррүфаты тәјинатлы" етмәјә јөнәлтмәкдир. Бу мәгсәд онунла да тәсдиғләнир ки, гәрарын 4-чү бәндиини "б" јарымбәндиңә әсасән, Күр-Араз овалығына көчүрүлән әзәрбајчанлы әһалиңә ССРИ МИК вә ССРИ ХКС-ин 17.11.37-чи ил тарихли "Кәнд тәсәррүфатында көчүрмә ишләри үзрә күзәштләр һаггында" гәрары шамил едилмир.

Тарихдән исә мәлүмдур ки, 17.11.37-чи ил тарихли 115/2043 №-ли һәмни гәрар Сибир, Газахыстан вә Узаг Шәрғә көчүрүләнләрә аид иди.

Беләликлә, һүгүги вәзијәтинә кәрә дә әзәрбајчанлы әһали депортасија вә репрессијаја мәруз галмыш әһали групплары илә ејниләшдирилмир.

Бундан башга, бејнәлхалг һүгүг аләминдә гәбул едилмиш вә көзләнилән тәләбләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, норма

характерли һәр бир һүгүги актын преамбула һиссәси олмалыдыр. Һәмни мүғәддимә-кириш һиссәдә изаһверичи мәтн јазылмалыдыр. Шәрһ едилән гәрарын исә һеч бир кириш вә изаһ һиссәси јохдур, јәни мәлүм олмур ки, белә мүнүм әһәмијәтли бир гәрарын гәбул едилмәсиниңи социал-ингтисади, милли-етник вә ја диқәр әсаслары нә олмушдур. Һансы зәрурәт вә еһтијачдан јаранмышдыр, тәшәббүс-карлары киим олмуш, һансы мәгсәд вә мәнәфејин тә'минатына јөнәлдилмишдир.

Ону да гејд едәк ки, гәрары гәбул едәнләрин биләрәкдән "унутдуғлары" һәмни вачиб критерија көзләнилмәјәрәк сәнәдин преамбула һиссәсиндә гәдән көстәрилмәсә дә, бүтөвлүкдә мәгсәд вә нијјәти өзүнү онун 11-чи бәндиндә там ајдынылығы илә бүрузә вермишдир. Һәмни бәндлә дејилир:

"Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ичазә верилсин ки, әзәрбајчанлы әһалиниңи Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әлагәдар онларын бошалтдығлары тикилиләри вә јашајыш евләрини Ермәнистана харичдән кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн истифадә етсинләр".

Бу бәндиң мә'на вә мәзmunундан ајдын олур ки, әзәрбајчанлы әһалиниңи көчүрүлмәсиндә марағлы олан, тәшәббүс көстәрән, еләчә дә өз мәнфур нијјәтини һәјата кечирмәк үчүн "јухарыдан" разылыг истајән вә буна наил олан мәнз Ермәнистан Республикасы олмушдур.

Мүдриқ ел мәсәләсиндә дејилдији киими, "чиданы чувалда кизләтмәк" мүмкүн олмамышдыр.

3. Гәрарын 1-чи бәндиндә көстәрилмир ки, "1948-1950-чи илләрдә көнүллүлүк әсасында Ермәнистан ССР-дән 100 миң колхозчу вә башга әзәрбајчанлы әһали Азәрбајчан ССР-ин Күр-Араз овалығына көчүрүлсүн, онлардан:

- 10 миң — 1948-чи илдә
- 40 миң — 1949-чу илдә
- 50 миң — 1950-чи илдә".

Һәмни бәндиң елә өз дахили мәзmunундан мәлүм олур ки, көчүрмәдә һеч бир "көнүллүлүк" принципи олмамышдыр. Белә ки, әкәр көчүрүлән әһалиниңи сајы вә мүддәти мүтләг гајдада габагчадан мүејјән едилмишсә, бу нечә "көнүллүлүк әсасында" һесаб едилә биләр? Мәкәр көчмәк истајән әһалидән габагчадан сифариш-тәләбнамә дахил олмушду ки, онун әсасында көчүрмә графики тәртиб олуна иди?

4. Гәрарын 2-чи бәндиндә Азәрбајчан вә Ермәнистан республикаларынын назирләр советинә тапшырылмышдыр ки, көчүрүлөчөк әһали арасында көчүрмәниң шәртләри вә көчүрүләнләрә дөвләт тәрәфиндән верилән күзәштләр һаггында изаһат ишләри апарылсын.

Демәли, әввәлчә көчүрмәниң мүтләг һәјата кечирилмәси гәт едилмиб, сонра исә онун шәртләри вә күзәштләри һагда әһали

арасында ызаһат иши апарылмышдыр. Белә олан һалда көчүрүлән әһалин илә һансы разылашмадан вә ја "конүллүлүкдән" сөһбәт кедә биләр?

5. Гәрарын 3-чү бәндиндә Ермәнистан ССР үзрә бүтүн назирлик, идарә, тәнкилат вә мүәссисә рәһбәрләринә гәти олараг тапшырыглар верилмишдир ки, көчүрүләчәк әһали контингентини ишдән азад етсинләр.

Бу бәндин дә мәзmun вә мә'насындан ајдын олур ки, көчүрмә "көнүллүлүк әсасында" дејил, маһијјәтчә мәчбури гәјлада, әмәк ганунверичилијјинин тәләбләринин там позулмасы шәраитиндә һәјата кечирилмишдир.

6. Гәрарын 10-чу бәнди илә Азәрбајчан вә Ермәнистан республикаларынын назирләр советинә тапшырылмышдыр ки, һәммин гәрарын ичрасы үчүн көчүрмә илә әлагәдар 1 ај мүддәтинә биркә тәдбирләр планы һазырлајыб ССРИ Назирләр Советинә мә'лумат верилсин.

Бу бәндин дә мәзmunундан мә'лум олур ки, суверен республика олан Азәрбајчанла көчүрмә илә әлагәдар һәр һансы һазырлыг һәрәкәтләринин, тәдбирләрин һәјата кечирилмәси габагчадан музакирә едилмәнин вә разылашдырылмамыш, азәрбајчанлы әһалинин күтләви көчүрүлмәси үчүн социал-игтисади база јарадылмамышдыр.

Көчүрмәнин кедиши илә әлагәдар һәммин илләрдә верилмиш мухтәлиф рәсми сәнәдләр вә б. материаллар да тәсдиг едир ки, азәрбајчанлы әһалин "көнүллүлүк әсасында" принцип илә дејил, мәчбуријјәт вә тәғибләрә мә'руз галмагла мәһз депортасија олунмуш, сонсуз мадди вә мә'нәви мәрһумијјәтләрә дүчәр галмышдыр. Белә ки:

1) Көчүрүлән әһалинин бир гисми өз јашајыш евләрини дөјәрдәјмәзә сатмаға мәчбур олмуш, көчүрүлән јер үзрә исә тәминат олмадығындан фактики евсиз-ешиксиз галмыш; тәсәррүфатларда олан шәхси мал-гара вә гојунлары дабаг хәстәлији бәһанәси илә апармаға гојмамыш вә учуз сатмаға мәчбур етмишләр;

Колхозларын ичтимаи мүлкијјәтинин бир һиссәси (јардымчы мүәссисәләр, мәдәни-мәншәт истеһсал тикилләри вә с.) әвәсиз олараг Ермәнистан Республикасында галмышдыр.

2) Күр-Араз овалыгына көчүрүлмүш 10 минләрлә азәрбајчанлы арасында иглим шәраитинә ујғунлаша, алыша билмәдијиндән күтләви өлүм һаллары баш вермишдир.

Бунунла бағлы Азәрбајчан ССР Назирләр Совети 09.07.48-чи ил тарихли мәктубла ССРИ Назирләр Советинә мүрачнәт едәрәк Күр-Араз овалыгында әһалини јерләшдирмәк үчүн јашајыш биналарынын олмадығыны, көчүрүлән әһалинин Ермәнистанын даг рајонларындан кәлмәси илә әлагәдар јени, көклү сурәтдә фәргли олан иглим шәраитинә чәтши алышдығыны нәзәрә алмагла онларын Азәрбајчанын башга рајонларында јерләшдирилмәсинә разылыг верилмәсини хаһиш етмиш, лакин мүсбәт чаваб алынмамышдыр.

Бизчә, бу фактын өзү дә көчүрмәдә гәрәзчилик вә милли тәғиб олмасыны тәсдиг едир, нәтичә етибарилә исә гырғына шәраит јарадан сәбәб олдуғу үчүн ағыр чинајәтдир.

3) 1951-чи илдә ССРИ Назирләр Совети јанында Баш Көчүрмә Идарәсинин колекција ичласында көчүрмәнин вәзијјәти 3 дөфә музакирә олунмуш вә гејри-гәнаәтбәхш олдуғу гејд едилмишдир. 31.01.51-чи ил тарихли коллекција ичласынын гәрарында тәсдиг олунур ки, 1948-1950-чи илләрдә көчүрүлмүш 8110 аиладән 4878-и јашајыш еви илә тәмин олунмамыш, көчүрүлмүш әһали арасында кери гајытма һаллары башланмышдыр.

1953-чү илдә Сталин өлдүкдән сонра әкс процес башламагла даһа да сүр'әтләнир. Бунунла әлагәдар Ермәнистан Республикасы өз гәти етиразыны билдирир, һај-күј кампанијасы кечирмәклә әсл һәјәчан тәбили чалыр.

Бурадан тәбии вә мәнтиги суал јараныр: әкәр көчүрмә доғрудан да көнүллүлүк әсасында кечирилмишдисә, онда нә үчүн гајыданлара гадаға гојулурду?!

4) Азәрбајчан ССР кәнд тәсәррүфаты назиринин Азәрбајчан КП МК-ја вә Назирләр Советинә јазмыш олдуғу 14.10.54-чү ил тарихли мәктубдан мә'лум олур ки, 1948-1953-чү илләрдә Күр-Араз овалыгына чәми 53000 нәфәр көчүрүлмүшдүр (јә'ни көчүрмә "планы" там јеринә јетирилмәмишдир).

Иглим вә б. шәраити олмајан Күр-Араз овалыгына мәчбури көчүрүлмәдән јаһа гуртармаг үчүн сонракы илләрдә Ермәнистанын азәрбајчанлы әһалиси Азәрбајчанын диқәр рајонларына (Жәдәбәј, Газах, Шамхор, Ханлар, Кировабад, Дәстәфур вә б.) күтләви сурәтдә өзбашына көчмәјә башламышдыр. Азәрбајчан Республикасы Назирләр Советинин хаһишинә бахмајараг, һәммин рајонлара көчмүш әһалинин дә 23.12.47-чи ил тарихли гәрарда нәзәрдә тутулмуш күзәштләрдән истифадәсинә Иттифаг һөкүмәти разылыг вермәмишдир.

Бу факт бир даһа тәсдиг едир ки, көчүрмә вә онун һәјата кечирилмәси илә әлагәдар олан бүтүн тәдбирләр кедишиндә Иттифаг һөкүмәти азәрбајчанлы әһалијә гаршы мүнтәзәм. вә ардычылы олараг гәрәзчи-дүшмән мөвеји тутмушдур.

Милли мәнсубијјәтиндән асылы олараг вәтәндашларын (100 мин) һүгуғларыны бирбаша вә ја долајысы илә мәһдудлашдырма, јахуд һансы милли групунса үстүнлүкләрини мүәјјән етмә конститусион һүгүг нормасыны - милли һүгүг бәрәбәрлијини позмагла дөвләт сәвијјәсиндә һәјата кечирилдији үчүн дөвләти чинајәт һесаб едилмәлидир.

5) Мүвафиг материалларла тәсдиг олунур ки, көчүрмә аксијасынын тәшәббускарлары вә тәшкилатчылары Азәрбајчандан кәнарда јашајан ермәниләр олдуғу кими, онун дахилдә һәјата кечирилмәси ишинин әсас ичрачылары да мәһз дахилдә јашамыш вә сәләһијјәтли вәзифәләрә мәлик олмуш миллијјәтчә ермәни шәхсләр

олмушдур (мәсәлән, Азәрбајҗан Назирләр Советинин ишчиләри Н.Брутенс, Р.Севумјан вә б.)

Чоҗ ачыначагы һалдыр ки, јухарыда кәстәрилән тарихи фактлары о доврүн азәрбајҗанлы рәһбәрләри узақкөрәнликлә дәрк етмәши, Совет һакимијәтинин илк ишләриндән "коммунист бејһәлмиләчилији руһунда" тәрбијә олунараг сijasи күтлүјә јол вермиши, милләтә-халға гаршы јөнәлдилмин тарихи-етник вә милли-сijasи аксиялары гаршысыны алмаг үчүн ажры-ажры доврләр үзрә мәҗбул вә әкс тәдбирләр һәјәтә кечирмәши, сijasи сәбатсызлыға јол вермишләр.

Көчүрмә гәјдәлиринин гәбул едилдији вә һәјәтә кечирилдији тарихи шәрәит вә онун механизмләри, көчүрмә илә әлағәдар материалларын тәһлил илә бир объектив нәтичәјә кәлмәјә там әсас верир ки, бүгүн бу ишләрин башлыча тәшкилатчысы мәркәзи Иттифаг һөкүмәтидир.

Бүгүн јухарыда шәрһ едиләнләрә әсаслапараг ашағыдакы јекун нәтичәјә кәлнимәлидир:

1. Кечмиши ССРИ Назирләр Советинин 23.12.47-чи ил тарихли 4083 N-ли вә 10.03.48-чи ил тарихли 754 N-ли гәрарлары Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпаглардан азәрбајҗанлыларын күтләви сурәтдә депортасijasи актыдыр.

2. Һәмни гәрарлар антиһуманист олмағла онун гәбул едилмәси вә һәјәтә кечирилмәси писан һүгүгларынын кобудчасына таңдаланмасы, бејһәлхалг һүгүг нормалары, конституцияда тәсбит едилмин милли һүгүг бәрәбәрлијинин там позулмасыдыр.

3. Һәмни гәрарлар әсасында анарылмыш мәчбури күтләви көчүрмә Совет һакимијәти доврүндә дәвләт сәвијәсиндә һәјәтә кечирилмиши милли-сijasи аксиядыр, вурулмуш мәһпән вә мадди зәрәри һүдуд вә нәтичәләринә көрә репрессиядыр.

4. Ермәнистан Республикасында вә харичдә јашајан ермәншләрин тәшәббүсү илә ССРИ һөкүмәти тәрәфиндән тәшкил едилмиши вә азәрбајҗанлы эһалинин милли һүгүги бәрәбәрлијинә гаршы јөнәлдилмин дәвләти чинајәтдир.

5. Бу депортасия актына бејһәлхалг миҗасда һүгүги-сijasи гијмәт верилмәли, Азәрбајҗан Республикасынын Европа Дәвләтләри Бирилији Шурасына үзв гәбул олуначағы тәғдирдә һаага Бејһәлхалг Мәһкәмәсинә мүрачәт едилмәлидир.

"Азәрбајҗан" гәзети. 19 апрел 1998-чи ил.

V.

ДЕПОРТАСИЈА БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТДА ВӘ ТАРИХИ СӘНӘДЛӘРДӘ

Әйүб Аббасов

ЗӘНКӘЗУР

(ромадан парча)

...Икнмәртәбәлли евин габагында бөжүк бир издигам варды. Өз араларында кәдәрли-кәдәрли данышан, чырчындалы адамлар нә исә бир хәбәр козләјирдиләр. Бир хејли кечәндән сонра 58—60 јашларында, орта бөјлу, енли күрәкли, башы-бығы чаллашмыш, рус кенералы палтарында бир адам ичәридән балкона чыхды. Ону көрән кими һамы:

—Андроник паша! Андроник паша!—дејә әл чалды.

Андроник әлини галдырыб онларын сацит олмаларына ишарә етди. Һамы сацит олуб, көзүнү она дикди.

Андроник деди:

—Гахдаганлар! Елиндән, кәндиндән ајры дүшмүш ермәниләр! Мән сизин дәрдинизи билирәм. Јашамаға евиниз, әкмәјә торпагыныз, јемәјә чөрәјиниз јохдур. Сиз онлары Әрдәһанда, Гарсда, Сарыгамышда гојдунуз. Бурада исә сизин дәрдинизә аглајан, гејдинизә галан јохдур. Инди мәндән көмәк истәмәјә кәлмисиниз. Мән әлимдән кәләни еләјәчәјәм. Мән сизи бу һала салан түркләрдән Түркіјәдә интигам ала билмәдимсә, Гафгазда, бах, бу Зәнкәзурда алачағам. Көзләјин, о күнү көзләјин! Инди евинизә кедин!

"Бәс һачан? Биз ахы долана билмирик!" дејән сәсләр учалды.

Андроник онларын суалларына, дедикләринә фикир вермәјиб, ичәри кирди.

Адамлар бир-биринин үзүнә бахды. Аралыгда јавашдан вә учадан данышығлар кетди: "Зәнкәзурда кимдән интигам алачағ? О, бизә нә көмәк едәчәјини демәди. Әши, бәри кәлин. Андроник пашадан да бир шеј чыхмаз..."

Адамлар пәришан һалда дағылышыб, кетдикләри заман Каројла кешиш Месроп кәдиләр. Үзүндән-көзләриндән ач вә кәдәрли олдуғлары дујулан гачгынлара еттина етмәдән, пилләкәнлә јухары галхдылар. Ичәри кирмәк истәдиләр, лакин гапынын јанында дуран салдат онлары гојмады. Каро салдата тәрс-тәрс бахды. Салдат онун сәрт бахышларына әһәмијјәт вермәјиб, амиранә тәрзлә:

—Бурда дурмајын, гајыдын кери!—деди.

Каро:

—Биз һөкүмәт адамыјығ,—деди.

—Һөкүмәт? Бурада һөкүмәт Андроник пашадыр. Мән сизи танымырам. Керијә дән!

Каро әсәбиләшди. Бөжүк бир ихтијар саһиб, комиссар олдуғуну билдирмәк үчүн гышгырды:

—Чәкил о јана, түлкү!

Салдат элини тапанчаја атан Кароја ачы чаваб вериб, сүнкүнүн учуну она гәрәф тушлады. Онларын һај-күјүнә Андрионик ичәридән чыхды. Салдат түфәнки ашағы салыб, рәсм-гәзимлә дурду.

Андрионик сорушду:

—Бу нә сәс-күјдүр?

Каро:

—Бу салдат бизи јаныныза бурахмыр,—деди.

Андрионик онлары башдан-ајаға сүзүб сорушду:

—Кимсиниз? Нә истәјирсиниз?

—Ким олдуғумузу сизә билдирмәк үчүн јаныныза кәлмишик!—

дејә Каро гүрурла чаваб верди.

Андрионик салдата:

—Бурах кәлсинләр,—дејиб ичәри кетди.

Каројла Месроп да онун далынча отаға кирдиләр.

Һәр үчү отурду.

—Сиз бурада мөһкәм гајда-ганун јаратмысыныз ки, чәнаб кенерал...—дејә Каро күлдү.

Андрионик онун сөзләриндә вә күлүшләриндәки кишајәни дујараг, дәрһал чаваб верди:

—Гајда-ганунсуз бир өлкәдә ону јаратмаг лазымдыр.

Кешиш јериндән сөз атды:

—Бу доғрудур, биз дә ону истәјирик!

Андрионик бир дә онлара диггәтлә бахыб деди:

—Заһирән сизин кешиш, онун исә һәрби бир адам олдуғу көрүнүр. Лакин әслиндә ким олдуғунузу билмирәм... Мәгсәдинизи сөјләјин.

—Кенерал Андрионик!

Андрионик Каронун сөзүнү кәсәрәк:

—Сиз мәним адымы һардан билирсиниз?—деди:

—Һеч бир шеј һөкүмәтдән кизли гала билмәз!—дејә Каро өзүнү гүрурла чәкди.—Биз һөкүмәтимиз алыпдан сизинлә данышмаға кәлмишик, чәнаб кенерал!

Андрионик күлүмсүнәрәк:

—О һансы һөкүмәтди?—деди.

—Ермәнистан милли һөкүмәти.

—Бәлкә сиз Тифлис һөкүмәти демәк истәјирсиниз? О ки, ојунчагдыр, һөкүмәт дејил!

—Мәнчә, һәрби адамлар сijasәттә даһа көзүачыг олмалыдырлар. Инди Тифлис һөкүмәти јохдур. Загафгазијада үч һөкүмәт вар: меншевик, мусават вә ермәни һөкүмәтләри. Сиз ермәни олдуғунуз үчүн Ермәнистан һөкүмәтинә табә олмалысыныз. Һаралы олдуғунузу, нә фәалијәт кәстәрдијиниз вә һарадан кәлиб бура чыхдығынызы өјрәнмишик. Сизин дә, бизим дә мәгсәдимиз бир олмалыдыр. Мән ону демәк истәјирәм ки, сиз башыныза топладығыныз һәрби дәстәни ермәни милли гошунуна

гатмалысыныз. Өзүнүсә, бир забит кими, ермәни ордусунда хидмәт етмәлисиниз. Сиз...

Андрионик онун сөзүнү кәсәрәк:

—Мән садә забит дејиләм, чәнаб, кенералам!—деди.

—Мәсәлә адда дејил, сизә папа да дејирләр. Һалбуки, бу түрк һәрби ады да ермәни олдуғунуз үчүн сизә јарашмыр. Нә исә, бизим Зәнкәзурда топладығымыз гошун һиссәсинин игәмәткаһы бу Корус олачагдыр. Елә еләмәк лазымдыр ки, салдатлар арасында тогтушма олмасын. Мән сизин барәниздә Еревана мәлуMAT верәчәјәм. Бәлкә, өзүнүз дә ора кедиб, һөкүмәт үзвләрилә көрүшмәли олдуруз. Ермәни һөкүмәти һәр бир ермәнини һесаба алып, гејдинә галыр. Сизин кими бир кенералын...

Андрионик јенә онун сөзүнү кәсиб истәһза илә күлә-күлә деди:

—Мән сизин һөкүмәт олдуғунуза, һәр бир ермәнинин гејдинә галдығыныза инанмырам.—Андрионик бир гәдәр сәсини галдырды:—Бу свиң габағындаки издиһамы көрдүнүзмү? Онлар јерсиз, торпагсыз, ач ермәни гачғынларыдыр. Нә үчүн сизин "ермәни һөкүмәти" онлара саһиб дурмуз? Јер вермир, чәрәк вермир?

Кешиш, Каронун үзүнә бахыб башыны тәрпәтди. Каро бир гәдәр пәрт һалда чаваб верди:

—Сиз, чәнаб кенерал, бир прокурор кими бизи иттиһам едирсиниз!..

—Бу мәшим өз милләтими севдијимдәндир. Өз милләтими! Узун иләр боју онун јолунда чашымдан кечмишәм. Түркләр гәрби Ермәнистан шәһәрләрини, кәндләрини дағыланда аз гала көз јашы төкмүшәм.

—Доғрудур, доғрудур!—дејә кешиш онун сөзүнү тәсдиг еләди.—О гачғынларың һалына мән дә јанмышам, амма сөзүмү ешидән олмајыб.

Каро, өз вәзифәсини унутуб, јумшагыг кәстәрән кешишә көзүнү ағартды. Месроп сәсини кәсди. Каро деди:

—Бизим давамыз һәләлик түркләрлә јох, болшевикләрдир. Мәгсәдимиз исә, бөјүк Ермәнистан јаратмагдыр. Дәһиздән дәнизә узанан бир Ермәнистан! Буна нә дејирсиниз, чәнаб? Сизин болшевикләрә вә биз дашнаклара мунасибәтиниз билмәк истәјирәм.

—Мән нә болшевикәм, нә дашнак. Бөјүк Ермәнистан јаратмаг фикрине дүшмәјиниз дә, чыртдашың өзүнү дөвә бојда санмасы кими күлүнч бир шејдир. Ермәни милләти јашамаг истәјирсә, архасыны бөјүк вә гүввәтли дөвләтләрә сөјкәмәлидир. О да Британија дөвләтидир!

—Хејр, биз ајры јашајачағыг. Русија императорлуғунун дөврлмәсиндән истифадә едиб, мүстәғил јашајачағыг.

—Јашајың, бахаг! Һүнәринизи кәстәрин.

—Ермәни милләтнин тәлеји, кәләчәји һәли олундуғу, мүстәғил бир дөвләт кими өзүнү дүңјаја танытмаг истәдијини бир дөврдә, һеч бир ермәни оғлунун өз јахасыны кәнара чәкмәјә ихтијары јохдур!

—О сөзлэри бурада демәкдәнсә кедин Ермәнистаны ишғал етмәк истајән түрк ордусунун гаршысыны алын!

—Бәс сиз?

—Мәннм өз фикрим вә јолум вар.

—Чох јахшы!—дејә Каро ајаға галхды. Месроп да јериндән дурду.—Һәр һалда Ермәнистан һөкүмәти сизин өзбашына һәрәкәт етмәјинизә разы олмајачаг!

—Мән ушаг дејиләм, нә едәчәјини өзүм биллрәм!—дејә Андроник сәрт чаваб верди.—Кедә биләрсиниз!

Каројла кешинш пәрт һалда отагдан чыхдылар.

Каро кағыз, гәләм көтүрүб мәктүб јазмаға башлады:

"Јереван.

Чәнаб Милли ишүра сәдринә.

Бу мәктүбумла сизин нәзәринизә ики мһүм мәсәләни чатдырмаг истајирәм. Биринчиси: болшевикләрин, һәр јердә олдуғу кими, бурда да әлејһинизә кетмәләринә, ачыгдан-ачыға бизә гаршы мүбаризә етмәләринә бахмајараг, салдат јығмагда давам едирәм. Кәндлиләр милли гошун һиссәләринин әһәмијјәтинин баша дүшмәдикләриндән, даһа доғрус, коммунистләрин тәблиғатларына үдугларындан һәрби хидмәтдән бојун гачырырлар. Зор ишләтмәјә, онлара һәдә-горху кәлмәјә мәчбур олурам. Топладығым вә топлајачағым салдатларын силаһыны, кејимини вә јемәјини һарадан алачағым һаггында сиздән сәрәнчәм көзләјирәм. Икинчиси: бу јахынларда Коруса Андроник Узунјан адлы бир кенерал кәлмишдир. Өзүнү Зәнкәзурун һакими адландыран бу адамын, дејиләнләрә көрә, ики минә јахын пијада вә сүваре салдаты, бир гәдәр түфәнки вә үч топу вардыр. Мән онунла көрүшүб данышдым. Ермәнистан һөкүмәтинә табе олмаг истајир. Һеч бир фиргәјә мәнсуб олмајан бу кенералын болшевикләрлә дә арасы јохдур.

Чәнаб сәдрин бу кенерал һаггында кениш тәсәввүрү олмаг үчүн мәлуматы бир гәдәр әтрафлы јазмағы өзүмә борч билирәм.

Андроник Түркиядә анадан олмушдур. Түркия ордусунда забит рүтбәсиндә хидмәт етмишдир. Ејни заманда инкисиләрин хәфијјәси кими түркләрин әлејһинә кизли тәблиғат апармаға башламышдыр. Түркләр ону һәбс етмишләр, лакин һәбсдән гачыб кизләнмишдир. Чәһан мһәрибәси башланандан сонра фәалијјәтинин даһа артырараг, өзүнү бир милләтчи кими гәләмә вермишдир. Башына бир дестә ермәни топлајыб, түркләрә гаршы чыхышлар етмиш, иштишашлар төрәтмишдир. Түркләр 1915-чи илдә ермәниләрин гырыб мәһв етдикләри заман, бу адам өз дестәсилә чар ордусунун тәрәфинә кечмиш вә түркләрә гаршы ворушмушдур. Кенераллыг рүтбәсинин дә бу заман алмышдыр. Чар ордулары Гафгаз чәһәсиндән керн чәкиллији заман, Андроник дә керн чәкиллимишдир. Русия фәһләкәндлин ингилабына мәнфи әлагә бәсләдијиндән, даһа доғрус, горхдуғундан, Русияја кетмәјиб, үзүнү Ирана чевирмишдир. Ирана кетмәклә бир мәгсәди дә инкисиләрлә бирләшмәк олмушдур.

Лакин түркләр Хој вә Салмас тәрәфиндә онун јолуну кәсдијиндән, истигамәтини дәјишдирмиш, Араздан кечиб Нахчывана кәлмәјә мәчбур олмушдур. Нәһрәм кәндиндә салдатлар үчүн әрзаг, атлар үчүн јем тәләб етмишдир. Салдатларыны, онун тәләбини јеринә јетирмәјән әһалинин үстүнә галдырмышдыр. Һәр ики тәрәфдән өлән вә јараланан олмушдур. Түркләрин Шахтатыја кәлдијини вә тәзликлә Нахчывана чатачағларыны биллиб, дестәсини Нәһрәмдән керн чәкмишдир. Чулфадан, Аза вә Дестә кәндләриндән кечиб, Мегријә, орадан да Коруса кәлмишдир. Нечә вахтдыр ки, Корусу өзүнә игамәткаһ едиб, нүфузуну әтраф кәндләрә јаймаға башламышдыр. Бир диктатор кими кәндләрдән әрзаг, от, саман, арпа јығыр; онсуз да, јохсул јашајан әһалини сојур. Кәндлиләр буна етираз едилрә. Андроникин Коруса кәлдијини ешидиб, билән гәрби Ермәнистан гачғынлары онун јанына кедиб торпаг вә чәрәк истајмишләр. Андроник онларын арзусуну јеринә јетирмәји вәд етмишдир. Инкисиләрә вә американлара архаланан, онларын көмәјинә үмид бәсләјән Андроник ермәниләрә миллиәтчилик вә башға халглара гаршы иттиһам һисси ашыламагда бизим мәгсәд вә ндејамыза јахындыр. Лакин Ермәнистан һөкүмәтинә табе олмамагда бизим үчүн зәрәрли, бәлкә дә тәһдүкәлидир.

Онунла нечә рәфтар едәчәјим һаггында чәнаб сәдрдән сәрәнчәм көзләјирәм.

Һөрмәтлә, Каро һампарсумјан.

Әнкәләвид.

20 ијун 1918-чи ил".

◆ Әјјуб Аббасов. Зәнкәзур. I китаб, 1956 (570 сәһ.); II китаб, 1958 (479 сәһ.).

Гара Намязов

филолокија елмләри доктору, профессор

АЗӘРБАЈҶАН ХАЛҶЫНЫН СОЛҶЫРЫМЫ БӘДИИ ӘДӘБИЈАТДА

Тарихин минилликләриндә гана сусамыш чаһанкирләр Азәрбајчан торпагында заман-заман ишғалчылыг савашлары апармыш, јурдумуз дәфәләрлә әлдән-әлә кечмиш, ел-оба бу галлы савашларын һәдәфи олмуш, сәрвәтләримиз ишғалчылар тәрәфиндән талан едилмишдир. Бизанс, Рома, Әрәб, Монгол јүрүшләри, Иран әсарәти, нәһәјәт Русия империясынын ики јүзиллик истилачылыг вә истисмарчылыг сijasәти... Минилликләрин алтгатларына көмүлмүш бу сојғырым сijasәти тарих әдәбијатында чаһанкирләрин гапалы сijasәтинә ујғун әкс олунмуш, лазым кәләндә һәтта унутдурулмушдур.

Бунунла белә, халг бу һадисәләри өз бәднн тәфәккүр лабораториясында һәм сннб чешид-чешид әбәдн шәкилләрдә— гәднм әсәтир вә әфсанәләрдә, һағыл вә дастанларда, баяты вә һаһныларында јашатмышдыр; Астһаг вә Томирис әфсанәләри, Исхәндәр вә Тәјмурла бағлы әфсанә вә һағыллар, Дәдә Горгуд вә Короглу бојларында јашанан јағмаламалар вә таланлар, кизли вә ачыг чһнајәтләр, чәзалар, гачгынлыг, көчкүнлүк вә с. мүхтәлиф мөвзулу мәнәһбәт вә мәншәт дастанларында, һағылларында снлнмәз исләр бурахмышдыр.

Улу озанлар оғулар һаггында аталардан ешпндикләри әфсанәләри—кафәрләри һурдларыны јағмаламасыны, онлара гаршы оғуз бәјләриһннн гәһрәманлыг савашларыны өз һопузларында дүзүб гошмуш, әбәдн абидәјә чевирмишләр. Дәдә Горгуд бојларыһнн әксәријјәти јағыларла апарылан мүһарибәләрә һәср олунмушдур.

"Әсли-Кәрәм", "Новруз-Гәндаб", "Шаһ Исмајыл" дастанларында долајысы илә мнли-днни ихтилафлар әслнндә халгын сојгырымына јөнәлдилмиш әбәдн абидәләрдир. Әрәбләриһнн ислам пәрдәси алтында Азәрбајчана јүрүшләри, јоллары кәснб сојгунчулугла мәшғул олмалары "Шаһ Исмајыл" дастанындакы Әрәбзәнчи (Әрәбзәнчи сөзү сонралар тәһриф олунараг ашыгларыһн дилиндә, Әрәбзәнчи кнми јашанмышдыр) сурәтиндә үмумиләшдирилмишдир.

Орта јүзилләриһнн мәшһур ашыглары—Кәрәмин, Сары Ашығыһн, Гурбанһнни, Гәриһин, Аббас Туфарганлыһнн, Хәстә Гасымыһн, Ағ Ашығыһн шһкајәтнамәләриһндә тәкчә даһили сојгунчулуг һадисәләри дејил, Иран истибададыһнн јурдумуза тәчавүзү дә дөнә-дөнә әкс етдирилмишдир. Онлар ел-обаныһн доғма јурдундан Шәргнн мүхтәлиф әјәләтләриһнә көчүрүлмәси һадисәләриһни јана-јана хатырламышлар. Ашыг Гәриһнн Тәбриз һаггында мүсибәт-намәснндә дејиллир:

Динләјин ағалар! Сизә сөјләјим
Јаман мүшкүл олду иши Тәбризһн.
Елә көрдүм көјдән јерә од јағыр,
Бирдән јанды дағы-дашы Тәбризһн.

Ашыг Гәриб чәкәр чар илә аһы,
Белә чәнки дүнја көрмәмиш даһы,
Ваһын бәји илә Киланыһн шаһы
Бунларла көрүлдү иши Тәбризһн.

Надир шаһ Азәрбајчана јүрүш едәркән өзү илә јүздән чох аиләни Дағыстана көчүрүшдүр. Хәстә Гасымыһн да аиләси онларыһн арасында иди. Вәтәндән көчүрүлән ашыг үзүнү дағлара тутуб әлвидә дејир:

Обаларымыз сәф-сәф олуб јүкләнир,
Башы ала гарлы дағлар гал иди.

Биз ичмәдик аби-көвсәр сујундан
Сојуг сулар, тәр булаглар гал иди.

Хәстә Гасым Шамаһыдан кечәркән әһалиһнн көчүрүлдүјүнү, евләриһн бош галдығыны көрүб даһили кәдәриһни ифадә едир:

Көһнә Шамаһыһнн сәјрин ејләдим,
Әл дәјмәмиш, тәзә бағлар галыбды.
Елә көчүб кедиб улусу, ели
Ишләнмәмиш ағ отағлар галыбды.

Нечолду бу сәјваныһн јијәси?
Дәрд-гәми вар, тамам ағлар галыбды...

Ашыг поезиясында белә шһкајәтнамәләр чохдур.

Әлбәттә, тарих тарихдир. Тарих кечмишдә олмушларыһн хроникасы, снјаси идејаларыһн салнамәсидир, бәднн сөз исә образлы тәфәккүрүн ифадәсидир. Бунунла белә бәднн сөз устадлары тарихи һадисәләри өз мәрәмы үчүн васитәјә чевирмиш, чидди сензура нәзарәти алтында халгымыза гаршы јөнәлдилән идеоложи тәһрибатлары ифша етмәјә чалышмышлар. Бу јолдан һәм халг әдәбијатында, һәм дә јазылы әдәбијатда истифадә олунмушдур.

Һәм дә јазылы әдәбијат сусдуруланда, халг өз сөзүнү шифаһи јолла демшидир.

Мә'лумдур ки, Русија империјасы мнли вә днни зүлмү күчләндирдији дөврдә Азәрбајчандә гачагчылыг һәрәкәты кениш, күтләви һал алмышдыр. Ганадәјевнн јаздығына көрә, империја дөврүндә Гафгазда гачагчылыг һәрәкәтыһнн 88 фаизи Азәрбајчаныһн, галан 12 фаизи исә христиан әһалиһннн паяына дүшүрдү.

Рус вә јерли мә'мурларыһн азғынлыгы елиһн ән икид оғуларыһни јохсул даһмасындан дидәркин салмышды; чана дојан икидләр ағасыны, јахуд ону тәһгир едән мә'муру өлдүрәрәк мешәләрә чәкилир, өзүнә кичик дәстә дүзәлдир, јери кәләндә һәтта чар ордусу илә саваша кириширдиләр; Гачаг Кәрәм, Гачаг Нәби, Гачаг Сүләјман, Гандал Нағы вә Нәби гардашлары, Дәли Алы, Гачаг Танрыверди, Гаракөз Әһмәд, Дәли Јусиф, Телли Әсәд вә б. һаггында халг нәғмәләр гошур, ашыглар дастанлар јарадырдылар. Онларыһн гәһрәманлыгы илә бағлы онларла гачагчылыг—гәһрәманлыг дастанлары јараныб јајылмышдыр. Бу дастанларыһн үмуми руһу рус мә'мурларыһннн јерләрдә төрәтдији сојгырыма гаршы мүбаризәдән ибарәтдир. Гачаг Кәрәм Ирана кечәркән Залы хан ону тутмаг истәјир. Кәрәм:

Дедим бу Иранда галлам,
Русетдән гисас аллам.
Гыврылмыш мар кнми чаллам,
Иһчитмә мәни Залы хан -

-дејә Русијадан гисас алмаг истәдијини билдирмишдир.

Гачаг Нәбинин казакларла апардығы дејүш әмәлијатлары нағыллашыб Азәрбајчанын күнејинә дә, гузејинә дә јайылмыш, халг маһныларына чеврилмишдир. "Гачаг Таһрыверди" вә "Нәриман" дастанларынын мӯәллифи Ашыг Нүсејн Бозалганлы Нәриман Нәримановла бирликдә Метех галасында јатмыш, өзү дә, бу һадисәләрини иштиракчысы олмушдур.

Дастанлардан да бәлли олдуғу киими һөкүмәт мә'мурлары, казаклар гачаглары изләјәркән онларын әлә кечмәсиндә ермәни һампаларындан вә часусларындан мәһарәтлә истағадә едирдиләр. Буна көрә дә ошларын әксәријәтти сатғынлыг нәтичәсиндә гәтлә јетирилрди. Халг гәһрәманы киими шәһрәт газанан Гатыр Мәммәд Шаумјанын вә башга дашнагларын сијаси ојушларына алданыб 1919-чу илдәки һәрч-мәрчипјин гурбаны олду. Ермәни Аветис Гатыр Мәммәдин гардашы Јусифи алдадыб гонаг сахлајыр вә јола саларкән чајын ғырағында архадан хәнчәрлә вуруб өлдүрүр, сонра да башыны кәсиб бөјүкләринә апарыр.

Хатырладаг ки, Түркијәдән вә Ирандан Азәрбајчана кәтирилән, Азәрбајчанын дағлыг районларында јерләшдирилән вә архасыны империяја сөјкәјән ермәниләр јерли әһалини мәрһәлә-мәрһәлә сыхышдырыб өз доғма јерләриндән чыхармаға һанл олдулар. Рус ордусу тәрәфиндән Ирәваншын тутулмасы вә талан едилмәси, әһалинин күтләви ғырылмасы ермәниләрни әл-һолуну даһа да ачырды. Азәрбајчанын башга бөлкәләриндән һеч бир көмәк кәлмәјир, үмид һәр јердән үзүлүрдү. Бу күнләрдә "Күнәш" нәшријаты Ирәван ханынын нәслиндән олан Сәријә Хатунун синәсиндә јашатдығы баятылары "Ирәван баятылары" ады илә чап етмишдир. Ирәванда рус ордусу тәрәфиндән Азәрбајчан түркләринин күтләви гәтли, шәһәрин јандырылыб талан едилмәси, Зәнки чајынын гана бојанмасы, һеч бир јердән көмәк кәлмәси бу баятыларда көз јашы илә ифадә олунмушдур:

Ирәван гана дүшдү,
Гәфил талана дүшдү.
Тәбриз, Кәнчә кәлмәди
Голларым јана дүвидү.

Јалғызды, хан нејләсин,
Ахыдыр ган, нејләсин,
Доғмалар дөнүк чыхды
Буна дөвран нејләсин.

Өзгим гала јери,
Јурд јери, гала јери,
Гијамәт о күн гопар,
Ел көчә, гала јери.

Кафирин аманы јох,
Урусун иманы јох,

Јурд галыб ган ичиндә
Бир јана күманы јох.

Ал кејиб алландылар,
Кејишиб салландылар,
Бәјнән отурмадылар
Кафирнән јалландылар.

О дөврләрин фачиәләрини әкс етдирән белә баятыларымыз јүзләрләдир. Онларын һәр бири бүтөв бир тарихдир. Тәкчә баятылардамы? Халг ашыглары, ел шаирләри халгын дәрдини бир гәјда олараг дағлара, онларын јашадылары јурд јерләринә үз тутуб сөјләмишләр. Бу күн анадан олмасынын 175 иллијини јурдумузун һәр јериндә гејд етдијимиз Ашыг Әләскәрин ше'рләринин бөјүк гисми империя дахилиндә баш верән һәрч-мәрчлијә, таланчылыға, хачпәрәстләрин фитнә-фәсадына һәср олунмушдур. Ашыгын "Дағлар" ше'риндә вердији суаллара диггәт јетирин:

Һаны мән көрдүјүм гурғу бусатлар?
Дәрди-мәңдләр көрсә тез бағры чатлар.
Мәләшмир сүрүләр, кишнәшмир атлар,
Нижә пәришанды һалларын дағлар?

Һаны бу јайлагда јайлајан елләр?
Көрәндә көзүмдән чар олду селләр
Сејр етмир көјсүндә түрфә көзәлләр,
Санчылмыр бухаға күлләрин дағлар.

Ашыг өз сулына өзү дә чаваб верир:

Көзәлләр чешмәннән котүрмүр абы,
Дад верә дәһандә көвсәр шәрабы,
Хачпәрәстлә дүшдү нунг ингилабы,
Онунчүн бағланды јолларын дағлар.

Ахырда да:

Арсыз ашыг елсиз нијә јашады
Өлсүн Әләскәр тәк гулларын дағлар,

—дејиб өзүнә өлүм диләјир.

Ашыг Әләскәр поезијасы о дөвр һадисәләринин бүтөв бир салнамәсидир. Ашыгын шикәјәтләри фәрди килеј-күзардан даһа чох ел дәрдинин тәрчүманыдыр:

Фәләк бәрһәм едиб чох нигамлары,
Зүлмән сөндүрүб јанан шамлары,

Ғајыф көзәлләрин күл әндамлары
Мара, мура гисмәт олду дүңјада.

Ашыг "Далбадал" диванисиндә һагсызлыға дөзә билмәјиб
падшаһын өзүндән шикәјәт едир:

Әләскәрәм өз дәрдиндән дүшмүшәм бу бәһсә,
Јохсулларын күнүн көрдүм, аһ чәкиб батдым јаса,
Әрзәләр әтгаз ғајытса, шаһдан имдад олмаса,
Фәнадан көчмәк кәрәк ол јәбаја далбадал.

1918-чи илдә Көјчә чамаатынын башына кәлән фәчиәләри
Әләскәрнин ғардашы шаир Мәһәммәд өз мүсибәтнамәсиндә белә
иғадә едирди:

Һәр маһалда дастан олуб
Сөјләнир һалы Көјчәнин.
Гәһр еләди чәрхи-фәләк,
Дөндү игбалы Көјчәнин.
Дағылды атлы сүрүсү,
Таланды малы Көјчәнин.
Позулду ғурғу бусаты
Шә'ни, чөлалы Көјчәнин.

Чәрхи-ғәзанын гәдәри
Көјчәни ејләди талан.

Ғачан дағларда ғырылды,
Әсир олду далда галан.
Аман аллаһ! нә күн чәкди
Гүрбәт елдә гачгын олан.
...Дава дүшдү ел ғырылды,
Олдуг вәтәндән дәрбәдәр.
Һеч јандан хырыд кәлмәди,
Бағланды јолу Көјчәнин...¹⁾

1918-чи илдә Көјчәдә ермәниләрин төрәтдикләри ганлы савашда
онлар һижлә гуруб барышмағ бәһанәсилә Көјчәнин адлы-санлы
адамларыны көрүшә дә'вәт едирләр. Онларын арасында Көјчәнин ән
чох севилән ашығы Нәчәф дә варды. Ермәниләр ел ашығынын
чылпағ күрәјинә ғажнар самовар бағлајыб ишкәнчә илә өлдүрүрләр.
Нәчәф һәлә ғазаматда оларкән онунла биркә јатан Кәблә Рәһимә
үз тутуб дејирди:

Кәблә Рәһим, сөјлә ашыг Әсәдә
Мәним әһвалыма ғалсыһи ағласыһи.

Ариф мәчлисиндә, алим јанында,
Һәмишә јадьна салсын ағласыһи.

Өзүм зиндандајам, ғәлбим узағда, Фәләк мәни/накам ғојду бу
вахтта,

Кәнчәдә, Шәмкирдә, Товуз, Ғазахда
Јәралы "Дилғәми" чалсын ағласыһи.

Дашнағ ғыш ејләди баһар, јазымы,
Ешидән ағлајар хош авазымы,
Синәси сәдәfli телли сазымы
Әсәдә декинән чалсын ағласыһи...

—дејән ашығын аһ-наләси аләми көтүрүр. Әлбәттә, ашыг Нәчәфин,
Сәмәд ағанын ганы јердә ғалмыр. Онлары ғәтлә јетирән дашнак
Суликовун өзү Көјчә икидләри тәрәфиндән ғәтлә јетирилир. Бу
һадисәјә көрә ашыг Әсәдлә ғардашы Мәһәммәд һәбс олунур.
Мәһәммәд бир мәктубунда јазыр ки, мәни 7 ај ат арабасына ғошуб
ғазаматын зибилени дашыдырдылар. Сонра да шишү ғыздырыб
ајағыма вә башыма басырдылар. Көјчәнин о заманкы ишбиләнләри
Әсәди вә Мәһәммәди ғазаматдан гачыра билирләр.

Халғ әдәбијјатынын вә ашыг јарадычылығынын ажры-ажры
жанрларында халғымызын сојғырымыны өзүндә еһтива едән
нүмунәләр чоһдур.

Бу тарихи фәчиәләримиз 3 јазылы әдәбијјатда да дәрин из
бурахмышдыр.

Ғејд едәк ки, империјанын истәр чар үсули-идарәси дөврүндә,
истәрсә совет дөврүндә сензура мүстәмләкәчилик сијасәтинә
тохунан әсәрләри ғадаған едир, әввәлки кими јенә дә икибашлы
сијасәт јериридди. Әдәбијјатда әсас хәтт, апарычы мотив бөјүк рус
халғына сәдағәт, халғлар достлуғу, бејнәлмиләлчилик руһу һаким
иди. Буна бахмајарағ әдәбијјат мүхтәлиф әдәби пријомларла чар
Русијасынын мүстәмләкә сијасәтини, түрк халғларына ғаршы
јөнәлдилдән кизли вә ачығ Пјотр сијасәтини ифша едән әсәрләр
јазыр, өз јарадычылығ амалларына садиғ ғалырдылар. Вахтилә
һәбсханалара атылан Г.Б.Закир, мүәллимилији әлиндән алынған С.Ә.
Ширвани, мүстәмләкәчилик ғаршы трактатыны јазан М.Ф.
Ахундов, XX јүзилдә Мирзә Чәлил, У. һачыбәјов, М.М. Нәввәб,
М.С. Орлубади, М.Ә. Сабир, һ.Чавид, Ә. Чавад, М. һади вә б.
мүхтәлиф сәпкили әсәрләриндә империјанын сојғырым сијасәтини
ифша етмишләр. Ичтимаи хадим вә јазычы Н. Нариманов һәм
публисистик мөғалә вә пјесләриндә, "Баһадыр вә Сонд" әсәриндә,
"Көһнә кәндин сәркүзәшти" һекајәсиндә империјанын дини ажрылығ
сијасәтини ифша етмишдир. "Көһнә кәндин сәркүзәшти"
һекајәсиндә әдиб чох усталыгла бир кәндлә јашајан ики тајфанын
мүнасибәтини тәсвир едир. Онлардан бири чох һиждәкәр, хәбәрчи,

¹ Әләскәр оґағы. Бахы, Јазычы, 1991, с.76-77

хəјанəткар, гоншу тајфаја хəјанəткарлыг едэн тајфа ким тəсвир олунур. О бирн тајфа сакип, фугара, гапунгулу, хаггыны тэлəб едэ билмəјөн бир келəдир. Н. Нəриманов онларын адларыны гəсдэн тəрсинə јазмышдыр—Инəмрəе, Намлəсүм—јə'ни ермəни вə мүсəлман.

Һ.К. Санылынын "Турут гачаглары" поемасында гачаглары, онларын ашлелəринə вə онлары кизлэдəнлэр гəршы рус казакларынын вəшпиллклəрин бугун кеншилтији вə тəфəррүаты илэ тəсвир олунмушдур. Һ.К. Санылы "Намус давасы" поемасында исə рус ордусу вə онун команданы Сиспановун Кəпчəјə јүрүшү, Кəпчэдə тэрəтдији ганлы фачиэлэр, Чавадханын гəһрəманлыгы вə оғлу илэ бирликдэ һələк олмасы тарихи һəгигəг кимн өз əксини тапмышдыр.

Бөјүк шаир Сəмəd Вурғун Сиспановун Бакыја јүрүшүнү, ахытдыгы ганлары чох усталыгла "Аслан гəјасы" нағыл поемасында əкс етдирмишдир. Халгымызын тарихи фачиэлəрини ш'р, поэма вə пјеслəриндэ донə-донə, јана-јана тəсвир едэн С.Вурғун "Вагиф" пјесиндэ һәм Гачарын тəkдүјү ганлары, һәм дə Шималдан кəзлənən даһа горхулу тəһлүкəни мүдрикчəсинə үмүнилəшдирмишдир. Бу тəһлүкəнин даһа реал мənзэрəсини исə Ј.Вəзир "Ган ичиндэ" романында тəсвир елəмиш, Гарабагда ермəни мəликлəринин часуслуг фəалијəтини ашкарламышдыр. Јусиф Сəмədоғлу "Гəтл күнү" романында 1797-чи илдэ Гачарын Гарабагда тэрəтдији чинајəти, 1937-чи ил репрессиясыны, 1957-чи ил бəрəэтини чарпазлашдырыб оригинал бир үслубда үмүнилəшдирмишдир. О, долəјысы ермəни часуслугуну да ифша етмəји унутмамышдыр.

Хатырладым ки, сонунчу јүз ил далбадал күтлəви сојгырым иллəрин кимн даһа ардычыл, даһа планлы олмушдур: Фикир верин, 1897-чи ил индики Ермəнистан адланан бир чох гəзалардан јерли түрк əһалисинин Түркијəјə кəчүрүлмəси, 1905, 1910, 1914-18, 1920-1921, 1927-30, 1937, 1941-45, 1948-1953, 1965, 1981, 1988.

Бу иллəрин һамысы Азэрбајчан түрклəрин үчүн милли гырғын, кəчкүнлүк, дидэркинлик иллəри олмушдур. М.М. Нəввəб "1905-1906-чы иллəрдэ ермəни-мүсəлман давасы", М.С. Ордубади "Ганлы иллəр" əсэрлəриндэ бу ганлы һадисэлəрин реал тəсвирини вермишлэр. Əлбəттə, бунлар бəдин əсəрдən даһа чох һадисэлəрин реал мənзэрəсини əкс етдирən публицист əсэрлəрдир.

Бу публицистиканын өзүндэ мүəллифлəрин дахили јангысы, милли гырғынын дəһшəтлəри, лəкəси һеч вахт силнмəјөн ислэр бурахмышдыр. Ону да хатырладаг ки, һələ 1890-чы иллəрдэ дашнаг террорчу гулдурлары рус империясынын вəситəчилији илэ Гафгазы əлэ кечириб ермəни-дашнаг дəвлəти јаратмаг хүлјасына дүшүмүшдүлэр.

1905-чи илдэ Бакыда вə Гарабагда тэрəдилən бу ганлы чинајəтлэр Ч.Чаббарлы дүһасында бөјүк мəһарəглə сəһнэлəшдирилмишдир. О, "1905-чи илдэ" пјесиндэ империянын "Парчала, һаким ол" сиясəтинин ич үзүнү усталыгла ачмышдыр.

Əлбəттə, Чаббарлы да һаким "Халглар достлугу" идејасына садиг галмагла Азэрбајчан халгына гəршы јөнəлдилən милли гырғыны заманын тэлəбинə ујгун олараг синфи мүбаризə илэ əвəз етмəјə мəчбур олмушду.

Елэ бурадача М.С. Ордубадинин "Ганлы иллəр" əсəриндən бир һадисəни јада салмаг јеринə дүшəрди.

1905-чи ил декабрын 26-да Чаваншир маһалынын Үмидли чамааты һеч бир јердэн кəмəк кəлмəдијини кəрүб бир азча əшјаларындан вə азугə кəтүрүб кəнддэн чыхырлар. Һəјвалы кəндинин јахынлыгында досту Абрам онлары сахлајыр (Шушда ағыр күнлəрдэ Исмајыл кəндхуда Абрамы азугə илэ тəмин етмишди) вə онун кəндиндэ кəчələмəји тəклиф едир. Кəчə дашнаг гулдурлары элијалын чамааты мұһасирəјə алыб кишилəрин башыны кəсир, гадынлары, ушаглары да башына мүсибəтлэр ачырлар. Бу да бизим халглар достлугумуз! Əлиндэ халглар достлугу јалныз бизим эдэбијјатымызда кениш əкс-сəда доғуруб күтлəви шəкил алмышдыр.

Азэрбајчан совет эдэбијјаты социалист чəмијјəтинə вə коммунист идеалына хидмəт етсə дə, јазычылар ажры-ажры жанрларда мұхтəлиф бəдин вəситəлəрдən чох мəһарəтлə истифадə едэрəк чох мəһарəтлə кечмиш империянын алчаг нијјəтлəрини ифша едир, һәм дə совет дəврүндэ, репрессия иллəриндэ халгымызын башына кəтирилən фачиэлəрин өз əсэрлəриндэ əкс етдирдилэр. М.С.Ордубади, М.Ибраһимов, Мақули, С.Вурғун, Б.Азəроғлу Күнеј Азэрбајчанда баш верən һадисэлəри, М.Һүсєјн, С.Рəһимов, Мир Чəлал, Əли Вəлијєв, Ə.Мəммədханлы, Ə.Аббасов вə б. вəтəндаш мұһарибəси вə репрессия иллəринин чинајəтлəрини əкс етдирən əсэрлəр јазмышлар.

1988-чи илдэ Азэрбајчан əһалиси ермəни гулдурларынын элилэ гəдим торпагларындан сон нəфərə гəдэр говулду. Бундан сонра ермəнилəр Јухары Гарабағын Азэрбајчан əһалисини доғма јувасындан дидэркин салды. Сонра исə əграф рајонлары зəбт етди. Бунула да халгымызын јени-јени фачиэлəри, мүсибəтлəри башлады. Бүтүн бунлар вə һэмчинин 1990-чы ил 20 јанвар гырғыны эдэбијјатымызда фачиə жанрына даһа түнд, даһа дəһшəтли мотив кəтирди.

Эдэбијјатда шəһидлик мөвзусу И.Шыхлы, Х.Рза, М.Араз, Б.Ваһабзadə, Габил вə б. мұхтəлиф жанрлы əсэрлəриндэ јени истигамəт алды. Нəинки эдэбијјат адамлары һəтта əли гələм тутанлар-јашлылар, орта мəктəб шакирдлəри, ел шаирлəри, ашыглар, ордуда дөјүшən əскэрлəр, əскэр јолу кəзлəјən нишанлы гызлар, јурдундан-јувасындан дидэркин дүшən, чадырларда үмидлə јашајан инсанлар, шəһидлəрин ата-аналары, гардаш-бачылары, оғул вə гызлары — һамы, һамы ичəрисинин аловуну, одуну кəз јашларына гатыб ағ вərəглəрə тəkүр — ш'рлəр, һекəјəлəр, бајатылар, хатирəлəр һələ жанры белə билнмəјөн мұхтəлиф сəнкили јазылары илэ тəсəлли тапырлар. Бүтүн бу јазылары

тогласан, бөлкә дә жүз јох, мин чилдләрлә бүтөв бир фачиә китабханасы јаранар.

Әдәбијатда сојгырым-шәһидлик мөвзусу һәлә буцдан сонра чилд-чилд монументал әсәрләрин јазылмасына сәбәб олачак.

Јалныз сон он илдә јаранан әдәби материал чохла јени-јени арашдырмалар тәләб едир. Әдәбијатшүнаслыг вә әдәби тәнгид бу процесси дигтәтлә ејрәниб дәјерләндирмәлидир.

Н. Г. Гейдаров

В ГОРАХ ЗАНГЕЗУРА

(Отрывок из книги)

...На совещание к генералу Нжде в Агарак поехало немало азербайджанцев. Это были беки и кулаки из селений Ходжаган, Мянлджвань, Хорама, Искендербейли и других, антисоветски настроенные и готовые к активным действиям против революционных слоев трудящихся, в первую очередь против коммунистов.

Генерал Нжде говорил с балкона двухэтажного дома Епрем-бека Кешиш-оглы, а собравшиеся слушали его, стоя внизу, на улице.

Генерал утверждал, что дашнакская Армения в войне с Советской властью не одна, что ее опорой являются англо-американские империалисты, которые вовлекают в эту войну и Турцию. Он заявил, что американцы и англичане щедро снабжают продовольствием и промышленными товарами население Армении, а их войска — вооружением и обмундированием.

Империалисты Антанты, действительно, более чем щедро снабжали вооруженные силы дашнаков. Вот что пишет об этом на основании архивных документов М. Б. Траскунов в книге "Кавказская Краснознаменная":

"Дашнакская армия питалась американским хлебом. Только в июле 1920 года США отправили в Армению продовольствие, оружие и боеприпасы на 50 тысяч солдат.

Заигрывание США с дашнаками вовсе не мешало Англии, Франции, Италии и другим империалистическим державам добиваться территориальных захватов на Ближнем Востоке и Закавказье и в Армении. Правительство Ллойд-Джорджа, заботясь о повышении боеспособности дашнакской армии, в 1920 году поставило ей вооружение и обмундирование на 40 тысяч солдат, а Франция — 10 тысяч винтовок и 10 миллионов патронов".

Мы знали, что в Зангезуре крестьяне остро нуждались в продовольствии. Это стало особенно очевидным после состоявшегося 27 марта в Герусах совещания генерала Нжде с представителями контрреволюции Кубатлинского уезда, когда в азербайджанские села стали часто проникать армяне для закупки зерна.

Дикий произвол дашнакских банд, затеваемые ими братоубийственные войны с другими народами Закавказья, поголовная мобилизация мужчин в дашнакскую армию, тяжелые налоги — все это создало для армянского народа невыносимые условия жизни. Крестьяне Армении, находясь в таком положении, прекратили доставку хлеба в город.

"Армения совершенно опустилась как экономически, так и морально, — говорилось в декларации представителей трудящихся масс Армении съезду народов Востока в Баку 4 сентября 1920 года, — она гигантскими шагами идет в пропасть смерти. Под властью бандитов-маузеристов рабоче-крестьянские массы Армении окончательно терроризированы".¹

Вернемся, однако, к совещанию у генерала Нжде. Собравшиеся беки и кулаки Кубатлинского уезда, веря в болтовню генерала, стали потрясать винтовками и кинжалами, обещали всячески помогать дашнакам. Но в конце этого своеобразного совещания попросил слово старик Аслан-бек Султанов из селения Искендербейли.

— Вы, господин Нжде, — сказал он, — должны понять, что не прошло еще и года после кровавых событий, когда дашнакские войска под вашим командованием уничтожили здесь сотни селений, расстреляли немало несчастных безоружных людей. Я заверяю: мусульмане вам не поверят и никто за этими пустоголовыми людьми, которые здесь бряцают оружием, не пойдет.

Это выступление произвело отрезвляющее воздействие на всех присутствующих, в особенности на самого генерала Нжде, который тут же повернулся и ушел к себе домой.

Аслан-бек не был состоятельным человеком. Он хорошо знал классиков восточной литературы — Фирдоуси, Саади, Хафиза, Омара Хаяма. Самым тяжелым преступлением он считал убийство человека, — к какой бы вере и национальности он ни принадлежал. Ему был противен этот спарпет², который пролил реки крови невинных людей, а теперь, будто забыв об этом, призывает объединиться против большевиков.

Итак, сговор генерала Нжде с азербайджанскими контрреволюционерами не удался. Рассказал нам об этом один из присутствовавших на совещании в Агарак. Самолюбный же Аслан-бек до конца жизни так ничего и никому не рассказывал об этом.

После совещания у генерала Нжде с территории, занятой дашнаками, люди стали проникать в азербайджанские селения. Как-то мы — Его Газарян, Геюш Гумбатлиев и я, — выйдя прямо из леса, подошли к дому Геюша в селении Новлу и увидели здесь трех армян из Герусов. Столкнувшись с нами, в особенности же с Его, которого они хорошо знали как большевика, они собрались было уйти, но мы их вернули.

Встреча с этими тремя была для нас очень кстати. Последние несколько дней мы никого не посылали в Герусы, боясь потерять

¹ Журнал народов Востока, № 1, октябрь 1920 г., стр. 49.

² Спарпет — военачальник.

товарищей. Теперь же сразу решили оставить этих трех на созванном нами митинге, где мы должны были подробно информировать жителей селения об обстановке, сложившейся на территории уезда, который контролировали дашнаки. Мы считали, что привлеченные таким образом к участию в совещании трое армян в дальнейшем расскажут в Герусах народу о том, что здесь слышали.

На митинге мы говорили о международном положении советских республик, о том, что по всей России, а также на Украине, в Белоруссии, Туркестане, как и во всех трех республиках Закавказья, установлена Советская власть.

—В одном только Зангезуре, на этом крохотном клочке земли, пока еще держится дашнакская власть, говорили мы.—Скоро, однако, армянский народ поможет трудовому населению Зангезура освободиться от аферистов-дашнаков, бесстыдно продавших интересы своего народа империалистам Запада. Передайте об этом, граждане, кому можете, а те пусть в свою очередь передают всем, что в самое ближайшее время Зангезур освободится от дашнаков, этих злейших врагов армянского народа.

К концу нашего выступления нам аплодировали все присутствовавшие на митинге крестьяне, в том числе и гости из Герусов.

- ◆ Н.Г. Гейдаров. В горах Зангезура: Воспоминания о годах борьбы за победу и укрепление Советского строя.—2-е изд.—Баку, Азэрнешр, 1986,—237 с.

СƏРИЛЈӘ ХАТУНУН "ИРƏВАН БАЈАТЫЛАРЫ" КИТАБЫНДАН:

Ирəван гана дүшдү,
Гəфил талана дүшдү.
Тəбриз, Кəнчə кəлмəди
Голларым јана дүшдү.

Əзизим гала јери,
Јурд јери, гала јери.
Гијамət о күн гопар
Ел кəчə, гала јери.

Ирəванын бағлары,
Чичək ачыб тағлары.
Ким кəријə дөндəрəр
Өтүб кəчən чағлары?

Дашдан ағыр,
Даш кəлир, дашдан ағыр.
Бу јурдун гара бахты
Кəлибди башдан ағыр.

Кафирин аманы јох,
Урусун иманы јох.
Јурд галыб ган ичиндə
Бир јана куманы јох.

Дағлар сыралы галды,
Икид жаралы галды.
Һажымыза кəлэн јох
Еллэр аралы галды.

Ирəванын дəрди вар,
Дəрд ичиндə мəрди вар.
Ордулар ган ахыгды
Сəнкəр олду һər дивар.

Бу чанымда чан ағлар,
Јараларым ган ағлар.
Памəрдлэр једин кетди,
Јетишмəди гонахлар.

Бу дағлар гар шəнди,
Дəрөлэр тар шəнди.
Јајлағлар јалын олду
Башыма гар əлəнди.

Ағрыдағы ағрымды,
Һər јарама сарғымды.
Ирəванын бағлары
Мəним гара бағрымды.

Əзизим гар аланды,
Бу дағлар гар аланды.
Јағы бир гурғу гурду
Ел елдən араланды.

Дəрдим дш илэн галды,
Јурдум слинэн галды.
Вəтən гүрбətə дөндү
Көзүм селинэн галды.

Евим олдиара галды,
Адым аддиара галды.
Ханын гəбри алынды
Вəтən јаддиара галды.

Ал дейиб алаандылар,
Кейниб салгадылар,
Бөйүн отурмадылар
Кафиргөн жалгадылар.

- ◆ Сәриңгә хатун. Прован бајатылары. Бақы, "Күнәһи" нәһриҗаты, 1998.

Мәммәд Орұч

Җытычы

КӨЧҮРҮЛМӘ

(Романдан ырыя)

...Чамаат вагонлара минәндә дә төләспрдиляр.

Вагонларын ганысы агзында бир-бирини игәләҗөннәр дә вар иди. Ошлары вәтәндән ашаран (бәлкә дә әбәдән ашаран) бу гатара да биринчи минмәк итәҗирдиляр. Иш о јерә кәлиб чатды ки, көчүрүлмә комиссијасынын сәдри рус дилиндә кобул бир сөјүн дә сөјдү, бу чамаатын чохусу рус дилиннн бивмәсә дә, бу сөјүнүн мәнасыны биширдиляр.

Һәтта Шүмал Әһмәдин оғлу Умуд учадан:

—Дәдә, гој кеңим она бир сивлә чәким деди.

Көчүрүлмә комиссијасынын сәдри чамааты оңсуз да тынчыкдырылды; әһидәкәи гамчыны һавада јештә-јештә, позуг азербайҗан дилиндә тез олуи, тез олуи, гатар сизи көзләмәјәчәк, гатарын графиги вар, дејә-дејә гатарын о башына, бу башына гачырды.

Алапачаны вагона миндирәндә дә чамаатын башына ојулар ачды, һәлә аз галмышды гачсын. Јүзүн бишәјинә донамаш саһибини дә бир хејин јерлә сүрүдү. Вә ахыры мәчбур оидулар ки, оңу да јерә гадынларды, јәгнн ки, әлвәриндән бир иш кәсәјди, бу һеч ошларын да јадына дүнмәзди... Ошлар оғул-ушагла, гыз-кәлишлә бир јердә вагонларын һәлә бағланмамыш ганысындан Дәвәли стансијасынын ачыг мејданчасына бахырдылар. Бурада исе санки тамаша көстәрширди...

Вагонун ичиндә ајагларынын чидарыны ачадан сонра да ат бир хејин јериндән төрәнәмәди. Һәр шејә, һәр јерә горха-горха бахырды, елә биш ашләјырды ки, даһа торнағын үстүндә дејил.

Тојуг-чүчәшнн гыншгартысындан, мал-һејванын, гојун-тузунун мәләртишнндән, ит-ишиннн зинкәтшнндән, оғул-ушағын сәк-күјүндән гулаг тутулурду. Хысын-хысын ағлапачлар исе јалпыз гадынларды, јәгнн ки, әлвәриндән бир иш кәсәјди, бу һеч ошларын да јадына дүнмәзди... Ошлар оғул-ушагла, гыз-кәлишлә бир јердә вагонларын һәлә бағланмамыш ганысындан Дәвәли стансијасынын ачыг мејданчасына бахырдылар. Бурада исе санки тамаша көстәрширди...

Бу тамаша баха-баха ағлапачлар да варды, күләннәр дә. Зейнәб арвад да мејданын ортасында иди вә көчүрүлмә комиссијасынын сәдриннн јахаламышды. Сәрунурду ки, сабаһ оғлу Муса кәлә оңу

нечә татачаг бәс? Амма комиссијанын сәдринә һеч нә гандыра биширди...

Алмураддын көзләрн өз көкүндән олан адамлары ахтарырды. Итәҗирди көрсүн ки, әһидәкәи оғлу Балаһ һансы вагондады, пејләјир, дәрән Варган гызыны јола салмага кәлмәјиб ки?! Амма мејданын ортасына чыхмага да уташырды. һамы сәрунурду ки, Варганын гызыны апарырышынымы? О, да нечә десни ки, оңу Балаһ биләр, нечә десни ки, Балаһ мәннән һесаблашмыр даһа. Арвады исе көзүнүн јашыны ахыдырды; һәлә оңун бачылары, гардашлары да кәлиб чыхмамышдылар.

—Шејә ағлајырсаи, ај Сона бачы, —кефли Әвәз деди, —еләнн кәләи вәј да тој-бајрамды. —О күи бу сөзү елә һамы бир-биринә дејирди. Санки чамаат бир-биринә бундан башга демәјә сөз тапмырды. Амма о, итәҗирди ки, ушаглары да ағласын... Амма вагона минәндән сонра ошларын кефли лаи көкәлишиди, үз верәјинн бәлкә дә чыртыг чалыб ојнајардылар: биринчи дәфә иди ки, вагона минширдиляр, гатар көрүрдүләр, стансијаны дөврәјә алмыш миншопнерләрә, јагагы-јагагы әскәрләрә тамаша еләјирдиляр. Бу стансијада әсл тамаша исе көзләнишкәдән башлады. Стансијанын перронунда пејдә олан бир дөстә зурначыдан бирини зурначы Вәзкенн тапыды...

Мүһарибәдән габаг да, мүһарибәдән сонра да Бөјүк Велдә елә бир чал-чағыр, тој-дүјүн олмазды ки, Вәзкеннз кечени.

Амма бу чал-чағыр нәдән отру иди, ашгаја бишкәди: һәр һалда белә чыхырды ки, ошлар елә чала-чала, ојнаја-ојнаја көчүрләр бу јердән...

Гара зурнанын сәси адамы једди јердән дәлиб кечирди. Көчүрүлмә комиссијасынын сәдри дә әһидәкәи гамчыны һавада јештә-јештә чамааты ојнамага чачырырды. Санки тој иди, о, да бу тојун тојбашысы... Ким ојнајарды ки, белә күндә? Зурналарын сәси адамы једди јердән дәлиб кечирди...

Бу зурналарын сәси оңун да јарасына көз басды.

Оһмәдик, бу күнү дә көрлүк, ај Алмурад, —Кефли Әвәз деди, оһмәдик...

Тој бајрамды, ај чамаат, —кимсә дәли киши гыншырды, — ешән кәләи вәј тој-бајрамды.

Ахы, бунун кејин тој-бајрам иди? Белә дә тој-бајрам олардымы?

Сыга јағыш исе ара вермәдән јагырды.

Көчүрүлмә стансијасынын сәдри коммунистләрн адба-ад чачыранда вә бу коммунистләр төрәдүд еләмәдән вагонлардан дүшүб ортаја чыхады, бу зурначыларын габағында гөзларыны галдырыб ојнамага башлајанда о, мин ишкүр еләди ки, һәлә нә јахны ки, она партија билетн вермәјибләр...

Коммунистләрн ортадан чыхмага тојмурдулар, чүнки ошлардан саваја ојнајан јох иди. Ошлар да чинширн әсә-әсә, бир-бириннн үзүнә баха-баха ојнајырдылар. Амма буна ојнамаг демәк олмазды. Бу

коммунистларни чокусу мұһарибә ишлөриндә арха чәбһәдә галан јашлы, аһыл кишилерди вә шүбһә еләмирди ки, олар арха чәбһәдә аз әзијәт чәкмејибләр. Һәр һалда Вединни дәрди-сәри о кишилерни чийишдә олуб. Мұһарибә ишлөриндә Ведијә о кишилерни кәлкәси дүшүшүдү.

— А почему женишны не танеујут?—Јарағлы-јасағлы әскәрләрни башында кәлмиш забитиш күлә-күлә дејији бу сөзү чох чыдан бир хәбәр кими гәбул еләјән кочүрүмә комиссијасынын сәдри арваллары ортаја чыхармағ үчүн вагонларга сары чумду, амма бунун хејри олмады, һәлә ки, Бөјүк Ведида партијанын үзвү олан зәңгән хејлагы јох иди.

— Адыма бир партбилет јазын вериш, мән дә ојнајым,—деди Хонгәдәм уадаш деди вә үзүнү кочүрмә комиссијасынын сәдришә тутуб әләвә еледи, — ојнамајан лан иттиш гызыды...

Ачыг-сачыг данышдығына корә Хонгәдәмә дәли дејирдиләр. Амма бу дәли һәлә дә он ил габаг чәбһәјә јола салдығы әрниш јолуну көзләјирди; өзүнүн үч ушағы илә бир јердә әрниш биринчи арвадындаш олан гызыны да бөјүдүрдү...

Сонра он-он ики јашлы үч-дөрд оғлан ушағы да ортаја чыхды ки, бу ушаглар да о коммунистларни ушаглары, нәвәләрни иди вә сиду үрәкдән ојнајан да бу ушаглар иди.

Сонанын бир шикаранчылығы да бачы вә гардашлары сарыданлы; онлары јола салмаға кәлмәмишдиләр. Әрниш дә бу барәдә нә десни? Алмурад өзү дә кәнардан стансија ахынан адамларын арасында гөһум-гардашыны ахтарырды. Фикришдә тутмушду ки, бу ајрылыг анында Гаракиләјә бәзи мәсләһәтләр дә верәр.

Гәфишдән Һовасапы көрәндә көзләринә ишанмады.

— Бу Һовасап дејими?— Арвалындан сорунду.

— Һовасапы, — Сона деди, — Һовасапы.

Һовасап нә бу зурначыларга бахырды чә дә бу зурначыларын габағында ојнајан истанмыш коммунистләрә. Һеч она да фикир верән јох иди. Ону елә бил палтарлы-папазлы суја басыб чыхармышдылар. Саға, сола, архаја бөрланырды. Һисс олунурду ки, кимисә ахтарыр. Шалварынын балаглары тамам налчыга батмынды. Һисс олунурду ки, гача-гача кәлиб...

— Һовасап!!!— Јашиз өз адыны Алмурадын дилишдән ешиләндән сонра Һовасапын көзләрн күлдү.

Алмурады елә гуагламышды ки, елә бил бир саат габаг ајрылмамышдылар.

— Нәшир, ај Һовасап, нә дејирсән?— Һовасапы өзүндән араламағ итәди. Һовасап нә елә бил дилиш-ағы олмајан бир конәк иди. Саһибшиш нә нә чох вачиб бир шеји јетирмәјә чалышырды.— Дилеян корәк, ај Һовасап, утанма.

Һәр һалда о, Һовасапын нәјә корә кәлијиши баша дүшүдү. Ону да баша дүшүдү ки, Һовасап бу сәбәби сөзә чевирә билмир. Елә он марагысы да бу иди. Амма Һовасап бәзи шејләрн она гандырды.

Ону ишандырды ки, о, да бурда кок салмајачағ, гајыдачағ... Она ишан еләди ки, бу күн бурдан сизн кочүрән, сабаһ да бизн кочүрәчәк...

О, ағыша да кәтирмәзди ки, Һовасапын ағыша бәлә-бәлә шејләр дә кәлә биләр.

— Сизн кочүртмәзләр, Һовасап,— деди,— сизн кочүртмәзләр. Фикир еләмә, өзүн дә јери, сәшн таныјашларга видалаш, сәлә бахырлар.

Һовасап бу сөздән сонра ондан араланса да, һеч кимә јанашмады, бир гыраға чәкишиб стансијанын перронунда ојнајашларга, бу ојнајашларга гызышдыран зурначыларга тамана еләмәјә башлады.

Нәфәсләрниш дәрмәк, бир һовур динчәләмәк үчүн зурначылары стансијанын аниханасына апарсалар да, стансијанын перрону сәјрәләс дә, кочүрүмә тәнтәнәси башга шәкилдә давам еләјирди.

Кочүрүмә комиссијасынын сәдри кочүрүләнләр адындан данышмағ үчүн сөзү Мошпа Вәлинин оғлу Мирзәјә верәндән сонра да Мирзәнин партијаја нәчә бир сәдагәтли әскәр олдуғуну, мұһарибәдә нәчә медал алдығыны гејд еләди. Сәшн демә, гөһум-гөһумшудан донос јазмағда ад-сан газанмыш бу Мирзә, бу сәдагәтли партија әскәри һеч үзүндән әмәлли-башлы охуја да билмирини.

Бу чыхышдан да мәлүм олду ки, чыхышчы партијаја, һокумәтә, кочүрүмә комиссијасына чамат адындан өз дәрнн мишнәт-дарлығыны билдирир ки, онлары бәлә тәнтәнә илә јола салырлар вә ошлар бу тәнтәнәшн өмүрләрн бөју унутмајачаглар.

Даһа үч коммунистни бу сајаг чыхышындан сонра кочүрүмә комиссијасынын сәдри сорунду ки, бәнкә јенә сөз демәк итәјән вар? О аначан Алмурадыш ағыша да кәлмәзди ки, бу тәнтәнәдә о, да чыхыш еләјәр. Ахы, о, һеч вахт издешам габағында сөз демәмишиди. Бирдән-бирә прәли јерлиш, мәктәб ушағы кими әлиши јухары галдырды:

— Мән чыхыш еләмәк итәјирәм,— деди.

Сыга јағыш кишилерни дә чокусуну вадар еләмиши ки, перрондан чәкишләр, вагона чыхышлар вә бу тәнтәнәјә гыз-кәлиш кими вагонларын гапысындан тамана еләсишләр.

Кочүрүмә комиссијасынын сәдри она сөз вермәмишдән габаг онун шәхсијәти илә дә мараганды вә мәлүм олатда ки, о, партијачы дејил, бир гәдәр фикрә келәндән сонра:

— Даныш,— деди...

Алмурадын јығынчағда чыхыш еләдијиши бирдән-икијә ким кормүшдү ки? Һамы һејрәтлә она бахырды. О, нәс һараја бахдығыны өзү дә билмирди. Амма демәк итәјирди ки, ај чамат, бизн отуз ики ил габаг да бурдан зорла кочүртдүләр, амма ики ил сонра гајытды, бирлијимизни күчүнә гајытды, јенә гајыдачағы, она билеши ки, ики илдән сонра јох... Амма ики јүз илдән сонра да олса, гајыдачағы!!!

Бу сөзләрн нәчә дилишә кәтирди, нәчә сәјрәди, билмәди, амма архадан она вар сәлә,— һалал олсун!— дејән адамын Мәшәди Паша

“ЕРМӘНИСТАН АЗӘРБАЙҶАНЛЫЛАРЫНЫҢ СОҖҖЫРЫМЫ” КИТАБЫНДА:

...Зәңкибасар кәндәринин таланы давам едирди. Кәндиләрнн әкәсәринә кириб дағьтмыншылар. Сарванлар кәндиндә сәһәр вә күнәртә бир нечә дөфә чәнд етдиләр кирешиләр. 660 евин бүгүн кишиләрн чөлдә, кәнднн сүрафында даҗанмыншылар, евләрн, адамлары, арвад-ушағы горујурдулар. Заставанын командирн полковник Јунус Ширинов тез-тез кәндә кәшп, адамларә бшдирди ки, онлары машыла апармаг итәсәләр кетмәсншләр. О, мишијәгчә ләзкин иди, чох сары өлдуғу үчүн вә паспортунда мишијәтнин рус јаздырдығындан шүбһәләкәмирдиләр, јанында ситјат етмәдән дашышардылар. Ешитмишиди, Сарванлар кәндинин адамларыны машыла долдуруб апарачаг, киров сахлајачаглар.

Ики күн иди ки, Јеревана вә Мехмандар кәндинә кәдәг јошлары ермәншләр нәзарәт алтында сахлајырдылар. Кәнддән чыха бшдирдиләр. Рәнчбәр кәндинин дә мүһасирәјә алымыншылар. Неч ким постундан кетмирди. Гоншу кәндиләрнн адамларына тутулан дшвандан сонра ев, мүлк, вар-довләт јалдан чыхды: намус, бир дө арвад-ушаг, кәнддә олан гөчалар иди, онлары дүшүндүрән, јағы күлләсинин габағына чыхмаға вадар едән.

Кечә саат он ики рәдәләриндә Искәндәрјан кәндә кәнди. Бшдирди ки, онлары АзәрбајҶанын сәрһәдшинә апармаг үчүн шәһәрдән автобус кәшп.

Бир саатдан сонра автобуслар кәндә дөддү. Намысында да әли сшаһлы адамлар варды. Прокурор комәкчиси Мкртычјан, автомобил мүфәттинши Восканјан, капитан Бабаханјан да кәлмишиди. 20 дәгнәгәнин ичиндә 48 автобус, "ЕрАЗ", тәчвин јардым машышлары, јүкүнү өзүбәналдан, тәһнәш машышлар мейданда бир-биринә сојкәнди. Прокурор, мишис рәнәш онларын тәһлүкәсизлијн үчүн там тәһнәшат вериб машышларын кәндә кирмәсннә һаш ошмушду. Ләкин азәрбајҶанлылар һәрбчиләр олмадан автобусларә отурмајачағыны дејәндә сөз верәшюрнн сифәти дөндү. Таланчылар кәндә дағылды, һәјәтләрә долуб евләрә кирип, талап едирдишәр.

Сарванларда да адамлары гол зоруна чөдә атыр, дојуб малына саһиб олурулар. Евниндән чыхап, дүшмәндән чаныны гуртаран даҗаныб гоншусуну кәлмәшди, үз гојурду сәрһәддә доғру гачмаға. Мәзлум ишәшларын үмид јерн сәрһәд, һавадарлары јанын пагоншу әскәрләр иди. Бурада да габағы кәснб јолда ахтарын апарырдылар. Әлшәв Аббасы сахлајыб чибшин бошагдылар. Бшдирдишәр, онун нулу чождур, гызылы вар, тәкид етдишәр ки, пулунын, гызылынын јеринн дегини. Тез-тез дә голларындан јанышыб артезиан сујуна салыб чыхарыр, боғуб өлдүрәчәкләрн илә һәдәләјирдишәр. Елә дә етдишәр, бузлу суда боғуб, мейитнин кәнара атдылар.

Гачгынлар сәрһәддин заставасына јығышмышды. Ширинов гоншу заставалардан көмәк чағырыб кәтирди. Полковник Лазарјев дә кәлмишиди. Адамлары јүк машышларынын тәһнәсинә долдурдулар, танк вә БТР-ләрнн мүшајәти илә сәрһәд золағындан кечпириб Шыхлар кәндиндә Араздәјән јолуна чыхардылар. Артыг сәһәр ачылмышды, ермәншләр ешидиб јоллара чыхдылар. Адамларә даш атыр, беизин долу бутулкалар туллајырдылар. Араздәјән постуна јахынлашанда Бәхтијар Аббасов машындан јерә дүшдү. Кәнарда кабинкада отуран ермәни аман вермәди, адамларә чатсын, машыны онун үзәринә сүрүб тәкәрнн алтына салды. Вәтән торпағына он дәгнәгәлик јол галымыш даһа бир очағын чырағыны сөндүрдүләр.

Зәңкибасар рәјонунда олан 12 азәрбајҶанлы кәндини 2 күнүн ичиндә чыхарыб, 26 миң адамы евиндән дидәркин салдылар. 3250 ев талан едилди, 22 нәфәр фәчнәли сурәтдә өлдү. 340 нәфәр јараланыб шикәст олдү... даһа нечәси хәстәлик тапды, дәрди тапылмаз азара мүбтәла олдү...

- ♦ *И. Вәлизадә, Б. Мурадov*, Ермәнистан азәрбајҶанлыларынын сојҶырымы, Бақы, Кәнчлик, 1996.

Ингиляб Вәлизадә

ВЕДИ ГАН ИЧИПДӘ

И. Вәлизадә бәхтинә 1948-чи ил көчкүнүлүјү вә 1988-чи илнн гачгынлығы дүшән јазарлардан бирдир. Чохлары кими онун да варидаты ермәни таланына мәруз галыб, мәһв едилди.

О, һазырда Чухур Сәд дүзүнүн 350 иллик мәһрумијәтли тарихиндән вә Ведибасарын гаршылашдығы зилләтләрдән бәһс едән вә һәләлик тамаманламамыш "Веди ган ичиндә" романыны јазыр:

...Сусуб ачы һәгигәтләрн сојләмәкдән чәкинән телевизор нәһәјәт, гејрәтә кәлмишиди. Ермәнистанда азәрбајҶанлыларын башына ачылан дәһшәтли һадисәләрн јумшалдычы шәкнлдә шәрһ едирдишәр. Журналист гыз экранда көрүндү. О, үрәкағрысы илә көчкүнлүк, гачгынлыг, дидәркинлик фәләкәтнә дүчар олуб, дөзүлмәз бәналарла үзләшән халгын фәчнәсиндән дашышды... Кәдр дәјинди. Диктор гыз елан етди:

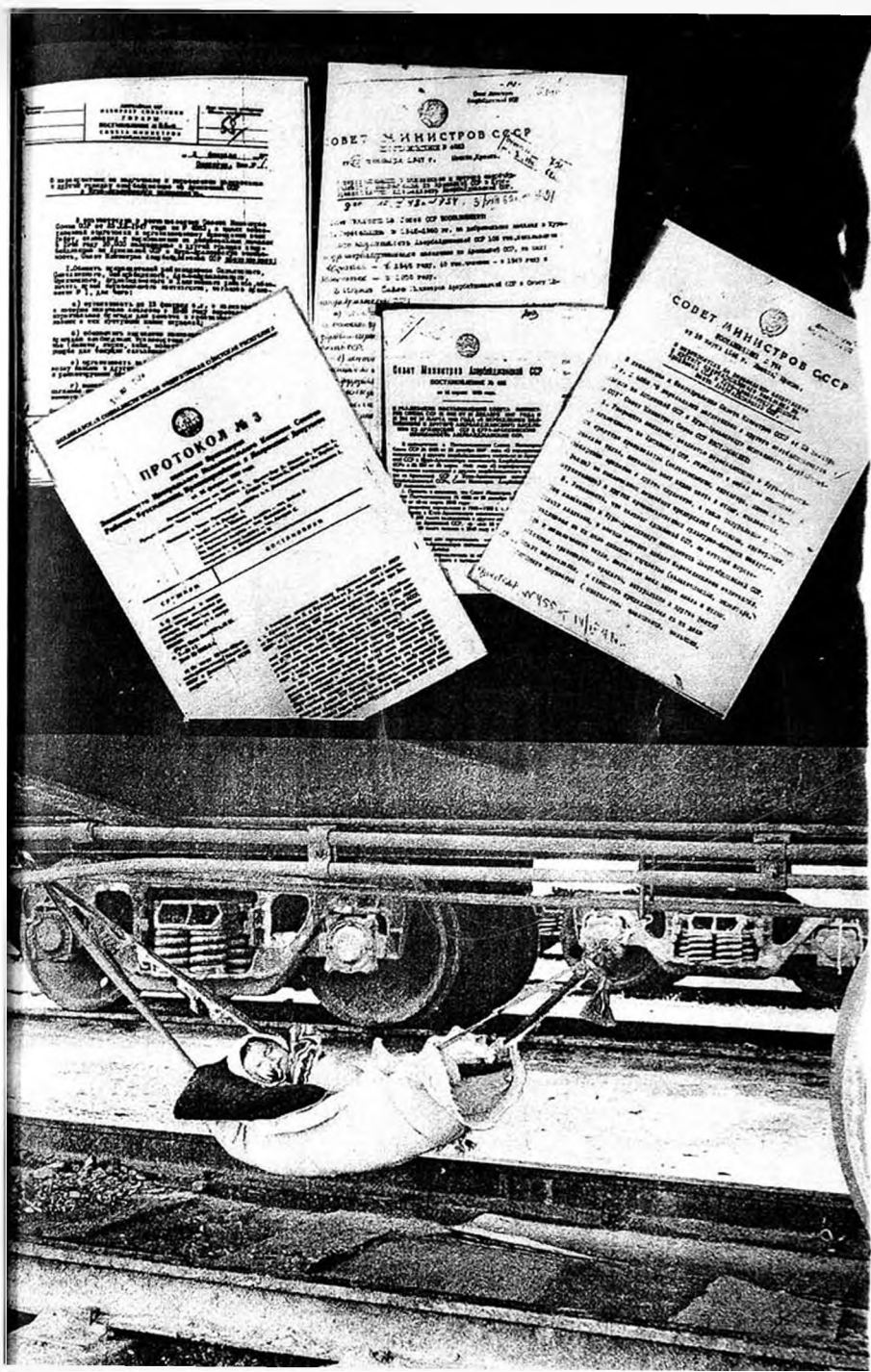
— Инди дә халг мусигисиндән ибарәт консертимишә банлајырыг!..

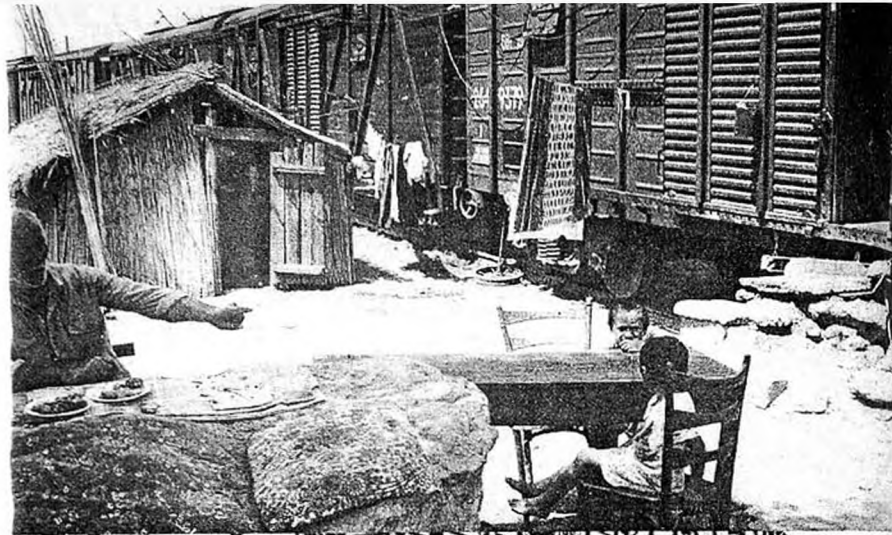
Јахшы дејибләр, "бу јанда вај-шүвән, о јанда чал-ојна"дыр. Ошларын илә вәчинә, Чухур Сәд дүзүндә, Агры чөкәжини дејилән јердә ахыра галан Шинди кәндини ермәншләр мүһасирәјә алыб киров сахлајыблар!..

Елманын көзү арасында, бир дө Шидди жолунун үстүндөкү Халисо гөбирстандыгында галмышды. Билгиди, анасыны аялады-сызладан гојуб кетдиклери гөбирлөр иди. Бирден-бире атасынын хәјалы көзлери онундө чанланды... Диксиди. Атасы сон вахтлар дејерди ки, даһа буранын ахыры жохдур. Елө вахт чатачаг ки, онда мен олмајачагам...

...Гөбирстандыда јатанларын руһлары санки көчдөн хәбөр тутмушду, дағ-дәрәјө дағгылыб һарај һонарырдылар... Елчинин көзлери руһларын һарајында, бир дө сыраланмын дағларда галмышды. О, Агры чөкөклијини, Вединин дағларыны бу чүр көрмөшиди. Әзәмәтди, вугарлы дағлар санки һоракәтә кәлиб үсјан едир, өз санибини, сакшини сәсләјирди... Бахды, боғазы гөһөрлөниб көзлери долду. Вединин үзери гызармышды, ган рәнки алмышды...

"Көјүн" сәһити, 9 јанвар 1998-чи ил.

ДОКЛАД

ЧЛЕНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ МИХАЙЛОВА ПО ОБСЛЕДОВАНИЮ ИМ МУСУЛЬМАНСКИХ СЕЛЕНИЙ ДЖЕВАНШИРСКОГО, ШУШИНСКОГО, ДЖЕБРАЙЛЬСКОГО И ЗАНГЕЗУРСКОГО УЕЗДОВ ГАНДЖИНСКОЙ ГУБЕРНИИ, ПОСТРАДАВШИХ ОТ ПОГРОМОВ И ДРУГИХ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ СО СТОРОНЫ АРМЯН.

Настоящим докладом между прочим устанавливается, что по рассматриваемому предмету четыре уезда Карабаха резко отличаются в испытанных несчастьях от остальных пострадавших провинций Азербайджанской Республики.

В то время как уже с падением гор. Баку, т. е. с октября месяца 1918 года, мусульманское население всех уездов Бакинской губернии и 4-х остальных уездов Ганджинской, понемногу оправляется от ужасов, причиненных ему армянами в племенной ненависти, мусульмане Карабаха непрерывно и до последних дней подвергаются всевозможным насилиям со стороны, как коренного армянского населения Карабаха, так и армян-беженцев Эриванской губернии и армян солдат, вторгнувшихся из вилайетов Турции, требующих от мусульман и по настоящее время подчинения государственной власти Армянской Республики.

1. Джевандширский уезд.

Показаниями допрошенных свидетелей и официальными документами в делах Джевандширского Уездного Полицейского Управления (в засвидетельствованных копиях документы приобщены к производству) устанавливается следующее положение по рассматриваемому вопросу.

Еще задолго до прекращения Россией военных действий, солдаты-армяне в многочисленности дезертировали с фронта в свои селения и провозили в таковые значительное количество украденных ими у казны винтовок, пулеметов и всякого рода боевых припасов. Такому преступному явлению способствовали с одной стороны местная армянская интеллигенция и представители Армянских Сельских Обществ и с другой — бездеятельность Русской Полицейской власти и даже попустительство таковой. Мусульмане уезда, как и вообще, будучи крайне доверчивы к

своим историческим сожителям армянам и во всяком случае не допуская даже мысли чтобы провозимое оружие предназначалось против них же, почти не принимали никаких мер к прекращению провоза оружия, хотя и были случаи задержания такого мусульманами на станции Глаха и в селении Барда по шоссеиному тракту.

С момента государственного переворота в России почти открытая доставка боевого снаряжения и оружия в армянские селения участились и с того же времени армяне начали проявлять к мусульманам явно враждебные отношения и насильственные действия.

Здесь необходимо отметить территориальную особенность жилья мусульманских селений уезда. В подавляющем количестве селения их расположены на низменности, но селения Келанинского и Авраянского сельских обществ расположены: первого в предгорной и второго в высокогорной полосе Джеванширского уезда. 12 селений Келанинского общества 1) Дамирлар, 2) Имарат-Герравенд, 3) Чарсктар, 4) Умудлу, 5) Каралар, 6) Ширхавенд, 7) Сирхавенд, 8) Брудж, 9) Али-Агали, 10) Хачин-Дорбатлу; 11) Чирахлы и 12) Гаджи Герравенд, окружены со всех сторон целым рядом армянских селений, как то: Маратагы, Талыш, Верхний и Нижний Чайлы, Люлясар, Агдара, Улу-Карабек, Кичик-Карабек, Чардахлы, Гасариз, Ванкт, Довшанлу, Дамгала, Келалаг и другие*. Таким образом Келанинцы мусульмане могли иметь сношение с низменностью уезда не иначе, как проходя и проезжая через армянские селения. Что касается Авраянского сельского общества, то селения такового расположены в очень высоких горах, выше армянских селений и занимая потому доминирующую позицию, живут обособленной жизнью и населены особо мужественным племенем курдов. Вот почему в то время все селения Келанинского общества ни в каком отношении не пострадали.

Возвращаясь к выступлению армян против мусульманского населения, видим, что показаниями свидетелей устанавливается, что армянские вооруженные банды имели успех только в своем районе, где они чувствовали свой значительный перевес в силе и организации и где почти невооруженные мусульмане были окружены армянскими селениями со всех сторон и ни откуда не могли получить помощи.

Таким образом во всем Джеванширском уезде разгромлены только селения Келанинского Общества.

Начиная с декабря месяца 1917 года армянские вооруженные банды вторгались в селения названного выше мусульманского общества, ставили в домах жителей постоянной вооруженных отрядов, требовали от Келанинцев подчинения Армянской Республике, облагали и взывали в свою пользу с мусульман значительные денежные суммы, под видом налогов для своего государства. Требовали прокормления своих отрядов в течении месяцев, допускали в мусульманских селениях пьяные оргии с

насилием женщин. Систематически начался частичный угон скота мусульман.

Последние были совершенно отрезаны от общения со своими единоверцами, мусульманами низменности уезда.

Мусульманский Национальный Комитет Джеванширского уезда всячески стараясь установить прежние добрые отношения с армянами, желая вывести из отчаянного положения население Келанинского Общества, посылал смешанные, мирные делегации в армянские селения, вырабатывали план переселения нескольких армянских селений, проживающих на низменности как то: Саров, Гасан-Кая и др. в горный район и жителей Келанинского общества с предгорий на низменность.

И в то время, как армяне селений низменности совершенно безболезненно и благополучно со всем своим скотом и имуществом переселились в горы, население Келанинского Общества продолжало задыхаться в тисках армянского произвола и насилий, не допуская переселения Келанинцев на низменность. Переселение армян и задержание подгорных мусульман имело, как впоследствии оказалось, целью не избавление армян от возможной опасности, каковая им и в настоящее время не угрожает, а специальное усиление вооруженной силы армян предгорной полосы для скорейшего и успешного истребления мусульман того района.

Такая совершенно рабская жизнь мусульманского населения названного общества продолжалась долгие месяцы в некоторых селениях до сентября и в других даже до декабря месяца 1918 года, когда мусульмане, доведенные до отчаяния решились, с какими бы то ни было даже человеческими жертвами, пробиться через охватившее их кольцо армянских банд и переселиться кто и как попало в мусульманские селения низменности. Это удалось им, но со страшными потерями.

Мусульмане беженцы потеряли все свое движимое имущество, сельскохозяйственный инвентарь, лишились почти всего своего скота, дома их и хозяйственные постройки разгромлены совершенно и что самое главное из мусульман, особенно женщины и дети погибли с голода, болезней и других лишений, сопряженных с бегством.

Многие беженцы были перебиты в пути преследовавшими их армянами, другие же жители — больные, старики, старухи и даже калеки, лишенные возможности бежать, были перебиты в самих селениях.

Некоторые селения, как например, Имарат-Герравенд, часть Умудлу, в целях избегнуть преследования армян, избрали для бегства дальний и кружной путь, в осеннее время, через высокие, снежные горы сурового "Муров-Дага" по Дзегамской дороге, Елисаветпольского уезда, почему испытали особенно тяжкие страдания вынужденного переселения, пока достигли низменности Джеванширского уезда.

В настоящее время жители — беженцы вышеназванного Сельского Общества расселились по разным мусульманским селениям Джеванширской низменности как то: в селениях: Бегум Сарове, Сейсулане, Ярнимдже, Ильшихлар, Бой-Ахмедлу, Кяхил-Карвенде Шушинского уезда, в

* Обратите внимание на тюркские названия армянских сел. которые также подтверждают факт переселения армян в эти места (Ред. кол.)

Сейдларе и друг. найдя приют у своих единоверцев, пользуются исключительно милосердием последних и не имея никакой возможности, лишены всего, заняты обычным крестьянским трудом. Как выше уже упомянуто, мусульманский Национальный Комитет послал мирные делегации в армянские селения, однако ни в одном случае эти делегации не только не достигли своего примирительного назначения, но и в одном случае по показанию свидетеля, председателя Национального мусульманского Комитета Мешади-Алыша Исмаилова, этому последнему, как главе делегации была učinена угроза, так, Старшина Марагалинского армянского сельского общества Перес Мануков в имени Лван-Юзбанева, прямо сказал: "Это еще пустяки, Вы подождите, что Вас еще ожидает".

Однако мусульманское население Джеванширского уезда - низменности также пострадало от насильственных действий армян в следующем: весной и летом 1918 года армяне запрудили и отвели воды речек Тертерского водного бассейна, почему крестьяне и вообще жители низменности не только были лишены возможности производить поливку своих полей и садов, но были почти лишены питьевой воды, водяные мельницы также прекратили свою работу. Между тем, здесь, в Джеваншире, летом вода это главнейший источник жизни всего. Если прибавить к этому, что жители мусульмане, так и скот их были лишены возможности кочевать летом 1918 г. на горы обычно, спасаясь от невыносимого летнего зноя и корма скота на летних собственных пастбищах - эйвагах, что продолжительное время армяне преградили все дороги для проезда в город Шушу и ее уезд, что они держали все население низменности в постоянной тревоге и в невозможности заниматься сельскохозяйственными работами, угоняли скот, убивали одиноких мусульман на дорогах - то поистине положение мусульман уезда - представляется трагическим.

Несколько улучшаясь, положение это и до настоящего времени крайне тяжелое, ибо армянское население не признавая и до сих пор власти Азербайджанской Республики и считая занимаемую ими - армянами территорию в части Джеванширского уезда, собственностью Армянской Республики - даже и до настоящего времени продолжает свои насильственные действия, так в дни пребывания членов Чрезвычайной Следственной Комиссии в пределах уезда, армяне угнали скот жителя селения Дамирляр - Джавада-Али оглы, похитили двух мусульманских мальчиков вблизи селения Марагалы и с трудом удалось их возвратить. Последние обстоятельства лишили возможности Членов Следственной Комиссии произвести осмотры разгромленных мусульманских селений предгорной полосы, дабы не рисковать возможным лишением свободы, дел и документов Комиссии, так как для местных осмотров необходимо проезжать через ряд армянских селений.

А между тем и в настоящие дни, армяне лично совершенно проходят по низменности уезда, через мусульманские селения, появляются как и обычно в большом количестве ежедневно на Тертерском базаре и не

только свободно продолжают свои торговые отношения с мусульманами, но даже и в таковых продолжают прибегать к преступным операциям - продавая ворованную скотину мусульманам, у них же украденную (см. показание свидетеля Искандерова л. д. 5).

Переходя затем к краткому перечню хотя бы важнейших преступных деяний, совершенных армянскими бандами над мусульманами в пределах Джеванширского уезда, надлежит отметить, что помимо вышеописанных разгромов 12-ти селений Келаннского сельского общества, армянами совершено еще следующее. Так, 1) армяне селения Марагалы убили в своем селении двух мусульман жителей селения Магомед-Искандера оглы и Мюсюма Рагима оглы и трупы их бросили в канаву "Даш-Арх"; 2) на местности Фындухлу, армяне Довшанинцы убили сельского разсылного Фаграла-Джафара Кули оглы и 2-х его спутников мусульман и ограбили у последних 4-х быков; 3) армяне селения Саров совершили разбойное нападение на пастухов и стадо селения Брудж, открыли перестрелку и угнали скот в армянское селение Чайлы; 4) шайка вооруженных армян Агдаринцев угнала у мусульман селения Капанлу 600 баранов и 50 голов крупного рогатого скота; 5) та же шайка у других Капанлинцев угнала 250 баранов и 61 голову крупного рогатого скота; 6) Агдаринские армяне угнали у жителя сел. Караширум Джумпуд бека 1350 баранов и 4 лошадей; 7) Довшанинские армяне убили в самом селении Карарок Оджахвердия-Молла Камбар оглы и Эйваза Молла Новруза оглы, причём зверски убили жену первого Сону Шахмамед кызы; 8) банда Гюльятаских армян угнала у Сирхавенцев 122 головы рогатого скота и у Калайчиларцев 105 голов скота; 9) шайка Агдамирских армян пытались угнать скот жителей селения Капанлу и в завязавшейся перестрелке был убит Курбан Аллахверды оглы; 10) на местности "Чохлу-Дакырман" шайка армянских солдат и сельских жителей в 500 человек напали на караван Котурлинцев и ограбила у них лошадей, быков, деньгами, домашними вещами и товарами на сумму более 1/2 миллиона рублей; 11) на земле помещика Нурибекова шайка армян Агдаринцев, ограбила у Имрат Герравенцев скот; 12) у жителя селения Чирахлу Искандера Али оглы вооруженная шайка армян на местности "Сендряль-Ери" угнала 115 голов рогатого скота и 10 лошадей, при этом был убит пастух перенянин Новруз; 13) шайка Агдаринских армян напала на местности "Озок-Ери" на жителя сел. Паправенд Асрата-Ага Киши оглы, убила его и угнала 12 баранов; 14) заманив в свое селение Агдара, Паправендта Албанда-Садых оглы под предлогом продажи баранов, армяне убили его и труп скрыли, убийство произошло уже в настоящем году 19 января; 15) шайка агдаринских армян угнала 84 головы рогатого скота и лошадей у жителей селения Калайчилор; 16) Агдаринские же армяне завязав перестрелку угнали у жителей селения Караширум 3 лошадей и 1350 баранов.

Из вышеизложенного краткого перечня некоторых отдельных преступлений армян усматривается, что они видимо стремились в корне по-

доровать хозяйство мусульманского крестьянина - угоняя главным образом скот и лошадей.

Совершив многочисленные убийства жителей уезда, не щадя ни пола, ни возраста, ни малолетних детей, стариков и даже калек, армяне в некоторых нижеперечисленных случаях производили убийства утонченно мучительно и зверским способом.

Так, в селении Умудлы были убиты Сулейман-Казахаслан оглы, Мамед Менади Паша оглы и Кязум Атам оглы и разрезаны по частям тела, в таком виде их нашли односельцы.

Труп убитой женщины селения Гаджиг-Геравенд Зейнаб Ширин кызы был найден с отрезанными грудями. Житель селения Коракор отделения Довшанлы Рамазан Новруз Али оглы и женщина Кунча-Оджаг-Кули кызы и калека Сулейман Гасан Али оглы по словам армянина же Бомгуканца Захария Кукурова, были зверски убиты и трупы их сожжены.

Житель селения Сирхавенд-Боллу-Кая Солтан Али Иман оглы был задержан около селения Казанчи, зверски убит и труп его был найден сожженным.

Жители селения Гюней-Гая-Сирхавенд Шариф Исмаиль оглы и Раджаб Новруз Али оглы были найдены с отрезанными и унесенными армянами головами.

Среди панадавших армян и руководителей армянских банд, как видно из показаний свидетелей, мусульмане опознали очень многих, но здесь будут перечислены только лица с полными именами и фамилиями. А именно: инженер землевладелец имения Кархун-Верхний, Константин Никитич Абрамов, управляющий имением Аван-Юзбашева - Баграт бек Мелнк-Шахназаров, Старшина Марагалинского Сельского Общества Нерсес Мануков, житель селения Гюльятяг Иван бек Мирзабеков, из селения Довшанлы Артемий и Муки Сукпасовы, Ефрем, Николай Шахбаговы, из селения Бозоркенд Николай Саруханов, из селения Ванк Тигран Асан Джалалов, из селения Домгалы Цатур Мосесов, из селения Люлясас Ваган Бежанов, жители Верхний и Нижний Чайлы Шамир Агабеков, Сетрак Усубов, из селения Талыши Тюни Атамбеков, житель селения Агдара Каранет Анастасов, селения Талыши братья Исаак, Минас Тер Даниеловы, того же селения Рустам Бабасв, селения Гасанриз Сукилас Гандасхазов, из Чардахлы Бахши Ованесов, из селения Нижние Чайлы Аколджан Мосесов, Николай Согратов, агдаринец Маркос бек Тер - Асцатуров, из селения Маргошеван Атакиши Хачатуров. Многие другие лица названы свидетелями только по именам. Перечисленные армяне не только были руководителями, но и собственноручно совершали убийства и истязания мусульман.

Из представленных потерпевшими актов об убытках можно усмотреть, что мусульмане уезда только предгорной полосы понесли убытков по самому скромному подсчету в несколько десятков миллионов рублей.

2. Джебраильский уезд

Джебраильский уезд состоит из 12 мусульманских и 3-х армянских сельских обществ.

Благодаря этому и своему топографическому положению, в большой части низменности, на которой исключительно расположены селения с мусульманским населением, и куда армяне не решились вторгнуться, боясь получить надлежащий отпор, этот уезд, подобно Джеванширскому, пострадал исключительно в предгорной части Карабахских гор.

Показаниями допрошенных свидетелей устанавливается, что до декабря месяца 1918 года мусульмане, как помещики так и крестьяне предгорной полосы, хотя слышали о разгроме татарских селений в других уездах Карабаха и о насилиях безчинствах и зверствах армян, учиненных над мусульманским населением, однако, будучи, постоянно успаваясь армянами соседних селений уезда и их почетными представителями не только не собиравшись к какой либо защите, но и не допускали мысли, что армяне тем временем подготавливаются к разгрому их селений.

В первых числах декабря месяца 1918 года армяне открыли вооруженное выступление против мусульман уезда, начали совершать отдельные убийства мусульман, частично угонять скот и, наконец, явными организованными бандами нападать на татарские селения. Тем не менее, как видно из показаний свидетелей, и из рапорта Джебраильского Уездного Начальника от 17 февраля 1919 года за № 84 на имя Карабахского Генерал-Губернатора "мусульманское население уезда встречая подобные события с чувством глубокой скорби и не прибегая ни к каким активным действиям, заняло лишь оборонительную позицию для защиты себя и своего имущества от нападения армян, не допуская никаких неадекватных действий против армян, доказательством чего служит то обстоятельство, что ни одно армянское селение ни в чем не пострадало".

Переходя засим к краткому перечню преступлений, совершенных армянами над мусульманами, видим, что пока, до настоящего времени: 1) армяне селений Дудукчи, Эдиллу, Агбулах, Гога, Чиракуз, Ахулу в ночь на 26 декабря 1918 года разгромили мусульманскую часть селения Дудукчи, сожгли дома и разграбили имущество; 2) 7 декабря 1918 года армяне тех же селений угнали баранов жителей селения Арыны; 3) 5 декабря 1918 г. вооруженные армяне напали на селение Каракеллу и угнали баранов; 4) 10 декабря угнали баранов Донулица Магеррама-Муса оглы; 5) Того же числа вооруженные армяне угнали крупный рогатый скот жителя селения Ефендияры Мир Юсифа Мир Гасан оглы; 6) 2 декабря вооруженная банда армян сожгла селение Ашик Мелику, разграбила имущество и угнала скот; 7) того же числа банда армян сожгла селения Холафлу, Татар, Шихляр, разграбила имущество жителей, часть скота перебили, часть угнали; 8) 18 декабря разгромлено и сожжено селение Сирик; 10) 27 февраля 1919 года армяне селений Агджакент, Деленляр, и Мюлькадарн напав на селение Сирик сожгли отделение этого

селения Нусаслу; 11) 29 марта 1919 года армяне Ахилинцы Аветис и Нерсесь Бабаевы тяжело ранили в голову Ахилинца Ибада Мамши оглы, распахивавшего свой земельный участок; 12) В августе месяце 1918 года при спуске кочевки селения Карванд, угнали у жителей весь крупный и мелкий скот всего селения и ограбили домашнее имущество и убили двух пастухов; 13) В январе 1919 года вооруженные армяне угнали баранов жителей селения Карадаглы Молла Набня Гаджи Махмуд Ефенди оглы и Эйваза Меграли оглы; 14) Весною 1918 года вооруженная банда армян ограбила арубника и жителя селения Заргяр Бадр Ханя Мамши оглы; 14) Осенью 1918 года армяне, селения Галрут Мухан и селения Нороманик Сергей Николаевич и Сергей Лал оглы ограбили и убили вблизи своего селения жителей селения Болпант Джафар Алекпер оглы и Насира Магеррам оглы, трупы их были найдены голыми в овраге; 15) Зимой 1918 года армяне селений Джилано и Мюлькалари напали на селение Эйвазлу, разграбили все имущество жителей и угнали скот, при чем был убит Гусейн Аллахверди оглы; 16) Зимой того же года армяне селения Доланлар разгромили и сожгли селения Шихлар ограбили имущество и угнали скот; 17) Армяне селения Мюлькалари разгромили селение Мелюклу, сожгли дома, увезли имущество и угнали скот.

Разгром селений сопровождался убийствами и поранениями мусульман, так по селению Ахилу было убито 2 мужчины, 3 женщины, 1 ребенок, ранен 1 мужчина, по селению Мелюклу убит 1 мужчина, по селению Татар ранен один, по селению Эватлу убит один, по селению Шихлар ранен один, по селению Мазра убито 6 мужчин, по селению Спирк убито 11 мужчин, 10 женщин, 14 детей и ранено 2 мужчин.

Среди нападавших армян подстрекателей и руководителей армянских банд, как видно из показаний свидетелей, мусульмане опознали очень многих, но здесь будут перечислены только лица с полными именами и фамилиями: А именно: жители селения Дудукчи - Баласан Айрапетов, Арутюн Логманов, Каранет Оганджанов, Иван Бегляров, Усуб Хачиев, Оваким Бархударов, Саркис Мирзоев, жители сел. Кемракуч - Сумбат Мирзоев, прапорщик Аслан Саркисов, Аветис Петросов, Николай Бахдиев, Алексан Сейранов, жители сел. Эдинлу - Баши Аганджанов, Герасим Мирзоев, Баши Пахаметов, Мосес Каграманов, жители сел. Чиракуз Шушинского уезда, Хуршуд бек, Маркар бек, Ишхан бек и Сумбат бек Ишхановы, из сел. Гога - Муки Сафаров, Савад Тер-Григоров, Саркис Кекус, Давид Оганджанов, жители селения Чапахчи Шушинского уезда Сократ бек Мелик-Шахназаров, старшина Маркез, жители селения Мюлькадара - Мухань Мартиросов, Николай Петросов, Овнар и Тигран Погосовы, жители сел. Доланлар Джалал Джавадов, Оганджан Мирзаджанов, Ага Саркис Мартиросов, Карахан Джавадов, Погос и Аршак Апанесовы, Мухан и Джавад Оганджановы, Иван Арзусанов, из сел. Дашбани Бахчи и Цатур Степанянцы, Мухан и Симон Нисянцы, Ованес и Аконджан Карабековы, из сел. Замзур - Мухан Микиртичев, Александр Мелкумов, Ованес Мосесянц, из сел. Агджакенд Гевонд и Татевос Ми-

каэловы, Гайк и Тигран Аконджановы, Мирза Овакесов, Ишхан Саркисджанов, из сел. Джилан Маркар Казаров, Овнар Мусиев.

Из представленных потерпевших помещиками и крестьянами заявлений и актов об убытках можно усмотреть, что мусульмане Джебраилского уезда понесли убытков по скромному подсчету несколько десятков миллионов рублей. Угон скота, ограбление домашнего имущества, сельскохозяйственных орудий, запасов хлебного зерна в значительной степени подорвали экономическое состояние мусульманского крестьянина уезда, а с тем вместе его платежную способность.

3. Зангезурский уезд

Этот уезд и до настоящего времени находится в исключительно тяжелых условиях, в смысле учиняемых армянами непрерывно насилий над мусульманами.

Расположенный в высокогорной местности этот уезд совершенно отрезан со стороны Шушинского уезда и почти от Джебраилского. Пользуясь тем, что мусульманские селения одиночно находятся среди селений армянских, армяне обычно воспользовались этим обстоятельством и чувствуя свою силу большинства сразу заняли господствующее положение. Положение мусульман уезда по сравнению с другими провинциями Азербайджана ухудшилось еще тем, что помимо вооруженных банд армянских сельчан, в этом уезде находится правильно организованная значительная воинская часть армянских солдат под предводительством генерала Аидронника. Этот последний имея, таким образом в своих руках, значительную боевую силу солдат и вооруженных армян сельчан, вторгнулся в пределы Азербайджана и очевидно имея дерзкие требования Правительства Армянской Республики, предъявил мусульманскому населению требование или подчиниться власти армян, или очистить территорию уезда, стремясь включить таковую в состав Армянской Республики. Мусульмане уезда, отрезанные в своих селениях от всего мира, не имея ни откуда защиты и помощи и в редких селениях слабо вооруженные, тем не менее не пожелали подчиниться требованиям армян. Последние проявили чудовищную жестокость. Стремясь к расширению территории своей Республики они не щадили мусульман, даже и в том случае, если последние, или убежали, добровольно покидали свои родные очаги, армяне все таки жгли, разрушали селения до основания, зверски убивали жителей, угоняли скот, увозили имущество мусульман и распахали их земельные участки. В настоящее время только мусульманские селения Охинского уезда продолжают мужественную защиту своих родных очагов.

Совершенно уничтожены мусульманские селения всего 1-го полицейского участка Спенанского магала, большая часть 2-го участка, значительные - 3-го и 4-го и 5-го участков. Некоторые селения буквально сравнены с землей и последние даже распахиваются армянами и до 50000 мусульман беженцев разселены в 4-м участке уезда и в Джебраилском уезде.

По показаниям свидетелей и официальным документам разрушены и уничтожены в уезде 115 следующих селений: 1) Агуды, 2) Дарабас, 3) Дулус, 4) Курдилар, 5) Шеки, 6) Уруг, 7) Вагуды, 8) Ирмис, 9) Бахрилу, 10) Кизильджик, 11) Даракенд, 12) Каракилиса, 13) Мелюклу, 14) Дортны, 15) Довруз, 16) Каралыга, 17) Охтар, 18) Чобанлу, 19) Кадаюлу, 20) Чулулу, 21) Шабадин, 22) Алималух, 23) Чинахчи, 24) Джибилу, 25) Аткенд, 26) Туранханлу, 27) Гулуд, 28) Бекдан, 29) Инжевар, 30) Сизак, 31) Карачиман, 32) Катар, 33) Сейдилар, 34) Халадж, 35) Дашнов, 36) Байдаг, 37) Норашиник, 38) Джиджумлу, 39) Гягялу, 40) Гомарат, 41) Дарзили, 42) Казанши, 43) Шаюнулу, 44) Тагамир, 45) Тей, 46) Аткис, 47) Шарикан, 48) Долутлу, 49) Авганлу, 50) Танзавер, 51) Мадж, 52) Ходжаган 1-ое, 53) Эмизлу, 54) Букагар, 55) Мульк, 56) Банавишанш, 57) Вартазанур 1-е, 58) Вартазанур 2-е, 59) Легваз, 60) Алидара, 61) Марзигит, 62) Тугуль, 63) Пушанлу, 64) Разидала, 65) Мамед Исмаил, 66) Гумань-Даданлу, 67) Татаркенд, 68) Келу-Кишлаг, 69) Замлар, 70) Аскерлар, 71) Карагел, 72) Чухур-Юрг, 73) Наджафлар, 74) Каракелу, 75) Шанфлу, 76) Гягелу 1-е, 77) Гягелу 2-е, 78) Бурулулу, 79) Бурджалилар, 80) Гюнь-Гиншлаг, 81) Джанбар, 82) Хирдакилар, 83) Туафшалу, 84) Ширикан, 85) Газанши, 86) Каралар, 87) Гемаран, 88) Хотанан, 89) Охтарлу, 90) Худайрлу, 91) Шакарлу, 92) Кличлу, 93) Тарналу, 94) Ньювалы, 95) Тугун, 96) Ботарлу, 97) Саналу, 98) Сафи-Юрт, 99) Кюртлулу, 100) Чатарист, 101) Прикислу, 102) Мешади-Исмаиллар, 103) Бурджалар-Дарзили, 104) Субюлу, 105) Мазмазак, 106) Тазакурдалы, 107) Фаралжан, 108) Суараси, 109) Байрамушаги, 110) Кокнакенд, 111) Кюшлаг, 112) Забух, 113) Байландур, 114) Багирбеклу, 115) Керавис-Абдаллар.

Вот перечень основных более или менее значительных селений уезда в части или совершенно разрушенных и сожженных армянами, затем уничтожено еще до 10-ти селений отсельков независимых самостоятельных названий и состоявших от 2 до 5 дымов, живших во временных подземных помещениях.

Перечисленные выше селения сожжены, имущество жителей увезено, скот угнан, и территории заняты армянами и до настоящего времени мусульмане не имеют туда доступа.

Здесь в кратком докладе нет возможности перечислить по каждому селению случаи отдельных преступлений, совершенных армянами над мусульманами, случаи невероятных жестокостей, зверских убийств и истязаний, равно как и количество жертв по каждому селению, все это достаточно подробно изложено в деле обследования уезда и в приложенных к нему актах и документах. Здесь же будут приведены только выдающиеся случаи жестокости, проявленной армянами над мирным мусульманским населением.

По всем перечисленным селениям убито мужчин 3257, женщин 2276 и детей 2196, ранено мужчин 1060, женщин 794 и детей 485, итого во всем уезде убито и искалечено мусульманского населения обоего пола 10068 человек. Однако этот ужасный мартиролог армянских зверств едва ли отвечает действительности и цифра эта должна быть значительно уве-

личена, так как при том ужасном хаосе, который охватил уезд и при паническом бегстве мусульман много жертв осталось невыясненными.

Показаниями свидетелей устанавливаются следующие выдающиеся случаи жестокости, проявленной армянами. Так 1) В селении Багуды 15 красивейших девушек, розданные солдатам армянам отряда, не перенеся горя безчестия умерли также и от физических страданий. 2) в том же селении, когда 400 человек мусульман, иша убежища во время разгрома селения собрались в мечети, то армяне забаррикадировав выходы мечети, бросали сначала в окна се ручные бомбы и затем сожгли мечеть со всеми людьми. 3) В том же селении мусульманка Кадама Таирь кизы была зарезана кинжалом, ей срезали грудь и всунули такую в рот ее же зарезанного грудного ребенка. 4) В том же селении убили Йолгия Ших Гусейн оглы, армяне отрезали ему половой член и всунули его в рот убитого. 5) В том же селении были изнасилованы на смерть молодые девушки Нисса-Аман кизы, Аджаб-Нухбали кизы, Сопа Джафар кизы и Шахпули Джалал кизы. 6) Около того же селения была убита Гюльмаста Касум кизы, у нее срезаны груди и в спинной хребет вбита подкова. 7) В селении Ньювада армяне закололи штыками столетнего старца Асад бека Мелик Аббасова, лежавшего без движения на постели. 8) В том же селении на улицах армяне шашками и кинжалами отрубали головы бежавших женщин и детей. 9) В селении Шеки по улицам его лежали трупы женщин с отрезанными грудями и пополам разрубленные трупы маленьких детей. 10) В селении Ирмишлы во время разгрома армяне поднимали на штыки грудных младенцев, трупы убитых были найдены разрубленными на куски. 11) В селении Агуды армяне требовали от мусульман принятия христианства, отрезывали груди женщин и всовывали их в рот младенцев. 12) В селении Агуды армяне отрубили оконечности ног живому Гулам-Ашику Шакар оглы и затем уколами штыков и пельями заставили его идти на ногах пока от потери крови он не умер. 13) В том же селении были изнасилованы и затем убиты все красивые девушки. 14) В селении Чулулу армяне зарезали кинжалами 9 человек лежавших в постели больных. 15) В селении Багирбеклу армяне собрали в один дом 7 мужчин и женщину и заживо сожгли их вместе с домом. 16) В селении Мусулманлар трупы были настолько изуродованы и обезображены, что невозможно было узнать кому они принадлежат — без рук, ног, голов. 17) В селении Катар почетный старик Мешади Каландар Мешади Кули оглы был убит, облит керосином и сожжен. 18) В том же селении армяне связали по рукам и ногам Кербалая Аллахвердия Гусейна Али оглы и перерезали ему горло. 19) В селении Вартазанур 1-ое особенно много было перерезано кинжалами женщин и детей. 20) В селении Рахман-Эфенди, Новобозетского уезда, Эриванской губернии старику Ибрагиму Гаджи Гусейн оглы живому выкололи глаза, его и труп сожгли.

Вот краткий и далеко не полный перечень страданий мусульманского народа в уезде. Случай зверских убийств, истязаний, насилий женщин настолько многочисленно, что в настоящем докладе их не перечислить,

свидетели удостоверяют, что такие преступления происходили почти в каждом разгромленном селении.

Подавляющее количество разгромлено и сожжено мусульманских селений по вторжении в пределы уезда генерала армянских войск Андруцика и по удостоверению многих свидетелей погромы произошли видимо под общим его руководством, от его имени предъявлялись требования покорности. События происходили в конце лета и осенью 1918 года.

Среди нападавших армян и руководителей армянскими бандами, как видно из показаний свидетелей и официальных документов мусульмане опознали очень много лиц, их сотни и они будут показаны своевременно в отдельных следственных производствах, здесь же нижеперечисленные лица с полными именами и фамилиями и наиболее чаще оговариваемые свидетелями, виновные руководившие непосредственно нападениями.

А именно: жители гор. Герюсы Николай Осипов, Симон Мирумов, из сел. Дарабась — Шамир Шахназаров, из сел. Мингы — Давид Аришак, Матвеев Вачанцы, жит. сел. Ковар Амазаси, из сел. Гяльюр Агабек Мелик Оганджанов, из сел. Астазурь прапорщик Агабек Мудуси Латваканов, того же селения Николай Барсамов, беглый каторжник армянин под кличкой "Японь". Остазурский священник Терь-Давидь, жит. сел. Дарабась Давид и Каспар Кешишевы, из сел. Ахлатнан Оваким Геворков и Ягуб Арустамов, жит. сел. Каладжи Иван Мартиросов, Манучар Погосов, Агало Оганджанов, из сел. Дулусь Непогось Каприслов, Саркисджань Тевосов, из сел. Дарабась — Степан Погосов, Александр Куклев, из сел. Сиркатась Мисроп Куниев, Ефрем Рустамов, из сел. Курись Лалазарь и Гарибь Гарибева, из сел. Савакарь — Хуба Давидов, Давид Мнацаканов, Манучар Тюниев, из сел. Арчазурь Костант Асриев, из сел. Хотанан офицер Ованес Тер-Петросов, Хачатур Давидов, священник сел. Ахтахан Терь-Григор Тер-Минасов, инженер Сумбат Мелик Степанов, проживающие в г. Герюсах, бывшие полицейские пристава Исаак Бушинцев и Серапиков, из сел. Мугалджик Дадаш и Хачатур Осипов, из сел. Гюльгомь Теви Мнацаканов, бывший старшина Угурчалского сельского общества Николай Петросов, из сел. Быхь Самсонь Мелик-Парсаданов, из сел. Акарак Иван Казаров, Айрапет Степанов, Ефрем Агаханов, Аршак Симонов, из сел. Арчазурь—Сумбат Мелик-Степанов и из сел. Ковар—Агало Погосов.

Разгром свыше ста мусульманских селений Зангезурского уезда, угон нескольких десятков тысяч крупного рогатого скота, несколько сот тысяч баранов, уничтожение садов, полей, все это в корне подорвало экономическое положение мусульман уезда, образовав до 50000 нищих, бежавших в разные селения Азербайджана и причинило по самому скромному подсчету около миллиарда рублей убытков.

"Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. Баку, 1989, №3; ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 970, оп. 10, д. 161, с. 1—9.

СВЕДЕНИЯ

ОБ ОРГАНИЗАЦИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКОЙ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПАРТИИ "ДАШНАКЦУТЮН"

"1905—1906 года прошли на Кавказе весьма бурно и ознаменовались потоками крови, явившимися результатом вековой несправедливости между армянами и татарами".

"В этой борьбе "Дашнакцутюн" показал свое могущество, противопоставив неорганизованным татарским бандам вполне обученные, правильно организованные и воспитанные в строгой дисциплине отряды".

"В этот период революционного выступления "Дашнакцутюна" от партийного террора погибло много лиц, занимающих административные должности, а именно Генерал Алиханов, Бакинский Губернатор кн. Накашидзе, Елисаветпольский Вице-Губернатор Андреев, Уездные Начальники: Богуславский, Шмерлинг, Нещанский, Павлов, Полицеймейстер Сахаров, пристав Джавахов и Шумакевич, Полковник Пограничной стражи Быков и много других.

Кроме того ими была отчасти достигнута и другая цель: размежевание на территории Закавказья армян от татар и освобождение земель, занятых последними, для заселения их армянскими переселенцами из Турции и отчасти Персии".

"Группа "Младодашнакцуканов" выделилась и впоследствии (1908 г.) слилась с партией социалистов-революционеров и, как самостоятельная партия, прекратила свое существование".

"В 1906 году, после прекращения армяно-татарской резни, оставшиеся без жалования дашнакцуканские зинворы, деморализованные предшествовавшей деятельностью, стали выступать в качестве простых грабителей и вымогателей, прикрываясь вместе с тем именем Дашнакцутюна..."

"...Ныне Дашнакцутюн в России и на Кавказе ведет свою деятельность исключительно в революционном направлении, для достижения своей конечной цели - низвержения существующего в государстве общественного строя и учреждения армянской демократической республики федеративной с Российской, и для достижения этой цели прибегает ко всем мерам, до террора включительно".

"Местонахождения Центральные комитетов "Дашнакцутюна" частью установлены. К нахождению же остальных, хотя и нет документов, но почти с уверенностью можно указать города, где они существуют. Эти города, для Кавказа: Баку—"Восканапал", Тифлис—"Большой город", "Медз-Кагак", Батум—"Наваганкист", Карс—"Джарперт", Эривань—

"Миркастан"; Александрополь—"Кар" и Шуша—"Апараж". Всего 7. В Персии—Тегеран и Тавриз. В Армянской Турции, в Малой Азии, Эрзерум и Ван. Все эти 13 или 14 (а может и больше) центральных комитетов находятся под надзором, но ни подчинении высшего учреждения - "Восточного Бюро", находящегося в Тифлисе.

Каждый Центральный комитет уже обладает автономией, конечно не выходя из пределов руководящей программы и является как бы совокупностью всех наших губернских учреждений вместе с судом, с полной властью, т.е. до смертной казни включительно. При нем же издается партийный листок.

Группой Центральных комитетов распоряжается, на правах вроде Генерал-Губернаторских, "ответственный" орган из 5—6 человек; однако число этих органов, сформированных только в прошлом году, неизвестно. Можно только с уверенностью сказать, что один находится в Тифлисе для управления Закавказским краем.

Вероятно, что существует (центральные комитеты "Дашнакцуптон") в городе Баку для Северного Кавказа, Бакинской губернии и восточной части Елисаветпольской, второй в Карсе или Эривани для управления частью уже свободной Армении (Центральные комитеты: Карс, Эривань, Нахичевань, Шуша).

"Кроме главных органов партии, имеются еще дополнительные, преимущественно специального назначения, которые по степени своей важности, сообразно взглядам партии, находятся в зависимости или под руководством того или другого основного органа. К дополнительным относятся: "Профессиональные и сельские союзы", "Красного креста", "Ученическая организация", "Межпартийный орган", "Орган исследования", "Организация прессы", "Культурно-просветительное общество", "Паторик", "Вспомогательные члены", "Комитеты самообороны", "Организация Дели", "Террористический деятельный комитет", "Организация устрашения" и две "Студенческие организации".

Профессиональные союзы организуются низшими агентами партии и первоначально вербуются в профессиональные хумбы по роду занятий; здесь вербованные получают свое политически-революционное воспитание, а потом их зачисляют в соответствующий союз, преследующий уже специально экономическую борьбу, но не на кооперативных началах, а на началах открытой борьбы и политически-революционного просвещения, кооперации же могут вестись только попутно. Каждый союз руководствуется выработанным "Бюро" уставом, а тактикой его руководит Центральный Комитет. Устав преподается с соответствующим агитационным материалом в хумбах, которые и носят название по своим специальностям или назначениям в партийной деятельности. К первой категории относятся хумбы: аптекарские, приказчиков, парикмахеров, виноделов, хлебопашцев, шелководов, мушай, кузнецов, слесарей и т. д., смотря по роду занятий. Ко второй категории принадлежат: красного креста, террористов, Дели, самообороны и зинзоров (солдат).

Хумбы "Красного креста" хотя и находятся в ведении подкомитета, но распоряжается ими комитет, или Центральный комитет. Подкомитет

ведет только обучение и воспитание. Цель "Красного креста" — всякого рода сбор денег для заключенных и вообще потерпевших, сосланных, снабжение арестантов пищей, деньгами, революционной литературой, передача переписки, ходатайство по делам, принятие всех мер, могущих способствовать освобождению арестованных, как через подкуп, или нравственное воздействие на администрацию или суд, так и при помощи побега из мест заключения, вплоть до открытого нападения вооруженной силой. Последние действия выполняются сообща с другими органами. Следующая организация, имеющая свое особое устройство и пользующаяся некоторой автономией, — это ученическая. Она состоит в ведении Центрального комитета. Устройство ее следующее: она образует собственные хумбы: пропагандистов, дружинников и подготовительные. Представители от хумбов (хумбанеты) составляют подкомитет. Собрание подкомитетов выбирает из 4—6 человек Комитет (снйикитите); общее собрание из делегатов выбирает одного представителя "Контронико-комитет" в Центральный комитет и "исполнительный руководящий орган", при последнем находится редакция журнала. Все сношения с местными органами партии ведутся непосредственно. Цель ученической организации содействовать всякими способами движению целой партии "Дашнакцуптон" и воспитывать в своей среде будущих интеллигентных и уже подготовленных руководителей партии.

Более интеллигентными органами и зависящими только от "Ответственного органа", или "Бюро" стоят "Международный орган" и "Орган исследования". Оба они возникли в последнее время. Первый, имеющий весьма важное значение в революционном деле, обязан во что бы то ни стало устранять все возникающие несогласия и раздоры между революционерами...

...Имеются свои типографии, редакции, книжные магазины, библиотеки и книгоиздательство.

Совершенно в стороне стоят две организации "Дашнакцуптона" русских и европейских студентов, та и другая занимаются вербовкой и пропагандой среди своих студентов в национально-революционном духе, а среди остальных в обще-революционном, космополитическом. Связь с организацией поддерживается только представителями в Районные Собрания и на Общий съезд.

Также не связаны с организацией так называемые "Вспомогательные члены", в числе каковых может быть всякий, кто разделяет стремление "Дашнакцуптона" и помогает ему материально и посильной помощью в деле пропаганды или в каком-либо другом направлении. Такие члены только могут быть иногда приглашаемы на совещания в организациях, сообразно их способностям и им могут даваться поручения, хотя в их числе находятся лица разные по положению, от последнего рабочего или разбойника, до миллионеров и людей, занимающих видные государственные посты, как например, известный Французский депутат и вождь социалистов ЖОРЕС.

Кроме всех перечисленных как основных, так и вспомогательных органов и организаций, которые можно назвать "мирными", есть еще одна организация, подчиненная только "Союзному Совету", действующая

щая на психику армян в другой области, а именно религиозной, это духовная партия "Паторик" при Эчмиадзинском Синоде. После проклятия русского Царствующего Дома и всех русских в 1903 году, "Паторик" действует через католиков на паству "кондаками", т. е. такими церковными поучениями, которые разрешают армянам не только не исполнять постановления правительства, но идти против них.

Из боевых групп партии известны: "самооборона", "организация устрашения", "террористический подготовительный комитет", "ответственный деятельный комитет" и "Дели".

"Самооборона" — это государственная милиция и возникла она во время последних беспорядков на Кавказе. В милиционеры вербуются волонтеры из всех вообще армян, с соблюдением условий иметь свое собственное оружие. Хумбы милиционеров собираются периодически для занятий под руководством Дашнаков и им преподается умение действовать оружием. Милиция имеет свои подкомитеты и комитеты, стоящие в сношении с Центральным комитетом. Высшее учреждение "Центральный комитет самообороны" состоит под наблюдением "Ответственного органа". Самооборона выступает под наблюдением в случае народных волнений и массовых столкновений.

Остальные боевые организации существуют для активного и законспирированного выступления партии, преимущественно убийств.

Общий съезд назначает 3-х человек, ведающих всей террористической деятельностью партии. Эти 3 человека и называются "Подготовительный Террористический Комитет". Они подчинены только "Совету Союза" и непосредственно заведуют и формируют исполнительные функции: "деятельные комитеты" и "организация устрашения", которая только одна и на обязанности ее лежит главным образом исключительно высших чинов самой организации в случае их обвинения "ответственными" или каким-либо другим высшим органом. Террористические деятельные комитеты состоят по одному при Центральных и находятся в их непосредственном распоряжении. Высшее руководство и подготовка террора, как уже сказано, принадлежит "Подготовительному комитету". "Деятельный комитет" имеет свои подкомитеты и террористические хумбы, формируемые из прочих хумбов. "Деятельный комитет", по приказанию Центрального, приводит в исполнение террористические приговоры только над низшей администрацией и местным населением. Поручения более серьезного свойства выполняет по приказу "ответственного органа". На обязанности же "деятельных комитетов" лежит заготовление и приобретение как взрывчатых веществ, так и оружия. Впрочем партия завела с этой целью свои собственные фабрики и мастерские. Как дополнение к террористическому "деятельному комитету" при Центральном комитете существует законспирированная организация "Дели", или разведчики. Ее специальная обязанность устанавливать, преимущественно при помощи чинов полиции, чинов Охранных Отделений, Жандармских Управлений, а также и тех вообще лиц, коих деятельность вредит Дашнакцутюну и вести за ними наблюдение. Любопытнейших сведений об этой организации как и ее составе не имеется".

"Дашнакцутюн", преследуя восстановление "Великой свободной Армении" и ставя одним из способов достижения этого вооруженное восстание, не рассчитывает, что с народной милицией можно достичь незави-

симости и поэтому основал, вопреки всем общереволюционным программам и своей, собственную регулярную армию. Начало к формированию армии из зинворов (солдат) положено было 16 лет тому назад, на I-м съезде 1892 г. Вербовка и параллельно вооружение на средства партии шли непрерывно, но дело было в руках большей частью неопытных, поэтому, как показали последствия, армия оказалась невысокого качества в смысле политической благонадежности и дисциплины. Во время вспыхнувших в России революционных проявлений, "Дашнакцутюн", не особенно разборчиво мобилизуя свою армию, довел ее численность до 100,000 ч. При этом, согласно революционной программы, что каждый солдат-зинвор должен получить за время сбора под знамена определенное жалованье, а именно 30 руб. в месяц, было издержано, по агентурным сведениям, на содержание армии 10 миллионов рублей.

Восстановление Армении не произошло потому, что в России попытки к восстановлению были быстро подавлены, русская армия в общем осталась на стороне правительства и началась вместе с тем реакция. В это же время на Кавказе армяне не могли удержать своей скрытой ненависти к мусульманам и здесь началась междоусобица. Мусульман было перебито, по-видимому, большое число и от них очищена часть территории, а часть разжужжана. Неизвестно еще, чем бы все это окончилось, если бы партия не поспешила на содержание своей армии таких огромных расходов, которые стали угрожать истощению революционного фонда. Задержка в жалованьи зинворам повела к тому, что из последних стали формироваться разбойничьи банды, ставшие грабить и убивать не только лиц других пародностей, но и самих армян. Вследствие этого авторитет Дашнакцутюна стала быстро падать. В то же время в верхах военной иерархии увидели, что при таком общем состоянии дела открытое восстание будет сломлено и армяне попадут в тиски между Россией и Турцией. Не желая допустить до этого, некоторые военачальники решили пренебречь постановлениями 3-го съезда об активном наступлении на Россию и прикрыться снова маской лояльности, выразившейся в том, что они стали организовывать из оставшихся верных знаменам Дашнакцутюна зинворов "Зеленую гвардию", которую предоставили как бы в распоряжение русских властей для искоренения разбойничьих и грабительских шаек. Чтобы придать себе авторитет, объявлена была военная диктатура. Таким образом сделана была попытка к захвату власти. Организация реактивала на это 4-м съездом в начале 1907 года. Съезд немедленно ответил сформированием "организации устрашения", объявив террор и приговорил к смертной казни как вожakov военной диктатуры, так и тех начальников и зинворов, которые не станут подчиняться постановлениям съезда. Вместе с этим однако отлан был приказ организациям: грабителей и разбойников ловить и уничтожать своим судом. Весь 1907 год ознаменовался повсюду длинным рядом убийств армян по постановлению партии. Мятеж был подавлен. Грабители и разбойники уничтожаются и до сих пор. Вместе с объявлением террора сделано и преобразование в вооруженных силах на новых началах. В рядах регулярной армии оставлены только вполне дисциплинированные зинворы, преимущественно из людей отбывших воинскую повинность. Зинвор обязан работать и если состоятелен, то приобретает оружие на свои средства. Вооружение зинворов вполне современное и имеются партийные арсеналы, из коих центральный в Эривани. Жалованье зинворы получают только во время похода.

или войны. Незадолго до съезда в Болгарии было основано училище, которое сделало в 1907 году выпуск 53 офицеров. В училище проходят следующие предметы: выслеживание, военная разведка, хирургия, стратегия, администрация, тактика, полевая служба, дивизионная служба, артиллерия, мпнная служба, военная история, география, армянская история, революция, военная организация, взрывчатые вещества, педагогика, стрельба, геометрия, грим и военная дисциплина.

Офицерский состав также подготавливается в военных училищах в Америке. Во главе вооруженных сил "Главный Военный Совет" из 7 лиц, преимущественно офицеров, уже участвовавших в сражениях регулярных войск. При "Главном Совете" имеется "генеральный штаб" из 5 лиц. Более низшая инстанция управления - "военные советы" на территориях Центральных комитетов. Последние состоят из собрания командиров "сотен". Сотня автономная тактическая и хозяйственная единица. Низшая иерархия сотенный командир, совет при нем из полусотенных; далее полусотенный и десятник; последний заведует и обучает 10 зинворов, которые в свою очередь набираются из добровольцев, прошедших школу "хумба...".

Пропитание и функционирование всего армянского государственного механизма держится на соответствующих законоположениях. Законоположения или уставы и инструкции разрабатываются в строго согласованном духе с директивами, данными съездами и отчасти Районными.

"В настоящее время, после недавнего открытого выступления, партия снова перешла на конспирацию во внутренних становлениях, но в отношении пропаганды, в особенности в помощи прессы, действует совершенно открыто и в самых широких размерах. Вместе с этим до высшей степени усилена как деятельность всех Дашнаков, так и строгость дисциплины, а также репрессии против правительственных чиновников России и Турции, что ознаменовалось уже многими убийствами. Партийная пресса подчинена строгой цензуре.

На содержание государственного механизма, армии и вооружения, ведения пропаганды и вообще для достижения своих целей нужны деньги и поэтому у Дашнакцутюна существует своя финансовая система. Прежде всего всякий поступивший в организацию, а также и вспомогательный член платит не менее... из своего заработка или доходов. Далее в фонд идут с лекций, спектаклей, лотерей, благотворительных вечеров, базаров и т. д. сбор пожертвований, обложение всего армянского населения 2% сбором за ведение дел в своих судах, вместо правительственных с волокитой и подкупом и на защиту их как от мусульман, так и от всевозможных притеснений, эксплуатаций и простых грабителей".

"К населению отношения изменены согласно политической обстановке в примирительном на вид смысле, а пропаганда проведена в духе той же политики, отличающейся постоянным иезуитизмом. Иезуитизм политики выражается в смысле внутренних действий в том, что вся пропаганда для армян ведется с национальной окраской, а для других общесоциалистическая, т. е. космополитическая, которая сопровождается разрушением главных государственных и нравственных уставов: веры, царя и отечества, а вместе с тем и семьи.

Этот же иезуитизм, или попросту, провокация, наблюдается вообще в действиях Дашнакцутюна.

Так, например, после произведенных в декабре 1908 года в гор. Тифлисе арестов членов "органа устрашения", некоторых видных членов "Ответственного органа" и "Восточного бюро", последним была выпущена прокламация в которой "Бюро", призывая армянский народ к революционной борьбе с правительством, указывает на принятые последним в отношении армян репрессивные меры, выразившиеся массовыми арестами и высылками армянской интеллигенции, объясняя народу эти действия правительства намерением его возвратиться к прежней политике насильственной руссификации армян путем закрытия школ, отобрания церковного имущества и ограничения прав католика, подобно тому как в 1903 году главари "Дашнакцутюн", истолковав народу в извращенном виде закон о передаче в управление казны имущества армянских церквей, использовали этот факт как могучий материал для возбуждения ненависти армян ко всему русскому, так и в данном случае, оставаясь верным своей провокационной политике Дашнакцутюн намеревается аресты своих партийных членов, сделать вопросом общепартийным, и видит в этом не борьбу правительства с революционной партией, а какой бы национальности ни принадлежали ее члены, стремящиеся к ниспровержению существовавшего в государстве общественного строя, а придать этим арестам ложное освещение, объясняя их посягательством на самобытность всего армянского народа, его культурное развитие и веру.

С подлинным верно: Делопроизводитель
Особого Отдела Канцелярии Наместника

ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА на Кавказе (подпись)

17 апреля 1909 г.

- ♦ Революционный Восток. Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных проблем, №2-3 (36-37), М., 1936, с. 76-79; Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, Баку, 1989, №4, с. 36-62.

СПИСОК

разоренных и брошенных жителями мусульманских селений в Эриванской губернии до марта 1918 года

Назв. уездов, милицеских участков и селений	Общее число действ. хозяйств.	Число жителей		Всего
		муж.	жен.	
1	2	3	4	5

Эриванский уезд

I - Милицеский участок

1. Дамачирмаз	70	203	184	387
2. Зар	170	396	310	706
3. Кямал	100	335	290	625
4. Куздаджик	24	73	46	119
5. Магюс	90	250	176	426
6. Охджаверт	115	209	224	493
7. Пута	40	121	87	208
8. Кяричю	32	119	69	188
9. Кохт-Татрский	20	44	35	79
10. Али-Кирих	37	119	83	202

II - Милицеский участок

11. Агамзалу	143	438	405	843
12. Джабачилу	63	193	162	355
13. Харратлу	62	254	242	496
14. Улдуанлу	500	1684	1489	3173
15. Карадаглу	62	254	242	496
16. Каралджар	64	328	310	638
17. Раганлу	56	229	203	442
18. Абил-кенд	34	134	122	256

III - Милицеский участок

19. Сабунчи	35	110	92	202
20. Камарлю	151	450	411	870
21. Торпахкала	56	216	199	415
22. Каракоюнлу	67	227	205	432
23. Дугин	92	187	145	332
24. Бзованд	28	59	37	96
25. Карагамзалу	160	437	378	815
26. Атава	28	110	96	206
27. Доккуз	36	119	91	210
28. Инаклу	37	102	83	185
29. Агбаш	19	60	72	132
30. Новрузлу	16	129	102	231
31. Яманджану	107	396	367	763

IV - Милицеский участок

32. Садарак	500	2297	1820	4117
Итого по уезду	3015	10.298	8707	19005

Сурмалинский уезд

33. Адиочак	69	242	225	467
34. Вандумарак Верх.	13	56	51	107
35. Вандумарак Нижн.	12	99	133	232
36. Кулда	16	129	120	249
37. Дашлуджа	17	91	80	171

1	2	3	4	5
38. Асма	35	125	122	247
39. Каракусий	53	373	264	637
40. Куджих	18	172	164	336
41. Каракасар	24	148	118	266
42. Кизлы Кала	18	172	148	320
43. Сичанлу	18	59	50	109
44. Оргаджи	193	1041	980	2021
45. Издыр-Мава	262	884	788	1672
46. Малаклу	361	1100	1000	2100
47. Сусатанабал	26	86	104	190
48. Агамамел	130	330	290	620
49. Агавер	42	121	85	206
50. Арабхирлу	83	203	141	344
51. Касумджан	80	192	176	363
52. Кузюодаи	46	121	115	236
53. Казанчи	121	178	285	583
54. Кити	165	397	354	751
55. Куллук	101	390	370	760
56. Обл	120	401	319	720
57. Сарычобан	63	164	164	338
58. Чарихчи Верхн.	42	121	101	222
59. Чарихчи Нижн.	15	60	84	144
60. Яйдлси	226	800	700	1500
61. Амарат	40	123	131	254
62. Хараба-Ахиджан	145	452	380	832
63. Гесуйн-Кенди	79	291	259	550
64. Зульфикар	82	280	235	515
65. Кызыл-Закир	49	160	139	299
66. Казы-Кинлаг	90	210	196	406
67. Мириндли	6	22	19	41
68. Наджафали	11	62	65	127
69. Гасан-хан	110	328	290	618
70. Гечджалу	80	310	290	600
71. Джаннаттабад	240	1200	890	2090
72. Дила	300	1000	823	1823
73. Каракоюнлу	28	81	58	139
74. Крабчаг	35	140	110	250
75. Окузлу	20	70	53	123
76. Сафаркули	28	105	92	197
77. Тохапшану баят	63	396	312	658
78. Тохапшану гаджар	178	586	490	1076
79. Хараба-Ахиджан	42	137	102	239
80. Ширачи	70	305	270	575
81. Инджа	120	467	417	884
82. Сунмалу	80	410	380	790
83. Пирлу	92	400	410	870
84. Осман-ксий	20	70	45	115
85. Соютлу	50	180	139	219
86. Катырлу Верхн.	46	290	238	528
87. Джуванлу	25	133	93	226
88. Тураби	70	172	165	337
89. Мирзахан	219	110	98	208
90. Суки	39	197	168	356
91. Пирсах	56	291	232	523
92. Акарак	72	371	287	658
93. Камышту	35	340	290	630

II - Милицеский участок

III - Милицеский участок

1	2	3	4	5
94. Катырлу Нижн.	21	136	129	267
95. Чинчавад	12	110	92	202
96. Качин	35	317	212	529
97. Агдаш	46	218	192	210
98. Агабек	27	135	146	251
99. Дампирсыхан	83	447	396	812
100. Каралжоран	53	412	367	779
101. Янлу	31	322	267	589
102. Аокоса	50	431	319	750
103. Сичанлу	50	375	298	673
104. Данилыджа	47	219	201	420
105. Кирилагач	40	217	209	426
106. Муча	100	492	387	879
107. Эргов	93	476	367	843

Итого по уезду 5.493 21.889 19.458 41.347

Эчмиадзинский уезд

I - Милицейский участок

108. Молла Дурсун	35	172	148	320
109. Гаджилар	29	130	118	248
110. Гирамна	26	71	59	130
111. Аярлу	70	176	177	353
112. Агдажа-Кала	72	228	192	420
113. Арамлу	30	90	72	162
114. Зейял	108	352	270	622
115. Келанлу	159	388	380	768
116. Карагабазар	129	370	318	688
117. Кезлу-Камарлу	89	225	186	411
118. Сафи-абал	29	138	105	243
119. Каракоюнду	74	240	232	472
120. Айранлу	39	198	172	370
121. Патрынлдж	75	286	240	526
122. Айранлу	35	110	105	215
123. Тос	83	224	196	420
124. Янбанкара	388	1379	1038	2417

II - Милицейский участок

125. Кучик кенд	32	175	195	370
126. Перси	42	180	143	323
127. Тахия	145	382	343	725
128. Парны	173	509	497	1006
129. Ахыс	74	195	170	365
130. Зейнал-бухаг	45	150	145	295
131. Кетаклу	24	120	122	242
132. Уши	190	760	620	1380
133. Назраван	68	290	263	553
134. Ангерсак	25	114	95	209
135. Кана-бухак	18	120	91	211
136. Катур	270	130	78	208
137. Каралжоран	65	201	194	395
138. Курд-али	27	75	60	135
139. Амамлу	82	310	78	208
140. Тухуняби	52	201	178	379
141. Ахарак	99	352	377	629
142. Эргов	70	160	120	280

III - Милицейский участок

143. Кархун Верх. 213 608 545 1153

1	2	3	4	5
144. Кархун Нижн.	120	328	297	625
145. Шоркенд	62	210	198	408
146. Турюманлу	54	250	260	510
147. Молла-Бадал	52	168	167	335
148. Агдис-Арх	110	364	356	720
149. Карим-Арх	353	825	875	1700
150. Армутлу	42	152	157	309
151. Игдалу	143	446	434	880
152. Джанфида	218	690	628	1318
153. Кулыбеклю Верхн.	42	171	115	286
154. Кулыбеклю Нижн.	40	296	222	518
155. Саатлу	43	128	119	247
156. Камышлу	24	126	112	247
157. Место-Кало	19	190	174	364
158. Катырабал	30	310	285	595
159. Рачлар	66	130	96	226
160. Пезнки	32	138	126	264
161. Холжаяр	27	123	113	236

IV - Милицейский участок

162. Партикан	64	278	218	496
163. Прималск	82	140	121	261
164. Шейх-Гарни	38	220	190	410
165. Карвансарай	85	120	90	210
166. Аралых	62	196	162	358
167. Кулидарвинш	48	185	172	357
168. Эшпак	145	349	328	677
169. Талын	59	282	148	430
170. Мехрибан	140	290	243	533
171. Ирнд	45	120	119	39
172. Карановмаз Верхн.	70	210	184	394
173. Карановмаз Нижн.	42	137	116	253
174. Агдажакала Нижн.	115	165	150	315
175. Сабунчи	32	93	72	165
176. Кала-Кут Верхн.	18	24	26	50
177. Кала-Кут Нижн.	17	47	48	95
178. Ахангчи	44	165	162	327
179. Казбин	21	47	53	100
180. Каракули	18	59	49	108
181. Сусуз	18	47	43	90
182. Кнык	19	43	48	91
183. Мустафато	60	147	132	289
184. Бозбур (Курдск)	32	98	67	165
185. Айланлу	100	157	149	300
186. Сейран-кышлак	15	40	43	83
187. Илан-кышлак	12	30	28	58
188. Удфан	90	175	125	300
189. Байрамли	12	44	38	82
190. Гадим-башир (курдск.)	32	98	67	165
191. Агдажакала Верхн.	100	157	149	308
Итого по уезду	5979	18,967	16,658	35,784

Новобаязетский уезд

I - Милицейский участок

192. Арзакенд 80 295 298 593

II - Милицейский участок

193. Агзибар 116 413 342 755

1	2	3	4	5
194. Быглу	112	338	320	658
195. Агкала	62	218	206	424
196. Айриванк	96	380	326	706
197. Гаджи-Мутан	130	530	504	1034
198. Рахшанкенд	72	253	226	779
Итого по уезду	668	2427	2222	4649
Итого в губернии разорено и брошено жителей 199 селений	15,155	53,581	47,045	100,626

Предоставляемые сведения взяты из Кавказского календаря за 1908 г.
Принимая во внимание, что за 10 лет население несомненно возросло на 30% и прибавляя к
вышеуказанному числу "34374" получится 135.000

Председатель бюро (подпись)

Секретарь (подпись)

С подлинным верно: Заведующий Инфор. Отделом Дипломат. миссия Азербайджана в Грузии.
(подпись)

СПИСОК

мусульманских селений, разгромленных армянами за последние два месяца 1919 года

I—в Эчмиадзинском уезде

1. Гаджиелар	32. Аралтык
2. Маялдурун	33. Кулларвиш
3. Торе	34. Куйтул
4. Караююнлу	35. Эргол
5. Алжа-кала	36. Коша-булах
6. Киранлы	37. Котаклу
7. Карамлу	38. Перси
8. Яярлы	39. Анирсак
9. Патрындж	40. Ушу
10. Уджан	41. Кичик-кенд
11. Кавш	42. Начраван
12. Аван	43. Такся
13. Караджалар	44. Парны
14. Мачда	45. Зейнал-булаг
15. Диян	46. Зейва
16. Талыш Ахарак	47. Кули-бек I
17. Бахчаджык	48. Кули-бек II
18. Карвансара	49. Алжа-Арх
19. Япыл	50. Керим-Арх
20. Юхары Алжа-Кала	51. Джанфила
21. Ашагы Алжа-Кала	52. Игдалу
22. Юхары Карагоммаз	53. Армудлу
23. Ашагы Карагоммаз	54. Молла-Бадал
24. Эшвак	55. Кузуван
25. Мехрибан	56. Туркманлы
26. Чихалджи	57. Коланлы
27. Иринд	58. Сафнабал
28. Талын	59. Камарлу
29. Пир Мачак	60. Картабазар
30. Пир Тикан	61. Юхары Кархун
31. Аганчи	62. Ашагы Кархун

II. В Сурмалинском уезде

1. Ятдиш	18. Ар-Гаджи II
2. Оба	19. Ар-Гаджи III
3. Кюлюк	20. Караююнлу
4. Азиямед	21. Эльфикар
5. Касымеджан	22. Уста кенди
6. Аранхирлы	23. Сафар Кули
7. Куз Овидан	24. Чаннат Абад
8. Сари Чобан	25. Ашагы Дича
9. Агавер	26. Юхары Дича
10. Сурматы	27. Гасан Хан
11. Качанчы	28. Карыш-баг
12. Наджафали	29. Окузлы
13. Амарят	30. Кизыл-Закыр
14. Малакпо	31. Курбанлы
15. Игдыр Мава	32. Дра-кенди
16. Сустан абад	33. Парны
17. Ар-Гаджи I	34. Тапа баши

III—в Эриванском уезде

—Кроме Загтябасарских уничтожены все селения.

С подл. верно:

Заведующий Информационным Отделом (подпись)

Азгосцентрархив. дело № 137.

—Диплом. Миссия Азербайджана в Грузии.

ЦГАОР, ф. 894, оп. 10, л. 80, л. 47—48.

ЦГАОР, ф. 894, оп. 10, л. 80, л. 31—33.

СИЈАНЫСЫ

Өввөлжи ады	Дэишдирилмиш ады	Району	Фэрманын тарихи
1	2	3	4

А

Авдалагалы	Вағашен	Мартуни	03.01.1935
Авлаллар	Һатсаван	Абовјан	04.04.1946
Авдыбэј	Тсахкашен	Спитгак	21.10.1967
Ағадәрәси	Гатнахпјур	Абовјан	04.04.1946
Ағбулаг	Лусахпјур	Спитгак	26.04.1946
Ағдан	Ганлзакар	Ичеван	25.01.1978
Ағзыбир	Ачап	Камо	07.12.1945
Ағин району	Ани район	—	12.10.1961
Ағкөнд	Ағнчадзор	Јегегнадзор	03.07.1968
Ағкөнд	Ашотаван	Сисиан	17.04.1948
Ағкилсә	Азад	Варденис	03.01.1935
Ағкилсә	Крашен	Ахурјан	07.12.1945
Ағһамзалы	Мармарашен	Масис	25.05.1967
Ағчаарх	Аревик	Һоктемберјан	04.04.1946
Ағчагала	Тсахјаланч	Ечмиөдзин	25.01.1978
Ағчагышлаг	Гетапнија	Масис	25.01.1978
Ағчагышлағы	Гетазад	Арташат	25.05.1967
Адамхан	Вардадзор	Мартуни	03.07.1968
Аджаман	Гарноуигт	Талин	12.11.1946
Ајарлы	Лернамедз	Ечмиөдзин	25.01.1978
Ајаслы	Ајгестан	Арташат	—
Ајғыркөлү	Акналич	Ечмиөдзин	25.01.1978
Ајналы	Давтешен	Талин	19.04.1950
Ајсәси	Гызылкул	Јегегнадзор	10.09.1946
Алакилсә	Бајтар	Амасија	—
Аллаһверди району	Туманјан району	—	19.09.1969
Алачыггаја	Алачух	Дилличан ш.	—
Алмалы	Хндзорут	Әзизбәјов	12.11.1946
Араздәјөн	Јерасх	Арарат	03.07.1968
Аралыг	Еразгаворс	Ахарјан	07.12.1945
Аралыг	Грибосдов	Ечмиөдзин	25.01.1978
Арьхвөли	Лернут	Ахурјан	21.10.1967
Армудлу	Тандзут	Һоктемберјан	04.04.1946
Армудлу	Туфашен	Артик	31.05.1946
Арпа	Асени	Јегегнадзор	10.09.1946
Арпавар	Лусахерт	Арташат	20.08.1945
Арпачај ст.	Ахурјан ст.	Ахурјан	31.07.1950
Астазур	Шванидзор	Мегри	22.04.1935
Ахта району	Раздан району	—	30.06.1959
Ахтаhana [Хлатағ]	Чорастан	Гафан	01.06.1940
Ахула	Беркарат	Арагатс	25.01.1978
Ахунд Бозаванд	Бердик	Арташат	25.01.1978
Ашағы Ағбаш	Аревшат	Арташат	20.08.1945
Ашағы Ағдан	Морут	Ичеван	25.05.1967
Ашағы Ағчагала	(Ахнахпјур)	Талин	12.11.1946
Ашағы Адјаман	Неркин Базмаберд	Мартуни	07.12.1945
Ашағы Ајланлы	Неркин Геташен	Ечмиөдзин	04.04.1946
Ашағы Алчалы	Ленуғи	Мартуни	27.09.1968
Ашағы Ахта	Артсваннст	Раздан	30.06.1945

1	2	3	4
Ашағы Гашытыча	Раздан	Ахурјан	26.04.1946
Ашағы Гарабағлар	Ваграмаберд	Арташат	—
Ашағы Гарагојмаз	Чимөнкөнд	Талин	12.11.1946
Ашағы Гаранльх	Неркин	Мартуни	—
Ашағы Гархын	Сасунашен	Ечмиөдзин	04.04.1946
Ашағы Гөјләсәр	Мартуни	Арташат	01.12.1949
Ашағы Зағалы	Аракс	Варденис	12.08.1946
Ашағы Зейвә	Димитров	Ечмиөдзин	25.01.1978
Ашағы Көзәлдәрә	Тсовак	Мартуни	07.12.1945
Ашағы Нечили	Һартакен	Масис	25.01.1978
Ашағы Пиртикан	Варденис	Талин	02.03.1940
Ашағы Талын	Сајат—Нова	Талин	25.01.1978
Ашағы Түркмәнши	Дзорагјуг	Ечмиөдзин	03.01.1935
Ашағы Хатынархы	Гај	Ечмиөдзин	25.01.1978
Б			
Бабакиши	Бужакан	Наири	—
Бабакиши	Агавнадзор	Раздан	17.07.1948
Бабачан	Гызылкөнд	Варденис	25.01.1978
Базарчыг	Араи	Абаран	15.07.1946
Бајандур	Вагадур	Корус	7.05.1968
Балакөнд	Довәғ	Нојемберјан	4.01.1938
Барана	Нојемберјан	Нојемберјан	4.01.1938
Басаркечәр	Варденис	Варденис	11.06.1969
Басаркечәр рај.	—	—	11.06.1969
Бахчалар	Багаран	Бағрамјан	07.1968
Бачоглу	Һајкаван	Ахурјан	7.12.1945
Баш Аваран	Абаран	Абаран	3.01.1935
Башкөнд	Ахунк	Абовјан	4.04.1946
Башкөнд	Артсвашен	Красноселск	25.01.1978
Башкөнд	Вернашен	Јегегнадзор	10.09.1946
Башкөнд	Гехаркуник	Камо	4.04.1946
Башкөнд	Сараланч	Артик	25.01.1978
Башкөнд	Гарни	Абовјан	10.09.1946
Баш Кәрни	Бағрамјан	Арташат	4.04.1946
Башын Әли	Востан	Арташат	31.05.1946
Бечәјәзли	Бартсрашен	Ани	3.01.1935
Бөбирши	Јегскнут	Һоктемберјан	1.12.1949
Бөдөл	Зигтанков	Ани	20.08.1945
Бөзирхана	Метс Парни	Спитгак	3.02.1947
Бөјкөнд	Ланчар	Арарат	4.04.1946
Бирәли	Бартсрашен	Арташат	—
Биттичә	Шенаван	Абаран	—
Булхејир	Дзорохан	Ани	3.07.1968
Богазкәсән	Боғатлы	Талин	20.08.1945
Боғатлы	Базум	Гугарк	19.04.1950
Бозабдал	Саракап	Ани	3.01.1935
Боздоған	Мусаслјан	Саракап	31.07.1950
Бозјохуш	Метс Мангташ	Артик	25.01.1978
Бөјүк Арьхвөли	Веди	Арарат	3.01.1935
Бөјүк Веди	Әзизли	Варденис	12.11.1946
Бөјүк Гарагојунлу	Кировакан	—	3.01.1935
Бөјүк Гаракилсә	Кети	Ахурјан	4.04.1946
Бөјүк Кәти	Мусаслјан	Арухјан	03.01.1935
Бөјүк Кәпәнәкчи	Алагјаз	Арагатс	3.01.1935
Бөјүк Чамшылы	Налбанцјан	Һоктемберјан	26.04.1946
Бөјүк Шәһријар	—	—	—

1	2	3	4
Бөжүк Шинштөпө	Медэ Сепасар	Гукасјан	03.01.1946
Бөжүк Шорлу	Дөмирчи	Масис	04.01.1938
Бугдашен	Баграван	Ани	19.04.1950
В			
Веди рајону	Арарат рајону	—	15.05.1968
Вермөзјар	Арсавад	Ечминадзин	04.04.1946
Вөли Ағалы	Дзорагјуг	—	—
Вөликөнд	Тсахкаван	Шәмшөддин	04.05.1939
Г			
Газанчы	Меграшен	Артик	31.05.1946
Галалы	Норабер	Ани	03.02.1947
Галача	Бердаван	Ноғемберјан	25.01.1978
Галтахчы	Һартагјуг	Спитак	26.04.1946
Гамышгут	Јегегнут	Гугарк	03.01.1935
Гамышлы	Зартонк	Һоктемберјан	25.01.1978
Гапылы	Гусангјуг	Ани	03.02.1947
Гарабоја	Хнкојан	Спитак	26.04.1946
Гарабулаг	Јернчатап	Абаран	26.04.1946
Гарабурун ст.	Кракерт ст.	Баграмјан	21.01.1968
Гарагала	Гетап	Талин	12.11.1946
Гарагала	Сваберд	Абовјан	24.06.1948
Гарагышлаг	Достлуг	Масис	25.07.1978
Гарадағлы	Мртавет	Арташат	21.10.1967
Гарадаш	Севкар	Ичеван	—
Гаракилсө	Лернһовит	Калинин	25.01.1978
Гаракилсө	Сисаван	Сиснан	—
Гаракилсө	Һартаван	Абаран	19.04.1950
Гарал	Гатначур	Спитак	26.04.1946
Гаралар	Аралез	Арарат	25.01.1978
Гарамөмөд	Меграшат	Амасија	25.04.1946
Гаранамаз	Јенијол	Амасија	03.01.1935
Гаранлыг	Гехһовит	Мартуни	03.07.1968
Гаранлыг	Лусатгјуг	Абаран	10.09.1948
Гаранлыгдәрә	Хаварадзор	Ичеван	—
Гарахач	Лусашог	Арарат	25.01.1978
Гараһамзалы	Бурастан	Арташат	25.01.1978
Гарачанта	Әзиэбәјов	Амасија	04.05.1939
Гарачаорөн	Арагјуг	Наирн	04.04.1946
Гаргабазар	Һајкашен	Ечминадзин	25.05.1967
Гасымәли	Гетапи	Артик	01.06.1940
Гачаған	Арсаватзаг	Туманјан	25.01.1978
Гачаған	Лернаван	Спитак	26.04.1946
Гашга	Вардашаг	Арарат	10.09.1948
Гәдрли	Ланчанист	Арарат	03.07.1968
Гәзәнфәр	Арагатс	Абаран	10.09.1948
Гәмәрли	Арташат	Арташат	04.09.1945
Гәмәрли рајону	Арташат рајону	—	04.09.1945
Гәмәрли	Метсамор	Ечминадзин	15.07.1946
Гәтран	Гетамсч	Наирн	21.06.1948
Гьыылгоч	Гьыылгоч	Калинин	25.01.1978
Гьыылвөнк Чичөкли	Гукасјан	Гукасјан	04.01.1938
Гьыылжилсө	Макенис	Варденис	25.01.1978
	Гьыылдаш	Калинин	03.01.1935

1	2	3	4
Гьыылжилсө	Кармаван	Гукасјан	03.01.1935
Гьыылөрөн	Шенаван	Спитак	26.04.1946
Гьыылдөмир	Воскеваз	Әшгәрәк	03.01.1935
Гьыычатаг	Сусер	Талин	12.11.1946
Гьыычяг	Һарич	Артик	31.05.1946
Гьыығьы	Артсваберд	Шәмшөддин	25.01.1978
Гьыығьылы	Кармрашен	Талин	12.11.1946
Гьыыхбулаг	Агунк	Варденис	03.01.1935
Гьыыхдөјирман	Хнаберд	Арагатс	15.07.1946
Голтаг	Хсханист	Артик	15.07.1948
Гонаггыран	Ширак	Ахурјан	02.03.1940
Горчулу	Мргашад	Һоктемберјан	04.04.1946
Готурбулаг	Гатнахбјур	Степанаван	03.01.1935
Гошатан	Воскеван	Нојемберјан	25.01.1978
Гошавөнк	Һајкадзор	Ани	19.04.1950
Гузукудөн	Ајгешад	Һоктемберјан	03.01.1935
Гулдәрвиш	Воскетас	Талин	04.05.1939
Гуләли	Ајгедзор	Шәмшөддин	01.06.1940
Гуләли	Гармиргјуг	Камо	31.05.1935
Гулучан	Спандарјан	Артик	25.01.1978
Гундахсаз	Рја Тәэ	Арагатс	12.11.1946
Гурдбулаг	Красар	Гукасјан	10.09.1946
Гурдгулаг	Болораберд	Јегегнадзор	03.01.1935
Гурдугулу	Армавир	Һоктемберјан	19.04.1950
Гуру Араз	Јерасхонун	Һоктемберјан	25.01.1978
Гурубоғаз	Ортачја	Арагатс	04.04.1946
Гьыынауз	Арагатс	Ечминадзин	04.04.1946
Гурумсулу	Достлуг	Нојемберјан	—
Гушчу	Кечут	Чермух ш	12.11.1946
Д			
Дајлахлы	Арин	Әзиэбәјов	25.01.1978
Дамчылы	Мравјан	Абаран	03.01.1935
Дамакирмәз	Һовит [Нигаван]	Абаран	15.07.1946
Дарғалы	Анастасаван	Арташат	01.12.1949
Даһарлы	Гетк	Ахурјан	07.12.1945
Дашгала	Караберд	Ани	03.02.1947
Дашлы	Дашдакар	Арарат	03.07.1968
Дөвөли	Арарат	Арарат	03.01.1935
Дөдәгышлаг	Ахундов	Раздан	04.05.1939
Дөдәли	Јегник	Талин	12.11.1946
Дөјмадағлы	Шрвенантс	Гафан	—
Дөлигардаш	Сарухан	Камо	21.06.1948
Дөлиләр	Дәлиләр	Далар	03.01.1935
Дөлиләкли	Зовашен	Абовјан	21.06.1946
Дөлиқдаш	Тсаккар	Мартуни	21.06.1948
Дөрәббас	Дөрәббас	Сиснан	10.09.1946
Дөрбәнд	Кармракар	Ахурјан	26.04.1946
Дөрәкөнд	Дзорагјуг	Гугарк	—
Дөрәкөј	Дөрәкөј	Сарагјуг	12.11.1946
Дөрәчичөк	Тсаххадзор	Раздан	—
Дирәкләр	Карнут	Ахурјан	03.07.1968
Довшангышлаг	Ширакаван	Ани	19.04.1950
Доггуз	Каначут	Арташат	20.08.1945
Донузјән	Зәнжиләр	Масис	03.01.1935
Дорны	Барскамаван	Нојемберјан	25.10.1978

1	2	3	4
Достлу	Ахурјан	Ахурјан	07. 12. 1945
Дүзкөнд	Ахурјан рај.	—	07. 12. 1945
Дүзкөнд рај.	Барож	Талин	03. 01. 1935
Дүзкөнд	Нарташени	Гукасјан	12. 11. 1946
Дүзхараба	Андарашад	Гафан	20. 06. 1946
E			
Евчиләр	Аразан	Ноктемберјан	10. 04. 1947
Еллар	Абовјан	Абовјан	12. 10. 1961
Еллар ојуғу	Еллар	Амасија	—
Ө			
Өлигбәјов [Пашалы]	Заритан	Өлигбәјов [Вајк]	08. 07. 1957
Өжәнзур	Ағавнадзор	Јегегнадзор	10. 09. 1946
Өксипара	Воскенар	Ножемберјан	—
Өлөјөз	Арагатс	Талин	31. 07. 1950
Өлибәјли	Атарбекјан	Ечмиәдзин	04. 09. 1946
Өлигырьх	Асғадзор	Мартуни	03. 01. 1935
Өлигулушән	Азаташен	Корус	01. 06. 1940
Өликојчөк	Кучак	Апаран	10. 09. 1946
Өлли	Салвард	Сисиан	03. 01. 1935
Өлихан	Гегтик	Гукасјан	03. 01. 1935
Өрдәпин	Јегегис	Јегегнадзор	10. 09. 1946
Өрәвус	Аревис	Сисиан	03. 07. 1968
Өрзәкөнд	Арзакан	Раздан	—
Өртис	Геғард	Абовјан	04. 04. 1946
Өффәнди	Норашен	Севан	04. 01. 1938
Өффәнди	Карадзор	Спитах	26. 04. 1946
Өһәкчи	Зовасар	Талин	25. 01. 1978
З			
Зсјвә	Давид—бек	Гафан	26. 06. 1949
Зәрәнбил	Зәркөнд	Варденис	03. 01. 1935
Золахач	Золахар	Мартуни	03. 01. 1935
Зоһраблы	Зәрганут	Арташат	20. 08. 1945
И			
Ијдәли	Пшатаван	Ноктемберјан	10. 04. 1947
Иланлы	Чабасар	Амасија	26. 04. 1946
Иланчалан	Ардашаван	Әштарөк	—
Илли	Ногмик	Амасија	25. 01. 1978
Илдијабы	Ајгабатс	Ахурјан	26. 04. 1946
Имамшаһлы	Мхчјан	Арташат	03. 01. 1935
Имирли	Тучур	Абаран	19. 04. 1950
Имирхан	Саратак	Артик	01. 06. 1940
Инокли	Антарут	Әштарөк	01. 12. 1949
Инекдағы	Јеникөнд	Варденис	25. 01. 1978
Инекли	Даракерт	Масис	25. 01. 1978
Итгыран	Күлүстан	Әлигбәјов	03. 01. 1935
Ј			
Јагублу	Мсғрут	Гугарк	01. 04. 1946

1	2	3	4
Јајчы	Гаржис	Корус	03. 07. 1968
Јајчы	Зовабер	Севан	25. 01. 1978
Јаманчалы	Дехтсут	Арташат	25. 05. 1967
Јаныпгөјә	Мешәкөнд	Красноселск	25. 01. 1978
Јарпығлы	Лчаван	Варденис	25. 05. 1967
Јасавул	Новунн	Ахурјан	07. 12. 1945
Јеганлар	Аревшад	Артик	15. 07. 1948
Јегован	Котажк	Абовјан	07. 12. 1945
Јени Башкөнд	Гетик	Красноселск	30. 05. 1984
Јеникој	Харков	Ани	—
Јеникчө	Норабатс	Масис	25. 01. 1978
Јешил	Какавадзор	Талин	12. 11. 1976
Јува	Шаумјан	Арташат	19. 04. 1950
Јухары Ағбаш	Абовјан	Арташат	01. 12. 1949
Јухары Ағчатала	Верин Базмаберд	Талин	12. 11. 1946
Јухары Адјаман	Верин Гегашен	Мартуни	07. 12. 1945
Јухары Адланлы	Тсаххунк	Ечмиәдзин	04. 04. 1946
Јухары Ахта	Лернанист	Раздан	25. 01. 1978
Јухары Ганлыча	Мармашен	Ахурјан	26. 04. 1946
Јухары Гајагојмаз	Верин Сасунашен	Талин	12. 11. 1946
Јухары Гархын	Чрарат	Ечмиәдзин	04. 04. 1946
Јухары Гөјләсәр	Бјураван	Арташат	20. 08. 1945
Јухары Зағалы	Ахпрадзор	Варденис	25. 01. 1978
Јухары Зсјвә	Тароник	Ечмиәдзин	25. 01. 1978
Јухары Коланлы	Грибосдов	Ечмиәдзин	25. 01. 1978
Јухары Күрдкөнди	Норашен	Арташат	—
Јухары Нечили	Низами	Масис	25. 01. 1978
Јухары Пиртикан	Тсаххасар	Талин	02. 03. 1940
Јухары Түркмөшли	Абага	Ечмиәдзин	03. 01. 1935
Јухары Хатынархы	Һанкашен	Ечмиәдзин	25. 01. 1978
К			
Кавгарлы	Паник	Артик	—
Канкан	Һатис	Абовјан	25. 01. 1978
Карвансара	Амре Таза	Арагатс	25. 01. 1978
Карвансара	Ичсван	—	—
Кеғач	Верин Чарпи	Ани	03. 02. 1947
Кефли	Какавасар	Гукасјан	25. 01. 1978
Кешишверән	Уртсаланч	Арарат	21. 10. 1967
Кешишкөнд	Гехарот	Арагатс	03. 01. 1935
Кешишкөнд рајону	Минкојан рај.	—	03. 01. 1935
Кешишкөнд	Минкојан	Јегегнадзор	03. 01. 1935
Көләкарх	Шенаван	Ноктемберјан	04. 04. 1946
Көләрә	Гукасаван	Масис	01. 12. 1943
Кәримархы	Советакан	Ноктемберјан	03. 01. 1935
Кәримкөнд	Тсаххашен	Камо	02. 03. 1940
Кәркибаш	Шәфәг	Варденис	25. 05. 1967
Кәрпичли	Гехадир	Абовјан	03. 01. 1935
Кәсәмән	Һаһар	арденис	25. 01. 1978
Кәсиқбаш	Лернакерт	Мартуни	07. 12. 1945
Килсәкөнд	Срашен	Гафан	—
Кичик Арьхәвали	Покр Манташ	Артик	31. 05. 1935
Кичик Гаракилсә	Азатан	Ахурјан	07. 12. 1945
Кичик Кетн	Лернантск	Ахурјан	26. 04. 1946
	Покрашен	—	—
Кичик Кәпәнәкчи	Һовит	Ахурјан	07. 12. 1945

1	2	3	4
Кичик Пэрни	Анушаван	Артик	07.05.1969
Кичик Шөһријар	Нор Һартагс	Һоктемберјан	03.07.1968
Кичик Шиштәпә	Појр Сепасар	Гукасјан	12.11.1946
Колажирән	Дзорагед	Гугарк	25.01.1978
Колажирән	Тоовинар	Мартуни	03.01.1935
Корбулаг	Шенкани	Арагатс	25.01.1978
Косамәммад	Батикјан	Камо	—
Котанлы	Кармрашен	Әзизбәјов	—
Көрпәли	Аршалуж	Ечмиөдзин	03.01.1935
Көрү	Дзорашен	Корус	19.04.1950
Кузәчик	Ланчхлјур	Камо	19.04.1950
Күрд Пәмбәји	Сипан	Арагатс	25.01.1978
Күрдкәнди	Лерназдор	Гафан	—
Күрәкән	Ферик	Ечмиөдзин	25.01.1978
Күтнигышлаг	Һовташен	Артик	15.07.1948
К			
Кабуд	Капујт	Әзизбәјов	03.07.1948
Кәркәр	Пушкино	Степанаван	14.02.1937
Кәрмәз	Камарик	Абовјан	25.01.1978
Кәрни	Гарни	Абовјан	—
Кожтур	Гетап	Јегснадзор	03.01.1935
Кораван	Јсникәнд (Гораван)	Арташат	15.07.1946
Көдәкбулаг	Гарчхлјур	Варденис	12.08.1946
Көдәкли	Мргаван	Арташат	20.08.1945
Көзәлдәрә	Гехадзор	Арагатс	15.07.1946
Көзәлдәрә	Гехадир	Арагатс	31.05.1946
Козлү	Ажунк	Талин	12.11.1946
Көјјохуш	Сараланч	Спитак	26.04.1946
Көјкүмбәз	Геханист	Масис	01.12.1949
Көјкилсә	Капутан	Абовјан	03.01.1946
Көд	Личк	Мартуни	—
Көран	Гогаран	Спитак	24.04.1946
Күлаблы	Дзораглүх	Абаран	15.07.1946
Күллүбулаг	Вардахлјур	Гукасјан	15.07.1946
Күллүчә	Варденис	Абаран	15.07.1946
Күллүчә	Зовк	Абовјан	25.01.1978
Күллүчә	Сараһарт	Спитак	19.04.1950
Күрчүюлу	Торосгүј	Гукасјан	30.07.1980
Күтгум	Гехануш	Гафан	29.06.1949
Л			
Ләләкәнд	Вазашен	Ичсван	25.01.1978
Ләлвөр	Дебетаван	Нојемберјан	25.01.1978
Ләмбәли	Баграташен	Нојемберјан	18.06.1960
Лөк	Вартанизор	Мехри	—
М			
Мағдә	Лернарот	Әштәрәк	01.12.1949
Мәсдәрә	Даларик	Талин	21.01.1965
Маһмудлу	Чажкәнд	Гафан	01.06.1940
Маһмудчуг	Пемзашен	Артик	02.03.1940

1	2	3	4
Мехмандар	Һовташен	Масис	5.01.1978
Мехраблы	Варташен	Арташат	20.08.1945
Мехрибан	Катнахлјур	Талин	19.04.1950
Мөзрә	Бартсраван	Сисиан	10009.1946
Мәликләр	Спандарјан	Сисиан	04.05.1939
Мәликкәнд	Тсахкаван	чсван	02.03.1940
Мәликкәнд	Меликгүј	Арагатс	15.07.1946
Мәсмли	Ајгелат	Арташат	01.12.1949
Мәсчидли	Нор Гјанк	Артик	01.06.1940
Мисхана	Һанкаван	Раздан	01.12.1949
Молла Бајазет	Бамбахашад	Һоктемберјан	03.01.1935
Молла Дурсун	Шаумјан	Ечмиөдзин	—
Моллагышлаг	Күлтүдәрә	Гугарк	25.01.1978
Молла Ејублу	Еали	Калинин	—
Молла Көјчә	Марадик	Ани	03.01.1978
Молла Муса	Воскеһаск	Ахурјан	26.04.1946
Муғам	Муғамлы (Һовташен)	Арташат	20.08.1945
Муған	Һовтамеч	Ечмиөдзин	25.01.1978
Муғанчыг	Ајгедзор	Корус	19.04.1950
Мунчуглу	Тсилдар	Спитак	15.07.1946
Мурадтәпә	Канаксраван	Наири	15.08.1964
Муртејил	Чичәкбулаг	Ичсван	25.01.1978
Мустуглу	Ланчик	Ани	03.02.1947
Мһуб	Балаһовит	Абовјан	26.12.1968
Н			
Налбәнд	Ширакамут	Спитак	25.01.1978
О			
Овандәрә	Һовнадзор	Степанаван	19.04.1950
Оғруча	Гарайман	Варденис	—
Оғурбәјли	Беркануш	Арташат	20.08.1945
Өрдәкли	Лчашен	Ссван	26.04.1946
Ортакәнд	Гладзор	Јегснадзор	10.09.1946
Ортакилсә	Маисјан	Ахурјан	26.04.1946
Ортакилсә ст.	ст. Маисјан	Ахурјан	31.07.1950
Очаггулу	Арапи	Ахурјан	26.04.1946
П			
Пальдылы	Арпени	Гукасјан	25.01.1978
Патринч	Воскеһат	Әштәрәк	01.12.1949
Пашакәнд	Мармарик	Раздан	03.01.1935
Пашалы	Заритап	Әзизбәјов	03.01.1935
Пирмөзрә	Катнарат	Гафан	09.06.1949
Пирмәләк	Арег	Талин	23.01.1935
Полад Ајрым	Полад	Ичсван	—
Пүшкаһ	Ајгедзор	Мегри	—
Р			
Рсвазлы	Дитаван	Ичсван	25.05.1967
Рејһанлы	Ајгаван	Арарат	04.04.1946
С			
Сабунчу	Араксаван	Арташат	25.01.1978

1	2	3	4
Сабунчу	Һатсашен	Талин	25.01.1978
Сайбалы	Сарнакунк	Сисиян	10.09.1946
Сараты	Хашгарак	Ичсван	—
Самурлу	Сарапат	Гукасјан	12.11.1946
Сарыбаш	Һајкасар	Артин	07.07.1948
Сарымсахлы	Караберд	Гугарк	04.04.1946
Сачлы	Норашен	Абаран	15.07.1946
Сванверли	Лујсахпјур	Ани	03.02.1947
Сәдибағды	Чкалон	Туманјан	22.02.1939
Сәмадәрвиш	Чкнах	Абаран	01.06.1940
Самангар	Гегакерт	Ечмиөдзин	25.01.1978
Сәрдарабад	Һоктембер	Һоктемберјан	03.01.1935
Сәрдарабад району	Һоктемберјан району	—	02.03.1935
Сәтәнағач	Күнеј	Варденис	03.01.1935
Сиркәтас	Хдрантс	Гафан	—
Сичанлы	Автона	Талин	03.01.1935
Сојлан	Әзизбәјон	Әзизбәјов	12.10.1956
Сөјүдлү	Сарнахпјур	Ани	02.02.1940
Сунгурлу	Һајреңјантс	Артик	31.05.1946
Султанабад	Шурабад	Амасија	—
Сусуз	Бартерунн	Әзизбәјов	03.01.1935
Султанбәј	Тсамакасар	Талин	12.11.1946

T

Тайтан	Ванашен	Арарат	25.01.1978
Тайчарьх	Меградзор	Раздан	31.05.1946
Тала	Гетаһовит	Ичсван	25.01.1978
Тальбоғлу	Луцакерт	Артик	15.07.1948
Тальш	Аруч	Әшгәрәк	11.11.1970
Тамамлы	Бурастан	Арташат	—
Тапанлы	Гехасар	Спитак	25.01.1978
Таштакөрпү	Тсғут	Дилччан	—
Течикәбәрк	Дзорахпјур	Абовјан	04.04.1946
Терп	Сараван	Әзизбәјов	27.02.1960
Тәзәкәнд	Ајнтап	Масис	10.09.1970
Тәзәкәнд	Нор Гјуғ	Абовјан	04.04.1946
Тәзәкәнд	Тавшут	Гукасјан	21.10.1967
Тәзәкәнд	Тасик	Сисјан	03.07.1968
Тәкнәли	Гогһовит	Гукасјан	25.01.1978
Тәкијә	Базмахпјур	Әшгәрәк	01.12.1949
Тәкәрли	Тсахкашен	Абаран	19.04.1950
Тәпәдиби	Һајкаван	Һоктемберјан	04.04.1946
Тәпәдөләк	Арсвик	Ахурјан	07.12.1945
Титој Хараба	Бавра	Гукасјан	—
Товузгала	Берд	Шәмшәддин	—
Толк	Верин Чрашен	Орчонокидзс (Јерван)	—
Томардаш	Вардакар	Артик	31.05.1946
Томардаш ст.	Вардакар ст.	Артик	31.07.1950
Топарлы	Һатсик	Ахурјан	07.12.1945
Торпаггала	Хнаберд	Арташат	01.12.1949
Тоханшаһлы	Масис	Арташат	20.08.1945
Тутијә	Саранисг	Абовјан	21.06.1948
Түлнәби	Сараланч	Наирн	20.08.1945
Түскүлү	Луцакунк	Варденис	25.01.1978

1	2	3	4
У			
Узунлар	Одзун	Туманјан	30.09.1967
Узуноба	Аргаванд	Һоктемберјан	10.04.1947
Узунгала	Агнут [Ајгһовит]	Ичсван	25.05.1967
Узунгала гәс.	Гајан	Ичсван	25.05.1967
Улија Сарванлар	Сарванлар	Масис	—
Улуханлы	Масис	Масис	31.07.1950
Урут	Воротан	Сисиян	03.07.1968
У			
Үчүнчү Гаракилсә	Дзорашен	Гукасјан	03.01.1935
Х			
Ханчығаз	Козәлдәрә	Гугарк	1.06.1940
Харратлы	Аревабјур	Масис	25.01.1978
Хејирбәјли	Јервандашат	Һоктемберјан	25.05.1967
Һ			
Һаггысхлы	Вурғун	Ичсван	25.01.1978
Һамамлы	Спитак	Спитак	26.09.1949
Һахым	Багараван	Шәмшәддин	25.01.1978
Һахыс	Дзорап	Әшгәрәк	01.12.1943
Һачакилсә	Парос	Артик	03.01.1935
	[Наһапәдаван]		
Һачапара	Зәһмәт	Масис	03.01.1935
Һачасу	Ачачур	Ичсван	—
Һачыгара	Ајгһшат	Ечмиөдзин	03.01.1935
Һачыгара	Лернапат	Гугарк	26.10.1957
Һачылар	Мргастан	Ечмиөдзин	03.01.1935
Һачы Нәзәр	Камо	Ахурјан	03.01.1935
Һачы Мухан	Тсөвазард	Камо	25.01.1978
Һачы Хәдил	Тсахкаһовит	Абаран	15.07.1946
Һәјдарбәј	Свердлов	Степанаван	01.06.1940
Һәбилкәнд	Калинин гәс.	Масис	—
Һәмзәчимән	Мргаһовит	Гугарк	10.04.1947
Һәсәнкәнд	Шатин	Јегһнадзор	03.01.1935
Һозукәнд	Гузукәнд	Амасија	12.11.1946
Һорадиз	Орадис	Әзизбәјов	03.07.1968
Һүсәјнгулу Ағалы	Нәриманлы	Варденис	—
Ч			
Чаныхчы	Советашен	Арарат	10.09.1948
Чархач	Кујбышев	Дилччан	02.03.1940
Чахырлы	Советаkert	Варденис	25.01.1978
Чидәмли	Азатаван	Арташат	20.08.1945
Чидәмәл	Аревашоғ	Спитак	25.01.1978
Чимәнкәнд	Уртсадзор	Арарат	25.01.1978
Чирчир	Варсер	Севан	26.04.1946
Чирвиз	Луцаһовит	Ичсван	25.01.1978
Чырахлы	Чрарат	Ахурјан	07.12.1945
Чырпылы	Чрапи	Ани	28.08.1974

1	2	3	4
Чобанмаз	Авшен	Арагатс	25.01.1978
Чорлу	Лернантск	Гукасан	12.11.1946
Чотур	Сарамеч	Спитак	26.04.1946
Чубухлу	Тсовагџу	Севан	03.01.1935
Чубухчу	Варданаши	Ноктемберян	04.04.1946

Ч

Чадгыран	Гехашен [Раздан]	Абовян	03.01.1935
Чадгыран	Нор Гегі [Базмаван]	Наири	08.07.1957
Чармарчы	Дерек	Арагатс	25.01.1978
Чабачали	Чраховит	Масис	27.02.1960
Чэлэб	Чрадзор	Амасија	26.04.1946
Чанки	Вардаблур	Арагатс	19.04.1950
Чаннотли	Зовашен	Арташат	02.04.1940
Чәфәрабад	Аргаванд	Масис	04.04.1946
Чәфәрабад	Геташен	Ноктемберян	04.04.1946
Чифтәли	Зуҗахпур	Гукасан	12.11.1946
Члојхан	Бениамин	Ахурјан	12.11.1946
Чъыклар	Тсоғамарг	Гукасан	12.11.1946
Чоғаз [Пипис]	Беркабер	Ичеван	25.01.1978
Чул	Һартаван	Әзизбәјов	19.04.1950
Чүчәкәнд	Гъзылшәфәг	Калинин	03.01.1935

Ш

Шаһаб	Һушакерт	Баграмјан	03.07.1968
Шаһаблы	Мајаковски	Абовян	11.04.1940
Шаһалы	Шаған	Арарат	03.07.1968
Шаһалы ст.	Ваһагни	Гугарк	10.04.1947
Шаһварид	Ваһагнадзор	Гугарк	25.01.1978
Шаһнәзәр	Метсаван	Масис	25.01.1978
Шаһриз	Гегмаван	Севан	26.04.1946
Шенатағ	Лернашен	Сисиан	02.03.1940
Ширабад	Паракар	Ечмиәдзин	—
Ширакгала	Варденут	Абаран	15.07.1946
Ширванчыг	Лернакерт	Артих	15.07.1948
Шыклар	Гъзылшәфәг	Сисиан	02.03.1940
Шыклар	Лусарар	Арарат	26.12.1968
Шејһачы	Шҗаршиг	Талин	03.01.1935
Шорлу Дәмирчи	Дащдаван	Масис	25.01.1978
Шорлу Мехмандар	Мехмандар	Масис	03.01.1935

"Елтуран" журналы, № 1—2, 1994

1988-89-чу илләрдә азербайҗанлылары Ермәнистандан депортасијасынын гурбаны олан сојдашларымызы сијаһысы. Сијаһы кечмиш ССРИ Прокурорлуғуна вә Азербайҗан истгиттаг орғавларына коңдәрилимиш материаллар әсасында тәртиб едилмишдир.

№	Ф. а. в.	Доғулдуғу ил	доғулдуғу јер	өлдүјү ил	өлүмүнүн сәбаби
1		2	3	4	5
Ирәван шәһәри					
1.	Керимов Вагиф Камил оғ.	1933	Ирәван ш.	1988	одлу силаһла
2.	Мискәров Видади Чәфәр оғ.	1956	"-	1989	Ишкәнчә нәтичәсиндә
3.	Мискәрова Елза Чәфәр г.	1955	"-	"-	"-
4.	Мухтарова Солмаз Рәчәб г	1936	"-	"-	"-
Кировакан шәһәри					
1.	Һүсејнов Телман Чобан оғ	1939	Кировакан ш.	1988	Ишкәнчә нәтичәсиндә
Әзизбәјов рајону					
1.	Гурбанов Алош Тарверди оғ.	1928	Кабуд к.	1988	"-
2.	Алмурадов Гарахан Нәчәф оғ.	1908	"-	"-	"-
3.	Һәсәнова Шәләлә Аббас г.	1985	"-	"-	"-
4.	Кәнчималыјев Әнвәр Кәрај оғ.	1935	"-	"-	"-
5.	Хыдыров Биалә Көјүш оғ.	1939	"-	"-	"-
6.	Шаһлулујев Камил Кәрәм оғ.	1937	"-	"-	"-
7.	Бәхшәлијева Фатма Нәби г.	1929	Говушуг к.	1989	"-
8.	Балакишијев Сәһбәт Кәрај оғ.	1968	"-	1988	"-
9.	Чәлилова Һүрзат Маһмуд г.	1918	"-	1989	"-
10.	Һүсејнов Һәсән Јусиф оғ.	1926	"-	1988	"-
11.	Мурадов Нәчәфтулу Исмајыл оғ.	1925	"-	1989	"-
12.	Ханларов Илһам Надир оғ.	1985	"-	"-	"-
13.	Мәммәдов Сабир Гурбан оғ.	1936	Күлүдүз	1988	"-
14.	Јағубов Јағуб Әли оғ.	1922	"-	"-	"-
15.	Күлназ Әһмәд г.	1930	"-	1989	"-
Амасија рајону					
1.	Мусајев Мәммәд Муса оғ.	1940	Амасија г.	1988	Ишкәнчә нәтичәсиндә донмушдур
2.	Аббасова Лејла Мәммәд г.	1908	Күлүбулаг к	"-	"-
3.	Аббасова Мәрдан Мүрсәл г.	1910	"-	"-	"-
4.	Аббасова Хатын Мүрсәл г.	1912	"-	"-	"-
5.	Әлијева Хәдицә Иса г.	1912	"-	"-	"-
6.	Мәммәдова Лалә	1915	"-	"-	"-
7.	Рүстәмөв Нәби Һүсејн оғ.	1932	Көллү к.	"-	Автомобиллә вурулмушдур ишкәнчә нәтичәсиндә
8.	Новрузов Елбәј Сүләјман оғ.	1936	Чохмак к.	"-	"-
9.	Новрузова Роза Сүләјман г.	1942	"-	"-	"-
10.	Һәсәнов Мүһид Әли оғ.	1959	Әзизбәјов к.	"-	"-
11.	Һагвердијев Бабәк Ибраһим оғ	1971	"-	"-	асылмышдыр
Веди [Арарат] рајону					
1.	Нағыјев Иғбал Мирјағуб оғ.	1908	Ширазлы	1988	Ишкәнчә нәтичәсиндә

1	2	3	4	5
2. Өкбөрин 2 аялыг оғ.	1988
3. Мәммәдов Мәһәррәм Сәфәр оғ.	1906	Веди к.
4. Оручов Низами Ингилаб оғ.	1956
5. Исмајылова Күлназ Мәммәд г.	1908
Басаркөчәр (Варденис) районы				
1. Әлијев Савалан Јунис оғ.	1925	Нәриманы	1988	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
2. Әлијев Јунис Таһир оғ.	1964	доңмушдур
3. Нәсәнов Искәндәр Бајрамәли оғ.	1910	..	1989	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
4. Чаббаров Вагиф Јусиф оғ.	1959	..	1990	..
5. Елгәзов Нәсән Нәби оғ.	1920	..	1988	Тибби жарым костарьәкдән ишкәнчә
6. Елгәзов Гара Нәби оғ.	1923	ишкәнчә
7. Исәјева Сәнил Шаһин г.	1987	Пәмбәк к.	..	Донмушдур
8. Әлијев Зейналабдын	1930	Дашкәнд к.	..	Ингиһара
9. Нәсәнов Гумтан	1928	мәчбур едилмишдир
10. Әһмәдов Фирдинун Нәсән оғ.	1926	Ганды к.	..	Үрәк
11. Ибраһимов Мирзаага Ибад оғ.	27	..	1989	партламасы
12. Аббасова Рүхсәра Әли ғызы	1979	Гошабулаг	1988	Донмушдур
13. Әлијев Алы Алы оғ.	1936	..	1989	Дојулүб өлдүрүлмүшдүр
14. Чәфәрров Тапдыг Исмајыл оғ.	1950	..	1988	електрик чәрәјаны илә одлу сипаһла
15. Аббасов Тејмур Сабир оғ.	1983	Ашағы Шорча	1989	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
16. Әлијев Јусиф Исби оғ.	1972	..	1988	..
17. Нүсәјнова Лейла Мустафа г.	1934
18. Мәммәдов Бәнидәли Нүсәјн оғ.	1923
19. Мәммәдов Таһир Гасым оғ.	1922
20. Мәсимов Баһадур Нүмбәт оғ.	1925
21. Нүсәјнова Хәдичә Ибраһим г.	1933	үрәк партламасы
22. Мәммәдов Имамалы	1928
23. Әлијев Мәһралы Ибраһим оғ.	1935	Шингаја к.	..	Донмушдур
24. Әлијев Шаһин Габил оғ.	1973
25. Әсәдова Зүлөјхә	1942
26. Зейналов Илјас Әмирхан оғ.	1942
27. Ибраһимов Әлиз Чаббар оғ.	1933
28. Әһмәдов Гаријел Әһмәд оғ.	1934	Бөјүк Мәэрә	..	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
29. Оручов Әвәз Мәммәд оғ.	1934	Бөјүк Мәэрә
30. Мусәјев Шамо Гарача оғ.	1928	Бөјүк Мәэрә
31. Нәсәбов Гурбан Бәхтијар оғ.	1926
32. Ниһар Чәби г.	1944
33. Садыгов Гурбан Нәсән оғ.	1945
34. Алиһәҗрәјев Шәмәддин Имам оғ.	1937	Зәркәнд	..	автомобиллә вурулмушдур
35. Бабајев Нәриман Шаһмәммәд оғ.	1936	дојулүб өлдүрүлмүшдүр

1	2	3	4	5
36. Исмајылова Фәхрәндә Мәһралы г.	1978	донмушдур
37. Исәгов Гәдим Сәмәд оғ.	1932	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
38. Вагиф	1930	Сод к.	..	бәдбәхт һадисә ады
39. Гочәјев Тејмур Әләскәр оғ.	1930	иә дојулүб өлдүрүлмүшдүр
40. Искәндәрров Илһам Мәммәд оғ.	..	јенијетмә
41. Искәндәрров Илһам Мәммәд оғ.
42. Искәндәрров Нубар Мәммәд оғ.	..	јенијетмә
43. Ағәјев Бәһрам Ағабәба оғ.	1930	Чахырлы	..	ингиһарла өлдүрүлмүшдүр
44. Әлијев Сәјјад Әли оғ.	1930	автомобиллә вурулмушдур
45. Гулујева Туту Аллаһверди г.	1919	Сарыјагуб	..	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
46. Шәфијев Мәһди	1920	Субатан	..	донмушдур бәдбәхт
47. Чәфәрров Корөглу Бәшир оғ.	1932	Гајабашы	..	һадисә илә
48. Намазов Гошун Ибраһим оғ.	1922	дојулмә
49. Хәлилов Мәммәд Гулу оғ.	1941	нәтичәсиндә
Корус районы				
1. Чаваншир Рүстәм оғлу	1916	Корус ш.	1988	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
2. Әскәрров Бархудар Әмраһ оғ.	1958	Ағбулаг к.	..	Ишкәнчә нәтичәсиндә
Гугарк районы				
1. Рүстәмөв Елшад Исрәфил оғ.	1948	Лермонтов к.	1988	ишкәнчә нәтичәсиндә
2. Мустафајев Зијад Әли оғ.	1941	Кәзәлдәрә	1989	..
3. Новрузова Бәнөвишә Кәрәм оғ.	1950	Јухары Килсә	1988	иткин
4. Мәммәдова Мүсәллим Елгәз оғ.	1964	Һајдарлы к.	..	дүшмүш ишкәнчә
5. Нәбијева Зәһрә Исмајыл г.	1981	Һаллавар к.	..	нәтичәсиндә
6. Гасымов Нүсәјн Исә оғ.	1920	Арчут к	..	јандырылмышды
7. Гасымов Мәммәдәли Мусә оғ.	1915	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
8. Мәсимов Әһмәд һачы оғ.	1940	одлу сипаһла ишкәнчә
9. Хәлилова Күлсүм Исә г.	1920	нәтичәсиндә
10. Нәбијев Рәһим Маһмуд оғ.	1914	Вартана к.	..	дојулүб өлдүрүлмүшдүр
11. Әлијев Абдулла Оруч оғ.	1932	јандырылмышдыр
12. Әлијев Мәһралы Исмајыл оғ.	1920
13. Әлијева Күлсүм Мәммәд г.	1912
14. Әлијева Фәтмә Әли г.	1940
15. Бәһрәмөв Гәриб Исмајыл оғ.	1921
16. Газахәлијев Әһмәд Исмајыл оғ.	1933
17. Нүсәјнова Лейла Нәсән г.	1925
18. Искәндәрров Аллим Мәһралы оғ.	1971
19. Искәндәрров Мәһралы Посан оғ.	1938
20. Искәндәрөва Ханым Ибрајим г.	1945

1	2	3	4	5
21. Мәммәдов Сүлейман Гәмбәр оғ.	1938
Жеңгендәр рәйону				
1. Нәсиров Вағиф Бәдәл оғ.	1952	Саллы к.	1988	иткин дүшмүшдүр
2. Хәлилов Јасин	1946
Калинин рәйону				
1. Әлијев Гара Гәмид оғ.	1943	Калинин ш.	1988	ишкәнчә нәтичәсиндә тибби ярдым көстәрмәкдән имтина сдијиндән күллә илә вурулуб ишкәнчә нәтичәсиндә дөјүлүб өлдүрүлүб
2. Әлијев Сона Даһкир г.	1953	Калинин ш.	1988	..
3. Гарабогаз Мәһәмәд	1925
4. Јолтијев Әли Нуру оғ.	1925
5. Мәммәдов Јасәмән Күлмәмәд оғ.	1962
6. Гурбанов Садыг Бәһрам оғ.	1932	Евли к.
7. Вәлијев Мәмәд Муса оғ.	1915
8. Мусајев Нәчәф Паша оғ.	1933	донмушдур
Гафан рәйону				
1. Исмајылова Мәһрузә Худа г.	1947	Гафан ш.	1988	үрәк партламасы донмушдур
2. Мәммәдов Ширин Ислам оғ.	1940	Кеғалан ш.
3. Әлијев Вүсәл Әлирза оғ.	1985
4. Новрузова Күлнарә Аллаһверди г.	1964	Кығы к.
5. Зијадов Чәмил Бәһман оғ	1958	Комаран к.	..	автомобиллә вурулмушдур
Красносело рәйону				
1. һачыјсва Фатма Әскәр г.	1922	Ағбулаг к.	1989	донмушдур
2. Чамалов Бәһбут Иман оғ.	1988
3. Чамалова Шәлә Иман г.	1983
4. Зәйналова Ургијә Султанәли г.	1954	..	1989	автомобиллә вурулмушдур
5. Әлијева Зәрнишан Сары г.	1932	Әмирхәјир к.
6. Әләскәрова Баһар Сүлейман г.	1920	Арданыш к.
7. Исмајылов Әли Аббас оғ.	1920	донмушдур
8. Исмајылов Сәмәд Исмајыл оғ.	1930
9. һәсәнов һәсән Шабан оғ.	1934	дөјүлүб өлдүрүлмүшдүр
10. Хәлилова Фирәһкиз һүсәји г.	1922	тибби ярдым көстәрмәкдән имтина сдијиндән ишкәнчә ләрдән сонра дөјүлүб өлдүрүлмүшдүр
11. Әлијев Гәләндәр Маһмуд оғ.	1973	Көлкәнд
12. Әһмәдов Нәсир Албала оғ.	1933
13. Гочајев Чаһан Алы оғ.	1930
14. Шәмилев Нәсиб Мәчид оғ.	1933
15. Сарыјев Бархудар Мирзә оғ.	1910	Чыл к.	..	ишкәнчә нәтичәсиндә донмушдур
16. Мустафајев Ибраһим Мәммәд оғ.	1911	дөјүлүб өлдүрүлмүшдүр

1	2	3	4	5
17. Әһмәдов Елчан Тағы оғ	1968	Јаныгпәјә
Ичеван рәйону				
1. Гурбанов Тапдыг Нәби оғ.	1920	Алачыггаја	1988	донмушдур
2. Оручов Оруч	1922
3. Рүстәмөв Јагуб Рүстәм оғ.	1962	Полад к.	..	ишкәнчә нәтичәсиндә одлу силаһла дөјүлүб өлдүрүлмүшдүр
4. Оручова Таһирә Елдар г.	1964	үрәк партламасындан
5. Нәбијев Нәриман Мәммәдрза оғ.	1930	Салаһ к.
6. Јусифов Шәммәд Мухтар оғлу	1936
Зәнкәбасар (Мәсис) рәйону				
1. Әләкбәров Сабир Мәһди оғ.	1958	Мәсис ш.	1988	одлу силаһла иткин дүшмүшдүр
2. һәсәнов Гәмбәр Чамал оғ.	1934	бәдбәхт һадисә илә
3. Гурбанов Аббас Әбүлһүсәји оғ.	1934
4. Гурбанов Гурбанәли Әбдүлһүсәји оғ.	1946
5. Чаббаров Гасым Мәммәдһәсән оғ.	1930	..	1989	одлу силаһла ишкәнчә нәтичәсиндә
6. Чәфәрова Сәфа Новрузәли г.	1982	..	1988	дөјүлүб өлдүрүлмүшдүр
7. Мухтаров Фәхрәддин Әсәд оғ.	1968	..	1989	дөјүлүб өлдүрүлмүшдүр
8. Оручов Умудун оғ.	1972	..	1988	јандырылмышдыр
9. Мәһдијев Сабир Гурбан оғлу	1932	Јәни-нечили к.	..	одлу силаһла
10. Тағыјев Мүшфиг Тағы оғ.	1955	Достлуг к.	1988	Ишкәнчә нәтичәсиндә
11. Аббасов Бәхтијар Мәммәәд оғ.	1958	Сарванлар	..	автомобиллә вурулмушдур
12. Әлијев Аббас Мүрсәл оғ.	1914	суда
13. Чәфәров һәјдәрәли һәсән оғ.	1953	Мәһмандар	..	боғмушлар бәдбәхт һадисә алы илә
14. Чәфәров Елдар Аллаһјар оғ.	1976
15. Чәфәрова Сәмурә һәјдәрәли г.	1978
16. Чәфәрова Ругијә һәјдәрәли г.	1976
17. Әзизов Гурбан Таһир оғ.	1950	Рәһчбәр к.	1989	дөјүлүб өлдүрүлмүшдүр
18. Чәфәров Јасин Мүтәллим оғ.	1935
19. Рүстәмөв Әли Рәһим оғ.	1949
20. Нағыјев Бағыр	1932	..	1988	..
21. Әлијева Алма	1932	Сарчалар	1989	..
22. Нәчәфов Вәли	1920	Зәһмәт	1988	үрәк партламасындан
Мәһри рәйону				
1. Гурбанов Иззәт Бәшир оғ.	1935	Нүвәди к.	1988	тибби ярдым көстәрмәкдән имтина сдијиндән
Нојемберјан рәйону				
1. Намазов Мәммәд Баба оғ.	1957	Ахундов к.	1988	донмушдур
2. Намазов Елдар Фәхрәддин оғ.	1952	бәдбәхт һадисә илә

1	2	3	4	5
3. Мусажан Әсәд Исәғәт оғ.	1953	"	"	"
Сисјан рајону				
1. Абдуллајев Абдулла Әсәд оғ.	1931	Сисјан тәс.	1988	донмушдур
2. Бабајева Фирузә Нәсән г.	1920	Сүник к.	"	"
3. Әлијева Әлисә Әмрәһ г.	1925	Шәки к.	"	"
4. Әлијева Күдлү Әләкбәр г.	1930	"	"	"
5. Намазова Шаһинисә Әли г.	1931	"	"	"
Спитәк рајону				
1. Әләкбәрәп Хытыр Будағ оғ.	1957	Спитәк ш.	1988	иткин дүшмүшдур
2. Нүмбәтов Әли Нүмбәт оғ.	1932	Һаллавар к.	1989	дәјүлүб ол-дүрүлмүшдур
3. Балачајев Теймур Мәсим оғ.	1958	Сарал к.	1988	олду силаһла
4. Балачајев Шәһин Сәјјад оғ.	1979	"	"	"
5. Балачајева Сүрәјя Нүсәји г.	1954	"	"	"
6. Әһмәдов Мәсим Әһмәд оғ.	1948	Гурсалы	"	ишкәнчә нәтичәсиндә
7. Бахшијев Елман Фәрман оғ.	1956	"	"	иткин дүшмүшдур
8. Дашдәмиров Рәһим Чаббар оғ.	1932	"	1989	олду силаһла
9. Мустајјев Шәриф Мәһәррәм оғ.	1930	"	"	ишкәнчә нәтичәсиндә
10. Исмајллов Исмајл г.	75 јаш	"	1988	нәтичәсиндә
11. Косајев Әскәр Казым оғ.	1941	"	"	дәјүлүб ол-дүрүлмүшдур
12. Косајев Сәһбәддин Вәли оғ.	1932	"	"	олду силаһла
13. Мәммәдова Тәркүл Нәриман г.	1958	"	"	дәјүлүб ол-дүрүлмүшдур
14. Пашајева Назы Зүлфүгар г.	1910	"	"	донмушдур
15. Мәммәдин арвады Сарај	1956	"	"	суда боғмушлар
Стананаван рајону				
1. Мустајјева Бәстн Исрәфил г.	1934	Һер-Һер	1988	јандырыл-мышдыр
2. Искәндәров Тәһраз Јусиф оғ.	1928	Кужышев	"	олду силаһла
3. Хәлилов Шәриф Чаббар оғ.	1947	"	"	ишкәнчә нәтичәсиндә
4. Хәлилова Киһас Рүстәм г.	1930	Кужышев	1988	ишкәнчә нәтичәсиндә
5. Әлијева Сәмајә	1942	Ханчағаз к.	"	суда нәтичәсиндә
6. Әмирасланов Гәдир Нәби оғ.	1966	Киров к.	"	боғмушлар
7. Әскәров Һәмид Мәммәд оғ.	1946	Чәләләғлу	"	иткин дүшмүшдур
Аллаһверди (Туманјан) рајону				
1. Мәммәдов Тоғиг Әли оғ.	1986	Аллаһверди	1988	ишкәнчә нәтичәсиндә
2. Әлијев Аббас Хасмәммәд оғ.	1912	Б.Ајрым	"	"
3. Һахвердијев Һахверди Һахверди оғ.	1934	"	"	"
4. Мәммәдов Рәһман Әли оғ.	1985	Чилз	"	тибби јардым көстәрмәклән имтиһна сийдијиндән

"Үлфәт" гәзети, 22 феврал 1992-чи ил.

ССРИ АЛИ СОВЕТИНИН ХАЛГ ДЕПУТАТЛАРЫНА, ССРИ-НИН СӘЛАБИЈЈӘТЛИ ҺАКИМИЈЈӘТ ОРГАНЛАРЫНА, ДУНЈАНЫН БУТУН ҺУМАНИСТ ХАЛГЛАРЫНА, АЗӘРБАЈҶАН ХАЛҶЫНА

1988-чи ИЛИН ФЕВРАЛ-ДЕКАБР АЈЛАРЫНДА ЕРМӘНИ ЕКСТРЕМИСТЛӘРИ ТӘРӘФИНДӘН ӨЗ ДОҒМА ОҶАГЛАРЫНДАН ВӘШИЧӘСИҶӘ ГОВУЛМУШ ЕРМӘНИСТАН ССР-ИВ ГӘСӘБӘ, КӘНД, ШӘҺӘР, РАЈОН ВӘ РЕСПУБЛИКА АЛИ СОВЕТИ ДЕПУТАТЛАРЫНЫН ВӘ ОНЛАРЫН АЗӘРБАЈҶАНЛЫ СЕЧИЧИЛӘРИНИН БАШЛАРЫНА КӘЛМИШ ГАНЛЫ ФӘЛАКӘТЛӘР ҺАГҶЫНДА МҮРАҶИӘТ

Биз — феврал-декабр ајларында Ермәнистан ССР-дән говулмуш азербәјчанлы депутатлар вә бизим ики јүз миндән чох халғы тәмсил едән сечичиләримиз тәчавүзүн гурбаны олмушуг. Ермәнистан КП МК, Ермәнистан һөкүмәти, "Крунк" вә "Гарабаг" кими фашист комитәләри, Ечмиәдзин килсәсинин ССРИ-дәки вә ондан кәнардакы нүфузлу нүмајәндәләри, һәмчинин ермәни екстремизминин милли әдавәт вә дүшмәнчилик тохуму сәпән В. Һамбарсумјан, З. Балајан, С. Капутикјан, С. Ханзадјан вә башгалары кими идеја рәһбәрләри, гарақурунчу иттифаглар Москвадакы һимајәдарларынын јахындан көмәји илә ганлы вәһшиликләр төрәтмишләр. Һәмнин гүввәләрин чохдан вә диггәтлә һазырладығы план үзрә Ермәнистанда јашајан азербәјчанлылар илдирым сүрәти илә өз доғма торпагларындан говулдулар. Бу мәш'ум планлары јеринә јетирмәк үчүн јарадылан чохсајлы гочу дәстәләри азербәјчанлылар јашајан кәндләрә һүчүм едәрәк чамааты бир көз гырпымында говдулар. Партија вә һүгүг-мүһафизә органларынын ишчиләри бу ишләрдә фәаллыг көстәрир, азербәјчанлылары һәдәләјәрәк билдиридиләр ки, мүғавимәт көстәрмәсинләр, онларын тәһлүкәсизлијинә һеч бир тә'минат јохдур. Гаты ермәни милләтчиләринин планы әслиндә республиканы гејри халглардан,

Биринчи нөвбədə азербайжанлылардан тэмизләмәк вә 1988-чи ил декабрын 10-да "Ермәнистаны түркләрсиз республика" елан етмәкдән ибарәт иди (дәһшәтли фәлакәт—7 декабр зәлзәләси бу мәш'ум байрамы гејд етмәјә имкан вермәди).

Екстремистләр өз мөгсәдләринә наил олмаг үчүн горхутма, ваһимәјә салма тактикасы сечмишдиләр. Онлар һеч нәдән чәкинмир, белә бир хәјанәт көзләмәјән Азербайжан халгынын достлуг һиссләриндән алчагчасына суй-истифадә едирдиләр.

Республика рәһбәрләри азербайжанлылар јашајан районларда өз алчаг мөгсәдләри наминә иш апарырдыләр. Ермәнистанн ССР Назирләр Совети сәдринин кечмиш биринчи мүавини, Ермәнистан КП МК-нын индики биринчи катиби С. Арутјунјан Арарат районуна тәһким едилмишди. Онуң иштиракы илә азербайжанлыларын евләрини јандырмаг, әһалини вәһшичәсинә говмаг үчүн һазырланмыш онларла мисал чәкмәк олар. Академик В. һамбарсумјан Варденис районунда (әһалисинин 60 %-дән чоху азербайжанлы олан кечмиш Басаркечәр району) јубилеј ады алтында кизли јығынчаглар кечирир, азербайжанлылары говмага чагырылды. Белә јығынчаглар Ермәнистан ССР-ин бүтүн шәһәр вә кәндләриндә кечирилрди.

Ермәни екстремистләринин тактикасы ашағыдакылардан ибарәт иди:

1. Азербайжанлылар арасында ваһимә вә горху јарадараг Ермәнистан ССР-дән онларын гачмасына наил олмаг.

2. Илк вахтлар игтисади тәзјиг методларындан истифадә едәрәк чәрәк, әрзаг вә күндәлик тәләбат малларынын вериямәсини мәнһудлашдырдылар. Әрзаг үчүн шәһәрләрә вә район мәркәзләринә кедән азербайжанлылар тәһгир олундулар, дејүлдүләр, гарәт едилдиләр.

3. Азербайжанлыларын гәбиристанлары, тарихи абидәләри дағыдылды, мурдарланды, тој шәнликләринә вә шадлыг мәчлисләринә гүлдурчасына һүчумлар едилди. Хулиганлыг һәрәкәтләри Масис, Варденис, Ичеван, Арарат районларында даһа күтләви характер дашыјырды.

4. Азербайжанлыларын даһа сых јашадыгы вә әһалинин әксәријәтини тәшкил етдикләри районларда белә онлар ихтисаслары үзрә рәһбәр вәзифәләрә јахын бурахылмырдылар. Сон вахтлар һәтта азербайжанлы кәндләринә дә рәһбәр вәзифәләрә ермәниләр тәјјин олунурдулар. Азербайжанлылар доғма, очагларыны иш уч батындан тәрк едир, бүтүн Иттифага сәпәләнирдиләр.

5. Экстремистләрин һавасына ојнајан Ермәнистан КП МК һәлә вахтилә ики әј әрзиндә, конфранс белә көчирмәдән Красноселск район партија комитәсинин биринчи катиби Ә. һәсәнову, Варденис район биринчи катиби Ј. Рзајеви мәнз азербайжанлы олдуларына көрә вәзифәләриндән азад етмишди.

6. Тәчрүбәли вә савадлы мүтәхәссис кими јетишән азербайжанлылар дәрһал һәр чүр бәһанә вә бәһтанла рәһбәр вәзифәдән узаглашдырылыр, онун јеринә сәриштәсиз адамлар тәјјин едилирдиләр.

7. Кәнд тәсәррүфатында азербайжанлыларын апарычы мөвгејинә вә республикада кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә онларча јүксәк ихтисаслы азербайжанлы кадр олмасына бахмајараг республика Дөвләт Аграр Сәнајә Комитәсиндә бирчә нәфәр дә олса азербайжанлы јох иди.

Ирги әјры-сечкилик сијасәти нәтичәсиндә али тәһсилли јүзләрлә азербайжанлы иш ахтара-ахтара доғма од-очагыны тәрк етмәјә мөчбур олмушду. Бу сијасәтә етираз етмәјә чәсарәт едәнләр мүхтәлиф үсулларла сусдурулулды.

8. Азербайжанлыларын јашадыгы јерләрдә Бақы радио верилишләринә гулаг асмаг имиканы јарадылмырды.

Бүтүн бунлар әсаблы сурәтдә чоҳдан ишләниб һазырланмыш ссенаринин сон фәсилләридир. Бу һадисәләрә гәдәр дә онилликләр боју азербайжанлылара гаршы вәһши чинајәтләр төрәдилмишдир.

Сов.ИКП МК-нын Сијаси Бүросу Ермәнистан КП МК-нын ишини мүзакирә едәрәк Ермәнистанын күтләви информасија васитәләриндә, бәдини әдәбијатда вә кинематографијада антисовет идејаларын тәблигини пәсләдикдән вә бүтүн бунлара гаршы мүбаризәни күчләндирмәк тәләбләриндән сонра азербайжанлылара гаршы дүшмәнчилик тәблиғаты даһа да күчләндирилди, милләтчилик әһвал-руһијәси шиддәтләнди.

Гаты милләтчи антисовет Зори Балајанын "Очаг" чәфәнкијатынын вә она бәнзәр дикәр әдәбијатын нәшри рекионда милли әдавәти даһа да гызышдырды.

Ермәнистанда Азербайжан дили тә'гиб олунур, бу дилдә охујуб-јазанлар тәһгирә вә алчалдылмага мәрүз галырды.

Азербайжанлы әһалијә гаршы дүшмәнчилик тәблиғатынын көкләри Ермәнистанда чоҳ гәдимдир. Тоталитар диктатура ишләриндә бу сијасәт кизли апарылырды. Чәмијәтдәки индики демократикләшмә просесини анархијаја чевирән сыртыг ермәни милләтчи-антисоветләри өлкәнин али рәһбәријинин чашгынлығындан истифадә етмәјә тәләсирләр. Онлар азербайжанлылара гаршы кеносид сијасәти јеритмишләр.

Тәәсүф ки, бу сијасәтин нәтичәләри илә чоҳлары ермәни бошбоғазларынын объектив тарихи һәгигәтлә һеч бир әлагәси олмајан чәфәнкијаты васитәсилә таныш олмушдур.

Бу бошбоғазлар вә онларын кор мүдафиәчиләри бүтүн дүнјаја чар чәкирләр ки, ермәни халгы "әзабкеш" халгдыр, онлар даим һүчумларә вә мәшәггәтләрә мәрүз галмыш, гырылыб-чатылмышдыр, куја онларын торпаглары "дәниздән-дәнизә" чатырмыш вә бу торпаглар инди азербайжанлылар, түркләр тәрәфиндән тутулмушдур. Нә олар? Кәлин ермәни милләтчиләринин вә онларын "хәјрхәһларынын" ујдурдулары тарихә дејил, әсл тарихә мүрачичәт едәк.

Әсримизин 20-чи илләриндән башлајараг азербайжанлылар һеч кәсин торпагына көз дикмәјән өз әчдадларынын әсрләр боју

јашадыгы һәгиги вәтәнләриндән—индики Ермәнистан ССР әрази-
синдән дәр дәфә-зорла говулушлар.

Һеч бир ермәни бошбоғазы вә ја онун мүдафиәчиси азербай-
жанлыларын ермәни торпагларына һүчумуна конкрет мисал
кәтирә билмәз. Ләкин чар Русиясынын вахтилә Шимали Азербай-
жаны, Загафгазијаны вә Түркиянин Гара дәннз саһилиндәки
торпагларыны тутмасы бүтүн аләмә баллидир.

Бу торпагларда өз һөкмранлығыны мөһкәмләндирмәк үчүн
Русияја тәкчә рус көчкүнләри кифәјәт дејилди, чаризм онсуз да
Полша, Сибир вә Түркүстанда һөкмранлығыны мөһкәмләтмәк үчүн
чохла мигдарда рус көчкүнүнә еһтијач дујурду. Иран вә Түркиядә
һәдсиз сәрвәт топламыш, кизлинчә бу дөвләтләрин вә өз халгынын
мәнафејинисатмыш ермәни тачирләри вә клерикал зијалылары гисас
вахтынын јахынлашдығыны һисс едәрәк өз нәзәрләрини сатгын чар
бүрократијасына чевирмишдиләр.

Күлли мигдарда вәсаит һесабына онлар чар кенералларыны,
чанишинләри сатын алараг чохла мигдарда ермәнини Загафгазијаја
вә Азербайжана көчүрмәјә мүвәффеғ олдулар. һамыја бәлли олан
тарихи сәнәдләр дә буну сүбут едир (сәфир А. С. Грибоједовун
ермәниләрин Ирандан Гарабаға көчүрүлмәси һаггында 1828-чи ил
тарихли 338 №-ли мәктубу, Н. П. Панкратовун И. Ф. Паскевичә
1829-чу ил 10 јанвар тарихли мәлүматы, Величконун, Чавчавадзенин
әсәрләри, ермәни тарихчиләринин 1950-чи илә гәдәр олан әсәрләри
вә с.)

Јухарыда кәстәрилән тарихи һәгигәтин сүбутларындан бири
ермәниләрин индијә гәдәр јашадыгы тарихи Азербайжанын јашајыш
мәнтәгәләринин адыдыр. Түркия вә Ирандан кәләнләр јашадыг-
лары јерин адларыны да өзләри илә кәтирмишләр.

Мәсәлән, кечмиш Архдәрә-Мардакерт, Кәвәр-Бәјазид, Кәзәл-
дәрә-Мартуни адландырылды. Мараға, Саров, Маралшен, Гара-
дағлы вә с. Ирандан Гарбаға кәтирилмиш гәдим адлардандыр.

Азербайжан халгынын һуманизминдән, садәлијиндән, гонагпәр-
вәрлијиндән иблисанә истифадә едән ермәниләр һәлә 18-чи әсрин
сонундан башлајараг онлара сығыначаг вермиш халга гаршы икиүз-
лү сijasәт јеридирдиләр. 20-чи әсрин әввәлиндә Түркиядән гачмыш
ермәниләри (өзләрини гахдағанлар адландырылдылар) әһалисинин
чоһу азербайжанлылардан ибарәт олан индики Ермәнистан ССР
әразисиндә јерләшдирмәјә башладылар: Корус, Мәһри (индики
Мәғри), Гафан, Шираз, Гарабағлылар (Арарат), Дәрәләјез (Јехег-
надзор), Улуханлы (Масис), Гәмәрли (Арташат), Күмрү (Ленинакан),
Ағбаба (Амасија), Гаракилсә (Кировақан), Чалалоғлу (Степанаван),
Ахта (Раздан), Кәвәр (Камо), Кәзәлдәрә (Мартуни), Басаркәчәр
(Варденис), Чәмбәрәк (Красноселск), Шәмсәддин (Берд), Карвансара
(Ичеван), һамамлы (Спитак) вә с. торпагларда. Көклү әһали—
азербайжанлылар гахдаған ермәниләри мөһрибанлығыла гәбул едәрәк
онлара өз доғма торпагларында сығыначаг вердиләр, кирвә

тутдулар. Бунун мүгабилиндә "кирвәләр" 1905-1915-чи илләрдә
дашнакларын тәһрики илә азербайжанлылары күтләви сурәтдә
гырмаға вә доғма јерләриндән говмаға башладылар.

Беләликлә, Ермәнистандакы азербайжанлы әһалинин (1 милјондан
чоһ) јарысы мәһв едилди, бир гисми дә вәтәнини итирди.

Бошбоғаз ермәни милләтчиләри, онларын даһили вә харичи
мүдафиәчиләри һеч олмәзсә 1926-чы илдә И. И. Бухаринин
редактәси илә чыхмыш Бөјүк Совет Енскилопедијасыны вәрәг-
ләсәләр пис олмәзды.

1920-чи илин сентјабрында инкилисләрдән силаһ алан ермәни
дашнак һөкүмәти Ирәван губернијасында Гарсын мүсәлман
әһалисини гырды. Шоракәл, Шәрур-Дәрәләјез, Гарагүрд,
Сарыгамыш рајонлары јандырылды вә күлә чеврилди. Онларын әсас
мәгсәди Нахчыван вә Гарабағын онлара верилмәсини тәләб етмәк
вә өзләринә етибарлы дајаг јаратмағ иди (бах, 3-чү чилд, сәһ. 438).

Тарихин бүтүн дөврләриндә азербайжанлылар һеч вахт
ермәниләри һәдәләмәмишләр, әксинә ермәни шовинистләринин
тәчавүзкар империја иддиаларындан горунмалы олмушлар.
Ермәниләрлә гоншулуғ сон 180 илдә Азербайжан халгы үчүн әсл
милли бәдбәхтлијә чеврилмишдир. Сатгын клерикал ермәни
милләтчиләринин Түркиядәки чинајәтләринә чавабына ачығыны
дашнак бандаларынын индики рәһбәрләри Азербайжан халгына
гаршы јөнәлтмишләр.

Азербайжанлылары Ермәнистандан говулмасынын үчүнчү
мәрһәләси мүһарибәдән сонракы дөврә аиддир. һәммин вахт
Ермәнистанда артыг 400 мин азербайжанлы јашајырды. 1945-чи илин.
пәјызында Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби Арутјунов
ДГМВ-ни Ермәнистан ССР-ә вермәк һаггында УИК (б) П МК-ја
мәктубла мүрачият етди. МК-нын о вахткы катиби Маленков һәммин
мәктубу мөвгеләри ајдынлашдырмағ үчүн Азербайжан КП МК-нын
катиби М. Бағырова кәндәрди. Бағыров бу иддиаларын әсассыз
олдуғуну билдирди. Бағыров ејни заманда гејд етди ки, әкәр
рәһбәрлик буну ләзым билирсә, ДГМВ-нин Шуша истисна олмагла
Ермәнистан ССР-ә верилмәси илә разылашмағ олар, о шәртлә ки,
Ермәнистанын әһалисинин әксәријәти азербайжанлы олан вә
гәдимдә азербайжанлылар јашамыш үч сәрһәд рајону Азербайжана
верилсин. Бағыровун бу тәклифиндән сонра ДГМВ-нин верилмәси
тәләби дајандырылды (көрүндүјү кими, о гәдәр дә узун мүддәтә јох).

Белә олан сурәтдә ермәни лидерләри азербайжанлылары чоһлуғ
тәшкил етдикләри рајонлардан сыхышдырыб чыхармағ сijasәти
јеритмәјә башладылар. Бу мәгсәдә чатмағ үчүн онлар ермәниләрин
дикәр өлкәләрдән көчүрүлмәсиндән бәһанә кими истифадә етдиләр.
Торпагларыны чатышмамасы шүарынын бу тәрәфдарларына алман
милләти үчүн һәјат даирәси ахтарма һаггында насист шүарыны
хатырлатмағ јеринә дүшәр. 1947-1952-чи илләрдә 136 мин

азербайжанлы өз догма торпагларындан говулду. Даграјонларындан говулмуш бу адамлар Азербайжанын аран рајонларында јерлешдирилди. Нәтичәдә ояларын әксәријјәти малјаријадан вә башга хәстәликләрдән гырылдылар. Говулма сонраки илләрдә дә давам едирди. Мә'нәви, социал вә с. сыхышдырма үзүндән азербайжанлы кәнчләр Ермәнистаны тәрк едирдиләр. Республикада чохәсрлик Азербайжан шәһәр вә кәнд адлары ермәниләшдирилди (бах: Ермәнистан ССР-ин инзибати-әрази бөлкүсү. 1971).

Ермәнистанда азербайжанлылар аид олан тарихи абидәләр вәһшичәсинә учдантутма мәнв едилдилди.

1988-чи илдә азербайжанлыларын Ермәнистандан говулмасы үмумдүнја тарихиндә өз доғру әксини тапмалыдыр. Бу әввәлки говмалардан онунла фәргләнир ки, вәһшилијин тәшкилатчылары чохдан вә диггәтлә һазырланмыш план үзрә һәрәкәт едирдиләр.

Мүрачәттин әввәлиндә бу барәдә данышылмышдыр. Азербайжанлыларын Ермәнистандан биринчи вә икинчи говулмасы биринчи вә икинчи рус ингилаблары дөврүндә, өлкәдә гарышыглыг олдуғу вахт баш вермишди, о вахт ермәни халгынын бир һиссәси бу вәһшиликләрдә иштирак етмәмишди. Чүнки онлар баша дүшүрдүләр ки, достлуғ олмаса, азадлыг да ола билмәз, өз ата-бабаларынын торпагларында онлара сығыначаг вермиш халгын һугуларына һөрмәт етмәк ләзымдыр. Хачатур Абовјан, Һованес Туманјан кими әсл ермәни зијалылары халглар достлуғуну тәрәннүм едирдиләр. О вахт ермәни халгы бәднам "Бөјүк Ермәнистан идејасы" илә һәлә зәһәрләнмәмишди. Үчүнчү говулма шәхсијјәтә парәстиш дөврүндә баш вермишди. Һмин вахт адамларын һәјәтына, шәхсијјәтинә вә мүякијјәтинә гәсд етмәдән онлары там тәһлүкәсизлијә әмәл едәрәк көчүрдүләр. О вахт милли мүнәсибәтләри позмадылар. Колхозларын, коллективләрин вә адамларын мүякијјәтини дә онларла бирликдә јени јашајыш јерләринә көчүрдүләр. Көчкүнләрә дөвләт тәрәфиндән гајгы кәстәрилдилди.

Ермәнистан ССР-дән дөрдүнчү говулма 200 мин азербайжанлыја гаршы әсл кенәсид кими гиймәтләндирилмәлидир. Узун мүддәт вә диггәтлә һазырлаңмыш бу вәһши кенәсид акты алчаг фашист шүары алтында түркләрин "интигамыны" бүтөв бир халгдан—ермәниләр үчүн ағыр бир вахта онлара сығыначаг вермиш халгдан алмаг шүары алтында һәјәтә кечирилди. Саггаллыларын јахшы тәшкил олунмуш гулдур дәстәләринин әлиндә галмыш мүдафиәсиз азербайжанлыларын әчдадларынын руһу һәмин торпагларда ујујур. Ермәни гулдур дәстәләри күнаһсыз гочалары, гадынлары вә көрпәләри сојугганлыгыла гырырдылар вә билирдиләр ки, чәзәсыз галачларлар. Бир нечә күн әрзиндә 80-дән чох адам өлдүрүлдү.

Өзләрини сивилизасијялы милләтин нүмајәндәләри адландыранлар чаваб вәрсинләр көрәк ганлы диван тутдуғлары күнаһсыз балачајевләр, мөһрәлијевләр, мәммәдовлар вә башга аиләләр онлар

үчүн нә тәһлүкә јаратмышдылар? 1986-чы илдә доғулмуш Мәммәдов Елвин Бәһрам оғлу, 1988-чи илдә доғулмуш Мәммәдов Елчин Бәһрам оғлу, 1977-чи илдә доғулмуш Балачајев Шаһин Сәјад оғлу вә диқәр көрпәләр ермәни халгына гаршы һансы криминал тәрәкәтә јол верә биләрдиләр? Шишгаја кәндинин сакинләриндән Әзв мұәллимин, Бабанын аиләләри вә гарлы-шахталы күндә гачмаглы чаныны гуртармаға мәчбур олмуш онларла диқәр аилә, Шаһда ашырымында доғмуш вә көрпәси илә бирликдә елә орадача донмуш һамилә гадын ермәни халгы гаршысында нә күнаһын саһиби идијәр?

Јандырылмыш евләр, зәһмәткеш азербайжанлыларын салдыгы мејвә бағларынын кәсилмәси, 3 милјард манат мәбләгиндә әмлақларынын оғурланмасы тарихин һансы сәһифәсинә јазылачагдыр?

ССРИ-нин сәләһијјәтли али һакимијјәт органлары бүтүн бу суаллара чаваб вермәлидир. Чүнки бу миссијанын јеринә јетирилмәси ССРИ Конститусијясынын мұвафиг бәнди илә онлара тапшырылмышдыр.

Ермәнистанда бу ганлы дивантутманын һазырландыгы дөврдә азербайжанлыларын өлкәнин али һакимијјәт органларына сәјсыз-һесабыз мүрачәтләри лагәјдиклә гаршыланды. Азербайжанлыларын тәлеји чинајәткарларын әлинә верилди вә онлар ермәни милләтчи чәрәјянынын гурбаны олдулар.

1988-чи илин мајында Ермәнистан ССР Али Советинин депутаты Хураман Әләкбәрова вә көркәмли јазычы Фәрман Кәримзадә Москваја кедәрәк Ермәнистанда азербайжанлыларын чыхылмаз вәзијјәтдә олдуғларыны билдирдиләр вә иттифағ органларынын көмәк кәстәрмәсини хаһиш етдиләр.

Варденис рајонундан мұхтәлиф вахтларда али һакимијјәт органларына азербайжанлылардан ибарәт 5 нүмајәндә һејәти мүрачәт етмишди. 1988-чи илин нојабрында Афкилсә кәндинин сакини, мұһарибә әлили, Сов.ИКП үзв Вәлијев Фәррух Тејмур оғлу 28 һәмјерлиси илә бирликдә ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин сәдр мұавини, Тачикистан ССР Али Совети Рәјасәт һејәтинин сәдри Балајевин шәхсиндә һакимијјәт органларына мүрачәт етдиләр. Бу көрүш әслиндә һеч бир нәтичә вермәди вә сонра бәлли олду ки, Балајевин арвады ермәнидир, Красноселск рајонунун Тучур кәндиндәндир.

Ермәнистанын мұхтәлиф рајонларындан азербайжанлылардан ибарәт онларла нүмајәндә һејәтинин, минләрлә адамын онлара гаршы һазырланан дәһшәтли тәчавүз һәрәкәтләри вә онун гаршысыны алмаг һаггында али һакимијјәт органларына, партија вә һөкүмәт рәһбәрләринә һәјәчанлы мүрачәтләр чавабсыз галды, онлара мөһәл гојан олмады. Азербайжанлылар бәлә мүнәсибәтин сәбәбини биз иттифағ органларынын ајры-сечкилик сијасәтиндә вә Москвада јува салмыш шаһназаровларын, аганбәкјанларын вә пајтахты әлә кечирмиш ермәни лоббисинин диқәр нүмајән-

дәләринин антиазербайжан фәалиятиндә көрүрүк. Биз бу мәсәлени тәһгиг олунмасыны, күнаһкарларын мәсулијәтә чәлб едилмәсини тәләб едирик.

Азербайжанлыларын башына кәтирилән сон фәлакәт планлы гәјдада һәјата кечириллирди. Партија вә һөкүмәт органларынын рәһбәрләриндән башлајараг мәктәблиләрә гәдәр бүтүн ермәни халгы бу һадисәләрдә иштирак едирди. Республика рәһбәрләри ајры-ајры рајонлар, рајон рәһбәрләри исе ајры-ајры кәндләрә тәһким олунмушдулар. Әввәлчә республика рәһбәрләри рајон вә кәндләрә кәлирди вә азербайжанлылардан чыхыб кетмәји тәләб едирдиләр, сонра инзибати органларын ишчиләри кәлир вә зорла әһалини говуб чыхарырдылар, јолларда исе тәпәдән-дырнаға кими силаһланмыш гулдур дөстәләри онлара һүчум едир, өлдүрүр, гарәт едир, јандырырдылар. Бу чинајәткарлар гадынлары сојанда сырға илә бирликдә гулағы, үзүклә бирликдә бармағы кәсирдиләр. Шәхси машыналарында гачан аиләләрин јолларда габағыны кәсир машыны алыр, саһибләрини дөјүр вә өлдүрүрдүләр. Белә вәһшилик, ганунсузлуг, Арарат, Масис, Јефегнадзор, Гугарк, Варденис вә с. рајонларда көрүнмәиш залымлыгга һәјата кечириллирди. Азербайжанлыларын гарәт едиллиб дағыдылмыш онларча машыны индијә гәдәр дә Ермәнистан милис органларында галыр.

Вәтәндашларын шикајәтинә әсәсән Ермәнистандакы ағыр чинајәтләр үзрә галдырылан ишләр гәрәзли вә ләнк апарылыр, ССРИ Прокурорлуғу тәрәфиндән апарылан тәһгигатлар сонә чатдырылмадан республика органларына вериллир. Республика органлары исе куја күнаһкарлар тапылмадығына вә ја куја ишдә чинајәт тәркиби олмадығына көрә ишә хитам верир, истинтагы дајандырырлар.

Азербайжанлы депутатларын сорғусуна ССРИ Баш Прокурору Сухаревин чавабындан көрүндүјү кими, Ермәнистанда ермәниләрин азербайжанлылары өлдүрмәси фактлары үзрә галдырылан чинајәт ишләринин тәһгигаты ләнк вә гәјри-објектив апарылыр.

Баш Прокурор Сумгајыт һадисәләри үзрә мұһакимә олунан азербайжанлыларын сиаһысыны охуса да Ермәнистанда өлдүрүлән азербайжанлыларын гатилләри һаггында һеч бир сөз дәмәди. Мәһкәмәјә чәлб олунанларын адыны чәкмәди, сајыны көстәрмәди.

Ермәнистан КП-нин органы "Коммунист" гәзетиндә Сумгајыт һадисәләри заманы өләнләрин вә чинајәткарларын фамилијалары дәрч олунса да бу гәзетин сәһифәләриндә Ермәнистанда өлдүрүлән азербайжанлылар һаггында һеч бир мәлүмат јохдур. Һалбуки онларын сајы Сумгајыт гурбанларынын сајындан үч дөфә чохдур. Нијә бу һагда һеч јердә мәлүмат верилмир?

Биз ССРИ халг депутатларындан хәниш едирик ки, бизим суалларымыза чаваб вермәји тәләб етсинләр. Сумгајыт һадисәләри илә әлагәдар даһа бир мәсәлени ајдынлашдырмаг истәрдик. Гој бүтүн дүңја Григорјан фамилијалы бир ермәнинин 5 ермәнини

өлдүрдүјүнүн сәбәбини билсин. Гој бүтүн дүңја билсин ки, ермәни милләтчиләри Сумгајыт һадисәләрини нечә видеолентә чәкмиш, сахталашдырмыш, тәһриф олунмуш, шәкилдә ермәниләрә көстәрмиш вә онларча азербайжанлынын өлдүрүлмәсинә наил олмушлар.

Биз милли мәнсубијәтиндән асылы олмајараг зәлзәләдән зәрәр чәкәнләрин дәрдләринә үрәкдән јанырыг. Дәһшәтли фәлакәт он минләрлә күнаһсыз адамын һәјатыны мәһв етди. Лакин Гурсалы кәндиндән азербайжанлылары кечә говмағы тәләб етмиш, зәлзәлә заманы декабрын 7-дән, 16-на гәдәр онлара һеч бир јардым көстәрмәиш ССРИ халг депутаты, Спитак рајон партија комитәсинин биринчи катиби Норик Мурајдјана һеч чүр бәрәәт вермәк олмаз. 10 күнлүк ачыгдан вә әзаб-әзијәтдән сонра бу кәнддән олан азербайжанлылар Азербайжан ССР Назирләр Совети сәдринин биринчи мұавини Асанов тәрәфиндән хилас едиләрәк вертолјотга Газах рајонуна кәтирилдиләр. Биз Азербайжандан Ленинакана көмәјә кедәркән авиасија гәзасында һәлак олмуш 64 нәфәрин аиләсинә башсағлыгы вермәиш, бүтүн дүңја халғларына әл ачыб јардым истәјән, дүңјада өзләрини һуманист кими гәләмә верән, лакин тәмәннасыз алдығлары, һәтта донор ганыны белә абыр-һәја етмәдән кооперативләр вәситәсилә сатанлары, һамбарсумјанлары, балајанлары, икитјанлары вә башга "һуманистләри" нифрәтлә дамғалајырыг.

Шүбһәсиз ки, зәлзәлә инсан тәләфатына сәбәб олмуш дәһшәтли фәлакәтдир. Дүңјанын вә өлкәмизин халғлары сағ галанлара мадди вә мәнәви јардым көстәрәрәк онларын дәрдләрини јүңкүлләш-дирирләр. Гарлы-шахталы гышда һалал зәһмәтлә гәзандығы эмлакыны, мал-гарасыны, ата-бабаларынын руһу ујујан торпағларыны гојуб гачмаға мәчбур едилән 200 мин азербайжанлынын башына кәтирилән фәлакәт зәлзәләдән зәрәр чәкәнләрин мұсибәтиндән даһа ағырдыр. Чүнки бу фәлакәти кортәбии гүввәләр дејил, партија вә совет органлары ашкарлыг вә јендәягурма шәраитиндә шүурлу сурәтдә тәрәтмишләр. Бу фәлакәт ашкарлыгдан нечә вә һәр һансы пәрдә илә кизләдиләчәкдир? 200 мин чанлы өлүјә саһиб дуран тапылачагымы?

Ермәнистан ССР Али Советинин 13 депутатынын, ССРИ Али Советинин 1 сабиг депутатынын вә чохла шәһәр, рајон, кәнд, гәсәбә Советләри депутатларынын, онларын сечичиләринин тәлеји илә марагланан олачагымы?

Азербайжанлыларын Ермәнистандан дөрдүнчү говулмасынын ән гызғын дөврү 1988-чи илдин октябрында башланды. Иттифаг вә республика һакимијәт органлары онун гаршысыны алмалы идиләр. Лакин нәдәнсә, һәр ики орган бу бәрәдә дүшүнмәди, әксинә республика һөкүмәти екстремистләрлә бирликдә азербайжанлыларә гаршы бу ганлы јүрүшү истигамәтләндирмәјә башлады. Иттифагын һакимијәт органлары бу ишләрә гарышмаг сijasәти јеритмәји үстүн

тутдулар. Ермәнистанын һәрби коменданты, совет кенералы Самсоновун исә бу ишләрдә иштиракы вардыр. Дежиләнләрә көрә, онун анасы вә арвады ермәнидир. Ермәнистан әразисиндә комендант режими әсаснамәжә зидд характер дашыҗырды. Мәсәлән, илк аҗлар комендант сааты әслиндә 20—25 азербайҗанлы галмыш Јереванда е'лан олунмушду вә һәтта бу адамларын да тәһләкәсизлији тә'мин едилмәмишди. Азербайҗанлыларын сых јашадыгы әразиләрдә комендант сааты гәсдән кечикдирилди вә онлар зорла говулуб чыхарыландан сонра орада комендант сааты е'лан едилди.

Комендатура әскәрләринин горуамалы олдугу азербайҗанлылар онларын көзү гаршысында тәһгир едилер, гарәт олунур, алчалдылыр, дөјүлүр, өлдүрүлүр, мејидләр јандырылырды. Һәрбчиләр азербайҗанлылардан ибарәт машын карванларыны Нахчывана вә Газага өтүрмәклә өз ишләрини битмиш һесаб едирдиләр. Онлар адамларын һәјәты тәһләкә гаршысында олдугу һалларда белә силаһ ишләтмирдиләр. Екстремистләр буну Самсоновун сөзсүз разылыгы вә һејир-дуасы кими гаршылајыр вә даһа да руһланырдылар. Гачгынлар нәглиҗат үчүн 1—3 мин манат пул вермәжә мәчбур едилдиләр. Гугарк, Спитак вә Степанаванда нојабрын 27—29-да 33 азербайҗанлынын өлдүрүлмәси шәраити тәфәррүаты илә сәчијәләндирир. Онларын арасында гочалар, галдылар, ушаглар да вардыр. Нәглиҗат олмадыгы үчүн дағлыг рајонлардан пијада гачан азербайҗанлылар гарлы ашырымларда доуб галдылар.

Азербайҗанлылар тамамилә Ермәнистан әразисини тәрк етдикдән сонра Иттифаг һөкүмәти гачгынлыгы гаршысыны алмаг һаггында фәрман верди. Бу вахт ермәниләр Азербайҗаны тәрк етмәжә башлајырды вә фәрманын да әсл мәгсәди ермәниләрин Азербайҗандан кетмәсинин гаршысыны алмаг иди. Һәрби комендант ермәниләрә истәдији гијмәтә евләрини сатмага вә шәрәфли әскәр ескортунун мүшајиәти илә контејнерлә бирликдә чыхыб кетмәжә һәр чүр шәрант јаратды. Азербайҗанын дикәр рајонларында да белә олду. Ермәнистандан гачан азербайҗанлылар исә нә өз евләрини сатмага, нә дә дөјүшмәжә ичазә вердиләр. Онларын 100 миндән чо-ху бу күн евсиз-ешиксиз күчәләрдә галмышдыр, јашамага јери жохдур. Бақыда исә ермәниләрин бош евләри дөвләт тәрәфиндән горуноурду.

Бақыда јашајан ермәниләр аҗларла ишләмир, онлар ишләмәжә мане олан ағласыгмаз сәбәбләр ујдурур вә бунун мүгабилиндә һәр ај маашларыны, һәтта мүкафат да алырлар. Буну республика һакимијәт органларыны танымајан, лакин узунмүддәтли тә'тил заманы мааш тәләб еләјән, һәр чүр күзәшт вә имтијазлардан истифадә едән Степанакерт ермәниләри һаггында да демәк олар.

Азербайҗанлылар исә өз тәгаүдләрини, әмәк һаггларыны, өз әмлақларынын вә колхоз әмлақынын дөјәрини ала билмирләр, онларын бүтүн сорғулары сүкутла гаршыланыр, иш далынча кедәнләр дөјүр, говур вә өлдүрүрләр.

Иттифаг һакимијәт органлары вә республика Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәси тәрәфиндән дәрч олунмуш мүрачиятләр вә гачгынларын өз даими јашајыш јерләринә гајыт-масы һаггында ганун халгы алдатмагдан башга бир шеј дејилдир. Бу сәнәд гачгыларын ев, торпаг, иш, һәјәтјаны саһә алмасы мәсәләләрини бир ил керижә атымыш олду. Гачгыларга өз әмлақыны, ев-ешијини вә илләрлә јыгдыгы вар-дөвләтинни тәләб етмәк үчүн иддиә әризәси верилмәмишдир. Адамлар бу мәсәләни һәлл етмәји, гајдаја салмагы өз үзәринә кетүрмүш рәсми органлар тәрәфиндән алдадымышдыр.

Гәрибәдир ки, өз торпагларынын гачгыларга гајтарылмасы һаггында дөвләт ганунуну мүдафиә едән вә Нојемберјан рајонундакы догма Кергулу вә Ләмбәли кәндләринә гајытмаг арзусунда олдуғуну билдирән гачгынлар Москвадакы һакимијәт органларынын кандарында јатыб галсалар да өз догма очагларына гајыда билмирләр, иттифаг органлары буну тә'мин етмирләр. Сәләһијәтли һүғу органлары екстремистләр гаршысында күчсүздүрләр. Суал олунур, әкәр дөвләт һакимијәти өз вердији ганунлары һәјәта кечирә билмирсә, бу ганунлар кимә лазымдыр? Азғынлыг тәрәдән екстремистләр гаршысында һөкүмәтин күчсүзлүјү нијә кизләдилер? Нәјә көрә ермәниләрә белә имтијазлар верилмишдир? Депутатлардан хаһиш едирик ки, бу суалларга чаваб версинләр.

Биз Ермәнистандан олан депутат гачгынлар вә бизим сечичиләримиз мүрачнәт едирик ки, фачиәли тәләјимизә диггәтлә, һуманистчәсинә, объектив јанашасыныз, сизи бизим бәшәри һүғуларымызын бәрпасы уғрунда мүбаризәжә чагырырыг. Гој бүтүн дүңја халглары көрсүнләр ки, башгаларынын торпагыны тутмагла "Бөјүк Ермәнистан" јаратмаг сәрсәм планы ирәличәдән мөһвә мөһкумдур вә хәстә шүурун бош фантазијасындан башга шеј дејилдир. Лакин бу ағылсызлыг бөјүк инсан тәләфаты илә нәтичәләнә биләр вә нәтичәләнишдир. Халгын торпагы нә Авропа парламентиנדә, нә Америка сенатында, нә дә Кремлин Гурултајлар сарајындакы гурултајларда һәдијә кими һеч кәсә верилә билмәз.

XX әсрин әввәлиндән бәри 4 дөфә ијрәнч "Гарабаг" мүһарибәсинин гурбаны олмуш Азербайҗан халгы кимәсә һәдијә вә күзәшт кими өз гәдим торпаглары Зәнкәзуру, Дәрәләјәзи, Ведибасары, Көјчәни вә саирәни итириши вә нәһәјәт, ләтркија јухусундан ајылмыш, бу ијрәнч ојунда мүбаризә тәчрүбәси топламышдыр.

Ермәниләрә вә онларын һавадарларына тәһләкәли Гарабаг ојунундан әл чәкмәји билдирмәји өзүмүзә борч билирик.

Ермәни дашнақларындан тәләб едирик ки, бизим торпагларымызы, әмлақымызы, гарәт вә мөһв едилмиш һәр шејимизи гајтарсынлар, башгасынын вар-дөвләтинә гәсд етмәсинләр, нә јенидәнгурманын кизли дахили даһишмәнләринә, нә дә шүбһәли нүфуз саһиби ермәни диаспоруна үмид етмәсинләр.

Тарихин жаддашы силинмәздир, агилләр демишләр ки, башгасына көч баханын көзләринә ган дамар. Гој Парисдә интервју вермиш вә Гарабағын Ермәнистана верилмәснин куја Горбачовла разылашдырылдығыны билдирмиш Аганбекјанын, халглар арасында милли эдавәт вә өлүм тохуму сәпән "Очаг" адлы чәфәнкијатын мүәллифи Балајанын, С. Капутиқјаның, С. Ханзадјанын вә дикәр милләт "гәһ-рәманларынын" үзү гара олсун, гој онлар өлдүрүлмүш күнаһсыз гочаларын, ушагларын, гадынларын вә башгаларынын руһу гаршысында, вичдан мәһкәмәси гаршысында чаваб версинләр. Вахт кәләр, зәһмәткеш ермәни халгы Азәрбајчан халгы илә бирликдә онлары лә'нәтлә дамғалајар.

Гој Москвада күтләви информасија органларында јува салмыш вә мә'лум сәбәбләрә көрә гәсдән һәгигәти тәһриф едәнләр, учурума апаранлар тәһлүкәли вә ијрәнч ојундан әл чәксинләр.

Тәсвири мүмкүн олмајан фактларла халг депутатларына мүрачиәт едәрәк һуманизм вә әдаләт наминә онлары дәрдимизә шәрик чыхмаға чағырырыг. Сиздән хаһиш едирик, бүтүн хроникаларда, салнамәләрдә, тарихи мәнбәләрдә бизим күнаһымызы ахтарын вә әкәр бир мисгал күнаһ тапсаныз, онда бизи—XX әсрин гачгынларыны, 4 дөфә күтләви һүчумлара мә'руз галмышлары лә'нәтләјин. Әдаләтли вә дүзкүн һөкм верин!

Шәхсијјәтә пәрәстишин гурбанлары олан Қрым татарларына, Мәһсәти түркләринә, Прибалтика халгларына вә с. халглара диван тутулдуғуну халг депутатлары гурултајынын трибунасындан пиләдјимиз дөврдә бу күн баш верән фачиәләри кимин ајағына јазга, кәләчәк нәсилләрә нәји ирс гојаг?

Ермәнистан ССР Али Советинин гачгын депутатлары адындан:

*Х. Х. Әкбәрова
Х. С. Әлијева
С. И. Әһмәдова
Г. Б. Һәсәнов
С. Г. Һачыјев
С. Т. Һумбәтов
С. И. Һусејнова*

*И. Т. Һусејнова
З. Г. Гурбанов
А. М. Мәммәдов
Т. А. Таһиров
М. М. Ханәлијева
М. Т. Шаһбазова*

Мүрачиәти јерли Советләрин 176 депутаты да имзаламышдыр.

Март, 1989.

АЗӘРБАЈЧАН ССР-ДӘН ОЛАН ССРИ ХАЛГ ДЕПУТАТЛАРЫНЫН ССРИ АЛИ СОВЕТИНИН СЕССИЈАСЫНА "ЕРМӘНИСТАНДАН АЗӘРБАЈ- ЧАНЛЫЛАРЫН ЗОРЛА ГОВУЛМАСЫ ЫАГТЫНДА" МҮРАЧИӘТИ

Азәрбајчан ССР-дән олан ССРИ халг депутатлары Ермәнистандан тәрәфиндән ачыг тәчавүзә мә'руз галмыш једди милјонлуг чохмилләтли Азәрбајчан халгынын үрәк ағрысыны вә гәзәбини ифадә едәрәк, тарихи һәгигәти совет вә дүңја ичтимаијјәтинин нәзәринә чатдырмаға вә Азәрбајчан халгыны јалан вә бөһтан ахынындан горумаға, ермәни милләтчиләринин арасыкәсилмәз әрази иддиаларынын әсл маһијјәтини ифша етмәјә чалышараг, ССРИ Али Совети үзвләринин диггәтини ашағы-дакылара чәлб едирләр.

1988-чи илин февралында Јеревандан фитва верилмиш милләтчи еһтирасларынын вә Дағлыг Гарабагда сепаратчы һәрәкатынын партлајышындан башлајараг Ермәнистанын Азәрбајчана гаршы ачыг мүһарибәјә кечдији бизим күнләрәдәк сон илләрин һадисәләринин бүтүн кедиши сүбүт едир ки, Азәрбајчан халгынын әразиләрини јенә дә гопармаг мәгсәдилә она гаршы өлкә дахилиндә ермәни лоббисинин вә харичи ермәни диаспорунун иштиракы илә габагчадан планлашдырылмыш вә јахшы тәшкил олунмуш гәсд вардыр.

Онилликләр әрзиндә ермәни милләтчиләри вә онларын идеологлары ермәни халгына гаршы кеносид мөвзусуну һәр васитә илә дәставүз едир. Ермәнистанда јашамыш азәрбајчанлыларын һүгугларынын ән кобуд сурәтдә позулмасы, бир чох илләр әрзиндә онларын сыхышдырылмасы һалларыны вә онлара гаршы төрәдилән чинајәтләри мүнтязәм сурәтдә өрт-басдыр едир вә кизләдирләр.

Гәрәзсиз рәсми статистика буна инандырычы вә сәнәдли сүбүтдур. XIX—XX әсләр арасында чох һиссәси инди Ермәнистан ССР-и тәшкил едән тәкчә Ирәван губернијасынын әразисиндә 407,4 мин нәфәр әһали јашајырды ки, бунун да 250 мин нәфәриндән чоху азәрбајчанлылардан ибарәт иди. Ирәванын өзүндә исә азәрбајчанлылар* бүтүн шәһәрлиләрин демәк олар јарысыны (49,2 фаизини) тәшкил едирдиләр.

Сонралар азәрбајчанлыларын сајы индики Ермәнистан эразисиндә хејли артыг, 1918-чи илдә 575 мин нәфәр, јәни онун бүтүн әһалисинин үчдә бир һиссәсіндән чоху гәдәр олмушду.

Лакин арамсыз шовинизм сijasәти нәтичәсіндә жарым милјон нәфәрдән чох олан азәрбајчанлыларын јарысы мәнв едилмиш вә ја доғма јерләриндән говулмушдур.

"Дашнаксутјун" милләтчи, мүртәче буржуа партијасы Ермәнистанда һакимијјәт башына кәлдиқдән сонра кеносид даһа шиддәтли вә күтләви характер алмышды: бу партија мәнһус идејаны—дәниздән дәниздәк Бөјүк Ермәнистан јардылмасы идејасыны һәјата кечирмәк мәгсәди илә Азәрбајчана вә Күрчүстана гаршы мүһарибә апармаға башламышды.

Тәкчә 1918-чи илин мартында Азәрбајчанын јалиныз Шамаһы гәзасында ермәни екстремистләр 7 мин нәфәрәдәк адам, о чүмләдән 1653 гадын вә 965 ушаг гырмышдылар. 1918-чи илин јайында вә пайызында Зәнкәзур гәзасында 115 кәнд, јәни әслиндә бүтүн азәрбајчанлы кәндләри мәнв едилмишди. Бу кәндләрдә 7729 нәфәр азәрбајчанлы, о чүмләдән 3257 киши, 2276 гадын вә 2196 ушаг вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдү. 1919-чу илин ахырынадәк бурадан 60 мин нәфәрәдәк адам говулмушду. Бу һадисәләр анчаг ики гәзада баш вермишди. Бакыда, Кәнчәдә, Газаһда, Күрдәмирдә, Губада вә Азәрбајчанын башга рекионларында даһа чох гурбанлар олмушду. Бунлар динч азәрбајчанлылары арамсыз мәнв етмәк нијјәтинин ифадәси иди.

Инди Ермәнистанын јерләшдији эразидә дә азәрбајчанлылар гаршы ардычыл вә планаујгун кеносид һәјата кечирилди. 1917-чи илин декабрындан 1918-чи илин јунунадәк ермәни милләтчиләринин гошун дестәләри Ирәван губернијасында 200 азәрбајчанлы кәндини гарәт едиб јандырмышлар. Сағ галан адамлар дағлара гачмыш вә орада ачындан вә сојугдан тәләф олмушлар. 100 мин нәфәрәдәк азәрбајчанлы Сүрмәли, Ирәван, Ечмиәдзин, Шәрур гәзаларыны тәрк етмәли олмушду.

1919-чу илдә јайын ахырынадәк тәкчә Тәзә Бајазид, Ечмиәдзин вә Ирәван гәзалары үзрә вар-јохдан чыхмыш мезлум азәрбајчанлыларын сајы 200 мин нәфәрә чатмышды.

Динч азәрбајчанлыларын зорла говулмасы вә күтләви сурәтдә гырылмасы 1920-чи илдә дә давам етдирилмишди. Ирәван губернијасында, Зәнкәзур, Ечмиәдзин гәзаларында галан азәрбајчанлылар да говулуб мәнв едилмишди, онларын кәндләри исә јерлә јексан олунмушду (бүтүн рәгәмләр рәсми архив сәнәдләриндән кәтүрүлүр).

Башгасынын эразисини бир нөв илһаг етмәк идејасынын фитвачыларына ону јерли әһалидән—азәрбајчанлылардан тәмизләмәк кәрәк иди.

Јахшы мәлумдур вә сәнәдләрлә тәкзиболунмаз шәкилдә тәсдиг едилди ки, Загафгазијада Совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра дашнаклар тәрәфиндән әлә кечирилмиш Азәрбајчан торпагларынын хејли һиссәси Ермәнистан ССР-ин һүдууларында галмышдыр.

1920-чи илин әввәлиндә Азәрбајчанын Газах гәзасынын чөнуб һиссәсіндән Ермәнистанын Диличан гәзасы јардылмышдыр. Зәнкәзур гәзасынын бөјүк бир һиссәси дә Ермәнистанын әлиндә галмыш вә онун әсасында Мәһри вә Зәнкәзур гәзалары јардылмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Мәһријә битишик эразинин Ермәнистана верилмәси нәтичәсіндә Нахчыван дијары сүни сурәтдә Азәрбајчандан ажры галмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси гуртардығдан сонра 1948-1951-чи илләрдә харичдән кәлимиш ермәниләр үчүн јер ажырмаг кими һәјасыз бәһанә алтында Сталинин вә Микојанын тәшәббүсү илә 100 мин нәфәрдән чох азәрбајчанлы зорла Ермәнистандан говулмуш вә онларын бир чоху ағыр сынағлара дөзмәјиб һәлак олмушдур.

Нәһајәт, индики дөврдә, 1988-чи илдә Азәрбајчан халгына гаршы кеносидин јени дөврәси башланмышдыр. Јахшы планлашдырылмыш амансыз вә чинајәткар тәдбир һәјата кечирилмишдир. Республика вә јерли һакимијјәт органлары тәрәфиндән ширникләндирилән ермәни екстремистләринин азғын гулдур дестәләри 200 мин нәфәрәдәк азәрбајчанлыны тарихи торпагларындан говуб онлары өвдән-ешикдән дидәркин салмыш, вар-јохдан чыхармышлар. 1988-чи илин тәкчә үч күнү әрзиндә, нојабрын 27-дән 29-дәк Гугаркда, Спитакда вә Степанаванда 33 азәрбајчанлы, үмумијјәтлә исә 100 нәфәрдән чох адам өлдүрүлмүшдур. Ермәнистанын Гугарк рајонунун Кәзәлдар кәндиндә 21 азәрбајчанлы, о чүмләдән 6 гадын вә 3 ушаг өлдүрүлмүшдур. Азәрбајчанлы кәндләринә гулдур басғынларынын һамысына милис ишчиләринин билаваситә иштиракы илә әслиндә рајонларын мәсул партија вә совет ишчиләри башчылыг етмишләр. Ермәнистан Коммунист Партијасы Красноселск, Спитак, Гугарк, Јегһнадзор, Ичеван, Нојемберјан, Мәһри, Варденис вә бир сыра башга рајон комитәләринин биринчи катибләри хүсусилә чанфәшанлыг кәстәриб азәрбајчанлыларын зорла говулмасында шәхсән иштирак етмишләр.

ДГМ Вилајәт Партија Комитәсинин, Вилајәт Ичрайјә Комитәсинин, Степанакерт Шәһәр Партија Комитәсинин вә Ичрайјә комитәсинин бир чох мәсул ишчиләри Степанакертдә вә вилајәттин ермәни рајонларында јашајан азәрбајчанлыларара гаршы чәза тәдбирләриндә иштирак етмишләр. Инди һәмин јашајыш мәнтәгәләриндә, о чүмләдән Степанакертдә һеч бир нәфәр дә азәрбајчанлы галмамышдыр. Минләрлә азәрбајчанлы әгләси доғма республикада гачғын олмушдур. Бунунла белә ДГМВ-дән олан танынмыш ССРИ халг депутааталары мүнтәзәм сурәтдә фактлары алт-үст едиб Азәрбајчан ССР Дағлыг Гарабағ Вилајәтинин азәрбајчанлылашдырылдығыны дејирләр.

Говулмуш азәрбајчанлылар арасында Ермәнистан Али Советинин, шәһәр, рајон вә гәсәбә Советләринин депутатлары вардыр. Онларын депутат тохуһулмазлыгы һүгугу да гулдурларын габағыны алмамышдыр. Гәддарлыг о јерә кәлиб чатмышды ки, гачғынларын чыхыб кетмәси үчүн јалныз бир јол—гар басмыш дағ ашырымлары

јолуну гојмушдулар. Онларча чыл-чылағ адам, эн эввэл ушаглар бу ашырымларда һәлак олду.

Дәһшәтли эзаблардан сонра Бақыя, Сумгајыта, Көнчәјә кәлиб чатанлар исә гәзәбләнмәјә билмирдиләр. Әксәријјәти динч кәндилләрден ибарәт олан бу адамлар һәлә баша дүшә билмирдиләр ки, Ермәнистанда һакимијјәти әслиндә әлә кечирмиш позучу, милләтчи гүввәләрин рәсми сijasәтинин гурбаны олмушлар.

Алчалдылмыш вә тәһгир олунмуш, әзизләрини вә доғма јурд-јуваларыны итирмиш бу адамлар интигам дејил, әдаләт арзулајырдылар. Онлар һөкүмәт идарәләринин гапыларына ајағ дөјмүр, дүнја ичтимајјәтини көмәјә чағырмыр, дестә-дестә Москваја вә Русиянын вилајәт мәркәзләринә ахышмырдылар. Азәрбајчан ССР өз бәдбәхт оғул вә гызларыны дарда гојмады, онлара әлиндән кәлән көмәји етди. Лакин бу көмәк дәрјада бир дамла кими иди. Әвладлары кәзләринин габағында һәлак олан валидејнләр, тәһгир едилән гочалары вә гадынлары, еви јандырылан, әмлакы талан олунан адамлары нечә вә нә илә овундурмаг мүмкүн иди!

Сумгајыт вә Бақыя фашистинин илк мәнбәләри бах бунлардыр. Бүтүн Азәрбајчан халғына ағыр тәсир кәстәрән бу һадисәләрдән бүтүн Азәрбајчан халғыны ләкәләмәк үчүн ријакарлыгла вә һај-күјчүлүклә истифадә едилмишди.

Ермәнистан әразисиндә азәрбајчанлылар барәсиндә кеносид вә онлары орадан сыхышдырыб чыхармаг сijasәти онларын конституция һугуларынын кобудчасына тапдаланмасы, милли вә мәдәни мәнәфеләрини өдәмәкдән имтина едилмәси илә мүшәјәт олунмушду. 1988-чи иләдәк Ермәнистанда јығчам, ири групплар һалында јашајан 300-тинә јахын азәрбајчанлынын милли-мәдәни мухтаријјәтинин неч бир әләмәти јох иди.

Бу барәдә сөһбәт ачмаг үчүн һәр һансы чәһдин гаршысы дәрһал кобудчасына вә амансызлыгла алынырды. Ермәнистанда азәрбајчанлыларын партија-дөвләт вә тәсәррүфат структурларында ишләмәси үчүн гапылар әслиндә бағлы иди. Онларын әсасән ағыр кәнд тәсәррүфаты әмәји илә мәшғул олмасына ичәзә верилди.

Бу дејиләнләрә ону да әләвә етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда ермәниләрин 9,3 фаизи рәһбәр вәзифәләр тутурду. Ермәнистанда исә азәрбајчанлыларын јалһыз бир фаиздән азачыг чох һиссәси мәсул вәзифәләрдә ишләјирди.

Ермәнистанын али вә орта ихтисас мәктәбләриндә азәрбајчанлы тәләбәләри бармагла сајмаг оларды, чүнки бурада тәһсил әсасән ермәни дилиндәди. Азәрбајчанда исә бир сыра али мәктәбләрдә хүсуси ермәни шәбәләри вар иди, ермәни тәләбәләрин сајы республиканын бүтүн тәләбәләринин мүһүм бир һиссәсини тәшкил едирди.

Ермәнистандакы шовинист сijasәт ермәниләрин Азәрбајчандакы вәзијјәти илә кәскин тәзад тәшкил едир. Азәрбајчанын Гарабағ дијарынын

әразисиндә азәрбајчанлыларла биркә јашајан 130 миңә јахын ермәнинин 70 илә јахын бир мүддәтдә өз мухтаријјәти вардыр. Јери кәлишкән дејәк ки, бу, Иттифагда јекәнә мухтар вилајәтдир ки, өз мүтәддәрәтәһи суверен мүтәфиг республика шәклиндә тәјин етмиш милләтә мәнсуб олан етник групп мухтаријјәт һугу альмишдыр.

Ермәнистанын милләтчи башчылары өзләринин наилијјәти илә фәхр едә биләrlәр—азәрбајчанлылар говулдугдан сонра бу республика ССРИ-дә әһалисинин етник тәркиби бирчинсли олан јекәнә республикаја чеврилмишди. Нәсрәтлә кәзләнилән "Ермәнистан ермәниләр үчүндүр" шүары һәјата кечирилмишди.

ССРИ Али Совети Ермәнистанда азәрбајчанлы әһалијә гаршы чинајәткар һәрәкәтләре сijasи вә мәнәви гүјмәт вермәлиди. Әкәр нәзәрә алсаг ки, Ермәнистанда јол верилән өзбашыналыг чәзасыз галдығына көрә өлкәнин башга регионларында да позучу гүввәләри ширникләндирди, онда бу гүјмәт хүсусилә зәруриди.

Биз ачыг тәчавүз вә гануну тапдаламаг јолуна гәдәм гојмуш республиканын суверен дөвләтләрин јени иттифағына дахил олмасына имкан версәк, бу иттифагы јаратмаға башламаг һугугумуз јохду.

Биз тәләб едирик ки, ССРИ Али Совети әдаләти бәрпа етмәк вә азәрбајчанлы гачгыларын Ермәнистанда әсрләр боју јашадылары доғма јурд-јуваларына гајытмаларына вә милли-әрази мухтаријјәти әлдә етмәләринә тәминат јаратмаг үчүн тәсири тәдбирләр көрсүн.

Биз тәләб едирик ки, Азәрбајчан ССР-ә гаршы Ермәнистанын тәчавүзү вә Ермәнистанда азәрбајчанлы әһалинин кеносиди фактларыны тәһгиг етмәк үчүн ССРИ Али Советинин сәләһијјәтли истинтаг комиссиясы јарадылсын.

Бизим мүрачәтимиз зәһфилик әләмәти дејилди. Он иләр боју халғымыз тәмкин кәстәрир вә ермәни милләтчиләринин даим давам едән тәһгирләринә сәбрлә дөзүрдү. Лакин сәбрин дә һүдуду вар, тарих вә јаддаш гаршысында, Азәрбајчан халғынын кәләчәк нәсилләри гаршысында мәсулијјәт һисси вар. Биз Азәрбајчан ССР президентинин мүтәфиг республикаларын али советләринә мүрачәтини вә Азәрбајчан һөкүмәти башчысынын ССРИ Назирләр Советинә бәјанатыны јекдилликлә мүдафиә едирик. Биз Азәрбајчан ССР парламентинин гәрарыны бәјәнририк вә билдирirik ки, Азәрбајчан ССР өз халғынын тәһүкәсизлијјини, республиканын суверенлијјини, онун әразисинин тохунулмазлығыны вә бүтөвлүјүнү тәмин етмәк үчүн һәр чүр лазыми тәдбирләр көрмәк һугугуна маликди. Бу һугугу бизә ССРИ Конституциясы, Азәрбајчан ССР Конституциясы вермишди. Бу һугуг Азәрбајчан халғынын јекдил ирадәсинә әсасланыр.

Азәрбајчан ССР-дән ССРИ халг депутатлары

◆ "Вәтән сәси" гәзети, 3 октябр, 1990-чы ил.

АЗƏРБАЈЧАН КҮРД МƏДƏНИЈƏТ МƏРКƏ- ЗИНИН ДҮНЈА ХАЛГЛАРЫНА

МҮРАЧИƏТИ

Сон 50—60 илдə Ермəнистан Республикасында муртəче етник тэмизлэмə сijasəти нəјатə кечириллр. Назырда Ермəнистанда вахтилə əһалинин 70—80 фазини тəшкил едэн азэрбајчанлылардан бир нəфэр дə галмајыбдыр. 30—40-чы иллəрдə 50 миндэн чох күрд Орта Асияја сүркүн едиллр. 1988-чи илдə исə 250 мин азэрбајчанлы илə јанашы, мүсəlман күрдлəри дə хусуси амансəзлыгга вə гəддарлыгга доғма торпагларьндан говулду. Ағыр күнлəрдə 20 миндэн артыг күрд Азэрбајчан Республикасына пəнаһ кəтирдл. Азэрбајчан халгы онлары доғма өвлəды кими гəбул етди, өзүнүн чəтпнликлəринə бахмајараг, доғма гардашы кими онларын гайгысына галды.

1988-чи ил һадисэлəриндə ермəни миллэтчилəри өзлəринə мəхсус алдадычы тəблиғатын тəсири илə језиди күрдлəринин бир гисминин Ермəнистандан кəчмəсинин гаршысыны алдылар. Мəкрли ермəни сijasəтчилəри онлары ишғал едилмиш Лачын бөлкəсиндə мəскунлашдырмаға чəлд кəстəрдиллр, онлара мухтаријјэт вəд етдиллр. Əсас мəгсəd језиди күрдлəрини Азэрбајчан халгына гаршы гојмаг, бунунла да бир тэрəфдэн Азэрбајчанда Азэрбајчан күрд гаршыдурмасыны јаратмаг, дикэр тэрəфдэн дə дунја ичтимаијјети гаршысында өз мəнфур нијјэтлəрини пəрдэлəмəјə чалышмаг иди.

Језиди күрдлəрини əллəриндə сijasи тəчавуз васитəсинə чевирə билмəјэн, онлардан тəчавузкар ордулары үчүн һеч бир мадди вə мəтəви кəмəклијə наил олмајан ермəни миллэтчилəри, нəһəјэт, өз јыртычы сималарыны кəстəрдиллр. Бу јакынларда ганичэн ермəни нəрбчилəри Веди (индики Арарат) рајонунун језиди күрдлəр јашајан Гаралар кəндиндə 50-дэн артыг, динч сакини вəһшичəсинə гəтлə јетирмишлр.

Биз, Азэрбајчан күрдлəри Ермəнистан Республикасында тэрəдилмиш бу нəвбəти алчаг чинајэтə гəти етиразымызвы билдиририк. Биз дунја халгларына үз тутуб хаһиш едирик ки, сусмағынъва, лагедилјинизə сон гојун, тəчавузкара, гатилə етиразынъвы билдирин, күрд халгыны ермəни чəлладларьнын əлиндэн хилас един. Кунəһсəз језиди күрдлəринин ахьдылан ганы бизи бир даһа гəтпјјэтлə анд ичмəјə вадар едир ки, ермəни тəчавузкарларьнын доғма Азэрбајчан торпагьмьздан говулмасында чаньмызвы-ганьмызвы əсиркəмəјəчəјик.

Азэрбајчан Күрд Мəдəнијјэт Мəркəзи.

"Азэрбајчан" гəзети, 8 ијул 1994-чу ил.

АЗƏРБАЈЧАН ГАЧГЫНЛАР ЧƏМИЈЈƏТИНИН ДҮНЈА ХАЛГЛАРЫНА

МҮРАЧИƏТИ

Бу јакынларда Ермəнистан Республикасынын Арарат (кечмиш Веди) рајонунун језиди күрдлəр јашајан Гаралар кəндиндə ермəни миллэтчилəри јени вəһшилик тэрəтмишлр: тəчавузкар ермəни ордусуна мадди кəмəк кəстəрмəјэн кəндин 50-јə јакын динч сакини — ушаглар, гадынлар, гочалар вəһшичəсинə гəтлə јетирлимишдир.

XX эср Ермəнистан тарихиндə етник тэмизлэмə дөврүдүр. Өлөлə 1937-40-чы иллəрдə 50 минə јакын мүсəlман күрдү зорла Орта Асияја сүркүн едилмишди. 1988-чи илдə 250 миндэн артыг азэрбајчанлы илə јанашы, 20 мин мүсəlман күрдү дə доғма јурдларындан силаһ күчүнə дидэркин салынды вə онлар Азэрбајчана пəнаһ кəтирдиллр, республикамызда һеч бир ажры-сечкилијə мəруз галмадан инсани мунасибəт вə сəмими гайгы кəрдүлр.

Моноетник дөвлət јаратмаг планларыны керчəклəшидирэн ермəни миллэтчилəри бир групп језиди күрдүн республикадан чыкыб кетмəсинин гаршысыны алдылар. Əсас мəгсəd језиди күрдлəри ишғал олунмуш Лачын, Кəлбəчэр рајонларында мəскунлашдырмаг, Азэрбајчана гаршы онлардан истифадə етмəк вə дунја ичтимаијјетинə ермəни халгыны күрдлəрин һимəјəдары кими тəгдим етмəк иди. Күрдлəрин етиразлары нəтичəсиндə нијјэтлəринə наил олмајан ермəни миллэтчилəри өзлəринин сынанмыш тарихи методларына—гəддарчасына күтлəви гырғын методларына əл атдылар.

Үзвлəри сырасында чохсајлы күрд гачгынларыны да бирлəшидирэн Азэрбајчан Гачгынлар Чəмијјети Ермəнистан Республикасында күрдлəрə гаршы тэрəдилмиш бу ганлы чинајэт һадисəсини гəтијјэтлə пислəјир, дунја халгларыны ермəни тəчавузүнə мəруз галмыш күрдлəрин һугугуну горумаға вə Ермəнистанын антисивилизасијалы јолла моноетник дөвлət јаратмаг принципини пислəмəјə чағырыр.

Азэрбајчан Гачгынлар Чəмијјети.

"Азэрбајчан" гəзети, 7 ијул 1994-чу ил.

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ МƏНТƏРƏМ ҺЕЈДƏР ƏЛИЈЕВ ЧƏНАБЛАРЫНА НҮВƏДИ ЧАМААТЫНЫН

МУРАЧИƏТИ

Мəнтəрəм чəнаб Президент!

14 январ 1998-чи илдə Нахчыван Мухтар Республикасынын жени Конститусија лажнəсинин музакирəси заманы етдијиниз чыхыш, Нүвəди кəнди һагда дедијиниз хош сəзлэр кəндин əһалиси тэрəфиндэн диггəтлə динлənилиб бəјүк рəғбəтлə гаршыланды.

Нүвəди кəндинин Ермənистана илһаг олунмасы мəсəлəsi индијə кими мүəммалы вə гаранлыг галмагдадыр. Бəзилəri идија едирлэр ки, куја Нүвəди чамаетынын өз эризəси вə разылыгы илə кəнд Ермənистана бирлəшдирилмишдир. Биз елə һесаб едирик ки, бу иддианын һеч бир əсасы жохдур. Бу, XX əсрдə мəрһələ-мəрһələ керчəклəшдирилэн мəкрли "Бəјүк Ермənистан" сijasəтинин нəтичəлəриндэн бири иди.

Азəрбајчан Дəвлəт Архивиндэн чыхарылан Загафгазија Мəркəзи Ичраијјə Комитəсинин 18 феврал 1929-чу ил 3 сажлы протоколуна əсасэн Чəбрајыл гəзасы Зəнкилан рајонунун Нүвəди, Ернəзир вə Туғут кəндлəri Ермənистана верилмишдир. Комитəнин ичласында 5 нəфэр азəрбајчанлы үзв, намизəd, шəбə мүдири: Бунјадзadə, Багыров М., Тагыјев И., Јагубов А., Бабајев Г. иштирак етмишлэр.

Экэр республиканын мүəјјэн һиссəсини һəмин эразидə јашајан əһали һэррача гоја билəрдисə, онда рəһбэрлик нəјə кэрəкмиш? Јухарыда ады чəкилэн протоколу имзалајараг өз сојдашларыны өмүрлүк мəһрумийјəтлэрə дүчар едэн бу адамлара азəрбајчанлы демək олармы?

Мəнтəрəм чəнаб Президент! 18 феврал 1929-чу илдэн 7 мај 1969-чу илə гэдэр Нүвəди кəнди ганунсуз олараг үстүөртүлү шəкилдə Ермənистанын табечилијиндə олмуш, Азəрбајчан ССР Али Совети Рəјасəт һејəтинин 7 мај 1969-чу ил тарихли фəрманы илə кəндин Ермənистана верилмəси там ганунилəшдирилмишдир.

Сизə мəлүмдур ки, Зəнкилан рајону илə Нахчыван Мухтар Республикасынын Ордубад рајону арасында, Араз чајынын сол сəһилиндə Ермənистанла 46 километрлик сəрһəдин 24 километри тəkчə Нүвəди кəндинин, 0,5 километри Туғут кəндинин, 10 километри исə азəрбајчанлы кəнди олан Алдэрəнин пажына дүшүрдү.

Нүвəди, Ернəзир, Туғут кəндлəri Ермənистана бирлəшдирилмəздэн əввəl Мығры рајонунун Ермənистан эразиси олмасы имкан харичиндə иди. 15000 гектардан чох јарарлы торпагы, əкин јери, бичənəји, отлагы Ермənистана бирлəшдирандэн сонра Мығры Ермənистанын тэркибиндə рајон статусу газана билди.

Сизин дə гејд етдијиниз кими, Нүвəди чамаеты тəһмəтсəвэр, гэдирбилэн чамаетдыр. һадисəлэрə гэдэр Нүвəди тəсəррүфаты Ермənистана илдə 3000 тондан артыг нар, 1000 тон мейвə, 700 тон үзүм, 100-110 тон əнчир, 90 тон əт, 15 тон јун, 750 тон сүд, 1000000 əдэдə јахын јумурта тəһвил верирди.

Бир нəфэр Нју-Јорк Академијасынын һəгиги үзвү, 4 нəфэр елмлэр доктору (профессор), 42 нəфэр елмлэр намизəди, 300 нəфэрə јахын али вə орта ихтисаслы кадрлар Нүвəди кəндинин јетишдирмэлэридир.

Мəнтəрəм чəнаб Президент! Нүвəди чамаеты мəлүм кэркин һадисəлэр дөврү (1988-1991-чи иллэр) бир нəфэр дə олсун инсан иткиси вермəди. Биз бунда Сизин данылмаз хидмəтлэриниз кэрүрүк. Чүнки 80-чи иллэрдə Азəрбајчаны Нахчыванла бирлəшдирэн бəјүк шоссə јолунун чəкилиши мəһз Сизин сажəниздə кəндə гэдэр кəлиб чыхмышды. Бахмајараг ки, бəдхəһларымыз (чох əфсус ки, онларын ичиндə үздəнираг азəрбајчанлылар да вар иди) јолун Араз боју јох, Гафандан кечмəсинə чалышсалар да Сизин ирадəниз гаршысында ачиз галдылар. Мəһз бунун нəтичəsi иди ки, Зəнкиланла артыг күчлү əлагə јаранмышды вə гејрəтли оғулларымыз кəмəклэрини чамаетдан əсиркəмирди. Нүвəдилилэр Зəнкиланын Вежнəли кəндинə кечəндэн сонра Зəнкилан вə Гарабаг вурушларында 2 нəфэр шəһид вердилэр.

Кəнди куја ермənилəрдэн горумалы олан Совет Ордусунун ажры-ажры һэрби һиссəлеринин јүксək рүтбəли забитлəri 1991-чи илин ијул-август ајларында бу ишдə артыг ачиз олдуғларыны дејир, əһалинин кəнддэн чыхмасыны демək олар ки, фасилəсиз тэлəб едирдилэр.

Бу заман кəнддэн кəнарда јашајан нүвəдиллэр һэр васитə илə кəндин Азəрбајчанын тэркибинə кечирилмəсини тэлəб едирдилэр. Доғрудан да електрик, су вə телефон рабитəси Мығрыдан кəсилмишди. Кəнчədə јашајан зијалылар вə "Олинчə" Хејријјə Чəмијјəти тез бир заманда өз вəсаитлəri һесабына бүтүн буллары бэрпа етдилэр вə Зəнкилан доғма Нүвəдисини өз гојнуна алды.

Нүвəдинин проблемлəri һагда о дөвркү Азəрбајчан рəһбэрлијинə мүрачнəт етдикдə "кедин Сизи һејдэр Əлијев горусун, нечə алимсиниз ки, пулунуз жохдур, кедин пул топлајыб верин совет əскəрлэри сизи горусун, о торпағлар бизим дəјил, чох əбəs јерə чамаетынын орада галыб, ораны тэрк етмək лəзымдыр..." кими чаваблар алан зијалыларымыз Москваја, ССРИ Али Советинə дəфəлэрлə мүрачнəт етмəјə мəчбур олдулар. Зијалыларын Москваја

мүрачнәти дә ејни сонлугла битди—торпаг ермәниләриндир, бир нәфәр дә олсун азәрбајчанлы Ермәнистан әразисиндә јаша-мамалыдыр. Һәтта Москваја кедән нүмајәндәләримиз ССРИ Али Советиндә һәбс олунмагла һәдәләндиләр.

Мөһтәрәм чәнаб Президент! Бүтүн бунлардан сонра әли һәр јердән үзүлән Нүвәди чамааты јекәнә үмид јери кими Сизә мүрачнәт етди вә Сиз Нахчыван үчүн дә сон дәрәчә чәтин һәмин дөврдә—9-11 сентјабр 1991-чи илдә Зәнкиланын Вежнәли кәндинә пәнаһ апаран нүвәдиләләрә вертолјотла нүмајәндә һејәти, телерепортјор вә јардым кәндәрдиниз. Илк дәфә олараг һәмин күн Москва телевизиясы Нүвәди гачғынлары илә сизин нүмајәндәләринизин көрүшүнү верди вә ермәниләрин азәрбајчанлылары өз доғма ев-ешикләриндән дидәркин салдығыны, чамаатын чадырлара сығындығыны, халғымыза гаршы кеносид сijasәтини, Советләр өлкәсиндә мүһарибә кетдијини һамы билди.

Бүтүн бунлары, Сизин аталыг гајғынызы Нүвәди чамааты унутмамыш вә һеч заман да унутмаја чагдыр.

Биз бу күн дә, һәмичә олдуғу кими Сизинләјик, Сизин дахили вә харичи сijasәтинизи үрәкдән дәстәкләјир вә үмид едирик ки, Азәрбајчан өз һагг ишиндә јалныз Сизин рәһбәрлијинизлә галиб кәләчәкдир. Чамаатымыз јалныз Сизин көмәјинизлә Нүвәдинин гуртулушуна инаныр вә тарихи әдаләтин өз јерини алачағына, кәндимизин вә башга дәдә-баба јурдларымызын Азәрбајчан торпағларына гатылачағына бөјүк үмидләр бәсләјир.

Чәләл ӘЛИЈЕВ—мәктәб директору,
Һәзи МУСАЈЕВ—директор мүавини,
Фәрәч ФӘРӘЧОВ—мүәллим,
Әһмәдәли ӘЛИЈЕВ—мүәллим,
Паша ГУРБАНОВ—мүәллим, шәһид атасы,
Фаиг ЧӘФӘРОВ—т.е.д., АТУ кафедрa мүдири,
Халид ГУРБАНОВ—к.т.е.д., КТЕА кафедрa мүдири,
Исмајыл ӘЛИЈЕВ—к.е.д., БДУ,
Фикрәт ӘЛИЈЕВ—Нју-Йорк ЕА үзвү, ф.р.е.д., институт директору,
Һачы Нијазәли ӘСӘДОВ—к.т.е.н.,
вә башгалары.

"Республика" гәзети, 8 апрел 1998-чи ил.

ФРАНСА РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СЕНАТЫНА ФРАНСА РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИЛЛИ МӘЧЛИСИНӘ

Һөрмәтли һәмкарлар!

Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси 1998-чи ил мајын 29-да Франса Республикасынын Милли Мәчлисиндә "1915-чи илин ермәни сојғырымы" дејилән мәсәләнин мүзакирә предмети олмасындан вә бу барәдә ганун гәбул едилмәсиндән дәрин нараһатлыг вә һәјәчан һисси кечирдијини, билдирир. Узағбашы тарихи тәдгигат мөвзусу ола биләчәк бу мәсәләнин ермәни милләтчиләринин вә онлары дәстәкләјән гүввәләрин узун илләрдән бәри чанфәшанлыгла кәстәрдији сәјләр нәтичәсиндә бейнәхалг мәчлисләрдә, һабелә мүхтәлиф өлкәләрин парламентләриндә сijasи дискуссиялар объектинә чеврилмәсинин, түрк мәншәли халғлара гаршы јөнәддилмиш, көкү әсримизин әввәлләриндә вә һәтта ондан әввәлки дөврләрә кедиб чыхан сојғырымы сijasәтинә вә ермәни бейнәхалг терроризминә һагг газандырмаг мөгсәди илә фактларын сахталашдырылмасынын, "ермәни мәсәләси"нин һејрәтамыз бир инадла ортаја атылмасынын, "чәфакеш ермәни халгы" образы јардылмасынын фачиәли нәтичәләри тарихдән јахшы мәлүмдур.

XIX әсрин сонларындан етибарән Чар Русиясынын кизли вә ачыг һимајәсиндән истифадә едән ермәни милләтчиләри өзләринин мүстәгил дөвләтини јаратмаг үчүн иддиә етдикләри әразиләри јерли сакинләрдән тәмизләмәк нијәти илә мүасир Түркијә Чүмһуријәтинин әразисиндә вә Гафгазда күтләви террор актлары төрәдәрәк 2 милјондан артыг күнаһсыз түркү вә азәрбајчанлыны гәтлә јетир-миш, минләрлә јашајыш мәнтәгәсини виран гојмуш, гәдим мәдәнијәт абидәләрини, гәбристанлары дағытмышлар. 1905-1907-чи илләрдә Ирәвандә вә Зәнкәзурда (мүасир Ермәнистан Республикасы әразисиндә), Тифлиسدә, Бакыда, Нахчывандә, Кәнчәдә, Гарабағда, 1914-чү илдә Шәрғи Анадолуда-Әрзурумда, Гарсда, Әрдәһандә, Аданадә, 1918-1920-чи илләрдә Бакыда, Шамахыда, Губадә, Муғандә, Ләнкәрәндә динч әһалијә амансызчасына диван тутулмуш, 1948-1953-чү илләрдә, һабелә 1988-1989-чү илләрдә Совет Ермәнистаны әразисиндән јарым милјона јахын азәрбајчанлы депортасија едилмиш, јахуд говулмушдур.

1988-чи илдән Дағлыг Гарабағы Азәрбајчандан зорла гопарыб Ермәнистанә бирләшдирмәк мөгсәди илә башланан ишғалчылыг

мүһарибәси вә етннк тәмпзләмә сijasәти Азәрбајчан халгыны дәһшәтлн фәлакәтләрә дүчәр етмишдир. Индијәдәк Азәрбајчан Республикасы әразисинн 20 фанзи, ј'әни Дағлыг Гарабаг вә онун әтрафындакы 7 район ишғал олунмуш, 1 миллион нәфәр гачгын дүш-мүш, 18 миңдән чох азәрбајчанлы гәтлә јетирилмиш, 20 миңдән чох динч сакин јараланмыш, 50 миңдән чох адам әлил олмуш, 4 миңдән чох адам әсир вә иткин дүшмүш, киров кәтүрүлмүш, 4 миңдән чох сәнәјә вә кәнд тәсәррүфаты мүәссисәси, 660 мәктәб вә ушаг бағчасы, 250 хәстәхана вә тибб мүәссисәси дағдылмыш, 724 шәһәр, кәнд вә гәсәбә гарәт едилмиш, дағдылмыш вә јандырылмышдыр. Әсрин Хатын, Сонгми мүсибәтләрн гәдәр дәһшәтлн олан Хочалы фачиәси заманы бүтөв бир шәһәр ермәни гошунлары тәрәфиндән јерлә-јексан едилмиш, 613 нәфәр динч әһали, о чүмләдән 63 ушаг, 106 гадын вәһшиләсинә өлдүрүлмүш, 487 нәфәр шикәст едилмиш, 1275 сакин—гочалар, ушаглар, гадынлар әсир апарылағат тарихдә мисли көрүнмәјән зүлмә, тәһгирләрә вә һәгарәтә мә'руз галмышлар.

Бүтүн бунларын нәтичәсиндә тәкчә XX әсрдә 2 миллиондан чох азәрбајчанлы Ермәнистан Республикасынын вә онун һавадар-ларынын јеритдикләри сојгырымы сijasәтиндән зәрәр чәкмишдир. һазырда Азәрбајчанда ермәни милләтчилијинин тәсирини өз үзәриндә һисс етмәјән аилә, демәк олар ки, јохдур.

Вахтилә һитлер Алманијасы, фашистләр јәһудиләри мәнв етмәк үчүн дәһшәтли сојгырымы тәрәтмишләр. Инди исә бу алчаг нијјәти Ермәнистан вә онун архасында дајанан гүввәләр азәрбајчанлылара гаршы һәјата кечирилләр. "Азәрбајчанлыларын сојгырымы һаггында" Азәрбајчан Республикасынын Президенти зати-алиләри һәјдәр Әлијевин бу јахынларда гәбул етдији фәрманда дејилир: "Азәрбајчанын XIX-XX әсрләрдә баш верән бүтүн фачиәләри торпагларынын зәбти илә мүшәјнәт олунараг, ермәниләрн азәрбајчанлылара гаршы дүшүнүлмүш, планлы сурәтдә һәјата кечирдији сојгырымы сijasәтинин ајры-ајры мәрһәләләрини тәшкил етмишдир". Инди 31 Март күнү бизим республикада "Азәрбајчан-лыларын сојгырымы күнү" киими гејд едилир. Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси бу мәсәлә илә әлағәдар хүсуси бәјанат гәбул едәрәк БМТ-дән, Парламентларарасы Иттифагдан, АТӘТ-дән, Авропа Шурасындан, МДБ-дән, дикәр бејнәлхалг тәшкилатлардан, дүңја өлкәләринин парламентлериндән вә һөкүмәтлериндән XIX-XX әсрләрдә ермәни милләтчилијинин вә онун һавадарларынын азәрбајчанлылара гаршы тәрәтдикләри сојгырымы чинајәтини танымағы, кәләчәкдә - сојгырымы чинајәтләринин чәзәсыз галмасынын гаршысыны алмагдан өтрү тәсирили бејнәлхалг һүгүг механизмләринин јарадылмасы ишнин тезиклә баша чатдырмағы, азәрбајчанлылара гаршы јени сојгырымы чинајәтләринә јол верилмәмәси үчүн Ермәнистан—Азәрбајчан мүнәгншәсинин АТӘТ-ин Минск групу чәрчивәсиндә динч јолла әдаләтлн һәллинә көмәк көстәрмәји халһш етмишдир.

Јери кәлмишкән, һөрмәтли һәмкарлар, АБШ вә Русија илә јанашы АТӘТ-ин Минск групунун һәмсәдри олан Франса Республикасынын бу мәсәләдә объектив мөвгејинә, өлчүлүб-бичилмиш таразлыг сijasәтинә биз чох үмид бәсләјирик.

Тарихи һәгигәтләрә садиг галан алимләрн, о чүмләдән Н.Де Бишоф, Жан-Пол Ру, Ж.Де Малевил киими франсыз алимләрннин сүбут етдикләри киими, тарих һеч бир ермәни сојгырымыны танымыр. Биринчи Дүңја мүһарибәси илләриндә бир нечә чәһдә дејүш әмәлијатлары апармаға мәчбур олан Османлы һөкүмәти рәһбәр-лијинин дәвләтә гаршы лојал мөвге тутмајән, дүшмәнлә сөвдәләш-рәк онунла әлбир һәрәкәт едән ермәни силәһлы дәстәләринин мүһарибә нәтичәсиндә јаранмыш гаршыгылыгдан истифадә едәрәк динч түркләри гылынчдан кечирмәсинин гаршысыны алмаг мәсәди илә ермәни әһалисинин чәбһә хәтти јахынлыгындан империјанын башга јерләринә көчүрмәси 1939-1940-чы илләрдә Франса һөкүмә-тинин Мажино хәттнндән шәрғдә јерләшән Елзас кәндләринин бүтүн әһалисини өлкәнин чәнуб-гәрбинә—Дордона көчүрмәси гәдәр тәбби өзүнүмүдафиә тәдбиридир. Бу тамам башга мәсәләдир ки, көчүрүләркән јолбоју ермәниләр бундан әввәл Чар Русијасы ордуларынын јардымы илә өз силәһлы дәстәләринин гачгын салдыг-лары јерли әһалинин һүчүмларына мә'руз галмыш, бу заман онларын бир һиссәси, тәәссүф ки, тәләф олмушдур. һәгигәтән фачиәли олан, лакин ән чоху гејри-мүтәшәккил, фәрди чинајәтләр киими гијмәтлән-дирилә билән бу һадисәләри ермәниләрнн бир милләт киими мәнв едилмәсинә јөнәлдилән дүшүнүлмүш сојгырымы сijasәти киими гә-ләмә вермәк тамамилә әсассыздыр. Османлы һөкүмәти нәинки бу чүр сijasәт јеритмәмиш, әксинә, көстәрилән иш үзрә чохсајлы тәһгн-гатлар апармыш, күнаһкарлары чәзаландырымышдыр. Тәкчә буну де-мәк кифәјәтдир ки, Шәрғи Анадолуда көчүрүлән ермәниләрә гаршы чинајәтләрдә мүгәссир оданлар барәсиндә 1918-чи илдә әксәрән өлүм һөкмләриндән ибарәт олан 1397 һөкм чыхарытмышдыр. Бүтүн бунлар ермәниләрә гаршы һәр һансы "сојгырымы сijasәти"нин һәјата кечирилдији барәдә илдиалары алт-үст едир.

Һөрмәтли һәмкарлар!

Тәкзиб едилмәјән јалан бөјүјүб сijasи бәјанатлара чеврилир. һәгигәтә әсасланмајән сijasи бәјанатлар исә гырғынлар, өлүм, ган-гада илә мүшәјнәт олуна сijasи фәалијәтә тәкан верир. Бә'зән бүтөв халгларын тәлеји бир сөздән асылы олур. Она көрә дә биз сизи тәләсик гәрар чыхармамаға, һәлә елми сурәтдә арашдырылмасына еһтијач олан узаг тарихи һадисәләр барәсиндә һөкм вермәмәјә чағырырыг.

Һөрмәтли һәмкарлар!

Франса Парламентинин Харичи Ишләр Комиссијасы адындан мү-закирәнизә тәгдим едилән мә'рузәдә јол верилмиш бә'зи тәһрифләри нәзәринизә чатдырмағы зәрури сајырыг. Мә'рузәдә илдиә едилмир ки, куја 1939-чу ил августун 22-дә Полшаја һүчүм әрәфәсиндә һитлер

Рейхин һәрби рәисләри гаршысындакы нитгиндә—"Ахы ермәни гырғынларыны бу күн ким јада салыр?" дејә бәјан бәјан етмишдир. Һәмийн нитгин там мәтни Нүрнберг просеси заманы тәгдим едилмишдир вә трибуналын архивләриндә сахланылыр. Ермәниләрә анд олан јухарыдакы сөзләр нитгин алманча орижиналында јохдур вә инкилисчәјә тәрчүмәсинә сонрадан элавә едилмишдир.

О ки галды БМТ-нин Инсан һүгүгләры Үзрә Көмәкчи Комиссиясынын куја 1915-чи ил ермәни сојгырымыны танымасына, мәрузәдә бу мәсәлә барәсиндә дә јанлышлыға јол верилмишдир. "Ермәни сојгырымы"нын танынмасы тәклифи илк дәфә 1973-чү илдә БМТ-нин Милли Азлыгларын Мүдафиәси Үзрә Комитәсинә верилмиш, 1978-чи илдә комитәдә сәсвермә нәтичәсиндә рәдд едилмишдир. Икинчи дәфә ермәни сојгырымы мәсәләси 1983-чү илдә БМТ-нин XXXVIII сессиясына тәгдим олунан бир мәрузәјә дахил едилмиш, ләкин кәскин тәнгид доғурдуғуна көрә һәмийн мәрузәнин Инсан һүгүгләры Комиссиясына верилмәсиндән имтина едилмишдир.

Һөрмәтли һәмкарлар!

Бүтүн бунлар тәәччүб доғурмур, чүнки биз "ермәни сојгырымы" дејилән мәсәләјә сийәси вә һүгүги дон кејиндирмәк үчүн ермәни милләтчиләринин вә онларын һавадарларынын тарихи јенидән јазмағ, фактлары сахташдырмағ, јаланы һәгигәт кими гәләмә вермәк чәһдләринин дәфәләрлә шаһиди олмушуг. Тәәччүб доғуран будур ки, дүнјанын ән демократик дөвләтләриндән бири олан, өзүнүн хәричи сийәсәтиндә һәр аддымыны өлчүб-бичән, һазырда Ермәнистан, Азәрбајчан мұнағишәсинин низама салынмасы илә фәал мәшғул олан Франса кими бир дөвләтин Милли Мәчлисис Гафгазда јени фәһиләрә јол ача билән, милләтләр арасында кәркинлијин артмасына кәтириб-чыхара билән, объективлији әсәслы шүбһәләр доғуран бир ганунун гәбул едилмәси бүтөвлүкдә франсыз халгынын, с чәһдән Франса Парламенти үзвләринин әксәријјәтинин фикрини ифадә етмир. Һәмийн ганунун гәбул олундуғу ичласда Франса Республикасы Милли Мәчлисинин 577 депутатындан чәми 30 нәфәрин иштирак етмәси дә дедикләримизә сүбүтдур.

Франса Ермәнистаны да, Түркијәнин да, Азәрбајчаны да достудур. Она көрә дә һөрмәтли һәмкарлар, биз сиздән БМТ-нин вә АТӘТ-ин Дағлыг Гарабағ мұнағишәсини арадан галдырмағ сәјләринә көмәк кәстәрән достлуг һәрәкәтләри кәзләјирик. Зәннимизчә, 10 илдән бәри давам едән Дағлыг Гарабағ мұнағишәсинин әдаләтли һәллине наил олмағын ән дүзкүн јолу 80 ил әввәлки тарихи һадисәләр барәсиндә мүнсифлик етмәк дејил, бу күнүн реаллыгларына әсәсланарағ Гафгазда јашајан халглар арасында мәһрибан мұнасибәтләрин бәрпасы наминә аддымлар атмағдыр.

Һөрмәтли һәмкарлар!

Сизә мұрациәт етмәкдә әсәс мәгсәдимиз тарихинә вә мәдәнијјәтинә дәрин һөрмәт бәсләдијимиз Франса Республикасынын Парламентинң јалан тәблиғата ујарағ сәһв аддымлар атмағдан

чәкиндирмәк, тарихи һәгигәтләрә әсәсланмајан гәрарыньзын доғура биләчәји мәнфи нәтичәләри нәзәринизә чатдырмағдыр, чүнки ермәни милләтчиләри һәмишә дүнја ичтимаијјәтинин диггәтини өзләринин гондарма проблемләринә, о чүмләдән "ермәни сојгырымы" дејилән мәсәләјә чәлб едәрәк бундан Түркијә Чүмһүријјәтинә вә Азәрбајжан Республикасына гаршы әрази иддиаларыны әсәсландырмағ үчүн истифадә етмишләр. Өзүнүз мұһакимә един: "Ермәниләрин тарихи иддиалары вардыр. Ермәни халгынын Гафгаз һүдудлары дахилиндә тарихи торпағлары вардыр... Бу күн бизим дәғиг мүйәјжәләндирилмиш әрази иддиаларымыз вардыр". Бу сөзләр башга бир јердән дејил, инди Ермәнистан Республикасында ләгал фәалијјәт кәстәрән "Дашнаксүтун" ермәни ингилаби партијясынын лидерләриендән А.Папазјанын 1987-чи ил ијулун 15-дә һәмийн партијянын органы "Гамк" гәзәтиндә дәрч едилмиш мұсаһибәсиндән кәтүрүлмүшдур. Өз әрази иддиаларыны һәјата кечирмәк үчүн ермәни милләтчиләри бүтүн васитәләрдән, тәблиғатдан, ишғалчылығ мұһарибәсиндән, бејнәлхалғ мигјаслы террордан истифадә едирләр. 1970-чи илләрдә АСАЈА ермәни террорчу тәшкилатынын Авропа дөвләтләринин пајтахтларында түрк дипломатларына гаршы суй-гәсдләри, онунла әлбир олан ПКК террорчу тәшкилатынын Анадолуда вә Түркијәнин башга јерләриндә, Ермәнистан Республикасы һөкүмәт идарәләринин тәлим кечдикләри террорчуларын Азәрбајчанда тәрәдикләри ганлы чинајәт әмәлләри, Бақы метросунда партлајышлар, тәхрибатлар бүтүн дүнја ичтимаијјәтинә бәллидир. Өзү дә башга халглар гаршы әрази иддиаларына, бунун үчүн васитә кими сечдикләри ишғалчылығ мұһарибәсинә, бејнәлхалғ терроризмә һағг газандырмағ үчүн ермәни милләтчиләри өзләринин "инчидилмиш халғ" образыны, сојгырымына мәруз галдыглары барәдә әфсанәни ишә саларағ бәзи һалларда бејнәлхалғ ичтимаијјәти чашдырмаға да наил олурлар.

Азәрбајжан Республикасынын Милли Мәчлисис "Франсанын 1915-чи ил ермәни сојгырымыны ачығ шәкилдә танымасы" барәдә Франса Республикасы Милли Мәчлисинин бу ил мајын 29-да ганун гәбул етмәсинә гаршы өз гәти етиразыны билдирир вә һәмийн гануну һағгын тапдаланмасына имкан јарадан, бүгөв халгларын тәлејинә фәһиләти тә'сир кәстәрә билән сәһв аддым кими гиймәтләндирир.

Һөрмәтлә,

**Азәрбајжан Республикасынын
Милли Мәчлисис**

(Мұрациәт Азәрбајжан Республикасы Милли Мәчлисинин 1998-чи ил 2 ијун тарихли ичласында гәбул едилмишдир).

"Азәрбајжан" гәзәти, 4 ијун 1998-чи ил.

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз (P. Mehdujee).....	5
I. ТАРИХИН ҺАРАЈЫ	
Азәрбајҗан Республикасы президенти Һ.Әлијев җәнабларынын 28 мај— Республика күнү мүнәсибәтилә 1997-чи ил мајын 27-дә кечирилмиш тәнтәһәли йығынчагдакы сөйләдији йытгындән.....	11
"1948—1953-чү илләрдә азәрбајҗанлыларынын Ермәнистан ССР әрази- синдәки тарихи-стник торпаглардан күтләви сурәтдә депортасијасы һаггында" Азәрбајҗан Республикасы президентинин фәрманы.....	14
"Азәрбајҗанлыларынын сојгырымы һаггында" Азәрбајҗан Республикасы президентинин 26 март 1998-чи ил тарихли фәрманы.....	17
1 Mehdujee, һәр биримиздән бөјүк вәтәндаш мәсуулијәти төләб едән тарихи сәнәд.....	21
II. ТАРИХИ ҺӘГИГӘТЛӘР, КЕРЧӘКЛИКЛӘР	
M. С. Ордубади, Ганлы илләр.....	33
M. М. Нәвәаб, 1905—1906-чы илләрдә срмәни-мусәлман даваасы.....	45
А. Пашајев, Көчүрүлмә.....	53
И. Вәлијев, Депортасија.....	69
В. Арзуманлы, Депортасија, сојгырым, гачгынылыг.....	91
Ермәнистан азәрбајҗанлыларынын тарихи чографијасы.....	125
И. Мәммәдов, С. Әсәдов, Ермәнистан азәрбајҗанлылары вә онларын ачы талси.....	129
Һ. Рәһимовлу, Сидилнмәз изләр, сағалмаз јаралар.....	141
Н. Мустафа, Ермәни сахтакарлығы, срмәни хәјәнәти.....	154
Х. Аловлу, Ермәни паразитизми.....	157
Ә. Әләкбәрли, Гәдим түрк-оғуз јурду "Ермәнистан".....	165
Һ. Вердијева, Азәрбајҗанда гачгынылыг проблемләринин көкләри.....	169
К. Шәрифов, Халгымыздын депортасијасында килсәннин ролу.....	171
М. Нәмәт, Даш сәһифәләрин шәһадәти.....	174
Мәһәммәд Рәшид (Тохлучалы). Унудулармы Вәтән дәрди.....	178
Н. Н. Бәкироғлу, Азәри вә Аһыска түркләринин фачиәси.....	183
Б. Арвәладзе, Гардашлығымыза хәләл кәтирмәмәк намиңә.....	185
Салех бей, Армянство.....	187
Б. Наджафов, Лицо врага.....	188
Ю. Помяев, Кровавый омут Карабаха.....	189
III. ТАРИХ СУСМУР, ТАРИХ ЈАШАЈЫР	
T. Mусажев, Ермәнистан түркләринин одиссејасы.....	195
M. Mусажев, Азәрбајҗанлыларын депортасијасы инкигат репрессија иди.....	201
C. Mусажев, Мәгсәд Ермәнистанда јашајан азәрбајҗанлыларын орадан чыхарылымы иди.....	203
T. Новрузов, Халга вә инсанлығы гаршы чинајәт.....	206
Ә. Гунјев, Көчүрүлмә (1948-1953).....	209

В. Әләкбәрлов, Бу көчүрүлмә јох, репрессија иди.....	213
Г. Аллаһвердијев, Көчмәдик, зорла говулдуг.....	215
Д. Әләкбәрлов, Бизи ким көчүрдү?.....	218
Б. Фәрзәлијев, Јурд көјнәртиси.....	220
С. Нәзәрли, Јадлашымыз јашајыр.....	224
К. Мухтаров, Гачгынылыг фачиәси.....	227
Г. Көнкәрли, Көзү јашлы Дәрәләјез.....	231
И. Мирзәбәјли, Бу сәһбәти тамамламаға өчөл маҗал вермәди.....	238
И. Әлијев, P. Mусажев, Нүвәди сонунчу Азәрбајҗан кәнди иди.....	240
Сонунчу депортасијанын агрылары.....	245

IV. ТАРИХИ ҺАРАЈЫН ӘКС-СӘДАСЫ

Б. Будагов, Азәрбајҗанлыларынын депортасијасы амансыз бир аксија иди.....	263
С. Һәсәнова, Халгымыза гаршы тарихи әдаләтсизлик.....	265
З. Сәрдаров, Ән бөјүк тарихи әдаләтсизлик.....	269
З. Вафа, Бу ади фәрман дејил, әсл вәтәндаш фәрјадыдыр.....	279
Ә. Абдуллајев, Ермәнистан кеносид сијасәти 50 илдән сонра.....	285
М. Бааыров, Кеносидә сијаси-һүгути гимјәт верилмәси јолунда мүһүм аддым.....	288
К. Фәрһадова, Һаггылыг.....	292
Ф. Аббасова, Буну исә јалныз улу торпагыны, онун халгыны өзүндән чох сөвән бир шәхс едә биләрди.....	294
М. Әлијев, Бу фәрман јени тарихимизин јени сәһифәсини ачмышдыр.....	297
Г. Исмајилзаде, Гәти әминәм ки, һәммин вахт һакимијјәт башында Һ. Әлијев җәнаблары олсајды 1988-чи илдә азәрбајҗанлыларынын Ермәнистанда депортасија олунмасынын гаршысы алынарды.....	300
Ч. Мусаовлу, Бу сәнәд дејил, тарих иттиһамнамәдир.....	303
Һ. Нифтәлијев, 50 ил өввәл азәрбајҗанлыларынын Ермәнистандан нөвбәти депортасијасы башланды.....	307
Ә. Рзајев, Чинајәткарлар чәзасыны алмалыдыр.....	311
T. Mусажев, "Депортасија" мәчбури говулма демәкдир.....	316
Ш. Әлијева, Мәқрли сијасәтин давамы.....	319
Е. Мәһәммәдоғлу, Тарихи фәләкәт.....	323
О. Мәммәдов, Бу фәрман һамынын үрәјинчәдир.....	327
Н. Оручов, Ш. Мәммәдов, Бу депортасија актына бејнаһхалг миғјасда һүгути-сијасы гимјәт верилмәлидир.....	327

V. ДЕПОРТАСИЈА БӘДИИ ӘДӘБИЈАТДА ВӘ ТАРИХИ СӘНӘДЛӘРДӘ

Ә. Аббасов, Зәнкәзур.....	337
Г. Намазов, Азәрбајҗан халгынын сојгырымы бәди әдәбијатда.....	341
Н. Г. Гејдаров, В горах Зангезура.....	350
Сәријә хатун, Ирәван баятылары.....	352
М. Оруч, Көчүрүлмә.....	354
И. Вәлизаде, Б. Мурадов, Ермәнистан азәрбајҗанлыларынын сојгырымы.....	360
И. Вәлизаде, Ведү ган ичиндә.....	361
Доклад члена Азербайджанской Чрезвычайной Следственной Комиссии Михайлова по обследованию им мусульманских селений Джеванширского, Шушинского, Джебраньского, и Зенгазурского уездов, Гянджинской губерний, пострадавших от погромов и других насильственных действий со стороны армян.....	367

Сведения об организации и деятельности Армянской революционной партии "Дашнакцупон".....	379
Список разоренных и брошенных жителями мусульманских селений в Ериванской губернии до марта 1918 года.....	386
Список мусульманских селений, разгромленных армянами за последние два месяца 1919 года.....	390
1921-1988-чи илләрде Ермәнистанда адлары дәјишдирилмиш түрк мәшәәли јашајыш мәскәләринин сијаһысы.....	392
1988-1989-чу илләрде азербәјчанлыларын Ермәнистандан депортасијасынын гурбаны олмуш сојдашларымыздын сијаһысы.....	405
ССРИ Али Советинин халг депутатларына, ССРИ-нин сәләһијәтли һакимийәт органларына, дунјанын бутун һуманист халгларына, Азербәјчан халгына	
1988-чи илдин феврал-декабр ајларында ермәни екстремистләри тарәфиндән өз догма очагларындан вәһишчәсинә говулмуш Ермәнистан ССР-ин һесәбә, кәнд, шәһәр, рајон вә республика Али Совети депутатларынын вә онларын азербәјчанлы сечкиләринин башларына кәлмиш ганлы фәләкәтләр һаггында мурачиәт.....	409
Азербәјчан ССР-дән олан ССРИ халг депутатларынын ССРИ Али Советинин сессиясына "Ермәнистандан азербәјчанлыларын зорла говулмасы һаггында" мурачиәти.....	421
Азербәјчан Күрд Мәдәнијәт Мәркәзинин дунја халгларына мурачиәти.....	426
Азербәјчан Гачгындлар Чәмијәтинин дунја халгларына мурачиәти.....	410
Азербәјчан Республикасы Президенти мөһтәрәм һәјдәр Әлијевә Нүвәди чамаатынын мурачиәти.....	428
Франса Республикасынын Сенатына, Франса Республикасынын Милли Мәчлисинә	431

ДЕПОРТАСИЈА

(Азербәјчан дилинде)

"Азербәјчан Энциклопедијасы" НПБ

Бакы—1998

Бөдний редактору *Татјана Баырова*
Техники редактору *Сәлим Әһмәдов*

“Азәрбајҗан Енстиклопедијасы” НПБ-нин
компүтер мәркәзиндә јығылыб чала һазырланмышдыр.

Мәркәзин мүдири *Кулбәниз Гочајева*
Компүтер тәртибатчысы *Есмира Чабарова*

Јығылмаға верилмиш 04.01.98. Чапа имзаланмыш 03.08.98.
Форматы 60x90/16. Шәрти ч. в. 27,5. һесаб-н. в. 30,2. Тиражы 2000.
Сифарिश **677** Гиймәти мугавилә илә .

Азәрбајҗан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији
“Азәрбајҗан Енстиклопедијасы” Нәшријат-Полиграфија Бирлији
Бакы—370004. Бөјүк Гала күч., 41.

1 №-ли Бакы китаб мәтбәәси
Бакы, Әли Бајрамов күч., 3.